



મ્મોઠ સુમિધી ગુણસાગરીણ આપવા રૂપા લાગવી છે.

**જોઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન-પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ,**  
**અને શ્રીઆગમોદયસમિતિ-સંસ્થાપક,**

આગમોદ્યારક, આયમશાસ્ત્રાદાતા, શાપમાદિચાર,  
 ફેરાન્ય-નરેશ-પ્રતિગેષર,

આચાર્ય મહારાજ શ્રીઆનંદસાગર-સૂરીશ્વર-સંસ્થાપિત  
 પાવલિસપુરીય શ્રીવર્ધમાન-જૈન-આગમમંદિર.

સ્વાતમુહૂર્ત:-મિ. સ. ૧૯૯૪ વૈશાખ-કૃષ્ણ-સપ્તમી-મંદવાપરે  
 અંજનશલાકા-વિ. સ. ૧૯૯૯ માગ-કૃષ્ણ-દ્વિતીયા-ગોમતસરે  
 તા. ૨૨-૨-૧૯૪૩

પ્રતિષ્ઠા-વિષ્ણુશવત્ ૧૯૯૯ માગ-કૃષ્ણ-ચતુર્થી-ગુરુવાસરે  
 તા. ૨૫-૨-૧૯૪૩

Sheth Devchand Lalbhāi Jain Pustakoddhār Fund Series, No : 94

**AVACHŪRṆĪ OF  
SIDDHA HEMACHANDRA SHABDĀNUSHĀSAN  
BRĪHAT VṚITTI**

(Durgapads of Nine Pādās.)

*Avachūrṇī by*

**Shree Amarachandra**

Composed in V. S. 1264



*Edited by*

**Paṇḍyāsa Shree Chandrasāgar Gaṇī**

*In V. S. 2003*



Vikram Era 2004]

Price Rs. 5/-

[ Christian Era 1948

*Sheth Devchand Lalbhāi Jain Pustakodhār Fund*

THE BOARD OF TRUSTEES

Nemchand Gulābchand Devchand

Sakerchand Khushālchand Jhavery

Motichand Maganbhāi Choksi, Mg., Trustee

Babubhāi Premchand Jhavery, Solicitor

Talakchand Motichand Jhavery

Amichand Zaverchand Jhavery

ट्रस्टी-मण्डल

नेमचंद गुलाबचंद देवचंद

साकरचंद खुशालचंद जह्वेरी

मोतीचंद मगनभाई चोकसी, मेने, ट्रस्टी

बाबूभाई प्रेमचंद जह्वेरी

तलकचंद मोतीचंद जह्वेरी,

अमीचंद झवेरचंद जह्वेरी

શ્રેષ્ઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન-પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ,  
 શ્રીજૈન-આનંદપુસ્તકાલય-સુરત  
 શ્રીઆગમોદયસમિતિ અને  
 પાદલિપ્તપુરીય શ્રીચર્ચમાન-જૈન-આગમમંદિર સંસ્થાપક  
 આગમોદ્ધારક, આગમવાચનાદાતા, આગમદિવાનર, રૈલાના-નરેશ-અભિયોગ્ય,  
 જૈનાચાર્ય ધીમદ્-આનંદસાગર-સૂરીશ્વરજી.



જોઓધીની આગીવન-અદિતીય 'આગમસાહિત્યસેવા' ડું  
 સી મોદે અભિવાદન કરે છે

જન્મ-નવમ્બર સવત્ ૧૯૩૧, રૈલા-લૌંબડી સવત્ ૧૯૪૭, પદ્મામ્બદ રાજનગરે  
 સવત્ ૧૯૬૦, સપિદ-સર્ગપૂરે સવત્ ૧૯૭૪

નિર્ગમવાગર પ્રેમ, મુબદે.





## ॥ सादर-समर्पणम् ॥



अयि महाबुधास्वयोगच्छगगनमार्तण्डाः ! सैद्धान्तिक-तार्किक-धैर्याकरण-  
सिद्धान्तचक्रवर्तिनः ! अविरतशास्त्रसंशोधनकर्मनिरताः । निखिलमुनिमण्डलागम-  
वाचनादातारः ! श्रीसिद्धश्रेष्ठीये (आदर्श)शिक्षार्थं सूर्यपूरे त्वचिरादेव ताम्रपत्रेषु  
श्रीवर्द्धमानजैनमहाशस्त्रारोहकर्तारः ! शैलानानरेणप्रतिषेधकाः ! पुण्यस्मरणीयाः !  
पहुश्रुतागमोद्धारकागमदिवाकराचार्यवर्षाः !

पूज्यपादाः १००८ श्रीमदानन्दसागरसूरीश्वराः !

तत्रभवतां भवतां सदुपदेशाद्-अद्ययावत्प्रकाशित-प्राकृत-संस्कृत-गौर्जरी-आङ्ग-  
लीयाविधिभिः—‘सूर्तिपूजक-जैनधेताम्बर-आगमादि’—शास्त्रसिद्धान्तग्रन्थकलापः  
‘श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाट्ट’ इत्यभिधानः ‘जैन-ग्रन्थोद्धारकोशागारः’ आगमप्रका-  
शनकारिणी श्रीमती ‘आगमोदयसमिति’ नाम्नी संस्था च प्रादुर्भूय महोपकारकं  
प्रकाशनकार्यं सततं कुर्वन्तिविरामं, एवंशुण्विदिष्टाणां अत्र एव परोपकार-

प्रवणानां तत्रभवतां पवित्रकरकमलेषु सानुनयं समर्प्यतेऽस्माभिरिदं

कलिकालसर्वश्रमगवच्छ्रीमद्वैमचन्द्राचार्यप्रणीतश्रीसिद्धहेमचन्द्र-

शब्दानुशासनवृहद्बुध्यवचूर्णि(दुर्गपद-विवरण)नामकं ग्रन्थरत्नं

स्थीकुर्वन्तु चास्मदुपरिसततं दयावारिधयो भवन्तु

इति सप्रभवं विज्ञपयित्वा वयं विरमाः ।

मोहमयी, इस्वी० १९४७

विप्रमसंवति २००४ तमे

फातिकमासे पूर्णिमायां

शुक्रवासरे.

भवदीयचरणेन्दीवरे मिलिन्दायमानाः—

‘चेकसी’त्युपाह्वो भगनभाईतनुजो मोतीचन्द्रः

श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्धार-कोशागारस्य

अन्ये माननीयसञ्जालकाश्च.



## ॥ सादर-समर्पण ॥

श्रीमत्पागमछगननखोभवि स्वपरस्परसिद्धान्तवर्षित, सङ्कલ્पाङ्कशु-  
भाहित्यदर्शनाद्याचार्य, अपिरतशास्त्रसंशोधनकार्यतत्पर, समस्तसाधुसमूह  
आगमवाचनाद्वारा, श्रीसिद्धक्षेत्रतीर्थे आरक्षपाषाणे तथा सूर्यपुरनगरे तात्त्रपत्रे  
श्रीवर्द्धभातलैनागभशास्त्रसंस्थापक, पुण्यभरणीय, शैलानानदेशप्रतिष्ठापक—

आगमोद्धारक-आगमद्विवाङ्कर-पूज्यपाद-आचार्यवर्य १००८

**श्रीमद् आनन्दसागरसूरीश्वरः**

हे ज्योतीना सहपरेष्ठी

शेठ देवचंद लालबाहू जैन पुस्तकालय कं.

तथा

श्रीमती आगमोद्धार सभिति

नामની જે અન્યેક પુસ્તક પ્રકાશન-સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે અને  
જ્યોતીના અપિરત પ્રયાસ અને પરમ કૃપાદષ્ટિ તળે અનેક પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-  
શુદ્ધ-આગમ-ગિરાના જૈન-વેતાંગર-મૂર્તિપૂજક-આગમ-શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્ત અન્યે  
આજ પર્વન્ત અરજાલિતપણે પ્રકાશિત કરવા પામી છે, તે,—

**પ્રાતારમરણીય પુણ્યપુરુષનાં પવિત્ર કરકમળમાં**

અમારા મહત્પુણ્યોદયે આ સંસ્થાદ્વારા અર્ધાપ્તિનો અમને પ્રથમ પ્રસંગ  
પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, કલિકાલસર્વજ્ઞ-ભગવાન્-શ્રીમદ્દેવચન્દ્રાચાર્ય-  
વિરચિત શ્રીસિદ્ધહેમશાખાનુશાસનગૃહદ્વૃત્તિની નવ પાદપર્વન્તની  
અવસ્યલ્પિ (દુર્ગપદવિવરણ)અમો વિનમ્રપણે સમર્પણ કરતાં આત્પ્રાણહાત  
અતુલભીષે છીએ.

સુગંધ, નવેમ્બર ૧૯૪૭

વિક્રમ સંવત્ ૨૦૦૪

કાર્તિકી પૂર્ણિમા, શુક્રવાસરે.

જોતીચંદ મગનભાહ જોડેરી

તથા

અન્ય માનાર્હ-સંગ્રહકો,

શેઠ દેવ લાલ જૈન પુસ્તકાલય કં.

## आगमोद्धारक



सुखत श्रीवर्धमान-जैन तात्त्रपत्र-  
आगम मंदिरनी प्रतिष्ठा करी  
श्रीमानिक्यसागरस्वरि सह  
उपाध्ये पाछा पधारता

ध्यासंग



## અસ્તાવના.

ચોઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદાર કુંડમાંથી 'અંક ૯૪' તરીકે મૂળ અને સ્વેપસ જુદત્વત્તિધાર ઇતિહાસસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત શ્રીસિદ્ધહેમ-ચંદ્રશબ્દાનુશાસન-જુદકૃત્તિ ઉપરનું શ્રીમદ્ અમરચંદ્ર મુનિ વિરચિત માત્ર નવપાદનું જ પ્રાપ્ત થયેલ દુર્ગપદોનું વિવરણ-અવચૂર્ણિ પ્રસિદ્ધ કરવા અમે ભાગ્યશાળી થયા છીએ.

આ ગહન વિષયવાળા અંધના અંત ભાગોમાં 'અંક ૯૨' છપાયેલ છે, અને ૯૨ માં અંક તરીકે જ પ્રસિદ્ધ કરવાના હતા; પરંતુ આ અન્ય તૈયાર થવા પૂર્વે આ સંસ્થા તરફથી 'શ્રી અધિધાનચિંતામણિકૌશાલિ-પંચ' અને 'જૈનકુમારસંભવ સ્ટીક' એ બે અંકસંસ્થાને અંક ૯૨ અને ૯૩ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા હોવાથી આ ગહન અંધને અંક ૯૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાની અમે ફરજ માનીએ છીએ.

આકરણવિષયના આ અન્યતું સંપાદન અને સંશોધન 'આયંબીલ તપ', નવપદ-

૧ આયંબીલ તપ—એકજ વારનું જાણે વિગણે ધી-ગણપણ-તેલ-વહી-ફૂલ તથા કઠા વિગણ એટલે તલેણું અને લીધવણ એટલે શાકભાજી ફળ-ફળાદિ વિગેરેથી રહિત એવું, વૃક્ષ ફળાધાન્ય-ભોજન, એક જ રમણે વિષર રહીને એક જ વખત દિવમના જ જમવું તે.

૨ નવપદ આયંબીલ ઝોળી તપ—જાણે શુદ્ધ જાણી અને એવ શુદ્ધ સમગ્રીથી બને પુનઃ સુધી સાગટ નવે દિવસ ઉપર મુજબ વૃક્ષ જન કરવું તે. એ નવે પદોના ચંત્રની આઠ પાંખડીવાળા કમળજળની રચના નીચે મુજબની હોય છે, અને તે તે દિવસોએ તે તે પદનું વિધિ-વિધાન સદિત અદોશાત્રિ તેનું આરાધન કર્મદાય માટે કરાય છે. ઝોળી-પકિત. ઝોળાઝોળ.

અલ્પકોણ યંત્ર.

૬	૨	૬
તપપદ	સિદ્ધપદ	દર્શન
૫	૧	૩
શાંતુ	અરિદંત	આચાર્ય
૮	૪	૭
ચારિત્રપદ	ઉપાધ્યાય	જાનપદ



નવે મંદોમાંથી પણ બે બે મંદોની અનિષ્ટ પીમાએ પૂર્વકર્મના ઉત્તમી ઉત્તમ ગણ દોષ, તેઓને તેની પીમાએ નિવારવા માટે પણ ઉપરોક્ત પદોનું આરાધન અનિશ્વરથી છે. કારણ કે-સામા.

આયંબીલ જોળી તપ અને વર્દમાન આયંબીલ તપની જોળીના પરમ-આરાધક, વ્યાકરણના અધ્યાપી, શ્રીસિદ્ધહેમચાકરણ ઉપર આનંદપૂર્વક શીઘ્ર બોધ સાધ્ય એવી 'આનંદબોધિની' નામની નવી ટીકાના રચયિતા પરમપુણીત પંચાસપ્રવર શ્રીમરચન્દ્ર-સાગરજગણિવરે કરી આપેલું હોવાથી અમે એજોશીના અત્યંત જણી છીએ.

અન્ય, વિષય અને અધિકારો સંગ્રહી સમ્પાદક-સંગ્રહાધક પંચાસપ્રવર-શ્રીચન્દ્ર-સાગરજ મહારાજે અમ સેવ્યો હોવાથી અમે લંબણ કરતાં નથી.

વર્તમાનમાં પૂર્વે છપાવેલ વીતરાગ સ્તોત્ર મૂલ અવલુચ્છિ-વિધરણ, મૂલના આધાતર સાથે તેમજ શ્રાદ્ધવિધિ અંથના આધાતર વિના ડાહપણુ કાર્ય પ્રેક્ષમાં ચાલુ નથી. તેમજ કાગળની કવોટા-પરમીટ વિના તુરતમાં નવીન કાર્ય ચાલુ કરવાની સ્થિતિમાં પણ આ સંસ્થા નથી.

માખરીયા હાઉસ.  
(પશ્ચિમ) સેન્ટ્રલ રોડ  
જીરગામ, મુબંબઈ ૪.  
સં. ૨૦૦૪ કાર્તિક વદ પ્રતિપદા  
અનિવાર

લી૦ મેગેજીંગ ટ્રસ્ટી.  
એટીચંદ મગનભાઈ ચોકસી.  
પોતે અને બીજા ટ્રસ્ટીઓ વતી  
તા. ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૭

નવતઃ જાઓ અને વેદક મંથોમાં પણ એવો નિયમ છે કે—કાં તે પીઠાએ દુઃખ ભોગવીને અણાતા-વેદનથી નિવારણી, યા તે દર્શન, જ્ઞાન, ઉત્તરવલ આદિ અને તપ-જપના સેવનવડે જાતા-વેદનથી નિવારણી. નવે મહોની પીઠાનું નિવારણ ઉપસા નવે મહોના આરાધનવડે દૂર કરાય છે. તથા પૃથક્ પૃથક્ મહોની પીઠાનું નિવારણ, મહોના જપો કર્યા છે તે તે સંખ્યામાં ભાવપૂર્વક આ મુજબ કરાય છે:—

રક્તવર્ણો રવિ અને મંગળની—ચિહ્ન પદના આરાધનથી  
સ્વેતવર્ણો ચંદ્ર અને શુક્રની—અરિકંત પદના ..  
લીલવર્ણો બુધ મહની—ઉપાખ્યાય પદના ..  
પીતલવર્ણો બુદ્ધરપતિની—આચાર્ય પદના ..  
લીલવર્ણો શનિ, રાહુ અને કેતુની—સાધુ પદના ..

કે શ્રી વર્દમાન આયંબીલ તપ—સરજાતમાં પહેલા એક આયંબીલ પછીના એક ઉપવાસથી માંડીને અતુકમે વધતા વધતાં પાંચ આયંબીલ અને ૧-૨-૩-૪-૫ વખતના આયંબીલોના આવતા પાંચ ઉપવાસોની મળી લાગટ વીસ દિવસની તપશ્ચર્યા (વીસ દિવસની લાગટ તપશ્ચર્યા તે, શ્રી વર્દમાન આયંબીલ તપ જોળીના પાઠાર્થ છે.) એ પછી અતુકસત્યમે છ આયંબીલ અને ઉપવાસ, સત્ત આયંબીલ અને ઉપવાસ એમ વધતે વધતે ઉપડે સો આયંબીલ અને ઉપવાસ સુધીની તપશ્ચર્યા કરવી, તે વર્દમાન તપ જોળી.

આવી ચઢતી જોળી પૂરી કરનારાઓ આને યજ્ઞ ભાગ્યવાનો ગણીતા છે. નેવુ નેવુ જોળી સુધી પહોંચેલા પક્ષ આને યજ્ઞ પુરુષશાલી તપસ્વીઓ જોવામાં આવે છે. જોનોની તપશ્ચર્યા દંવેદા અલ્પશ્યાદિ પાળવાપૂર્વકની જ હોય છે, અને રાત્રિભોજન જોનોમાં સર્વથા હોણું જ નથી.

૪ આનંદબોધિની ટીકાનો છ પાદ પર્વતનો પ્રથમ ભાગ અન્યત્ર છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયો છે.

रुद्राणां विरातिदीपां नर्वदभ्रानिदिधर<sup>नर</sup> रुद्रमो विरईनस्तात्<sup>(स्वाहादनाय नमः)</sup> भव्यानां विमहन्हा<sup>॥१॥</sup>  
नयाः परस्परं घृतिमसराघ्रातवेत्स। स्यात्पदेताव समायो<sup>॥२॥</sup>  
विशेषवादिहैसाभ्यवादिनोऽन्योऽन्यमाहतिं दधुविरोषसामात्यमयं  
कियावादीमतेवादिहनिवादीमतेऽकिया। शानकियाभवंमोसंजितमाहावि  
हितस्ति सद्धचो विद्यमानवारीतकंचतत्। सदसरात्मकं कार्यमुशत्तमैः<sup>॥३॥</sup>  
कार्यकारणतान्नतदेवतद्वयस्य। अभ्यानौ योजितौ भेदाभेदेन हेतु कार्ययो<sup>॥४॥</sup>  
केचिन्नित्या भजित्याश्वमते। थाः कस्यचित्पुनः। नित्यातत्याव समातप्रव्यात्।  
निश्चयव्यवहारस्तव्यते सच निर्या। परस्पर समावेत्तीर्थाधम जिनोऽवदन्<sup>॥५॥</sup>  
आधित्यनान्नया शाब्दा घृतिने घृतिचैत्कान्। उभयात् सर्वगतारव्यभेदेन स्याद्वा  
नेगमसागुडीतीति स्ताहनिव्यवहारिणी। पादपर्यणहृष्टेति मते सर्वनयात्मकाः<sup>॥६॥</sup>  
अभिभाव्यतथातेति जगत्सु परे बुधा। उभयात्मकताधर्ताना जगदेतदुत्तमै<sup>॥७॥</sup>  
पर्यायानामकरणिर्द्वयभावश्चो विरेभवतं। सव्यवेसात्तु तानाह जगदीश्वर<sup>॥८॥</sup>  
पर्यायानुसृतभावधृते परे सत उदित्वः। मुनि स्वतः सतोऽन्यस्मादसत सर्ववस्तुषु<sup>॥९॥</sup>  
नैकोत्पादमयं विश्वं न पुनर्विशिष्टा च। ध्रुवं तोत्पादविगमधौ व्यस्तं जगत्पुनः<sup>॥१०॥</sup>  
नदुःखी न सुखी जीव सर्वथा सर्वधामसु। संसारिणा विविधेस्तु सुखदुःखे स्फूर्ति<sup>॥११॥</sup>  
सान्ता समे नवानता भर्था भुवनगा स्मृता। भूतानेन ते मयं विश्ववस्तु जितप  
साद्या समे नवानाद्या भर्था भुवनगामिन। भायेनादिमय सर्व जगदीशो जतेऽपत्त<sup>॥१२॥</sup>  
एकात्मकं जगत्सर्वं मन्वते केचिदन्तत। मनेक स्तं त्वान्ये जिते एकैरात्मकं<sup>॥१३॥</sup>  
मुक्त्यै सर्वता योऽयमयोग्यमन्वते परे। योऽयमयोग्यमया सर्वं न विनः। तित्तिनवाक<sup>॥१४॥</sup>  
आत्मा ज्ञातमन्वकैश्चित् केचिदुक्तं कियामय। अतनौ पर्ययैरात्य सर्व  
हि सा। घायप्रताकैश्चित् परैः स्वर्गायिकावना यथा नावै दुष्पणंतिरितेति जितेशां<sup>॥१५॥</sup>  
सृष्टाद्या नरकायैव न तथैति क्वेचना। मनेकानेन वितता देशानां गदीश्वरैः<sup>॥१६॥</sup>  
कियाव्यायकेषां चित् परेषां धिषणैश्च। यथा योर्ग युगं चैतत् सन्त्यते मुक्तिर्कृत्तरेत  
उत्क्रामन्ते जित सर्वं तथैति परे पुनः। विविधा विस्वागृहतिरतेकाने मते पुनः<sup>॥१७॥</sup>  
सूचिर्द्वयमते भयान् केचित् केचिच्च वलौ। भगवदुपमतिरुत्थं जगत्सर्वं वलौचल<sup>॥१८॥</sup>  
असदुत्पद्यते तैव नैवे सत्। तित्पदतु। सदसतो सपुत्यति मन्वते तत्त्ववेदिन<sup>॥१९॥</sup>  
साकारमीश्वर केचित् केचिदकारवजित्। स्वीकुर्वन्ति मते जैते सद्धपात्मकतामित<sup>॥२०॥</sup>  
भेदे तोपासनामिके परे भेदेन ता जग। यथा भूमीसूते लोते भूतजै नैश्वर पुनः<sup>॥२१॥</sup>  
इशोऽव्यस्तवेतै यो भावे ते तितयो परे। यथा यथं समाराध्य भाराध्यो जैनग। पुनः<sup>॥२२॥</sup>  
द्रव्यात्मकं सामवस्तु परे भावार्थक परे। द्रव्यभावा कोरेन सर्ववैति भेदेन वैति त  
स्वतोतेया समे भावा इत्येके केचिदन्त्या। मन्व्यव्यतिरेकेण वस्तुता तमिमाह ता<sup>॥२३॥</sup>  
जीवोवालागु पर्वदिमान सर्वगतस्था। प्रतिपन्नो विविनस्त। यथा<sup>(आहतागतमविर)</sup>  
भर्था सर्वं परं नयतै स्वीयसकल्पतास माश्रित्योक्ता विविधवचनैः सर्वकोपप्रदीप्त  
इमूः स्यात्। इति सप्तमं कर्मरूपं समस्तं ताका नैव निमित्तं पुनर्ग चरव्यमनन्द मिथ्यैः  
इतमते

## ॥ પ્રાસ્તાવિક-નિવેદન ॥

મુરતનિયાસી સદારચરિત દાનવીર સ્વ૦ શેઠ દેવચન્દ્ર ડાલમાઈ જીવેરીના સ્મરણાર્થે સ્થાપન થયેલ “ શેઠ દેવચન્દ્ર ડાલમાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફન્ડ ” તરફથી પ્રસ્તુત પ્રકાશનની પ્રસિદ્ધ કરાવાં પ્રચ્છરત્તો પૈકી પ્રકાશન કરાતા આ પ્રચ્છરત્તનો ક્રમાંક ઓલ્કલ— ૧૨ છે. આ પ્રચ્છરત્તનું નામ “ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસન-સૂદ્ધચરિતચૂર્ણિ: ” છે. પ્રચ્છરના રચયિતા શ્રી જગદીશચંદ્રસૂરીશ્રીજીના વિદ્વજ્ઞાનમાનનીય-શિષ્ય-મુનિશ્રી અમરચન્દ્ર છે. ગીર્વાર્ણમાપાના રસિક અભ્યાસિયોને અતીવ ઉપયોગી થનારા આ પ્રચ્છરત્તને અભ્યાસિયોના કરકમલમાં સહર્ષ સમર્પણ કરાય છે.

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસનની સત્વપ્રકાશિકા-ટીકાના અરણ્ય અભ્યાસિશ્રીજયા-નન્દસૂરીશ્રીજીના વિદ્વાન્-શિષ્ય-મુનિપ્રવર-શ્રીઅમરચન્દ્રે સ્વપરહિતાર્થે આ પ્રચ્છરત્તનો રચના સમય— આ અવચૂર્ણિ રચેલી છે. આ પ્રચ્છરત્તની અન્તિમપંક્તિમાં ‘ પ્રથમ પુસ્તિકા લિખિતા ’ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોથી દ્વિતીય પુસ્તિકા લખી હોય, છતાંયેના ધારણા હોય અમર ડાલમાં કરતાં અધૂરી હોય પણ વાર્તાવિક કલ્પ-માઓને અવકાશ છે ! પરંતુ પ્રકાશન થતાં આ પ્રચ્છરત્ત પ્રચ્છરત્તની પ્રીતિ અભ્યાસના પ્રથમપાઠના અન્તિમસૂત્ર સુધીની અર્થાત્ નવ પાઠની સમ્પૂર્ણ-અવચૂર્ણિ છે. સ્પષ્ટ પછીના સૂત્રોની અવચૂર્ણિ ( તેઓશ્રીનું ડાલમાઈ ) વર્તમાનકાલીન વિદ્યમાન ગ્રન્થાલયોમાંથી પ્રપત્ત કરવા છતાં અયાપિ પર્યન્ત પ્રાપ્ત થયું નથી. પ્રચ્છરના અન્તિમ ભાગમાં રચયિતાયે રચનાનો સમય વિગેરે નીચે સૂચવેલ જણાવેલ છે—

“ સંવત્ ૧૨૬૪ વર્ષે શ્રાવણ શુદ્ધ ૩ રવિ શ્રીજગદીશચંદ્રસૂરિશ્રીજીએનાઅમરચન્દ્રેનાઅસ્ત-યોગ્યાવચૂર્ણિકાયા: પ્રથમપુસ્તિકા લિખિતા । શુભં ભવતુ લેખકપાઠકયો: । ”

જૈનાચાર્યોની વ્યવસ્થિત-લેખન કલ્પને અનુસરતાં સ્વેચ્છે ‘ મુલરાત્તનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ’ નામના ગ્રન્થમાંથી જોડતાં પ્રમાણમાં ગહી આવે છે. ચૌહુ-આ પ્રચ્છરની કથ વંશના ઇતિહાસ સાથે જૈનાચાર્યોના જ્ઞાના મોટા જીવનપ્રસંગો પ્રાચીનતા— વળાવેલાં છે. વિ. સં. ૧૦૧૭ થી વિ. સં. ૧૨૧૮ સુધી લગભગ ૨૦૧ વર્ષ સ્પષ્ટરત્તનો સોલંકી વંશનો રાજ્યકાલ છે. સોલંકી વંશના મધ્યાહ્ન-કાલમાં કલિકાલસર્વશ્વ-મયવાને જૈનશાસનના સિદ્ધાન્તો અને અનુદાનોનો આસ્વાદ જગત્ને ધર્યાદયો છે તેથી જ તેઓ માટે આશુ જગત્ શ્રી છે. આથી જ અગીઆરમી શબ્દ-





વિશેષમાં કયા કયા સૂત્રમાં અવચૂર્ણિ અને લઘુન્યાસનું સામ્યપણું છે ? નવ પાદના સૂત્રોમાંથી અવચૂર્ણિકારે ૧૦૭ સૂત્રો પર અવચૂર્ણિ કેમ ॥ ઝસી ? ૫ ૧૦૭ સૂત્રોમાંના કેટલા સૂત્રો પર લઘુન્યાસકારે લઘુન્યાસ લખ્યો ? અવચૂર્ણિની અને લઘુન્યાસની વિશેષતાઓ શી શી ॥ ? વિગેરે વિગેરે પ્રકરણોથી મરપૂર લક્ષણ દ્વારા સ્વસ્ત્ર કલ્પના કરાતા 'તુલનાત્મકદષ્ટિય શ્રીસિદ્ધ-દેમચન્દ્રશન્દાનુસાસન' નામના નિબંધમાં દરેક વિષય સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક આપવામાં આવે છે ।

નવ પાદના સૂત્રોમાંથી ઉપર જણાવેલા 'તદન્તં પદમ્' એ એક જ સૂત્ર નહિ પણ અનેક સૂત્રો તો અક્ષરશઃ લઘુન્યાસને મળતાં છે, અને કેટલાંક સૂત્રો ઓછાબસા પ્રમાણમાં લઘુન્યાસને મળતાં છે ક્યારે યોદ્ધાંક સૂત્રોમાં અવચૂર્ણિકારની સ્વસ્ત્ર કલ્પના અને સ્પષ્ટીકરણ માત્રમ પડે છે, તેવી જ રીતિય લઘુન્યાસકારે પણ કેટલાંક સૂત્રો પર સ્વતંત્ર કલ્પના અને શુદ્ધિપુરસ્કરના શુદ્ધિવૈભવ દેખાડ્યાં છે તે પણ અત્યંત પ્રસંસનીય છે ।

અવચૂર્ણિકારની ૧ સ્વતંત્ર કલ્પના, ૨ સ્પષ્ટીકરણ અને ૩ પ્રાયોગિક ચર્ચા માટે અતુલ્ય પ્રસુત પ્રકાશનતા પૃ. ૩ પં. ૧૮ થી ૨૮, પૃ. ૪ પં. ૧ થી ૧૧; અને પૃ. ૨૮ પં. ૮ થી ૨૦ સુધીનું લઘાણ બાંધવા અને વિચારવાથી અવચૂર્ણિકારની સ્વતંત્ર કલ્પના, અને સ્પષ્ટીકરણપૂર્વકની પ્રાયોગિક-ન્યવસાઓનું સુંદર વ્યવસ્થા-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ।

ઉપરના પ્રસંગોનું પરિચીલન કરનારને સહેજે સમભાય લેવું છે કે-અવચૂર્ણિકાર પ્રથમ થયેલા હશે અને લઘુન્યાસકાર પછી થયા હશે ? અગર તો રહે સમકાલીન અભ્યાસિયો હશે ? આ પ્રસંગનો પયાશક્ત્ય નિર્ણય તો નિર્ણીતમૂલ-અવચૂર્ણિ અને લઘુન્યાસના રચનાસંબન્ધ, લેખનસંબન્ધ અને સરકાલીન-સંયોગોને તપાસીને જ કરવો જરૂરી છે । આ પ્રકરણમાં રહે શાસ્ત્રકારો સમકાલીન હતા પટલું સમજીને હવે આપણે આગળ વધવા પ્રયત્નશીલ થઈશું ।

શ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની દિન-પ્રતિદિન અભિવૃદ્ધિ કર્યા જ કરવી અને પ્રાપ્ત થયેલા અમૂલ્ય સાહિત્યનું સંરક્ષણ કરવું એ શાસનપ્રભાવનાનું અદ્વિતીય અંગ છે । આ શ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની અવચૂર્ણિના રચનાસમયને અને લેખનસમયને નિહાળતાં સમગ્રી શકાય અભિવૃદ્ધિ અને સંરક્ષણ છે કે-આ પ્રશ્ન લગભગ ૭૩૮ રવે આપણને દષ્ટિગોચર થાય છે ।

પૂર્વકાલની સુંદર લેખનપદ્ધતિથી ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ ઉપરાંતની લેખેલી પ્રતિઓના દર્શન થાય એ ઓછા આનન્દનો વિષય નથી. પરંતુ ક્ષણમર હાસ્ય કરીને અગર તો પ્રશંસાના ચે-ધાર વચ્ચે બોલીને इतिकर्तव्यता માની લેવામાં આપણી મોટી મૂઝ છે, કારણ કે પૂર્વકાલીન પુરુષોપતન-મન અને ધનનો સદ્વ્યવહાર કરીને અને કરાવીને નવા જ્ઞાનમંદારોની સ્થાપના કરી છે, જૂના જ્ઞાનમંદારોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે; પટલું જ નહિ પણ નવનવીન પ્રતિજોનું આલેચન કરાવીને અપૂર્વ-અમૂલ્ય-અલૌકિક સાહિત્યની શ્રદ્ધિ કરીને તે સાહિત્ય સજ્જાનો આપણને સમર્પણ કરીને જેમ પોતાની પરજ વગાવી છે તેમ લેખોની માફક આપણે પણ પરજ વગાવવાની છે ।

સુદ્રગકલાના મોહનીય-યુગમાં જ્ઞાનરસિક આત્માઓ તન, મન અને ધનદ્વારા હસ્તલિખિત તાદ્વર્ગીય ગ્રંથો અગર કાગલ પર લેખેલા ગ્રંથોની પ્રેસકોપિઓ કરી-કરાવીને પ્રકાશન કર્યે જાય છે અને કરાવ્યે જાય છે । પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથના લાભ હેનારા કેટલા છે ?, પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથનો વટાવ કેટલો છે ?, વર્તમાનમાં તે પ્રકાશનની જરૂર હતી કે નહિ ?; વિગેરે પ્રશ્નોના સમાધાનના ડંઢાળમાં તત્તર્યા વગર મુદ્રિત-સાહિત્યના પ્રકાશનમાં તે સ્પષ્ટી વધારો થતો જ જાય છે તેમાં ઇકંદરે લાભનું પસંદું ડંઢું જાય છે કે ચીંતું જાય છે તે યાવતમાં તો તથા વિચાર-વિનિમય અને નિર્ણયાત્મક ધિવેદની જરૂર છે, છતાં શ્રુતજ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે મક્કિ ઘર્ષાવનારાઓ અમુદ્રિત-મુદ્રિત ગ્રંથોને છપાવવામાં એ ઘસાહ વધાર્યો છે તેટલો અગર તો તેથી પણ વધુ હસ્તલિખિત ગ્રંથોને સાવધવામાં અને વધારવામાં તન-મન અને ધનનો સદુપયોગ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે ।

સાહિત્યસંરક્ષણ માટેના નિયમો અને યોગ્ય સૂચન અંગુલિનિર્દેશરૂપે અને શાસ્ત્રે પ્રસ્તાવનામાં કરેલું છે. છતાં આ પ્રસંગે લેસન પદ્ધતિનો વેગ વધારવા પૂર્વકાલીન પુણ્ય પુરુષોની જીવનચર્ચા મનર સન્મુલ હરહંમેશ રાક્ષી સ્વકાપ તે સાથ ધરિક્ષિત સૂચન કરતું યોગ્ય ગણાશે. શ્રી ઉપ-દેશતરંગિની, શ્રી સુકૃતધાગર, શ્રી કુમારપાલ શબ્દ, શ્રી પ્રમાવક ચરિત્ર, શ્રી વસ્તુપાલ ચરિત્ર, શ્રી કુમારપાલ રાસ; અને શ્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ વિગેરે અનેક ગ્રંથોમાં છૂટી-છવાયી મક્કી આપતી ધિવિધ નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે-શ્રુતજ્ઞાનરસિક પૂજ્ય ભ્રમણ ભગવંતોના ઉપદેશથી રાજા, મહારાજા, મન્ત્રીશ્વરો અને બ્રેટિઓફ જિતાવનશ્રવણ નિમિત્તે સ્વર્ગવાસી રક્ષકનના કલ્યા-નાયે સાહિત્યવૃદ્ધિના કોઈ પણ છુમ નિમિત્તને જાગ્રક કરીને નવ-નવીન સાહિત્યો છલાવીને અથવા અસ્તવ્યસ્ત થવાના નિમિત્તને લીધે વેચવા આવનારા હરિયા વિગેરે પાસેથી યરીવ કરીને અને કરાવીને જ્ઞાનમળ્હારોને ગુરક્ષિત રાક્ષવાપૂર્વક મુશોભિત કરેલા છે । સાહિત્યરસિક-સિદ્ધ-રાજે, દયાવારિનિધિ-કુમારપાલે અને શાસનરસિક વસ્તુપાલ-તેજપાલે જ્ઞાનમળ્હારો કરાવવાની નોંધ પ્રસંગે મક્કી આવે છે ।

રાજાઓ, મન્ત્રીશ્વરો અને યનાઢ્યો જ્ઞાનમળ્હાર કર્યા છે, નવીન પુસ્તકોની પ્રવિજો સેંકડો-હજારોની સંખ્યામાં છલાવી છે; નમૂના તરીકે જૂથો—

ઉપદેશતરંગિની-ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે—

“ શ્રી કુમારપાલેન સખ્યજલેસકપાર્ષાત્ ૬ લઘ્વ ૩૬ સહસ્રાગમસ્ય સત્પ્રતયઃ સૌવર્ણ-ક્ષરાઃ, શ્રીદેનચન્દ્રાપાર્ષ્યપ્રતીતઢ્યાકરણપરિવાદિગ્રન્થાનમેકવિજ્ઞાતિઃ પ્રતયો લેખિતાઃ । ”

આવાં આવાં અનેકવિધ છલાણો નમરે પડે છે । આ પ્રસંગે ક્લાલમાં રાપી પૂર્વપુણ્ય

પુરુષોના પગલે પાલી ‘ મહાબનો ચેન મતઃ સ પન્વાઃ ’ એ ન્યાયને અનુસરીને ઠાપન પ્રસંગે ચે-ચાર પ્રતિયો અગર ફરેક વર્ષે જ્ઞાન સાધન યુક્ત્યર્થે પ્રતિઓ છારવા-છારાવવાનો રિવાજ વિશેષે પાહુ કરવાની જરૂરત છે ।

“જાગ્યા ત્યારથી સવાર”, “ટીપે ટીપે સરોવર મરાવ”, “કાંકરે કાંકરે પાઠ વંધાય”; એ કહેયતોને લક્ષ્યમાં રાત્રી ચતુર્વિધસંઘસિત-અપ્રગળ્ય વ્યક્તિઓ તન, મન અને ધનને સમર્પણ કરે; અને લેક્ષનપદ્ધતિને વેગ આપવા કટિબદ્ધ થશે તો માવિ પ્રજાના અન્તરગા આશીર્વાદ મેલપયાપૂર્વક પુણ્યાનુપન્નિધપુણ્યના અળ્હાર મરી શકશે એ નમનસલ સ્વીકારવા હાયક છે. લેક્ષનપદ્ધતિને વેગ આપવા માટે આ અંગુલિનિર્દેશ યોગ્ય સૂચક શાક્યો છે, વધુ જિજ્ઞાસુઓને ઉપરના મન્યો શાંપવા-ધિપારવાની મહામણ કરવામાં આવે છે । વિશેષમાં રક્ષણ કરનારાઓએ મન્યોનું શરદીધી, ચંદ્રધી, જ્યહધી રક્ષણ કરવું જરૂરી છે, ચોંટી જવા પુસ્તકોને અને ચોંટી ગયેલા પાનાંઓને ચોલવાની કઠ્ઠા થગીલો પાસેથી ફિરી લેવી જોઈએ, હસ્તલિલિત પ્રતોમાં ગુંદરમિશ્રિત શાદી હોવાથી અને મેજ લાગવાથી ચોંટી ગયેલા પાનાંઓને છુટાં કરવામાં રાસ કરીને ગુહાલનો ઉપયોગ વિશેષ-પણે કરવો જોઈએ । સંરક્ષણકર્તાઓને ઘરેશીને લેતકોએ પણ પ્રાયઃ હસ્તલિલિત મન્યના અન્તમાં કેઢલાંધક સંસ્કૃત પદ્યોદ્ધાર સૂપના કરેલી હોય છે, જેમકે—

જલે રક્ષેત્ સ્થલે રક્ષેદ્રક્ષેન્છિયિલવન્ધનાત્ ।

મૂર્ત્ત્વસ્તૈ ન દાતવ્યં, एवं यदति पुस्तकम् ॥ ૧ ॥

અને રક્ષેજલાદ્રક્ષેદ્, મૂપકેમ્યો વિશેષતઃ ।

કષ્ટેન લિલિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૨ ॥

આ ઉપરથી કહેવાતું ફટલું જ છે કે-જ્ઞાનરસિક આત્માઓએ જીવજ્ઞાનના સાધનોની શુદ્ધિ થતી રહે અને સંરક્ષણમાં વધે તેવા પ્રવન્ધો યોજાયા કરે તો કરનારા પ્રત્યે અધિપત્યમાં શાકિ-પ્રજાના મન્ય-આશીર્વાદ જરૂર ઉમરાવાં કરશે । પ્રાચીન મન્યના મવાં ર્દશનને ઘરેશી પ્રારમ્ભેલા આ પ્રકરણને અન્ન પૂરું કરી હવે આશને અવતૂર્ણિની ગૂઢ વાત કરીએ ।

આ પ્રન્થ તાઢપત્રીય-પત્રો પર આલેખન કરાયેલો છે, શ્રીમિહિરમખન્દ-શબ્દાનુશાસનના સમ્પાદન પ્રસંગે સમ્માત મુકામેથી થીજા તાઢપત્રીય મન્યો સાથે આ અવતૂર્ણિ-પ્રન્થ-પ્રકા- મન્ય છાવવામાં આવ્યો હતો, પનાં પૃ. ૧ થી ૨૧૮ છે । એ પ્રન્થ જ્ઞનની અનિવાર્ય- સહ્યાનિ ૭૩૮ વર્ષ ઉપરાન્ત સમય થઈ ગયો હોવાથી પત્રી અવસ્થા જરૂરીયાત. તજ્ઞન જીર્ણ અને માજુક નિહાઢીને ‘પત્રું મુદ્રણ કરાવતું અત્યન્ત જરૂરતું છે’ એમ લક્ષ્યમાં આવ્યું, અને તે વાવતના પ્રયત્નની શરૂઆત કરવામાં આવી ।

તે અવસરે હમારું પાતુંચીસ મુઝઈ મુકામે ગોડીપાર્શ્વનાથ જૈન સપાશ્યમાં હતું તેથી આ પ્રમ્થને પ્રકટ કરાવવાની વાત મુઝઈમાં રહેલા શેઠ વે. લા. જૈન પુ. કળ્હના ટ્રસ્ટી શ્રી. શેઠ નેમચન્દ્ર અમેચન્દ્ર શહેરીને સમજાવતાં તેઓએ અમારી વાત સ્વીકારીને ઉપરોક્ત બીના કળ્હના બીજા ટ્રસ્ટીઓ પાસે પણ મંજુર કરાવી । ત્યાર પછી આ પ્રમ્થની પ્રેસકોપી કરાવીને છપાવવાની શરૂઆત કરાવી તે હાલમાં ચાર વર્ષે વધાર પડે છે । આ પ્રમ્થની તાદ્દશીય પ્રતિ મેઝવી આપનાર સમ્માતનિવાસી સુશ્રાવક મૂલખન્દ્ર જુહાપીવાસ તથા મોહનલાલ કીપચન્દ્ર ચોકસીય અને પ્રકાશન-કરનાર વે. લા. કળ્હના ટ્રસ્ટીઓએ અસંલેખ્ય પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે અને અધિષ્ઠ્યામાં આવાં આવાં પ્રાચીન સાહિત્યને મેઝવી આપીને પ્રકટ કરાવવામાં ચલાવતી મદદગાર બનીને પુણ્યના મળદાર ભરવામાં ઉદ્યમવંત રહેશે એવી તેઓને અમારી મહામણ છે ।

**અવતૂર્ણિ-પ્રમ્થની** આ અવતૂર્ણિ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુશાસનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદના મહત્તા. પ્રથમ સૂત્રથી ત્રીયાધ્યાયના પ્રથમપાદના અન્તિમ-સૂત્ર સુધીની છે ।

સિદ્ધાસનાદિ અષ્ટ-મહાપ્રાસિદ્ધાર્થીના વાસ્તવિક મહત્તા જેમ શિલોકનાથ મગવન્ત તીર્થંકરોને આમારી છે તેમ આ અવતૂર્ણિની મહત્તા શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુશાસનને આમારી છે, તેથી તે પ્રધાનતમ-વ્યાકરણની મહત્તાને પ્રથમ પિછાળવી પ પ્રાસંગિક-વિવેહનનો આવશ્યક વિભાગ છે ।

પ્રકાશન-કરતા આ અવતૂર્ણિપ્રમ્થ-સમ્પન્દમાં રચનાસમય, પ્રાચીનતા સમકાલીન અધ્યાસક, સાહિત્યસંરક્ષણાદિ અને પ્રકાશનની જરૂરીયાત વિશે પ્રકરણો જણાવીને પ્રસ્તુત પ્રકાશનની મધ્યા-શિષ્ટ મહત્તા દર્શાવી ગયા છતાં જે પ્રમ્થને અવલમ્બીને આ અવતૂર્ણિ છરાઈ છે તે પ્રમ્થની મહત્તા અવશ્યમેવ જાણવી જરૂરની છે ।

કલિકાલસર્વજ્ઞ મગવાન્ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીય શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુશાસન નામના આ પ્રધાનતમ વ્યાકરણપ્રમ્થને ક્યારે રચ્યો?, કયા સંજોગોમાં રચ્યો?, અમ્મપ્રવેશ-કાર્યપ્રવેશ અને પ્રધારપ્રવેશ તેઓશ્રીને કેવી રીતે સહાયક બન્યા?, પરમ્પરાય પુત્રીય ચારસો કેવી રીતે મળ્યો?, અને તેઓશ્રીને પ્રાપ્ત થયેલાં કલિકાલસર્વજ્ઞાદિ-વિદ્યો તથા તેઓશ્રીય રચેલા આ પ્રધાનતમ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતાઓ સમ્પન્થી સમ્પૂર્ણ પ્રકાશ પાડે તેવા મરચક મધ્ય પ્રકરણોથી વિમૂલિત શાસ્ત્રપ્રસ્તાવનાનો સાચાંત વાંચન, મનન અને પરિચીતનપૂર્વક અધ્યાસ કરવાની અમ્માસિયોને અમારી મહામણ છે ।

૧-૨૭-મુઝઈ પાતુમ્થિક નોંધ અ. વિભાગ ।

૧-૨૭-શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુશાસન પ્રમ્થની સાક્ષ્યપ્રસ્તાવના, શ્રીમિ. દે. જી. સાલન-પ્રથમવિભાગ, શ્રીહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુશાસન-પ્રથમપાદના ૧, પ્રકાશિકા-શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુશાસન-પ્રથમવિભાગ । પ્રાનુતપ્રકાશનનો આ-વિભાગ ।

ઉપર સૂચવેલી પ્રસ્તાવનાને વાંચ્યા પછી કલિકાલસર્વસ્વરચિત-શ્રીસિદ્ધદેવચન્દ્રશન્દાનુ-  
શાસનની મહત્તાની સાથે સાથે આ અવચૂર્ણિની મહત્તા પણ આપોઆપ જણાઈ આવશે ।

અમો એ આનન્દધોવિની નામની વૃત્તિની રચના કરવામાં આ અવચૂર્ણિના સારભૂત રહસ્યનો  
લપયોગ કરેલો છે, કારણ કે અન્યસાહે ન મઝી શકે તેવી અવચૂર્ણિકારની અઠૌકિક કલ્પ-  
નાઓ આ ગ્રન્થમાં અમોએ નિહાલી છે, તેથી જ તેની મહત્તા અનિર્ણયનીય છે એમ કહેવામાં ટેકા-  
મર અતિશયોક્તિ જેવું નથી ।

આ અવચૂર્ણિ-ગ્રન્થકારની ધીંજી રચનાઓ સમ્બન્ધિ તપાસ કરતાં જણાય છે કે  
' શ્રીહેમસદ્બસંચય ' નામનો ગ્રન્થ પણ પ્રાયઃ તેમનો રચેલો છે । આ  
અવચૂર્ણિકારની સુધો- મન્થરન ૪૩૬ પત્રમાં સુન્દર-પ્રાચીન-લિપિયત્તપ્પે લખાયેલો છે, અને  
જિત્ત એક વિશેષરચના તે પાટળના મંદાર નં. ૩-૪ ( કોફડીયા શેરીના અને આગઢી શેરીના  
મંદાર )માં વિદ્યમાન છે, એમ જૈન ગ્રન્થાવલીમાં જૈનભાષાસાહિત્યવિભાગ  
પૃ. ૩૦૩ ઉપર જણાવેલું છે । ' અમરચન્દ્ર ' એવા નામમાત્રથી આ ગ્રન્થ પણ તેઓશ્રીએ રચ્યો  
હોય એમ હાલ લો અમે કલ્પના કરીએ છીએ, પરન્તુ નિર્ણય તો એ ગ્રન્થને પ્રાપ્ત કરીને જોયા-  
તપાસ્યા પછી જ કરી શકાશે । એ ગ્રન્થ સમ્બન્ધિ વિશેષ કથન હમારા તરફથી ધનારા  
ભાષિપ્રકાશનમાં કરવામાં આવશે ।

શ્રીસિદ્ધદેવચન્દ્રશન્દાનુશાસનને અતુલક્ષીને રવાયેલાં-અવચૂર્ણિગ્રન્થો વિશેષ પ્રમાણમાં મઝી  
આવે છે, પરન્તુ આ પ્રધાનતમ કથાકરણની મુદ્ધયત્વા વે વૃત્તિઓ છે,  
અવચૂર્ણિ સમવિપયક વૃદ્ધવૃત્તિ અથવા તત્ત્વપ્રકાશિકાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ અને ધીંજી  
ગ્રન્થો—  
લઘુવૃત્તિના નામથી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં મુપ્રસિદ્ધ છે, એ મને ધૃતિઓ મૂલ  
ગ્રન્થકારની જ અર્થાત્ સ્વોપદ્ર રચેલી હોવાથી એમાં સાદે અધ્યાયના  
સૂત્રોની સંકલના એક સરલ્લી જ કરેલી છે. વિશેષત્વા કરેલી શ્વિત્તું નામ વૃદ્ધવૃત્તિ અથવા  
તત્ત્વપ્રકાશિકા અને સંક્ષેપતત્વા કરેલી શ્વિત્તું નામ લઘુવૃત્તિ બાપ્તું છે તે વચ્ચાર્ય એટલે ગુણનિષ્પન્ન  
નામ જ આપેલું છે એમાં શંકાને સ્થાન જ મઝી શકતું નથી ।

શ્રીસિ. દે. શ. શાસનની લઘુવૃત્તિ પર લખાયેલ અવચૂર્ણિઓ પણ ઘણી મઝી આવે છે, પણ  
લઘુવૃત્તિવિપયક અવચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ કરવો તે અત્ર અપ્રાસંગિક છે, કારણ કે પ્રસ્તુત પ્રકાશનરૂપ  
આ અવચૂર્ણિ તો વૃદ્ધવૃત્તિ ઉપર રવાયેલી છે ।

આ અવચૂર્ણિની સમકક્ષામાં આવી શકે તેવા સ્વોપદ્ર-શ્વન્દમહાર્ણવવૃદ્ધન્યાસ, શ્રીરામચન્દ્ર-  
ગણિકૃત-શ્રીલઘુન્યાસ, શ્રીધર્મચોપગણિવરકૃત-શ્રીલઘુન્યાસ, શ્રીકનકપ્રમહૃત-શ્રીન્યાસોદ્ધાર કક્ષા-  
પટ્ટ, વશાપદ-વિદોષવિક્ષેપાર્ય, શ્રીસૌભાગ્યસાગરકૃત-હુમ્મિકવૃદ્ધવૃત્તિસારોદ્ધાર આદિ મહાન્  
મન્થરત્તો છે ।

વિશેષતઃ આ અવચૂર્ણિગ્રન્થ તુલાલક્ષિત્વી-શીઘ્રજનકપ્રમુદ્ધ-ન્યાસોદ્ધારને લગભગ મઠતો છે, ઇટલે મઠ પાદની અવચૂર્ણિ અભ્યાસીયોને ન્યાસોદ્ધારની જેમ અઠૌકિક-અઠમ્બ કલ્પનાઓ અને સ્પષ્ટીકરણો જે પૂરાં પાડે છે તે અભ્યાસકાલે સ્વયમેવ જણાઈ આવે છે ।

આ અવચૂર્ણિ-ગ્રન્થમાં શ્રીશબ્દાનુશાસનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદના પ્રથમસૂત્રના અને વૃત્તિના મંમલરૂપ શ્લોકથી શરૂ કરીને તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદના અવચૂર્ણિગ્રન્થસ્થિત અન્તિમસૂત્ર સુધી તત્ત્વપ્રકાશશિકા અપરનામ મુદ્દાવૃત્તિસ્થપદો, વદા-વિષયપ્રદેશ, હરણો અને પ્રત્યુદાહરણોની અનુક્રમે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાઓ તથા સફલી-શૂત-સુન્દર-સાધનિકાઓ છલ્લે રથલ્લે તજરે પડે છે અભ્યાસિઓ આ ગ્રન્થને અભ્યાસની તજરે નિહાકે સો અવચૂર્ણિકારણું સૂત્રવિષયક-સુન્દર-જ્ઞાન, વૃત્તિસ્થ-પશ્ચિમજ્ઞાન અને પ્રાયોગિક-પ્રતીભા ઠામ ઠામ વલોણમાં માલગળી જેમ તરી આવે છે ।

બાહ્યશુભા અગર આમલપાછલ્લના સૂત્રોથી અને મત-મતાન્તરોથી થતા-થનારા પ્રયોગોની સિદ્ધિ થયેલે થયેલે કરી થતાથી છે; જેમકે નમૂના તરીકે-“ સમાનાનાં વેન દીર્ઘઃ ॥ ૧ । ૨ ૧ ॥ ” ૫ સૂત્રથી શરૂ થતા પાંચ સૂત્રોના માધ્યમે અને મતમતાન્તરને હલ્લમાં રાખીને ૨૧ રૂપો જણાવ્યાં છે । વિસ્તારપૂર્વક જોવાની અમિલાપાવાલાઓઈ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસનના પ્રથમ ભાગમાં આનન્દબોધિનીવૃત્તિના પૃ. ૨૬-પશ્ચિ ૨૭ થી ૪૪ અને પૃ. ૨૭ પંક્તિ ૧ થી ૩૦ સુધીની પશ્ચિમો અભ્યાસપૂર્વક વિચારવી ।

આ ગ્રન્થમાં શ્રીસિ. દે. શ.શાસનની શરૂઆતથી તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદ સુધીના ઇટલે સઘા જે અધ્યાયના અર્થાત્ નવપાદનાં સૂત્રોને જ અવચૂર્ણિકારે અવચૂર્ણિ કરેલી છે એમ કહીએ તો તે પણ ચરાચર જ છે ।

ઉપરોક્ત નવપાદનાં એકન્દર ૮૬૪ સૂત્રો છે, તેમાંથી મઠે પાદના અનુક્રમે ૨-૫-૫-૧૪-૧૨-૧૨-૧૨-૨૧ અને ૨૪ મઠી કુલ ૧૦૭ સૂત્રોની અવચૂર્ણિ સો આ અવચૂર્ણિકારે કરેલી જ નથી । ૫ ૧૦૭ સૂત્રનો સૂત્રાંક અને પૃષ્ઠાંક જાળવાના અભિલાષિઓઈ પરિશિષ્ટ નં. ૨ જોઈ લેવું । સાધનિકાકલસરે આવતાં સૂત્રો જે નીચે દીપમાં જણાવ્યા છે તે જોવાની સુલભતા માટે પરિશિષ્ટ નં. ૧ માં જણાવિસહિત છાતે અધ્યાયના સૂત્રો અનુક્રમે આપવામાં આવ્યાં છે ।

આ ગ્રન્થના સમ્પાદનની શરૂઆત મુમ્બઈમાં કરવામાં આવેલી, તે જલસરે સાથે સાથે શ્રીસિ. દે. શ.શાસનના પ્રથમવિભાગના સમ્પાદનની શરૂઆત પણ ગ્રન્થ પ્રકટ થતાં થયેલા કરવાની હતી; છતાં શરૂઆતમા સમ્પાદકથી મગાવેલી ટાઇપગ્રીય લગભગ પાંચ વર્ષ. પ્રતિ ઉપરથી આ અવચૂર્ણિની પ્રેસકૉપી કરાવીને તપાસી જોયા પછી માવનગરના શ્રીમદ્દોષ પ્રેસમાં આ ગ્રન્થને છાપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું । ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુમ્બઈના વાતુર્માસમાં આરંભેલા આ કાર્યમાં ત્યાર પછીના

અમદાવાદ, સમ્ભાવ, ઘાટકોપર અને અંધેરીના ( કરમચન્દ્ર જૈન પૌષ્પશાલાના ) ચાતુર્માસ મુખીમાં પ્રફ વિગેરે જાવક-જાવકમાં ઘણો જ સમય વ્યતીત થયો. તદુપરાન્ત ત્રાસ કરીને દરેક ચાતુર્માસમાં ધર્મોપદેશ ઉપરાન્ત શાસનહિતવર્ધક અનેક કાર્યોમાં તથા શ્રી સિ. હે. શ. શાસનના સમ્પાદનકાર્યમાં પણ સમય વ્યતીત થોવાથી લગભગ પાંચમે વર્ષે આ ગ્રન્થને પ્રકટ કરી શકાયો છે :

આ ગ્રન્થને પ્રકટ થવાના બિલમ્બનું કારણ બાંચનારની સમજમાં આવે કે હેતુથી સુન્દરના થયેલા શાસનહિતવર્ધક કાર્યોની વિસ્તારથી, તથા અમદાવાદ, સમ્ભાવ, ઘાટકોપર અને અંધેરીના ( લીલાપાર્લાના ) ચાતુર્માસમાં થયેલા શાસનહિતવર્ધક-કાર્યોની સક્ષિપ્ત નોંધ; આ ગ્રન્થના અન્ત ભાગમાં આપેલી છે :

વિશેષમાં શ્રી સિ. હે. શ. શાસનના પ્રથમ-વિભાગના સમ્પાદનનું કામ પણ સતત ચાલુ રહેતું હોવાથી અને તેને અલ્લી પ્રકટ કરવાનો હોવાથી આ ગ્રન્થ પ્રકટ થવામાં કાર્દિક સહેતુક બિલમ્બ પણ થયો છે; આમાં સહેતુક અનેકવિધ-કારણોને ધ્યાનમાં લેતાં થયેલો બિલમ્બ યોગ્ય-સ્યાને જ થયેલો છે એમ બાંચકોને સમજાવતું પડે તેમ નથી :

આકરણશાસ્ત્રસ્થિત-પ્રવેશોને નવ-નવીન યુક્તિ-પ્રયુક્તિ આ ગ્રન્થ વિશેષકથા નવપદ્ધિત કરતો હોવાથી અને આ કામ હવે અલ્લી સમાપ્ત કરી આપવાની શેઠ શ્રી. જી. જૈન પુ. ફંદના કાર્યવાહકોની વારંધાર વિનંતિઓ યતી હોવાથી ચાલુ ચાતુર્માસમાં અંધેરીના (લીલાપાર્લાના) શેઠ કરમચન્દ્ર હોલમાં તે પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપીને આ ગ્રન્થ સમ્વન્ધિ-વિવિધાનુક્રમ, પ્રાસંગિક-નિવેદન, અનુપસ્થિતસૂત્રો આદિ આ ગ્રન્થની સુન્દરતામાં સહાયીભૂત-થનાતાં પ્રકરણોને તૈયાર કરીને આ ગ્રન્થને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે :

પ્રસ્તુત પ્રકાશનના સમ્પાદન-કાર્યમાં અત્યંત સ્વયંસિ-સાહચર્ય-પ્રતિ રૂપરૂપથી લાથી પ્રકાશનના પ્રાસંગિક- આપનાર શેઠ મૂલચન્દ્ર મુલાલીદાસ અને મોહનલાલ દીપચન્દ્ર ચોકસીદ મદદગારો— પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય સ્વાર્જન કર્યું છે :

સમ્પાદન કાર્યમાં સ્વયંસિ થઈ શકે એવી આ ગ્રન્થની પ્રેસકોપી કરાવી મુદ્રણકઢાથી વિમૂ-પિત બનાવીને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવાનું કામ શેઠ શ્રી. જી. જૈન પુ. ફંદ તરફથી તેના કાર્ય-વાહકોષ કર્યું છે. અને તે ફંદના નિયમ મુજબ પ્રાચીન પુસ્તકોનું પ્રકાશન તથા અભ્યાસિયોનું પઠન-પાઠન અને પરિશીલન થયે તે હેતુથી ઝોઝી કિમ્મતે વેચવાનું નહીં થયેલ છે, તેથી તે ફંદના સમય કાર્યવાહકોષ પણ અત્યંત પુણ્ય સ્વાર્જન કર્યું છે : એવી જ રીતે અભિપ્રયમાં પણ પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રકાશનમાં સુન્દર પાઠો આપીને પૂર્વાચાર્યપ્રણીત સાહિત્યની સેવના કરવામાં તે કાર્યવાહકો હર-હરેશ ચક્રમવન્ત રહો એવી અમારી શુભેચ્છા તરે ય સ્વાભાવિક છે :





## ॥ पू. पंन्यासप्रवरश्रीना चातुर्मासिकनी नोंध ॥

प्रातःस्मरणीय-वैयाकरणकेसरि-सिद्धचक्राराधन-तीर्थोद्धारक-  
पूज्य-पंन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरजी गणिवरना चातुर्मासना  
स्थळोनी संक्षिप्त-नोंध ।

- १ वि. सं. १९८४ अमदावाद-झांपडानी पोळ स्व. चण्डुलाल पुत्रीलालभुं मकान ।
- २ " " १९८५ जामनगर-फुलीबाईना वहेलामां ।
- ३ " " १९८६ सन्मात-श्रीअमरचन्द्र-जैनशाला ।
- ४ " " १९८७ भागसा-श्रीजैनउपाश्रय ।
- ५ " " १९८८ मुंबई-भूलेधर-लालबाग-जैन उपाश्रय ।
- ६ " " १९८९ सुरत-गोपीपुरा, नेमुभाईनी चाडीनो उपाश्रय ।
- ७ " " १९९० रतलाम-धावरीयानो उपाश्रय ।
- ८ " " १९९१ महीदपुर-जैन उपाश्रय, श्रीशान्तिनाथमा मण्दिर पासो ।
- ९ " " १९९२ जजैन-साराकूआ, ग्रीक. छ. नी पेटीनो उपाश्रय ।
- १० " " १९९३ इन्दोर-पीपलीपाजार-जैन उपाश्रय ।
- ११ " " १९९४ राजगढ़-जैन उपाश्रय ।
- १२ " " १९९५ अमदावाद-झांपडानी पोळनो उपाश्रय ( पाठशाला ).
- १३ " " १९९६ वालीवाणा-पन्नालाल बाभूनी जैनधर्मशाला ।
- १४ " " १९९७ मुम्बई-वायधुनी, श्रीमोडीजी जैन उपाश्रय ।
- १५ " " १९९८ अमदावाद-नागजी भूधरनी पोळनो उपाश्रय ।
- १६ " " १९९९ सन्मात-मूलचन्द बुलखीदास-नानचन्दना मकानमां के जे हाल उपा-  
श्रय वरीके वपराय छे ।
- १७ " " २००० घाटकोपर ( मुम्बई ) देरासर पासोनो, जैन उपाश्रय ।

૧૮ ,, ,, ૨૦૦૧ વીલ્લપાલ ( અંબેરી-મુમ્બઈ ) કરમચન્દ્ર જૈન પૌષ્ઠશાલા ।

વિ. સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાક વદ ૬-શ્રીતીર્થોધિરાજરાજેશ્વર-શ્રીઆદિનાથગાદીનશીત-દિવસે, પ્રાતઃકાલે યિજનમુદ્દત્તે, અમદાવાદ મુકામે દ્વાંપટાની પોઝના શ્રીઆદીશ્વર લૈનમન્દિરની પાછળનાં રૂપાશ્રયમાં પ્રાતઃસ્મરણીય-જૂજ્યપાદ-આગમોદ્ધારક-આચાર્ય-શ્રીઆનન્દસાગરધરીશ્વરજીનાં વરદહસ્તે દીક્ષા થઈ. સંસારીપણાતું નામ પટવા ચીમનલાલ જેશિંગભાઈ હતું. દીક્ષા સમયે મુનિશ્રી ચન્દ્રસાગર નામ રાક્ષવામાં આવ્યું, આનન્દચંદ્રપૂર્વક દીક્ષા થઈ; અને જેઠ વદ ૫ ના દિવસે ઉપસ્થાપના થઈ. ત્યારપછી તેઓશ્રીનાં વરદ હસ્તે અનુક્રમે પાલીતાણામાં વિ. સં. ૧૯૯૭ ના માગસર સુદ ૫ના દિવસે ગણિપદ, અને માગસર સુદ ૯ના દિવસે પંચ્યાસ પદ સમર્પણ થયાં ।

ઉપરનાં યથા પાતુર્માસ સમ્બન્ધી વિગતવાર દૃષ્ટિકૃત અન્ય સ્થલે વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો. પરન્તુ આ સિ. દે. અવશૂર્ણ અને શ્રીસિદ્ધદેવચન્દ્રશન્દાનુશાસન જેવા પ્રધાનતમ ગ્વાકરણના સંશ્લોષન, સંસ્પાદન, વૃત્તિની રચના, પ્રેસમેટરની ચૈવારી અને પ્રૂફસંશ્લોષનાદિ કાર્યો મુમ્બઈ, અમદાવાદ, રામ્ભાત અને ઘાટકોપર, અંબેરીનાં છેલ્લાં પાંચ પાતુર્માસમાં થયેલાં છે. ઉપર જણાવેલાં સર્વ કાર્યોની સાથે સાથે ધીજા પળ જે જે શાસનહિતનાં કાર્યો થયાં તેની, અને ચાલુ પ્રસંગને સંમ્મત રાજમારી જે કંઈ શાસનહિત પ્રવૃત્તિ થઈ તે યથાની સંક્ષિપ્ત નોંધ બહી આપવામાં આવે છે; અર્થાત્ વિ. સં. ૧૯૯૭ ના મુમ્બાઈ-પાતુર્માસથી સક્ષિપ્ત નોંધની શરૂઆત કરાય છે ।



## ॥ मुंवाइनुं चातुर्मास ॥

वि० सं० १९९७.

पायधुनी, श्री गोहीवी पार्श्वनाथ जैन स्वे० मन्दिरनी पाठकना भामनो उपाश्रय.

नोंध—श्री सिद्धेश्वर पासीताळाना चातुर्मासनी पूर्णवृत्तिना पूजित प्रबंधोने पूर्वर्ग सरोके जनाधोने मुंवाइ पातुर्मासनी संक्षिप्त नोंध करान छे. गविषह-पण्यासप्रवरीपत्र-समये माळवादि सधनुं भागमन, पोषा-भावननर बदे श्री भोयनी-तीर्गे सामुदायिक-बाधत-भाराभन, वि० ६० वा० अवचूर्णि, सृजकृताग, श्रीसिद्धेश्वरचन्द्रशब्दानुशासनना सलोभन-संपादनादि भाने शासनहितवर्धक स्तुत्य प्रबंधो राख कराय छे.

संक्षेपकार

प्रातःस्मरणीय-पू. आगमोद्धारक-आचार्य-श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरना विज्ञानविष्मरान-सिद्ध-चक्राभन तीर्थांदाश्क पू. पण्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरचञ्चरीक-पं श्रीश्रीरसागरजी.

श्रीसिद्धेश्वरचन्द्रशब्दानुशासननी तत्त्वप्रकाशिका उपर रचायेला आ अवचूर्णि-ग्रन्थने अने श्रीतत्त्वप्रकाशिका अने श्रीआनन्दबोधिनी-नामनी वृत्तिद्वय-सहित श्रीसिद्धेश्वरचन्द्रशब्दानुशासनना कारक पर्यन्तना प्रथम भागने बहार पाठनां ए कामनी शकआतपी आज सुधीमां केवळो समय इपतीत थयो अने मुश्केलीओ बेठीने वण शासनहितवर्धक कार्यों थया ते पापतनां जरूर पूरहुं अत्रे जणावधामां आवे छे ।

वि. सं. १९८४ ना वैशाख वद ६ ना रोज गुरुदेव पूज्य पण्यासप्रवरनी दीक्षा धई, स्वारपछी अठार वर्षना चातुर्मासना स्वळो अने ते दरेक चातुर्मासमां थयेलां शासनहितवर्धक-कार्यों बिगरेली नोंध जरूर पठती आपीने बाकीनी नोंध अन्यत्र आपयामां आवेल छे ।

अवचूर्णि-ग्रन्थनुं संपादन-संशोधन तथा श्रीसिद्धेश्वरचन्द्र-शब्दानुशासनना प्रथम विभागना संशोधन-सम्पादन अने श्रीआनन्दबोधिनी-वृत्तिनी रचना वयेरे कार्योंनी शरुआत वि. सं. १९९७ मां करवामां आवेली छे दरेक कार्यों समाप्त करीने आने वि. सं. २००१ मां आ अवचूर्णि-ग्रन्थने अने ' श्रीसिद्धेश्वरचन्द्रशब्दानुशासनम् ' महान् ग्रन्थने ते ते संस्थाओ द्वारा बहार पाडी शक्या छीए एज आनन्दनो निषय छे । आ कार्यमां बीतेला लगभग पांच वर्षना गाळामां पण आ कार्यना निमित्तनी आठमां कोईपण शासनहितवर्धक-कार्यों करवामां पूज्यश्रीए

કળપ આવડા દીધી નથી અમર પાણી પાની કરી નથી, અને તેથી જ શ્રાસંગિક-શાસનહિતવર્ધક કાર્યો આ પ્રકરણમાં જળાવાય છે ।

આટલા ટાંચા સમયે પણ પ્રકાશિત થતાં આ ચન્ને પ્રેમ્યની પાછલ વિધ્નોની પરમ્પરારૂપ આવી પટેલી મુરઢેલીઓ, ક્રિષ્ટ-પ્રતિફૂલ સંયોગો અને પરિમિત-સાધ્યોને લઈને આવી પટેલી અગવડો વેટીને તથા સાધુજીવન-ચર્ચાના પોષક-વિહારાદિ કાર્યો કરતાં રહીને પણ પૂજ્ય ગુરુવર્યધીર અપૂર્વ શ્રદ્ધાવલ્લભી આરમ્ભેલા આ શુભ કાર્યની પાછલ પોતાનો અચિરત-પરિષ્રમ પાછુ રાખ્યો ત્યારે જ આ પ્રમ્યના પ્રકાશનની અમિલાયા આજે સફળ થઈ રાકી છે ।

વિ. સં. ૧૯૯૭ના મુમ્યઈના આતુર્માસનો પૂર્વરંગ ।

શ્રીસિદ્ધશેષ જેઠા પધિત્ર-તીર્થસ્થાનમાં સં. ૧૯૯૭ ના પ્રારમ્ભમાં પૂજ્ય શુદેવને શ્રીમગ-  
વતી-સૂત્રના યોગોદ્ઘત્તની શુભ-ક્રિયાઓ સમાપ્ત થવા આવી હતી । તે જયસરે ૫ યોગો-  
દ્ઘત્તની સમાપ્તિના સૂચક-ગણિપદ-સમર્પણનું મુહૂર્ત સં. ૧૯૯૭ ના માગસર  
શુદ ૫ તું અને પંચાસપદ-સમર્પણનું મુહૂર્ત માગસર શુદ ૯ તું નિશ્ચિત થયું હતું ।  
થઈ પૂજ્ય શુદેવને આ યોગોદ્ઘત્તની ક્રિયાઓ કમયનાર સ્વ. ૫૦ પં. શ્રીધમાસાગરજી  
ગણિવરને ઉપાધ્યાય પદ સમર્પણ કરવાનું મુહૂર્ત પણ તે જ દિવસે હતું. ચપરોક પ્રભે પદના  
સમર્પણની ક્રિયાઓ શાસનસંરક્ષક-શૈલાનાનરેડાપ્રતિલોચક-વર્તમાન જૈનાગમ-મન્દિર-સંરચાપક  
ઝાગમોદારક-આચાર્યદેવેશ-પૂજ્ય-શ્રીમાનન્દસાગરસરીશ્વરજીના ચરદ હસ્તે પન્નાલાલ  
પામૂની ધર્મશાલાના વિદ્વાલ પોમાનમાં યાંપવામાં આવેલા મુજોમિત મંચપમાં મૂકે દત્તી ।

આ પદ્ધી-પ્રદાન-પ્રસંગે અષ્ટાઢિકા મહોત્સવ, જ્ઞાન્તિનાથ અને સ્વામીશાસત્વ-સંપન્નગણ  
અનુક્રમે શનવીર શેઠ મોહનલાલ છોટાલાલ, સંધથી પોપટલાલ ધારશીમાઈ નગરશેઠ; અને  
શેઠ ગિરધારલાલ છોટાલાલ ટરફથી હયમગ પાર દજારના સરખે થવાનું નિશ્ચિત થવાથી તે  
સંવત્થી મુંબુમપત્રિકાઓ પણ સચટે પહોંચાડવામાં આવેલી હોવાથી અવધાવાદ ચોરેદી તથા  
મત્રીજના મામોમંથી ચેટલાંક માણસો તો આમ્યો દત્તો. પરન્તુ પૂજ્ય શુદેવના અસીમ-સ્વપ્રકારથી  
સ્વચ્છ મયેલા શાલચાદેશના શામ થતીને ઠગેન-મદિરપુર-રાજગડ વગેરે નગરના મંપોમાંથી  
સમાવિત ભાવક-ભાવિકાઓની ૪૦૦ ચપરાંત મંદિરમાં એક સ્પેશિયલ ટ્રેન પણ આવી દત્તી ।  
આ પ્રસંગે આવનારાઓને તીર્થયાત્રાનો સ્થાપ પણ મહેલો હોવાથી સેઓને તો " એક પંથને શો  
કામ " ની જેમ થશે જાગની પ્રાપ્તિ મૂકે દત્તી ।

પદ્ધી-પ્રદાનની મમત્તિ મતાં અનેક માવના મંચો ટરફથી તથા ચેટનીપદ સ્વપ્રકારો  
મરફથી પદવીપરંતો ચર મમ મહેલો અને ચપરાંતો વિદ્વાલ-વૃષ્ટિ મત્રે નિદાકારી દત્તી ।  
આ પ્રસંગે થયું રમ્પચ થવાથવા માટે ધર્મસલાખા, જાગમમન્દિરના, શેઠ ધાનગરી

કલ્યાણજીની પેદીના માળસોને, પંદિતો અને માસ્તરોને યથાવોગ્ય શ્રીતિહાન વૈષામાં તથા પૂજ્ય સાધુ—સાધ્વીઓને પ્રગ્ન્યાવિધાનકુલક નામના ગ્રન્થનું સાદર સમર્પણ કરવામાં શેઠ મોહનલાલ છોટાલાલે રૂ. ૮૦૦ ઉપરાંતનો સદ્વ્યય કર્યો હતો. શ્રીફક્તની પ્રભાવના અને શ્રી વશવૈકાલિકસ્તૂત્રની પ્રભાવના ઉજ્જૈનની શ્વેટ કપમદેવજી છમનીરામજીની પેદીના મદ્ગૃહસ્થો તરફથી કરવામાં આવી હતી ।

આ પટ્ટીપ્રસંગમા મહોત્સવની સમાપ્તિ થયા થાવ આગમોદ્ધારક પૂજ્ય ગુરુદેવની આજ્ઞા મેઝલીને તજ્ઞાજ્ઞા બગેરે નજદિકના તીર્થ—સ્રોત્રોની યાત્રાએ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજે પોતાના પરિવાર સહિત પાલીતાનાથી વિહાર કર્યો. ૧-૧૦ વિષતમાં ધ્યાન કરતાં કરતાં માયનગર પહોંચવાની તૈયારી થઈ. તે અવસરે મુમ્મઈની શ્રીમોહીપાર્શ્વનાથ-જૈનમન્દિરની શ્રીવિજયદેવસુર-સંઘની પેદીના દ્રુટીપ્રો શેઠ માયચન્દ મગીનમાઈ જ્ઞવેરી, તથા પાનાચન્દ રૂપચન્દ જ્ઞવેરી ૫ વક્ષેષ પાલીતાના આવીને પૂજ્ય આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી કે પં. શ્રીચન્દસાગરશ્રીને આવતું પાતુર્માસ મુમ્મઈ કરવાની આજ્ઞા આપવાની કૃપા કરો. પૂજ્ય પંન્યાસજીની ચોગ્યતા જાણીને પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ૫ તેઓની આમ્રહમરેલી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો અને તે વાવતનો આસાપત્ર સરી આપ્યો, તે હરને તે વક્ષે દ્રુટીનો ઘોષાની નજીકના તરણાલીલા ગાયમાં પંન્યાસજીને મળ્યા; અને આજ્ઞા-પત્ર યસાવી વિષારવિનિમય કરીને મુમ્મઈના પાતુર્માસની જય ચોલાશીને સ્થાપી તેઓ રવાના થયા, અને પંન્યાસજી મહારાજ માયનગર પધાર્યા । માયનગરના શ્રીસંઘે માવશીનો સત્કાર કર્યો, શ્રીફક્તની પ્રમાણનો થઈ; અને સાત દિવસ સુધી જ્ઞાલ્યાનવાળીનો સારો લાભ શ્રીસંઘે લીધો ।

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના ઉપદેશથી આ સાલની ચૈત્રમાસની આવંચીલતી ઓઢી મોયળી તીર્થમાં કરાવવાનું આમંત્રણ શ્રીસિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજને મળ્યું હતું, વેધી સિ. આ. સમાજના કાર્યવાહકોપ આરાધના કરાવવા માટે તથા સિ. આ. સમાજની આર્થિક રિયલિને સદ્દર પતાવવા માટે પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજને મોયળી પધારવાની અત્યન્ત આમ્રહમરેલી વિનંતિ કરેલી હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરીને માવનગરથી વિહાર કરી જૈન વસ્તીવાઝાં મુલ્ય મુલ્ય સ્થાનોમાં વિચરતાં વિચરતાં અમદાવાદ થઈને પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ પોતાના શિષ્ય-પ્ર-શિષ્યાદિ પરિવાર સહિત મોયળી તીર્થે પધાર્યા । સિ. આ. સમાજની વિનંતિથી વિજયઢાક-પ્યસુરિની પળ પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પરિવાર સહિત આ પ્રસંગે મોયળી તીર્થે પધાર્યા હતા । નવપદની આરાધનાનો લાભ ૧૧૦૦૦ ઉપરાંત જૈનોપ લીધો હતો. તેમાં ૨૦૦૦ ની સંખ્યા તો વિધિપૂર્વક ઓઢીનું આરાધન કરનારાઓની હતી । નવે દિવસ આયંચીલ અને પૂજા ઉપરાંત મગવાનું શ્રીમદ્દાવીર—જન્મ-કલ્યાણક, રચદાત્રા—મહોત્સવ અને ચૈત્રી પૂતમના દેવચન્દન, સાધ્મિક-વાત્સલ્યાદિ ધાર્મિક કાર્યો પણ કરવામાં આવ્યા હતાં. યાત્રાલુઓને માટે પણ જમવાની અને ઉતરવાની સગવડ કરેલી હોવાથી તથા એકમતે દિવસે ધારણા અને સ્વામિવાત્સલ્ય કરવામાં

આવેલાં હોવાથી ઓઢી સિવાયના પળ માણસોએ આ પ્રસંગનો લાભ લીધો હતો । મોયળી તીર્થમાં કરાવેલી આ આરાધના વગેરેના શાસનપ્રભાવનાના કાર્યોમાં સિ. આ. સમાજને થયો મઠીને રૂ. ૧૧૦૦૦ વપરાંત સર્ચ થયો, તેમાં આમંત્રણ આપનારે રૂ. ૬૦૦૦ આપ્યા હતા અને ચાલુ ફંડમાં રૂ. ૨૦૦૦ વપરાંતથી મદદ મલકાવી રૂ. ૩૦૦૦ ની ઘટ પછી તેની પૂર્તિ દાનવીર શેઠ માણેકલાલ તુનીલાલે કરી આપી હતી । જિવગી પર્વતના સમાસરોની (લાઈફ મેમ્બર) તથા ચાલુ ફંડની આવક મોયળી તીર્થમાં લગભગ રૂ. ૨૫,૦૦૦ ની થઈ તેથી સિ. આ. સમાજની સ્થિતિ ધની સંગીન બનવા પામી ।

હાર પછી મુન્શઈ તથા માટે મોયળીથી વિહાર કરીને સાચાદેવ શ્રીમુખતિનાથની પાત્રાઈ માતર મુકામે જે દિવસે પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ સપરિવાર પધાર્યા તે જ દિવસે અમદાવાદથી સાચા દેશની યાત્રાએ વ્રણસો માણસોનું આગમન થયું હતું, અને આંગીપૂજા ભાવના તથા જમણનો સર્વ સર્ચ દાનવીર શેઠ મોહનલાલ છોટાલાલ વરકપી કરવામાં આવ્યો હતો ।

મુન્શઈના ગોઢીજીના ઉપાશ્રયમાં જેમ પૂજ્ય પંચાસજીના વાતુમીસનો નિર્ણય થયો હતો તેમ લાલવાળાના ઉપાશ્રયમાં વિજયરામચન્દ્રસૂરિજીના વાતુમીસનો નિર્ણય થયો હતો, તે બન્નેસરે સિધિ-મન્ત્રવ્યવસ્થા બેદથી ઉપાગચ્છમાં બેમનમ્ય ફેલાઈ રહું હતું. છતાં મુન્શઈમાં સિધિમન્ત્રવ્યવસ્થા પ્રાચીન અને પરંપરાગત-પ્રણાલિકાને અનુસરનારાઓનો મોટો ભરો હતો અને તે ધીગોઢીજીને ઉપાશ્રયે જવાના ચલણનો હતો અને પરંપરાચિકદ્ધની નૂતન-પ્રણાલિકાને અનુસરનારાનો નાનો ભરો હતો તે લાલવાળાને ઉપાશ્રયે જવાના ચલણનો હતો । માતરથી વિહાર કરીને પંચાસજી મહારાજ ચ્યારે સુરત પધાર્યા હ્યારે વિજયરામચન્દ્રસૂરિજી પૂનેથી ષાટકોપર પધારી ગયા હતા, તે બરસમાં મુન્શઈમાં ઢુલ્હા ફાટી નિકલેલું હોવાથી વિજયરામચન્દ્રસૂરિજી લાલવાળ નહિ પધારતાં ષાટકોપર પોમાસું કરવાના છે માટે પૂ. પં. ચન્દ્રસાગરજીએ પણ શ્રીગોઢીજી નહિ પધારતાં અમ્ય સ્થલે જ વાતુમીસ કરવું જોઈએ એવો પ્રવચન કેટલાકો વરકપી પત્રદ્વારા તથા માણસદ્વારા કરવામાં આવ્યો. આ સંબંધી સલાહ લેવા યોગ્ય વ્યક્તિઓની સલાહ લેવાથી એમ નહીં થયું કે-“ ષાટકોપર તો મુન્શઈ જ ગણાય અથવા ઠો લાલવાળથી ૧૧-૧૨-માઈલ જ દૂર હોવાથી એકદમ જઈ પણ શકાય માટે આ સંબંધમાં હાથ તો સુરતથી વિહાર કરવો જ અને થાપી થયા પાદ આગલ થયું કે કેમ તે વાતમાં તે ચલણમાં સંયોગો જોઈને નિર્ણય કરવો । ”

ઉપર પ્રમાણેની સલાહ મલકવાથી પૂજ્ય પંચાસજી સુરતથી વિહાર કરીને થાપી-દમ્મળ

૧-આવો પ્રવચન કરનારનો આનંદરૂઢ હેતુ હોવાનું અનુમાન થતું હતું કે સિધિમન્ત્રવ્યવસ્થા પ્રાચીન પ્રણાલિકાનું અમર્યન કરનાર સમર્થજીનો મુન્શઈમાં અમાય હોય ઠો અર્વાચીન નૂતનપ્રણાલિકાને અનુસરનારાઓનો દુનુદાય વેગ આપવાપૂર્વક કપરી શકાય, અગર આવના વચમાં એવી શકાય .

પધાર્યા, સારે મુમ્બઈથી વાપી જઈને મોઢીઝીથી પેટીના ટૂંટીઓ સ્વ. શેઠ નેમચન્દ્ર ઝમપચન્દ્ર ઈવેરી, શેઠ માયચન્દ્ર નવીનચન્દ્ર ઈવેરી, શેઠ ચલચન્દ્ર કેશવલાલ મોદી, શેઠ મૌમાય-  
ચન્દ્ર ઉમેદચન્દ્ર સોલીસીટર, શેઠ દુછમદાસ માવનગરવાળા, અને શેઠ પાનાચન્દ્ર રૂપચન્દ્ર  
ઈવેરીય પૂજ્ય પંચાસજીને જળાબ્ધિ કે હાલમાં મુમ્બઈનું સાત્તાવરણ જ્ઞાન્ત થતું જાય છે, તેમજ  
વિજયરામચન્દ્રસૂરિજી પાટકોપરને પદતું મૂકી જાલણા જ ચોમાસું કરવાના છે માટે અપ્રેમી  
વિહાર કરીને આપ પણ દવે જલ્દી મુમ્બઈ પધારો એવી અમારી વિનંતિ છે ।

સં. ૧૯૧૭ નું મુમ્બઈનું પાતુર્માસ.

૫, પદ્માસત્રી આદિ વાપીથી વિહાર કરીને મુમ્બઈ આવતાં રસ્તામાં આવતા ષોડશ, પદ્માનું  
ચોરે ગામોમાં સ્વદેશ આવતાં અનુક્રમે ધીરગાડી પધાર્યા ત્યાં મુમ્બઈના સમ્માવિત ગૃહસ્થો તરફથી  
આંગી-પૂજા-ભાવના અને સ્વામિવાસસત્વ ધયાં હતાં । મલાઈ મુકામે શેઠ મમનલાલ લાલજીમાઈ  
હરજીમાઈય પોતાના ચન્દ્રનિયામ નામના ધંગલામાં પૂજ્ય પંચાસજીને સ્વારો આપીને આંગી-  
પૂજા તથા સ્વામિવાસસત્વનો છામ લીધો હતો. અપ્રેમીમાં પ્રવેશ મહોત્સવ અને પ્રમાવના ધયાં.  
સાન્તાક્રૂઝમાં શેઠ વલચન્દ્ર કેશવલાલ મોદીય પોતાના ધંગલામાં પ્રવેશ-પ્રમાવના અને  
દર્શનાર્થે આવનારાઓની સ્વામિભક્તિનો છામ લીધો હતો. ત્યાંથી સ્વાર, માયલાલા, મઈને  
સેન્ડર્ટ રોડના સ્વામ્યે આવવાનું ધયાં, કારણ કે સામેયાની સરખાત જહીંથી ધયાની હતી ।  
મુમ્બઈમાં હતી પણ હુલ્હની સર્વેયા જ્ઞાન્તિ થઈ ન હતી છતાં પણ સામેયામાં ભાગ લેવા આવક-  
માલિકાની આવક હાજરી થઈ ગઈ હતી । સામેયા સહિત આગળ ચાલતાં જાલણાગમનાં જૈન-  
મન્દિરે સ્વાર કરીને મૂલેશ્વર, ઈવેરી સ્વાર આદિ સ્થળોએ થઈને પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજાદિ  
૧ ઠાંગાં મોઢીઝીના સ્વામ્યમાં પ્રવેશ કર્યો । પ્રવેશનો દિવસ આસાદ મુદ ૪ ને શનિવારનો  
હતો, તે દિવસે અમુલસિદ્ધિચોળ, રાજચોળ અને કુનારચોળ હોવાથી ૨ ત્રિવચોળના સ્વામ્યથી  
આ પેરિહાસિક-પાતુર્માસમાં અનિર્વચનીય શ્રુમ કાર્યો નિર્ધિષ્ટ થઈ જાય છે ।

પૂજ્ય પંચાસત્રી મહારાજે પર્વદિવસ સિવાયના રોજના પાતુ પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં સૂચકતાંગ-  
સૂત્રનું દ્વિતીય અધ્યયન અને માલનાધિકારમાં સમરાધિકાર શરૂ કર્યો ।

પાતુર્માસમાં દેવ-જ્ઞાન-સાધનાદિ-દ્રવ્યની શુદ્ધિ સાથે થયેલાં શ્રુમકાર્યોની  
મુરુપ-નોંધ ।

શ્રીસૂચકતાંગસૂત્ર સમરાધિકાર મહોત્સવવાની મોઢીના તથા નવકાર મંત્ર અને  
અક્ષયનિધિના તપમાં થયેલી સ્વપ્નના

ક. ૧૦૦૦)

રોજની ગરૂંડી તથા જ્ઞાનપૂજનના અને આસ્તા પાતુર્માસના જ્ઞાનપૂજનના

ક. ૨૦૦૦)

શ્રીનવકાર મંત્ર તથા નવપદ્મું આલેખન ચંત્રપટમાં પાંદી લોહા ૧૩૦૦ તથા મજુરીના આશરે	રૂ. ૧૮૦૦)
નવકાશ્મંત્ર અને અક્ષયત્રિચિ તપ્તું આરાધન કરનારાઓની ટોલીના જમણ લખેતા	રૂ. ૩૨૦૦)
પર્યુષણમાં મુપનાતી થોલીના તથા આ. મુ. પાંચમના વરપોટાની થોલીના	રૂ. ૧૦૦૦)
શ્રીપાલતા રાસના દર્શનીય-પટ્ટોની ટીપના	રૂ. ૧૮૨૭)
શ્રી સિદ્ધદેવચન્દ્ર-સ્થાપકન પ્રકટ કરવા માટેની ટીપના	રૂ. ૮૫૧૯)
ઉદ્દેનના તથા વપાશય માટે શેઠ મંગળીરામજી માંગીલાલજી શિરોહીયા તરફથી	રૂ. ૫૦૦૧)
શ્રી સિદ્ધલક્ષ્મ આરાધક સમાજના તથા મેમ્બરો તથા પાર્ષી સેના	રૂ. ૧૦૦૦)
માઝબાદેશ માટે સાધારણ જ્ઞાતાની ટીપના	રૂ. ૧૪૦૦)
હમરાવતી શહેરના સાધારણ જ્ઞાતાની ટીપના	રૂ. ૨૦૦)
પાલેજના ગામના વપાશયની ટીપના	રૂ. ૧૦૦૦)
ઉદ્દેન અને મહિવપુરાના જ્ઞાનમન્દિરો માટે કબાટોની ટીપના	રૂ. ૪૫૦)
શ્રી પાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણકને દિવસે ગોઘીજીને દેવેથી દર સાલ વરપોટો ફાટવા માટે ચેરાવજના શેઠ હીલાવર મુહાવચન્દ તરફથી બનાવત—	રૂ. ૨૦૭૩)
ઉદ્દેનના આયંથીલ રાજામાં કાયમ તિથિઓ નોંધાવવાના	રૂ. ૩૨૦૦)
શ્રી નવપદ હક્ષ્મીનિવાસ—ઉદ્દેન ધ નામની જૈનપરૈશાલા બંધાવવા સારુ શેઠ જુનિલાલ હક્ષ્મીચન્દ સંપત્તી તરફથી	રૂ. ૮૭૦૦)
શ્રી સિદ્ધલક્ષ્મ આરાધક સમાજદ્વારા પાનસર તીર્થમાં શ્રી સિદ્ધલક્ષ્મની આરાધના કરાવવા માટે જામજાનિવાસી શેઠ સોમચન્દ કાલચન્દ તરફથી	રૂ. ૮૫૦૦)
શાન્તિસ્નાત્ર, જલથાગ્રાના વરપોટાની વપક અને સ્વામીદાસસ્થના	રૂ. ૩૧૦૦)
મુન્દર્દના શ્રી ચર્મમાનવપ આયંચિલ જ્ઞાતાની ટીપમાં	રૂ. ૩૨૦૦)
નવકારમંત્રની આરાધના કરનારાને જમૈનછીત્તરના પવાલાની પ્રમાવના વડ સદ્ગૃહસ્થ તરફથી	રૂ. ૧૪૫)
પુસ્તકો તથા પુસ્તકો રાખવાની પેટીઓ બિગેરેના	રૂ. ૧૦૦૦)
પર્યુષણમાં તપસિયોને પાંદીના પવાલાની, રૂપીયાની અને શીફલની પ્રમાવનામાં તથા પોસાતીના પારણામાં સનુમાર્દ મૂલપન્દપાલ શેઠ પીમવમાર્દ તરફથી	રૂ. ૧૨૦૦)
માગસાર ચદ ૯-૧૦-૧૧ ની આરાધના વકાસણા જુહી જુહી કલ્પિઓ તરફથી તથા પારણા શેઠ જમનાદાસ મોનજી તરફથી થયાં તેના	રૂ. ૫૦૦)



વર્ષમાન જૈનાગમ મન્દિર પાલીતાણાની અર્ધી વેરીના રત્નભામના શ્રીસિદ્ધચમ-  
મિત્રમંદલ તરફથી ( અર્ધી વેરી ભાવનગરવાલાની દત્તી ) રૂ. ૧૭૫૦)

મુમ્બઈ ચોપાટી ઉપર શ્રી કલ્યાણ પાર્શ્વનાયકીની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગના વરપોષા,  
મહોત્સવ, પૂજા અને સ્વામીપાસત્વના ધર્મના રૂ. ૮૦૦૦)

આ પ્રતિષ્ઠાના કાર્યમાં મુખ્યત્વે ભાગ લેનારા ભાવનગરનિવાસી શ્રેષ્ઠ મોહનલાલ  
સારાચન્દ્ર, રાજનગરનિવાસી શ્રેષ્ઠ મોહનલાલ મમનલાલ સાહુ, પાટણનિવાસી  
શ્રેષ્ઠ ડાહ્યાભાઈ છગનલાલ ચાલચન્દ્ર અને રાણપુરનિવાસી શ્રેષ્ઠ કાન્તિલાલ  
મકોરદાસ હતા. તેઓશ્રીય ઉપરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે મગધામને વેસાડયાની મોહીના  
વિગૈરેના બી મળ પાર હજારને આશરેના રૂ. ૧૨૦૦૦)

વિહાર બરતે ગોહીજીના પરપુરણ માલસો વિગૈરેના પ્રીતિસાનના અપાઠ્યાં રૂ. ૨૫૦)  
લજેન દ્વિમતપાગની વેરીના જીર્ણોદ્ધાર માટે શ્રી મોહીજી વેરી તરફથી નક્કી કરેલા રૂ. ૭૫૦)  
મુમ્બઈથી ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરીને અગાધી ગયા સ્વારે આંગી, પૂજા અને પ્રભાવના  
વગેરે ધર્મના શ્રી મોહીજીના દૂસ્ટીઓ તથા આગેવાનો તરફથી રૂ. ૧૧૦)

રૂ. ૧૦૧૪૪૫)

સાત ક્ષેત્રના પોષક અને શાસનહિતવર્ધક કાર્યો પાછલ એક લાસ ઉપરાંત પપલ લક્ષ્મીને  
અપલ બનાવવાને છુમ પ્રયત્નો ઉદારચિત્ત શ્રમણોપાસક-વર્ગે કર્યો છે પણ અનુમોદનીય પ્રસંગ છે.

આ ઉપરાંત દયામન્દિરમાં વૈરાવલ્લનિવાસી શ્રેષ્ઠ હીલાવર ગુલાચન્દ્રે ચાતુર્માસ મદલાવી  
જ્યાલ્યાન, પૂજા, પ્રભાવના અને રાત્રિજાગરણનો લાભ લીધો તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણકનો  
વરપોષો વરવર્ષે નિયમિત કાઢવાને માટે શ્રી મોહીજીની વેરીને રૂ. ૨૦૭૩ અર્પણ કર્યો.

માગશર વર્ષ ૯-૧૦-૧૧ પૂર્ણ દિવસની આરાધનાને પ્રસંગે શ્રીસંપ તરફથી વ્રજ વિદ્યસના  
શ્લાસનાં તથા પારણાં થયાં અને શ્રેષ્ઠ હીલાવર ગુલાચન્દ્ર તરફથી શ્રીપાર્શ્વ જન્મકલ્યાણકનો  
રચયાત્રાનો મહોત્સવ અમૂતપૂર્વે પ્રાથમિકપણે શરૂ થયો.

કોટના શ્રીશાન્તિનાથના દેરાસરમાં અઢાઈમહોત્સવ અને શાન્તિસ્વામી હોવાથી પૂજ્ય પંન્યાસજી  
મહારાજ ત્યાં આઠ દિવસ રોકાઈને માલસે પધાર્યા, ત્યાં મહાપ્રભાવક શ્રીઆદીશ્વર મગવાનની  
વર્ષગાંઠ હોવાથી અઢાઈમહોત્સવને અંગે આઠ દિવસની સ્થિરતા કરી. સ્થિરતા દરમ્યાન પૂજ્ય  
પંન્યાસજી મહારાજે પોતાને ચાલતી વર્ષમાન તપની ૫૮મી ઓછીને અન્તે છટ્ટ કરીને વિ. સં.  
૧૯૯૮ના માગશર સુદ ૭ થા. ૨૩-૧૦-૪૧ના રોજ પારણું કર્યું જે અવસરે પાપધુની પરધી

વંદનાયે સંભાષિત ગૃહસ્થો, શ્રીગોદીનીના ટૂંટીઓ તથા શીજા શાવક-શાવિકાઓ દરરોજ જામ લેતા હતાં ।

પળા ગામોમાં શ્રીસિદ્ધચંદ્રજીના ગટ્ટાજીનો અસાદ હોવાથી શ્રીગોદીનીના ટૂંટીઓ ૧૦૦) એક સો પચ્ચાતુના ગટ્ટાજી કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો ।

શાસ્ત્ર ચાતુર્માસમાં જ્ઞાનસ્નાનાની ઉપજ સ્ત્રોમય રૂ૦ ૪૦૦૦ ની થયેલી હોવાથી ગોદીનીના ટૂંટીઓ શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર અનેકવિધ પરિશિષ્ટો સુક શીજી થાર જાવવાનો નિર્ણય કર્યો સદતુસાર તે કામ પૂર્ય પચ્ચાસશીજીની અબ્ધતામાં રોસી સોભાગચન્દ્ર હમેદચન્દ્ર તથા શહેરી પાતાચન્દ્ર રૂપચન્દ્ર દ્વારા શાસ્ત્રમાં પાલી રહ્યું છે ।

શેઠ વેપચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી પ્રકાશન કરાતાં ગ્રન્થાંક ૧૨ નમ્બર તરીકે છપાતી શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-હૃદય-અવચૂર્ણિમાં ફક્ત પ્રસ્તાવના અને વિષયાનુ-ક્રમાદિ બાકી છે તે હવે થોડા સમયમાં સહાર પડશે । શ્રીનવપદલક્ષ્મીનિવાસ, ચન્દ્રાનન્દલક્ષ્મી વિસ્ફોષ, મહિદપુર-જિનમંદિર પટ્ટપ્રતિષ્ઠાપન અને શ્રીલક્ષ્મી સર્વે ચયેરેના શિલાલેખો કોટરાવીને મોફલવાતું કાર્ય પણ અગ્રે જ થયું, પોસ જુલ ૫ ને રિલસે અમદાવાદના શારદા પ્રેસમાં સૂત્ર-કૃતાંગસૂત્રને દુર્ગ્રેષ કરવાતું કાર્ય મલ્લે કરીને સોંપ્યું, માહ જુલ ૧ ને રિલસે બાબનગરના મહો-રણ પ્રેસમાં 'સિદ્ધહેમચન્દ્રસંસ્કારાત્મકસત્ત્વની ઇષ્ટરૂપવર્ણિ છાપવા માટે બાપી અને સિદ્ધહેમ-ચન્દ્રશંકરાનુજ્ઞાસન સ્થાપકગણ અને અવચૂર્ણિનું સંશોધન તથા સમ્પાદનના કાર્યની બહી-નુમ્બર્-થી જ શરૂઆત થઈ. આ કામ માટે સંભાલના શ્રીસાસ્ત્રિનાથ પ્રાચીન શાસ્ત્રપત્રીય ગ્રન્થ-સંહારમાંથી કેટલાક તાત્કાલીક ગ્રન્થો એમિ મૂલચન્દ્ર જુહાપત્રીશસ તથા મોદનલાલ દીપચન્દ્ર પોકલીદ્વારા અને પૂનાના મોહાન-ઓરિયેન્ટલ-ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંથી પોતેક પ્રતો માવનગરનિવાસી હીરાલાલ અમૃતલાલદ્વારા મેલવીને કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. શાકટાયન-અમોપાપૂતિની હસ્તલિખિત-મલિ ર. ૩૦૦) ત્રણસો હીરોશીટ મૂકીને ગોદીનીના મેનેજીંગ ટૂંટી શહેરી માયચન્દ્રભાઈ, ચલચન્દ્રભાઈ, અને સૌમાયચન્દ્રભાઈ મેલવી બાપી । સ્વ. શેઠ નેમચન્દ્ર અમયચન્દ્ર શહેરીની વિનંતિથી બદ્વાદની તપસ્યા નિમિત્તે શાલકેશ્વર જવાતું થયું ત્યાં જોગી-પૂજા-ભાવના અને સ્વામિવાસત્યનું જમણ થયું ।

આગમોદ્ધારક પૂજ્ય બાપાચૈવેશ્વરીની આજ્ઞાથી પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજના પરિવારના આ સાલના ચાતુર્માસો સુમ્બાઈ વિગેરે જુદા જુદા સ્થળે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે થયાં હતાં. સુમ્બ-ઈમાં ગોદીનીના ઉપાધ્યે પૂજ્ય પં. શ્રીચન્દ્રસાગરજી, મુનિશ્રી હીરસાગરજી, મુનિશ્રી જ્ઞાનસાગરજી, શ્રીરેવલસાગરજી અને શ્રીદિમાંજીસાગરજી ઠાળાં ૫; સુમ્બઈના કોટના ઉપાધ્યે મુનિશ્રી હંસસાગરજી, શ્રીમુનિન્દ્રસાગરજી, શ્રીનરેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીમુરેન્દ્રવિજયજી ઠાળાં ૪, અમદાવાદ પાસે પારેજામાં

## अमदावादनुं चातुर्मास.

वि. सं. १९९८

ठि० नागवी भूषरनी पोळनो जैन थे. सू. उपाधय.

नोंघः—श्रीश-प्रतिष्ठाना पुनित काम सुतामां शाधन-अमाधनने भवुवरतो श्वेत. पानसर-मुद्रामे सामुदायिक शाधन-आराधन, जोटाभा मुद्रामे भगवद्धारोपन-दीक्षा-बलीदीक्षा-स्वामिशास्त्रादि, श्रीशेषधरतीर्थे रात्रप्रसीदु आराधन, श्री हेमचंद्रानंद-अन्यान्विनी शरभात, श्री हेमचन्द्र-कृति कुमुदापलीजुं प्रकाशन, धनकृतांगजुं अने अक्षपूजि मुद्रणकार्य अने आनंदश्रीपिनी कृतिजुं गुपन, वंजरा मुद्रामे मातारोपण, रात्रीकरण अने कपडवय मुद्रामे शाधन आराधनादि धुन-कार्योनी संक्षिप्त नोंघ.

संक्षेपकार—

प्रतःस्मरणीय-आपमोक्षारक-आचार्यदेवेश-श्रीमानन्दसामरसूरीभरवा विहार-विष्णवरत्न  
विष्णुकरमकेदरी-विद्वत्काराधन-तीर्थोद्धारक-दू. पंन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरजी-गणीन्द्र-बणारविंद  
चवरीकः-हीरसामरः

अमदावाद-राजनगरनुं चातुर्मास सं. १९९८

ठि० मांडवीनी पोळमां नागवी भूषरनी पोळनो जैन उपाधय ।

मुम्बईची विहार करतां करतां अग्राही तीर्थाधिपति-सीसुनिमुजवस्वामिना दर्शन करीने  
पालगढनी नवीकमां पहोंच्या त्यारे नवसारी र्देशन पासे नवा  
दीक्षा-प्रतिष्ठाना पुनित काम मुम्बईची विहार करतां करतां अग्राही तीर्थाधिपति-सीसुनिमुजवस्वामिना दर्शन करीने  
पहोंच्या त्यारे पूज्यपंन्यासजी महाराजना अतिपरिचयी-वस्तुपडनिवासी-भाजक छोगाजी कानाजी  
भणा बलसती दीक्षाना अमिलारी हवा तेजोप पंन्यासजी महाराजने पवी विनंति करी हवी के  
“ मायो एकनो एक बालमुत्र-राजेन्द्रकुमार आपना उपदेशवी संयमाभिलाषी थाप तो हुं पण  
निश्चिन्त घईने जरुदी सर्वेश्वरतिनो स्वीकार करी जकुं ” आ विनंतिने लक्ष्यमां राखीने गुंपईची  
विहारमां साधे रहेगारा ते पिता-पुत्रने पंन्यासजी महाराज वरफयी मळवां उपदेशनी असर  
घई अने राजेन्द्रकुमारनी दीक्षानी आवना टड ववाथी चोरखी मुद्रामे अष्टाधारीयाळा शेट राय-  
पन्दसाईनी मोर्धीगना सकानवसं सं. १९९८ ना माघ वदी ५ वा मंगळ प्रभाते राजेन्द्रकुमारनी

દીધાની મંગલમય ક્રિયા કરવામાં આવી । ધોરડી, અને ગોલમડ અને દવીયરના બીસંધે આ દીધામાં જન-ગન-અને ધનથી લામ લીધો. દીધિતને પંચાસજી મહારાજે પોતાના સિવ્વ યનાવીને શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગરજી નામથી વિમૂષિત યનાવ્યા । ત્યારપછી ત્યાંથી વિહાર કરીને નવસારી પધારીને પ્રતિષ્ઠાનો પુનિત-લામ લીધો ।

નવસારીની પ્રતિષ્ઠા કરપર પધારેલા પંચાસજી મહારાજને સુરત વધારવાની વિનંતિ સુરતના સધે નવસારીમાં કરી, અને સુરતના પ્રવેશનું મુદ્દત નક્કી કરી ગયા ।

**સુરતમાં પ્રવેશ.** ત્યારપછી જે દિવસ નવસારીમાં રોકાઈને પંચાસજી મહારાજે સપરિવાર સુરત તરફ વિહાર કર્યો । પાતુર્માસ માટે વધારનારા પૂજ્ય આધાર્ય

મહારાજ ઘોરેનો પ્રવેશમહેસસબ જેઠા ઠાઠમાઠથી સુરતનો સધ કરે છે તેવાજ આદમ્બરથી પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજનો પ્રવેશમહેસસબ પણ સુરતના શ્રીસધે જાગળ મુદિ અને રિષતે કર્યો. ૧૬ સાંધેલા અને વિવિધ વાજીનોવાઠા વરપોદામાં અનેક જગ્યાએ ગઢુલી અને મોટીના સાધીના વિગેરેથી પૂજ્યશ્રીને વધાયવામાં આઘ્યા. મુસબ મુખ્ય સ્થાનોએ કરીને વરપોદાને ગોપીપુરામાં નેમુ-માઈની વાઢીને સ્વામ્યે આઘણાં વરાવર એક વાવો. કારણ કે સાંધેયાની શરૂઆત સગારામપુરાથી ઘયેલ તેથી પંચાસજી મહારાજે પ્રથમ ત્યાં જિનવેવના વર્ણન કરીને વેણના સમઠાવી હતી. છતાં અહીં વાઢીમાં પણ એક કઠાક વર્યેત 'ઔષિર્યેન પ્રવૃત્તય૦'ની સરઘાવથી માવધર્મનું આગમન, ટકાવ, વૃદ્ધિ અને વચ્ચોત્તર-વિષેષ-ફલદાયક કેમ બને તે સમજાવનારી વેણના આપી હતી. પ્રાન્તે લાઢુની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી ।

ગોપીપુરામાં જે દિવસની સંધરતા કરી વ્યાખ્યાન સમઠાવીને શાન્તિસ્નાત્ર હોવાથી સાઠમને વિષસે વઢાપોતાના સંપના આમહથી વઢાપોટે અને ઠાઠમને વિષસે છાપરીયા શેરીના સંપના જામહથી વધે સ્થઠના સ્વામ્યમાં વાજતેગાજતે પધારીને પૂજ્ય પંચાસજીએ વ્યાખ્યાન સમઠાવ્યું હતું. તેમજ શ્રિપુરા-સંપના આમહથી 'ધર્મની આવશ્યકતા' ઉપર એક જગહેર વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું હતું ।

પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજના વપદેશથી લામઠાનિવાસી જેઠ સોમચન્દ લાલચન્દની પેઢી તરફથી આ સાઠમી સામુદાયિક શ્રીસિદ્ધચક્કની આરાધના પાનસર તીર્થમાં કરાવવાનું આમંત્રણ શ્રીસિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજને મહેલું હોવાથી અને આમંત્રણ આપનારના અત્યન્ત આપદને લઈને તે અવસરે પાનસર પધારવાનું સ્વીકારેલું હોવાથી પંચાસજી મહારાજને સુરતમાં રોકવાનો શ્રી સપનો આમદ્ હોવા છતાં તેઓથી વિષેષ રોકાઈ શક્યા નહિ । સુરતના ધર્મપ્રેમી શ્રવેરી ઠાકોર-માઈ મઠજીના પરિવચ અને પ્રયાસથી ઘયેલા જૈનધર્માનુરાગી શ્રીચત્રવંશમૂળ્ય શ્રીયુત્તમચક્રગદાસ વિગેરે શ્રીચ માઈઓના અત્યન્ત આમદ્થી સુરતથી વિહાર કરીને તેઓની શીઠમાં વાજતે ગાજતે

पंन्यासजी महाराज सपरिवार पयार्थी होता. त्यां पण पूज्यश्रींना व्याख्यानमां तथा पूजामां शहरांना पण भारद्वाजेनोप पयारीने लाभ झीघो हतो। त्यांची साजना विहार करीने तापी नदीने किनारे बंगलामां रात रद्दीने आगळ विहार कर्चो।

आगळ विहार करणां अनुक्रमे मठचतुर्गमंठन-श्रीसुनिसुप्रवस्वामीना दर्शन करी प्रामातु-  
माय विहार करणां अनुक्रमे अमदावादी नजदीकमां सावरमती-नदीने  
पानसर तीर्थमां साधु- किनारे आवेळा मुधावक गिरधरळाळ छोटासालना बंगळामां पंन्यासजी  
दायिक शान्धत महाराज सपरिवार पयार्थी। श्री सि. हे. झ. शासनना संपादन कार्य  
आराधना. माटे राजपत्रीय ग्रन्थो, हस्तलिखित ग्रन्थो विगेरे सामग्री जे पंडितने  
छोपेली ते काम सेमनाथी यह झके एम न होवाथी ते वधी सामग्री लेगे  
सं. १९९८ना फागण मासनी समाप्तिमां आ स्वळे पंन्यासजी महाराजने पाछी आपी दीधी।  
पानसर जवानी उवावळ होवाथी पूज्य पंन्यासजी महाराज अमदावाद शहरमां हमणां पधारवाना  
नधी एम जाणीने सेओमीना परम-बिनेय-श्रीवेवेन्द्रसागरजी आदि लिष्य-प्रशिष्यो, साध्वीओ  
जने श्रावक भाविफाओ पूज्य पंन्यासजीना दर्शन-बन्दनार्थे शेट गिरधरळाळने बंगळे पयार्थी होता।  
चैत्र सुदि १ने दिवसे स्थायी विहार करीने सावरमती जने कळोळ बर्हेने पानसर तीर्थमां प्रवेश  
करीने चरमतीथैकर-श्रीमहावीरस्वामीना दर्शन करीने पंन्यासजी आदि मुनिपरो कृतार्थ भवा।

आमंत्रण आपनार तरफची आ सामुदायिक आराधनाना आमंत्रण निमित्ते रु. ७५००)  
शान्तिस्ताननिमित्ते रु. ५०१) पारणाने दिवसे स्वामिबासस्तव्य करवा माटे रु. ८५१) समाजना  
आजीवन सभासदनी फीना रु. १००१) जने साधुओने मगाववा आविना साधारण खातामां रु.  
३००) मळी कुळ रूपीया १०१५३) वरु झजार एकसोने त्रेपन श्री सिद्धचक्र आराधक समालादिने  
मळ्या होता. ते वपरांत आ प्रसंग वपर पोवानां सगा-सम्बन्धिओने बोलावी रसोळुं खोळबानां  
तथा साधु-साध्वीनी भक्तिमां आर्यंत उदारताथी इन्त्यनो व्यव करीने कंचळ लक्ष्मीने निश्च  
करवामां लेखमर खानी राखी नथी। बहार गामथी आवेळा श्रावक-भाविफा विगेरेनी साधर्मिक  
भक्तिमां समाजना आगेवातोप पण रु. २२००) वपरांतनो स्वर्थ करीने लाभ झीघो हतो।

आराधनाना प्रसंगने लईने आ तीर्थमां जीवे जणांच्या प्रमाणेनी वपज बर्हे हवी-वपपोवाना  
चढावामां रु. १६००) पण वसुतथी साधारण खातामां वोटी हतो ते पूरवा माटे साधारण  
खातामां रु. ३०००) जने राजनगरनिवासी स्व० फ्रेड कान्तिळाळ चूनीळाळनी धर्मपत्नी-श्रीमती-  
वसुमती-ज्हेने पैत्रीपूतमना देव बंदाच्या से लवघरे रु. ७२५) नी वपज भंडारमां बर्हे, वपर  
जगावेडी रु. ५३२५) नी वपज वपरांत रोझनी चीनी बोलीनी जने भंडारनी परचूरण श्रावक  
मळीने रु. ५०००) नी यवाथी कुळ रु. १००००) वपरांतनी श्रावक आ तीर्थने बर्हे हवी।

અને શ્રી સિ. આ. સમાજને હાઇફ મેમ્બરની પીના રૂ. ૭૨૭૦) અને ચાલુકંઠમાં રૂ. ૧૧૦૦) ઉપરાંતનો હામ થયો, પટલે ઇકન્દર રૂ. ૮૩૦૦) ઉપરાંતનો હામ થયો ।

આ સામુદાયિક આરાધનાના ઉત્સવ પ્રસંગે ચતુર્વિધ-સંધની દરેક પ્રકારની સગવડ સાચવવા માટે ૨૫૦ માણસોનો સ્ટાફ રોકવામાં આવ્યો હતો । પાનસર સ્ટેશને વપાસ કરાવતાં નવ દિવસમાં ૬૮૭૨ પેલેન્જરો ઉતર્યા હતા, અને નજીકના ગામોમાંથી થઈ-ગાઢામાં તેમ જ પગ-પાછાપ હામમાં ૩૫૦૦ માણસ આવ્યું હતું; તેથી આ આરાધનામાં ચતુર્વિધ સંધની ૧૦૦૦૦ ઉપરાંતની સંખ્યાપ હામ લીધો હતો. ચૈત્ર સુદિ ૧૩-૧૪-૧૫ ને વિષસે હાં નજરે જોનારને ' કેમ જાણે માનવસાગર ઊઠ્યોજ ન હોય ' એવો જ ખાસ થયો હતો ।

આરાધના કરાવનાર તરફથી આરાધના કરનાર દરેકને ' દૈવદશ્વનની ત્રિપિ ' નામની ચૂક મેડ આપવામાં આવી હતી । પૂજા, રાત્રિજાગરણ અને રાસમાં હામ કેનારાઓની સંખ્યા પણ સારા પ્રમાણમાં જણાઈ હતી । બોચળી-તીર્થમાં ગયા ચર્પે ચલેલી આવી આરાધનામાં ભાગ કેનાર કરતાં પ્રા ચર્પેની પાનસર તીર્થમાં થયેલી આરાધનામાં ભાગ કેનારની સંખ્યા પ્રાપ્ત થોડી થઈ હતી, તેનું કારણ એ હતું કે આ આરાધનામાં પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજની હાજરી હોવાથી છેલ્લો ત્રણ દિવસોમાં અમવાવાદથી થયેલ માર્ગ ધ્વેનોનું આવાગમન થયું હતું ।

પાનસરથી ચૈત્ર-દશિમાં મિહાર કરી અનુક્રમે મેસાળા વધાર્યો, શાવ પૂજ્યશ્રીના પરમધિનેય મુનિ શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીદીપસાગરજીને અનુક્રમે આંતરદ્વાની અને જોટાળા મુકામે મસાની પિમારી હોવાથી વધારે માટે તેઓનું ચેરવા જવાનું થયું, પાછ-પ્રમુદપ્રતિષ્ઠાદિ પુનિત ઠામી પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય મુનિ શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી પણ પોતાની રજા કરાવવા ચેરવે ગયા હતા । મેસાળાથી વધેક દિવસની સ્થિતિમાં પૂજ્યશ્રીના સાંમલવામાં આવ્યું કે " અહીંની યશોવિજય જૈન પાઠ-શાળામાં સંસ્કૃતના પ્રાથમિક અધ્યાસકોને અત્યંત ઉપયોગી થાય એવી એક જૂની હસ્તલિખિત ચુક છે " પૂજ્યશ્રીએ તે પાઠશાળાના પંઢિત પ્રમુદાસ ચેચરવાસદ્વાર તે ચુક સંગ્રાહીને તપાસી જોઈ અને તે ચુકના આધારે માંઢારકરની ચુક કરતાં પણ વધુ હામ થાય એવી પદ્ધતિથી ' સંસ્કૃત-માપાપ્રવેશિકા ' નામની એક નવી જ ચુક બનાવવાનો નિશ્ચય કરી તે કામની શરૂઆત કરીને પચાદ વે પાઠોની સકલના પણ કરી, પરંતુ પટલામાં શ્રી સિ. દે. શ.ના કામ માટે મંગાવેલા તાલપત્રીય પ્રમ્થો મુન્શર્ફની શ્રી ગોડીજીની પેઢીથી આવી જવાથી તે કામની મુશ્કેલીમાં આ ચુકનું કામ ટીલમાં પડ્યું ।

પટલામાં વહી જોટાળાના જિનમન્દિર ઉપર દ્વવાદંડ પદ્યવવાનો હતો, ચિન્દપ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી અને અદ્વાદ-મહોત્સવ હતો તે પ્રસંગ ઉપર વધારવાની ચિંતણી કરવા આવેલા

જોટાળાના આગેવાન જેટ મળિજાલ સીસામાઈ આદિના આમદ્દી મેસામેથી વિહાર કરીને પૂજ્યશ્રી સમુદાયસદિત અક્ષયતૃતીયાને રોજ જોટાળામાં પધાર્યાં। આ અવસરે નવદીક્ષિત શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગર-જીને વહીદીક્ષાના યોગ પાછવા હતા, તથા તિલકશ્રીજીના સમુદાયની નૂતન સાધ્વીઓને વહીદીક્ષા અપાવવા સાધ્વી-મૃમેન્દ્રશ્રીની સાથે સુસીલાશ્રી અને કંચનશ્રી આવિતું આગમન થયું, તેમાંની વહી-દીક્ષા રહિતની સાધ્વીઓને વહીદીક્ષાના યોગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. શ્રીજમૂલ્પસાગરજીની સાથે વહી-દીક્ષા માટે સેરવેથી પધારેલા પૂજ્યશ્રીના પ્રસિધ્ધ શ્રીહેમેન્દ્રસાગરજીને પણ શુભ દિવસે યોગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો। સિદ્ધિગિરિજીની યાત્રા કરીને શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગરજીના સંસારી પિતા હા. છોગાની કાનાજી પણ પરાયર આ જ અવસરે અહીં આવી પહોંચ્યા. તેઓ પોતે દીક્ષામિલાપી હોવા છતાં કેટલા-અઘ સંવોગોને લીધે સમય વીતાવવા જતા હતા, તેઓને પૂજ્યશ્રીપ આ પ્રસંગે વપરેશ આપતાં જણાવ્યું કે-“ તમે દીક્ષાર્થી હોવાથી અને વિશેષ સમયનું અન્ધર ન હોય તો પુત્ર કરતાં પિતાને વહી દીક્ષા વહેલી આપવાની શાસ્ત્રાશા હોવાથી તમારા પુત્રને અર્થાત્ પન્દ્રપ્રભસાગરને હને વહી દીક્ષા આપી શકવા નથી અને તમે દીક્ષા લેવામાં ફળી વિઠમ્બ કરજો તો તમારા પુત્રથી ઓછી લાયકાવવાલા ધીજા દીક્ષિતને દગરે વહી દીક્ષા આપીને તમારા પુત્રથી વઠિલ કરવા પડછે, નાદે જો તમે આ વૈશાખ છુદિ ૭ ના રોજ દીક્ષા લેવાનું નથી કરો તો દીક્ષિત થયા પછી તમને તરત યોગમાં પ્રવેશ કરાવી આ ધીજા સાધુ સાધ્વીઓની વહી દીક્ષાની સાથે જ હવારી મન્તેની ( વાપ-દીકરાની વહી દીક્ષા પણ થઈ જાય.” ઉપર પ્રયાગેલા પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશની સંષોટ અસર થવાથી અને દીક્ષા તથા વહીદીક્ષાને અતુલ્ય એકું ક્ષેત્ર તેમજ યજ્ઞિત્વ આવક સમુદાય વન-મન થનથી વરેક ધર્મકાર્યમાં વસાહતી માગ લેનારો હોવાથી શ્રેષ્ઠ છોગાજીપ આ પ્રસંગે જોટાળામાં જ. સુ. ૭ નો દિવસ નક્કી કરી દીક્ષા લેવાની દ્વચ્છર અપાવવાથી આગળે વિષે તેમની દીક્ષાનો વરયોદો વઢાપી વે.સુ. ૭ ના દિવસે શુભ મુહૂર્તે દીક્ષા આપીને શ્રીચન્દ્રકાન્તસાગરજી નામ સ્થાપીને પૂજ્ય પંચસાગરજીના શિષ્ય ઘીકે આદેશ કર્યા। આ જ પ્રસંગે સાધ્વીઓને વહી દીક્ષા આપવામાં આવી હતી, નૂતન દીક્ષામાં તથા વહી દીક્ષામાં જોટાળાના શ્રીસથે તથા સાધ્વીઓના સંસારી સગાં સબન્ધીઓપ તન-મન અને થનથી લાભ ઊપો હતો। વે. સુ. ૧૦ ના અઢાઈ-રોપણ અને ધિન્મપ્રતિષ્ઠાને અંગે ઉત્સવ ત્રાહુ હોવાથી આજુબાજુના ગામના ધણા જૈનો આવેલા હોવાથી દીક્ષા અને વહી દીક્ષાના પ્રસંગની શોભા સારી થઈ હતી। વ્યજાઈઢારોપણ, ધિન્મ-પ્રતિષ્ઠા, વરપોદો, અઢાઈ યહોરસજ અને ક્ષાન્તિસ્નાજ વગેરેના પઢાવાની ઉપજથી મન્દિરમાં રૂ. ૩૦૦૦) ઉપરાંદની આવક થઈ। ઢ્ધાર ગામથી આવેલા આવકો માટે રતોડ સુસ્તું મૂકીને અને વે સ્વામિવાત્સલ્યોના લમણ કરીને જોટાળાના સથે સ્વામિઆઈગોની મક્ષિને સારો લાભ લીધો. વિશેષમાં પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી શ્રી સિ. ઢે. શ. ના પ્રકાશવમાં રૂ. ૧૧૭) અને વર્જેનની શ્રી ક્રમ ૭૦ની પેટીઢારા માલ્લવાના મન્દિરો માટે વેસર વિયેરેની મદદમાં રૂ. ૩૦૧) જોટાળાના શ્રીસથે આપ્યા હતા। શ્રીચન્દ્રકાન્તસાગરજીને દીક્ષા આપીને તુરજ જ યોગમાં પ્રવેશ કરાવેજો

होवाथी श्रीसिद्धाचलजीनी वर्षगांठने घटले ये. व. ६ ने दिवसे ते घन्ने संसारी थाप दीरुनाने—  
 श्रीचन्द्रकान्तसागरजीने अने श्रीचन्द्रप्रभासागरजीने पांच दिवसमा महोत्सवपूर्वक वटी दीक्षा पण  
 जोटाणामां ज आपबामां आधी हुती । मेसाणानी धीय० वि० सं० पाठशाळाना विद्यार्थीओनी  
 तर्कसंग्रह, लघुवृत्ति, रघुवंश अने किराच विगेरे मन्योनी संस्कृत परीक्षा अने जीवविचारवि०  
 प्रकरणनी धार्मिक—परीक्षा पूज्य पंन्यासजीए छिरिब पेपर द्वारा लीधी हुती । उपर जणाव्या  
 प्रमाणे जोटाणामां एक महिनामी स्थिरता करीने जेठ सुदि ३ ने दिवसे जोटाणाधी विहार  
 करीने कटोसण, रतंज, कारली, गड्ढराजी, सूअर अने कुंआरज यइनै पूज्य पंन्यासजी  
 महाराज सपरिवार श्रीशंखेश्वर—तीर्थमां पधार्थ ।

पूज्यधीए व्थारे श्रीशंखेश्वर—तीर्थमां प्रवेश कर्षो ह्यारे साधमां बीजा सात मुनिराजो हुता,  
 १ हुं (श्री हीरसागरजी), २ श्री ज्ञानसागरजी, ३ श्री विक्रमसागरजी,  
 श्रीशंखेश्वर—तीर्थमां ४ श्री हिमांशुसागरजी, ५ श्री हेमेश्वरसागरजी, ६ श्री चन्द्रकान्तसा-  
 गवेली रत्नप्रयीनी गरजी, ७ श्री चन्द्रप्रभासागरजी; ८ प्रमाणे सात साधु हुता. सर्वे  
 आराधना अने उत्पन्न साधुओ भीपार्थनाधप्रभुनी यात्रा—भावपूजा—करीने कृतार्थ यथा । उपर  
 थयेलो अमिलाप जणावेला सात साधुओमांभी केठलक साधुओए जेठ सुदि १३—१४

अने १५ य व्रण दिवसोमां अट्टमनी अने एकासनादिनी तपस्या  
 करीने रत्नप्रयीनी आराधना करी हुती । आ अट्टमना दिवसोमां पूज्यधीने एयो विचार उत्पन्न  
 यथो के—“ शासननी खूब प्रभावना थाय एवा हेतुधी जेम अखार पहेलां श्रीनवप आराधक  
 समाजावि अनेक संस्थाओनी स्थापना कराबबामो पयल कर्षो तेस हंचे पछी पूर्वाचार्य-  
 विरचित—साहित्यहुं पठनपाठन अने परिशीलन वचे तेयो प्रयत्न करबो जोइए. ” त्पार पछी  
 उत्पन्न थयेला विचारने सफलीकृत करबानो प्रयत्न पूज्यश्री तरफथी सतत् चालु रहेलो छे,  
 अने वसरोचर प्रयत्न चालु रहेवाथी तेओधीना प्रयत्नने सफळ थयेलो जोवा आपणे जल्दी  
 भाग्यशाळी थइछु एवी चारणा छे । पारणाना दिवसे अमदाबादधी आवेला भास्वरुणसम्पन्न  
 सुभाषक मोहनलाल जोटालाल आदि बीसेक भावक आविकाओए पूजा, प्रभावना अने  
 स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो हुओ । ऊंज्ञा पञ्चारवानी विनंति करवा ऊंज्ञाना संघना साजसो  
 अही व्रण दिवसथी आख्या हुता, मेसाणा तथा वीसनगरना संघना चातुर्मासनी विनंतिना  
 पत्रो आख्या हुता, अने अमदाबादनी नागजी भूधरजी पोळना भावको पोळनी पोळमां चातुर्मास  
 करवानी विनंति करवा जाते ह्यअर यथा हुता; लाभालाभनुं कारण अने अमदाबादवाळानो  
 अत्यन्त आमह होवाथी तेओनी विनंति स्वीकारवामां आधी अने ऊंज्ञावाळाओनो पण घणो  
 य आमह होवाथी श्रीदेवेन्द्रसागरजी आदिने ऊंज्ञाया चातुर्मासकी आशा आधी । अमदाबादना  
 भावको वो राजी यइनै रवाना यइ गया, अने अमदाबाद चातुर्मास माटे विहार कर्ता



ઝંઝા થઈને અમદાવાદ જવાનું પૂજ્ય પંચ્યાસજી પાસે કબૂલ કરાવીને ઝંઝાના ધાવકો પણ રવાના થઈ ગયા । જાળસ્માના સંપત્તી પોતાના ગામમાં પધારવાની વિનંતિ હોવાથી તે તરફ થઈને ઝંઝા જવાનો નિશ્ચય કરી જેઠ વદિ ૩ ના શ્રીશંતેશ્વરજીથી વિહાર કર્યો, અને અનુક્રમે મુજપુર અને હારીજ થઈને કમ્બોઈ તીર્થે જવાનું ચયું, ત્યાં શ્રીમમ્મોહન પાર્શ્વનાથની ચમત્કારિક પ્રતિમાના દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા; જાળસ્માના ભાગેવાનોએ આદી પૂજા અને સ્વામિવાત્સલ્યનો ઝામ ઝીવો । ત્યાંથી વિહાર કરીને જાળસ્મામાં પ્રવેશ કરવાનો હોવાથી અને પૂજ્યશ્રીએ પૂર્વે જાળસ્મામાં જાતુર્માસ કરીને જાળસ્માના સંપત્તે દેવદ્રવ્યના ઝૂળમાંથી મુક્ત કરાવ્યો હોવાથી આજના ગામનો હતાક હોવાથી પાટળથી જેષ્ઠ મંગાધીને વાજતે-ગાજતે ટામ-ટામ મહૂંલીપૂર્વક પૂજ્ય પંચ્યાસજી આદિને પ્રવેશ કરાવ્યો । તે વચ્ચે શ્રીહરિમહાસૂરિ-વિરચિત-માવજુહિ-અષ્ટકના 'ઔચિત્યેન પ્રવૃત્તસ્ય' એ શ્લોક ઉપર પૂજ્યશ્રીએ દેશના આપી'હરી, જાતુર્માસ માટે ઘણો જ આપદ થવાથી શ્રીમાનસાગરજી આદિને જાળસ્મા જાતુર્માસની આજ્ઞા આપી । ત્યાર પછી ત્યાંથી વિહાર કરતાં આશુ ગામ પીપરગામ સુધી વચ્ચાવા આવ્યું, અને પૂજા થયા સ્વામિવાત્સલ્યનો ઝામ ઝીવો । ત્યાં વિરાજતા શ્રીમદ્રસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-મુનિશ્રી રાજવિજયજી વિન્ના આપદ તથા ત્યાંના ધાવકોની વિનંતિથી પૂજ્યશ્રી જે દિવસ રોકાયા હતા અને જાહેર વ્યાખ્યાન પણ આવ્યું હતું । ત્યાંથી વિહાર કરીને પીળોજના સંપત્ત આપદથી સામેયા સહિત પીળોજમાં પ્રવેશ કરી માવજુહિ ઉપર ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો । બીજે દિવસે વંધરાધીમાં પણ સામેયા સહિત પ્રવેશ કરી દેશના આપી હરી । ત્યાંથી વિહાર કરીને બીજા જેઠ સુદિ ૫ને દિવસે ઝંઝા-નગરમાં પધારવાનું ચયું । પૂજ્ય પંચ્યાસજી આદિ સર્વે મુનિરાજોનો જાળે અને જાતુર્માસ માટેનો જ પ્રવેશ હોય એવી રીતે ઝંઝાના થી સંધે આજના ગામને છપાગરી ઠેરઠેર મહૂંલીઓ ફાટી જાજતે-ગાજતે પૂજ્યશ્રીનો પ્રવેશ કરાવ્યો, પૂજ્યશ્રીએ સમારવાતિ-વાચકકવિત 'સમ્યક્દર્શન' રૂપાદિ શ્લોક પર વિચેષન કરી દેશના આપી । પૂજ્યશ્રીને અત્રે જ જાતુર્માસ રહી જવાની વિનંતિ ઝંઝાના શ્રીસંધે કરવા માંઢી અને તેના પ્રકારની આજ્ઞા આપવા માટે પાલીતાણે વિરાજતા પૂજ્યવાદ-આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવને પણ તાર કર્યો । ઝંઝામાં ૨૦-૨૨ દિવસની સ્થિરતા થઈ તે દરમ્યાન ત્યાંના સંધે તરફથી પૂજા-પ્રમાવના પાતુ જ હતા । ત્યારપછી બીજા જેઠ વદિ ૧૩ને શનિવારે જાતુર્માસ માટે અમદાવાદ તરફ પૂજ્યશ્રીએ વિહાર કર્યો, રતામાં મેસાળે પધારતાં ત્યાંના સંધે પણ જાતુર્માસની વિનંતિ થઈ । ઉપર પ્રમાણે શ્રીશંતેશ્વર તીર્થથી વિહાર કરીને અનુક્રમે મુજપુર, હારીજ, કમ્બોઈ, જાળસ્મા, પીપરગામ, પીળોજ, વંધરાધી, ઝંઝા અને મેસાળા વિગેરે ગામના અને તીર્થના જાતીકિંક પ્રમાણિત ચમત્કારિક તીર્થરતિઓના દર્શનાદિનો ઝામ પૂજ્યશ્રી આદિ મુનિશ્રીઓનો અને તે તે ગામના શ્રીસંધ વિગેરેને વ્યાખ્યાનશાળી પૂજા પ્રમાવનાવિનો ઝામ મળ્યો । ઉપર જણાવેલા મુદ્દય ગામોએ ઝામ આપવા ૧ પૂજ્ય પંચ્યાસજી મહારાજ, ૨ ટું (મુનિશ્રી હીરસાગરજી), ૩ મુનિશ્રી દિર્ઘાંજીસાગરજી, ૪ મુનિશ્રી ચન્નકાન્ન-સાગરજી અને મુનિ શ્રીચન્નપ્રભસાગરજી એ પ્રમાણે પાંચ ઠાળાનું અમદાવાદ આવવાનું થયું ।

મેગાનેથી પ્રામાણ્યમ વિદ્યાર કરતાં કરતાં અનુક્રમે અમદાવાદથી પાંચ માઈલ વા આવેલા નરોદા તીર્થમાં તીર્થેપતિ શ્રીપાર્થનાથના દર્શન કરી આગળ વિદ્યાર અમદાવાદનું પાતુ- કરીને શાસનની પ્રમાવના થયે પણ ઠાઠમાંથી સામેવા મદિત શહેરમાં ૧, નાગજી ભૂદર- પ્રવેશ કરી માંડવીની પોલમાં આવેલી નાગજીમૂઘરની પોલમાં આવેલા જીની પોલ— ઉપાધ્યયમાં પાંચ ઠાળાનો પાતુર્મામ માટે પ્રવેશ થયો । પૂરગમીય સં. ૧૯૯૮ માંગલિક વેદાના સંમજારી અને સંપ તરફથી શ્રીપલ્લની પ્રમાવના કરવામાં આવી હતી । ત્યારપછી પ્રથમ ક્યાદયાનમાં શ્રીસ્થાનાંગમૂય અને

શનાપિકારમાં શ્રીપાંડવચરિત્ર નિયમિત ચાંચવાની શરૂઆત કરાઈ । આ અવસરે ઝોંગલની ક્ષલ્લને લીધે શહેરમરમાં કરવપુર્ણેર પાતુ દોવાથી માંજના ૭ વાગતામાં તે શરૂકને પોત- જાના ધરમાં મરાઈ જવું પડ્યું દોવાથી દિવસના ક્યાલ્યાનનો લાભ લીધા વાર વપોરના કે પ્રમા કંદ પળ લાભ લેવા માટે પોલવાળા સિવાય કોઈ આવતું જતું ન હતું । આ અવસરે લેકાલસર્વજ્ઞ-ભગવાન્-શ્રીદેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીના નામમાંથી શ્રીદેવ, વૃષ્ય પંચાંગપ્રવર શ્રીવન્દ્ર-શ્વરજી મણિવર નામમાંથી ચન્દ્ર અને તેઓનીના પરમ વપગારી આગમોદ્યારક આપાવંદેશ આનન્દસોગરસૂરીશ્વરજીના નામમાંથી આનન્દ, ૫ પ્રમાણેના ગ્રન્થ શરૂકને મમ્મિલિન કરીને શ્રીદેવચન્દ્રાડનન્દપ્રન્થાધિ ' પવા નામવાળી પ્રન્થમાઝા શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે વ્યાધિના પ્રથમ પ્રન્થરત્ન સરીકે ' શ્રીદેવચન્દ્રકૃતિજુમાવલી ' નામનો પ્રન્થ પહાર પાઢવામાં આવ્યો । મુરપાઠ કરવાની અનુકૂલતા માટે તે પ્રન્થમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ-ભગવાનની મૂલકૃતિઓનો મહદ્દ ઉપાવેલો છે । શ્રીદેવચન્દ્રાડનન્દપ્રન્થાધિના શ્રીદેવચન્દ્રકૃતિ-જુમાવલી નામના આ પ્રથમ પ્રન્થરત્નને પ્રકાટ કરવાનો લગભગ રૂ. ૭૦૦) જેટલો રાષ્ટ્ર વૃદ્ધ પંચામજીના વપદેશથી રવૈશ્વ દોટ નેમચન્દ્ર વોપટલાલ ચોરાના સારનાથે તેઓના કુચરીવક વૃષ્ય શ્રીજગન્નમ્માર્ફે આપીને આ પ્રન્થમાઝાનું મંજાન કરાવીને તથા અધ્યાસિયોના અધ્યાસમાં સંચલતા કરી આપીને મહાવૃષ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે ।

ઉપર જણાવેલા પ્રથમ પ્રન્થરત્નનું મુદ્રણકાર્ય, સુત્રકૃતાંગસૂત્રનું મુદ્રણકાર્ય, મિ. ૦ રૂ. ૧૦ અથર્ણિનું મુદ્રણકાર્ય, સિ. હે. ડા. શાસનનું સંશોધન કાર્ય કરવા-કરાવવાનું અને આનન્દયોધિની મામની ટીકાની રચનાનું કાર્ય વિગેરે સાહિત્યની સેવાનો મુન્દર લાભ આ પાતુર્મામમાં મળ્યો । વિશેષમાં આ પાતુર્માસમાં નાના મોટાં શુભ કાર્યો નીચે મુજબ સારા પ્રમાણમાં થયાં હતાં—

૧—શીનવકાર-મંત્રની આરાધનામાં વસો ઉપરાંત બાલક આલિકાઓર લાભ લીધો હતો, અને શાનપ્રાતામાં રૂ. ૩૦૦) ગ્રણસોની વપજ થઈ ।

\* ૧ શિદ્દેશ્વરચન્દ્ર ઉન્દાનુસાસનના ૭ ૪ અપ્પાદના સૂત્રો, ૨ રણાસિના વસો, ૩ નિન્દુરાપન, ૪ શાધ્દા-ગુપાસનના માઠ અપ્પાદના સૂત્રો, ૫ અન્નયોગબલ્લવ્યેદિકા, અને ૬ અધોગધ્વચ્છેદિકા આદિ પ્રકરણોનો સમૂહ છે ।

૨—પર્યુષણમાં સુપનાતું ધી મળ ૨૪૫૦ અને વારસાસૂત્રના ચિત્રોતું વસૈન કરાવવાતું ધી મળ ૧૨૫ મઠી ધી મળ ૨૫૭૫ ના રૂ. ૬૪૩૭ા ની સપજ દેવદગ્ધમાં થઈ તે કુલ રકમ શેઠ ઝાંજંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં મરવામાં આવી ।

૩—માઝવામાં પથારતાં સાધુ-સાધ્વીઓના વિહાર-વૈયાવજ માટેની ટીપમાં રૂ. ૨૨૦૦) વારીસો વપરાંત મરાવીને સલ્લેનની શેઠ જી. છંની પેઢીમાં મોકલ્યા ।

૪—શ્રીદેવચંદ્રકૃતિ-કુસુમાવલી નામનો ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રૂ. ૭૦૦ (૭૦ શેઠ નેમવન્દ પોપટલાલ ઘોરા તરફથી હા. જગજન્નરમાઈ ।

૫—શ્રીનવકાર-મંચની આરાધના કરનારાઓને નવ દિવસના ઇકાસમાં કરાવનાર જુહી જુહી વ્યક્તિઓ તરફથી થયેલા સર્ચના રૂ. ૨૦૦૦) લગભગ ।

૬—જુહીજુહી ગામોના બી ધર્મમાન-તપસ્યાતાંજોને પગમર કરવા ‘શ્રીધર્મમાન-તપ-સહાયક-સમિતિ’ની સ્થાપના કરાવી, અને તે સમિતિદ્વારા થયેલા સંઘમાં આવેલા રૂ. ૧૬૦૦૦) સોઠ હજાર વપરાંતની રકમ થઈ । અને તે રકમમાંથી ચાલીસ વપરાંત ગામોના આર્યશીલ સાક્ષાત્માં પહેલા છોટાને સમિતિદ્વારા મરણ કરાવીને ચાલના પગમર કરવામાં આવી ।  
ઉપર પ્રમાણે શાસનહિતવર્ધક કાર્યો પૂર્વશ્રીના જપ્તેશ્વરી આ ચોમાસામાં થયાં હતાં ।

પરુપાસજીના શિષ્ય-મુનિશ્રી દેવેન્દ્રસાગરજીના ઉપદેશથી શરૂ થયેલા ઉપધાતથી તપની માહારોપણના શુભ કાર્ય માટે ઝંજાના સંધના અત્યંત આમહને છઠ્ઠે વાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં ફા. ૫ ના રોજ ઝંજે જ્યાં માટે સપરિવાર-પૂજ્ય પંચાસજીપ અમરાવાદથી વિહાર કર્યો, અને પામસરતીયે પધાર્યો । પામસરમાં અમરાવાદથી વંદનારે આવેલા માર્કેન્દ્રોને મુલાયક ગિરધરલાલ છોટાલાલ તથા મોહનલાલ છોટાલાલ તરફથી સ્વામિશાસ્ત્રસ્વ-પૂજા પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી । ત્યાંથી વિહાર કરીને જનુક્રમે ઝંજા મુકામે પધારવાણું થયું ।

પૂજ્ય પંચાસજીની આજ્ઞાથી મુનિશ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી, મુયોપસાગરજી, પ્રવીણસાગરજી, દૌહટ-સાગરજી અને દેવેન્દ્રસાગરજી વિગેરે પૂજ્યશ્રીના પાંચ સિષ્ય-પ્રશિષ્યોત્તું ઝંજા મુકામે થયેલાં આ વાતુર્માસ ઝંજામાં થયું હતું । મુનિશ્રી દેવેન્દ્રસાગરજીનાં સદુપદેશથી માહારોપણાદિ શુભ કૃત્યમાનની આરાધના નિમિત્તે મુલાયક જ્ઞાન્તિકુમાર અમ્બાલાલ તરફથી કરાવાતી ઉપધાન તપની આરાધના પાલતી દત્તી, તેની સમાપ્તિ થતી દોવાથી અટ્ટાઈ મહોત્સવ વરપોષા અને તે સ્વામિશાસ્ત્રસ્વ વિગેરે પાર્વિક

૧—અમરાવાદના રાવને શ્રી ઠાણ છે કે—“ હોદ્દા ઉપાધ્યે પર્યુષણમાં ગુપ્તવાની ચોરીથી તે વપરા વાય તે વપી રોટ આપદ્મો વરુપજીની પેઢીમાં મરાવી, વજા કલમલોજી આ રેનો રકમ થઈથી વાય તેરથી રકમ રેકી તેમાં રમેર, પછી તે વપી દુકટી વચેન રકમ માલકા-જેશાદ આદિના ઓર્ગેન્દ્રાપ્તો વાંચરો, થાય તેને મરીવટ થયાં કલમલોના દુક દુક મહાવત્સરની વનેલી સંનિધિ કરે । ”

કાર્યોમાં સેત્રોત તરફથી તથા કેંજાના ધીજા આગેવાનો તરફથી હામમળ રૂ. ૧૫૦૦૦) ૫૬૨ દુજારનો તરફ કરવામાં આવ્યો। ઉપવાન-ચરનારાઓમાં ૫૪ માવક-માત્રિકાઓને પૂજ્ય-પંચ્યા-સર્જી મહારાજશ્રીના ઘરદ હસ્તે માલારોપણ કરવામાં આવ્યું તેની ઉપજના રૂ. ૪૦૦૦) ચાર દુજારની આવક લેલવૃત્ત્યમાં થઈ હતી। અગ્ર શ્રી સિ. દે. ઝ. જામનના નામપ્રકરણની આગમ્-ધોધિનીની રચનાનું કામ પણ પાલનું હતું।

હજારમાં શાસનદિવસર્થે-કાર્યોની સમાપ્તિ થયા બાદ ત્યાંથી શ્રીસંતેશ્વર-પાર્થનાથની યાત્રાપ્રજવાની ભાવના થવાથી વિદ્યાર કરીને રતનાના ગામોમાં ૧૬ ૧૬ દિવસ રત્નપ્રવીની આરાધના રહેતાં પાળરમે રોકાતાં અને જે દિવસની સ્થિરતા કરીને કમ્પોઈ તીર્થની અને ઝંજન-શલાકા યાત્રાપ્ર પમાર્થ। ત્યાં પાળરમાથી આવેલા સપ તરફથી પૂજા પ્રમાણમાં દિના અમણિત લાભો- અને સ્વામિવારત્ત્યનો છામ લેવામાં આવ્યો હતો। ત્યાંથી વિદ્યાર કરીને શ્રીસંતેશ્વર-પાર્થનાથના જન્મ કલ્પાણકના દિવસની મુખ્યતાને અનુલક્ષીને ૧ પૂજ્ય પંચાત્તરી, ૨ દુ. (દીપસાગરજી), ૩ જ્ઞાનસાગરજી, ૪ ચિક્રમસાગરજી, ૫ હિમાદ્રુસાગરજી, ૬ અમૂલ્યસાગરજી, અને ૭ પન્દ્રકાન્તસાગરજી ૧૫ માર્ગસર ૫૬ ૧-૧૦-૧૯ના દિવસોમાં અદ્વત્તમની સવસ્યા કરીને રત્નપ્રવીની આરાધના કરી। પારળના નિચે અમદાવાદથી આવેલા સુમાવક મોહનલાલ છોટાલાલ ત્રિગેરે ધીસેક માવકોની મદત્રી તરફથી પૂજા તથા સ્વામિવારત્ત્યનો છામ લેવામાં આવ્યો હતો। ત્યાંથી વિદ્યાર કરીને આદિવાળા ગામે જરાનું થયું। ત્યાં પૂજ્યશ્રીના સદ્-પદેસથી શ્રીવર્ધમાન તથા આશીષીલ રાતાની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને તિથિ-નોંધની તથા છુટક આવક મળીને ચાર માસના તરવની મગત્ત કરાવવામાં આવી। ત્યાંથી વિદ્યાર કરીને ધોવ છુટિ ૪મે રોજ શ્રીસુબાહે જવાનું થયું અને ૬ દિવસ રોકાઈને ત્યાં આપારાગમૂચના પ્રથમ સૂચનો ઉપદેશ લેવામાં આવ્યો। ત્યાર પછી પાટીતાળાનગરમાં ૫૦ આગમોદ્ધારક આપાર્થદેવેશના ત્રદ હસ્તે માહ માસમાં ધનારા શ્રીવર્ધમાન-જ્ઞાનગમ-મન્દિરની પ્રતિષ્ઠા, અવનનશલાકા ત્રિગેરેના અનુપમ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે મામાનુષામ વિદ્યાર કરી પાટીતાળામાં અમારા થવા ટાળાપ પ્રવેશ કર્યો, સો વસો વર્ષના પણ મહિ ઉપવાયા દોષ થયા ઠસાહથી પૂજ્યપદ આપાર્થશ્રીના ઉપદેશથી મારકોષ પાળીની માપન પૈસો વાધરીને તે પ્રસંગો વજવ્યા। આ મહોત્તમવના પ્રસંગો લાભ અને માયે માયે તીર્થશિરોમણિ-શ્રીસુત્રસય તીર્થની યાત્રાનો પણ છામ મળતો હોવાથી યાજ્ઞવા, મેવાહ, મારવાહ, દક્ષિણ, વગાલ, પત્તાય, ગુનગત, કાઠિયાવાહ અને કચ્છ ત્રિગેરે દેગોના થયા મનુષ્યોનું પાટી તાળામાં આગમન થયું। આ મહોત્સવમાં લાભ લેવા માટે આવેલા અમદાવાદ, મુમ્બઈ, મુરત અને જામનગર ત્રિગેરે મોટા મોગ ત્રદેરના મુખ્ય મુખ્ય આવકોષ આ મહોત્સવના દરેક પ્રસંગોમાં અર્પાત્ અવનનશલાકામાં, પ્રવિદ્યામાં, પચકમ્પાણકના ચરપોડામાં સ્વામિવારત્ત્યનોમા, પૂજાઓમાં અને પ્રભાવનાઓમાં પોતાની ધપજ્ઞ હસ્તીનો સદ્વચન કરીને હસ્તીને અચ્છ થતાવવાના દેતુરૂપ

પુણ્યાનુબંધિપુણ્યના મંહાર મરવામો પાછી પાની 'કરી નયી; તેથી આ મહોત્સવ અમૂતપૂર્વ ગળી શકાય પવી વત્તમ રીતિએ વજવાયો હતો ।

આ વર્ષની સામુદાયિક શાશ્વત આરાધના માટેનું આમંત્રણ શ્રીસિ. આ. સમાજને કપઢવંજ-વાઢા પોઢ શ્રીમનલાલ ઢાહ્યામાઈ તરફથી મલેહું દોવથી તેઓના તરફથી તથા કપઢવંજના શ્રીસંપ તરફથી ધિનંતિ ઘઘાથી અને પૂજ્યપાદ ગુરુદેવની આજ્ઞા ચલાથી પાઢીતાણાથી કપઢવંજ જવાને માટે અમારો બિહાર થયો ।

શ્રીસિદ્ધશક્ત આરાધક સમાજ તરફથી કેટલાંક વર્ષોથી નિયમિતપણે દરસાઢ કરાવાયેલી સિ. શા. આરાધના કરતાં આ સાલની કપઢવંજમાં થયેલી આરાધના કપઢવંજ-નગરમાં અમૂતપૂર્વ હતી । કારણ કે આ આરાધનામાં ઁક તો પૂજ્યપાદ આગમો-દ્વારક આચાર્યદેવેશ શ્રીઆનન્દસાગરસૂર્યશ્વરજીની અપ્પક્ષતા હતી અને શાશ્વત-આરાધના-ઢીજું ધળા મુનિરાઝોદ, સાધ્વીઝોદ અને માવક-માધિકાઝોદ આ આરાધનામાં ઢાગ લીધો હતો । દૂર દૂરના તેમજ આજુમાજુના મઢીને કૂલ ૬ થી ૭ હજાર માણસોનું આ પ્રસંગે આગમન થયું હતું. તેમાં ઓઢીવાઢાઓની સંલ્પા લગભગ ૨૦૦૦ મી હતી અને યાકીનાઓ વન્દન, પૂજન અને વર્સવ આદિ નિમિત્તે આવેલા હતા । આ પ્રસંગ વપર પૂજ્ય પંચાસપ્રથરધીની દેસરેસ નીચે શ્રીપાઢ-મહારાજના પરિધ્રમાંથી અનુપમ દરપો, કપઢવંજની મૂમિતે વાવન કરનાર નવાંગીપૃષ્ઠિકારની, અને શ્રીસમેતશિષ્ટરતીર્થની આશેદુષ રખના કરાવવાનાં આવી હતા । જૂઢા જૂઢા માધોને જણાવનાર વઢવાઓ ચિતરાવીને દિવાલો વપર તથા અનેક પ્રકારના ઉપદેશો આપનાર નાના નાના વાક્યોના અનેક ઢોંઢોં આઢેલાધીને ફોંફોળી દિટિનું આકર્ષણ કરે પવી રીતે ઢેર ઢેર ઢાંગવામાં આઢ્યા હતા । પૂજ્યપાદ આગમોદ્વારક આચાર્ય-દેવેશના પ્રવેશનદોત્સવમાં, શ્રી મદાનીર મગવાના જન્મકલ્યાણકના ચરણોઢામાં, વૈત્રીપૂનમના દેવ-વન્દનમાં, હમેશની નવનવીન પૂજાઓમાં, શાન્નિરતાવ્રમાં; અને ઓઢીવાઢાઓના વારળા વિગેરેનાં આરાધના કરાવનારે લક્ષ્મીનો સદ્વ્યવ કરી ધણું જ પુણ્યાનુબંધિ-પુણ્ય વપાર્જન કર્યું અને પોતાનો નરમય સંપલ્લ કર્યો । નવવિશ્વસ પર્યન્ત હમેશના આરાધ્યપદ વપર પૂજ્યપાદ આગમો-દ્વારક આચાર્યદેવેશે આગમની શૈલીપ મુન્દર વિશેષન કરીને શોતાઓને નવપદની આરાધનામાં અત્યન્ત ઠસાદિત કર્યો હતા । મહારગામથી મન્દ માટેની માંગળીઓ આવેલી હતી તેને માટે ક્યાલ્યાનમાં ઉપદેશ આપવાથી ઢીપમાં રૂ. ૭૦૦૦) સાલ હન્તાર વપરાંવ મરાયા હતા ઢે યોગ્યતાનુસાર દરેકને વઢેંકી આપ્યા હતા । ધીની ષોલીના રૂ. ૬૦૦૦) છ હજારની દેવદ્રવ્યની ઉપજ યદ્દ હતી । શ્રી સિ. આ. સમાજને આમંત્રણ આપનાર તરફથી મલેહા રૂ. ૧૯૦૦૦) ઓંગળીસ હજાર વપરાંવ જીવળી મુષીના નવા સમ્રસલોના ઘઘા ચાર્પિક પાલુ ફંઢના રૂ. ૧૧૦૦૦) આઢાર હજારની આર્થિક સહાયતા મઢી હતી । ડઢેનગી શ્રી ઋ. ઇ. બી પેઢીને વૈ. મુ. ૧૪

તથા ચે. સુ. ૧ ના રોજ આવેલીલ કરાવવા માટે ફોટ માળેકલાલ ખુનીલાલ, તથા ૨૪. ફોટ કાન્તિલાલ ખુનીલાલ તરફથી અનુક્રમે રૂ. ૧૦૦૦) તથા ૫૦૦) મળીને કુલ રૂ. ૫૫૦૦ની મદદ પળ કપરવંજ મુકામે જ મળી હતી. આ આરાધનાની સમાપ્તિ થયા વાદ જ્ઞા પ્રસંગે અત્રે આવેલા ઘડાં ગાઓના અપ્રેસરો તરફથી પોસવોલાના ગામે ખાતુર્માસ કરાવવા માટેની વિનંતિઓ પૂરવવાદ આગમોદ્ધારક-આચાર્યવેવેણને કરવામાં આવી. આ વિનંતિઓમાં રામમાતાના હવાગચ્છ-ઐનસંપના આગેવાનોની વિનંતિ હતી. રામમાતાની વિનંતિ ઉપરથી પૂજ્ય પંચાસઝીમે પોતાના પરિષાર સહિત રામમાતા ચોમાસું કરવાની પૂજ્ય શુરુદેવે આજ્ઞા કરમાવી. આ અવસરે અવપૂર્ણતા મૂક સંશોધનતું, સિ. દે. શ. શાસનના સમ્પાદનતું અને આનન્દયોધિનીની રચનાતું કાર્ય પાલી રહું હતું. અમારી મંઢલીપ રામમાતા જવા માટે વિહાર કરવાની તૈયારી કરવા માંઈ, પટલામાં કેટલાક લગતાથી શીશ્વાના અમિલાપી પાળસ્થાના રહેવાસી પાનાચન્દમાઈને શીશ્વા આપવાનો વિલસ નઝીકમાં આવતો હોઈ ત્યાં મુખી રોકાઈને કપરવંજમાં જ લે માઈને શીશ્વા આપીને શીશ્વાનમાગરઝીના શિષ્ય તરીકે જાહેર કરી શી વૂર્ણાનન્દસાગરઝી નામ પાઢવામાં આવ્યું. ત્યારપછી વિહાર કરીને અમે આંખોલી પહોંચ્યા, ત્યાંના સંઘ તરફથી અદ્વાદ મહોત્સવ, શાન્તિસ્નાન અને સ્વામિયારસલ્પ આદિ શુભ-કાર્યો નિમિત્તે ત્યાંના સંપના આમહથી વરુષ વિલસ મુખી અમે ત્યાં રોકાયા હતા. ત્યારપછી ત્યાંથી વિહાર કરીને મહુખા, નઢીવાદ અને જાળંદ થઈને રામમાતા તરફ અમારો વિહાર થયો અને અનુક્રમે રામમાતા પહોંચ્યા.

આ રીતિપ અમદાવાદતું ખાતુર્માસ પુરું થતાં પહેલાના થયા શાસનહિલવર્ષક કાર્યો જળાપી લીધા, હવે રામમાતાના પુનીત પ્રસંગને વિચારીપ.



# खम्भातनुं चातुर्मास.



वि. सं. १९९९.

स्व. श्रेष्ठ बुलाखीदास नानचंदनुं मकान के जे उपाश्रयरूपे हाल वपराय छे.

मोंचः—योगोद्वहस-गण्डीपद-पन्थासपचारोपण-अष्टादिकगहोत्सव-आति-तस्नात्र-स्वामिवात्सव्यादि बृहद्वयोग-विधिन प्रकाशन अने भेट, उजैव सुकामे सामुदायिक-ज्ञात्रत-अरावन, अने शासन-प्रभावनाका कर्षों देवविरति-धर्मापराध-समाज अने मालवा-नवपद-नाराधक-समाजना समेलनो, धार-कानवनी प्रतिष्ठावि सुमित लामो, अने ताणपुर, खोरपुर, झुलौभा, माधेगाव, बाधिकनो खुल-कार्यवाहिको दिनेर।

सचयकार—

प्रातःस्मरणोय पू आगमोद्धारक-भाचार्यदेवेश-थीआनन्दसागरसूरीश्वरना शिवाद्-शिखरन-वैवाकरणकेसरि-सिद्धचक्रारामन-तीर्थोद्धारक पू पन्थासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरजी-मणीन्द्र-वरणाविन्दबशरोक-सुबोधसागर।

ज्यारे अमारो खम्भात झहेरमां प्रवेश ययो ल्यारे खम्भातना सच वरफ्दी शासन प्रभावना वये एमी रीतनी प्रवेश-महोत्सवनी सर्व प्रकारी गोटवण करवामां आनी श्रीस्तम्भन तीर्थ हती। पूज्य-पन्थासजी-महाराज-श्रीचन्द्रसागरजीय पोवाना शिष्य- (खम्भात)ना स्व. शेठ प्रशिष्यादि १ पूज्य पन्थासजी महाराज, २ श्रीदेवेन्द्रसागरजी, ३ श्रीहीर-बुलाखीदास नानच-सागरजी, ४ श्रीज्ञानसागरजी, ५ मोहुं (भीषुबोधसागरजी), ६ श्रीमवी-म्वना मकानमां थयेहुं, ७ सागरजी, ८ श्रीविक्रमसागरजी, ९ श्रीदीनत-सं. १९९९नुं चातुर्मास. सागरजी, १० श्रीअमृतसागरजी, ११ श्रीदेवेन्द्रसागरजी, १२ श्रीचन्द्र-कान्तसागरजी अने १३ श्रीचन्द्रप्रभासागरजी ए प्रमाणे ठामा १३ सहित

ज्यारे खम्भातना बाजो गोजे प्रवेश कर्षों ल्यारे सपमां अपूर्व आनन्द छबाइ गयो हतो। एवार पछी सारो दिवस जोईने पूज्यश्रीए ज्योत्स्नानां श्रावक धर्मना ऐहम्पर्य सुधीना घोषने करावगार श्रीपंचाशकजी अने शासनप्रभावनाने द्रवीमूत-करावनार-श्रीकुमारपाल चरित्रनी दृढभात करी।

खम्भातना चातुर्मासनी राजा आपधाना अवसरे पूज्य पन्थासजीने आगमोद्धारक आचार्य-देवेशे जणानुं हलु के = क्षेत्रनी धरोवर अनुकूलता होय, अने योग्यता खम्भातना चातुर्मास-पामेला शिष्योनी योगोद्भवने अनुकूल शारीरिक सम्पत्ति होय सो पढी-मां थयेला शासन-घर यवाने लायक शिष्योने श्रीभगवतीजीना योगोद्भवन करानीने पढी हितवर्धक-कार्यो—समर्पण करजो. " पूज्य गुरुदेवनी उपरोक्त आशाने अनुसरिने पूज्य पन्थासजीय योग्यताने पामी पुछेछा पोवाना परमविनेय-गुनि-श्रीदेवेन्द्र-

સાગરજીને અને મુનિ-શ્રીહીરસાગરજીને શુભ-સુદર્શન શ્રીમગરજીનીના યોગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો । યોગોદ્ઘટનની વત્કંટાવાળા યીજા શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને પણ આચારાંગ, સૂચકાંગ અને મહાનિદીધારિ સૂત્રોના યોગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો । યોગોદ્ઘટન કરતાંને ગાર્ગ્યેશ્વર યજ્ઞવલ્ક્ય પુસ્તક ‘શૃદ્ધયોગ-નિધિ’ જે અગત્ય પ્રગટ થયેલું, પરંતુ દાહમાં તે મળી શકતું નહિ હોવાથી, અને હેતુ વીસેક વર્ષથી ગણગણતરીના સામાચારીવાળાં પંચમહાવ્રતધારીયોની સરુવામાં થયો જ થયો થયો જતો દોષથી, તે પુસ્તકની પછા મુનિવરો તરફથી થતી માંગણીને સન્તોષવાને માટે તે પુસ્તકની દ્વિગીયાપૃષ્ઠિ પ્રગટ કરીને; જાને સમર્પણ થનારી પદ્મીને પ્રસંગે ફરેક સાધુ-સાધ્વીને એટલા આપવાનું શ્રીસંપના આગેવાનો તરફથી મળી કરવામાં આવ્યું । તે પ્રમથના સંપાદનનું કાર્ય પૂરું પંચાસજીની આજ્ઞાથી મુનિશ્રી કેપેન્ડ્રસાગરજીજી કરી આપ્યું હતું ।

સ્મૃત્તાત-શ્રી સંપના અત્યન્ત-આપદ્ધી અને આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેશની આજ્ઞાથી પૂજ્ય સ્મૃત્તાતના પાતુ- પંચાસજી-મહારાજ-શ્રીચન્દ્રસાગરજી આદિદાના ૧૩ તું પાતુર્માન મંત્રમાં શ્રી સંપને પ્રાપ્ત-સ્મૃત્તાતમાં રંગે પંગે સંપૂર્ણ થયું, અને પાતુર્ગાસમાં સ્મૃત્તાતના શ્રીસંપને થયેલા સુંદર લાભો. નીચે જણાવેલા મુરત્ય લાભો થયા—

- ૧—શ્રાવણધર્મના સંસેપ-વિસ્તાર અને દેશસ્પર્શ આવોને જણાવનાર શ્રીપંચાશકજીના અને રામ્ય-કરક-ગૂલ-પારવ્રતોની અદ્વિત-આરાધના કરનાર તથા જ્ઞાનપ્રમાવનાના પુનિત-માર્ગોનું સેવન કરનાર કુમારપાલ-રાજાના પશ્ચિત કરનાર કૃષ્ણાચાર્યે જણાવનાર શ્રીકુમારપાલ મહા-કાવ્યના શંકા સમાધાનપૂર્વક અથળ, મનન અને પરિશીલન કરવાનો અનુપમ અરસર મળ્યો ।
- ૨—આગમાનુસારિણિ-સુધાવાણીથી સિંચાયેલા ૩૦૦ મધ્યાત્માઓષ (આરક-આવિકાઓષ) શ્રીમવકાર-મહામંત્રની આરાધના અને મહે દિવસ વપવાની ટોઠીની જેમ તેઓને અપૂર્વ-મશ્તિકી પકાસનાં કરાવીને શ્રીસંપની જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓષ સ્વામિવાત્મત્વનો લાભ લીધો ।
- ૩—આ આરાધનાની સમાપ્તિમાં કાઢવામાં આવેલા રથપાત્રના ઘરપોષામાં મુચ્ચઈના શ્રીગોઢી-પાર્શ્વનાથના મન્દિરમાંથી મંગાવેલા જાંઘીના વપ્રા પર કરાયેલા શ્રીમવકાર-મહામંત્રના પટ્ટક વિગેરે જ્ઞાન-પ્રમાવક-સામગ્રીઓને જોડેને અનેક-મધ્યત્માઓ અનુમોદનાનો લાભ હક શકે તથા પ્રકારની ઘરપોષાની મોટવળ કરવામાં આવેલી હોવાથી જૈનજ્ઞાનની થયેલી પ્રમાવનાનો અપૂર્વ લાભ શ્રીસંપને મળ્યો ।
- ૪—શ્રીમવકાર-મહામંત્રની આરાધના કરવાવાળા દરેકને ૨૨૦ રોટ શુભાર્ણવદાસ નાનચન્દના સુપ્રો તરફથી જર્મેન-સીત્વરના ઘાટકાની, અને શા. રવિલાલ વહેચરદાસ તથા હવેલી દલપતભાઈ શુભાર્ણવદાસ તરફથી રૂપીયો, ઘાટકી અને શ્રીપદ્મની હટાળી કરવામાં આવી હતી ।
- ૫—મુનિ શ્રીજ્ઞાનસાગરજીજી ફરેલી ૧૬ વપવાસની તપરયા નિમિત્તે આંગી-પૂજા-રાત્રિજાગરણ અને પ્રમાવના કરીને શ્રીસંપને લાભ લીધો ।



૬—આરાધનામાં અને પર્વગણ-પર્વમાં ચચેલી વેવદ્રવ્યની વપજ લગભગ રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજારની, સાધારણ સાવાની રૂ. ૨૦૦૦) જે હજારની; અને જ્ઞાનજ્ઞાતાની રૂ. ૫૦૦) પાંચસોની મઠીને કુલ રૂ. ૭૫૦૦) સાઠાસાથ હજારની વપજ કરાવીને શ્રીસંઘે પુણ્યાનુ-વંધી પુણ્ય હાંસલ કર્યું છે ।

૭—વહોદરા, વઝૈન, વહોદ, ઘાર અને પાલીતાણાના આવેલાનો ટીપ માટે આવેલા તેઓને તથા કેટલાંયક ગામોના મદદની માંગણી માટેના પત્રો આવેલા તે વધાઓને યોગ્યતાનુસાર રૂ. ૧૪૦૦) પૌદસોની અને ચચેલી વપજમાંથી શ્રીસંઘે મદદ તરીકે આપ્યા ।

૮—વઝૈન, કંજા, મહિદપુર અને અમદાવાદથી દર્શન-વન્દનાર્થે અને આવેલી દરેક ગંઢઠી તરફથી શ્રીપદની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી । પાટણાઠાના વિદ્યાર્થિઓને, ભારિકાઓને અને બાલિકાઓને રાજનગરનિકાસિ-સુચાવક-મોહનલાલ છોટાલાલ તરફથી રૂપિયાની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી, તથા રવ૦ શેઠ મુલાસીદાસ તાનચન્દના સુપુત્રો તરફથી દરેકને પહેરવા લાયક કાપડની છદાવી કરીને અધ્યાસકોની જ્ઞાનવૃદ્ધિને વસેજન આપ્યું હતું ।

૯—જ્ઞાનસંવિત્તવર્ધક થયેલા વધા પ્રસંગોના કલ્પશરૂપ થયેલા ગણિ અને પંચાસ પદ સમર્પણના મહોત્સવમાં મહોત્સવને અત્યંત પ્રભાવશાળી પતાવવા માટે રવ. મુલાસીદાસ તાનચન્દના સુપુત્ર શ્રીમુલ નેમચન્દભાઈ, મુલચન્દભાઈ, શ્રીરામલાલભાઈ અને કેશવલાલભાઈ પોતાની વપજ લક્ષ્મીનો ઘણો જ સદ્વ્યય કરીને અનુપમ લાભ વઠાવ્યો હતો ।

યોગોદ્વહન કરીને લાવક મદદ જૂલેલા મુનિ શ્રીવેવેન્દ્રસાગરજીને અને મુનિ શ્રીશ્રીરસાગરજીને ગણિ અને પંચાસપદ સમર્પણનું મુહૂર્ત સં. ૧૯૧૯ ના આસો વદિ ૩૨નું પદ સમર્પણ પ્રસંગની નિશ્ચિત થયું । તે પ્રસંગને અનુપમ રીતિપ વજવવા માટે રવ. શેઠ મુલાસી-મુનિત કાર્યવાહી— રાસ તાનચન્દના સુપુત્રો તરફથી પોતાના શ્રીમુનિમુક્તસ્થાનિના મંદિરની નજીકમાં જ એક વિશાલ મંઢવ માંડવામાં આવ્યો હતો, અને તેને પંચ-રંગી ખજા-વાવટા અને તોરણો વિગેરેથી સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો । મંઢવની અંદરની એક શાંતુપ શીસ્ત્રમનપુર-તીર્થમૂર્તિની પ્રાચીનતા અને પ્રભાવના સર્વેના ડોશ જાળવામાં આવે એવું એક દ્રશ્ય સહુ કરવામાં આવ્યું હતું. તે દ્રશ્યમાં એક જંગલનો અને તેમાં વહેલી-સેલીનદીનો દેવાવ, નદીને કાંઠે સ્મરારાત્રું જાહ, તે જાહની નીચે ચરતી ચરતી આવેલી એક ગાયના આંબલમાંથી દયમેવ દૂધનું જારું, દૂધના જરણવાળી-જમીનમાંથી શીસ્ત્રમનપાર્થનાથની મહા-પ્રભાવક-ધમરકારિ-પ્રતિમાનું પ્રકટ થતું, મવાંગીવૃત્તિકાર-બીજમયદેવસૂરિજીનું તે રચેલું સંપ સહિત થયેલું આગમન, શ્રીજયતિદુષ્ટવસ્તોત્રની રચનાવડે સૂરિચીપ કરેલી પાર્થનાથની દેવના,

સીપાર્શનાપદ્મના નૃષણજઙ્ગથી થયેલું શૂરિજીના જોડ રોગનું નિવારણ વિશે પ્રસંગો સ્મરણ અને સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તથા જોષર-આભર્ગચારક-ચિત્રવટો તથા રચનાઓ કરવામાં આવી દર્શી ।

શ્રીસ્તંત્રનવાર્ધનાયના મંદિરમાં અષ્ટાદિકા-મહોત્સવ તથા અષ્ટોત્તરીનાત્ર, પ્રભાવના, સ્વા-નિવારણત્વ, શુભસ્થાપના અને જલયાત્રાનો વરપોટો વગેરે દરેક પ્રસંગો સમ્પ્રાપ્તના શ્રી જૈન-તથા-ગૃહ્ય શ્રીસંઘ ચરકપી શાસનપ્રભાવના વધે થરી રીતિપ અત્યંત માવપૂર્વક વજ્રવશમાં આપ્યા હતા ।

શુભસ્થાપનાને રિવસે શુભાચક્ર સોમચન્દ્ર ચોપટલાલ તરફથી સ્વામિશાળત્વ કરવામાં આપ્યું હતું । આ પ્રસંગે જાણેરી રાયચન્દ્રમાઈ તરફથી શ્રીચક્રની પ્રભાવના કરવામાં આવી દર્શી, અને તે પ્રસંગમાં બે હજાર જગસંકયાનો મમુદાય હાજર થયો હતો ।

આ પદ સમર્પણના પ્રસંગને જોમાવડા માટે મુમ્બઈના શ્રીગોડીપાર્શનાયના મંદિરના (નિત્ય-દેવસૂરસંપત્તી પેટીના) ટ્રસ્ટીઓમાંથી શ. ધ. કાન્તિલાલ હંશરમાલ જે. પી. જાણેરી, માયચન્દ્રમાઈ ગંગીભાઈ જાણેરી તથા સોમશ્વચન્દ્ર વ્રમેદચન્દ્ર દોડીા વગેરેના મુમ્બઈના શ્રીજા આગેશનોમાંથી સંઘથી નર્મનશાસ કરમચન્દ્ર, સંઘથી જીવલલાલ પ્રતાપજી તથા ગાંધી બાડીલાલ વજ્રશુજ માવન-નરવાલા વિશેરે, જૈનથી જીવનીરામજી મગનીરામજીવાલા અચરચન્દ્ર તથા માંગીલાલતરી રિમેરે, મદિદપુરથી વખાલાલજી હંદલાલ, અને અમરાવાત્થી લાલમાઈ ગિરધરભાઈ છોટાલાલ તથા રસિકલાલ મોદનલાલ છોટાલાલ વગેરે વગેરેનું સમ્પ્રાપ્તમાં આગમન થયું હતું ।

આ પદ સમર્પણનો મહોત્સવ અને ચાતુર્માસના પ્રસંગોમાં સેવાનો ટામ લેનાર મન્દિર, જ્વા-અય, આર્યવીલચાતાના દરેક પગારદાર માઈજ્ઞેનોને તેઓપ કરેલી સેવાની કદર કરીને રવ. જોડ મુલાક્ષીશાસના મુપુત્રો તથા શ્રીસંઘે મુન્દર પ્રીતિશન આપીને તેઓને આનન્દિત કરવાત્વ પોતાની પરજ વજાવી હતી ।

આ દ્વિતીય મહોત્સવના નિમિત્તભૂત-સૂચોની શ્રીગોદ્દશ દ્વારા સ્થલ અમગતમુદાય મરહ-વાથી આરાધના થરી શકે તે હેતુથી વૃન્ધ પંચાસપદ્મરશ્મીના સદુપદેસથી જુદાઓનિધિના પુસ્તકની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રગટ કરીને સાધુ-સાધ્વીઓને મેટ આપવાનું નિમિત્ત થઈ પૂર્યું હતું. જેના સર્પ માટે ઉપદેશ આપતાં શ્વ. જોડ મુલાક્ષીશાસ નાનચન્દ્રના મુપુત્રોપ ર. ૭૫૧), તથા-ગૃહ્ય જૈનસંઘે ર. ૨૫૧), શ્રીગીલાલ મગનલાલ નાનાબટીય ર. ૧૦૧), અમ્લાલાલ પાનાચન્દ્રની પર્ગાશાલા તરફથી શ. કાન્તિલાલ માવચન્દ્રે ર. ૧૦૧); અને પરીક્ષા બાડીલાલ છોટાલાલે ર. ૫૧) મહીને પ્રમ્થ સમ્પન્થી થયેલા સમ્પૂર્ણ સર્ચના ર. ૧૨૫૫) વારસો પંચાવન આપીને પ પાંચે જગાપ પ્રમ્થને પ્રકાશિત કરવાનો ટામ હીપો, અને પદ્મી સમર્પણને પ્રસંગે દરેક યાત્રુ સામ્પીને તે પ્રમ્થ મેટ આપવામાં આવ્યો, અને હજુ પણ મેટ બપાવ છે.

આ ચાતુર્માસમાં કારક-પ્રકરણની જ્ઞાનન્દબોધિનીની રચનાનું અને ૧ સિ. દે. ૬૦ અવ-  
 જૂર્ણ, ૨ સિ. દે. ૩૨. શાસન ટીકાદ્વય સહિત, તથા ૩ સૂત્રહરંગસૂત્ર  
 સ્વમ્ભાતના ચાતુ- સતીક ૫ ત્રણ પ્રત્યોના પ્રૂફ સંશોધનનું કામ પાલનું હતું । માગસર  
 માસની પરિતમાસિ— વધિ ૯-૧૦-૧૧ ના દિવસોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના જન્મ-કલ્યાણકની  
 આરાધના શ્રીસંપત્તિમુદાય સાથે કરવામાં આવી. આરાધના કરનાર ૭૦  
 શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની ટોલીને જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ ત્રણ દિવસ પકાસણ કરાવ્યાં હતાં ।

આ સારાની શ્રીસિદ્ધશક્તિ નવપદ્મની સામુદાયિક-આરાધના ઉજ્જૈનમાં કરાવવાને માટે શ્રી. સિ.  
 જ્ઞા. સમાજને ઉજ્જૈનના શ્રીસંપ તરફથી ષેઠ શ્રદ્ધ ૭૦ ૭૦ ની પેઢીના કાર્યવાહકો તરફથી આમંત્રણ  
 મળ્યું હતું, તથા દેશવિરતિધર્મારાધક સમાજને પણ તેનું અધિવેશન ઓઢીના દિવસોમાં ઉજ્જૈ-  
 નમાં મરવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું । ઉપર પ્રમાણેના જે મહાભારત કામો વપાઈને તેને સાંગોપાંગ  
 પાર પાડવા માટે ઉપરના પ્રસંગો પર ઉજ્જૈનમાં કોઈ પુણ્યશાળી ગુરુમહારાજની હાજરી હોવી  
 અત્યંત જરૂરી છે એમ પણ ઉજ્જૈનની શ્રી શ્રદ્ધ ૭૦ ૭૦ ની પેઢીને નિર્ણય થયું, અને તે જરૂરીયાતને પૂરી  
 પાડવાનો વિચાર કરતાં ઉજ્જૈનના સંપત્તિ દષ્ટિ રામ્ભાતમાં શિરાજીના પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ ઉપર  
 પડી, કારણ કે છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી પૂજ્યશ્રી પોતે તેમજ પોતાના શિષ્યોને ઉજ્જૈનમાં ચાતુ-  
 માસો કરી-કરાવીને ઉજ્જૈનના શ્રીસંપ ઉપર મહાન વપકાર કરેલો છે, યદલા માટે પૂજ્યશ્રીને  
 સ્વમ્ભાતથી ઉજ્જૈન પધારવાની ઉજ્જૈનના શ્રીસંપે જોરવાર વિનંતિ કરી ।

ઉજ્જૈનની વિનંતિ જાવી ત્યારે પિંહારને છાવક શિયાલ્લનો કેટલોક સમય તો બદલીત થઈ  
 ગયો હતો, આવતું ચાતુર્માસ આગમોદ્ધારક-ગુરુદેવ-પૂજ્ય-આચાર્ય-મહારાજની છાયામાં મુસ્મૈમાં  
 કરવાનું જલાર પહેલાં નિર્ણય થઈ ગયું હતું, અને રામ્ભાતથી ઉજ્જૈનના ૨૫૦ માઈલના વિહારની  
 તો મુશ્કેલી નથી; પરંતુ ઉજ્જૈનથી મુસ્મૈના ૪૭૫ માઈલના સરા પનાલાના વિહારની મુશ્કેલી  
 યથા મુનિવરોની તરફ આગળ તરવરવા લાગી । પૂજ્ય પંચાસજીની દષ્ટિ આગળ પણ આ જવસરે  
 ‘ક્યાશ-તદિની’ મ્યાથ આવીને વમો રહ્યો । એક તરફ આટલાં ઝાંખા અને સરા પનાલાના વિહાર  
 માટે તથા સાધુઓ માટે તો નહિ પણ સાથેના કેટલાક સાધુઓ માટે તો વિચાર કરવો પડે એમ  
 હતો, કીર્તી તરફ આપણા જ વપદેલોને પરિણામે કાંઈક મુશ્કેલી અને ધર્મના કાર્યો કરવામાં  
 અસાધ્ય થયેલા ઉજ્જૈનના સથે આપણી હાજરીની આજ્ઞા રાહીને જે મહાભારત કામો વપાઈનાં;  
 અને તે તો આપણી હાજરીના અગાધે રંગે વળે પાર ન પડે તો મશ્કલાત દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો  
 આપણા પ્રયત્નને ધણો ધોકો પહોંચશે, આટે કદાચ વેટીને પણ આ પ્રસંગ પર આપણે ત્યાં પહોં-  
 ચતું જોઈએ । આપણા વપદેશથી તથા આપણી હાજરીથી અસાધ્ય થયેલા ઉજ્જૈનના સંપે વપા-  
 હેલા આ જે મહાત્મ પ્રસંગો સાંગોપાંગ પાર પડી જશે તો આપણે કરવા ધારેલા માહવ્યાના વહા-  
 નાના કામોને તેમ જ આપણે આવો વિચાર પૂજ્યશ્રીને ઉદ્ધવ્યો અને તે વિચાર સાથેના મુનિઓને

જળાવતાં ઘણા સામનું કારણ જાળીને સાસ કારણ સિવાયના દરેક સાધુએ ઊંઝેન આવવાની દ્વા પાટી અને વિહારની તૈયારી કરવા માંડી ।

ઊંઝેનના સંઘની જોરદાર વિનંતિ અને ત્યાં જઘાથી થનારા લાભને સંશ્લેષમાં જળાવવાપૂર્વક ઊંઝેનના વિહારની આજ્ઞા હઈ આવવા માટે આગમોદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્યદેવની પાસે શ્રાવક સોમચન્દ સંગલક્ષ્મણને ઘડોદરે મોકલ્યા । અહીંથી જળાવેલી ફક્તિત વપર વિષાર કરીને પૂજ્ય-પાદ આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રીએ ઊંઝેનના વિહારની આજ્ઞા આપતાં સાથે જળાવ્યું જે “ ઊંઝેનમાં જાં જે કાર્યો સમાપ્ત થયા પછી પનાલાનો ટાઈમ અને ઊંઝેન વિગેરે ગાલ્લવાના ક્ષેત્રોની આપ્રદ-મરી ધોમાસાની વિનંતિઓ હોવા છતાં પણ પાતુર્માસ માટે મુખ્ય પહોંચી કાઢાય એમ હોય તો જ ઊંઝેન તરફ વિહાર કરવો” પૂ. ગુરુદેવની આજ્ઞા આથી જઘાથી અમારા સમુદાય સમ્માતથી સં. ૨૦૦૦ના મહા સુદિ ૧૦ ને દિવસે વિહાર કરવાનું નક્કી કર્યું । સમ્માતથી વિહાર કરતાં પહેલાં પૂજ્ય ગુરુદેવની મક્કિને વશ થઈને ચમ્પ્રમમ સાંનાં આપેલા ઉપદેશથી સુશાવક મૂલચન્દ મુલાશી-વાસ વિગેરે માર્દઓએ વોતાના ઉપાશ્રયમાં પૂજ્ય ધંન્યાસપ્રવરની વર્ણનીય એક પ્રતિકૃતિ ચીતરાશીને મૂકી । પૂજ્યશ્રીના પુસ્તકોને રાક્ષયા મટે ઊંઝેનવાલા ઘોટ છગનીરામ અમરચન્દ અને મગનીરામ માંગીલાલે એક એક કપાટ કરાશી આપ્યા તે પણ ઉપરોક્ત ઉપાશ્રયમાં રાક્ષયામાં આરુપ્યા ।

૧ પૂજ્ય ધંન્યાસજી મહારાજ, ૨ શ્રીજ્ઞાનસાગરજી, ૩ જો હું ( શ્રીસુશોધસાગરજી ), ૪ શ્રીઅર્પણસાગરજી, ૫ શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, ૬ શ્રીચન્દ્રકાન્તસાગરજી અને સમ્માતથી વિહાર અને ૭ શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગર એ પ્રમાણે સાત સાધુઓએ સં. ૨૦૦૦ ના મહા સુદિ ઊંઝેન તરફ પ્રયાણ- ૧૦ ને દિવસે સમ્માતથી વિહાર કર્યો । નજીકના ગામોમાં એક એક દિવસ રોકાતાં ઘોરસદ મુકામે ત્રણ દિવસ રોકાયા, ત્યાં વ્યાધ્યાન, પૂજા-પ્રભાવનાદિ ધર્મ, સાંથી વિહાર કરીને મોધરે પહોંચ્યાં જ્યાં મુખી ઘોરસદનો શ્રાવકસમુદાય વિહારમાં સાથે રહ્યો હતો । મોધરામાં ત્રણ દિવસની સ્થિરતા દરમ્યાન વ્યાધ્યાન પૂજા-પ્રભાવના વિગેરે ધર્મ હતાં । સાંથી વિહાર કરીને અમે વાહોડ પહોંચ્યા ત્યાં મુખી મોધરાના શ્રાવકનો સમુદાય વિહારમાં અમારી સાથે રહ્યો હતો । વાહોડમાં અમે જે દિવસ રોકાયા ત્યાં રાજગઢની વિનંતિ આપવાથી વાહોડથી વિહાર કરીને કાષ્ઠાયા થઈને રાજગઢ પહોંચ્યા । મોધરાથી વાહોડ અને વાહોડથી રાજગઢ અથવા રતલામ મુખીના રસ્તામાં જંગલ આવે છે અમે તેમાં મીઠોના ઘુંપડાં જ આવે છે માટે એ પ્રવેશમાં વિચરનાર સાધુઓએ અને સાધ્વીઓએ સાવધાનીથી વિહાર કરવાનો છે ।

વાહોડ આવ્યા પછી માલવામાં જનારા સાધુ-સાધ્વીઓની સગવઢ સાચવવાનો અને વિહારની મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનો પ્રવચ્ચ ૧-જોટ ઋષભદેવજી છગનીરામજીની પેઢી ઠિ. સારાકુઆ ઊંઝેન ( માલવા ), અને ૨ જોટ ઋષભદેવજી કેસરીમલજીની પેઢી ઠિ. બજારલાના રતલામ ( માલવા ) ની પેઢી તરફથી કરવામાં આવે છે; માટે માલવામાં જનાર સાધુ-સાધ્વીને તેની

સગવડની અરુરત હોય તેઓપ દાહોદ જડને વપરની ધે પેઢીમાંથી ગમે તે પેઢીને જળાવતું જેથી તે પેઢી તરફથી લેવા માગસો દાહોદ આવશે અને ઠેઠ સુધી વિહારમાં સાથે રહેશે । આ લઘાણમાં જ્યાં વજૈનની પેઢી ઘટલુંજ ઇસ્તાળ આવે ત્યાં ઉપર જળાવેલી (૬૦ છ૦) વજૈનની પેઢી સમજવાનું બાંધકોષ ધ્યાનમાં રાખવું । રાજગદના શ્રીસંઘના માગસો પાંચ માહલ દૂર સુધી સામે આવ્યા હતા અને શાસનની શોભા વધે પવી રીતે વાજતે યાજતે ઠામ ઠામ ગઢુંલીયો કાઢીને રાજગદમાં પૂ. પંચાસ-જીનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો । રાજગદની અમારી પાંચ વિષસની સ્થિતિમાં વ્યાખ્યાન પૂજા અને પ્રભાવના થયાં હતાં અને વજૈનમાં થનારી સામુદાયિક આરાધનમાં ભાગ લેનારાઓની ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપવાથી રાજગદના ઘણા માતુકોષ વજૈન આવવાનું જળાવ્યું । દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય અને સાધારણદ્રવ્ય વિગેરે ધાર્મિક સ્થાવરોની વપજ અને સર્વની ચરોચર-વ્યવસ્થા સચવાય પડલા સાથે વક પેઢીની સ્થાપના રાજગદમાં થકી હોંડેપ દમ આગેવાન આવકોને જળાવતાં તેઓપ તે જાતનો સ્વીકાર કર્યો અને ૬. પાંચેજ હજારની મલ્લના વચનો મળ્યાં, પરંતુ વજૈન જવાની અમારે હવાવજ હોવાથી તે કામ કોઈ ચીજા પ્રસંગે હાથમાં લેવાનું જળાવીને અમારા સહુસાથે રાજગદથી વિહાર કર્યો ।

આ નવપદ્મી સામુદાયિક આરાધનામાં ભાગ લેવાને સાટે વજૈનની પેઢીપ દિંદુસ્થાનભરના જૈનોને આમંત્રણ પત્રિકાઓ મોકલી આપી, પરંતુ થનારા સર્વની ટીપની સરહાસ અમારા પહોંચ્યા પછી જ કરવાના તેમના વિચાર જાણીને અમારે વિહારમાં હવાવજ કરવી પડી । જ્યારે વજૈનથી પાંચ માહલ દૂર અમારો મુકામ થયો ત્યારે વજૈનના આગેવાનો આવી પહોંચ્યા । પા. ૧-૨ ને વિચલે વપોદ પદ્મો, વરંતુ પાગળ વદિ ૩ ના અમારા પ્રવેશને વિષયે વપાજ હતો વડે સવારમાં હજમતવાગમાં શ્રીસિદ્ધાપલ્લવીના દર્શન કરી શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના મન્દિરે આવ્યા; અને ધર્મત્કારિક શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના દર્શન તથા સ્તવના કરીને કુવાર્ય થયા । સામૈયાની સરહાસ સાંધી થવાની હોવાથી ત્યાં આતુર્ગાસ રહેલા પૂજ્ય પંચાસપ્રચરના વપસ્વી શિષ્ય શ્રીધર્મસાગરજી આવિ ડાળા× ૧૦ તથા શ્રી સંઘર્ષ આગમન થયા પછી અમૂત-પૂર્ણ-સામૈયાનું પ્રવાણ થયું । જ્ઞાસનની શોભા વધે પવા દેતુથી રાજવામાં આવેલા હાથી ઘોડા મિશ્ત્રાન ઝંકા અને વેન્હવાજા વિગેરેથી સામૈયાની શોભા થવી જ થકી ગઈ હતી । વરપોટામાં સરેરા નવાપુરાના વઘા હોલવગંજના અને વહારાનાથી આવેલા જૈનોની તથા જૈનેતરોની મળી મારે મેદની સાથે પૂ. પંચાસજીનો પ્રવેશ થયો, માર્ગમાં અનેક સ્થલોપ ચાંદી-સોનાના રથસ્થિકો રૂપયા અને ચીનીચી થયેલી ગઢુંલીઓ અને શુક્રૂજનની વપજ ૬. ૪૦૦) વપરાંત ગઈ હતી । શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના મન્દિરેથી સાથેનું મીઠાઈને ગોપાલ-મન્દિર, વડાસરકા, સતી-ચરવાજા, વૈલવગંજ, પટનીવાજાર અને છોટાસરાપજ થકે રારાફુઆને

× ૧ શ્રીધર્મસાગરજી, ૨ શ્રીદર્શનસાગરજી, ૩ શ્રીવ્યાસપદ્મજી, ૪ શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વજી, ૫ શ્રીવાન્તીસાગરજી, ૬ શ્રીપ્રમોદસાગરજી, ૭ શ્રીક્રિષ્ણસાગરજી, ૮ શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વજી અને ૯ શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વજી ।

वषाभये पहुँच्या पछी सामैयानुं विसर्जन थयुं हतुं । उजैनमां ते अवसरे भीहीरसूरिजीना वषाभयने नामे ओळखाता बडा-उषाभयमां त्रिस्तुतिक-सम्प्रदायनी त्रण साप्पीओ हती । ऐह्यां पांच सात वर्षधी जैन थे. मू. पूजक सम्प्रदायना विद्वान् अने क्रियापात्र साधुओना उपरावपरी आवागमन अने चातुर्मासो उजैनमां यवाधी, अने तेओना व्याख्यान सांभळवाधी तथा समया-नुसार उत्कृष्ट चारित्रपालनधी; स्थानकवासि-सम्प्रदायना घणा भावक-भाविकाओ मन्दिरमार्गी घनी चूक्या हता । तेनामां धळी माळवा-प्रांतमां अभूतपूर्व घनरा आ महोत्सवमां आया माळवा देशना गामो गामधी तेमज मेवाडादि देशमांधी आबनारा मन्दिरमार्गी भावकोनी साधे घणा स्थानकवासीओ पण आवशे, अने आवा आकर्षक-महोत्सवधी आकर्षाहने मूर्तिपूजक सम्प्रदायना प्रशंसक तथा अनुरागी घनी जखे तो आ प्रान्तना स्थानकवासी सम्प्रदायने घणो मोटो धोको पहुँचछे एम जाणीने; स्थानकवासि सम्प्रदायना बोधमलजी नामना साधु पोखाना परिवारने छहने उजैनमां आधी पहुँच्या हता । पोखाना सम्प्रदायना माणसोने सामा पक्षना महोत्सवमां जधानो समय ज न मळे ए हेतुधी बवारमा अने बपोरना टाहमे तेणे व्याख्यान वाचवातुं शक कर्तुं । एक तो नहि ओगळुं ओवागो अवसर मळे तो स्वाभाविक ज सौतुं मन ललचाय एधी अनेक प्रकारनी विशेषताओ आ महोत्सवमां होवाधी अने बोधमलजीनुं व्याख्यान तो ते सम्प्रदायवाळाओम घणी बरत सांभळेळुं होवाधी बोधमलजीनी धारणाने तिप्कळ प्रायः घनावीने घणा स्थानकवासीओम आ महोत्सवमां उलटभेर माग छीथो, अने फेटळाक साबन-सम्पन्न स्थानकवासीओम तो आ महोत्सवना कोई ने कोई प्रसंगमां यथास्थिति ब्रह्म दर्पणे पण छाम छीथो हतो । चैत्र सुदि १३ ना रथयात्राना बरघोडाना टाहमे पण बोधमलजीम व्याख्यान राखेळुं छतां मोडा चूत-स्थानकवासिओ सिद्धायना आया स्थानकवासि-समुदाये बरघो-डानां हाजरी आमी हती । आ बरघोडामां श्रीविद्याविजयजी आदि ठाणां ३ अने साध्वीभी विठ्ठलभीजीना समुदायना मनोहरभीजी आदि ठाणां ६ साप्पीओ पण आन्वी हता ।

श्रीनवपवतुं सामुदायिक-आराधन सुन्दरीति ए थई शके ए हेतुधी खाराडूआमां आवेसी श्रीसिद्धचक्र-आराधन-तीर्थेनी विस्तार-जग्यामां मंदप विगेरेनी गोठ-उजैनमां सामुदायिक बणतुं काम चैत्र सुदि १ सुधीमां सम्पूर्ण थई गयुं । देरासरमां घणा आराधना विगेरे माणसो चेसी शके ते माटेवा बांधकाम, अने कपटबंध मुकामे करेला देरावोनी गोठवण माटे श्रीचन्द्रप्रमुना मन्दिरनी सामेनी जग्यामां तात्कालिक माळ बांधीने बधा देरावोनी गोठवण करवामां जावी । सिद्धचक्राराधन-तीर्थेना मुख्य-मंदप उपरनी अमाशीमां श्रीसिद्धाचलजीना देरावनी अने श्रीचन्द्रप्रमुना मन्दिर सामे श्रीपालमहाराजानो चम्पानगरीमां प्रवेश, राज्याभिषेक, राज्यकचेरी अने वारांगनाना नाच विगेरेनी रचना-गोठवण एवी सुन्दर अने व्याकर्षक करवामां आवी हती के रावना दाइमे विजल्लीक-

રોશનીમાં દર્શનાર્થે આવનારાઓની આઠ વાગ્યાથી થતી મેદની એક વાગ્યા સુધી વાલુ રહેતી હતી । મંદપમાં સાંજનું પ્રતિક્રમણ થઈ ગયા વાદ તુરત જ મંદિરના અને શ્રીવાલરાજાના રાસના લગભગ દર્શનીય થયા પ્રસંગોનો લોભ કરાવનારાં પદ્મદાઓ અને ધોવવાનક લલાળોવાળા બાંહેળાં વર્ણન કરવા તથા વિજાલીક-રોશનીને નિહાળવા આવનારાઓની સરજાત થતી । મૂઝ મંદિરમાં પ્રવેશ કરી, જિનેશ્વરના દર્શન કરી, ઉપર પહોં વધી રચનાઓ નિહાળીને ચન્દ્રમધુના મંદિરમાં હતરી દર્શન કરીને બહાર નીકળવાનું હતું, અર્થાત્ દર્શન કરવા આવનારાઓને પ્રવેશ કરવાનો અને નીકળવાનો માર્ગ જુલો જુલો રાસવામાં આવ્યો હતો કે જેથી કરીને થપાને દર્શન કરવામાં સરલતા થાય । વજ્જૈનમાં જ નહિ પરન્તુ બાસા માલવા દેશમાં આલો મહોત્સવ પહેલાંપહેલો જ હોવાથી લગભગ ૨૫૦ ગામના માણસો જા પ્રસંગે વજ્જૈનમાં આવેલાં હતાં અને શહેરના પક્કા જૈનો જ નહિ પણ જૈનેશ્વરો પણ દર્શન કરવામાં સામેલ હોવાથી રાત્રિમાં ચાર કલાક સુધી દર્શકોની ઘટલી થઈ ઓટ રહેતી હતી કે ઉપરથી યાત્રી પડે તો પણ ઘે જમીન પર નહિ પહોંચતાં જમસમુદાયની ઉપર જ ઝોલાઈ રહે ઘટલી સંકીર્ણ રહેતી હતી ।

બહારગામથી આવેલા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને સરસા માટે શહેરથી થઈ ધર્મશાળાઓ અને શહેરમાં તથા મીંગજમાં પેટલાક ગૃહસ્થોના મકાનો રોકવામાં આવ્યા હતા, પરન્તુ પેટલામાં સમાવેશ થઈ શકે એમ ન હોવાથી સ્ટેશન પાસે આવેલી દૂધતલાઈથી વિશાલ-અધામાં દૂધતલા-હમાં આવેલી ધર્મશાળા સામે શ્રીસિદ્ધચક્રનગરની રક્ષના કરીને લોકોને સ્થાવરમાં આવ્યા હતા । જા મહોત્સવના વર્ષનાર્થે આવનારાઓને માટેના સ્વામિવાસ્તવ્યના જમણનો પ્રવંધ પણ હાં ધર્મશાળામાં કરવામાં આવ્યો હતો । આવંચીલ નદિ કરવારા દરેક યાત્રાલુઓ માટે જમયાની ત્યાં ગોઠવણ કરેલી હતી અને જમનારાઓની ગણતરી કરવાથી પ્રથમના પાંચ દિવસોમાં લગભગ ૧૫૦૦૦ પન્થર હજાર મનુષ્યોપ સ્વામિવાસ્તવ્યનો લાભ લીધો હતો, પરન્તુ ઉત્તરોત્તર યાત્રાલુ-ઓની સંખ્યામાં વધારો કરને રહેવાથી ટોચા પાંચ દિવસોમાં સ્વામિવાસ્તવ્યનો લાભ લેનારની સંખ્યા થઈને ૨૭૦૦૦ સપ્તાહીસ હજાર સુધી પહોંચી ગઈ હતી । વિધિપૂર્વક મવપદની આરા-થના કરનારાઓ માટેના આવંચીલને રસોડે આવંચીલ કરનારાઓની નવ દિવસની પૂઠ સંઘ્યા આસરે ૩૫૦૦) પાંત્રીસો ઉપરાંતની થઈ હતી ।

ઉપર જણાવેલ સિદ્ધચક્ર-નગરમાં સગવડરળની રચના કરવામાં આવી હતી, અને દેશ-ચિરતિ-ધર્મરાધક-સગાજના અધિવેશનના વ્યાલ્લવ-મંદપની રચના પણ ત્યાં જ કરવામાં આવી હતી; તથા ચોક્કી પદેરાનો અને વોલીસનો સારો થપોરથ કરવામાં આવ્યો હતો ।

આ આરાધનામાં તથા દે. વિ. ધ. શ. ના અધિવેશનમાં માગ લેવા માટે અગદાપાર, મુખ્યદ, સુરત અને જામનગર વિષેરે મુજરાવના મુખ્ય મુખ્ય જાગેવાનોના સ્થાનપાત અને પતા-

રાત્રી સંગવટ ધમદાવાદવાળા યથામાર્ગ મુષોષચન્દ્રે પોતાના પ્રીતિગંજના વંગલમાં કરીને રામિ-  
માર્ગની મક્કિનો મુન્દર લાભ લઈને ડગ્ગેનના શ્રીસંધને મદત્વની સહાયતા કરી હતી । આ  
કાર્યમાં વધુ સારો ભાગ લેનાર તેમના ભાગીદાર હુંગરડીમાર્ગે પણ દલા । આ આરાધનના  
દિવસોમાં દે, વિ, ધ, સ. ત્રા અધિવેશનમાં મળ લેવા માટે પ્રતિનિધિઓ તથા અધિવેદાનના  
ચરાચલા પ્રમુખ અમદાવાદનિવાસિ-શ્રીયુત-પુંજામાર્ગે દીપચંદ વિગેરેનું અને માછવાના શ્રીનવપદ-  
આરાધક-સમાજના પ્રમુખ ચંદનાવરનિવાસિ-શ્રીયુત-નન્દરામ ચોપડા વિગેરેનું ડગ્ગેનમાં  
હુમામન થયું ।

પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજના ઉપવેશની આ મહામારણ કાર્યના રાષ્ટ્રને માટે દીપ કરવાની  
શરૂઆત કરવામાં આવતાં પકલા છોડા સાય (દસા બોસવાલ) તરફથી રૂ. ૧૨૦૦૦) ચાર હજાર ભરાયા, અને ધીજા સાથ ચાલ્યાઓના રૂ. ૭૦૦૦) સાથ હજાર મઠી ડગ્ગેનના સંધ  
તરફથી રૂ. ૧૯૦૦૦) બોમળીસ હજાર ભરાયા । મુમ્બદ, અમદાવાદ, જામનગર અને સુરતના  
સંધો તરફથી રૂ. ૧૨૦૦૦) ચાર હજાર અને માછવાના ડગ્ગેન સિવાયના સ્થાનોમાંથી  
રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજાર ઉપરાંત ભરાયાથી કુલ રૂ. ૩૬૦૦૦) છપીસ હજાર ઉપરાંતની દીપ  
થઈ । જૂદા જૂદા વિવસના આરંભીલ, પૂજા, સ્વામિવાસન્ય, અચરચાવળા ( પારળા બોઝીની  
દારૂઆતના આગલા દિવસના જમળ ) અને પારળા વિગેરે કાર્યોના લાભ લેવાને માટે આદેશ  
કરને જૂરી જૂરી વ્યક્તિ તરફથી તે શુભ કાર્યો કરવામાં આવ્યાં હતાં ।

આ નવપદ-સામુદાયિક-આરાધના અને શ્રીદેશવિરતિ-ધર્મોપાધક-સમાજના અધિવેશન વિગેરે  
કાર્યોમાં કુલ રૂ. ૧૫૭૦૦૦) એક લાલ સપ્તાવન હજાર ઉપરાંત રાષ્ટ્ર થયો । આ પ્રસંગે ડગ્ગેનના  
પાંચે જિતમન્દિરોમાં સમારકામ તથા રંગરોગાન કરાવવામાં રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર લગભગનો રાષ્ટ્ર  
શ્રીસિદ્ધલક આરાધક સમાજે કરાવી મદત્વ હાંસલ કર્યું હતું । ચે. સુ. ૧૩ ને દિવસે ૫૬  
શિકુમારિકાઓની અને મેહશિર પરના ૨૫૦ થડીસો અભિષેકની અને શ્રીમદ્દાવર-તન્મ-  
કલ્પશક્તા દરગોઢાની થોલીઓથી તથા નવ દિવસની આંગી, પૂજા, આરતિ અને મંગલદીવાની  
થોલીઓથી વેલદ્રવ્યમાં લગભગ રૂ. ૧૧૦૦૦) અગીયાર હજારની આવક થઈ હતી । માછવા  
શ્રીનવપદ-આરાધક-સમાજને પણ લગભગ રૂ. ૭૦૦૦) સાથ હજારની મદદ મળી હતી ।

ધારમાં તથા કાનવનમાં પૂજ્ય પંચાસજીને હાથે થનારી પ્રતિષ્ઠાઓના દિવસો નજીકમાં જ  
આવતા હોવાથી ડગ્ગેનના આ વત્રે શાસનપ્રભાવક-મહોત્સવો સમાપ્ત  
ધારમાં તથા કાનવ- થતાં ચે. રૂ. ૧ ના દિવસે જ પૂજ્યશ્રી સપરિવાર ડગ્ગેનથી વિહાર  
નમાં પૂજ્યશ્રી કરા- કર્યો અને હૃદયત્વ વગમાં પધાર્યા । ત્યાં સંધ તરફથી નવાગુંગફારી પૂજા  
વેલી પ્રતિષ્ઠા— મળાવવામાં આવી અને વીજે દિવસે સુભાષક કેસરીમલ્લી જેઠમલ-  
લીના મકાનમાં પૂજ્યશ્રી પધાર્યા । ત્યાં વ્યાસ્યાવ, પૂજા, પ્રભાવના અને



આંગી વિગેરે શુભ કાર્યો થયાં હતાં । પાંચેક વર્ષે ઉપર પૂ. પં. ના સપ્તદેશથી દરેક ઘર હીંટ રૂ. ૧૨) માણું સાધારણ સ્વાભામાં આપવાનો જે ઠરાવ થયેલો અને પાછલથી તે વાતમાં હોદા-સાધમાં વિશેષ થયાથી વિશેષ-પાઠનારો તે ઠરાવ દરેકને અનુકૂળ ન હોવાથી ઘણે વક્ષની સમ્મતિપૂર્વક હવેથી દરેક ધરવાળાએ ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૧ સવા દકરીસ સાધારણ સ્વાભામાં આપવા એવો ઠરાવ કરાવીને પૂજ્યશ્રીના હોદાસાધમાં સંપ કરાવ્યો હતો । ઇચ્છેના સંઘના કેટલાંક કાર્યોને અંગે અઠવાડીયું રોકાઈને શ્રેષ્ઠિકેસરીમલ્લી-જેઠમલ્લીને ધંગલેથી વિહાર કરી ચારાકૂપ શ્રીસિદ્ધચક્ર-મગધાનના દર્શન કરી પ્રીતગ્રમાં અથેસા શ્રેષ્ઠિકેસરીમલ્લી-સુબોધચન્દ્રના ધંગલામાં પૂજ્ય પંચાસજી સપરિવાર પધાર્યા અને મંગલિક સંમળાટ્યું । શીપલ્લીની પ્રમાવના, શુરુપૂજન અને સ્વામિવાસ્ત્વય થયા પછી સાંજના વિહાર કરી ત્રિવેણી ઉપર મુકામ કરવામાં આવ્યો, ત્યાં પણ સ્વામિવાસ્ત્વય થયું હતું । ધારની યતિદાને અંગે સ્થાના સંઘની જલ્દી ધાર પધારવાની માંગણી હોવાથી ધીજે દિવસે સાંજના ત્રિવેણીથી વિહાર કરીને ઇક ગામની સમી-પમાં ચેતરમાં અમારા સર્વઠાણાનો પહાવ રહ્યો, સાથે ઇચ્છેના પંદરેક આમોવાન શાવકોનો મુકામ પણ હતો । સવારે તેઓ અમારાથી છૂટા થઈને ઇચ્છેના જવાના હોવાથી રાતના રાત્રીને ધની જ્ઞાનગોષ્ઠિ થઈ હતી । ત્યાંથી સવારમાં વિહાર કરીને પૂજ્ય પંચાસજી આદિ છઠાળા ૮ સાવેર (હોલ્કર સ્ટેડ) પહોંચ્યા, અને સાથેના આવકો ઇચ્છેના ઘરફ રવાના થયા । સાવેરના શાવકોએ વાજતે-ગાજતે પ્રવેશ કરાવ્યો, ત્યાં વ્યાખ્યાન અને પૂજા ઉપરાંત 'સાણું મુલ અને હદ વપા લાયક થીજો' એ વિષય ઉપર આદેર વ્યાખ્યાન પણ રાખવામાં આવ્યું હતું । અમારા સાધુઓને ઇન્દોર પધારવાની વિનંતિ કરવા ઇન્દોરથી ચેમરમલ્લી, જુહારમલ્લી રાંકા, નેમિચન્દ્રજી અને ચન્દ્રકુમાર સાવેર આવ્યા હતા, અને વિનંતિ કરીને પાછા ગયા હતા । થીજે દિવસે વિહાર કરીને આપા માલલા દેશમાં વ્યાપાર અને વાતીની અવેશાએ મુખ્ય મળાગ હોલ્કર-સ્ટેડની રાજધાની-રૂપ ઇન્દોર ગમે પહોંચ્યા । ઇન્દોરના શ્રીસથે વાહુર્માસને માટેના આચાર્યાલિકના પ્રવેશની માલક દાધી, શંકા, તિજ્ઞાન અને વેન્ડવાળા સહિત અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । ઠામ ઠામ ગદુડીયો થયાથી રૂ. ૬૫) પાંસઠી ઉપજ થઈ હતી । સવારમાં નવ વાગ્યાથી હોપરાનેથી સામીવાની જાહલાવ થઈ તે વહાસરાપા, છોટાસરાપા વિગેરે મુખ્ય મુખ્ય રજારોમાં જરીને વીપલીયમારના નૂતન-ઉપાધ્યે પહોંચીને વિસર્જન થયું । ચૈ. ય. ૧૩ અને ૧૪ ના રોજ સમુલ્લસીવનમાં ધર્મની કિન્મત ઉપર વ્યાખ્યાન થયા પછી શ્રીસથ ઘરફની શુરુપૂજન કરવામાં આવ્યું હતું । ઇન્દોરથી વિહાર કરીને નાવલા ગયા, ત્યાં સાથે આવેલા ઇન્દોરના સપ ઘરફની સ્વામિવાસ્ત્વય થયું હતું । ત્યાંથી કાલીયાલી થઈને ચેટમા જવાનું થયું । અહીં સુધી સાથે આવેલા ઇન્દોરના સપે આ

૧ પૂજ્યપદ્મપાત પ્રદર્શીજી । ૨ મુનિશીજ્ઞાનભાગરજી । ૩ હું (સુબોધચાગરજી) । ૪ મુનિશીપ્રમોદભાગરજી । ૫ મુનિશીદેવેન્દ્રભાગરજી । ૬ મુનિશીચન્દ્રકાન્તભાગરજી । ૭ મુનિશીચન્દ્રપ્રભાગરજી । ૮ મુનિશીચન્દ્રપ્રભાગરજી ।

પાતુંમોમ ઇન્દોરમાં કરવાની આમહુર્વેક વિનંતિ કરી, જવાબમાં પૂજ્યશ્રીમ જ્ઞાપ્યું જે “ પૂજ્ય-  
આચાર્યદેવની આદા છે કે પાતુંમોસ મુન્વઈમાં જ કરવાનું છે, છતાં પણ કોઈ સંપોગવશાત્ જો  
માલકામાં જ રહેવાનું થયે તો તમારી વિનંતિને સફલ કરવાનું હૃદયમાં રાગ્યું ” આવો જવાબ  
સાંભળીને રૂઝા થયેલો ઇન્દોરનો સંપ પૂજ્ય પંચાસજીની પ્રતિકૃતિને ઇન્દોરના ઉપાધ્યયમાં દર્શનાર્થે  
મૂકવાનું જાણીને ઇન્દોર રવાના થયો । ચેટમાથી વિદાર થયો, ત્યારે એક મુકામ મુખી અમને  
જાણાવ્યા ચેટમાનો સંપ આધ્યો । વીજો મુકામ અમારો ગુણાવદમાં થયો ત્યાં ધારના સંપના  
માણસો સામા આવ્યા હતા । વીજે દિવસે અક્ષયતૃતીયાને રોજ આસનની પ્રમાયના થયે પૃથી  
રીતે રાજ્યના પેટ વિગેરે સામગ્રીઓ સહિત પાજલે-ગાજલે ધારમાં અમારો પ્રવેશ થયો । આ  
શહેર ધાર સ્ટેટની રાજધાની હોવા છતાં જૈન શ્રે. મા પરો બહી ૨૫) જ છે, છતાં સામેયામાં  
થયેલી ગાંધીઓમાં ર. ૨૫) વધીસની આવક થઈ હતી । કે. સુ. ૬ ની પ્રતિષ્ઠામાં છામ લેવા  
માટે સ્વજૈનના કેસરીમલજી જેઠમલજી, હામનીરામજી મગનીરામજી, સીતારામજી મંબરલાલજી  
અને મન્દરામજી યાગમલજી રાધીયાને, ચઢનગરના કનકમલજી ધોધરીને, રત્નલાખના રતિ-  
વળજી ચોરાળા, શ્રીકૃષ્ણમહેશજી કેસરીમલની પેઢીને; અને ઇન્દોરના મયમલજી રોગાવત,  
લાલચન્દ્રજી માગોરી, નેગચન્દ્રજી બોસવાલ, ચેચરમલજી અને કઢૈયાલાલજી મંદારીને; ધારના  
બીરંધર વરકધી તાર કરવામાં આવ્યા હતા સેથી પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ધારવા કરતાં જૈનોની ઉપસ્થિતિ  
સારા પ્રમાણમાં થઈ હતી । આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ ઉપર શ્રીપાર્થનાથ મગવાસને ગાદીનડીન કરવા  
વિગેરેની ઘોલીની સ્વજ ર. ૩૮૯૧) આટલીસો વકાલુની થઈ હતી । ધારમાં આવતાં જતાં  
સાધુ-સાધ્વીઓને પહોંતી વિહારની મુશ્કેલીઓને ટાલવા અને વિહારમાં સહાયતા કરવા માટે  
કંઠ વરવાનો ઉપદેશ આવતાં ર. ૧૬૫૧) સોલસો વકાલનની ટીપ થઈ । દાનિતરનાત્ર તથા  
આરતિ પૂજાની ઘોલીના ર. ૩૦૦) ત્રણસોની આવક મંદારમાં થઈ । ધાર શહેરમાં પોરવાહોના  
ગિલાસ ગણાતા ધનીયાવાઢમાં થઈને વજુ-વંરોને રહીને જવાની કોઈ પણ માંસાહારીને ઘળા  
કાઢધી રાખ્ય તરકધી મનાઈ છે, કદાચ કોઈ મૂલધી વળ લઈ જાય તો તે ‘વજુ-વંરો’ઓને ચતાર  
કિમતે પાંજરાપોઢનાં બાળી દેવાં થટે છે ’ એવો વરવાનો મઢેલો છે, તે નિયમના પાઠમની દેશ-  
રેરા ધારનું ‘ જીવદયામંદલ ’ થરે છે તેની થથા પાંજરાપોઢની મદદ માટેની ટીપમાં ર. ૨૦૦૦)  
થે હજારની રકમ મચાઈ હતી ।

ધારની પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ ઉપર આજુબાજુના વધીસેક ગામોના ચાળમો આવ્યા હતાં, તેઓને  
જમવા માટે આઠ દિવસ મુધી રસોડું પાલુ હતું । પ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવને અંગે રથયાત્રાના થે  
વરપોઢા કાઢવામાં આવ્યા હતાં, અને નવકારની ત્રણ જમણ થયા હતાં । આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગે  
રાત્રિજગા વિગેરેમાં મમ્મ લેનારી થાવિકાને દરેક લ્હાળીમાં વાટકી, પવાઢાં, કપ, રફાધી અને  
પાલી-લૂમચા આસરે ર. ૬૬૦૦ની કિમતના મળ્યાં હતાં । કોઈ પણ મન્દિર ઉપર કઢ્ઢ

પઢાવનાર પાસેથી અમુક દેશ લેવાનો ધારસ્ટેટમાં નિયમ હતો, તે નિયમાનુસાર ઘડનાવરના જૈનમંદિર ઉપર કલ્લશ પઢાવનાર પાસેથી રૂ. ૪૦૦) ચારસો જગાલ લેવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ ગડુલાલજી પોરવાઢની કાર્યદક્ષતા અને કુનેહમરી કોશિષથી આ દેશ લેવાનો નિયમ ધાર-સ્ટેટે રદ કર્યો હતો; અને ઘડનાવરવાળાને રૂ. ૪૦૦) ચારસો પાછા આપવાનું થયું હતું । પ્વજા-શંક અને કલ્લશ પર પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરનું નામ અને પ્રતિષ્ઠાના દિવસ-વાર વિગેરેનો લેખ લલ્લ-વામાં આવ્યો છે । ધાર શહેરમાં માલવી-આવકો અને પોરવાઢ આવકોમાં યાવીસ વર્ષથી પરસ્પર ક્લેશ ચાલતો હતો તે પૂજ્યશ્રીપ ધળી મહેનત કરીને ઘણે પક્ષને સમજાવીને સમ્પ કરાવ્યો હતો, તેથી આ પ્રતિષ્ઠાના દરેક કાર્યમાં ઘણે પક્ષોપ ઘળા જ હસાહથી ભાગ લઈને પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગને વીપાવ્યો હતો । ધારથી ચૈ. સુ. ૯ ને રોજ પૂજ્યશ્રીપ પરિવાર સહિત વિહાર કર્યો, રાજગઢ-વાળા સુભાવક કૈસરીમલજી પોતાના કુટુમ્બ સહિત વિહારમાં સાથે રહ્યા હતા । ધીજે દિવસે અમે ઘણા પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગને લઈને કાલવન પહોંચ્યા । ચૈ. સુ. ૧૨ ને રોજ ભગવાનને માધી પર વિરાજમાન કરવામાં આવ્યા, અને તેની મોલીના તથા જ્વજાદંઢ અને કલ્લશ પઢાવવાની મોલીના રૂ. ૫૦૫૧) પાંચ હજાર ને દુકાવનની દેવદ્રવ્યોદિમાં વપસ થઈ । પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગમાં માત્રક-ભાવિકાની હાજરી સમયાનુસાર સારા પ્રમાણમાં થઈ હતી । આ પ્રસંગે ચૈ દિવસની ગવકારશી કરવામાં આવી હતી । વિહાર કરી પાછા ધાર આવ્યા ત્યારે ઇન્વોર-મીસનના માગસો ચાતુ-મૌસની વિનંતિ કરવા આવી પહોંચ્યા, પરંતુ મુમ્બઈ જવાનું નિશ્ચિત થઈ જવાથી તેમની વિનંતિ સ્વીકારાઈ નહિ; તેથી તેઓ નિરાશ થઈને પાછા ઇન્વોર ગયા । અમે ધારથી વિહાર કરીને માલછા ઘઈને મોઢવગઢ તીર્થેની યાત્રાપ ગયા । ત્યાંની કેટલીક પ્રાચીન જગ્યાઓ જોઈને યાત્રા કરીને ઘળો જ આનન્દ અનુભવ્યો । તથા વેક ચરતના મધ્ય જાહોજલ્લીયાળા મોઢવગઢની આંજની આપી ઝાંઢિયેરદશા જોઈને મનુષ્યોની પઢતી-પઢતી-દશા નજરોનજર જોઈને કાંઈક સંવેગદશામાં ઘધારો થયો, અને “ નીવેર્ગદ્ધયુપરિ ચ દશા ચક્રતેમિકમેજ ” ૫ કવિની ઉક્તિનું રહસ્ય અનુમવમાં આવ્યું । મોઢવગઢથી વિહાર કરીને ૨૥ માઈલનો ઘાટ હઠરી ૪૥ માઈલનો પંથ કાપી તારાપુર મુકામે પહોંચ્યા । તારાપુરમાં આવેલા વેક પ્રાચીન મન્દિરની પ્રાચીનવાનું ચારીકાઈથી અવલોકન કર્યું, વર્તમાનમાં સલાલાલ ઢોટલાલ રૂ. ૬૨૬૭૦) વળ નદિ ધાંધી શકાય ઘવા સુન્દર લાલપત્થરથી મોંઘવામાં આવેલા આ મન્દિરમાં આવેલા આ પુમટમાંની પુતલીયો અને કોતરળીનું કામ જોઈને આવૂડીનું સ્મરણ થયા વિના રહેનું નથી । મૂર્તિ વિનાના આ મંદિરમાંનો શિલાલેખ પાંચઘાં વિ. સં. ૧૧૫૨ માં આ મન્દિરની પ્રતિષ્ઠા થયાનું જણાયું । મન્દિરની નીનીકમાં જ સૂર્યશંક આવેલો છે અને આસપાસની શૂષ્કરાડીની આ મન્દિરનું રથાન કોઈ તીર્થસ્થાનની માફક આનન્દ અને શાન્તિજનક હોવાનું જણાવાથી પૂજ્યશ્રીપ વિચાર કર્યો કે “ આ તીર્થસ્થાન મન્દિરનો તીર્થોદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન મારે જવશ્ય કરશે જ સોદપ ”

વાસીના છે, શ્રાવકો તપામણ્ણ અને અંવલગચ્છને માનવાવાળાઓ છે । અહીંના શ્રાવકોની આર્થિક-સ્થિતિ એકબેર સારી બળાય છે । અહીંની જૈનપાઠશાળા કેટલાક રાજ્યથી વંધ હતી તે ચાલુ કરવાનો વપદેશ આપતાં ટીપમાં રૂ. ૬૦૦) છસો મરાયા, અને પાઠશાળા ફરીથી ચાલુ કરવામાં આવી । ધૂઝીયાના શ્રીસંવે મુંચઈ વિરાજતા પૂજ્ય-આમમોદ્ધારક-આચાર્યશ્રીને તાર કરીને અમારા પાતુર્મોસની રજા મંગાવતાં અમારી વખર જવાબ આપ્યો કે “કોઈ પણ રથઢે રોકાયા વિના સીધા મુંચઈ આવો.” ત્યાર પછી જેઠ મુવિ ૫ ના દિવસે ધૂઝીયાથી અમારો વિહાર થયો, માલેગામ મુધી ધૂઝીયાના મળસો વિહારમાં સાથે હતા । માલેગામથી પાંદવદ, પીપલાગામ, તાસીક અને પોંટી થઈને અમે શાહપુર પહોંચ્યા, ત્યાં જ્ઞાસનપ્રભાવના વધે વધી રીતનો પ્રવેશ, ઓંગી, પૂજા, પ્રભાવના અને ક્યાસ્યાન-બાળીનો હામ દરેક-સંધે યથાશક્તિ હીયો હતો । વખરના ગામોના વિહારથી અમારા અનુમવમાં આન્યું કે “આ પ્રદેશમાં સારા સાધુઓનો વિહાર નામનો જ હતો હોવાથી, તથા કેટલાક સફળવિહારી અને હુંડકનું વિચરનું વધા કરતું હોવાથી, શ્રાવકોની પ્રજ્ઞા-મક્ષિમાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો છે; માટે સારા સાધુઓ આ પ્રદેશમાં પોતાનો વિહાર લંબાવવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે । અગતે શાહપુરમાં પાતુર્મોસ રાખવાને માટેની રજા મેઢવવા મુંચઈમાં વિરાજતા પૂજ્ય આચાર્યદેવતી પાસે શાહપુરના શ્રાવકો જાતે જઈ પહોંચ્યા અને ઘણા આમ્રહથી વિનંતિ કરી પરન્તુ ધૂઝીયાના સંપત્તી વિનંતિની માફક તેમની વિનંતિ પણ સફળ થઈ નહીં । શાહપુર મુકામે મુંચઈથી મોઢીજીની પેઢીના મુનીમ વિનંતિ કરવા તથા ઠાળે ક્યાદે પધારવાનું થયે તે પૂછવા આવ્યા હતા, તેમની સાથેની વાતચીતથી રવિવારનો દિવસ ઠાળે આવવાને માટે મુંચઈગરાઓને ઘણો અતુકૂલ જાણીને અમારા સાધુઓ પ રવિવારે ઠાળે પહોંચવાનો નિર્ણય મુનીમજીને જણાવ્યો અને તેઓ મુંચઈ ગયા । વીજે દિવસે વિહાર કરીને મીમઢી થઈને અમે ઠાળે રવિવારે પહોંચી ગયા । અમારો રવિવારે ધનારો ઠાળાનો પ્રવેશ શહેરમાં અને પરામાં થે દિવસથી જાહેરથઈ ગયેલો હોવાથી મુંચઈના કોટ અને સેઢહર્સરોઢના થયા હાલવાથી, રાહર, સંઢટાપૂઢ, અન્ધેરી અને પાટકોપર પિગેરે પરાના ઘણા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ ઉપરાંત મોઢીજીના ઉપાધ્યયના આગેવાનો ઢર્સન-અંવનાર્ય ઠાળે આવ્યા હતા । મોઢીજીના ઉપાધ્યયના આગેવાનો તરફથી ઓંગી, પૂજા અને પ્રભાવના કરવામાં આવ્યાં હતાં । વખર જણાવેલાઓ પોતપોતાના વપામયમાં પાતુર્મોસ કરવા માટેની વિનંતિઓ પણ કરી હતી । મુનીમશ્રીપન્દ્રપ્રમસાગરની તથીવત ઠાળે આવતાં રસ્તામાં જ મગઢેલી હોવાથી ઠાળામાં થે રિવાર રોકાઈને જતાઢ મુદ ૩ ને દિવસે પાટકોપર જવા માટે વિહાર કર્યો । થીજને રિવસે પાટકોપર આવવાનું પ્રયમ મઢી થવાથી પાટકોપરના સપે પ્રવેશ મહોતસવની મોઢવળ વરી હતી, પરન્તુ રસ્તામાં હજી સાધુને તાવ આવવાથી (મોંડું ચઈ જવાથી) ૩ ને દિવસે ઓપિગાં અહીં આવવાનું પડું હતું । અ.મુ. ૩ ને દિવસે પાટકોપર પૂજ્ય વંચામઢી મહારાજ આરિ ઠાળા = વધાર્યો । ત્યાં વપેરના ઢાપે હાલવાથી ઢેઢ મેષજીમાઈ સોત્રપાઢે અને રતના અન્ધેરીના આગેવાઓ પાતુર્મોસની

વિનંતિ કરી હતી, પરન્તુ અત્યાર સુધીની દરેક વિનંતિવાદ્યોને એક જ જવાબ આપતો હતો કે “ પૂજ્ય ગુરુદેવ આચાર્યશ્રીની સમીપે હાજર થયા પછી દરેક વિનંતિઓને લક્ષ્યમાં લઇને, ચાતુ-  
ર્માસના આદેશો લાભાભવને તથા સાધુઓની અનુકૂળતાને જોઈને પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ વ્યાસ  
કરમાચરે ત્યાં ચાતુર્માસ થશે । ” ઘાટકોપરમાં કે દિવસ ગ્યાસ્યાન-પ્રમાદનાદિ થયાં હતાં ।  
અ. સુ. ૫ ના વિહાર કરી સીધા માયરસ પહોંચવાનું ધારેલું, પરન્તુ વધમાં માટુંગા આવતાં  
શેઠ રવજીભાઈ સોજપાઢના આમહથી તેમના ક્ષાન્તિનિકેતનમાં રોકાઈ ગયા, ત્યાં ગ્યાસ્યાન  
અને પ્રમાદના થયા બાદ સાંજના વિહાર કરી માયરસે આવી રાત રહીને અ. સુ. ૬ ની સપારે  
શ્રાંધી નીકળી મીઠીબજારને નાકે શ્રીશાન્તિનાથજીના મન્દિરે આગ્યાં । શ્રીગોડીજીને ઉપાશ્રયેથી  
કેટલાક સાધુઓ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સામે આવી પહોંચ્યા । તેઓની સાથે કાવેરી મજારમાંના  
શ્રીમહાધીરસ્વામીને દેરે દર્શન કરીને, શ્રીગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં આગ્યા । શ્રીપૂજ્યપાદ-આચાર્ય-  
દેવેશને વચ્ચન કરીને પૂજ્ય પંન્યાસશ્રીપ મંગલિક વ્યાસ્યાન સંમજ્ઞાશ્રુ, અને પ્રમાદના ઘડ હતી ।  
શ્રીગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં અમારી પાંચ દિવસની સ્થિરતા થઈ હતી તે દરમ્યાન કાવેરી નેમચંદ  
અર્ચેશ્વરી વિનારીને અંગે તેમને ધંગલે મંગલિક સંમજ્ઞાવધા જવાનું થયું હતું, ત્યાં મંગલિક  
સંમજ્ઞાવીને રાવસાહેબ શેઠ કાન્તિલાલ ફેરલાલના આમહથી મરીગત્રાઈ પર તેમના ધંગલે  
રાત રહેવાનું થયું હતું । સાંજના પ્રતિક્રમણ થયા બાદ શેઠ વચ્ચનકેશવલાલ મોદીને તથા  
શ્રીનુભાઈ લાલભાઈ સોલીસીટરને ઘોલાવીને શેઠ કાન્તિલાલ સાથે માતઃસ્મરણીય પૂર્વાચાર્યના  
ચેલ વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યનો પઠન-પાઠનમાં શી રીતે રેગ વધે અને વહોઠો પ્રચાર યાચ તે  
બાલકમાં નમ્મરાત્રિ સુધી વિષારવિનિમય કરીને પૂર્વાચાર્ય અને શ્રાક્ષની મીતિ-રીતિને કાંઈ  
પણ બાધા ન આવે તેવા પ્રકારની એક જૈન કૉલેજ કરવાનું વક્તી થયું । સવારમાં શ્રીગોડીજીને  
ઉપાશ્રયે જઈને પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશને રાત્રિપ કરેલો નિર્ણય જણાવ્યો । છેવટે કૉલેજમાં કેવા  
પ્રકારનો જૈનધાર્મિક કૉસ રાલવાથી લક્ષકોટિના જૈન વિદ્વાનો સેવાર થઈ શકે તે યાચતા  
નિયમોને માટે ફનામી જાહેર યચર આપનામાં આવી હતી । જાહેર યચર આપવાથી પન્દરેક  
નિયમો લગાડે આગ્યા હતા । પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશની નજર તલે દરેક નિયમની તપાસની  
થતાં કે નિયમોને પાસ કરીને, તે વધે નિયમોના લેલકને અનુક્રમે રૂ. ૩૦૦) તથા રૂ. ૨૦૦)  
મઝીને પાંચસો રૂ. ફનામના આપવામાં આગ્યા હતા । આ નવીન સંસ્થા ( જૈન કૉલેજ ) માટે  
પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશના સદુપદેશથી, અને પંન્યાસપ્રવરત્ત પ્રયત્નથી લગભગ રૂ. ચાર લાખની  
મદદના વચનો મઝી ગયા હતાં; પરન્તુ કેટલાંક અનિવાર્ય-કારણોને લઈને તે ત્રિચારણાને હાલ  
સુરતના સંયોગોને અનુસરીને પઢતી મૂકવામાં આવી હતી ।

મુન્વઈની સ્થિરતા દરમ્યાન શ્રીગોડીજીના ટ્રસ્ટીઓને ધારસ્ટેટમાં આવેલા તારાપુરના મન્દિરની  
હકીકત પૂજ્યશ્રીપ જણાવીને તેના સદ્ધાર માટે ઉપવેસ અને આમદ કરવાથી ગોડીજીના ટ્રસ્ટીઓ

૨. (૧૦૦૦૦) દસ હજારની રકમ મંજૂર કરી હતી, અને ત્યાંના મૂલનાલેખ મંગલાન શ્રીમુખેશ્વરનાથજીની પ્રતિમા હાલમાં જુરાનપુરમાં છે તે પાછા આપવાની કબૂલાત શીરપુરના શ્રીસંઘે આપી છે; પટલે ઘોડા ધણતમાં ચારાપુર વીર્યનો જીર્ણોદ્ધાર થઈ જશે એ નિઃસંશય છે ।

મુખ્યદર્શનાં જૂથ જૂથ હતાઓને લક્ષ્યમાં લઈને તથા મથા સાધુઓ સાથે વિચારણા કરીને પૂજ્ય આચાર્યદેવેશ્વરે પોતાના સમુદાયના સાધુઓને જૂદે જૂદે સ્થળે વાતુર્માસ કરવાની યાજ્ઞા આપી, તેવનુસાર અમારા સમુદાયના સાત સાધુઓમાંથી ૧ પૂજ્ય પંચાસપ્રવરભીજી, ૨ શ્રીમમોદસાગરજી, ૩ શ્રીચન્દ્રકાન્ધસાગરજી, ૪ શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગર અને ૫ શ્રીચન્દ્રવર્મસાગર ઠાળા ૫ તું પોમાસું પાટકોપર નક્કી થયું, અને ૬ શ્રીજ્ઞાનસાગરજી અને ૭ હુ (શ્રીસુવોષસાગરજી) ઠાળા ૨ તું વાતુર્માસ યાજ્ઞવાહી નક્કી થયું । મીના સાધુઓનું કોટમાં, સેન્ડહર્સ્ટરોટમાં, સાન્કાઝૂમાં તથા અન્ધેરીમાં પોમાસું નક્કી થયું । અમારે પાટકોપર જવાનું નક્કી થવાથી અ. સુ. ૧૧ ની રાત્રે શ્રીગોરીજીને ઇલાશ્વેરી વિહાર કરીને યાજ્ઞવાહી થયા, ત્યાં ચારસને દિવસે વ્યાખ્યાન આપીને મપોર પછી વિહાર કરી કૂર્ણમાં રાત રહી અ. સુ. ૧૨ ને રોજ સવારમાં વિહાર કરીને પાટકોપર ગયા । પાટકોપરના શ્રીસંઘે શાસનની પ્રમાણના થયે યવી રીતે ઠાઠવી અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । ઠામ ઠામ લગમગ ૭૫ ગઠુંછીઓ અને યાજ્ઞની પ્રમાણના થઈ । અલસરોચિત પૂજ્ય-પંચાસપ્રવરભીષ ધર્મનો, અધિન્ય-મદિતા સવન્નિ દેશના આપી અને શ્રીસંઘ પ્રમાણના લેઈ વિદાય થયો । દરરોજ સવારમાં સવા યાઠથી સાદાનથ વાગ્યા મુખી વ્યવસ્થાન પાલુ ૥૥ । અથ વારસો વપરાંત માલ-કોના ઘર છે, વ્યાખ્યાન વાળીમાં સારી સંખ્યામાં જનસમુદાય યામ છેવો હવે ।



# घाटकोपरનું चातुर्मास.



वि. सं. २०००.

दि. श्रीजिरावलीपार्श्वनाथजीना मन्दिर पासोनो श्रीजैन श्वे. मू. उपाश्रय.

नोंधः—श्रीभगवती-पूज-शोधन, अखिल-भारतवर्षीय-शीर्षवर्षमान-तप-सहायक-समितितुं स्थापन, अन्तर्-  
भक्षियेक, अष्टोदरी स्वाज्ञ, श्रीचन्द्र-श्रीप-द्वस्तविसित ज्ञानमन्त्रादि शुभ कार्यों.

संचयकार—

मात स्मरणीय-पू. भाषणेकारक आचार्यदेवेश-श्रीमानन्दसागरसूरीश्वरजीना विद्वान-शिव-वैद्यसागर-  
वेसरी-सिद्धनाथपनतीयोगीश्वर-पू. पंथासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरमणीन्द्रना वरणाशिवचवरीय—

चन्द्रकान्तसागर.

घाटकोपरमा प्रवेश करीने क्या सूत्रने सांमळवानी इच्छा छे एम विचार विनिमय धर्ता घाट-

घाटकोपरना चातु-  
र्मासमां थयेछां शास्-  
नहित-कार्योनी  
ईक-नोंध.

कोपरना श्रीसंघे श्रीभगवतीसूत्रने सांमळवानी इच्छा जणावछां श्रीभग-  
वतीसूत्रजने साधे जैनरामायण (वि. ज. पु. कुं ७ कुं पर्व) पांपवानी शव-  
भाव करवामां आवी । सूत्रने सहोराववानी, ज्ञानपूजननी, तथा श्रीभग-  
वतीसूत्र जने मन्त्रकारमंत्रनी आराधनामी बोलीषी हाम आतामां छगमग  
र. ५००) पांचसोमी अने देवदूतवमां र. ८७१) आठसो इफोतेरनी  
आवक गइ । आराधनामां १३५ भाई-श्वेनो जोडाया हतां, तेजोने

जूरी जूरी व्यक्तिजो तरफनी ९ दिवसना एकासणा करववायां आव्यां हतां । त्वार पछी  
अक्षयनिषिठपमां ७० भाई-श्वेनो जोडायां हतां । तेना सोळ दिवसने पय श्रीसंघ तरफनी  
स्वामिवात्सल्यनी जाम लेबायां आव्यो हतो, अने आराधना करनारजोने रपीदानी तथा  
भीकळ दिगेरनी प्रभावनाओ करवामां आवी हती ।

जे गामना आर्यधीनस्वातामां तोटे पकतो होष स्थानो हिसाब वपासीने पढेछो तोटो भरपाइ  
करीने स्वातुं सरभर करवाने माटे घाटकोपरमां आ. सु. १४ ने दिवसे अखिल-भारतवर्षीय-  
वर्षमान-तप-सहायक-समितिनी स्थापना करवामां आवी, अने तेने माटेना कंदनो उपदेश  
आपतां टीपनी शवभाव करवामां आवी । तेमां घाटकोपरथी र. ४१००) एकतालीस सो  
श्रीगोदीसीने उपाश्रयेथी र. ५१००) एकावन सो, ठाठवासीथी र. ४००) चारसो, सेन्द्रहर्त-  
रोदथी र. ६०००) ॥ हजार, फोटमांथी र. ६००) छसो, दादरथी र. ८००) आठसो अने  
अन्धेरीथी र. ५००) पशुपण प्रसंगे मरणां हतां, तेमां चघारो दतां दतां चोमासुं पूरं यवा

બાઈયું; ત્યાં સુધીમાં કુલ રૂ. ૨૪૦૦૦) ચોવીસ હજારનું ફંડ થયું. પર્યુષણના બાંદે વિવ-  
સોમાં છુટક છુટક પૌષ્પ-કરનારાઓની સંખ્યા ૨૫૦ બહારનો ચપર થઈ હતી. તે વચ્ચેને શેઠ  
સીંપજી વિક્રમશીભાઈ તરફથી પાંચમી નવકારવાળીની, શેઠ દેવજી ટોકરશી મૂલજીની કુ-  
તરફથી શ્રીસિદ્ધચક્ર-આરાધનવિધિની ચૂકની; અને શેઠ વાઢીલાલ ચત્રમુજ ગાંધી તરફથી એક  
એક રૂપિયાની પ્રમાણના કરવામાં આવી હતી.

દહારગામથી વન્દન કરના આવનારા સ્વામિભાઈઓની ભક્તિને માટે લગભગ છ માસ  
સુધી રસોડું સુલ્લં રાખવામાં લગભગ રૂ. ૨૦૦૦) જે હજાર ચપરાંદ ચર્ચાને શેઠ દેવજી ટોકરશી,  
સીંપજી વિક્રમશી અને વાઢીલાલ ચત્રમુજ ગાંધી સાથેમિકબન્ધુની ભક્તિ કરવાનો અર્પણ  
લાભ લીધો હતો.

પર્યુષણ પ્રસંગે સુપ્રસાદ ધી મળ ૨૪૫૧૧ ના રૂ. ૭૩૫૪૧ ની, તથા વારસા સૂત્રને વહો-  
રાવવાના; અને વિજ્ઞાના દર્શન કરાવવાના ધી મળ ૨૬૭ ના રૂ. ૮૦૧) બાઈસો એકની  
ચપર થઈ હતી.

અઢાઈની તપસ્યા કરવાવાળા ૨૧ માણસોને શેઠ વાઢીલાલભાઈ પાંચમીની વાટકીની, શેઠ  
સીંપજીભાઈ રૂ. પાંચની, અને વાઢીલાલે વચ્ચેનાની લદાઈ કરી હતી. શેઠ સીંપજીભાઈ  
અધ્યક્ષાનિધિ તપ કરનારા ૭૦ માણસોને પાંચમીની વાટકીની લદાઈ કરી હતી, અને સંપત્તીને  
વિષયે પૌષ્પ કરનારા ૧૬૫ માણસોને એક વાઢીલાલ ગાંધી એક એક રૂપિયાની પ્રમાણના કરી  
હતી. પર્યુષણ પર્વની આરાધનાને અંતે પર્યુષણપર્વમાં અદ્વૈત બધવા અદ્વૈતમયી વધારે તપસ્યા  
કરનારાઓને તથા પર્યુષણમાં એક વળ પૌષ્પ જેને કયો હોય તે વધારી શ્રીચંદ્ર તરફથી  
સ્વામિધાસત્વરુપે ભક્તિ કરવામાં આવી હતી, તેમાં ૪૦૦ વારસો ચપરાંદ ભાઈ-જોનો  
માગ લીધો હતો.

માઢીલાલમાં વિચરતાં સાધુ-સાધ્વીઓના ચિન્ત, ભક્તિ અને વૈયાવચના સ્વામીનાં હજીવની  
શેઠ જી. છ. ની પેઢીને રૂ. ૧૧૫૫) અતીવારસો પંચાવનની મદદ  
પૂરવ પંચાસપ્રધરના અપાવી. હજીવમાં આપના ૫૦૦ થર અને બહાર હજાર લાગમ વસી  
ઉપદેશથી થયેલાં હોવા છતાં આ સાઢ ત્યાં કોઈ પણ મુનિતું થોમસું નહિ થયેલું હોવાથી  
શાસનહિતનાં મદ- પર્યુષણની આરાધનાનો પ્રથમ કરવાની ત્યાંના સંપત્તી સૂચના આપ-  
વનાં કાર્યો- વાચી છોટી-સાઢીલાલ એકિ વન્દનમલ્લી નામોરીને પૂન્યશ્રીપ હજીવ  
મોકલવાનો પ્રથમ કયો.

હજીવમાં આપનાં યાત્રાલુઓને એક ટંક મ્મી અને પછી રીતસરના પાર્જથી ગમાવવાને માટે  
એક મોજનશાલ્યાની જરૂર હતી, તે સમ્બર્નિય ચપરેસ આપીને વઢવાનનિધાસિ-મુખાવક-શાન્તિ-



લાલ જીવંજીવલ અવધીમાં રૂ. ૧૦૦૦૧) દસ હજાર ને એકની મદદ ન. છ. ની પેઢીને અપાવીને સેટ જાનિલાલના ધર્મપત્ની પાર્વતીમાં નામથી તે યોજનશાળા ચાલુ કરવાનું નથી કરવામાં આવ્યું છે । હાલ તે યોજનશાળાનું કાર્ય સંતોષકારક ચાલે છે.

માઠવાદેશના શાવકોના સ્થાપકને માટે અને જ્ઞાનાદિના પ્રચારને માટે એક મકાનની ઉજ્જૈનમાં ધર્મી જરૂર હતી તે માટેનો ઉપદેશ-આપવાથી માવનગરનિવાસી સેટ વાલીજીલ વત્રમુજ ગાંધીય રૂ. ૨૧૦૦૦) એકસોસ હજારમાં એક મકાન સ્થાપી છે, ધર્મીય સમર્પણ કરવાની વાત ચાલે છે ।

પાટકોપરમાં વૈષ્ણવ આપેલા હસ્તલિખિત ગ્રન્થસંમદને રૂ. ૨૧૦૦) એકસોસમાં વાલીજીલ વત્રમુજ ગાંધીય સ્થાપી કરીને પોતાના સ્વર્ગસ્થ પુત્ર પ્રદીપકુમારના સ્મરણાર્થે "શ્રીચન્દ્ર-પ્રદીપ-જ્ઞાનમંદાર" નું નામ આપીને પૂજ્ય પંચાસજીને સમર્પણ કર્યો ।

પૂજ્ય-આગમોદ્ધારક-આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાને અનુસરીને પૂજ્ય-પંચાસશ્રીય પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને નીચે જગાએલા પાંચ સ્થલે વાતુર્માંસ કરાવીને તે તે સ્થળના શ્રીસંધને હાથ આપ્યો ।

૧—પં. શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, પં. શ્રીહીરસાગરજી, શ્રીવિક્રમસાગરજી, શ્રીપ્રભીનસાગરજી; અને શ્રીલોકસાગરજી ઠાળા ૫ ને સુરત-દરિદ્રાના ઉપાધ્યે ।

૨—શ્રીધર્મસાગરજી, શ્રીઅમયસાગરજી, શ્રીઅનૂપસાગરજી; અને શ્રીનનકસાગરજી ઠાળા ૩ ને ભવાનીમંડી (માઠવા) ।

૩—શ્રીદેવસાગરજી, શ્રીમુનીન્દ્રસાગરજી, શ્રીનરેન્દ્રસાગરજી, અને શ્રીદિનાંજીસાગરજી ઠાળા ૪ ને અમદાવાદ-કોકાશટની પોઠના ઉપાધ્યે ।

૪—શ્રીદેવસાગરજી, શ્રીન્યાસસાગરજી; અને શ્રીચિત્રેન્દ્રસાગરજી ઠાળા ૩ ને સીતામઠ (માઠવા) ।

૫—શ્રીજ્ઞાનિન્દ્રસાગરજી, શ્રીપ્રેમસાગરજી; અને શ્રીમનકસાગરજી ઠાળા ૩ ને હા (માઠવા) ।

આસો મહિનામાં આર્યશ્રીની ઓછીનું આરાધન કરવા પોંટી (પશ્ચિમ સ્થાનવેશ) થી પચીસેક આવક-ભાવિકાઓ આવ્યા હતા । તેઓ પૂજા-વ્યવહારમાં સારો હાથ લીધો હતો ।

ઉજ્જૈનના સિદ્ધવ્રજજીના મંદિર માટે રાવજીવરુ સેટ દેવજી ટોકરશી જે. પી. દૂરદીની અભિમાનથી મુન્દરના માવજીનામાં આવેલા કપડી બીસાથોસવાળાના ચેરાસરમાંથી કાર્યવાહકોએ પાંદીના ઘણા સિદ્ધવ્રજજી સંગૈનથી શ્રદ્ધા, છ. ની પેઢીને આપ્યા । અને એક એક પુંડીયું અને એક એક પંદરમો પીતોલી (જ્ઞાનવેશ) ના સંધને તથા પટલાવદ (માઠવા) ના સંધને આપ્યા ।

માઠવા અને મેવાદના મંદિરોમાં જીવદયાને માટે પાસની ચાવરણી વહેંચવા માટે પાંચ વ્યક્તિઓ પાસેથી રૂ. ૭૫) પંચોતેર શ્રદ્ધા, છ. ની પેઢીને આપ્યો ।

પાટકોપરના સંધને જગદ્ગુણનું જીવનચરિત્ર સંગીત સાથે રાગરાગનીમાં સંમલાવનાર ધરમ-

પુર સ્ટેટના રાજકવિ મોગીલાલને સોનાતો પાંદ વિગેરે ફક્ સો રૂપીયાનો શિરપાદ ઉઠ્ઠી સીસંપ પાસેથી અપાવ્યો ।

સામાન્ય રિથિતિના આવક-આવિકાઓને મદદ તરીકે ર. ૨૨૫) સવાવસો બહાર આવકો પાસેથી અપાવ્યા ।

જીર્ણોદ્ધાર, ઉપાશ્રય અને પાઠશાળા વિગેરેની મદદ માટે બહારગામથી આવેલી ટીપોમાં ર. ૨૫૦૦) છામણ અદી હજાર શ્રીસંપ પાસેથી અપાવ્યા ।

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-જ્ઞાપ્યશાસનની આદેર-અબર જૈન, શ્રીસિદ્ધચક્ર અને શ્રીશાસન-સુધાકર પત્રોમાં છપાવી તથા છુટક પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવા માટે છપાવીને થઈ શકાયેલી ।

નવકારમંથ અને અશ્વમિથિ તપની માફક ચૌદ પૂર્વના તપમાં આવક-આવિકાઓ સારા પ્રમાણમાં જોવાયા હતા, તેઓને દાસગણ કરાવવામાં તથા પૂજા-પ્રભાવનામાં પણ સ્વચ્છતા જુદી જુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા લીધો હતો ।

કા. સુ. ૫ ને રવિવેરે સુધાચક્ર દેશર રાખાઈ નંદિ મંદાવી હતી, તે પ્રસંગે ૭ જળાદ વહુઈ થત, ૭ જળાદ જ્ઞાનવંધની તપ, ૯ જળાદ વીસરજ્ઞાનક તપ, અને ૫ જળાદ અશ્વમિથિ તપ હું પ્રદાન કરું હતું અને શ્રીફલ્લની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી ।

ચાતુર્માસ પૂર્ણ થઈ આવ્યું ત્યારે નેમિચન્દ્રમાઈના પ્રયત્નથી કચ્છ-મુજવાલા શેઠ સીમળી ધીકમણીના આમદથી તેમના જંગલમાં ચાતુર્માસ બદલીને શ્રીસંપ સાથે સિદ્ધાચલના પટની યાત્રા કરવામાં આવી હતી । સીમળીમાઈના આજ્ઞા કુટુંબના અત્યંત આવક અને ભક્તિથી તેમના જંગલમાં ત્રણ વિષત રોકાવાનું થયું । તે દરમિયાન રાત્રિજાગરણમાં તથા ક્ષ્યાપ્યાનમાં શ્રીફલ્લની અને પ્રતિક્રમણનાં રૂપીયાની તથા શ્રીફલ્લની પ્રભાવના સીમળીમાઈ વરધા કરવામાં આવી હતી । પૂજ્ય પંચાસજીના વપદેશથી સીમળીમાઈના કુટુંબના વરેક માળસે 'યથાશક્તિ' દેશવિર-તિના મિથમો લેઈને સાવકના કુલમાં જન્મ પામ્યાનું સાર્થક કર્યું હતું । કા. ર. ૩ ને રોજ ક્ષ્યાપ્યાન થાંચ્યા પછી ઉપાશ્રયે જવાનું થયું, ત્યાં મંગલિક સંમલાવ્યું ત્યારે શ્રીફલ્લની પ્રભાવના થઈ હતી । કા. ર. ૫ ને રવિવારે સવારમાં પૂજ્યથીયે આદેર ક્ષ્યાપ્યાન આવ્યું હતું, તેમાં શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચના " યં શુભા સર્વં " ૫ શ્લોક ઉપર સુન્દર વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું ।

ઘાટકોપરના મન્દિરના મૂળનાયકજીને હેય કરાવેલો હોવાથી તે નિમિત્તે શ્રીસંપ તરફથી માગશર માસમાં મહોત્સવ કરવાનું નક્કી થયું હતું, તે પ્રસંગે અમારી હાજરી માટે શ્રીસંપે આમદ કરવાથી તે પ્રસંગે પાછા આવવાનું શ્રીસંપને જણાવીને સર્વ ઠાળવ્ય કા. ર. ૮ પછી વિહાર કર્યો, અને શુભદર્શ-કોટના શ્રીશાન્તિનાથના ઉપાશ્રયમાં તે વસતે વિરાજતા પૂજ્યપાદ શુભદર્શ આચાર્યદેવેશને વન્દન કરવા માટે અમે તથા સાધુઓ કોટમાં ગયા । પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશની સાથેની અમારી રિયરતા દરમિયાન માગશર માસમાં થનારા ઉત્સવ પ્રસંગ ઉપર આચાર્યમહારાજને પધારવાની વિનંતિ કરવા માટે ઘાટકોપરના આગેવાનો આવ્યા હતા, અને ચિનંતિ કરી હતી ।

પરન્તુ પોતાની તથીયથ થરાથર ઠીક રહેતી ન હોવાથી ‘ પોતાની અક્ષતિ જળાવીને પં. શ્રી ચન્દ્રસાગરજી આદિની હાજરીથી જ સન્તોષ માનીને ઠાઠમાઠથી મહોત્સવને રજવશો ’ એમ જણાવ્યું । ત્યાર પછી વૃષ્ણપાદ આચાર્યદેવની સાથે જ ફોટમાંથી વિહાર કરીને લાઠવાઢી આઠ્યા અને રાત રડીને ધીજે દિવસે વિહાર કરી કા. થ. ૧૩ ને દિવસે પાટકોપરમાં આંખી ડોઠ વેચઢી ટોકરશીના આમદ્ધી તેમના. ધંગલામાં ઉતર્યો । ત્યાં વે દિવસ વ્યાખ્યાન, પૂઢા અને પ્રમાવના વયા થાવ મા. સુ. ૧ ના રોઢ ઉપાગ્રયમાં અમારા સર્વે સાધુઓનું આગમન થયું ।

મા. સુ. ૨ થી ૧૦ સુધીના આઠ દિવસમાં અઢ્ઢાઈમહોત્સવ, અઢાર અમિયેક, અઢોત્તરી સ્નાત્ર અને પ્રમાવના થયાં હતાં; આઢે દિવસની આંખી, પૂઢા, અમિયેક અને સ્નાત્ર સન્દશિય જૂઢી જૂઢી પોછીઓના ધી ઘણ ૨૪૭૭ ના રુ. ત્રણનો માવ હોવાથી આસરે રુ. ૭૪૩૧) સાત-હજાર થારતોને વકત્રીસ લગભગની વેવદ્ધવ્યમાં આવક યદ્દ હતી ।

વૃષ્ણ-વંન્યાસપ્રધર-શુઠવર્થે શ્રીચન્દ્રસાગરજી ગણિથરના થપ અને થારિત્રના વૃણ્ય-પ્રમાવથી પાટકોપરના થાતુમાંસમાં શુઠવથયા ઉપર જળાવેલાં જ્ઞાસમહિતવર્ધક-કાર્યો શુમાવકોના સદ્કા-રથી થયાં હતાં ।

અન્ધેરીમાં આવેલા પોતાના થર દેરાસરની વર્ષગાંઠ મા. થ. ૫ ની હતી તે પ્રસંગે અન્ધેરીના કરમચન્દ હોંલમાં પથારથા માટે જામમગરના નગરસેઠ સંથવી પોપટલાલ ધારશીમાઈના ધત્રીજા સંથવી થુનીલાલ લક્ષ્મીચંદ થરફઢી ધળો આમદ્ધ થથાથી મા. થ. ૪ ને દિવસે અન્ધેરી જવા માટે પાટકોપરથી અમે વિહાર કર્યો । પાટકોપરનો સંપસસુદાય દૂર સુધી ધજાંથવા આન્વો હતો, રત્તામાં માંગલિક સંમલાઢ્યા પછી તે સમુદાય પાટકોપર ગયો, અને અમે થથા અન્ધેરીમાં શ્રેષ્ઠિ મણિલાલ કરમચંદે થંથાવેલા “ ડોઠ કરમચંદ જૈન ધૌપથશાઢા ” ના નામથી ઓઢરાયા થોઢવન્દરોઢ ઉપર ઢીઢાપાર્લીની હદમાં આવેલા ઉપાગ્રયમાં જહૂને ઉતર્યા । માથક-પ્રમાવકાને મંગલિક સંમલાનું, સંમલાઢ્યા પછી સૌ વિસર્જન થયાં ।



# અન્ધેરીનું ચાતુર્માસ.



વિ. સં. ૨૦૦૧.

ઠિ. કરમચંદ જૈન પૌષધશાલા ઘોઢવન્દરોડ, કીલાપાર્લા, હુમઈ નં. ૨૪

નોંધા—હસ્તલિખિત પ્રતોદ્ધારણ શાવનશ્રારની વૃદ્ધિ અને તે તે પ્રત્યેની સમ્પૂર્ણ સુવિવરણ

સંચયકાર—

પ્રાત્ સ્મરણીય ધુ. આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરના વિદ્યાન્ શિષ્ય-વૈદાકરણકૈશરી  
શિદ્ધચક્રારાધન તીર્થોદ્ધારક ધુ. પંચસપ્તશર શ્રીઅન્દ્રસાગરમયીમુના વરનારવિન્દ્યચરીક-સિન્ધ—

અમ્મકાન્તસાગર.

ચાતુર્માસનો પૂર્વરંગ યાને શાસનહિત કાર્યોની શ્રદ્ધાસત.

સપ્તમી, પુનીલાલ લક્ષ્મીચન્દના આગ્રહથી મા. વ. ૪ ને દિવસે અને અન્ધેરી આવી ગયા, તેથી તેમને ધણો જ સન્તોષ થયો અને મા. વ. ૫ ને રોક કરવા શારેલા ઉત્સવના વરસાદમાં ધણો જ શપારો થયો.

મા. વ. ૫ ને દિવસે સવારમાં રથયાત્રાઓ વરપોહો સંપત્તી ધુ. છ. ઘરકપી કાઢવામાં આવ્યો હતો, ત્યાર પછી શુભ મુહૂર્તમાં તેમના મન્દિરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ મગધાનની જે પ્રતિમાઓ વચરાવવાની હતી, તે વચરાવ્યા પાદ પૂજ્ય પંચાસપ્રવર આદિ સાધુ સમુદાયે શાસત્રેપ કર્યો હતો.

સંપત્તી ધુ. છ. ત્રા મન્દિરમાં મૂઢનાયક તરીકે શ્રીભેયાંસનાથપ્રમુ ચિરાલમાન હોવાથી કલિકાલસર્વેશ-મગધાને ત્રિપટિષ્ઠલકા—પુરુષ-ચરિત્રમાં કરેલા શ્રીભેયાંસનાથપ્રમુના સન્ધ્યધના ધર્મનનું માધવાહી આલેક્ષન અને કેટલુંક કાષ્ઠનું કાગ કરાવવા પ્રાગતના પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી સંપત્તી ધુ. છ. માઈય તે અને કામ રૂ. ૨૫૦૦) સાઢાત્રણ હજાર કરપરંત શરધાને કરાવ્યાં.

મા. વ. ૫-૧૦-૧૧ ના ત્રણ દિવસોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના જન્મકલ્યાણકની વિધિપૂર્વકની આરાધનામાં પચીસેક માણસો ઓઢાયાં હતાં, તે ધયાને જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ વરકપી વકાસનાં કરાવાયાં હતાં; અને દશમને દિવસે જન્મકલ્યાણકનો શરધોહો પણ કાઢવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી પૂજ્ય પંચાસપ્રવરની તબીયત નરમ થઈ ગઈ હતી. દરેક દિવસ પાદ વચીયતમાં

સુમારો તથા માંદવો અને ચરાચર તરીકેના સુવર્ણાં મૂલિના કરગીવ ટાકમ આપી । માર પાસે  
સુમાવક મોગીલાલ સદેરખન્ન અને કન્દેરી પીમનવાચ મોહનલાલ દેવખન્નની વિનંતિથી મદા  
મદિનામાં અન્નેરીમાં રોઠ મો. ૪૦ના વંગલામાં જવાનું હતું. સ્થા દમેગાં રવાનાવાચ જાનું હતું ।  
પા. ૩૦ ૫ના રિવસે તીર્થંકર-ચાવરાનની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી તે મિલિને મુશ્કેલી મેંદરા-  
રોઠના બીખન્નપ્રમરાવામિના મન્દિરમાં અઢાઢ મહોમવ અને શામિવ્નાગના પ્રમંત ચરા તથાવાને  
માટે રોઠ મોહનલાલ દેવખન્નના જાવન્ન આપદ્વી પૂવ પંચામર્ગી આર્તે ઠાના મેંદરા-રોઠને  
વપાવવે વપાવો દતા, અને પા. ૩૦ ૫ તા. ૧૭-૨-૪૫ને રિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવવા મગવાવને  
વાસણેવ કર્ણ પછી પાછા અન્નેરી વપાવો દતા । પા. ૩૦ ૫ તા. ૧૪ બોધામી વીરગના પ્રતિષ્ઠિત  
કરનારાઓને રોઠ મો. ૭. તરફથી વક વક રતીવો અને બીખન્નની પ્રમાવના કરવામાં આવી  
હતી, તથા તેમની મુખરી દીનવાલાવ પ્રથમ જ વૌવવ કર્ણો દોરામી તે મિલિને (પા. ૩૦ ૫ તા. ૧૫)ને  
રિવસે તેઓના મુદમન્દિરમાં અન્દરાવકર્મની પૂજા મનાવીને શ્વામિવામવ્યનું જમત કરવામાં  
આવ્યું હતું । પા. ૩૦ ૫ તા. ૧૪ ના બોધામીની આરાવના કરાવવા પાટકોવરના તંવની વિનંતિ  
વપાવી મુદને (વન્નકાન્તાવાગરને) તથા બીખન્નવર્મવાગર્તીને મોહનવા દતા, તે રિવસે ૧૫  
વૌવવ થવા દતા, વૌવવવાઠાને રોઠ આદીલાલ વન્નમુજ તરફથી વરવે રતીવા અને બીખન્નની  
પ્રમાવના કરવામાં આવી હતી । પા. ૩૦ ૫ તા. ૧૪ને રિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરનારાઓને વન્ન વક વક  
રપીવો અને બીખન્નની પ્રમાવના રોઠ મો. ૭. તરફથી કરવામાં આવી હતી ।

પૂવ પંચામર્ગવરના ઠપેદશથી રોઠ પીમનલાલ મોહનલાલે બીખન્ન મોનેકને સ્થા દતા-  
લિમિત મુશ્કેલીના ૧૭ વોટકો હતાં તે મેવની દીરગીવાજા મુંવરગીમાર્દે માર્તેન રૂ. ૬૦૦)  
છસોમાં તરીદ કરીને અર્પણ કર્યો । પાટકોવરવાલા શિવગીમાર્દે માર્તેન મંમાદવાજા મોહનલાલે  
રૂ. ૭૫) અને મગનલાલ દલમુગરને રૂ. ૧૦૦) આપીને રૂ. વકમો વંચોનેર્મા વ. વન્નવાગ  
વરભીગીને વક રતિનો મંદાર તરીદી છદને અર્પણ કર્યો ।

ફૂલદેશના રતિ વિહારીલાલગીની માર્તેન વક રતિનો મંદાર જૂરી જૂરી મ્વલિગોવ  
રૂ. ૮૦૦) આઠમોમાં તરીદીને વ. વન્નવાગ વરભીગીને અર્પણ કર્યો, આ મંદારની પ્રતિજ્ઞોમાં  
બનીમરી પ્રતિજ્ઞો ઠેરવા સેકામાં ટકાવી છે ।

વર જનામ્વા રમાને જૂરી જૂરી મ્વલિગો તરફથી પૂવ પંચામર્ગીને અર્પણ વપેઢ દતા-  
લિમિત પ્રત્યોની ૪૦૦૦ વાર દવાર પ્રતિજ્ઞો હતી, તે ર્ણ પ્રતિજ્ઞોને મેજવવાનું, તેમાં મુલાલ  
ખાંટવાલું, દેવેક પ્રતિના નામ, વપરવંકવા, સંવન્, લેગ્નવંકવન્ રિમેરે નોંધવાનું અને વર તથા  
પૂંઠા વગરવાલું કામ ચારા વગરથી વંદિટો રોધને મુન્ન બીખન્નવંકવાગર્તીની દેવરેગનાં આ

પાત્રુમાંસમાં ચાલુ રહ્યું । આ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોને કવર-પૂર્ણ ચઢાવવા માટેના લગભગ ૮૧) પૃષ્ઠાસી રૂપિયાના વે રીમ કાગલો પાટણવાળા પીમનબલ પોપટબલ સાહે આપ્યા હતા ।

અન્ધેરીમાંના ફોટ મો. લ. ને યંગલેથી વિહાર કરીને લીલાપાર્લોના ફોટ કરમચન્દ જૈન વૈપથશાસ્ત્રીમાં આવ્યા, ચૈત્ર માસની ઓઢી નજીકમાં જ આવતી હોવાથી તેની આરાધના કરાવવા માટે ત્યાંના શ્રાવકોનો આગ્રહ થવાથી અમે ત્યાં જ રોકાયા, અને આયંકીડની ઓઢીનું સામુદાયિક આરાધન વિધિપૂર્વક કરાવ્યું; તેમાં નાના મોટા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સારા પ્રમાણમાં જોડાયા હતાં ।

૧૬. સુ. ૭ને વિષયે કરમચન્દ હોંલમાંથી વિહાર કરીને સાન્તાક્રૂઝ, દાદર અને માયસલે રોકાઈને શ્રીગોઢીજીની પેઢીના ટૂટી થયેલચન્દ વેજચલાલ પ્રેમચન્દ મોદીની વિનંતિથી પાપશુની ઉપર ગોઢીજીને ઉપાગ્રયે આવવાનું થયું, અને પૂજ્ય પંન્યાસજીનું શ્યાલ્યાન ચાલુ થયું । ગઈ સાલમાં ચન્દ્ર ઉપર થયેલા અકસ્માતમાં સપઢાયેલાઓને મદદ આપવા માટે આ ઉપાશયમાં ૫૬ રાહતકેદ્ર રોલકામાં આવ્યું હતું, તે રાહતકેદ્રનો રિપોર્ટ સંમજાવવાનું તેના કાર્યવાહકોએ પૂજ્યશ્રીના ૧૬. ૮ના શ્યાલ્યાનમાં રાખ્યું હતું, તે અવસરે કલિકાલસર્વેશ શ્રીદેવચન્દ્રસૂરીશ્વર-જીએ કરેલી મહાશ્રાવકપણાની શ્યાલ્યાને અનુસરીને પૂજ્યશ્રીએ પણ જણાવ્યું હતું કે—

“ સંકટમાં સપઢાયેલા જૈન-જૈનેતરોને તન, મન અને ધનથી બંધી શકતી મદદ આપવી એ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે, જ્યાં રાહત આપવાથી શ્રાવકપણાને કાંઈ પણ યાથા આવશે નહીં, ઘટું તેવા પ્રસંગમાં છતી ફક્તિ મદદ નહિ આપે હો પોતાની કરજથી પૂજ્યો ગળી શકાય છે.”

પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરની, પં. દેવેન્દ્રસાગરજીની, પં. હીરસાગરજીની, જ્ઞાનસાગરજીની અને ચન્દ્રકાન્તસાગરજીની આંતરે ઉપાસવાની હતી, તેથી કાંઈ પણ પરી સીધા ચગર આંતરના પ્રસિદ્ધ હોંકટર પીમનબલ ક્રોંકે ઉપાસીને યોગ્ય ઉપચારની સૂચના આપી હતી ।

અન્ધેરીના કરમચન્દ હોંલમાં અગારા પાત્રુમાંસનો નિર્જવ થયેલો હોવાથી શ્રીગોઢીજીને ઉપાશયેથી જે. ૧૨ને વિષયે વિહાર કરીને માયસલ, દાદર અને સાન્તાક્રૂઝમાં શુક્રામ કરતાં કરતાં જે. ૧૨ને રોજ અન્ધેરીના સ્ટેશન પાસે પરમોલમદાસ જોઢીઆના યંગલમાં અમારો શુક્રામ થયો । જે. ૧૩ની સવારે ગુરુપૂજન થયા પછી યંગલિક સંમજાવીને ત્યાંથી વિહાર કરી સાઢા નવ યાગતાં ૧ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર, ૨ પં. હીરસાગરજી, ૩ (હું) ચન્દ્રકાન્તસાગરજી, ૪ શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગર, ૫ શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગર અને ૬ શ્રીમદ્દાપ્રમસાગર ટાળા છનો અન્ધેરીના કરમચન્દ હોંલમાં પાત્રુમાંસાગે પ્રવેશ થયો, અને સાથે રહેલા પં. શ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી આરિનો સાન્તાક્રૂઝના વધાયેલા પાત્રુમાંસાગે પ્રવેશ થયો ।

આ પાતુર્માસમાં શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર અને શ્રી ચિક્રમચરિત્ર વાંચવાનું નહીં થવાથી તે પ્રગ્યોને  
 ઘઠોરાવવાનું તથા જ્ઞાનપૂજનનું ધી મળ ૧૧ના માવ રૂ. અડી ભેરે રૂ.  
 શાસનહિતનાં કાર્યોની ૨૪૭ાની જ્ઞાનપ્રાતામાં વપજ થઈ । શ્રી પર્યુષણ પદ્ધતિ નવકાર મંત્રની  
 નોંધ— આરાધના કરાવવામાં આવી હતી, ત્યારે જ્ઞાનપ્રાતામાં રૂ. ૧૦૫)  
 એકસો પાંચની વપજ થઈ હતી; નવકાર મંત્રની આરાધનાને ભંગે ઘરઘોઘો  
 કાઢવામાં આવ્યો તેની ધોલીયા રૂ. ૧૦૦) નવસોની વપજ દેવદ્રવ્યમાં થઈ । આ ઘરઘોઘોને  
 ભંગોના સર્પની ટીપમાં રૂ. ૨૭૫) પોળી ત્રણસો જૂદી જૂદી અધિકારો તરફથી મરાયા હતા ।

શ્રી પર્યુષણપર્વમાં શ્રી કલ્પસૂત્ર ઘઠોરાવવાનું અને જ્ઞાનપૂજન ઘમેરેનું ધી ૧૧૫ મળ થયું  
 તેના રૂ. ૨૧૦) ઘસો નેનું વપરાંતની વપજ જ્ઞાનપ્રાતામાં થઈ, અને રૂ. ૭૨૧। સાદીપોતેરની  
 વપજ સાધારણપ્રાતામાં થઈ । કારણ કે અહીંના સર્વે ઘરો ઠરાવ કર્યો હતો કે " આ પર્યુષણને  
 પ્રસંગે મુખના વિમેરેની ધોલીયા ધીનો માવ રૂ. ૨૧૧નો લેવાય છે, જે વપરાંત દર મળે દશ આના  
 લેશે સાધારણપ્રાતામાં ફરેક ધોલનારે આપણો પડશે " આ ઠરાવને વપાશ્રમમાં એક ધોલે વપર  
 લેલીને જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો ।

શ્રીમહાવીર-જન્મવાંચનને દિવસે મુખનાની ધોલીની વપજ રૂ. ૩૧૬૨। એકત્રીસો સાદી-  
 વાસઠની દેવદ્રવ્યમાં વપજ થઈ, અને રૂ. ૭૧૦।— સાવસો નેનું વસ આનાની વપજ સાધારણ-  
 પ્રાતામાં થઈ ।

વારણસૂત્ર ઘઠોરાવવાનું અને વિગ્રો દેવદ્રવ્યવાનું ધી ૧૦૩। થયું, તેના રૂ. ૨૫૧। ઘસો  
 જોગણસાઠ ને આના જ્ઞાનપ્રાતામાં, અને રૂ. ૬૫) પાંસઠ હમમગ સાધારણપ્રાતામાં વપજ થઈ ।

મા. સુ. ૫મા ઘરઘોઘામાં ધી મળ ૩૦૦। થયું, તેના રૂ. ૭૫૧। સાવસો સવા પકાશન  
 દેવદ્રવ્યમાં અને રૂ. ૧૮૭।— એકસો સત્તાસી ને તેર આના સાધારણપ્રાતામાં વપજ થઈ ।

સંવત્સરીને દિવસે પ્રતિજ્ઞમળના સુત્રોની ધોલીના ધીના રૂ. ૧૧૨। એકસો સાદીમાનુ જ્ઞાન-  
 પ્રાતા અને રૂ. ૪૮)— અઠગાઠીસ ને જે આના સાધારણપ્રાતાને વપજ થઈ ।

શ્રી પર્યુષણપર્વમાં ૬૪ ઘઠોરના ગૌપધવાઘ્યાય વજ કાચ લીધો હતો ।

મહારગામધી આવેલી ટીપોમાં મરવાને માટે જૂદી જૂદી ત્રણ પ્રકારની ટીપ કરવામાં આવી,  
 તેમાં સાધારણપ્રાતાની ટીપમાં રૂ. પાંચસો ને જોગણસાઠ, પાતુર્માસમાં સાધુઓની મક્ષિ વિનય-  
 વેચાવણ માટેની ટીપમાં રૂ. ૧૨૫૦) સાદીવારસો, અને બીવદ્યાની ટીપમાં રૂ. ૧૮૧) ઘસો ને  
 ત્યાસી, પરાંછલીટીપમાંના શ્રીસિદ્ધસેન-દિવાકરસૂરિ-જૈનવિવાલયની ટીપમાં રૂ. ૨૫૬) ઘસો ને  
 છપ્પન; મુખ્યદેના શ્રીવર્ધમાનવપ-આર્યવીરપ્રાતાની ટીપમાં રૂ. ૩૩૮) ત્રણસો ને આઠત્રીસ થયા ।

આ પાતુનોસમાં સાધુઓના વિનયવૈયાવહ, મહિ અને સગવડ-સરમરામાં અન્ધેરીના સંને ર. ૧૫૦૦) રોડ હજાર ઉપરાંતનો સર્વ કર્યો ।

જામનગરનિવાસી સંઘવી, પુનીલાલ ઢક્ષીચન્દની આ છેલી ઓઢી હોવાથી, આસો માસની આયંથીલની, ઓઢીમાં ધાવંથીલ, પૂજા, પ્રમાવના અને રાત્રિજાગરણ વિગેરેનો તમામ સર્વ તેમના ટરફથી કરવામાં આવ્યો હતો, અને ઓઢીની આરાધના કરનારા ૨૫ માણસો હતા । તે વરેફને જાંવીની ધાલી, વાટકી, અને નવકારવાલી અને શ્રીસિદ્ધવ્રત આરાધન વિધિની ચોપડીની લ્હાળી કરવામાં આવી હતી, તથા પારળાને વિવસે સપ્તરસેરી પૂજા મવાવીને સ્વામીવાત્સલ્યનું જાગ્ર કરી હગમમ ર. ૨૫૦૦) અડીહજાર ઉપરાંતનો સર્વ કર્યો હતો ।

આ પાતુનોસમાં સાહિત્ય સેવાની પ્રવૃત્તિના-૧ શ્રીસિ. દે. જ. જ્ઞાસમની પ્રસ્તાવના, વિજ્ઞા-નુક્રમ અને પરિશિષ્ટો વિગેરેની યોજના તથા પ્રૂફ સસોચનાદિ ।

૨-અષ્ટચૂર્ણિની પ્રસ્તાવના, વિવશાનુક્રમ અને પરિશિષ્ટોના પ્રેસનેટર વિગેરે ।

૩-જાગમોહારક આધાર્યદેવેશ શ્રીસાગરાનન્દસૂરીપ્રવીના શ્રીમગધવીસૂત્રના સ્થાપનાનોત્તુ મુદ્રાપણાદિ ।

૪-શ્રી વર્તમાનવપનો મહિમાપ્રવર્ણક પુસ્તકનું આલેક્ષન તથા મુદ્રાપણાદિ ।

૫-શ્રી સૂત્રકલાંગમૂલ ભાગ ૧-૨ જાનું મુદ્રાપણાદિ ।

૬-શ્રી નીતરાગસોત્ર માધ્યમતર ('સાર્થ')નું મુદ્રાપણાદિ ।

અપરના પ્રન્થોનું પ્રકાશનાદિ કાર્ય હજુ પણ જાણુ છે ।

હરસલિલિત ૩૭૦૦ સાટરીસો ઉપરાંત પ્રવિઓની લિપિ, રખાસંચર, હેસંગસંચર, માપા અને પત્રસંચર વિગેરે જાવતોનું સ્વિપત્ર મુનિ શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગરશ્રીના શિષ્યમુનિશ્રી ચન્દ્રવર્માસાગરશ્રીની દેસરેલ તલે પંદિત-માસરને રોઢીને વૈશર કરાવ્યું ।

પૂજ્ય પંચાસપ્રવરશ્રીના સપદેશથી શ્રીદેવચન્દ્રાપાર્ય-જૈન-સાહિત્ય-પ્રચારક-સમિતિની સ્થાપના કરાથી સમિતિ માર્કેત હેવાનારી પરીક્ષામાં વેસનાર વિદ્યાર્થીઓમાંથી વર્ષીય થનારને ર. ૧૮૩૦) અઢારસો શ્રીસના દ્વામો, વિદ્યાર્થીઓને મેટના પુસ્તકો અને બાદેર સચર વિગેરેનું પ્રથમ વર્ષનું કૂલ સર્ચ નાળાચડી કલ્યાણમાર્દ છગનલાલ ટરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે ।

અને વટજાનનિવાસી જેઠ ઝાન્તિલાલ બીજાલાલ અચલીમાર્દ ટરફથી ઇઢેતમાં જાણુ કરા-યલી લેન મોજનજાણના મકાન માટે હેઓના ટરફથી ર. ૬૦૦૧) છ હજાર ને ઇકની મદદ ।

ઇઢેતની જ્ઞ૦ છ૦ ની પેઢીને સામુદાયિક નવપદ આરાધના કરાવતાં જીર્ણોદ્ધાર યાત્રામાં, આયંથીલ આવામાં અને સાધારણ આવામાં જોટો પહેલો હતો તે માટે પૂજ્ય પંચાસપ્રવરશ્રી



ઉપદેશ જાપીને શ્રીસિદ્ધશ્વક આરાધક સમાજ વાસેથી રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર જીર્ણોદ્ધાર સ્તાવામાં બપાડ્યા । તથા જરિલ ધા. વ. ઠ. સહાયક સમિતિ વાસેથી આપંચીટ તથાનાં રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર ઉપરાંત જપાન્યા ।

૪૭૬) સિ. દે. ડ. પ્રથમ માગની ૧૫ નકલ યોગ્ય સ્થાને મેટ આપવા માટે રૂ. ૨૫૫) પદ સહી ગૃહસ્થે, અને ૨૦૧) રૂ. મનિલાલ માસરિયાએ મઘીને કૂલ રૂ. ૪૭૬) વારમો ને છોતેર આપીને તેઓ પુણ્ય ઠાંસલ કર્યું ।

૫. આગમોદ્ધારક ગુરુદેવની આજ્ઞાથી અને ૫. પંચાસશ્રીના પરિચારના સાધુઓ મીષેતા સ્થળો વાતુર્માસ રહ્યા—

૧—પં. શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, શ્રીજ્ઞાનસાગરજી, શ્રીપ્રવીણસાગરજી તથા શ્રીદોહતસાગરજી ઠાળા ૪ સાન્દાકુસ ।

૨—મુનિ શ્રીદંતસાગરજી, શ્રીમુનીન્દ્રસાગરજી, શ્રીનેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીદિમાંડુસાગરજી ઠાળા ૪ વેલકપુર ( મોધરા ) ।

૩—મુનિ શ્રીધર્મસાગરજી, શ્રીઅમ્ભસાગરજી, શ્રીશાન્તિસાગરજી, શ્રીકનકસાગરજી, શ્રીભાવ-વ્યસાગરજી અને શ્રીમનકસાગરજી ઠાળા ૬ ( રઘુપુર ) મેવાલ ।

૪—મુનિ શ્રીવર્ણસાગરજી, શ્રીન્યાયસાગરજી અને શ્રીચિત્તેન્દ્રસાગરજી ઠાળા ૩ વડૌન ( માલવા ) ।

૫—મુનિ શ્રીસંયમસાગરજી અને શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી ઠાળા ૨ રતલામ ( માલવા ) ।

અન્ધેરી ઉપરાંત ઉપરના પાંચ સ્થળો વાતુર્માસ થવાથી તે તે સ્થળના સંપત્તે શાસન-પ્રમાણના ધાર્મિક કાર્યો કરવાનો અનુકૂલ પ્રસંગ મળ્યો ।

પૂજ્ય-પંચાસશ્રીના દરેક વાતુર્માસમાં દેવદ્રવ્યનાં થતી વપજને પ્રાયઃ કરીને પૂજ્યશ્રીના વપદેશથી ગામઢાઓમાં ગહેંથી દેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ અન્ધેરીના વાતુર્માસમાં ચપેલી દેવદ્રવ્યની વપજનાંથી મીષે પ્રમાણે મદદ નીચે જણાવેલાં ગામોમાં આવવામાં આવી છે;—

૧૦૦) કરમદીતીર્થ ( રણલામ )	૫૦૦) હર ( ગુજરાત )
૧૦૦) પેટમા ( હોલ્કર સ્ટેટ )	૧૦૦) સીનોર „
૧૦૦) વઢૌદ ( માલવા )	૧૦૦) પેટલાદ „
૧૦૦) આહોટ ( માલવા )	૧૫૦) સાંઠલપુર ( કચ્છ )
૧૦૦) અઢગાંવ ( ૫૦ દક્ષિણ )	૨૦૦) ટમકુર ( મેસુર સ્ટેટ )
૧૫૦) માદંદર ( ઠાળા )	૨૦૦) વઢોદરા

૧૦૦) નવાપુરા—૪૭૯

૨૫૦) ચણા

૧૦૦) ચારાકૂળા—૪૭૯

૨૦૦) ચારાફી

૨૦૦) જામનગર પાસેના મામસા

૫૦૦) શીવહોલ, સેમલીયા અને વહીંધીયા ( રતલામ સ્ટેટમાં ) મગવાને લેવ કરાવવામાં આવ્યો તેમાં મદદ આપી । ઉપર પ્રમાણે રૂ. સાઠીબીસસોની મદદ દેવદગ્ધમાલી અપાવવામાં આવી ।

જીવદગ્ધની ઉપજમાંથી નીચે પ્રમાણે મદદ અપાવી ।

૨૫) ફરાર પાજરાપોલ

૨૫) વાષ પાજરાપોલ

૨૫) દેરાવાદ „

૨૫) અઘેરી „

૨૫) ચણા „

૫૦) પાલીતાણા „

૨૫) હીંચ „

ઉપર પ્રમાણે રૂ. ૨૦૦)ની વસોની મદદ પાજરાપોલને અપાવી ।

અઘેરી મુકામે પાતુર્માસની પૂર્ણાદુષ્ટી અવસરે જામનગરનિવાસિ-ધેણિવર્ય-મીચુનીઝાલ લક્ષ્મીચન્દ સઘવીની આમદમરી વિનંતિથી તેઓશ્રીના મકાનમાં તેઓશ્રીવ પાતુર્માસ વડલાબીને લામ લીધો, અને ધ્રોણેષ સાથે શ્રીસિદ્ધાચલપટ્ટની ચાના-વ્રમાવમાદિ શુભ કાર્યો કરાવ્યા ।

## પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનના ઉપસંહારમાં—

પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનની સરલાતમા પ્રસ્તુત પ્રકાશનની ઓછા, મન્થરસ્ત-રચનાસમય, આ પ્રન્થની પ્રાધીપત્ય, આ પ્રન્થકારના સમકાલીન અભ્યાસી હપુન્થાસકાર, શુભશાનના સાધનોની અમિયુક્તિ અને સરભૂજ, પ્રન્થ પ્રકાશનની અનિવાર્ય અઘર, આ પ્રન્થની મહત્તા, અવચૂર્ણિકારની સુયોજિત એક વિશેષ રચના, આ અવચૂર્ણિ-સમવિષયક પ્રન્થો, અવચૂર્ણિ પ્રન્થસ્થિત વિષય-પ્રદેશ, આ પ્રન્થ પ્રકાશન પાછલ વ્યવસ્થિત વીઠાવેલા પુનીત-પાંચ વર્ષ, અને પ્રાસંગિક-મદદ ગારો વિગેરે ઘાર પેરેમાફોર્નું અનુગ્રમે આલેસન કરીને વાચકોની ઐતિહાસિક-વિચારસરણીને સત્પ્ર કરવા યથાયોગ્ય પ્રયાસ પૂ પન્થાસપ્રવરથી તરફથી કરવામાં આવેલ છે.

પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનના પૃષ્ઠ ૮ ના અંતિમ માગમાં “ પ્રન્થ પ્રકટ થર્તા યથેલા તમામ પાંચ વર્ષ ” નામના પેરેમાફમાં શીર્ષ સમયે ( પાંચ વર્ષ ) થયેલ પ્રકાશનમાં આ પ્રન્થના સંપાદન કાર્ય સાથે શાસનહિતવર્ષક કાર્યો કરવાની સંપાદકને અનિવાર્ય અઘર પટેલી દત્તી, તેથી પાંચ વર્ષના પાંચ પાતુર્માસની પુનીત કાર્યવાહી સાથે સાથે આપવાનું યોગ્ય થાયું છે. પટલે

સમ્પાદક પૂ. પદ્મનાભપ્રવરશીના ૧૮ ચાતુર્માસની નોંધ અને તે વેઠી મુંબઈનું ચાતુર્માસ વિ. સં. ૧૯૯૭ થી ૨૦૦૧ બીજાપાર્શ્વ સુધીના પાંચ વર્ષના પાંચ ચાતુર્માસની નોંધ સંક્ષિપ્તરૂપે આલેખન કરીને અગ્ર સમાપ્ત કરવામાં આવી છે.

આ પ્રગ્ન્ય પ્રકાશનનો પ્રારંભકાલ વિ. સં. ૧૯૯૭નો છે, અને સમાપ્તિકાલ વિ. સં. ૨૦૦૧ છે. તેથી વિ. સં. ૧૯૯૭ મુંબઈનું ચાતુર્માસ, અને વિ. સં. ૧૯૯૮ અમદાવાદનું ચાતુર્માસ આ વર્ષે ચાતુર્માસની સંક્ષિપ્ત નોંધ પં. શ્રીહીરસાગરજીવ, વિ. સ. ૧૯૯૯ સમ્ભાતનું ચાતુર્માસની નોંધ મુનિ શ્રીસુવોધસાગરજીવ અને વિ. સં. ૨૦૦૦નું પાટકોપર તથા ૨૦૦૧ બીજાપાર્શ્વના ચાતુર્માસની નોંધ મેં લીધેલ હતી તે અગ્ર આપવામાં આવી છે.

પ્રકાશન સાથે સમ્પાદક પૂજ્ય પદ્મનાભપ્રવરશીજીનો ખુસીત સમય જ્ઞાસનહિતવર્ધક કાર્યો માટે ચતુર્માસ થયો છે એ આગવામાં આવતાં વાચકને ઇતિહાસિક ચીના સાથે અતુમોદનાનો અતીવ હાસ થયા વગર રહેવો નથી. ઉપરના પાંચ ચાતુર્માસની નોંધ સંભાલપૂર્વક આપવામાં આવી છે, છતાં ઈર્ષ્યાદિ કારણોને લઈને નોંધમાં યના પ્રસંગો રહી જાય તે યતવાજોગ છે; માટે વાંચકોએ આદરેથી સંતોષ માનવો યોગ્ય છે, એજ મુદ્દે કિં ચહુતા ।

હિ—

પ્રાતાઃપ્રવરણીય પૂ. આમમોહારક-આચાર્યદેવેશ-શ્રીજાનન્દસાગરસૂરીશ્વરના પરમધિનેય વિદ્વાન્-શિષ્યરત્ન-ચૈયાકરણકેસરિ-સિદ્ધચનારાયન-તીર્થોદ્ધારક—પૂ. પદ્મનાભપ્રવરશીવન્દ્ર-સાગરજી ગણીન્દ્ર-વરનારવિન્દ વચ્ચરીકઃ—

ચન્દ્રકાન્તસાગરઃ



# विषयानुक्रमिका ।



विषयः ।

पृष्ठाङ्कः ।

शूर्णिकारस्याऽऽदिमङ्गलश्लोकः	...	...	...	...	१
शूर्णिकारस्याऽऽदिमङ्गलश्लोकावधूर्तिः ।...	...	...	...	...	१- ४
अहमित्येतस्य सर्वदर्शनोपनिषद्भूतत्वम् ।...	...	...	...	...	४- ५
स्याद्वाचमाश्रित्यैव क्षणानां सिद्ध्यादि— भवतीति निर्देशनम् ।	...	...	...	...	५- ९
इह ज्ञानोऽनिर्विश्वसंज्ञादयो लोकगोष्ठे— मुच्यते इति निर्देशनम् ।	...	...	...	...	९- १०
संज्ञाप्रकरणम् ।	...	...	...	...	१०- २६
स्वरसन्धिप्रकरणम् ।	...	...	...	...	२७- ३७
व्यञ्जनसन्धिप्रकरणम् ।	...	...	...	...	३७- ५३
नामप्रकरणम् ।...	...	...	...	...	५४- ९८
कर्त्राधिकारकप्रकरणम् ।	...	...	...	...	९९-११०
प्रथमादिविभक्तिविधानम् ।...	...	...	...	...	११०-१३६
घट्टप्रकरणम् ।...	...	...	...	...	१३६-१४५
णत्वादिप्रकरणम् ।	...	...	...	...	१४५-१५३
स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।	...	...	...	...	१५३-१७०
उपसर्गसंज्ञाया गतिसंज्ञायाञ्च विधानम् ।	...	...	...	...	१७०-१७३
समासप्रकरणम् ।	...	...	...	...	१७३-१९६
प्रकृतोपादिप्रकरणम्	...	...	...	...	१९६-२०७
परिशिष्टम् । १	...	...	...	...	२०९-२७८
परिशिष्टम् । २	...	...	...	...	२७९-२९९
परिशिष्टम् । ३	...	...	...	...	३००-३०२
शुद्धिप्रकरणम् ।...	...	...	...	...	३०३-३११

# THE LATE SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI

BORN NOVEMBER 18 51 SULTAN

DIED 13TH JANUARY 1929 A.T. 3501 A.T.



श्री श्री देवचन्द लालभाई जव्हेरी.

जन्म १९०९ ईश्वरभाट

निधन १९६२ पञ्चमाष्टमे

वार्डन मुईका-२५ (देवदीपावली-मोमवामरे)

पौषकृष्णतृतीयावाम (महस्वामिनी-मदवामरे)

मृतेषु

माहमयीनवाम्.

गकलमनोवाञ्छितपूरकः श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथो विजयतेतमाम् ।

ॐ अहम्

श्रेष्ठी वेपचंद्र लातमारं जैन पुस्तकोद्वार ग्रन्थादे

श्रीमत्प्रधानन्दधरिशिष्यामरचन्द्रेण विरचिता

कलिकालसर्वगश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिता—

5

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-

शब्दानुशासनवृहद्वृत्त्यवचूर्णिः ।

सर्वज्ञं सर्वदेवार्थं, प्रणम्य विवृणोम्यहम् ।

हेमव्याकरणादभ्र-श्रुतिदुर्गपदावलीम् ॥ १ ॥

‘ तत्राऽऽदौ सावदमिमतदेवतानमस्कारस्त्व...शास्त्रमन्बन्ध- 10  
प्रयोजनयोश्च प्रतिपादनाय श्रुतिकारः सोकमेकमकार्षीत् । ‘प्रणम्य परमात्मा-  
नम्’ इत्यादि ।

हि शिष्टाः—कश्चिदिष्टे वस्तुनि प्रवर्तमानाः शिष्टममपपरिपालनार्थं प्रार-  
ब्धेष्टवस्तुनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं चेष्टदेवतानमस्कारपुरस्कारेणैव प्रवर्तन्ते । अयमपि 15  
च श्रीमदाचार्य-हेमचन्द्रश्रौतकथचन्द्रधीमत्-कुमारपालभूपालरन्दितापादार-  
विन्दः शिष्टसमपपरिपालनार्थं प्रारब्धश्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्योपज्ञशब्दानु-  
शासनवृत्तिनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं च सोकस्य पादद्वयेनाऽमिमतदेवतानमस्कारं श्रौत-  
जनप्रवृत्त्यर्थं च शास्त्रस्य सम्बन्धप्रयोजने प्रत्यपीवदत् ( प्रत्यपादयत् ) ।

तत्र ‘ प्रणम्ये ’ ति प्रातेः “ कंचिद् ” इतिटो-पिपठेः, घृणातेषां “ मुंमुर० ”  
इतिनिपातनात्प्रशुब्दः साधुः, तस्माच्च सेर्लुपि प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरद्वाऽपि प्रकृत्या- 20

\* सस्मिन् ग्रन्थे वयं वयं...किमुमन्नाविहं तत्र तत्र लाटप्रीवप्रती मुदितरपत्तस्त्व एवमे हेतुम् ॥  
१ प्रणम्य परमात्मनं, श्रेष्ठः शान्तपुत्रात्मन् । आचार्यहेमचन्द्रेण, स्वयं विधिः प्रकृतये ॥ १ ॥  
२ ५-१-१७१ । ३ व. १९६ ।

श्रितत्वेनाऽन्तरङ्गमपि समाप्तं चाधित्वा प्रथममेव भवति । “ बहिरङ्गाऽपि लुप्तन्तरङ्गान् विधीन् चाधते ” इति न्यायात्, ततः प्रपूर्वाक्रमेः समाप्ते सति “ प्रोक्ताले ” इत्यनेन क्ताप्रत्ययः । नन्वत्र “ अहं पञ्चमस्य किङ्किति ” अनेन दीर्घत्वं परत्वेन, कृताकृत-प्रसङ्गे प्रशान्तित्याद्यौदेशात्प्रागेव मा भूत् पराः.....

5 .....कृत्वा..... अन्तरङ्गत्वेन

यद्ग्रहणं यपि चेति यदुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां.....

“ यथा भवति साधनम् ” इत्यतो दीर्घत्वात् प्रथः.....

- 10 ‘ नम् ’ इत्यत्र “ कर्मणि कृषः ” इति पठ्ठी प्राप्नोति । सा च “ कृन्नुदस्ता० ” इत्यादिना निपिष्यते । ‘ श्रेयः ’ इत्यत्र “ प्रशस्यर्थे अः ” इत्यादेशविधानबलात् क्रियाशब्दत्वेन “ गुणोऽज्ञादे० ” इति प्रशस्यशब्दादीयम् । “ नैकस्वरस्य ” इति निषेधात् “ नन्त्वस्वरादेः ” इति नाऽन्त्यस्वरादेर्लुप् । “ अर्धेर्धे वर्यस्य ” इत्यपि न, अन्त्य-स्वरादेरनेकस्वरस्येत्येकसूत्रकरणात् । ‘ शाब्दानुशासनम् ’ इत्यत्र कथं “ कृति ” इति पठ्ठीसमाप्तः, “ वृत्तीयैयाम् ” इति निषेधात् ? सत्यं, प्रत्यासत्तिन्यायेन यं कृत-मपेक्ष्य पठ्ठी, तमेव कृतमपेक्ष्य यदि वृत्तीया स्यात्तदा । ‘ आचार्यहेमचन्द्रेण ’ इति वृत्तीयासञ्ज्ञायात्, आचार्यो गवां दोहोऽग्नोपालकेन इतिवत् पठ्ठीसमाप्तनिषेधः स्यात्, अत्रतु ‘ प्रकाशयते ’ इत्यपेक्षया वृत्तीया, अनुशासन इत्यपेक्षया तु पठ्ठी, इति च समाप्तनिषेधः । आचार्यते सेव्यते विनयार्थं विद्याप्रदणार्थं वा शिष्यैरिति श्रवणं०
- 20 १ । आचारे साधुरिति “ तत्र साधू ” २ । आचारान् यातीति “ कचिद्दे वः ” ३ । आचारानाचष्टे, इति “ जिज्ञै गदुलं नाम्नः कृगविधु ” इति णिजि, आचारयतीति “ शिष्यास्या० ” इति निषात्यते ४ । आचारान् गृह्णाति ग्राहयति वा “ दूपोर्वीदयः ” इति साधुः ५ । किमपि चिनोतीति “ किप् ” १ किमाः सर्वविभक्त्यन्ताधिचानाधिति वा २ । किञ्चिदित्यलण्डमन्यपं वा ३ ।

- 25 अत्र-सर्वपार्षदत्वाद् व्याकरणस्य ‘ परमात्मानम् ’ इत्यनेनाऽनिर्दिष्टनाम्ना सामान्येन देवताया निर्देशः कृतः । सर्वैरपि हि स्वकीया स्वकीया देवता परमात्मेत्यु-

१ ५-४-४४ । २ ४-१-१०० । ३ १-२-१५४ । ४ २-२-८३ । ५ १-२-९० ।  
६ ५-४-३४ । ७ ५-२-९ । ८ ७-४-४४ । ९ ७-४-४३ । १० ७-४-६८ । ११  
१२-१-५५ । १२ ३-१-८४ । १३ ५-१-१०० । १४ ७-१-१५ । १५ ५-१-१०१ ।  
१६ ३-४-४२ । १७ ज. १६४ । १८ २-२-१५५ । १९ ५-१-१४८ ।

च्यते । नमस्कार्यश्च स एव भवति, यस्य पूजातिशयवचनातिशयज्ञानातिशयापायाप-  
गमातिशयलक्षणमतिशयचतुष्टयं भवति । तत्र ' परमात्मानम् ' इत्यनेन पूजाति-  
शयः प्रकाशितः । अत एव " रन्धोहत्परमो० " इत्यनेन पूजायां ममागः । तथा  
शेषांसध ते शब्दाश्च, ताननुशास्तीति " रन्धोदिभ्यः० " इत्यनटि शेषःशब्दानुशा- 5  
सनः । तमेवंविधं परमात्मानमित्यावृष्टिव्याख्यानाद् वचनातिशयः, स च न ज्ञाना-  
तिशयं विनेति, तेन ज्ञानातिशय आक्षिप्यते, सोऽपि च नाऽपायापगमातिशयं विनेति,  
तेनाऽप्यपायापगमातिशय आक्षिप्यते । अपायभूता हि रागादयस्तेषामपगमाः स  
एवातिशयः । ईश्वरस्याऽपि हि सदा शिवायस्वायां रागाद्यपममोऽस्त्येव । अन्पदेय-  
तानां तु सुगम एव । तथा शब्दानुशासनमिति पदेन शब्दा व्युत्पाद्याः । इदं च  
व्याकरणं ष्युत्पादकमिति व्युत्पाद्यव्युत्पादकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः । तदन्तर्गतं च 10  
क्षिप्यस्य शब्दव्युत्पत्तिराचार्यस्य च शब्दव्युत्पादनं प्रयोजनं प्रतिपादितं, पठ उक्तं—

“ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं, ओतुं ओता प्रयतते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यं, सम्बन्धः समयोजनः ॥ १ ॥ ” इति ।

अप्रशस्यतरेण च शब्दानुशासनेन क्षिप्याचार्ययोः शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पादनलक्षणे  
प्रयोजने नोपपद्येत, इत्याह शेषः प्रशस्यतरं । ननु पूर्वप्रणीतं— 15

“ पाह्यमैशानमैन्द्रं च, प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

त्वाष्ट्रमा पिशलं येति, पाणिनीयमथाऽष्टमम् ॥ १ ॥ ”

इत्यादि शब्दानुशासनजातमस्ति तस्माच्च कथमिदं प्रशस्यतरमिति ? उच्यते,  
तद्धि अतिविस्तीर्णं विप्रकीर्णं च कातन्त्रं तर्हि साधु भविष्यतीति चेन्न तस्य संकीर्ण-  
त्वात्, इदं तु सिद्धहेमचन्द्राभिधानं शब्दानुशासनं नातिविस्तीर्णं, न विप्रकीर्णं, न च 20  
संकीर्णमिति । अनेनैव शब्दव्युत्पत्तिर्भवतीति, इति मौल्योऽर्थः प्रतीत एव । ॥ १ ॥  
गुरुक्षिप्ययोः साधनानामन्तरेण शब्दव्युत्पादनव्युत्पत्ती मम्मवत इति पार्ष्णिना-  
श्वराऽपि व्याख्यायते । परं आत्मानं च प्रणम्य प्रह्वीकृत्य मात्रधानीकृत्येति योगः ।  
किं विशिष्टं परं ? शेषःशब्दानुशासनमस्तीति शेषःशब्दानुशासनस्तं, किं विशिष्टं  
चाऽऽत्मानम् ? शेषःशब्दानुशास्ति शेषःशब्दानुशासनस्तं, उभयत्र “ रन्धोदिभ्यः ” 25  
इत्यनट् । इति श्लोकपूर्वाद्धिव्याख्या ॥ उत्तरार्द्धेन तु स्वकीयनाम भङ्ग्यतरेण च  
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनटीका नाम च ग्रन्थकारः प्राचरुत् । स्वो-  
पज्ञशब्दानुशासनस्य ' तत्त्वप्रकाशिका ' टीका मया विरच्यत इत्यर्थः । इह हि



श्रितत्वेनाऽन्तरङ्गमपि समासं बाधित्वा प्रथममेव भवति । “ बहिरङ्गाऽपि सुबन्तरङ्गान् विधीन् बाधते ” इति न्यायात्, ततः प्रपूर्वाभेदः समासे सति “ प्रोक्ताले ” इत्यनेन क्ताप्रत्ययः । नन्वत्र “ अहम् पञ्चमस्य किरिति ” अनेन दीर्घत्वं पस्त्वेन, कृताकृत-प्रसङ्गे प्रशाशित्वात्यर्थादेशात्प्रागेव भा भूत् पराङ्.....

5 ..... कृत्वा..... अन्तरङ्गत्वेन

यद्यहं यपि चेति यदुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां.....

“ यथा भवति बाधनम् ” इत्यतो दीर्घत्वात् प्रथङ्.....

- 10 ‘ नम् ’ इत्यत्र “ कर्मणि कृतः ” इति पठ्ठी प्राप्नोति । सा च “ छन्दुदन्ता० ” इत्यादिना निषिध्यते । ‘ ओचः ’ इत्यत्र “ प्रकृत्यर्थे अः ” इत्यादेशविधानबलात् क्रियाशब्दत्वेन “ गुणोद्गाहे० ” इति प्रशस्यशब्दादीयम् । “ नैकस्वरस्य ” इति निषेधात् “ नान्यस्वरादेः ” इति नाऽन्त्यस्वरादेर्लुप् । “ अर्धेणैवैस्य ” इत्यपि न, अन्त्य-स्वरादेरनेकस्वरस्येत्येकस्यप्रकरणात् । ‘ शाब्दशुशासनम् ’ इत्यत्र कथं “ छेति ” इति पठ्ठीसमासः, “ वृत्तीर्थेयाम् ” इति निषेधात् ? सत्यं, प्रत्यासत्तिन्यायेन यं कृतमपेक्ष्य पठ्ठी, तमेव कृतमपेक्ष्य यदि वृत्तीया स्याच्चा । ‘ आचार्यहेमचन्द्रेण ’ इति वृत्तीयासङ्गात्, आश्रयो गवां दोहोऽगोपालकेन इतिवत् पठ्ठीसमासनिषेधः स्यात्, मन्त्रतु ‘ प्रकाशयते ’ इत्यपेक्षया वृत्तीया, अनुशासन इत्यपेक्षया तु पठ्ठी, इति न समासनिषेधः । आचार्यते सेव्यते विनयार्थं विद्याप्रदानार्थं वा शिष्यैरिति ऋग्वै० १ । आचारे साधुरिति “ तत्रै साधौ ” २ । आचारान् यातीति “ कचिद् ङः ” ३ । आचारानाचष्टे, इति “ जिह्वबहुलं ताम्नः कृग्विषु ” इति णिजि, आचारपतीति “ शिष्यैर्यथा० ” इति निपात्यते ४ । आचारान् गृह्णाति ग्राहयति वा “ एषोर्दधयः ” इति साधुः ५ । किमपि चिनोतीति “ किर्षे ” १ किमः सर्वविषयभूताच्चिचनाविति वा २ । किञ्चिदित्यखण्डमन्यं वा ३ ।

- 25 अत्र-सर्वपार्षदत्वाद् व्याकरणस्य ‘ परमात्मानम् ’ इत्यनेनाऽनिर्दिष्टतान्ता सामान्येन देवताया निर्देशः कृतः । सर्वैरपि हि स्वकीया स्वकीया देवता परमात्मेत्यु-

१ ५-४-४७ । २ ४-१-१०० । ३ ३-२-१५४ । ४ २-२-८३ । ५ २-२-१० ।  
६ ७-४-३४ । ७ ७-२-९ । ८ ७-४-४४ । ९ ७-४-४३ । १० ७-४-९८ । ११  
१२-१-७७ । १२ ३-१-८४ । १३ ५-१-१७ । १४ ७-१-१५ । १५ ५-१-१०१ ।  
१६ २-४-४३ । १७ अ. १६४ । १८ ३-२-१५५ । १९ ५-१-१४८ ।

व्यते । नमस्कार्यश्च स एव भवति, यस्य पूजातिशयवचनातिशयज्ञानातिशयापायाप-  
गमातिशयलक्षणमतिशयचतुष्टयं भवति । तत्र 'परमात्मानम्' इत्यनेन पूजाति-  
शयः प्रकाशितः । अत एव "सम्बद्धस्त्वजो०" इत्यनेन पूजायां समासः । तथा  
श्रेयांसश्च ते शब्दाश्च, ताननुशास्तीति "रम्योदिभ्यः०" इत्यनटि श्रेयःशब्दानुशा- 5  
सनः । तमेवैविधं परमात्मानमित्यावृत्तिव्याख्यानाद् वचनातिशयः, स च न ज्ञाना-  
तिशयं विनेति, तेन ज्ञानातिशय आधिप्यते, सोऽपि च नाध्याप्यपगमातिशयं विनेति,  
तेनाऽप्यपायापगमातिशय आधिप्यते । अपायभूता हि रागादयस्तेषामपगमः स  
एवाऽतिशयः । ईश्वरस्याऽपि हि सदा शिवावस्थायां शशापगमोऽस्त्येव । अन्यदेव-  
तानां तु लुप्तम एव । तथा शब्दानुशासनमिति पदेन शब्दा व्युत्पाद्याः । इदं च  
व्याकरणं व्युत्पादकमिति व्युत्पाद्यव्युत्पादकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः । तदन्तर्गतं च 10  
शिवस्य शब्दव्युत्पत्तिराचार्यस्य च शब्दव्युत्पादनं प्रयोजनं प्रतिपादितं, यत उक्तं—

“सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं, श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यं, सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ १ ॥” इति ।

अप्रशस्यतरेण च शब्दानुशासनेन शिष्याचार्ययोः शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पादनलक्षणे  
प्रयोजने नोपपद्येत, इत्याह श्रेयः प्रशस्यतरं । ननु पूर्वप्रणीतं— 15

“पाठमैशानमैन्द्रं च, प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

त्वाप्द्रुमा पित्रालं चेति, पाणिनीयमथाऽष्टमम् ॥ १ ॥”

इत्यादि शब्दानुशासनज्ञातमस्ति तस्माच्च कथमिदं प्रशस्यतरमिति ? उच्यते,  
तद्वि अतिविस्तीर्णं विप्रकीर्णं च कातन्त्रं तर्हि साधु भविष्यतीति चेन्न तस्य संकीर्ण-  
त्वात्, इदं तु सिद्धहेमचन्द्राभिधानं शब्दानुशासनं नाऽतिविस्तीर्णं, न विप्रकीर्णं, न च 20  
संकीर्णमिति । अनेनैव शब्दव्युत्पत्तिर्मवतीति, इति मौल्योऽर्थः प्रतीत एव । न च  
गुरुशिष्ययोः सावधानतामन्तरेण शब्दव्युत्पादनव्युत्पत्ती सम्भवत इति पूर्वार्थमा-  
वृत्त्याऽपि व्याख्यायते । परं आत्मानं च प्रणम्य प्रह्वीकृत्य सावधानीकृत्येति योगः ।  
किं विशिष्टं परं ? श्रेयःशब्दानुशासनमस्तीति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, किं विशिष्टं  
चाऽऽत्मानम् ? श्रेयःशब्दानुशास्ति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, तस्यैव “रम्योदिभ्यः” 25  
इत्यनट् । इति श्लोकपूर्वार्द्धव्याख्या ॥ उच्यते च तद्वि स्वकीयनाम भग्न्यन्तरेण च  
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्योपशब्दानुशासनटीका नाम च ग्रन्थकारः प्राचकटत् । स्वो-  
पशब्दानुशासनस्य 'तत्त्वप्रकाशिका' टीका मया विरच्यत इत्यर्थः । इह हि

संस्कृतप्राकृतसौत्सेनमागधवैशाचिकायमंत्रमाषामेदेन षोढा शब्दा भवन्ति, ते च नाज्युत्पादिता ज्ञायन्त इत्यतस्तेषां सर्वेषामपि व्युत्पादनायाऽष्टमिरध्यायैः पादचतुष्टयरूपैः श्रीसिद्धेश्वरचन्द्राभिधानमिदं शब्दानुशासनं श्रीमदचार्यहेमचन्द्रश्चकार । तत्र च सप्तमिरध्यायैः संस्कृतशब्दा एकेन चाऽध्यायेन तदितरे सर्वेऽपि व्युत्पादिताः ।

- 5 तत्राऽप्यध्यायसप्तके चतुष्कीऽऽख्यातं कुचेदितैरुपाणि चत्वारि प्रकराणि भवन्ति ।  
तत्र सन्धिनामैकार्कसंतापसंश्रित्वारो भानमस्येति चतुष्कश्चतुर्णां समुदायः । धातुप्र-  
त्यययोगात् क्रियासाधकत्वेनाऽऽख्यायते स्मेत्याख्यातं, चतुष्काख्याताभ्यां पश्चात्  
क्रियत इति कृत्, तेभ्योऽण्णादिप्रत्ययेभ्यो हितं तदितं । तत्र चतुष्के दश पादा,  
आख्याते पदं, कृति चत्वारस्तद्विते चाऽष्टौ । इति सिद्धदेमचन्द्रामिधानशब्दानुशा-  
10 सनसकलद्वयार्थतद्गुदेष्टः । अस्य चाऽऽदौ सूत्रकरो निर्विशमशब्दानुशासनद्वयनिष्पत्ति-  
निमित्तमिष्टदेवतानमस्कारं चकार—

‘अहम्’ १-१-१ ॥ अहम् इति इदं च साधुनास्तिकाकारान्तमव्ययं, अहमिति भन्तोऽप्यस्ति शब्दः । ‘अक्षर’ मिति समुदायसमुदायिनोरभेदादेकत्वं, अथवा न धराति-न चलति स्वस्वरूपादित्यक्षरं । तत्त्वं परमब्रह्मेति—यावद् । व्याख्यानं च त्रिधा भवति, स्वरूपाख्यानमभिधातात्पर्यं चेति । ततोऽक्षरमिति स्वरूपाख्यानं ।

- ‘परमेश्वरस्य परमेशिनो वाचकम्’ इत्यभिधा, ‘सिद्धचक्रत्वाऽऽदिपी-  
जम्’ इति वाक्यै, व्याख्यानं तत्र परमे पदे विद्यतीति “परमात्मिन्” इतीन्  
तत्पुरुषे “कृति” इति “अद्वैतज्ञानात् सप्तम्या” जलुप्राप्तावपि “नेर्म्म सिद्धरूपे”  
इत्यनेन साधिता, ततो “भीदेष्टानादयः” इति पाठात् पत्वे “अद्वैतज्ञानात् सप्तम्या०”  
अलुपि च परमैष्टी । परमेशिनश्चाहंतिमद्वाचायौषाण्यायसर्वसाधुपुरुषाः पञ्च भव-  
न्तीति, शेषचतुष्टयव्यवच्छेदायाऽऽह-परमेश्वरस्येति, चतुस्त्रिंशदविग्रयरूपपरमैश्वर्य-  
भाजो जिनस्येत्यर्थः । सिद्धा विद्यासिद्धादयस्तेषां चक्रमिव । तस्य पञ्च बीजानि तेषु  
चेदमादिबीजं ‘स्वर्कलाः’ निशेषाः लौकिकाः लोकोत्तराश्च य आगमास्तेषामुपनिषदं  
भूतं प्राप्तं “भक्तिदिभिः” इति समाप्तः ।

- 25 मनु "अहं" इत्यर्हद्राचकत्वेन कथं लौकिकागमानामुपनिषद्भूमिनि ?  
सत्यं, सर्वपार्षदत्वादि श्रद्धास्तुष्टासनस्य सर्वदर्शनानुपायीनमन्त्राद्ये पाप्मस्य  
इत्येव व्याख्येयम्—

1 4-1795; 2 2-1-00; 3 2-1-16; 4 2-1-22; 5 2-1-28; 6 1-1-16.

७. सुप्रसन्नमोपनिषद् इति । ८. १-१-११ । ९. रत्नमयम् ।

“ अकारेणोच्यते चिष्णू, रेफे ब्रह्मा व्यवस्थितः ।

हकारेण हरः प्रोक्त-स्तदन्तेऽङ्गि परमं पदम् ॥ १ ॥

इतिश्लोकेनाऽहंशब्दस्य विष्णुप्रभृतिदेवतात्रयामिधायित्वेन लौकिकागमेष्वपि  
‘ अहम् ’ इतिपदद्वयपनिषद्भूतमेवेति । अत्र ईतदन्त इति तुर्यपादस्याऽयमर्थः, तस्या-  
हंशब्दस्याऽन्त उपरितनभागे परमं पदं सिद्धिशिलारूपं; तदाकारत्वादनुनासिकरूपा 5  
कलाऽपि परमं पदमित्युक्तम् । ‘ अशेषविघ्नः ’ इत्यादि, विहन्यन्ते कार्याण्येभि-  
रिति विघ्नाः । निपमेन हन्यते स्थायते पास्तन्त्येणेति निघ्नं, उभेयत्राऽपि “ स्थाविर्भ्यः ”  
फ इति । ‘ हृष्टाहृष्टः ’ इत्यादि हृष्टं राज्यादि, अहृष्टं स्वर्मादि । सङ्कल्प इच्छास-  
म्पादनं । ‘ आशास्त्रः ’ इत्यादि, शास्त्रात् ‘ आ ’ अभिष्ठाप्य आशास्त्रं, अव्ययनं  
चाऽव्यापनं चाऽव्ययनाध्यापने ते अवधी यस्य तत्तथेति क्रियाविशेषणं । 10

‘ प्रणिधानं च ’ चतुर्धा, पदस्य पिण्डस्थं रूपस्थं रूपातीतं चेति । पदस्थमहं-  
मितिपदस्थस्य, पिण्डस्थं क्षरीरस्थस्य, रूपस्थं प्रतिमा रूपस्य, रूपातीतं योगिगम्य-  
स्याऽहंतोऽध्यानमिति । एष्वाद्ये द्वे शास्त्रारम्भे सम्भवतो नोचरे द्वे । ‘ अनेनाऽऽ-  
त्मनः सर्वताःसम्भेदः ’ इत्युक्तपदस्थम्, सम्भेदो वेष्टनं; अत्र सप्तमी प्राप्नोति तत्र  
प्रणिधानं ध्यानमित्यर्थः । तत्कथं सामानाधिकरण्यं ? सत्यं, ध्यानं विषयि सम्भेदस्तु 15  
विषय इति तयोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यं, ‘ तदभिधेयेन चाऽभेदाः ’ इति  
पिण्डस्थमुक्तम्; तदभिधेयेनाऽहंताऽऽत्मनोऽभेदः । य एवाऽहं स एवाऽहमिति य  
एव चाऽहं स एवाऽहमिति । ‘ वयमपि चः ’ इत्यादि, अत्र विशिष्टप्रणिधेयप्र-  
णिधानादिशुणप्रकर्षादात्मन्युत्कर्षाधानाद्गुणबहुत्वेनाऽऽत्मनोऽपि तदभिन्नतया बहुत्वा-  
द्वयमिति बहुवचननिर्देशः । ‘ तात्त्विकः ’ इति, तत्त्वमेव “ विनर्थादिभ्यः ” इति 20  
इकण्, तत्त्वं प्रयोजन मस्येति वा १-१-१ ॥

‘ सिद्धिः स्याद्वादात् ’ १-१-२ ॥ इत्यत्र गम्ययप इति पञ्चमी स्याद्वादमाधि-  
त्येत्यर्थः । इह हि—“ संज्ञां च परिशीला च, ” “ विधिनिर्णयं एव च ।

प्रतिषेधो विकारश्च, विकल्पश्च समुच्चयः ॥ १ ॥

अतिदेशोऽनुवादश्च, दशधा सूत्रलक्षणम् । ” 25

इति दशधा धराणि भवन्ति, तानि च = औदन्तोः स्वराः ” इति १ । “ मत्पथः  
प्रकृत्यादेः ” इति २ । “ नाम्यन्तःस्वाकवर्गात् ” इति ३ । “ मार्ग सिद्ध्यञ्जने ”

- संस्कृतप्राकृतसौरसेनमागधपैशाचिकापञ्चभाषामेदेन षोढा शब्दा भवन्ति, ते च नाऽव्युत्पादिता ज्ञायन्त इत्यतस्तेषां सर्वेषामपि व्युत्पादनायाऽष्टभिरध्यायैः पादचतुष्टयरूपैः श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानमिदं शब्दानुशासनं श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रश्चकार । तत्र च सप्तभिरध्यायैः संस्कृतशब्दा एकेन चाऽध्यायेन तदितरे सर्वेऽपि व्युत्पादिताः ।
- 5 तत्राऽप्यध्यायसप्तके चतुष्कोऽख्येयत्वं कुतश्चिद्वितीरूपाणि चत्वारि प्रकरणानि भवन्ति । तत्र सन्धिनामिकारकसमासोश्चत्वारो मानमस्येति चतुष्कश्चतुर्णां समुदायः । धातुपत्ययोगात् क्रियासाधकत्वेनाऽऽख्यायते स्मेत्याख्यातं, चतुष्काख्याताभ्यां पश्चात् क्रियत इति कृत्, तेभ्योऽणादिप्रत्ययेभ्यो हितं तद्धितं । तत्र चतुष्के दश पादा, आख्याते पद, कृति चत्वारस्तद्धिते चाष्टौ । इति सिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशा-
- 10 सनसकलसूत्रार्थसमुद्देशः । अस्य चाऽऽदौ सूत्रकारो निर्विप्रशब्दानुशासनसूत्रनिष्पत्ति-निमित्तमिष्टदेष्टानमस्कारं चकार—

- ‘ अर्हम् ’ १-१-१ ॥ अर्हम् इति इदं च सानुनासिकाकारान्तमन्यं, अर्हमिति मन्तोऽप्यस्ति शब्दः । ‘ अक्षर ’ मिति समुदायसमुदायिनोरमेवादेकत्वं, अथवा न क्षरति-न चलति स्वस्वरूपादित्यक्षरं । तत्त्वं परमब्रह्मेति—चावद् । व्याख्यानं च
- XI त्रिधा भवति, स्वरूपाख्यानमभिधानाख्यानं चेति । ततोऽक्षरमिति स्वरूपाख्यानं । ‘ परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकम् ’ इत्यभिधा, ‘ सिद्धचक्रत्वाऽऽदिषी-जम् ’ इति सारपर्यं, व्याख्यानं तत्र परमे पदे तिष्ठतीति “ परमास्ति ” इतीन् तत्पुरुषे “ कृति ” इति “ अद्वैतज्ञानात् सप्तम्या ” अलुप्राप्तावपि “ तेन सिद्धस्ये ” इत्यनेन बाधिता, ततो “ भीदेष्टानादयः ” इति पाठात् पत्ये “ अद्वैतज्ञानात् सप्तम्या ”
- 20 अलुपि च परमैष्टी । परमेष्ठिनश्चाऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुरूपाः पञ्च भवन्तीति, शेषचतुष्टयव्यवच्छेदायाऽऽह-परमेश्वरस्येति, चतुस्त्रिंशदतिशयरूपपरमैश्वर्य-भाजो जिनस्येत्यर्थः । सिद्धा विद्यासिद्धादयस्तेषां चक्रमिव । तस्य पञ्च बीजानि तेषु चेदमादिषीजं ‘ सर्कलाः ’ निशेपाः लौकिकाः लोकोचराश्च ७ आगमास्तेषामुपनिषदं भूतं प्राप्तं “ विर्तादिभिः ” इति समासः ।

- 25 ननु “ अर्ह ” इत्यर्हत्वाचकत्वेन कथं लौकिकापमानाहुं पनिषद्भवमिति ? सत्यं, सर्वपार्षदत्वादि शब्दानुशासनस्य सर्वदर्शनानुयायीनमस्कारो पाप्मस्तव इत्थं व्याख्येयम्—



इति ४ । “नस्तं मत्वर्थे ” इति ५ । “ ध्रुष्टि ” इति ६ । “ सो तेदेवो ” इति ७ । “ ज्ञसोऽवा ” इति ८ । “ इदितो वै ” इति ९ । “ तयोः समूहवच बहुवच ” इति १० । आदीनि सूत्राणि क्रमेण ज्ञातव्यानि । एतेषां मध्य एतदधिकारसूत्रमाशास्त्रपरिसमाप्तेः ।

- 5 ‘स्यादित्यव्ययम्’ इति यद्वा स्याद्रूपो वादः स्याद्वाद इति । “ अन्यं प्रवृत्तादिभिः ” इति समासः । तदा ‘ वाद ’ शब्देनोक्तस्याऽनेकान्तस्य द्योतको यदा तु स्वरादित्वाद्वाचकत्वेन ‘ अनेकान्तचोत्तका ’ तदा स्यादित्येतस्य वादः ‘ स्याद्वादः ’ ‘ कृति ’ इत्यनेन समासः । अमति गच्छति धर्मिणमिति “ ईर्ष्यमि० ” इति तेऽन्तो धर्मः, न एकोऽनेकः—अनेकोऽन्तो यस्याऽसाविति अनेकान्तः, तेषु तस्य वदने यायात्थ्येन कथनं वादः । स च स्वाम्युपगतस्यैव भवतीत्याह—‘ नित्या-  
नित्या० ’ इति निर्धुवं भवं “ नेर्धुवं ” इति त्यचि नित्यं, नीयते कालान्तरेऽपि प्राप्यत इति वा नित्यं “ शिष्यास्या० ” इति निपातनादुभयान्तरपरिच्छिन्नसत्ताकं नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् । आदीयतेऽर्थाऽसाविति “ उपसर्गादः कि ” इति कौ  
16 आदिः—आदिशब्दात्सदसदात्मकत्वाभिलाष्यान्मिलाप्यत्वगुणपर्यायग्रहः । सर्वं वस्तु द्रव्यरूपतया नित्यं पर्यायरूपतया त्वनित्यं, तथा सर्वं वस्तु स्वरूपेण सत् पररूपेणा-  
ऽसत् । तथा—गोत्वादि सर्वगवादि व्यक्त्यनुगतत्वेन सामान्यं सत्ता सामान्यापेक्षया तु विशेषः । श्लुधीरादीनां माधुर्यं शब्दाभिधेयत्वेनाऽभिलाष्यं, माधुर्यतारत्वस्य वस्तु-  
मक्षयत्वेनाऽनभिलाष्यं । सह भाविनो धर्माः सामान्यादचोगुणा उच्यन्ते, क्रममा-  
20 यिनस्तु नवपुराणादयः पर्यायाः । धरन्ति वस्तुनो धर्मिरूपतामिति ‘ धर्माः ’, क्षाम्यति विविधैर्धर्मैर्युगपत्परिणतिं यातीति “ ईर्ष्यैवका ” इत्यस्ते ‘ वायले ’ । इति गच्छत्येकत्वसंख्यामिति क एकः । वसन्ति धर्मा अस्मिन्निति “ ईर्ष्यैवका ” इति तुनि ‘ वस्तु ’, नित्यादिनाऽनेकधर्मेण श्रवणं यदेकं वस्तु तस्य ‘ अभ्युप-  
गमः ’ । प्रमाणाविरुद्धोऽङ्गीकारस्तत एव शब्दानामनित्यत्ववादिगते सिद्धिर्नि-  
25 प्पत्तिः, नित्यत्ववादिमते ■ ज्ञप्तिर्भवति ।

नाऽन्यधेत्यत आह—‘ एकस्यैवहि० ’ इत्यादि । नदि एषा इत्यादौ हस्यो, दण्डाग्रम् इत्यादौ दीर्घो, देवदत्त इ अत्र त्रिमसि इत्यादौ प्लुतः । पर्णानां च सर्वथा नित्यत्वे पूर्वधर्मनिवृत्तिरूपस्य ‘ ह्रस्वादिविधिः ’ अगम्यवान् । मर्यादाऽनित्यत्वे तत्प-

द्यनन्तरमेव विनाशारूपस्य 'ह्रस्वादिविधिः' । तस्माद्वर्णरूपतया नित्या वर्णा ह्रस्वा-  
 दिरूपतया त्वनित्या इति ह्रस्वादिनिधिरूपपद्यते । 'अनेककारक०' इति द्रव्याणां  
 हि स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्गतं सामर्थ्यकारकं, तच्च कार्याद्यनेकरूपकारमेकस्याऽपि  
 लभ्यते, यथा पीयमानं मधु मदयति, वृक्षमारुह्य ततः फलान्ययचिनोति, विषयेभ्यो-  
 ऽविभ्यदनात्मज्ञस्तेभ्य एवाऽऽत्मानं प्रपच्छन् तैरेव बन्धमाप्नोतीत्यादि । तच्चैकरूप 5  
 सर्वथा नित्यत्वं एकरूपवृत्तित्वेन रूपान्तरानुपपत्तेर्न घटते, सर्वथाऽनित्यत्वेऽपि न  
 घटते, तथाहि-स्नातव्यं कर्तव्यं, तच्चेदं फलम्, इयं क्रिया, इदं करणम्, अयं क्रमः,  
 अयं व्ययः, इदमनुपङ्गजं फलम्, इयं मम दद्या, अयं मम सहाया, अयं विपक्षः,  
 इमौ च मम प्रयत्नमानस्य देशकालौ इति विमृशन् प्रेक्षापूर्वकारी प्रयत्नते । इत्येवं  
 परिदृष्टं सामर्थ्यं कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं, तदपि नाऽनित्यस्य क्षणमात्रावस्थायित्वेन 10  
 जन्मानन्तरमेव विनष्टस्य युज्यते, किं पुनः- 'कारकसंनिपातः' । इति नित्यानि-  
 त्वात्मकः स्याद्वादोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा तन्मन्तरेण भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयो-  
 रेकत्राज्ये वृत्तिः 'सामानाधिकरण्यम्' इति लक्षणं सामानाधिकरण्यं न घटते,  
 तयोर्हि भेदे घटपटयोरिव नैत्र वृत्तिः स्यात्, नाऽप्यत्यन्ताभेदे भेदनिबन्धनत्वात्  
 तस्य नहि भवति नीलं नीलमिति, किञ्च नीलशब्दादेव तदर्थप्रतिपत्तानुत्पलश- 15  
 ब्दानर्थक्यप्रसङ्गः । तथा 'विशेषणविशेष्ययोः' परस्परमत्यन्तभेदे घटपटयो-  
 रिव न विशेषणविशेष्यभानः स्यात्, अत्यन्ताभेदेऽपि स न स्यात्, नहि भवति  
 घटो घट इति विशेषणविशेष्यभानो द्वयनिबन्धनत्वाच्चस्य, यथाखड्गकुण्डः कुण्डरवज्ज  
 इत्यादिष्वेकस्यैव विनष्टायशाद्विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च भवति ततः कथञ्चिद्भेदः  
 कथञ्चिदभेदः, कथञ्चिद्विशेषणत्वं कथञ्चिद्विशेष्यत्वं चेत्यादिरूपः स्याद्वादोऽङ्गी- 20  
 कर्तव्यः, 'आदि' शब्दात् स्थान्यादेशप्रकृतिविरुद्धनिमित्तनिमित्तमावादिपरि-  
 ग्रहः । किञ्च-शब्दादनुशासनमिदं शब्दं प्रति निप्रतिपद्यते । नित्य इत्येके, अनित्य  
 इत्यन्ये, नित्यानित्य इत्यपरे । अत्र नित्यत्वानित्यत्वयोरेकत्वस्वरूपपरिग्रहे शब्दानुशास-  
 नस्य सर्वोपादेपरं न स्यादित्याह 'सर्वपार्यदत्त्वाच्चेति,' "शृणातीति" "प्रेः सद्"  
 इति पर्यद्, तत्र साधुः "पर्यदोर्ण्यणी" इति णे पार्यदं, पार्यदत्वेन च साधारणत्वं 25  
 लभ्यते, तेन सर्वेषां पार्यदं सर्वपार्यदं सर्वसाधारणमित्यर्थः । दृश्यते तत्रमेकदेशेनैमि-  
 रिति दर्शनानि नयाः, समस्तानां तेषां यः समुदायस्तदात्मरूपस्य स्याद्वादस्याऽ-  
 नुपगमो नितरां निर्दोष इत्यर्थः । अतिरमणीयमिति-स्मेरिगन्तात् "प्रवचनो-  
 यादयः" इत्यनीयः ।



- ‘अन्योन्यपक्ष०’ इति-साध्यधर्मवैशिष्ट्येन, पक्ष्यते व्यक्तीक्रियते हेत्वादि-  
भिरिति “मावौषधमि०” इति से पक्षः साध्यधर्मवैशिष्ट्यो धर्मी, शब्दोऽनित्य एवे-  
त्यादि, प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्षः, अन्योन्यं पक्षप्रतिपक्षास्तेषां भावः, परस्परविरुद्ध-  
धर्मोपन्यासस्तस्माद्यथा मत्सरः-सातिशयो विद्यते येषामतिशयाने “इनि” इति मत्स-  
5 रिणः प्रकर्षेणोद्यते प्रतिपाद्यते स्वाभ्युपगतोऽर्थ एभिरिति “व्यञ्जेनादपन्” इति यत्र  
प्रवादाः शेषदर्शनानि, यथा ते परस्परविरोधान्मत्सरिणः सन्तः पक्षपातिनो, न तथा  
मत्सरी सन् स्वत्समयः पक्षपातीति प्रक्रममेदामात्रं न पक्षपातीति न विरोधी । सम्य-  
गेति गच्छत्यर्थमिति समयः सङ्केतो, यद्वा सम्यगयन्ति गच्छन्ति जीवादयः पदार्थाः  
स्वरूपप्रतिष्ठामरिममिति समयः-सिद्धान्तः “पुंनामिं यः” । अत्रार्थे विशेषणद्वा-  
10 रेण हेतुवैशिष्ट्यमिति निरवधारणा अभिप्रायविक्षेपाः, सावधारणास्तु दुर्नयाः; समस्ता-  
र्थप्रदर्शकं तु प्रमाणमेवं-ते च नैगम १-संग्रह २-व्यवहार ३-श्रुतप्र४-शब्द ५-  
सममिरुद्ध ६-एवम्भूता ७ इति सप्त, अविशेषं समत्वेन मन्यमानः । ‘नयार्हैतव०’  
इति-त्वदीपस्यात्पदपिहितः । अभिप्रेतं फलन्ति “लिहादिभ्यः” इति अभिप्रेतं  
फलं येभ्य इति वा अभिप्रेतफला भवन्ति, रसेन पारदेनोपचिद्ध मिथिवा लोहध-  
15 ताव इव शुल्कादिधातव इव । यतस्तस्मादाराद् सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकमीश-  
मार्गस्य समीपं पाताः । आरादूरं सर्वपापेभ्यो यावा इति वा “कषिर्द” इति डे,  
“पृषोक्तेरुदयः” इति साधुत्वाद् । आर्या-गौतमादयः, प्रणता इति प्रणन्तुमारम्भा  
यतो हितैषिणस्ते ॥

- अथ व्याख्यानान्तरेणाऽभिधेयप्रयोजनाभिधानायाऽऽ-अथवा इति, विविक्ता-  
20 नामसाधुत्वविप्रमुक्तानां शब्दानां प्रयोगात्तद्वृत्तानं, तद्वारेण च परमपदं भवेद्,  
यत उक्तं—

“हे एव ब्रह्मणी ज्ञेये, परं चाऽपरमेष च ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः, परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ १ ॥”

- इति । शब्दब्रह्म शब्दवत्त्वं तच्च शब्दानुशासनादेव ज्ञायते, अत्र च शब्दा अभि-  
25 धेयाः, सम्यग्ज्ञानमनन्तरं प्रयोजनं, परम्परं तु परमपदं प्राप्तिरिति ।

१ कतिपयसर्ववैरिणितान्मयोपम्यपत्तेरिदमण् । २ उ ५१४ । ३ भाष्यः । ४ ५-१-४ ।  
५ ५-१-११२ । ६ ५-१-११० । ७ एतद्विषयोऽऽवाह-’ अवातव यथात्पदस्यऽप्यत्र इमे रभोवदिता  
इव सोऽप्यतः । मन्त्रविशेषकया यत्तत्रो मन्त्रतत्त्वार्थः प्रकृता द्विवैविध्यः ॥ १ ॥ इति धर्मोपमार्गः-  
वैकल्यादिविगमनापराधे । ८ ५-१-१०१ । ९ १-१-१५५ ।

यतः शब्दानुशासनात्पदसिद्धिरर्थनिर्णयः तस्मात् तच्चज्ञानं तस्माच्च परं श्रेयः ।  
सम्बन्धस्त्वभिधेय-प्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः । शब्दानुशासनाभिधेययोस्त्व-  
भिधानाभिधेयभावः, स च तयोरेवाऽन्तर्भूतत्वात्पृथक् न दर्शित इति ॥ १-१-२ ॥

‘लोकात्’ । १-१-३ ॥ लोकान् आलोकते सर्वमायाननन्तज्ञानोऽ-  
स्मिन्निति “ व्यर्ज्याद् यच् ” इति षणि, आलोक्यते तत्त्वनिश्चया येति 5  
“ भावाकर्मोः ” इति षणि, लोके सर्वपदार्थान् इति “ अणू ” वाऽयि लोकः  
तस्माद् “ तर्क्य ययः कर्माधारे ” इति षञ्चमी । ‘ उक्तातिरिक्तानाम् ’  
इत्यादि-उक्ताभ्योऽतिरिक्ता उक्तातिरिक्ता अधिकास्तासां पूर्वापरीभूतावयवाभिर्या,  
विशेषणं-गुणः । “ सत्त्वे निविशतेऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाऽक्रियाजश्च,  
सोऽस्तत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ ” इति वा विशेष्य-द्रव्यम् । “ आकृतिग्रहणाज्जाति- 10  
लिङ्गानां च न सर्वमाह । सकृदारुणतनिर्घाता, गोत्रं च चरणैः सह ॥ १ ॥ ”  
इति जातिः । हुत्वाविलक्षणः-कालः । अयमियमिदमिति यतस्तत्पुंस्त्रीनपुं-  
सकरूपं लिङ्गम् । “ अविकारोऽद्वयं मूर्चं, प्राणिर्यं स्वाङ्गमुच्यते । व्युत्तं च प्राणि-  
नस्तत्त-भिन्नं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥ ” इति स्वाङ्गम् । एकाद्यभिधानप्रत्ययहेतुः  
संख्या । “ ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्, 15  
संख्या पादा तु सर्वतः ॥ १ ॥ ” इति परिमाणम् । अपत्यं पुत्रपौत्रादि । क्रिया-  
गुणद्रव्यैर्गुणप्रत्ययोक्तव्याप्तुमिच्छा धीप्सा । अदर्शनं लुक् । अद्यादशमेदोऽकारादि-  
समुदायोऽवर्णः । आदिशब्दादिवर्णादिषस्मिहः ॥ तथा संयुतस्याऽप्यकारस्य स्वसंज्ञा-  
प्रसिद्धयै विद्युतत्वमपीति वैयाकरणः । तथा संयोगविभाजयोरनपेक्ष्य कारणं कर्म-  
उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनरूपं सा क्रिया, द्रव्याभरणी गुणो, गुणाभरयो 20  
द्रव्यं, अनुवृत्तप्रत्ययहेतुः-सामान्यं जातिः, परापरादि-प्रत्ययहेतुः कालः, अनुमानं  
लिङ्गं, स्वाङ्गारम्भकमवयवरूपं स्वाङ्गं, अणुमहदादिप्रत्ययहेतुः परिमाणमितिप्रामा-  
णिकाः । अत्राऽऽदिशब्दाज्ज्योतिषिकञ्छान्दसादिषस्मिहः ।

‘ पराञ्जित्यम् ’ इति तथाहि-वनानीत्यादौ “ शेषोऽस्मा० ” इति दीर्घं बाधित्वा  
परत्वात् “ नपुंसकत्व मिः ” इत्येव भवति, तस्मान्नित्यं बलीयः-यथा स्योन इत्यत्र परमपि 25  
गुणं बाधित्वा नित्यत्वादूह । तथा नित्यादन्तरङ्गं यथाऽर्जवोष्टि कृते नित्यमपि  
गुणं बाधित्वाऽल्पाधिकृतत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाद्यत्वं, तथाऽन्तरङ्गादनवकाशं यथा-भर्ग-

स्याऽपत्यानि यच्च तेषां छात्रा " दोरीयः " इत्यतो " चतुर्वर्त्तियाम् " इति यत्रि  
 लुप्, " न प्रौढजित्तीये० " इति तन्निषेधश्च श्रान्तुता परमनवकाशत्वात् " न प्रौढजि  
 तीये० " इत्येव प्रवर्तते ततो मार्गीया इति सिद्धम् । तथा पुरादन्तरङ्गमपि यथा-सिवेः  
 " व्यौषापन्यनि० " इति नेऽपचादत्वादलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वं नित्यत्वादृष्टि च कृते

5 परस्तराद्गुणे प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वाचं बाधित्वा यत्वं भवति स्योने इति ।

एतासां क्रियादीनां नीयते संदिग्धोऽर्थः [ निर्णयपदम् ] एभिरिति " न्यायावा-  
 याभ्यायोग्याव० " इति निपातनात्, न्यायाः-युक्तया, तेषां च शास्त्रस्य, " क्रियाधोघातुः "  
 " गुणार्धस्त्रियां नवा " " जाविकौलमुखादेर्नवा " " स्वाङ्गोदेरुक्तमित० " इति ।  
 " सख्येयानां षर्णम् " " परिमार्णोत्तद्धित० " इति, " ऋणोऽर्णवे " " सीर्षीयां "

10 " लुगर्थोदेत्यपदे० " " अवर्णस्येर्धर्णा० " इति, " इवर्णोदेरर्णवे स्वरे० " इत्यादिकस्य प्रवृत्तये  
 सिद्धिर्बोद्धव्या, ' वर्णसमाम्नायस्य च ' सिद्धिः । सम्प्रसाम्नायन्तेऽप्यस्वन्ते वर्णा  
 अस्मादिति " आर्धार्कषो " इति घञि समाम्नायः, वर्णानां समाम्नायः पाठक्रमः,  
 स च-अकारादिस्वराः १४ । अं अः इत्यनुस्वारविशर्गौ २ । अनुस्वारोपलक्षितोऽनु-

15 पलक्षणं कृतं न तु साक्षात्पाठः । कादिव्यञ्जनानि च ३३ इत्येवं द्विपञ्चाशदक्षरात्मको  
 लोकप्रसिद्धो मातृकारूपो ज्ञेयो, न ह्यस्माभिर्नूतनोऽञ्जलादिरूपो निषेधः । सर्वज्ञ-  
 प्रणीतकेवलिरादिशस्त्रेषु, एन्द्रेयानादिव्याकरणेषु चाऽप्यहलादिरूपस्याऽप्रसिद्धेः ।  
 एकस्मिन्नेव च पाणिनिव्याकरणे तस्य प्रसिद्धेः, तथाहि-अइउण्, ऋलृक्, एओङ्,  
 एऔच्, हयवरह्, लण्, लमडणनम्, लभञ्, घवघप्, जवगडदश्, रनफळठथ-  
 20 चटतम्, कपप्, ङवसर, हल् इति प्रत्याहारः । आदिरन्त्येनेसा सह मध्यवर्णानां  
 ग्राहक इति । अण्-अइउवर्णाः, अक्-समानाः, एतुभः, ऐच् वृद्धिः, अच् स्वराः,  
 हल् व्यञ्जनानीत्यादि । अर्थं तु क्रमः कष्टमप्यस्ततः प्रसिद्धो वर्णसमाम्नायः,  
 प्रसिद्धाथ स्वरादिसंज्ञा अस्माभिराहताः । तदेति वर्णसमाम्नाये स्वरादयः प्रस्तूयन्ते ।

' औदन्ताः स्वराः ' । १-१-४ ॥ अत्र औङ्गारेण अरण्वेन विप्रदममुदायः,

25 अकारादियतुर्दशवर्णरूपोऽन्यपदार्थसमामस्याऽर्थः, अत एवाऽत्र लम्बकर्ण इत्यादि-  
 चतुर्णसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, न तु चित्रगुणित्यादिनदतद्व्युत्पत्तिविज्ञानः । " प्रभाषो० " इत्या-

दिश्वरे सन्ध्यधराग्रहणाच्च हि ध्ये " सम्मल्यधूयाकोष० " इत्यादिग्रन्थादधिकारागतस्य  
 स्वरस्येति पदस्यार्थरक्षाद्विमर्शपरिणामेन स्वरस्येति परिणामात् स्वररूपः मन्ध्यधराः  
 प्लुतो भवतीति ध्यार्थः । अतद्वृणसंनिधाने तु औकारस्य स्वरसंज्ञकत्वाभावे सन्ध्यधरे-  
 दोदित्येवं क्रियते न तु सन्ध्यधरस्येति । ध्यापकं चाऽत्र, " अष्टं और्वसूक्तोः, "  
 " आतोर्णैव औ, " " अतं और्विति व्यञ्जनेऽहे " इत्यादि । औकारस्य हि स्वरत्वा- 5  
 भावे अष्ट औः इत्यादिश्वरेषु " स्वरे वा " इत्यनेन यलोपो न स्यात् । तकार इति  
 उच्यते स्वररूपेण स्वीक्रियतेऽनेनेत्युच्चारणं स्वररूपपरिग्रह इति भावः । तपरत्वाभि-  
 दैशस्य औदित्युक्ते औकारस्य स्वररूपं प्रतीयते, तकारभावे तु आपन्ता इति  
 कृते कषा-प्रतीतिः स्यात् । ननु औदित्युक्तेऽपि " विनेर्षमन्तः " इति सूत्रमग्रात्  
 औदन्ता षर्णा इति सम्भवति, किमन्तग्रहणेनेति ? नैवं, उदात्तादिभेदेनाऽपि 10  
 बहुवचनस्य चरितार्थत्वेन औदन्ता अकाराद्या षर्णा इति न लभ्येत, ततो दधि नौः  
 इत्यत्र नौश्चन्दस्य स्वरत्व इकारस्य यत्वे च दध्नौः इत्यनिष्टं रूपं स्यात् ;  
 एवं " लदन्ताः समानाः " इत्यत्राऽप्यन्तग्रहणफलं वेद्यं । न तु लकारः कल्पस्य  
 पप्य प्रपुञ्जते, न च लकारस्य स्वरसंज्ञाफलमस्ति, लकारस्य तु प्रयोगोऽपि न काऽपि  
 दृश्यते इति ? नेनम्, कृपसः इत्यत्र " अदीर्घाद्विधमेक० " इति द्वित्यस्य, पन्दस्त्रिशिख 15  
 इत्यादौ प्लुतेत्य षाऽधिकारागतस्वराश्रितस्य दर्शनात्, कारानित्यत्र इकारस्य च  
 लकारे स्वरं यत्प्रविधानात्, प्रदेशा इति प्रदिश्यन्ते-रूप्यन्ते संज्ञाप्रयोजनानि  
 एवेति " व्यञ्जनादपञ्च " इति षड्भिः प्रदेशाः प्रयोजनस्थानानि ।

१ एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः । १-१-५ ॥ इति एकेति " सर्वाध्वोऽ-  
 स्यादौ " इति पुंश्रुतावः । भावेति निमेषोन्मेषक्रियापरिच्छिन्न उच्चारणकालो मात्रा, 20  
 ऐदौतौ चतुर्मात्रावपीत्यन्ये, इति शेषा हि पादाः । अर्धमात्रिकयोरिति, अर्धं मात्रायाः  
 अर्धमात्रा साऽस्वनयोरिति, " श्रीहोद्विम्बस्तौ " इतीके अर्धमात्रिकं तयोः । तिवड-  
 षष्ठमितिपत्रं तु विधानबलादोत्तरं न भवति । अन्यैः कालापकाद्वर्दीर्घसंज्ञाऽपि कृता  
 नास्ति, ततोऽत्र संज्ञाद्वयेऽपि सन्देहः । यद्वा अ आ इत्यादौ क्रमेण ह्रस्वदीर्घसंज्ञा  
 षष्ठा, ए ऐ इत्यादावपि किं तथैवेत्याशङ्क्यामाह-सन्ध्यधराणां स्थित्यादि । 25

१ ' अन्तर्गता नरमी ' १-१-६ ॥ न विद्यतेऽणो वेधोदन्तेषु तेऽन्यथाः, ननु  
 संग्रहितानाधिकरणत्वेनौदन्ताः स्वरा इतिप्रामाण्येन इत्येवं बहुवचननिर्देशो युज्यते ?

उत्पते, चचनभेदेन संज्ञां कुर्वन्नेवं ज्ञापयति यत्र नामिनः कार्यं विधीयते तत्र यदि कार्यात्कार्यां स्वरो न्यूनो भवति तदैव नामिसंज्ञा प्रवर्तते नाऽन्यथा, तेन म्लायति-म्लायतीत्यादौ न गुणोऽत एव तत्राऽऽह । ऐकारोपदेशबलात्नामित्वाभावाद्गुणाभाव इति । विशेषणविशेष्यभावस्तु सामान्यविशेष्यभावेन यथा पञ्चादौ पुद्, वेदाः प्रमाण-  
5 मिति एवं “ अं अः x क x पशवसाः सिद्ध ” इत्यादावपि द्रष्टव्यं । अत्रोत्तरयोश्च सूत्रयोर्वहुवचनं प्लुतसंग्रहार्थं, नामित्वे च निष्कूल इत्यादौ पत्वं सिद्धं ।

‘ लृदन्ताः समानाः ’ । १-१-७ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकनिरनुना-  
सिकमेदादष्टादशधा भिद्यन्तेऽवर्णादयः, तेन सम्यगनिति प्राणितितुल्यस्वप्रतीतिरने-  
नेति । समानं तुल्यं मानं परिमाणं परिच्छेदो येषां “ समानस्य घर्मादिषु ” इति सादेशे  
XII समानाः परस्परविलक्षणमाकारं विभ्राणा अपीति । अत्राऽनवर्णा इति नाऽनुवर्तते,  
कादिरित्यादाववर्णस्य समानसंज्ञाफलभूतदीर्घत्वदर्शनात्, तथा कू ऋकारः कलः ऋका-  
रश्चेति द्विधाऽपि सृकार इत्यत्र ऋवर्णस्य समानसंज्ञरत्वे दीर्घत्वं सिद्धम् ।

‘ एऐओऔ सन्ध्यक्षरम् ’ । १-१-८ ॥ न क्षरतीति वा “ ञ्जलं ” इति  
णप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानादपि अक्षरं सन्धौ सत्यक्षरं सन्ध्यक्षरं, तथाहि-अवर्णस्ये-  
15 षण्णेन सन्धौ एकारः [ एकारैकाराम्यामैकारः ] अवर्णस्योषण्णेन ओकारः ओकारौ-  
काराम्यां च औकार इति ।

‘ अं अः अनुस्वार विसर्गौ ’ । १-१-९ ॥ विसृज्यते-विरम्यत इति घञि  
विसर्गः, कर्मप्रत्ययौपलक्षणं चेदं, तेन विसृष्टो विसर्जनीय इत्यपि संज्ञाद्वयं द्रष्टव्यं ।

‘ कादिर्व्यञ्जनम् ’ । १-१-१० ॥ आदीयते-मृष्यतेऽर्थोऽस्मादित्यादिः, ॥ च  
20 सामीप्यव्यवस्थाप्रकाराण्यवेषु वर्तते, तत्र गङ्गादौ घोष इति सामीप्ये, ब्राह्मणादयो  
वर्णा इति व्यवस्थायां, आधा देवत्वादय इति प्रकारे, स्तम्भादयो गृहा इत्यवेषवे,  
सामीप्यवाचकस्याऽऽदिशब्दस्य ग्रहणे ककारस्य व्यञ्जनसंज्ञा न स्यात्, उपलक्षणस्य  
कार्येऽनुपयोगात्, यथा-चित्रगुरानीषतामिस्तुके चित्रगवोपलक्षितः पुमानेवाऽऽ-  
नीयते, न ॥ चित्रा भौसिति; व्यवस्थार्योऽपि न घटते वर्णसमाम्नापस्य व्यवस्थित-  
25 त्वेन व्यभिचारासम्भवः, व्यभिचारे च विशेषणमर्थवदिति हि न्यायः । कादीनां  
परस्परमत्यन्तवैसदृश्यात् अकारार्योऽपि न घटते । अवयवार्थश्चिस्तु संगच्छते-ककार  
आदिरवयवो यस्य वर्णसमुदायस्य स कादिः, अत एवाऽऽ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः,

समुदायस्याऽव्यवित्त्वे समवेतत्वाच्चयम्भूतावयवत्वेन समुदायप्राधान्यादेकवचनं, संज्ञि-  
सामानाधिकरण्येऽपि स्मृतयः प्रमाणमिति कदाविष्टलिङ्गत्वाद् व्यञ्जनमिति न पुंसकत्वं,  
व्यञ्ज्यते-प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं, स्वराणामर्थप्रकाशने उपकारकं यथा घृषा-  
दीन्योदनस्येति व्यञ्जनसादृश्यादन्वर्थं चेदं नामेति । कस्याऽऽदिः कादिरिति व्यञ्ज-  
स्थावाच्यप्यादिशब्दस्तेन स्वराणां न व्यञ्जनसंज्ञा, अनुस्वारविसर्गयोस्तु भवति । 5  
ततोऽनुस्वारस्य व्यञ्जनसंज्ञायां संस्कर्ता इत्यादावनुस्वाररूपव्यञ्जनात्परस्य सस्य  
“ धुटो धुटि खे वा ” इत्यनेन लुक् सिद्धो, विसर्गस्य तु व्यञ्जनत्वे सुपूर्वस्य दुःश्र-  
यतेः क्विपि णिलुकि सेश्च लुकि “ पक्षेत् ” इति विसर्गरूपसंयोगान्तरस्य स्वस्य लुक्  
सिद्धस्ततो विसर्गस्य कस्याऽऽदिरिति व्युत्पत्त्या धुटत्वे “ धुटस्तुवीय ” इति स्थान्या-  
समै गत्वे सति सुदुग् इति सिद्धम् ।

10

‘ अपञ्चमान्तःस्थो धुट् ’ । १-१-११ ॥ धुट्छब्दो विषयनामत्वात्पुंलिङ्गः,  
एवमुत्तरत्र धुट्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

‘ पञ्चको वर्गः ’ । १-१-१२ ॥ सजातीयसमुदायो वर्गः, स चाऽयर्गकवर्गादि-  
भेदेनाऽऽधा, वर्णसमाम्नाये केवलिकादिशास्त्रेषु च प्रसिद्धः । तत्र च यः पञ्चसंख्य-  
त्वेन व्यवस्थितस्तस्येह वर्णसंज्ञेति, अत आह कादिष्विति । यो य इति संज्ञिनां बहु- 15  
त्वादपुद्गीतवीप्सोऽपि पञ्चकशब्दो वीप्सा गमयतीति । वृणोत्पात्सीयमेकत्वेन व्यव-  
स्थापयति, “ गर्न्वमि० ” इति मे, वर्गः जात्यपेक्षमेकवचनम् ।

‘ आद्यद्वितीय शेषसा अधोपाः ’ । १-१-१३ ॥ इति धुप् इत्यस्य “ भावो-  
क्तोः ” इति घञि, धुपृष् “ कुर्वन् ” इत्यलि वा धोपः, अविद्यमानो धोपो येषां  
यथाऽनुदरा कन्येति । ननु लाघवार्थं समाहार एव युक्तो यतो भावालाघवमप्युत्त- 20  
वाय मन्यन्ते वैयाकरणा इत्याह बहुवचनमिति ।

‘ अन्यो धोपवान् ’ । १-१-१४ ॥ धोपो ध्वनिर्विद्यते यस्य तत् तथा, अन्यर्था  
च तुल्यस्थानास्येत्यत्र दर्शयिष्यते, धोपवानिति जातिनिर्देशः, अधोपापेक्षया चाऽ-  
न्यत्वं तेन येषामतिशायी धोपस्तेऽन्यत्वात्त्वज्यासिता धोपवन्त इत्यर्थः ।

‘ परलघा अन्ताःस्थाः ’ । १-१-१५ ॥ लिङ्गमश्लिष्यं लोकाश्रयत्वादिति, वर्ण- 25  
विशेषणमप्यन्तस्थाशब्दः स्त्रीलिङ्गो बाहुलकात् शब्दशक्तिस्वामान्याद्बहुत्ववृत्तिश्च  
प्राय इति । परलघ इतीति-अर्थवच्चाभावे नामत्वाभावाच्च स्यादि ।

- ‘अं अः × कः’ पञ्चमसाः शिद्’ १-१-१६ ॥ देखकाललिपिमेदेऽपि रूपा-  
दावृष्टान्तमाह-वजाकृतिरिति । वज्रस्येगाऽऽकृतिर्यस्येति स तथा, गजकुम्भयोस्वा-  
ऽऽकृतिर्यस्य सोऽपि तथा, ककारपकारौ चाऽनयोः परदेशस्यानुच्चार्येत, सर्वत्र परस-  
म्बद्धावेवैतौ मन्त्रो न स्वतन्त्रौ, नाऽपि पूर्वसम्बद्धावनुस्वारवदिति । रेफदेशत्वात्कस्य-  
५ पकसंनिधावेव व्योः ग्रयोगादल्पविषयत्वम्, अत एव सत्यपि संज्ञिसामानाधिकरण्येऽ-  
ल्पीपस्त्वङ्गापनाय छिदित्येकवचनेन निर्देशः कृतः । अथ कथमनयोर्वर्णत्वम् ? वर्ण-  
सामान्याये पाठभावात्, सत्यं; रेफस्य वर्णत्वाच्चयोश्च रेफादेशत्वाद्गणत्वसिद्धिः । न च  
वर्णादेशत्वेन लोपस्याऽपि वर्णत्वमाशङ्कनीयम्, तस्याऽभारूपत्वात्; न चाऽभावो-  
भावस्याऽऽश्रयो भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । अयमेवाऽर्थो बहुवचनेन द्रव्यते, अनुवा-  
१० फत्वेन तस्य साधकत्वाभावात् इत्याह-बहुवचनमिति । ननु कथं × कः योव्यञ्जन-  
संज्ञाऽपि-पूर्वेषामस्ति तत्कथं तैः सह न विरोधः ? उच्यते, व्यञ्जनसंज्ञानन्तरमेपां  
संज्ञाविधानाद् व्यञ्जनसंज्ञाऽपि, यदि वा कादिर्व्यञ्जनमित्यत्राऽऽह्वय कस्याऽऽदियों-  
ऽनुस्वारो विसृष्टो वा सोऽपि व्यञ्जनमित्यविरोध इति ।

- ‘तुल्यस्थानास्य प्रयत्नः स्वः’ १-१-१७ ॥ ग्रयो णिजन्ता चुरादावतुलेः  
१५ [ चुरादौ तुलेः ] तोल्यत्वेऽनयेति “ भिरार्पणि ” [ इत्यनेन ] तुला, अस्पति-क्षिपति  
वर्णननेनेत्याह्वयम्; प्रयत्नः उत्साहः । नासिकोष्ठौ चेति स्पृष्टावेतौ, समासे  
तु “ माणिर्ये० ” इति समाहारः स्यात् । तर्तीति ताडुः “ कर्तृशृङ्गाविभ्यो रोलञ्च ”  
इत्यनेन णिदु प्रत्यये रेफस्य च लत्वे ताडु । कलयतीपदास्पृष्टावमित्यच्, अप्पाद्ये  
कपि णके वा कूर्दपरकलके “ अल्गे ” इति कादेशः, काकलक इति संज्ञा यस्य स  
२० तथा, ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः आन्तर इत्यन्तरा भवो “ भवे ” अण इति अन्तर्जातो  
या, भवे तु अर्थे “ दिर्गादित्वात् ” स्यात् । स्पृश्यन्ते स्म स्पृष्टा वर्णास्तेषां भावः  
स्पृष्टता, वर्णानां प्रवृत्तिनिमित्तं स्पृष्टताहेतुत्वात्प्रयत्नोऽपि स्पृष्टता; “ अर्धोविभ्य ”  
इति अ प्रत्यये वा प्रयत्नानां संज्ञा इमा यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते एवं सर्वत्र ।  
एवमीपत्स्पृष्टतादि । विविच्यन्तेस्म विवृता वर्णास्तेषां भावः, ईषद्वित्रियन्ते स ।  
२५ करणमिति वर्णोत्पत्तिकाले स्थानानां प्रयत्नानां च सहकारि कारणं । सर्वं मुखं  
स्थानमस्य, मुखस्थितानि सर्वाण्यपि स्थानान्यवर्षस्येत्यर्थः । कण्ठतालव्यादिति  
कण्ठतालुनि यवौ दे...स[दिर्हाञ्जाद्यः] सङ्गदायादपि यः । सूक्ष्म स्थानः इति सूक्ष्म-  
शब्द ओष्ठपर्यन्ते वर्तते । स्पृष्टं करणमिति स्पृश्यन्ते वर्णा अस्मिन्नित्यौणादिके

“ शीरीः ” इत्यादिबहुवचनसामर्थ्यात् किति ते स्पृष्टं स्पृष्टता गुणः, स्पृष्टतानुगतं  
 करणं कृतिरुच्चारणप्रकारः; एवमीपत्स्पृष्टं करणम् इत्यादावप्युत्तरत्र द्रष्टव्यम् । स्वरेषु  
 ए ओ चिघृततराविति इत्यत्र विघृततरताऽतिविघृततरताऽतिविघृततमसारूपाणां  
 प्रयत्नान्तराणां सद्भावात् सप्तधा प्रयत्न इति चक्षुःश्रुतं कथं चतुर्धेत्युक्तं ? सत्यं,  
 विघृततरतादीन्यपि विघृततया परिगृह्योक्तं चतुर्धेति, विशेषस्य सामान्येऽन्तर्भावात् । 5  
 अकारः संघृत इत्यन्ये, अतिसंघृतरूपं पञ्चमं प्रयत्नमन्ये मन्यन्ते, इत्युत्पत्त्यर्थः  
 [इत्यर्थः] । अकारं संघृतं शिक्षायामेके पठन्ति, तेनाऽकाराऽऽकारयोर्भिन्नप्रयत्नत्वात्  
 स्वसंज्ञा न प्राप्नोति । अतिविघृत एवाऽत्र प्रतिज्ञापते, प्रयोगे तु संघृत एवाऽसौ स्व-  
 रूपेणेत्यन्य इत्युक्तं । सानुनासिकेति नासिकानुगतो यो वर्णधर्मः, सह तेन वर्धते  
 यो वर्णः स तथा । निर्गतोऽनुनासिकाद्यः स तथा । स्वरः संजातो येषां ते स्वरिताः । 10  
 यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः । अनुनासिक इति, अनुनासिको धर्मोऽस्याऽस्तीति  
 “ अन्नादित्वावः, ” तद्वर्मेरहितोऽनुनासिक इति, रेफोऽप्यस्यां स्थितिः, अन्यवर्णापे-  
 क्षया तेषां स्वत्वाभाषो रेफस्य रेफः स्यो भवत्येव । एवमृष्णामपि स्वा न भवन्तीति ।  
 मनु वर्णानां तुलयास्यप्रयत्नत्वे कथं ध्रुतिभेदः ? उच्यते—कालपरिमाणकृतगुणभेदा-  
 न्ध्रुतिभेदः तथाहि—यावता कालेनाऽक्ष्य उन्मेषो निमेषो वा भवति तावत्कालो मात्रा, 15  
 मात्राकालो वर्णो मात्रिको, द्विस्तावान् द्विमात्रः, त्रिस्तावान् त्रिमात्रः अर्धमात्राकालं  
 व्यञ्जनं, तदिदं वर्णेषु चतुर्विधं कालपरिमाणं भेदकद्वयं भवति । ते आसन्न इत्यत्रै-  
 वेति । आसन्न इत्यत्राऽपि महाप्राणस्पैवाऽवकाशः, अन्येषां च वेदे प्रयोजनम् ।  
 श्वासनादाचित्पादि, श्वासादय एव ध्वनिविशेषण नादादय उत्पद्यन्ते, इति युगल-  
 केनोक्ताः । बाधुना कोष्ठ इति, कोष्ठे—उदरे, शिक्षामिति शिष्यतेऽस्या इति 20  
 “ केन्द्रोऽगुरुर्व्यञ्जनाद् ” इति अप्रत्यये शिक्षा । संघृतेतिविति संकुचिते कण्ठफले  
 नादश्चनिसंसर्गादिति नादः प्रयत्नो ध्वनिः शब्दस्त्वयोः संसर्गात् । निम्न इति  
 निक्षिप्तो ग्रहः, श्रुतं—शैथिल्यम् । वर्णो [ निष्पत्ति ] कालभावेति—अल्पस्वरत्वेन  
 भावशब्दस्य पूर्वनिपातः । विघृतकण्ठा इति—विघृतो विघासारूपप्रयत्नेन संस्कार्यः  
 कण्ठो येषां ते तथा । अघोषा इति—अघोषतारूपप्रयत्नेन संस्कार्यः । घोषयन्त 25  
 इति—घोषवचाप्रयत्नेन संस्कार्यः । अरुक् श्रुततीति रुजे रुचेर्वा कर्मभावे वा किम् ।

‘रयौजसमौ’ । १-१-१८ ॥ त्रयी त्रयीति—मवनक्रियायां वीप्सा, विशेषणार्था  
 इति विशेषणं विशेषो—व्यवच्छेद इति यावत् तत्प्रयोजना इत्यर्थः, बहुवचनमिति—



‘अं अः × क × पञ्चपसाः शिष्ट’ १-१-१६ ॥ देशकाललिपिमेदेऽपि रूपामे-

- दादृष्टान्तमाह-वज्राकृतिरिति । वज्रस्येवाऽऽकृतिर्यस्येति स तथा, गजकुम्भयोस्त्रि-  
 ऽऽकृतिर्यस्य सोऽपि तथा, ककारपकारौ चाऽनयोः परदेशस्यावुच्चार्येत, सर्वत्र परस-  
 म्बद्धावेवैतौ भवतो न स्वतन्त्रौ, नाऽपि पूर्वसम्बद्धावनुस्वारवदिति । रेफदेशत्वात्कल-  
 5 पफसंनिधावेव तयोः प्रयोगादल्पविषयत्वम्, अत एव सत्यपि संहिसामानाधिकरण्येऽ-  
 न्यीयस्त्वज्ञापनाय शिष्टित्येकवचनेन निर्देशः कृतः । अथ कथमनयोर्वर्णत्वम् ? वर्ण-  
 समान्ताये पाठाभावात्, सत्यं; रेफस्य वर्णत्वात्तयोश्च रेफादेशत्वाद्दर्शित्वसिद्धिः । न च  
 वर्णादेशत्वेन लोपस्याऽपि वर्णत्वमाशङ्कनीयम्, तस्याऽभावरूपत्वात्; न चाऽभावो-  
 भावस्याऽऽश्रयो भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । अथमेवाऽर्थो बहुवचनेन सूच्यते, अनुवा-  
 10 कत्वेन तस्य साधकत्वाभावात् इत्याह-बहुवचनमिति । ननु कथं × क × पयोव्यञ्जन-  
 संज्ञाऽपि-पूर्वेषामस्ति तत्कथं तैः सह न विरोधः ? उच्यते, व्यञ्जनसंज्ञानन्तरमेपां  
 संज्ञाविधानाद् व्यञ्जनसंज्ञाऽपि, यदि वा कादिभ्यञ्जनमित्यत्राऽऽश्रया कस्याऽऽदियौ-  
 ऽनुस्वारो विसृष्टो वा सोऽपि व्यञ्जनमित्यविरोध इति ।

- ‘तुल्यस्थानास्य प्रयत्नः स्वः’ १-१-१७ ॥ प्रायो जिजन्ता चुरादावतुलेः  
 15 [ चुरादौ तुलेः ] तोल्यतेऽन्येति “भिदायेति” [ इत्यनेन ] तुला, अस्पति-क्षिपति  
 वर्णाननेनेत्यास्पम्; प्रयत्नः उत्साहः । नासिकोष्ठौ चेति व्यस्तावेतौ, समासे  
 तु “प्राणिर्द्वयं” इति समाहारः स्यात् । तर्सीति तालः “कट्वृषट्भादिभ्यो रोलञ्च”  
 इत्यनेन णिङ् प्रत्यये रेफस्य च लत्वे तालः । कलपतीपदास्यभावमित्यद्, अल्पाधर्मं  
 कपि णके वा कूर्ध्वस्कलके “अस्मि” इति कादेशः, काकलक इति संज्ञा यस्य स  
 20 तथा, ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः आन्तर इत्यन्तरा भवो “भवे” अण इति अन्तर्जातो  
 वा, भवे तु अर्थे “दिर्गादित्वाद्यः” स्यात् । स्पृश्यन्ते स्म स्पृष्टा वर्णास्तेषां भावः  
 स्पृष्टता, वर्णानां प्रवृत्तिनिमित्तं स्पृष्टताहेतुत्वात्प्रयत्नोऽपि स्पृष्टता; “अधोदिभ्य”  
 इति अ प्रत्यये वा प्रयत्नानां संज्ञा इमा यथाकवञिङ् व्युत्पाद्यन्ते एयं सर्वत्र ।  
 एवमीपस्स्पृष्टतादि । विव्रिपन्तेस्म विष्टता वर्णास्तेषां भावः, ईपद्विविपन्ते स्म ।  
 25 करणमिति वर्णोत्पत्तिकाले स्थानानां प्रयत्नानां च सहकारि कारणं । सर्वं सुखं  
 स्थानमस्य, सुखस्थितानि सर्वाण्यपि स्थानान्यवर्णस्येत्यर्थः । कण्ठतालव्याचिति  
 कण्ठतालुनि भवौ दे...स[दिहांश्चाद्यः] समुदायादपि यः । स्रक् स्थानः इति सूक्त-  
 शब्द ओष्ठपर्यन्ते वर्तते । स्पृष्टं करणमिति स्पृश्यन्ते वर्णा अस्मिन्नित्यौणादिके

“ क्षीरीः ” इत्यादिबहुवचनमामर्षात् किति ते स्पष्टं स्पष्टताशुभः, स्पष्टतानुगतं  
 करणं कृतिरुच्चारणप्रकारः; एतमीपत्स्पष्टं करणम् इत्यादावप्युच्यते द्रष्टव्यम् । स्वरेण  
 ए ओ विष्णुततराचिति इत्यत्र विष्णुततरताऽतिविष्णुततरताऽतिविष्णुततमतराणां  
 प्रयत्नान्तराणां सद्भावात् मन्थया प्रयत्न इति बहुमुचितं कथं चतुर्थेत्युक्तं ? मत्स्यं,  
 विष्णुततरतादीन्यपि विष्णुततया परिगृह्योक्तं चतुर्थेति, विशेषस्य सामान्येऽन्तर्मागात् । 5  
 अकारः संघृत इत्यन्ये, अतिसंघृताख्यं पञ्चमं प्रयत्नमन्ये मन्यन्ते, इत्युत्पत्त्यर्थः  
 [इत्यर्थः] । अकारं संघृते शिषोऽयामेके पठन्ति, तेनाऽकाराऽऽकारयोर्भिन्नप्रयत्नतरात्  
 स्वरसंज्ञा न प्राप्नोति । अतिविष्णु एवाऽत्र प्रतिप्रायते, प्रयोगे तु संघृत एवाऽग्री स्व-  
 रूपेणेत्यन्य इत्युक्तं । सानुनासिकेति नासिकानुगतो यो र्णधर्मः, नह तेन वर्तते  
 यो वर्णः स तथा । निर्गतेऽनुनासिकाद्यः स तथा । स्वरः संज्ञातो येषां ते स्वरिताः । 10  
 यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः । अनुनासिक इति, अनुनासिको घर्षोऽस्याऽस्तीति  
 “ अघ्रादित्वाद्यः ” तद्वर्णरहितोऽनुनासिक इति, रेफोऽप्यमर्षात् त्विति, अन्यणार्ण-  
 धया तेषां स्वरत्वामात्रो रेफस्य रेफः स्रो भरत्येव । एवमृष्मणामपि स्रा न भरन्तीति ।  
 ननु वर्णानां तुल्यास्यप्रयत्नत्वे कथं श्रुतिभेदः ? उच्यते-कालपरिमाणकृतमुणभेदा-  
 द्भ्रुतिभेदः तथाहि-यावत् कालेनाऽक्ष्ण उन्मेषो निमेषो वा भवति तारत्कालो मात्रा, 15  
 मात्राकालो वर्णो मात्रिको, द्विस्तागन् द्विमात्रा, त्रिस्तागन् त्रिमात्रः अर्धमात्राकालं  
 व्यञ्जनं, तदिदं वर्णेषु चतुर्विधं कालपरिमाणं भेदकृत् भवति । ते एतस्मिन् इत्यर्थ-  
 चेति । आसन्न इत्यत्राऽपि महाप्राणस्यैराऽऽकाशा, अन्येषां च वेदे प्रयोजनम् ।  
 श्वासनादाधित्यादि, आसादय एव चानिनिक्षेपण नादादय उत्पद्यन्ते, इति पुगल-  
 केनोक्ताः । वायुना कोष्ठ इति, कोष्ठे-उदरे, शिक्षामिति शिक्ष्यतेऽस्या इति 20  
 “ केदोऽगुरोर्भ्यञ्जनाद् ” इति अप्रत्यये शिक्षा । संतृप्तेत्यिति संकृषिते कण्ठविन्दे  
 नादश्चनिसंसर्गादिति नादः प्रयत्नो घनिः शब्दस्तयोः संसर्गात् । निग्रह इति  
 निश्चितो ग्रहः, असनं-शैथिल्यम् । वर्णा निष्पत्तिः ]कालभावेति-अस्यत्यस्त्वेन  
 मानशब्दस्य पूर्वनिपातः । विष्णुतरुण्डा इति-विष्णुतो विनाशान्यप्रयत्नेन संस्कार्यः  
 कण्ठो येषां ते तथा । अघोषा इति-अघोषताभ्यप्रयत्नेन संस्कार्यः । घोषयन्त 25  
 इति-घोषयन्ताप्रयत्नेन संस्कार्यः । अरुह्य व्योवतीति रुजे रुचेर्वा कर्मभावे वा किर ।

‘स्पर्शसमौ’ । १-१-१८ ॥ त्रयीत्रयीति-मननक्रियायां वीप्सा, निक्षेपणार्था  
 इति विशेषणं विशेषो-व्यक्तेरुद्देश इति यावत् तत्प्रयोजना इत्यर्थः, बहुवचनमिति-

तदादेशास्तद्वद्वन्तीति न्यायात् साध्यसिद्धिर्विष्यति किं बहुवचनेन ? सत्यं, न्यायं विनाऽपीत्थं साधितं, इयं हि महती शक्तिर्यत्परिभाषां न्यायांश्च विना साध्यत इति ।

‘स्त्यादिर्विभक्तिः’ । १-१-१९ ॥ विभज्यन्ते विभागश्चः प्रकाशयन्ते कर्तृकर्मा-  
दयोऽर्था अनयेति “आदिभ्यः” इति क्तिः । अनुबध्यते कार्यार्थमुपदिश्यत इत्यनु-  
5 बन्ध । इत उत्सृष्टः-स्यक्तोऽनुबन्धो येन यस्य वा स तथा तस्य । व्यवस्थावाचीति  
तेम ये यदनुबन्धा यावन्तो विभक्तिसंज्ञायां पूर्वाचार्यैर्न्यबस्थापितास्त एव तदनु-  
बन्धा एव तावन्त एवाऽनुगृह्यन्त इति ।

‘तदन्तं पदम्’ । १-१-२० ॥ पद्यते-गम्यते कारकसंसृष्टोऽर्थोऽनेनेति पदं  
“वैपौदयः” इत्यल् । नन्वन्तग्रहणं किमर्थं ? सत्यं, न चाऽस्त्यन्तग्रहणे सा पदमिति  
10 कृते स्यादेरेव पदसंज्ञा स्यात्तत्तथाऽग्निवित्यादौ पदमध्ये विधीयमानं पदं पदादौ न  
स्यादिति वाच्यम्, “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति ?  
सत्यं, पदसंज्ञापामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तप्रतिषेधार्थं, अ-  
न्यथा “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति परिभाषया स्यावन्तस्य विभक्तिसंज्ञा स्यात्,  
तस्यां च सत्यां काष्ठगृहं युष्मत्पुत्राणामित्यादौ काष्ठशब्दस्य गृहमिति विभक्त्या  
15 पदत्वे ततः परस्य युष्मद् स्याने पुत्राणामिति विभक्त्या सह वसादेः स्यादित्य-  
विष्पासिः, ददाति नः दद्यामित्यादौ च ददातीत्यादेर्विभक्तिसंज्ञकत्वेन पदमावा-  
च्यम् न स्यादित्यन्याप्तिरिति ते मा भूतामित्यन्तग्रहणम् ।

‘नामसिद्धयञ्जनं’ । १-१-२१ ॥ नमति पातये इति, नमति प्रदीमार्वं  
गच्छत्यर्थं प्रति इति, “सार्त्तमात्मन्” इति निपातनात्नामशब्दः साधुः । येति विशि-  
20 ष्टार्थप्रतीतिं जनयतीति निः, “मीवीमेह्व्यो” णिदिति ङिङ् इः । ऊर्णापुरिति-अत्र  
पदत्वात् “अवर्णेर्बर्णस्य” इत्यनेन आलोपो न भवति, तत्र “तोऽप्यदस्य” इत्यतोऽप-  
दस्येत्यधिकारागमनात् । दत्तवमिति-पश्यतीति दर्शनमिति-दृश्यतेऽनयेति वा किपि  
दृश् । यज्वेति-इष्टवान् यज्वा “सुर्वजो दृनिष्” । ननु नामसिद्धयञ्जन इत्येव क्रियतां  
किं य वर्जनेन ? न च वाच्यतीत्यादावपि पदसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यं, यतो व्यञ्जनद्व-  
25 राऽनेनैव राजीयतीत्यादौ पदत्वे सिद्धे “न क्व” इति सूत्रं नियमद्वयतया व्याख्या-  
स्यते, नकारान्तमेव क्यप्रत्यये पदसंज्ञं भवति नाऽन्यदिति, नान्तं क्यप्रत्यय एव पदं  
न प्रत्ययान्तर इति विपरीतनियमोऽपि कथं न भवति ? तथा च राज्ञा सीमेत्यादा-

वपि पदत्वं न स्यादिति चेत् तत्र “ युक्ताख्यति ” इत्यादिनिर्देशात्, सत्यं, यवर्जना-  
भावे सत्सु साधु सत्यमित्यादिषु नामसिद्धि पदसंज्ञा स्यादित्येतदर्थं यवर्जनमिति ।  
राजतेत्यादि, सौधुवमित्यादौ नियमस्य चरितार्थत्वात् पयोम्यामित्यादौ चाऽप्यव्य-  
ञ्जनमित्यस्य राजतादृक्त्वमित्यत्रोभयप्राप्तौ “ स्पर्धे परम् ” इति न्यायाद् व्यञ्जना-  
भितं पदत्वं भवति ।

5

‘नं कये’ । १-१-२२ ॥ चर्मावतीति चर्मणः प्रागतचत्वासम्भवाद् व्यर्थमावे  
क्यक् न प्राप्नोतीति तद्वद्वेच्यर्चनशब्दात्प्रत्ययः । अचर्मवान् चर्मवान् भवतीति,  
यथा निद्रापतीत्यादि । अवितीति-अन्तर्वर्तिन्या विमत्स्या “ तद्वत् पदम् ” इति  
पदत्वं प्राप्तं तत्सिद्ध्येति नियमेनाऽप्योदितमपि व्यञ्जन इत्यंशेन पुनः प्रसूतम्, ततोऽ-  
पि प्रतिपेधेन प्रतिषिद्धमनेन प्रतिप्रसूयते ।

10

‘नस्तं मत्त्वर्थे’ । १-१-२३ ॥ मनुर्मत्वर्थोऽर्थो वस्येति सामानाधिकरणो बहु-  
व्रीहिः । यथोद्घो मूलमस्येत्युद्भूत इत्यत्र, नहि प्राणी प्राण्यन्तरस्य साक्षान्मूलं भव-  
तीति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः, समग्रेण चोद्घेण सह सादृश्याभावादुद्भूतशब्दोऽवयवे  
वर्तते, मूलेनैव मूलसादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यान्मूलमिव मूलमस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते,  
एवमिहाऽर्थेन मनुशब्दस्याऽर्थेन सामानाधिकरण्यमनुपपद्यमानं मनुशब्दं मत्वर्थवृत्तिं  
गमयतीत्युक्ते मतोरपि । मनुशब्दस्याऽपि मत्वर्थव्यभिचारान्मत्वर्थेन ग्रहणमिति ।  
पेचुष्मानिति-“ स्थानीयौऽवर्णविधौ ” इति न्यायेनाऽपदसंज्ञस्याऽऽदेशोऽप्यपद-  
मित्युपादेशे कृते सन्तत्वाभावेऽपदत्वाद् “ घुटस्तेतीयः ” इति पस्य डत्वं न भवति ।

15

‘मनुर्नभोक्त्रोवति’ । १-१-२४ ॥ इति शब्दः सान्त उकारान्तमनुशब्दव-  
त्प्रजापतौ वर्तते, न मातीति अस्तित्वसि “ नसादयः ” इति नरवादित्याद्, भसम-  
र्जनदीप्त्योरित्यस्य भस्मेर्भवमस्तीति क्विपि नभ्यतीत्यसि वा नभः-भाषणः, नभ  
आकाशं तद्वन्नमस्वत् अयं शब्दः पाणिनीये शाकटायने च छान्दसो निर्णीतः, परं लोक-  
प्रसिद्ध्या शाकटायन एतदर्थं घञं चकार, ततो लौकिकप्रयोगो नभोवदिति द्रष्टव्यः ।

20

‘घृत्पन्तोऽसपे’ । १-१-२५ ॥ वर्तनं-वृत्तिः क्तिःवर्तनव्यापारवतीत्यर्थः,  
वर्तनं त्वयवयवार्थपेक्षया परस्य समुदायार्थस्य प्रतिपादनं, यद्वा वर्तिपीठ परार्थमभि-  
धेयादित्याशास्पमाना वृत्तिः कर्तरि विक्र, यद्वा वर्तन्ते स्वार्थपरित्यागेन पदान्यत्रे-  
त्याधारे तौ वृत्तिः पदसमुदायादिरूपा, सा त्रेधा-समीपवृत्तिः, तद्विधान्तवृत्तिः,

25

- नामधीतुवृत्तिश्चेति; राजपुंल्लेख, औपगौर्वे, पुत्रकौम्भतीत्यादि । परार्थाभिधानमिति-  
 अवयवापपेक्षया परोऽर्थः, समुदायार्थो यद्वाऽवयवपदापेक्षया समुदायः परमदिव-  
 लक्षणः परः तस्याऽर्थस्तस्याऽभिधानम् । अनेकार्थत्वात्परार्थाभिधानेऽपि वृत्तिश्चन्द्रः ।  
 अवसानमिति अवसीयतेऽस्मिन्नित्यवसानम् । लीड इति लिहौ क्तिप्, शूनो लिहौ  
 ॥ श्लिहौ, “पृच्छयत्नाच्छेदे” इति समास इति कर्तव्यं, न तु शानं लीड इति;  
 यत्तस्मिन् कृते “गतिंकारकः” इति क्विचन्तेन लिह इत्यनेन समासे सति लिप्  
 इत्यस्याऽविभक्त्यन्तत्वेन पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्तीति । राजवागिति-अत्राऽन्तब्रह्म-  
 णात्पूर्वस्य पदत्वे सति न लोपः, तथाऽवयवाभितपदत्वप्रतिषेधेऽपि समुदायविभ-  
 क्त्याभितं पदत्वमस्तीति कत्वं बभूवेति । चाकृत्यक्स्वच इति-अत्र बाकृत्यन्दापेक्षया  
 10 त्वक्लृन्दो घृत्त्यन्त इति परस्याऽऽश्रय इति । चाकृत्यचमिति-अत्र समामान्ते  
 कृते वृत्तिरफसान्ता भवति, न तत्र त्वमिति घृत्त्यन्तः ततो “घृत्त्यन्तोऽस्ये” इति  
 पदत्वप्रतिषेधस्त्वचो न प्राप्नोति, समासच-उच्यत इत्यादिना अपमर्धः समामासा-  
 मासान्तो विधीयमानस्तत्त्वैवाऽन्तत्वं व्याहन्ति, न तु तदवयवस्य त्वचः तस्य  
 समासावयवत्वात् । नहि समुदायस्याऽवयवोऽवयवस्याऽवयवो भवति । पदार्थ  
 15 व्याख्या-समासश्चन्द्रेण समासावयवोऽभिधीयते, ततः समामात्ममासावयवत्वचः  
 समासान्तो विधीयत इति, भवत्त्वृत्त्यन्तरं त्वचस्त्वयापि मित्त्वेति नियमेन  
 पदत्वं निवर्तत इति भावः । अथवा समागात्परः समामान्तो विधीयते ततः  
 स्यादेः पूर्वस्त्वच एव परो भवतीत्यस्तु अकृत्यन्तरं त्वचः तत्र च पदत्वप्राप्तिरेव  
 नाऽस्तीति कत्वाभाव इति । ममास चन्द्रस्तु तत्स्वरञ्जान् कपित्यमागावयव  
 20 क्वचित्समासं चाऽऽहन्ति । दधिसेगिति-सिञ्जतीति विप् ततो दध्नः सेरु इत्येव  
 कार्यं, दधि सिञ्जतीति तु न, यतः ‘सोऽपदातिगेष्विष नेप्पत’ इति न्यासः । ननु  
 बहुमर्षिषा दीर्घांपुषेत्वादी अगद इति यमनात्पदत्वपराभावे तस्य एव न  
 प्राप्नोतीति ? उच्यते, “व्याप्ती र्भाव” इत्यत्र द्विगकाराद्यो वृत्त्यन्तोऽग्रे न  
 पदमित्येवं, न्यूह्यस्य प्रकृतार्थमन्तत्वेन, न न मये पदमपि तु पदमेवेत्यप्राप्ताऽपि  
 25 पदमपि मस्य पत्वे भवतीति । अग्निमादित्यादी पदादित्वादेव मस्य पदमासाभि-  
 र्थकः मन् आपयति नत्रा निर्दिष्टं पदत्वं मस्य पत्वेऽभितरे, यतो बहुमर्षिषादावन्तो  
 रिपवस्य मस्य पत्वे न पदमपि, आदिस्यस्य तु मस्य पत्वे दधिमपिपादी पदमपि ।

‘सपिद्रोपणमागुपाति पाङ्गम्’ । १-१-२६ ॥ आत्पापदेम द्विपः  
 प्रपानन्वेन मागुपाभिपायितपा पेरपान्पागम् । एव द्विपादं वृत्तिं तत्र वृत्तिं

विधानसामर्थ्यादेव न लुप्तं न भविष्यति, किं विभक्तिवर्जनेनेति ? सत्यं, काँस्कान् इत्य-  
 “ शंसोऽस्तौ ” इति न विधानं चरितार्थमित्यन्यत्र नलोपः स्यादिति । ननु साधु-  
 ब्रूत इत्यत्र विभक्त्यन्तत्वादेव नामत्वं न भविष्यति, किं वाक्यवर्जनेन ? तत्र

“ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति परिभाषया ब्रूधातोरेव विभक्त्यन्तत्वं, न तु समप्रवाह-

- 5 स्प, ततो वाक्यस्य नामत्वे साधुर्धर्मं ब्रूत इत्येवंरूपाद्वाक्याद्विभक्तावनिरूपप्रस-  
 इति । समासादेर्भवत्येवेति-अन्यथा हि अर्थवच्छन्दस्य नामत्वे विधीयमानेऽर्थव-  
 त्समुदायरूपस्य वाक्यस्य प्रसङ्ग एव नास्ति, किं वाक्यवर्जनेन ? ततश्चेतदे-  
 वाक्यवर्जनेन घोषयति, समासादेः समुदायस्य भवत्येवेति । नन्वधातुविभक्तीत्य-  
 प्युदासाश्रयणादर्थवत् एव नामत्वं भविष्यति, नाऽर्थोऽर्थवदित्यनेन, सत्यं; अर्थवदिति  
 10 संज्ञिनिर्देशार्थं प्युदासाश्रयणे हि केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यात्  
 ततश्चाऽनर्थकानामपि धर्मान्तरेण सदृशत्वे नामसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह-अर्थवदिति  
 अप्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे घन इत्यादेः अखण्डस्यैवार्थवत्त्वं, न तु तदवयवार्थस्य घन  
 इत्यादेर्नान्त्येति, व्युत्पत्तिपक्षे तु धात्वर्थेनाऽर्थवत्तायामपि धातुद्वारेणैव वर्जनसि-  
 द्धिरिति । ननु गौरिति चक्षुषे शक्तिवैकल्याद्गो इति केनचिदुक्तं तत्समीपवर्ती च  
 15 तदुक्तमपरेण पृष्ठः सन् अनुकरोति तदा तदनुकारणस्य नामसंज्ञा स्याद्वा नपेत्याह-  
 यदेत्यादि-अनुकार्येणेति-वर्णावलीरूपेणेत्यर्थः ।

‘ पुंस्त्रियोः स्वमौजम् ’ । १-१-२९ ॥ अलौकिकोऽयं निर्देशः, अन्यथा पुमांश्च  
 स्त्री चेति कृतेऽर्थत्वात् स्त्रीशब्दस्य ग्राह्यात्वे “ स्त्रियां पुंसो द्वन्द्वश्च ” इति समामान्ते  
 न स्त्रीपुंसयोरिति स्यात्, अनेन चैतद् ज्ञाप्यते क्वचिदलौकिकोऽपि निर्देशो भवतीति ।

- 20 स्वमौजसिति-अत्र व्यतिक्रमनिर्देश एवाऽऽश्रूय्या औकारद्वयग्रहणं साधयति, तथाहि-  
 अम् च औश्च अमौ, उतः सिध अमौ च जम् चेति कृतेऽम्पदचरितस्य द्वितीया-  
 द्विवचनस्य ग्रहः, आश्रूय्या तु व्याख्यानं औश्च जम् च औजम्, सिध अम् च औजम्  
 चेति कृते जम् साहचर्यात्प्रथमाद्विवचनस्य ग्रहः, एकत्रोपे वा क्रियते, औश्च औज  
 आवौ, उतः सिध अम् च आवौ च जम् च उच्येति, इत्याह-औरिति ।

- 25 ‘ स्वरादयोऽप्ययम् ’ । १-१-३० ॥ “ छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ” इत्यस्य पञ्चात्

“ सप्तुः सदाऽप्यासगृहीतशील-विज्ञानमम्पत्प्रसरस्य गीमा,

अदृश्यताऽऽदर्शवतामलेषु ॥ ” इति पादत्रयं द्रष्टव्यम् ।

अत्युच्चैः साविति—ननु पूर्वपदमप्यत्राऽप्ययं तदन्तस्तन्मन्वित्वास्तुष्टुप्राप्नोतीति ? सत्यं, अतिक्रान्तेऽर्थे लिङ्गसंख्यायोगादतिशब्दः सन्ने वर्तते इति नाऽप्ययम् । “ अ-  
तिरक्तिर्कमे च ” इत्यत्र बाहुलकात्समासमावेऽतिस्तुत्वेत्यादौ क्रिया [ संघट्टस्य ]  
शब्दस्याऽतिशब्दस्य द्योतकत्वमेवेति । परमनीचैः इत्यादौ, अत्र तुशब्दो विशेष-  
णार्थः, पूर्वस्मादिशेषं द्योतयति तेन किं सिद्धम् ? यत्राऽनुपसर्जनस्वराद्यन्तो भवति ८  
तत्राऽप्ययवः समुदायश्चोभयमप्यन्यथं भवत्येव, समासस्योच्चरपदार्थप्रधानत्वात् ।  
अन्वर्थसंज्ञेति—अनुगतोऽर्थेन, अर्थमनुगता वा, अनुगतोऽर्थो यस्या इति वाऽन्वर्थः,  
सा चाऽष्टौ संज्ञेति । फारकविभक्तीति—विभक्तयो वचनानि । विभक्तिष्विति—विभ-  
क्त्यर्थेषु फारकेष्विति—यावत् । ननु भवत्येवं तथापि संज्ञाविधौ तदन्तप्रतिषेधस्य  
ज्ञापितत्वात्, “ ग्रहणयवा नाम्ना न तदन्तविधिः ” इति प्रतिषेधाच्च कथं परमोच्चै- 10  
रित्यादौ तदन्तस्याऽप्ययसंज्ञेत्याह—अन्वर्थोभ्रयणे चेत्यादि । न ज्येति न नानात्वं  
गच्छति सत्त्वधर्मान्न शुद्धातीत्यन्वर्थसिद्धिः । अयमर्थो यदन्यर्थसंज्ञाकरणाद्वितीयम-  
व्ययमित्युपस्थापितं तद् विशेष्यत्वेन विज्ञायते तस्य स्वरादीतिविशेषणत्वेन, ततश्च  
“ विशेषणमन्तः ” इति न्यायापाददन्तविज्ञानात्केवलस्य तु व्यपदेश्यवद्वावात्परमोच्चै-  
रित्यादावप्यव्ययसंज्ञा विज्ञायत इत्यर्थः । यदव्ययमध्यं शब्दरूपं, किं विशिष्टम् ? 15  
स्वरादि स्वराद्यं तदव्ययसंज्ञं भवतीति च सूत्रार्थः समजनि । सनुतर-मेध्यकाले  
[ अधोभागे ], अस्तम्—नाशे यथाऽस्तं गतः—सवितेति, दिवा—दिने, दीपा—रात्रौ पशु-  
पिते च, योस्—वैपयिकं सुखम्, मयस्—सुखम्, विहायसा—खस्, रुदेः “ वृत्तं तन्निव-  
न्वपिबन्धः ” इति बहुवचनादीप्रत्ययेऽसागमे च रोदसी—यावाभूमी, ॐ—प्रणवा-  
भ्युपगमादौ, भूस्—भूमिः, शुवस्—अन्तरिक्षम्, समया निकषा च सामीप्ये, अन्तं 20  
रातीति आप्रत्ययेऽन्तरा—विमर्शे मध्ये चाऽऽप्ययप्रधाने, बहिः—बहिर्भूते बहिष्ते च,  
असाम्प्रतं—अयुक्तम्, विस्मितार्थाददः पराश्चातेर्निदित्याप्रत्यये अद्वा—अद्यस्ये, अर्धैः  
“ ईषीरी० ” इति किति ते गणपाठान्मागमे, श्रतं—शुद्धौ, अस्तेः “ सिक्योस्याद्व० ”  
इति निपाठनात् ये श्रतादेशे गणपाठान्मागमे, सत्यं—ब्रह्मप्रतिषेधयोः, इत्पूर्वादिपाते-  
र्वित्याकारे इद्वा—प्राकाशये, मुषा—निर्निमित्तप्रतीतिकरणयोः, मिथो—रहःसहार्पयोः, 25  
मिथ—स्वाङ्गे, मिथः—विजनविद्योतेतरे नराद्यैः, मिथुस्—सङ्गमे, मिथुनं—युग्मम् निपा-  
ठान्मागमे, अनिशं—अनवच्छेदः, मङ्गु—शीघ्रं, अटि—संपाते इत्यतः “ च्छुशायजि ”  
इत्यादिवहुवचनाच्चिप्रत्यये बाहुलकादिटि च, अटिति—शीघ्रायं, सामि—अपे, साचि-

- वक्रत्वे, विष्वक्-समन्तात्, अन्वक्-पथात्, तावद्वाक्साक् इति ॥३॥ शब्दा-  
 त्यजिद्रवतिस्रवतीनां " द्रामादयः " इति निपातनात्सिद्धाः शीघ्राथे, कवक्-  
 शीघ्रानुवसामीप्यलाभेषु, धिकादयवत्तारो द्रामादित्वात्, हिरण्-वियोगे, योक्-  
 शीघ्रसम्प्रत्यर्थयोः, मनाप्-ईषदप्राप्तयोः, अरं-शीघ्रमत्पर्य वा, परं-मनागिष्टे, परं  
 5 किन्तु, तिरस्-अन्तर्ध्वज्जा तिर्यग्भावेषु, मनस्-चित्तं, नमस्-प्रणामे, भूयस्-वारं  
 वारम्, प्रायस्-बाहुल्येन, प्रबाहु-अध्वर्यो अस्थैव गणपाठान्मान्तत्वे प्रबाहुक्-  
 अत्यर्थं, प्रबाहुकं-अत्यर्थं समकालं च, आर्य-श्रीतिसम्बोधने पापादिरते च,  
 हलं-सीरं, आर्यहलं-विक्षिप्तं सीरं बलात्कारश्च, बलवत्-अत्यर्थं, क्लृते-वियोगे  
 विना च, सम्पूर्णात्पदेः पदिपटीति इ प्रत्यये गणपाठात्समो मलोपे सपदि,  
 10 साक्षाद्-प्रपञ्चतुल्ययोः, सत्-परित्राये, प्रश्नाम्-प्रश्नामके, सनात्-विरन्तने,  
 सनत्-हिंसायां, नाना-पृथग्भावे, विना-योगप्रतिषेधे, सहमा-अतर्किते, युगपत्-  
 क्रियासममिहारे सदाथे च, उपांशु-रहस्यशनकैर्वचने च, पुरतस्सादयः ३ प्रथमे  
 पुरोऽर्थे च, कथत्-नित्ये, पुनः-पुनरर्थे च, यः शब्दवृत्तिकुशिक्षित इति कृपणादिदेः  
 क्विपि क्वचित्-योगप्रशंसस्तिमावेपुः इति स्वरादयः । इतिशब्द-एवं प्रकारार्थः, एवं  
 15 प्रकाराः स्वरादयो शृङ्गन्ते न स्वेतावन्त इत्यर्थः, यतः—

“इत्यन्त इति संख्यानं, निपातानां न विद्यते । प्रयोजनबन्धादेते, निपात्यन्ते पदे पदे ॥१॥”

- आकृतिगणार्थमिति—आक्रियतेऽनयेत्याकृतिर्विधितस्या गणस्तदर्थमिति ।  
 अन्ययीमायस्य चाऽन्ययत्वं नाऽङ्गीकर्तव्यं, तदङ्गीकरणे शुचकैर्नीचकैरित्यादिवद्-  
 पात्रिप्रत्यगनीत्यत्राऽपि “अन्ययत्वं कोऽयं” इत्यक् प्रसज्येत । तद्योषकुम्भमन्यमि-  
 20 त्यादौ दोषामन्यमहरित्यादिबन्मागमप्रतिषेधः-स्यात् । अथाऽन्ययीमायस्य “एतार्थ-  
 पूर्वणाऽन्ययः” इति षष्ठीसमासप्रतिषेधेऽन्ययसंज्ञाकलमिति चेन्न, तत्र समासकाण्डे बहु-  
 लाधिकारादेव सेत्स्वतीति, किञ्चाऽन्ययीभाष इति महती संज्ञा यच्च कृतवानाचार्य-  
 स्तज्ज्ञापयति कचिदन्ययत्वमपीति, तेन चैत्रस्योपकुम्भमित्यत्र न समासः ।

- ‘चादयोऽस्सत्वे’ । १-१-३१ ॥ अनुकार्यादानिति-आदिशब्दादत्युभेसावि-  
 25 त्यत्र वाचकस्याऽतिशब्दस्य चिनोतीति च इत्येवं क्रियाप्रधानस्य च चशब्दस्य नाऽ-  
 न्ययसंज्ञेति, अह-निदेशविनिर्णयकिलार्थेषु, एवशब्दस्यैव निपातनान्मान्तत्वे एवम्-  
 उपमानोपदेशप्रभ्राविकर्कप्रशस्त्यसु, नेत् चेत् नयतेचिनोतेष विधि निपातनाच्चागमे  
 द्वावपि प्रतिषेधविचारस्तद्वचनेषु, नचेत् नयदि-निषेधयोः, चण चशब्द एवाऽयं निवृ



वेदर्थे पठ्यते, अयं च दास्यति, अयं चेदास्यतीत्यर्थः, केचित्तु चण शब्द इत्यस्य  
 विजन्तस्य रूपमिच्छन्ति तन्नु न बुध्यमानहे, कचित्-प्रश्नकालयोः, यत्र-यस्मिन्  
 स्थाने तदा वाचकाः, नह-प्रत्यारम्भाविषादप्रतिषेधेषु, नहि-अभावे, हन्तप्रीतिवि-  
 पादसम्प्रदानेषु, माकिस् नकिस्-माहपूर्वाहपूर्वाच्च कायतेर्विति इसि आलोपे  
 नञदित्यस्वाभावे च एतौ द्वावपि निषेधे वर्जने च, वाव त्वाव-सम्बोधने, न्वाव 5  
 वावत् त्वावत् न्वावत् एते सर्वेऽप्यनुमानप्रतिज्ञाप्रैषसमाप्तिषु, स्तै सुवै न्वे नुवै एते  
 पितृकं पादपूरणे च, रै-दाने दीप्तौ च, वै-स्फुटार्थे, शृणोति वातिवष्टिभ्यो बाहुलकादटि  
 प्रत्यये यथाक्रमं श्रौण्यौषधपादेषु च श्रौण्ट् शौण्ट् वण्ट् एते श्रयोऽपि देवहविर्दानादौ,  
 षट् बाद वेट् एते त्रयः प्रश्नसायां, पाट् प्याट् एतौ सम्बोधने, फट् हुम्फट् छंयट्-  
 भर्त्सनसम्बोधने, अघ-अघोऽर्थे, आत्-कोपपीडयोः, स्वधा-पितृपत्नौ, स्वाहा- 10  
 हविर्दाने, चन-अप्यर्थे पादपूरणे च, हि-हेतावधारणे च, अथ-मङ्गलाऽनन्तरा-  
 ऽऽरम्भप्रश्नकात्स्वर्थेषु, अथो-अन्वादेशादौ, नो नोहि-एतौ निषेधे, मोम् इत्यादयो  
 नवे सम्बोधने, ही-विस्मये, हे इत्यादयो दश अनुष्ठयसम्बोधनयोः । ननु-विरो-  
 धोक्तौ, अतन्वयादौ च, झुकमादयः पञ्च प्रत्याख्याने, ऊम्-प्रश्ने, हुम्-भर्त्सने,  
 कुम्-प्रश्ने, उक् सुक् एतौ कपोक्तौ, इम्-रोषानुकम्पादौ, हिम्-सम्भ्रम-भर्त्सनयोः, 15  
 अद्-विस्मये, कद्-कृत्सायां, यद् तद्-हेत्वर्थयाक्योपन्यासयोः, इद्-एवार्थे ईपदर्थे  
 च, चिद्-प्रभावधारणयोः, किद्-भर्त्सनपादपूरणयोः, स्विद् बिमर्श-प्रश्नयोः, उत-  
 विकल्पे, वत-खेदानुकम्पामन्तोषविस्मयामन्त्रेषु, इव उपमावधारणयोः, तु विशेष-  
 णपादपूरणयोः, मु(छन्दो)वितर्कोपमानयोः, यच्च वाक्यान्तरोपक्रमे, कश्चन-कश्चि-  
 दर्थे, किमुत-वितर्के, किल-सम्प्रश्नवार्तयोः, किं किल-विषादशोकात्तिषु किलार्थे 20  
 च, किंस्विद् उदस्विद् आहोस्विद् इति श्रयोऽपि प्रश्नवितर्कविकल्पेषु, अहह  
 अद्भुतखेदयोः, नहयै नवै इत्येतौ प्रत्याख्याने, नवा-विभाषायां, अन्यत्-अन्यार्थे  
 निपातनाच्च तकारः, अन्यत्र अन्यपूर्वाच्चायतेरातो रोऽङ्गायाम इति रे, अन्या विकर-  
 णकाले, शपतेः क्विपि “अप्यौदीनां पोवः” इति पस्यैकत्र वत्त्वे, ष्व् शृष् एतौ प्रतिग्रहे,  
 अथकिम्-अङ्गीकारे, विषु-नानारथे, पट्-पटुत्वे, पञ्च-दृश्यर्थे, खलु-निषेधवाक्या- 25  
 लङ्कारजिज्ञासाऽनुनयनिश्चयेषु, यदिनाम-पक्षान्तरे, यदुत-पराश्रयप्रकाशनादौ,  
 प्रत्युत-पूर्वोक्तवैपरीत्ये, यद्पूर्वादत्तेरिति हाप्रत्यये यदा देशाद्यधिकरणे, यथा  
 कथा चेति अनादरेणेत्यर्थः यमेः “यथय्येति” वे आत्वे च यथा-योग्यतावीप्सा-

थाऽनतिवृत्तिसादृश्याथेषु, शुद्ध-कुत्सारां, च-हिंसाप्रातिलोम्ययोः, यावचावत् एतौ  
 मर्यादावधारणेषु, दिष्टा-प्रीतिसेवनयोः समाजनप्रातिलोम्ययोर्वा, मर्या-सीमन्त्वे,  
 आम-पीडायां, नाम-प्रकाश्यसम्मान्यक्रोधापगमकुत्सनेषु, स्म-अतीते पादपूरणे च,  
 इतिह पुराश्रुतौ, सहादयः पञ्च-सहार्थनिर्देशनिवेदनवाक्यपादपूरणेषु, ईम्-संश्रय  
 5 प्रश्नानुमानेषु, सीम्-अभिनवव्यावहरणामर्षपादपूरणेष्वित्येके, कीम्-अव्यक्ते, आम्-  
 प्रतिवचनावधारणोः, आस्-स्मृतिस्तेदयोः, इति-एवमर्थे १, आद्येऽर्थे २, हेत्वर्थे ३,  
 प्रकारार्थे ४, शब्दप्रादुर्भावे ५, ग्रन्थसमाप्ता ६, पदार्थविपर्ययासादौ ७ च, अत्र अट् अट्  
 एते त्रयोऽपि भर्त्सने, बाह्या-निष्पत्तौ, अनुपक्-अनुमाने, केचित्तान्तमन्ये, दान्तमपरे  
 दीर्घादि च मन्यन्ते; खोस्-कुत्सारां, अआप्रभृतयश्चतुर्दशाऽपि पूरणभर्त्सनाऽऽ-  
 10 मन्त्रणनिषेधेषु ।

‘अधणूतस्वाद्याशसः’ ।-१-१-३२ ॥ तत्त्वादयः प्रत्ययास्ते च प्रकृत्यधि-  
 नामाधिन इति तैः प्रकृतिरनुमीयते, तत्त्वाद्यैते विशेषणत्वेनाऽऽश्रीयन्ते, एतौ  
 “ विशेषणमन्तः ” इति तदन्तविज्ञानं भवतीत्याह तदन्तमिति, किञ्च प्रत्ययस्यै-  
 वाऽव्ययत्वेनाऽर्जुनत इत्यादौ प्रत्ययमात्रावयवार्थवत्त्वेन नामत्वे स्यात्तुस्पत्तौ  
 15 “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति वचनात्प्रत्ययमात्रस्यैव प्रकृतित्वेन तदन्तत्वे पूर्वस्य च  
 “ नानैसिद्धं ” इति पदत्वे “ सपूर्वप्रथममन्ताद्वा० ” इति विकल्पप्रसङ्गः तस्मात्तदन्तः  
 समुदाय एवाऽव्ययं न प्रत्ययमात्रमिति, अर्जुनत इति । अत्र सप्तम्येकवचनस्य  
 लृप्, बहुधा “ एतेर्धोऽऽसन्ने ” इत्यनेन । धा, प्राक् प्राच्या दिशः प्राच्यां वा दिशीति,  
 “ दिक्छन्दारिदेशकालेषु ” इति धा तस्य “ लृप्छेः ” इति लृप्, यथासम्भवं च  
 20 “ व्यादेर्गोर्णस्य० ” इति लीलृक्, ततः सिद्धसिद्धिना “ अव्ययस्य० ” इति लृक्,  
 एतद्विशेषणस्य च क्रियाव्ययविशेषण इत्यनेनाऽव्ययविशेषणस्वाभ्युपेतकत्वं भवति,  
 एवं दक्षिणादिशब्देभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः सिद्धसिद्धयन्तेभ्योऽप्युदादयो ज्ञेयाः,  
 यथासम्भवं च “ सर्वोदयोऽर्थादौ ” इति पुंवद्भाषः, नवरं उपरि उपरिष्टादित्यत्र  
 नामग्रहणे लिङ्ग विशिष्टस्याऽपीति न्यायादूर्ध्वशब्दस्याऽप्युपादेशः । बहुशः इति  
 25 बहवो ददति प्राशित्रादौ “ यद्वर्त्योर्ण० ” इति शस्, बहवो ददतीति “ संवर्धेर्धोर्णो० ”  
 इति शस् । पथि द्वैधानीत्यत्र वनानीति शेषः, संश्रयत्रैधानीत्यत्र च वचनानीति शेषः ।

‘वत्तस्याम्’ । १-१-३४ ॥ आमिति षष्ठीबहुवचनस्य, तद्वित्तस्य, परोक्षाम्पान-

निष्पन्नस्य चाऽपिशेषेण त्रयाणामपि ग्रहणं प्राप्नोति, द्वयोरेव चेष्ट्यतेऽतोऽतिव्याप्त्य-  
 पहतत्वादलक्षणमेतदित्याह—वत्तसीति, तद्वित्तस्येत्युपलक्षणं ततो “धातोर्नेकेस्व-  
 रादा०” इत्यादिना विहितस्याऽप्यामो ग्रहणं तेन पाचयाञ्चक्रुपेत्यादौ टालोपे पद-  
 त्वादनुसारः सिद्धिः, न चोपलक्षणात् पृष्ठीचहुवचनस्याऽपीति ग्रहणं किं न स्यादिति  
 धान्यम् ? यतो य आम् आमेव भवति स एव मृक्षतेऽयं तु नाम् साम् वा भवतीति, 5  
 यद्वा वत्तसी अविमक्ती तत्साहचर्यादामोऽप्यविमक्तेरेव ग्रहणं ततो दरिद्राश्चक्रुवद्भि-  
 रित्यत्र कम् स्थाननिष्पन्नस्य पञ्चतितरामित्यत्र “किं लायेऽयम्” इति विहितस्य  
 च ग्रहणं भवति, यत् एतावेव तयोर्वत्तस्योरविभक्तित्वेन हिताविति व्युत्पत्त्या तद्वि-  
 तावित्यभिधीयते अस्मिन् व्याख्याने “किं लायेऽयम्” इत्यनेनेदमेव छत्रं सम्पूर्णं  
 मृक्षते, आदि शब्देन तु धातोर्नेकेस्वरेति विहितस्य कम् कान्स्थानस्येति । तथा 10  
 दरिद्राश्चक्रुवद्भिरित्यत्राऽऽमन्तस्याऽव्ययत्वेऽपि कुत्सिताद्यर्थे “अव्ययस्यकोद् च”  
 इत्यक् न भवति, अपत्तिमात्रार्थत्वेनाऽऽमन्तस्य कुत्सिताद्यर्थासम्भवादिति । उद्यै-  
 स्तरामिति—कचित्सवार्थेऽतिप्रकृष्टे धाट्ये तरप् ।

‘क्त्वातुमम्’ । १-१-३५ ॥ क्त्वेति ककारोऽसन्देहार्थः, अन्यथा त्वा इति  
 निर्देशे सन्देहः स्यात्, किमयं क्त्वा प्रत्ययस्य निर्देशः किंवा पिदित्वं गोर्त्वं 15  
 यकाभिस्ता विदितगोत्वा इति त्वप्रत्ययस्याऽमन्तस्येति । न द्वितीयैकवच-  
 नस्येति—द्वितीयैकवचनान्तस्याऽव्ययत्वे—“अव्ययस्यकोद् च” इत्यक् स्यात्, तथा  
 देवस्य दर्शनं कुर्वित्यादौ “कुर्वन्” इत्यनेन पृष्ठी न स्यात् । नन्वेवं ह्यस्त-  
 न्यद्यतन्यमन्तस्याऽव्ययत्वं कथं निषिध्यते ? सत्यं, द्वितीयं च तदेकवचनं चेति  
 पिप्रोहे तस्याऽपि संग्रहः, द्वितीयापेक्षया द्वितीयं चैकवचनं ह्यस्तन्यद्यतन्योरिति । 20  
 स्वादुकारमिति—स्वादुनः करणं पूर्वमिति “स्वादेर्धाददीर्घाद्” इति रव्याम् । यावज्जीव-  
 मदादिति यावज्जीव्यत इति णम्, अदादित्यत्राऽनद्यत्वेन ह्यस्त्वनीति ह्यस्त्वनी न मपति,  
 नाऽनद्यत्वनप्रबन्धास्योरिति निषेधात्, किंतु भूतमात्रेऽद्यतनीत्यनेनाऽद्यतनी ।

‘गतिः’ । १-१-३६ ॥ अदः कृत्येति—अग्रहानुपदेशेऽन्तरद इत्यनेनाऽदः-  
 शब्दस्य गतिसंज्ञा ।

25

‘अप्रयोगीति’ । १-१-३७ ॥ प्रयोगः—शब्दस्योच्चारणं सोऽस्याऽस्ति प्रयोगी, न  
 प्रयोग्यप्रयोगीति संज्ञिनिर्देशः, इदिति संज्ञेति । लौकिक इति—लोकस्य ज्ञातो “लोक-  
 सर्वलोकान्ज्ञाते” इत्यनेन इतीकण् लौकिकः ।

‘ अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ’ । १-१-३८ ॥ न विद्यतेऽन्तशब्दो वाचको

यस्य स तथा, पञ्चमीति प्रत्ययोऽभिधीयते स च प्रकृत्याविनाभावीति तेन प्रकृतिराशिष्यते तथा चाऽर्थ इत्याह पञ्चम्यार्थादित्यादि, शब्द इति स च शब्दो वर्णस्तत्समुदायो वा भवति, शब्दय इति कृत्वा शब्द शब्देनोच्यत इति । ननु

5 नागमस्य प्रत्ययत्वे को दोष इति ? सत्यं, अनन्ददित्यादौ नागमेन घातोः खण्डित्वान्नन्दघातो ग्राह्य “अर्धघातोः” इत्यङ्गमो न स्यात्, अथ तन्मध्यपतित-  
स्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति भविष्यति तर्ह्यस्य न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थमन्तग्रहणं, तथाऽ-  
न्तग्रहणाभावे लाङ्कायनिः इत्यत्र “चर्मिर्बर्मै” इत्यायनित्यिकागमे तस्य प्रत्ययत्वे  
“व्यादीदूतैः” के इत्येन न ह्रस्वः स्यादिति तथाऽन्तग्रहणाभावे पञ्चम्यार्थाद्विधीयमा-

10 नत्वेनाऽऽगमस्याऽपि प्रत्ययत्वे प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति न्यायात् प्रेषनमि-  
त्यादावेव “वोत्तरपदान्तः” इत्यनेन णत्वं स्यात् तु मद्राहुणा कुलेनेत्यादौ, “अ-  
नामैलरे” इति पञ्चान्ताद्विधीयमानस्य प्रत्ययत्वाभाव इति । अपरं च “कृतपदप”  
इत्यत्र श्रुद्ध्यर्थित्य इत्यस्य प्रत्ययाप्रत्ययोः इति न्यायेन नागमस्य प्रत्ययत्वे  
सत्यस्यैव ग्रहणं स्यात् तु अन्यश्लोचनप्रतिहर्षयोरित्यस्य, तस्मादन्तग्रहणमवश्यं  
15 विधेयमिति । उभयथाऽपि पञ्चम्यां सम्भवन्त्यां “परैः” इति परिभाषया प्रत्ययो  
नियन्त्यते प्रकृतेः पर एवेति, तर्हि स्वरापूर्वो नोऽन्त इत्यपि कथं न सम्पत् इति  
चेत् ? सत्यं, “नो र्व्यञ्जनस्य” इत्यत्राऽनुदित इति भणनात्, अन्यथोपान्त्यत्वाभा-  
वाद् प्राप्तिरेव लोपस्य नाऽस्तीति ।

‘ ङत्पतु संख्यावत् ’ । १-१-३९ ॥ वत्करणाभावे कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति

20 न्यायाद् एक द्वादीनामकृत्रिमाणां न स्यादिति ।

‘ बहुगणं भेदे ’ । १-१-४० ॥ वैपुल्य इति-यथा बहो रूपे, बहु घृतं भेष  
इति, अथ बहुगणशब्दयोर्भेदवचनात् संख्यात्वमस्त्येव यतो भेदः परिगणनं  
संरुपेति, तत्रैकद्वयादीनामिव बहुगणशब्दयोरपि लोकादेव संख्यात्वसिद्धौ किमने-  
नाऽतिदेशवचनेन ? अतिदेशो हि अन्यत्र प्रसिद्धस्याऽप्यत्र प्रसिद्धिप्राप्त्यर्थ इत्याह-  
25 बहुगणादित्यादि, लोके लोकद्वयादीनां नियतानभिभेदाभिधायित्वे संख्याप्रसिद्धिरन-  
योध न तथेति संख्याप्रसिद्धेरभाव इति ।

अथपूर्णिमायां समाप्तोऽयं प्रथमः पादः ॥

‘समानानां तेन वीर्यः’ । १-२-१ ॥ सम्यगिति प्राणिसादृश्यप्रतीतिरने-  
नेति व्यञ्जनाद् यजिति यन्नि समानं, तुल्यं मानं परिमाणं येषां “समानस्य धर्माः”  
इति समाधे समानाः, अत्राऽनन्तरानन्तरिभावलक्षणे सम्बन्धे पृष्टी । तेनेति हती-  
यानिदेशः स्थानित्वप्रतिषेधार्थः । दण्डाग्रमित्यत्र “दृश्यन्तः” इत्यप्रशब्दस्य पद-  
त्वाभावे दण्डशब्दाकारस्य “लुगस्य” इति कथं लुग् न भवतीति ? उच्यते, 5  
सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायाद् अपद इति सावधारणं न्याख्येयम्, अपद  
एव यद्यकारो भवतीति, अपं तु वाक्यावस्थायां पदेऽपीति, तर्हि “गतिर्कारक”  
इति न्यायात् प्रापणमिस्वाद्यौ विमल्युत्पत्तेः प्रागेव समासे कथं न भवतीति ? सत्यं,  
अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते उत्तरं च तत्पदं चेति कृते “दे छेत्ता” इत्युत्तरशब्द-  
लोपादिति । तत्राऽऽयुरिति-इणकृतौ “कूर्वापाञ्चिः” इति उणि आयुः, पुरुषाः, 10  
शकटम्, औषधम्, जीवनम्, पुरुरवः पुत्रो वा; इणोऽणि दिव्युसि वा, आयुः-  
जीवितम् बलं क्लृप्तम् इति । “दूरादामैन्धवस्य गुहर्बोऽनन्त्योऽपिबृह” इत्यत्र  
श्रद्धर्जनाल्लकारस्याऽपि श्रद्धारापदिष्टकार्पविज्ञानात् बलश्रपम इति विग्रहे बलश्रपमः  
बलचिह्नं श्रपम इत्यर्थः ।

‘फलति हस्वो वा’ । १-२-२ ॥ बाल क्लृप्त इति ति बल् प्राणनेति बलतेर्वा 15  
“व्यलाः” इत्यनेनये वा रुद्ध आप्लाव्ये वा रुद्धो वाऽचि रस्य लरवे च बालः ।  
श्रद्धिर्गतौ प्लुतौ वा सौश्रो धातुस्त्वस्मात् “ऋपिजेनि” इति किति ये श्रद्धयः  
मृगजातिः, “अर्जेर्जि च” इति अर्जेः उपस्यये श्रद्धादेशे च श्रद्धु ।

‘लुत वृल्ल कल्लभ्यां वा’ । १-२-३ ॥ क्लृ इति दीर्घधेदुत्तरेण सिद्धत्वाद्भ्र  
पिधानमनर्थकमिति सविशेषमादेशमाह-क्लृ इति स्वरसमुदायो चेति वर्णान्तरत्वे 20  
मत्वमेदानाह तदपीति । द्विरेफतुरीयमिति रेफस्य तुरीयौ रेफतुरीयौ एकस्य  
रेफस्य चतुर्भागीकृतस्य द्वौ चतुर्यभागावित्यर्थः, द्वौ रेफतुरीयावस्मिन्निति, अधिक-  
मर्थं यस्याः अध्याख्या अर्धेन वा अध्यर्धा, स्वरस्य मात्रा स्वरमात्रा अध्यर्धा  
स्वरमात्राऽस्मिन्नित्यप्यर्थे स्वरमात्रम् । सकलरेफकारमिति, सकलः परिपूर्णो  
रेफः क्लृकारश्चाऽयं तच्चथा । अर्धं मात्रा यस्याः सार्धमात्रा, स्वरस्य भक्तिर्भागाः 25  
स्वरभक्तिः, अर्धमात्रा स्वरभक्तिर्यस्य तच्चथा ।

‘क्रतो वा तौ च’ । १-२-४ ॥ होतृकार इति, होतृर्लकार इति पृष्टीसमासः,  
होतृसम्बन्धी होत्रा लिखित उच्चारितो वा श्रकार इत्यर्थः ।

‘अस्त्योः’ १-२-५ ॥ अथ ऋकारलृकारयोः सजातीयस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वा-  
त्समानानां तेनेत्यनेनैव द्विमात्रऋकारः सेत्स्यति किमनेन ? न च वाच्यम् बलः ऋषभ  
इत्यत्र लृकारस्य स्थानित्वादीर्घत्वे प्रत्यासन्नत्वात् लृकारः स्यादिति । यतो द्वयोः स्था-  
नित्वमुक्तं तत्र ऋकारमेव स्थानिनमाश्रित्य दीर्घे क्रियमाणे प्रत्यासत्या ऋकार एव भवि-  
5 ष्यति । सत्यं स्यादेवम् यदि ऋकारस्यैव स्थानित्वे किञ्चिन्निमित्तकः स्यात् । यावता  
द्वयोः पृष्ठीवृत्तीयानिर्दिष्टयोः स्थानित्वमिति पूर्वं परं वा लृकाररूपं स्थानिनमाश्रित्य  
दीर्घे क्रियमाणे लृकारोऽपि स्यात्, ऋकार एव चेष्ट्यत इत्यतर्दर्थमस्याऽऽरम्भ इति ।

अत्र च प्रकरणे ऋकारस्य ऋकारे दीर्घत्वात् पितृपमः, इस्वत्वात् पितृ ऋपमः,  
‘अतो वां तौ च’ । इत्यनेन रु ऋ इत्यादेशद्वयात् पितृपमः पितृपमः इति रूपच-  
10 तुष्टयं सिद्धम् । लृकारस्य लृकारे दीर्घत्वात् कलृकारः इस्वत्वात् कलृकारः, लृज्झा-  
यात् कलृकार इति रूपप्रथं सिद्धम् । ऋकारस्य ऋकारे लृकारस्य लृकारे दीर्घत्वइस्व-  
त्वमतान्तरप्रकृतिवद्भाषस्त्रीणि ग्रीणि रूपाणि । तथा ऋकारस्य लृकारे “अलृती”  
ति इस्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावात् “अतो वां तौ च” इत्यत्र  
मतान्तरेण रुर्णस्थानित्वात् रुऋ इत्यादेशद्वयात् “अस्त्योः” इति ऋविधानाच्च  
15 रूपचतुष्टयं । एवं लृकारस्य ऋकारे “अलृती” ति इस्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण  
प्रकृतिवद्भावात् लृत् रु इति रूमावात् “अस्त्योः” ऋभावाच्च रूपचतुष्टयं  
तथा ऋकारस्य लृकारे “अलृती” ति इस्वत्वात् “अतो वां तौ च” इत्यनेन  
रु ऋ इत्यादेशद्वयात् “अस्त्योः” इति ऋ इति विधानाच्च रूपचतुष्टयम् । तथा  
लृकारस्य ऋकारे “अलृती” ति इस्वत्वात् लृत् रु विधानात् “अस्त्योः” इति  
20 ऋविधानाच्च रूपप्रथम् ।

‘अणौ प्रदर्शार्णवसनकम्बलघत्सरचत्सरस्यात्’ । १-२-७ ॥ ऋणूयी  
गताविति अर्णोतीति के ऋक् गतौ ऋ प्रापणे येत्याभ्यां कर्तरि कर्मणि पा के  
“अेष्टी०” ति तस्य नत्ये, आभ्यामेव “धृषीही” इति किति गणस्तप्ये ऋणम् प्रगतमि-  
त्पुपलघर्णं तेन प्रकृष्टं प्रष्टुं वा ऋणमित्यपि । दक्ष ऋणान्यस्येति अर्णानुपूर्वीविधानार्थं  
25 व्युत्पत्तिमाश्रमेतयावत् संज्ञाशब्दोऽयम् । यद्यपि परत्वात्पूर्वत्वाऽऽर् प्राप्नोति तस्याप्य  
रस्य बाधक आरादेशो न इस्वस्येत्याह-समानानामितीति ।

‘अते तृतीया समासे’ । १-२-८ ॥ अर्जेः के “अेष्टी०” इति नत्प्रविशन्ते

श्रुतघृणेति श्रुतधातोः कर्तरि के वा श्रुतः, तत्पुरुषानन्तरं कर्मधारये निमित्तनिमित्त-  
 तिनोरेकः समासोऽस्त्येवेति कुतो नाऽऽरादेशः ? उच्यते, श्रुतकृतशब्दावयवस्य  
 श्रुतशब्दस्याऽनर्थकत्वेनाऽनर्थकत्वाच्चाऽऽरादेश इत्याह-परमर्तकृत इत्यत्रतिष्ठत्यादि ।  
 ध्रुवार्च-इत्यत्र तृतीयान्तस्य ध्रुच्छब्दस्य " ओमादि " इत्याकारलोपे प्रत्ययाश्रित-  
 त्वेनोभयपदाश्रितत्वेन वा बहिरङ्गः, प्रकृत्याश्रितत्वेनैकपदाश्रितत्वेन वाऽन्तरङ्गे कर्त- 5  
 व्येऽसिद्ध इत्याकारलोपे सति घस्य पदान्तत्वाभावाच्च दत्तम् ।

‘श्रुत्पारूपसर्गस्य’ । १-२-९ ॥ उपसृत्य धातुमर्थविशेषं सूजतीति तिहा-  
 धचि न्यङ्कादित्वाद्भूत्वे उपसर्गः । सर्वापयाद्य इति-पूर्वसूत्रविहित आरा-  
 देशः । “ अर्धेर्णस्य० ” इत्यपर एव बाधको न ह्रस्वस्य, अयं त्वरो ह्रस्वस्य  
 च सर्गस्य प्राप्नुवतो बाधक इत्यर्थः । प्रार्च्छतीति-श्रच्छेः अर्धेर्वा “ भीति० ” इति 10  
 श्रच्छादेशे येन धातुनेति यद्येवं प्रणसं ह्रस्वमित्यादौ प्रश्नशब्दोपसर्गस्याभाव  
 “ उपसर्गा० ” इत्यनेन नासिकाशब्दस्य नसादेशो न प्राप्नोति ? उच्यते, यत्रोपस-  
 र्गत्वं न सम्भवति, तत्रोपसर्गत्वेन प्राक्ष्यो लक्ष्यन्ते, न तु सम्भवत्युपसर्गत्व इति । अत्र  
 च नप्रश्नशब्दनकारस्य “ नसस्ये ” इति णत्वं, नन्वेवं प्रगता श्रच्छका यस्मात्स प्रच्छक  
 इत्यादौ प्रादित्वेन प्रश्नशब्दोपसर्गत्वादार प्राप्नोति ? नैवम्, प्रश्नशब्दोऽत्र गतार्थम- 15  
 न्तर्माष्यप्रवर्तमानो एकप्रत्ययस्यार्थं कर्तारं विशिनष्टि, न श्रच्छेर्वातिरर्थमित्येतद्वातु-  
 सम्बन्धमाभावात् एनं प्रत्यनुपमर्गत्वमस्योच्यत इति ।

‘नाम्नि वा’ । १ । २ । १० ॥ नामावयवयोगाद्वातुरपि नाम तस्मिन् एवमप्रे-  
 ऽपि, वा नाम्नीत्यत्र द्रष्टव्यं नाम्नीत्यनेन शकारादिर्धातुः नामानाधिकरण्येन विशेष्य-  
 पितुं न शक्यत इत्यवयवद्वारेण शकारादिसमुदायो धातुर्नाम्नीत्यनेन विशेष्यत 20  
 इत्याह-नामावयव इति ।

‘पेदौत्सन्ध्यक्षरैः’ । १ । २ । १२ ॥ नन्वत्र विमात्रचतुर्मात्रयोरदेशिनोः  
 स्थाने कथं द्विमात्रावेवाऽऽदेशी भवतः, यावता स्थानी “ आमर्जः ” इति न्याया-  
 भिमात्रौ चतुर्मात्रौ च प्राप्नुत इति ? सत्यम्, सन्ध्यक्षरैरिति बहुवचनं द्विमात्रादेश-  
 प्रतिपत्त्यर्थं, अन्यथैकवचनेन निर्देशेत; एतदर्थं च सदुपसर्गनिबृचिमापि करोतीत्याह 25  
 सन्ध्यक्षरैरिति ।

‘ऊटा’ । १ । २ । १३ ॥ पदादिसमुदायानुवृत्तावपि “ आसर्जः ” इति न्याया-  
 दौदेव भवतीत्याह-औकारदेश इति । लौः पौरिति-अकारस्याप्युदाहरणमिदमेव,

लघुभ्यामजनन्ताभ्यामलन्ताभ्यां चा । लवमाचष्टे पवमाचष्टे । निज्वेदुलम् ॥ इति  
णिचि क्तिनादिः पूर्ववत् ।

‘प्रस्पैयैद्योदोदधूहे स्वरेण’ । १ । २ । १४ ॥ अवर्णस्य कार्यिणोऽनुवृत्तेस्तस्य च  
प्रशब्देन सामानाधिकरण्यायोगादवयवावयविसम्बन्धे षष्ठीत्याह—प्रशब्दसम्बन्धि-  
नोऽवर्णस्येति, प्रैष इति न्यकारपूर्वको व्यापार एवं प्रैषोऽपि, प्रैष्यः प्रैष्यश्च दास  
उच्यते, प्रौढो हस्तिनः पञ्चाञ्जानुप्रदेशः प्रकृतर्कश्च, अपोढः अपोढतेस्मेति के रूपं  
निराकृत्यर्थे । प्रेत इति—ई इतिधातोः प्रायतिस्मेति, ईष्क इतिधातोः प्रैति स्मेति,  
ईङ् गतानित्यस्य प्रेषते स्मेति वा गत्यर्थेति के रूपं मृत्यर्थे प्रकर्षं गतार्थं च,  
प्रेत इति वैर्गधातोः प्रोयते स्मेति कर्मणि के ऋति च, ऊर्षेह तन्तुसन्ताने इत्यस्य  
10 प्रौढ्यते स्मेति के यलोपे च, उँह्कुँह् इत्युँह् प्रोयते स्मेति के च सिप्यति, यदा आ  
ईष्य इति क्रियते तदापि “ओमोहि” इत्यस्य विषयेऽपि “वपसर्गस्यानिजे०” इत्यस्य  
प्राप्तिरेव, उभयोः स्थाने इति न्यायेन आर्हई इत्येवयोरुभयोः स्थाने निष्पन्नस्य एतो  
यदा आडा व्यपदेशस्तदा “ओमोहि” इत्यस्य, अन्यथा “वपसर्गस्य०” इत्यस्येत्यत  
उक्तं यस्मिन् प्राप्त इति, प्राप्त एवेत्यवधारणव्याख्यानात् ।

15 ‘स्वैर स्वैर्यक्षोहिण्याम्’ । १-२-१५ ॥ स्वैर यथा सममाग्रीपचनिष्पन्नभू-  
र्णोऽपि सम इत्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेश एवमिहापि स्वैरावयवयोगात्समु-  
दायोऽपि व्यात्मकः स्वैरः, स्वैर्यवयवयोगात् स्वैरी, अधोहिण्यवयवयोगादधोहिणी,  
ततः स्वैरधाऽसौ स्वैरी च, स चाऽसावधोहिणी चेति कर्मधारयः, यथा मर्यादामिषिषौ  
च यः इत्यत्र समुदायोऽवयवधर्मादेन मर्यादावयवत्वान्मर्यादा, अभिषिष्यवयवत्वाद्-  
20 भिषिषिरिति व्यपदिश्यते, ततो विशेषणसमासो भवति, समुदाये च स्वैरस्वैर्यक्षोहिणी-  
रूपे कार्यासम्भवादवयव एव स्वैर इत्यादिः कार्यप्रापिति सौत्रो ॥ निर्देशः तेनेतरे-  
तरयोगे बहुवचनं समाहारे इत्स्वत्वं च न भवति, अथवा स्वैरस्वरिण्या सहिताऽधोहिणी  
स्वैरस्वैर्यक्षोहिणीति “मयूरैर्यस्येतादयः” इति सूत्रस्यान्मध्यपदलोपी गमामः,  
एयमन्यथाऽपि । तथाऽत्र ध्वे विषयसप्तमी, तेन स्वैरादिषु निष्पत्त्यमानेषु पोष्कार  
25 इत्यर्थः, स्वेनाऽऽत्मना ईरः स्वैरः “कारकं कृता” इति समामः, ईर इति सामान्येन  
पञ्चतस्य फान्तस्य ॥ परिग्रह इत्युभयत्राऽपि कार्यं, स्वैर्यन्तस्य पञ्चतस्याऽप्य-  
आदिदर्शनान्मत्वर्थिनाप्रत्ययेन कर्मभिधानं भवति, स्वयमीरतीति मुञ्जादित्वात्पा-  
धिकणिजन्ततया प्रयोगोऽयम् । यत्कार्यमिति—अन्यथा णिनि स्वैरीत्यनिष्टं रूपमाप-



धेत । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति, इदमर्थक्यनमानं, अक्षाणामूहिनीति ॥ विप्रदः  
कार्यः, अक्षौहिणीपूर्वपदस्यादिति णत्वम् ।

‘ अनियोगेऽनुगेवे ’ । १-२-१६ ॥ अनियोगे-अवधारणमवश्यम्भाय इत्यर्थः ।  
इहैवेत्यत्र एवशब्दो यावत्सलङ्कारे, ये त्वनियोगेऽव्यापारणे इच्छन्तीति-ये शिव-  
मुख्याः, कटं कुर्वन्त्यादिव्यापारणं तदभावे । “ अमेवोऽन्येन ” इत्यादि एतेषु सर्वेषु स्व- 5  
रूपाख्यानमेवाऽस्ति, न ॥ व्यापारणमिति, यदाऽन्येन सह समासस्तदाऽमाऽमन्तेनैवे-  
त्यर्थः-नियूलकापं कषतीत्यादाविति । “ पातोस्तन्मिचित्तस्यैव ” इति, अपनिमित्तस्यैव  
औदौत इत्यर्थः । “ छेदःशक्यदायनस्यैव ” इति ह्यस्तन्याःशक्यमित्युक्तिः । वृत्तिर-  
पीति-मुर्मूर्प इत्येव वा सन्प्रत्ययस्य वा वृत्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । इहैव स्यादित्यादीनि  
पाणिनीयग्रन्थाणि । ‘ यदैवे पूर्वं जनने शरीरम् ’ इति कुमारसम्भवः । ‘ दृशैवकोप० ’ 10  
इत्यादि कादम्बर्याम्, अत्र रिपोर्द्विरण्यकश्यपोः, ‘ अघैवाऽऽनां रण० ’ इति वेणीसंहारे,  
‘ तरसैव० ’ इत्यादि किर्तिते, कुलटाऽसती, पतञ्जलिः-सांख्यमताभ्यात्मशास्त्रकर्ता  
पुरुषविशेषः, सीम्नोऽन्तः-एकदेशः, प्रष्ययनमिति प्रशब्दस्याऽन्ययस्य हितादित्वा-  
त्समासः, मनीषा बुद्धिः, त्वै इति तुशब्दस्योकारलोपे त्वै इति रूपं मन्यते परः, ततः  
केन सत्रेणोकारलोप इति परस्याऽऽशयः, तुवै, त्वै, तुवै, त्वै, इति तु ४ अवधारणार्थाः । 15

‘ चौष्टौ तौ समासे ’ । १-२-१७ ॥ अत्र सूत्रत्वात्समाहारोऽन्यथा “ प्रोणि-  
दुर्ग० ” इति स्वैरिति व्यापृष्या निषेधः स्यात्, यद्वा पुटापुटिकेतियत् ओष्ठावयवपो-  
गारसमुदायोऽन्योऽपि इति प्रक्रियया कर्मधारयः । तौ चेन्निमित्तेति-एकत्रैवेति, पर-  
ममोष्ठसौन्दर्यं यस्या इति परमौष्ठसौन्दर्या इत्यत्राऽकारलुम्भवति । विभ्याः फलं  
विकारोऽवयवो वा “ हेमादिर्भयोऽञ्, ” अधरोत्तरयोरोष्ठे नित्यमिति नन्दिस्वामी । 20  
“ ओष्ठादिः ” आ लृटा ओष्ठेति “ गठिकेन्यः ” इति सप्तमः, तद्वत्परिनिष्ठेऽपीये-  
त्यादिक्रिया योज्या, तथा दण्यर्चोरिति सङ्गणीयं वर्जनीयं वेति योगः ।

‘ उपसर्गस्यानिषेधेदोति ’ । १-२-१९ ॥ न इणेत् अनिषेत्, अनिषेच

१ अनियोगे-नियोगशब्दस्य० । २ पा० २-२-२० । ३ पा० ६-१-८० । ४ पा० ३-४-१११ ।  
५ यदैव पूर्वजनने शरीरम्, वा दृश्योवाद् बुद्धौ ससर्वं । तदा प्रणवेव विमुक्त सगः, पतिः पशुनाम-  
परिमहोऽमृत ॥ इति कुमार संभवे. प्र० स० ५३ श्लो० ॥ ६ अवत्युपेन्द्रः स चकार दूरतोविमि-  
त्सवा यः क्षमलभक्त्या । दृशैवकोषादप्यत्र रिपोः स्वयंमयाद् गिष्यविवाक्यपठत् ॥ कादम्बर्यं मंगल  
श्लो० ३ । ४ अंङ् ४ श्लो० १५ । ८ सर्वे १२ श्लो० २६ । ९ ३-१-१३० । १० ६-२-४५ ।  
११ १-२-१८ । १२ ३-१-४२ ।

तदेच अनिणेधेत्, अनिणेधेच ओचेत्यादिविग्रहः, न विधेते इणेधौ यत्र तोऽनिणेष् स चाऽसौ एवेति द्वन्द्व इति वा ।

‘ वा नाम्नि ’ । १-२-२० ॥ उपेकीयतीति इत्यत्र धुटस्तृतीय इति न पस्य चत्वं, ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग ’ इति न्यायात्, न च वाच्यं “स्वरस्य परे०” इति, “ने सन्धी०” त्यादिना बाधितत्वात्, यत्तस्तत्र परिभाषाऽपि ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग’ मित्य-  
 5 नेन न्यायेनाऽबाधि, एवमन्यत्राऽपि “ ओमौळि ” इति पूर्वध्वनेणाऽनेन च ध्वनेन अवर्णे लोपे व्यञ्जनान्तत्वे संयोगान्तत्वे “ पर्यस्य ” इति लोपोऽसंयोगान्तत्वे “ धुटस्तृतीय ” इति तृतीयत्वं च प्राप्नोति, तदसिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायाच्च भवतीति हेयम् ।

‘ इषणद्विरस्वेस्वरे यचरलम् ’ । १-२-२१ ॥ अस्वे स्वरं इत्यसमस्तनि-  
 10 देशः स्वरसम्बन्धनिवृत्त्यर्थः, तेन “ एवेतोऽयाप् ” इत्यादौ स्वरस्यैवाऽनुश्रुतिः, न त्व-  
 स्वस्येति तेन रायेन्द्रीत्यादौ स्वेऽपि भवति । पितृयं इति पित्रेऽयमर्थश्चन्देन विग्रहः,  
 “ तर्धर्थाभेन ” इति अर्थशब्देनैव चतुर्थ्या अमिदित्वाद्वाक्यभावे अर्थशब्देन नित्यसमाप्तः ।

‘ ह्रस्वोऽपवेष्वा ’ । १-२-२२ ॥ अति एतीति, ह्रस्वोऽपि सन्धिकार्यमिति,  
 15 “ निर्वा मातृपसर्गयोः ” इति वर्तत एवेति । ह्रस्वस्याऽपीति-अयमर्थः, व्यक्तिः  
 पदार्थः तत्र च प्रतिव्यक्तिलक्षणेन प्रवर्तितव्यं, अग्रवृत्तौ च तस्याऽऽनर्थक्यं स्यादिति  
 पर्जन्यवत्सर्वत्र फलाभावेऽपि तेन प्रवर्तितव्यं, पर्जन्यो हि बाहूद्वयं पूर्णं च सर्वमभिव-  
 र्पति । वष्माविति-ननु ऊकारस्वीकारस्य च ओष्ठवत्त्वादस्वस्वराभावेनाऽपद इति  
 व्याघातेर्हर्षक्यकलतेति ? सत्यम्, मतान्तरेणौकारा कण्ठोष्ठ इत्युकारमोष्ठ्यं प्रति  
 20 अस्व इति न द्वयङ्ग्यकलतेति । नद्युदकमित्यादौ वृष्णीसमासे सत्यप्यन्तर्वातिविभक्त्य-  
 पेक्षया पदत्वमपीति, युगपत्पदत्वापदत्वे, अत्र च ध्वनेऽपद इति ध्वनांशे नञः प्रस-  
 ज्याश्रयणाच्चत्र च विधिः सामर्थ्यप्राप्ततया गौणत्वात्प्रतिषेधस्य च विधीयमानतया  
 प्राधान्यात्तदाश्रयमेव कार्यं भवतीति भावः । ‘ एवमिति-“ नाम नान्वयैकार्थ्ये० ” इत्य-  
 नेन प्रथमं वेः पश्चादनोः ममासे सतीत्यर्थः, ततोऽनुज्यचतुर्दित्यतः ममाभ्रासेर्गो-  
 25 “ दीर्घेऽपाम० ” इत्यनेन अथवेति-स्वरादेराकृतिगणत्वाद्भिन्नक्यन्तामत्वाद्वाऽप्यपत्य-  
 मित्यर्थः, अव्ययत्वात्स्याद्युत्पत्तिर्यत्र न एवेति । इर्धर्णादिति-ह्रस्वोऽपदे पेटि च  
 सूत्रद्वयेन दृश्यतेति ? यत्वे मतान्तरेणेऽर्थात् य दधि यत्रेति यत्त्वपाधनार्थम्, ह्रस्वत्वे

दधि अत्रेति ३, तत्र दस्यत्रेति स्वरूपेणैकरूपं, “अदीर्घाडि०” इत्यादिघञेण प्रतकारस्य  
दित्वे द्वितीयं, घस्य दित्वे तृतीयं, घस्य प्रतकारस्य ॥ दित्वे चतुर्थं, तथा “ततोऽस्या” इति  
यस्य दित्वे पञ्चमं, यस्य प्रतकारस्य च दित्वे षष्ठमेवं दधि यत्रेति दधि अत्रेति च रूपे  
प्रतकारस्य विकल्पेन दित्वे रूपचतुष्टयमित्येवं दश रूपाणि ज्ञेयानि । तथा नदी णेति  
शब्दयोर्परस्य नद्येया १ अत्राऽदीर्घा० इति विकल्पेन दस्य दित्वे नद्येया २ “ततोऽस्या”  
इति यस्य दित्वे नद्येया ३ ऋस्वत्वे नदि एया ४ इवर्णात्परतो पकारे नदी  
येया ५ मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावे नदी एया ६ इति पर रूपाणि । इवर्णोर्णाभ्यामेव  
च परतो पकारवकारौ दस्येते ननु ऋवर्णसुवर्णाभ्यां परतो रत्ताविति ।

‘एवेतोऽप्याय’ । १-२-२३ ॥ रायेन्त्रीति, इन्द्रो “देयता”ऽस्या इत्यणि  
 ऐन्त्री पूर्वदिक्, धृत्स्फुटाने ध्रियते स्वेन रूपेणाऽऽत्माऽनयेति “अन्दिभ्यः” इतिक्त्वा 10  
 धृतिः सन्तोषस्तथा धृतिरिति “कारकं कृता” इति समासः, रायो धृतिर्धरणमिति  
 कृत्वा विपरीतमासो वा ।

‘प्यक्षये’ । १-२-२५ ॥ गण्यमिति गोशब्दस्य घुगादिपाठो हितादायर्मे  
तदन्तादपि तस्माद्यप्रत्ययार्थः, तेन सुगन्धम् अतिगन्धम् इत्यादावपि “उर्मे-  
घुगादेयः” इति यः सिद्धः । उषोयते, औयत् इति रूपे, वैष्-तन्तुमन्ताने इत्यस्य  
वैष्, उंह कुंह इत्यस्य च कर्मणि, श्वशब्दाद्यप्रत्यये ओकारसमावाद्वादेशामाये कथं  
शरन्यमित्याशङ्क्याऽऽह शरन्यमितीति ।

‘भूतोरस्तद्धिते’ । १-२-२६ ॥ ननु कार्यमित्यत्र परत्वाद् व्यंगित्यत्र  
 गोपदेयाद्वा इद्विरेव भविष्यति किं तद्विस्तग्रहणेन ? सत्यं, अत्र तद्विस्तग्रहणं विना  
 जाग्रुपात् इष्टुपात् इत्यनयो नञ् इत्याह, ननु परिमर्षेत्पत्राऽपि प्राप्नोति । न तत्रा- ३०  
 न्यदपि वक्तुं शक्यं क्यपोऽधिकारे यग्रहणं गुणार्थमिति ।

<sup>1</sup> एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् । १-२-२७ ॥ यद्यपि वदान्त इति व्यधिक-  
रणमकारस्य एदोतश्च सम्भवति तथाप्येदोतोरेव कर्तव्यम् ।

‘गोर्नाम्न्ययोक्षे’ । १-२-२८ ॥ इत्यत्राऽकारलोपवाचनार्थप्रवादेऽविषा-  
नात् अकारस्य च पदान्त इति च विशेषणे गवाश्च इत्यत्राऽपदान्तत्वादकारस्य लोप-  
प्राप्तिरेव नास्ति, कृतस्तदपवादोऽपवादोऽस्यः सम्भवति । किञ्च, “यदोः” इत्यत्रैव खण्ड- 25

स्येत्यस्मिन्नेव सूत्राज्ञेऽकारस्य “नार्मसिद्धं” इति पदत्वे, “एदोतः पदान्त” इत्यनेन लोपप्राप्तिर्नाञ्ज्यत्रेत्येदोतोरेव पदान्त इति विशेषणमिति ।

‘गोर्नाम्न्यवोऽक्षे’ । १-२-२८ ॥ गोर्नाम्नि संज्ञायामिति, ता च समुदायेनैव गम्यते नाऽवयवैरित्याह गम्यमानाप्यामिति ।

- 5 ‘स्वरे वाज्जहो’ । १-२-२९ ॥ न अक्षोऽन्य इति प्रसज्यवृत्तिर्नञ्, यद्युदासे हि विधिः प्राधान्यात् प्रतिषेधस्य तु सामर्थ्यप्रापित्वाद् गोऽक्षसङ्घात इत्यादावनक्ष-  
विधिरेव स्यान्नत्वक्षाभितः प्रतिषेधा, प्रसज्ये तु प्रतिषेधस्य प्रधानत्वादक्षादिसङ्घदाय-  
स्येऽप्यक्षसङ्घेऽक्षभितः प्रतिषेधः सिध्यतीत्याह-सचेत्स्वर इत्यादि, ओत इत्येवेति,  
चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः पुंषङ्गावो ह्रस्वत्वं च, तत्तच्चित्रगवेऽयं चित्रग्वर्थ इति,  
10 अत्र ओत इत्यनुवृत्तिमन्तरेण ह्रस्वत्वे कृत् एकदेशविकृतोऽप्ययं गोशब्द एवेत्यत्रा-  
ऽपि स्यादित्यर्थः ।

‘इन्द्रे’ । १-२-३० ॥ स्वर इत्यस्याऽधिकरणं, इन्द्रे इति, तत्तत्तदादाविति वक्तव्यं, गयेन्द्रयज्ञ इत्याद्यर्थे केवले च व्यपदेशिवद्भावाद्भवति ।

- ‘प्लुतोऽनितौ’ । १-२-३२ ॥ अतीति नाऽनुवर्तते, इति शब्दवर्जनवैयर्थ्या-  
15 दित्याह-इति शब्देत्यादि । असन्धिरिति-न विद्यते सन्धिर्यस्येति बहुव्रीहिणा व्या-  
ख्येयं, एन उत्तरत्र, देवदत्त २ अत्र न्वसि, “इत्तदामक्यस्येति” प्लुतः, आगच्छ मी  
देवदत्तेति कस्यचिद्वाक्यस्याऽन्त इदमामक्यपदं द्रष्टव्यं, वाक्यान्ते प्लुतस्य विधा-  
नादिति ।

- ‘ईदृषा’ । १-२-३३ ॥ तुनीहिरे इति, “क्षिपासीः श्रेये” इति प्लुतः, केन-  
20 चित् कश्चिद्वृष्टक्षिनोमीदं ? स वृष्टकं प्रत्याह चितुहिरे इदमिति, अत्र हेः प्रभारूपान  
इति प्लुतः । वञ्चारे इति, वञ्चक् कान्तौ गयीत्यचि वञ्चाऽत्र प्लुतोऽपि छान्दसः ।

- ‘ईदृदेद् द्विषचनम्’ । १-२-३४ ॥ अगी इति इत्यादौ “इत्तदामक्यस्येति”  
इति प्लुतः । तवे इति, ननु यथा स्वरे परे सन्धिकार्यनिषेधस्तथा पूर्वदेशस्थितेऽपि  
किं नेति ? सत्यं, “सामान्या निर्दिष्टिपूर्वस्य” इति न्यायात्स्वरापेक्षया पूर्वदेशस्थित-  
25 स्थितस्यैव ईदादेः सन्धिनिषेधो नतु पूर्वस्थिते स्वरे, यद्येवं यत्र परत्र स्वरो भवति तवे  
आसावे इति तत्र पूर्वेषाऽपि सह सन्धिप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह-प्रत्यासत्तेरित्यादि,  
अयमर्थो यस्मिन् सति यद्भवति तत्रस्य निमित्तमिति परस्परभित्तत्वात्प्रथमं यत्परस्य

तदनु अपादेशस्य च निषेधस्य एव च परस्परस्य प्रत्यागमने एतत्तु परस्परमन्तरेणा-  
 ऽपि भवतीति न तत्स्मरनिमित्तं नतु प्रत्यागमनं चेति प्रत्यागमिन्यायातन्निमित्तकस्यैव  
 कार्यस्य निषेधो नास्तन्निमित्तकस्येति । केचिन्तु इति-जपादित्यप्रभृतयः । याज्ञवल्के-  
 त्यादि-भाष्यकाराचार्यककारयोस्तमवतत्ताचेति । अन्ये त्रिवि-उत्पलादयः । द्यौश्च  
 पृथिवी चेति पृषोदरादित्वात् रोदमि इदन्त आदेशस्ततो दिवचनम् । 5

‘ अदो मुमी ’ । १-२-३५ ॥ अदसो मुमी इति रिग्रहो नन्वमुम्य मुमी इति  
 विग्रहः प्राप्नोति, कथमदस इति ? मत्वं, अविशितार्थस्य प्रायोगिकस्याऽदम् शब्द-  
 स्याऽत्र प्रयोगः, तत्र तु सार्थको गृह्यते, इत्यदः शब्दमम्बन्धिकायांमात्रेऽत्रम इति  
 भवति । इत्यत्रामावे तु स्वैरादिप्रवस्तयं द्रष्टव्यं, यथात्वाद्वा समाहारेऽपि न इत्यः ।  
 अम्प्येति-अम् गतावित्यतो भावे यत्रि अमः सोऽस्याऽस्ति इत् । 10

‘ चादिः स्वरोऽनाद् ’ । १-२-३६ ॥ अनादित्यत्र पूर्वद्वयाग्रपणेन सदश-  
 ग्रहणाद्यादिना स्वरस्य विशेषणात्तदन्तत्वासम्भवात्तत्मानाधिकारणपालामात् केवलस्य  
 ग्रहणमित्याह-आदवर्जितधादिरन्यसंज्ञः स्वर इति । द्यौश्च तु द्वितीयेषुत्तरम् । अ अपेदि  
 इत्यादौ अ इ ए ओ शब्दा अहोऽशब्दार्थे, ई-खेदे, उ-अश्रमायां, ऊ इति अन्यायघो-  
 तने, आ एवं किल मन्यसे इति आकारो वाक्यालङ्कारे वाक्यार्थविवर्त्ये वा द्योतयति, 15  
 ऊच्यते-पीडयते बीजादिवस्त्वनेनेति “ ध्यञानादुपत्रि ” ऊचः, सोऽस्मिन्नस्ति “ मन्वा-  
 विभ्यो र ” इति रे ऊपरः, नृणोतेर्णिग्यलि भाव ओः भाव ओभ्रात्रस्तं करोति णिचि पूर्व-  
 घत्, हौ ओभाषयेति क्रियापदमखण्डं, जानु उ इति आयतेऽनेनाऽऽहुश्चनानीति “ कृष्ण-  
 पाणिः ” इत्यादिना उणि जानु, अत्र जानीत्युकारनिर्देशश्च “ नजनवघ ” इति प्रतिपि- 20  
 द्वाऽपि वृद्धिर्भवति । आ उदकान्तादिति-अत्राऽऽहमर्पादायां तेन प्रियप्रोधानुग्रजन-  
 स्योदकमर्पादामाव आका द्योतयते । आ आर्येभ्य इति-अत्र आहमिनिषौ तेन पशो  
 गति प्रत्यायाणामभिविधित्वं द्योतयते । मर्पादाभिरिषौ चेति-अवधिमतः सम्ब-  
 द्धोऽवधिरभिविधिरभिव्याप्तिः, अवधिमपि यो व्याप्नोतात्तत्पर्यः, अग्रधिमतः सम्बद्धो  
 योऽग्रधि स मर्पादा तं परित्यज्य यो वर्तते इत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोरिति-वाक्यशब्देन  
 वाक्यार्थ उच्यते, चादीनां द्योतकत्वात्, अर्थस्यैव च द्योतकत्वात्, न तु शब्दस्येति । 25  
 आ एवं किल मन्यसे-पूर्वप्रकान्तवाक्यार्थस्याऽन्यथात्वद्योतनायायमत्राऽऽकारः, अन्ये  
 तु वाक्यशब्देन वाक्यमेवाऽऽहुस्तत आ एवं किल मन्यसे नैवं पूर्वममस्याः सम्प्रति

मन्यते इति वाक्यसूचनायाऽऽकारः प्रसज्यते तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रसज्यते ततः स्मृत्यर्थो निर्दिश्यते आ एवं तु तदिति ।

‘ ओदन्तः ’ । १-२-३७ ॥ नो इन्द्रियमिति, इन्द्र-आत्मा तेन मृष्टं दृष्टं जुष्टं वा तस्य चिह्नं वा इन्द्रियमिति, सूत्रनिपातनादिन्द्रियं, नो सदृशमिन्द्रियं नो इन्द्रियं मन उच्यते । समपद्यतेति-वृत्तावर्थकथनं, ननु च्चेरास्मकमिदं वाक्यं, कृम्यस्तिर्योग एव च्चेर्विधानात्, सोऽभ्यस्यदित्यत्र “ अघण्टस्वा० ” इत्यव्ययत्वे सेल्लुप्येदोत। पदान्त इत्यलोपः । इत्याद्यपीति-तिरस्ननमस्यदस् इत्याद्यपि स्वरादिर्नतु चादिरित्यर्थः । अहो इत्यादय इति-अ ह उ अहो इति, उत अहउ उताहो इति, आ ह उ आहो इत्यादावर्थाभेदाद्यादिसमुदायस्याऽपि चादित्वात्पूर्वेणैव सिद्धत्वात्, अनर्थकमिति परस्याऽऽश्रयो, नैवं, एकनिपातत्वाद्यादिषु तथैव पाठात्पूर्वेण न प्राप्नोतीति पृथग्योगारम्भ इत्याह-अहो इत्यादय इति ।

‘ सौ नवेतौ ’ । १-२-३८ ॥ आमन्यविहितः सिरत्र ग्राह्यः, अन्येन स्वरस्य व्यवधानादोकारासम्भवाच्च ग्राप्तेरभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः, वेत्युक्तेऽपि विकल्पे सिद्धे नवेत्यधिकारार्थं कृतं तेन सर्वत्र यत्र नवेति तत्राऽधिकारो यत्र तु वेति तत्र नाऽधिकार इति ।

‘ ऊँ चोञ् ’ । १-२-३९ ॥ ऊँ वेति सूत्रत्वाल्लुप्तविभक्तिकं पदं प्रक्रियालाघवार्थं, कार्यी निमित्तं कार्यमित्येष निर्देशक्रम इति कार्यिणः पूर्वोपादाने प्राप्ते ऊँ वेति कार्योपादानमसन्धिलक्षणकार्यप्रत्यासक्त्यर्थं, तेन तस्यैवाऽसौ भवति तस्य चाऽन्वारूपत्वाच्चक्षिपयस्यैव ऊजोऽभवत् चकारादिकल्पेन भवतीत्याह-असन्वीति, उ इति अहो इतीत्यर्थः । तेन विकृतस्येति-विकृतस्याऽजितो विकृतौ सत्त्वां स्वरूपदानेतिर्यर्थः, अयमभिप्रायो द्वाविमाशुकारौ, एको निरनुबन्धोऽपरः सानुबन्ध इति, तत्र यो निरनुबन्धस्तस्मादहो इत्यत्र ओकारादेश इत्यते नाऽपरस्य, अत एव जान्वस्य रुजतीत्यत्र वत्त्वं सिद्धं, अथवाऽत्र सूत्रे उकारप्रसेपात् उ उञ् ऊञ् इत्युच्चारणे उजो विशेषणादुच्चाररूपस्योजो ग्रहणादहो इत्यादौ न भवति, उच्चरत्र तु जात्याश्रयणादीर्धीभूतस्याऽपि जान्वस्य रुजतीत्यादौ घत्वं भवति ।

‘ अञ्जवर्गात्स्यरे वोसञ्ज ’ । १-२-४० ॥ ननु तत्पुरुषमर्मकर्मधारयात्पञ्चमी, अत्राऽऽमन्त्रित्युक्ते यदि वकाररूपादेशस्य स्वरूपेणाऽभावो विधीयते तदाऽऽदेशविधानमनर्थकं स्यात्, अथ उञ्जरूपस्य स्थानिनो निवृत्त्यर्थं तदिति चेत् । सत्यं, एवं सत्पुत्र

एव निवृत्तिं कुर्यात्, तस्मादसन्निति मुख्यार्थवाधायां गुणकल्पनाऽप्रधानकल्पनाऽऽ-  
 श्रीयत इत्याह-असन्नभूतवदिति-असिद्धवदकृतवदित्यर्थः । ततश्च स्थान्याश्रयं कार्यं  
 सिद्धं भवति, ननु असन्निति विनाऽपि प्रथममेव द्वित्वे क्लृप्तास्त इति सेत्स्यति तत्कि-  
 मनेनाऽत्र दर्शितेन ? सत्त्वं, अत्र परत्वात् " हत्वाद् षण्णो द्वे " इत्यनेन जायमानं  
 द्वित्वं बाधित्वा नित्यत्वादेनेन वकारस्तस्य चाऽसत्त्वाद्वित्वं । किमुत आवपनमिति- 5  
 आसमन्तद्वातूनामनेकार्थत्वेनोप्यते क्षिप्यति वस्त्वस्मिन्निति आवपनं-सर्वं भाजनं ।  
 तद्वदस्य मतमिति-यत्र " ततोऽर्षेयाः " इत्यस्याऽप्राप्तिस्तत्र " अदीर्घाद् " इति प्राप्त-  
 मपि द्वित्वं न प्रवर्तते नित्यत्वादिकारणेभ्यः, असत्त्वाद्वित्वमिति, " अदीर्घाद् " इति  
 " ततोऽर्षेयाः " इति द्वित्वादौ कर्तव्येऽमन्त्रे यतोऽसन्नित्यत्राऽपि वा योजनीयाः, वका-  
 रादेशोऽपि वाऽसन् भवतीत्यर्थः । ततः षष्ठेऽसत्त्वविधानात् कार्यविशेषं प्रति सत्त्वमेव । 10

अहर्षवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीनादेः १-२-४१ ॥ विरामत्वाच्चेति, चकार-  
 स्पैवकारार्थत्वेन विरामत्वादेव न सन्धिः सन्धिरमाव इत्यर्थः ॥ वृक्ष इति, " काविर्ध्य-  
 खनम् " इति सूत्रे कस्याऽऽदिरिति तत्पुरुषसमासे विसर्गस्यापि व्यञ्जनत्वे " नानै-  
 सिद्धं " इति वृक्षाकारस्य पदत्वाद्ध इति व्यापृष्टेर्न द्व्यङ्गविकलत्वेति " पूर्वमवधारः " 15  
 इत्यादिना विष्णुः पृथिवीपतिरभिप्रायेण ।

॥ इति अवचूर्णिकायां समाप्तोऽयं द्वितीयः पादः ॥

‘तृतीयस्य पञ्चमे’ । १-३-१ ॥ " तौ नवेदौ " इत्यतो नवेति, " एरोतः " 20  
 इत्यतः पदान्त इति, " अहर्षवर्णस्य " इत्यतोऽनुनासिक इत्यधिकारप्रत्ययं पादान्त-  
 रागतमप्यनुवर्तते, ' अपेक्षातोऽधिकार ' इति न्यायात्, प्रथमद्वितीयवृत्तीपादित्वं  
 वर्गस्यैव धर्म इत्याह-वर्गवृत्तीयस्येति, स्थान्यासन्न इति चतुर्थमत्कस्तृतीयस्तद्वर्गसत्क 20  
 एवाऽनुनासिक इत्यर्थः । बाध्याधुरा वक्षीत्येवंशीलेति, तस्यत इति बाहुलकत्वाद्वा  
 " विषुद् " इत्यादिनिपातनाद्वाक्, मधु माधुर्यमत्राऽस्तीति " वैष्वादिभ्यो रः " इति  
 रे मधुरा । पण् नया इति, नीयते परस्य बुद्धिमर्थ एभिरिति " पुंभाभि न " इति  
 चे नयाः, पठिति जसन्तः, पण्णां नया इति पृथ्वीपमासो वा पदसंख्या नयाः पण्ण्या 25  
 इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, कर्मधारयस्तु संख्यासमाहारे चेत्यत्र नियमसद्भावात्  
 भवति, एवमन्यत्राऽपि संख्यायाः समासो द्रष्टव्यः, तन्त्रयनमिति-नयतेमवि करणा-  
 धिकरणयोर्वाऽनटि नयनं, पृथ्वी वा समासो व्यस्त्वं वा पदद्वयं भावानटि तृतीयममासो  
 वा, अत्र दस्याऽसत्त्वे तत्स्थानस्य नस्याऽप्यसत्त्वाग्रलोपो न भवति । कदुस्मग्दल-

मिति-कं वायुं स्कुम्नातीति 'कंकुब्' इत्यादिनिपातनात्ककुमो मण्यते 'भृदि०' इत्यले मण्डलशब्दसिलिङ्गो मण्डलं समूहः ककुम्मण्डलं, अत्र "तौ मृमो" इत्यनेन नाऽनुस्वारः, "अभ्रवर्गादि" त्यतोऽसदधिकारस्य प्रयोजनवशादिष्टत्वात्, अनुनासिकं इति लक्षणेन चिह्नेन निष्पन्नस्य मस्य लाक्षणिकत्वात्, असिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्देति । व्यञ्जन-  
 ५ स्येति १, अनुनासिकं इति २, अनुनासिकमिति ३, स्थानप्रत्ययेऽपि सामान्येनेति द्रष्टव्यं, अनुनासिकं स्थान्यासजं मात्रमवधारणे इत् च तन्मात्रं च हल्मात्राऽस्येति वा हल्मात्रमिति, अत्र लकारस्य साऽनुनासिको लकारः । ननु षण्णया इति परत्वा-  
 चतृतीयस्याऽनुनासिकं बाधित्वा "अदीर्घादु०" इत्यनेन द्वित्वप्राप्तिस्ततः षण्णया इति प्राप्नोतीत्याह-अनुनासिके कृते पश्चाद्द्वित्वस्य भावादिति, "अदीर्घादि"-  
 10 त्यनेन द्वित्वं न प्रवर्तते तत्राऽन्वित्यधिकारात् । कृते त्वनुनासिके प्रवर्तत इत्यर्थः ।

'प्रत्यये च' १ । ३ । २ । वाक्यमयमिति वाचां विकार इति "एकस्वरान्" इत्यनेन, वाक् प्रकृताऽस्मिन्निति, "अस्मिन्" इत्यनेन वाच आगतमिति "वृहेतुर्भ्य०" इत्यनेन वा मपट् । गुडलिङ्गमिति गुडत् रक्षायामित्यस्य कर्तरि के गुंङधातोर्वा कर्मणि 'कुगुंङ्नी०' ङे गुडः, गुडाः खिल्लण्डः इति पुलिङ्गः, अत्र  
 15 "मोर्वर्ण०" इति वत्वे कर्तव्ये इत्यद्वयमसिद्धं द्रष्टव्यमिति । चकार इति-  
 अयमर्थश्चकारः पूर्वसूत्रशेषतामस्य सूत्रस्य सूचयन्तात्मनि वेत्यस्य सम्बन्धामाव वाऽ-  
 नुवृत्तेधोत्तरत्राऽव्यवधानं सूचयतीति ।

'ततो ह्रस्वतुर्थम्' १ । ३ । ३ । नन्वत्र तत इति किमर्थं यतो 'ऽअर्थवशा-  
 द्विभक्तिपरिणाम' इति न्यायाचतृतीयस्येति पञ्चम्यन्तत्वेन व्याख्यापमाने स्थि-  
 20 त्तोऽर्थः सम्पद्यते । सत्यं, ततो ग्रहणं पञ्चम इत्यस्याऽननुवृत्त्यर्थं, अन्यथा तद्वृत्ते  
 तद्वमलपतीत्यादावेव चतुर्थः स्यात्, न वाग्धीनः ककुम्मास इत्यादिषु, वाग्धीन  
 इति, "कारकं कृत्वा" इति ममासः, ननु हस्य कृष्णत्वात्तदासत्त्वेन हस्य येनैव भाव्यं  
 न मधमैरित्यतः पूर्वचतुर्थ इति कर्तव्यमिति नैव चतुर्थ इति गुरुकरणात्पूर्वप्रत्यास-  
 चित्त्वम्पतेऽन्यथा य इत्येव कुर्यादित्याह-प्रत्यासत्त्या पूर्वसवर्ग इति । अञ्जलाविति-  
 25 अत्र संज्ञाशब्दत्वात्कत्वाभावः, यतोऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः, अच् इति हि स्वर-  
 प्रत्यायनमिष्टं, कत्वे तु कृते अक् इत्युक्ते समानप्रतीतिः स्यादिति, अत एव च  
 "सिजयतेन्याम्" इत्यादौ विवक्षितार्थप्रतीत्यभावात् सिचश्चकारस्य कत्वं न कृत्वमिति ।



‘प्रथमादधुदि श्रृङ्खः’ १।३।४। वाक्छर इत्यादि, श्रृ वीरणि इति श्रृयत इत्यचि ईं दुं दुं थुं सुं इति श्रवतीति “चिञिञुसमि०” इति रे दीर्घत्वे च श्रृः, श्रिष्यतीति “श्रृण्वणुष०” इति निषातनात् स्रष्टः, मिताऽवर्णे शेवत इति लिहाद्यचि शेतं, श्मनि श्रुत्वेकदेशे शेते “श्मनैः शीलोदित्” इति ङिते श्मथु कूर्च, श्रैष्ठो “विलिंभिली०” ति मे श्यामा अप्रघताः स्त्रियः श्यामवर्णा वा । वाक्छर 5 इत्यादिप्रयोगेषु तृतीयस्य प्रथमे कृते तादृशात्प्रथमात् अकारस्याऽनेन छः प्रवर्तते, ततस्तृतीयाधिकारेणैव सिध्यति न च परत्वाद् “अधोवे प्रैधमोऽस्रितः” इति प्रागेव प्रथमो भविष्यति ततस्तृतीयामावात्क्यं शस्य छादेशो भविष्यतीति वान्च्यं, यतस्तत्राऽनित्यधिकारात् प्रागेव प्रथमत्वमिति, सत्यं, तृतीयाद्विधीयमाने छे तृतीयस्य प्रथमत्वं पश्चात् प्राप्नोति विधानसामर्थ्यात्, यथा “ईः सः स्तोऽम्” इत्यत्र छत्रे 10 ङकारास्परे त्से कृते दत्तं न भवति पदत्सीदन्तीत्यत्र । किञ्च प्राङ्क् छेते सुगण्ट् छेते इत्यादौ तृतीयामावाच्छ्रवणं न स्यादिति विष्यर्थमिति । अधुदीति पर्युदासात्स्वरान्तस्मादनुनासिकपरस्य शस्य छो भवतीति । वाक्छर इत्यादौ “ऊनार्थपूर्वकः” इति सः ।

‘रः कखपफयोःx कxपौ’ १।३।५। ननु ‘निरनुपन्धग्रहणे न सानुपन्धस्ये’ति न्यायात् करोतीत्यादौ सानुपन्धस्य रेफस्याऽऽदेशो न प्राप्नोति । सत्यं, 15 “धरोः सुपि०” इत्यत्र रुवर्जनाद्रोरप्यादेशः । तदि “रः पैदान्त०” इति छत्राग्निरनुपन्धे रेफेऽनुवर्तमाने स्वयमेव सिद्धं सत् ज्ञापयति ‘निरनुपन्धग्रहणे सामान्यग्रहण’मित्यपि न्यायोऽस्तीति ।

‘शपसे शपसे वा’ १।३।६। कः पण्ड इति वन पण संमत्ताविति पणधातोः सन्यत इति वाक्ये “पञ्चमाङ्कः” इति छे बाहुलकत्वाच्च सन्वामाघे पण्डो 20 इक्षसमूहः । ननु शपसे सो वेत्येवं सकार एव विधीयतां तस्य च “सस्ये शपौ” इति कृते कश्चेते कण्ठ इत्यादौ शकारपकारौ सेत्स्यतः । एवमुचरन्नाऽपि कश्चरति कटीकते भवाश्चरति भवांटीकते इत्यादौ शपौ सेत्स्यत इत्युचरार्थमित्यपि न पक्तव्यं, तथा कः शेत इत्यादौ “धुटैस्तृतीय” इत्यस्मिन् कर्तव्ये रुत्वस्य, अन्तः शेत इत्यादौ त्वसिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायेन श्रवस्याऽसिद्धत्वे तृतीयत्वमपि न प्रवर्त्स्यति 25 तत्किं शपयोः पृथग्विधानेनेति ? सत्यं, असिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञा-

परार्थं, तेन बभूवुषेत्यादौ स्वरनिमित्तमुवादि सिद्धम् । किञ्च शपसग्रहणं व्यत्यर्थं तेनैतेषु कृतेष्वेतद्विलक्षणं कार्यान्तरं न भवति, ततश्चाऽन्तः श्वेते, मातः । पण्ड इत्यादौ धुटस्वृतीय इति जत्ववत्त्वादिकं न भवति, कश्चेत इत्यादौ तु तृतीयामावे रोः परेऽसत्त्वादपि सिध्यतीति न्यासः । कथं तर्हि सर्पिष्वित्यादौ पत्वमिति ? अत्र हि सो  
 5 रुत्वं तस्य सत्त्वं सुपः पत्वं ततः “सस्य शयौ” इत्यनेन पूर्वसस्य पत्वं भवतीति । सत्त्वं, शपसद्विलक्षणमिति जत्वादिकं न भवति शपसरूपं तु भवत्येवेति ।

‘चटते सद्वितीये’ १-३-७ ॥ नन्वत्राऽसन्वेदार्थं चछटठतथ इत्येवं किं न क्रियते सद्वितीयग्रहणमपनीयेति ? सरथं, निमित्तचङुत्वे यथासंख्यं न स्यादित्यत आह-यथासंख्यमिति, न च सद्वितीयग्रहणे सत्यपि चकाराक्रान्तश्छकारोऽत्र, एवं  
 10 तकाराक्रान्तः थछकाराक्रान्तपुकारश्च यत्र भवेत्तत्रैव कार्यं प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयं । “शर्दश्चरः सात्पात्”, “चैरेष्टः”, “मीर्षादिभ्य” इत्यादि ज्ञापकारकेवलेष्वेव भवतीति, इह च “तृतीयैस्ते”ति सूत्र उदाहरणेषु इस्वात्परस्य तृतीयस्य पञ्चमस्य च पञ्चमेऽसंयुक्ते “अदीर्घाद्” इति वा द्वित्वाच्चत्वारिरूपाणि भवन्ति । “प्रथमे वे”ति इस्वात्पञ्चमस्यैकव्यञ्जने “अदीर्घादि”ति वा द्वित्वाद् द्वे रूपे, “वर्धते इ०” इति इस्वात्तृती-  
 15 यस्याऽसंयुक्ते हेतुर्थे च वा द्वित्वाच्चत्वारि रूपाणि । “प्रथमावधुटि”ति छत्वविकल्पपक्षे दास्य “संतः शिट” इत्यनेन वा द्वित्वाप्नीणि रूपाणि । “रुः कस्यपे”ति-“शिर्दः प्रथम०” इति वा द्वित्वाच्चत्वारि रूपाणि । प्रथमद्वितीयद्वित्वविकल्पपक्षे च अःख व्यानां वा द्वित्वाद् द्वे रूपे इति सर्वाणि यह रूपाणि भवन्ति । “शर्धते”ति इस्वात् शपसस्याऽसंयुक्ते शपसेऽदीर्घादिति वा द्वित्वाप्नीणि रूपाणि, “चटठ०” इति सूत्रे उत्तरेषु सूत्रेषु  
 20 च शपसःखपं परेषां प्रथमद्वितीयानां “शितः प्रथमद्वितीयस्ये”ति वा द्वित्वाद् द्वे रूपे ।

‘नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुटपरे’ । १-३-८ ॥ अधुटपर इति-अधुट् परो यस्मादिति कार्यं । न तु धुट् परोऽस्मादिति कृत्वा नञा योपः कार्यः । यतः प्रसन्नयोमञ्जुया वर्णाभावेऽपि स्यात्, भवान् तु इत्यत्रेति । ननु परग्रहणं किमर्थं यावताऽधुटीत्युक्तेऽप्यधुटि परतो यच्चटवं तस्मिन्नस्य द्वादशो विहातं  
 25 शक्यन्त एवेति । नैवम् चटते परतो योऽधुट् तस्मिन्नकारस्यैव भवन्तीति कस्माच्च विज्ञायते ततश्च भवानावहति भवानाच्छादयतीत्यादावेव स्वास ॥ भवान्भरतीत्यादौ । परग्रहणेऽनुवर्तिपदायपिषुषाऽन्तरङ्गमपि तत्पुरुषं वाचित्वा नहुव्रीहिराश्रयणात्पूर्वोक्त-

दोषाभाव इति । अनुस्वारापेक्षयाऽन्यवाचयविभावेऽनुनासिकापेक्षया स्थान्यादेशभावे पूर्वस्येति पट्टी । प्रशान्तरति<sup>x</sup> प्रशाम्यतीति क्विपि, “ अहंनम्रमस्य ” इति दीर्घत्वे “ मो भो म्बोश्च ” इति मस्य नत्वे प्रशान्, अत्र नस्याऽमत्वे “ नैम्नो नोऽनहः ” इति नलोपो न भवति । त्सरुक् इति त्सरेरुप्रत्यये त्सरुः खड्गमुष्टिः, त्सरौ कुशल इति “ कोऽरमादेः ” इति के त्सरुक् ।

5

‘ पुमोऽशिष्टयघोयेऽख्यामि रः ’ । १-३-९ ॥ अत्र रमपनीय स इति कृते विधानसामर्थ्यादुच्चाभावे पुंश्चलीत्यादि न सिध्यति । पुंस्कामेति-पुमांसं कामयते “ क्षीलिकामि० ” इति णो यद्वा कमेर्षिङन्तात्कामना कामो “ युर्वर्णे० ” इत्यस्य णिङ्मावे कम्मनं वा षमि वृद्धौ कामः, पुंसः कामोऽस्या अपि “ पुंसे ” इति सः । पुंस्कोकिल इति पुमानिव कोकिलः पुंस्कोकिल इति मयूरव्यंसकादित्वात्म्यपदलोपी 10 समासः । पुमांसं चलयति “ कर्मणोऽण् ” शीर्षते परपक्षोऽनेन “ पुष्काम्नि० ” पे क्षरः । क्षुर इति “ नान्युपान्त० ” इति कः । क्षार इति ज्वलादित्वाणः, पुम् ख्यातः-अत्र ख्याग एव वर्जनात् रूपाङ्क प्रकथने इत्यस्मिन् पुंस्ख्यात् इति भवत्येव ।

‘ नूनः पेषु वा ’ । १-३-१० ॥ अधुत्परे धुत्परे च पकारमात्रे निमित्तेऽस्य सूत्रस्य प्रयुक्तिर्व्याप्तिस्तदर्थत्वादित्यर्थः । तेन नूनः प्सातीत्यादि सिद्धम् ।

15

‘ द्विः कानः कानि सः ’ । १-३-११ ॥ अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्य विवक्षितत्वाच्छसन्तानुकरणादपि पट्टी तथा सप्तम्यपि । द्विविति कान्त्सरकभवनक्रियापेक्षया क्रियाविशेषणमिदम् । अयाऽत्र सकारे कृते “ सोर्कः ” इति कृत्वं कथं न भवतीत्याह रस्येत्यादि-अयमर्थो यदि सस्य कृत्वं स्यात्तदा रेफाधिकारेणैव सिद्धं किं सविधानेन प्रक्रियागौरवं च पश्चिद्धं भवति । तथाऽत्राऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वात् “ परस्य ” 20 इति संयोगान्तलोपः कथं न भवति ? नैव, तत्र मुख्यव्यञ्जनसंयोगस्यैवाऽऽधितत्वादस्य तु सामर्थ्यप्राप्तितत्वेनाऽमुख्यव्यञ्जनत्वात् ।

‘ स्सटि सभा ’ । १-३-१२ ॥ सभ इति प्रादिपठितस्यैव समो ग्रहणं, न पम एम वैकुण्ठे इत्यस्य विजन्तस्य, “ सस्केते मध्ये ” इत्यादिज्ञापकात्, अनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वाद् “ धुंटे धुटि स्वे वा ” इति पक्षे सकारलोपे द्विसकारमेकसकारं च संस्कृतेति 25 रूपद्वयं द्रष्टव्यं । संकृतिरित्यत्र गर्वादिपाठात् सद् न । अन्यमते तु संपरेः कृगः सद्

x अत्रप्रयोगे—१ ४-१-१०७ । २ ३-३-६७ । ३ २-१-११ । ४ ६-३-९७ । ५ ५-१-७३ । ६ ५-२-१८ । ७ २-३-३ । ८ ५-१-७३ । ९ ५-३-११० । १० ५-१-५४ । ११ २-१-७२ । १२ २-१-८१ । १३ ६-२-१४० । १४ १-३-४८ ।

भूपायामिति सूत्रकरणेन भूपायामिति किं ? इति व्यावृत्तिः । संचस्कारेति न चाऽत्र  
सम्स्कृ इति कृते प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाऽऽदेशप्रसङ्ग इति वाच्यं, यतः परत्वाभित्यत्वा-  
द्वातुमात्राश्रयणेऽन्तरङ्गत्वाच्च प्रथममेव प्रत्ययस्तत्तदाश्रितं कार्यं द्वित्वं तेन च सटो  
व्यवधानमिति ननु “ ङोभे शिटः ” इति लुप्तस्य सस्य “ स्थोनी वा० ” इति स्था-  
5 नित्वे सति कथं न भवति ? न च वाच्यमवर्णविधौ स्थानित्वमिति । सटोति वर्ण-  
समुदायाश्रयणेन वर्णविधित्वामावात् । न स्सडिति, सकारादिः सट् स्सडिति कृते  
वर्णविधित्वमिति । ननु ‘ निमित्ताभाव ’ इति न्यायेन द्वित्वे न समो व्यवधानात्  
कृगः स्सडागमो न ग्राप्नोति ? नैवं, ‘ स्वाङ्गमव्यवधानक ’ मिति न्यायाद् द्वित्वरूपस्य  
स्वाङ्गस्य कृगं प्रति व्यवधायकत्वायोगादिति ।

10 ‘ लुक् ’ । १-३-१३ ॥ अनेन समः परस्य कृगः स्सटि समो मकारलोपे रूप-  
मेकं, केचिन्मतेन मकारलोपेऽनुनासिकेऽप्येकं पूर्वेण समो मस्य सप्ते सत्यनुस्वारानु-  
नासिकयोर्द्वे रूपे, तथा सप्तेऽनुस्वारे च कृते सति कस्याऽऽदिनिस्त्याश्रयणेनाऽनुस्वारस्य  
व्यञ्जनत्वे तस्मात्परस्य सस्य लोपे सानुस्वारमेकसकारं चैकं रूपमिति पञ्च रूपाणि ।

‘ तौ मुमो व्यञ्जने स्था ’ । १-३-१४ ॥ ननु तौग्रहणं किमर्थं स्थापिति विशेषे-  
15 षणस्य विशेष्यसापेक्षत्वात्समानाधिकरणावधिकारानुविद्धावनुस्वारानुनासिकावेवाऽनु-  
वत्स्पर्शतः ? सत्यं, तौग्रहणमवधारणार्थं, अन्यथाऽनन्तरोक्ता लुगनुवर्तेत, पूर्वस्येति च  
ततश्च मुमोर्लुग्भवति पूर्वस्य चाऽनुस्वारः । चङ्गम्यत इत्यादौ निमित्तभूतवर्णापेक्षया पूर्व-  
स्याऽकारादेः स्थानेऽनुनासिकश्चेति सूत्रार्थेऽनिष्टं रूपं चङ्गम्यते इत्यापद्यते, तौग्रहणात्  
तावेवेति नियमित्तावनुस्वारानुनासिकावनुवर्तेते, तच्छब्दस्य पूर्ववस्तुपरामर्शित्वेऽपि  
20 सकारलुकोः सत्त्वात्सम्भवादनुनासिकस्य च सम्भवात् तस्यैव परामर्शः, द्विवचनोपादा-  
नात्तत्प्रतिबद्धानुस्वारस्य चेत्याह-तावनुस्वारेति । लाक्षणिकत्वादिति लक्षणं लिङ्गं  
तत् आगतं अध्यात्मादित्वादिकणि लाक्षणिकोऽनुमेय उच्यते, लाक्षणिकत्वादेव  
“ नौमनोऽन० ” इति नलोपोऽपि न । त्वं पण्ड इति वन पण इति पणः सनतीति  
धाक्ये = शमिर्षणिभ्यां ङः ” इति ङे बाहुलकत्वात् पे पण्डः ।

25 ‘ मनयवलपरे हे ’ । १-३-१५ ॥ मनयवलाः परे यस्मादिति बहुव्रीहिः, न तु  
तत्पुरुषः परग्रहणात् । यद्येवं मनयवल इति कस्माज्जोक्तं ? सप्तम्येव हि परग्रहणार्थं  
प्रतिपादयिष्यति मद्रादौ परे यो हकारस्तस्मिन्निति । नैवम् विपर्ययोऽपि विज्ञायेत  
हकारपरे मकारादाविति, ततश्च किं महयति, किं नयति, किं यादि, किं वहमि, किं

लियत, इत्यत्रैव स्यात् । अकारादिना व्यवधानाच्च मरिष्यतीति चेत् न, 'येन नाऽव्यवधानं तेन व्यरहितेऽपि स्यात्' इति न्यायादेकेन वर्णेन व्यवधानमाधीयते । अथ प्रथमपक्षे किं द्रव्यगतीत्यादौ अत्र चरितार्थमिति सिमिति व्यवधानमाधीयत इति चेत्, न येन प्रतिपादकेन हकारे परे मरुतादौष्य अर्थः स्वीकृतः, तं प्रति पक्षान्तरस्याऽमरुताद्विपरीतप्रतीतिः स्यादिति तन्निरासाय परग्रहणं उक्तव्यमेवेति । 5 तथापि न कर्तव्यं विपर्ययप्रतीतिं हि अस्य वैयर्थ्यं स्यात् "गौ भुमो०" इत्यनेनैव रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्, मत्वम् तर्हि निषमार्थमिदं स्यात्ततो मरुतादौ इडा एव स्यान्नाऽन्यत्र । ततश्च त्वं मन्थम् इत्यादौ पूर्वाणां अपि न स्यादिति परग्रहणम् । तथा हकारस्य स्वो नाऽस्तीति व्यवहितमशाराद्यपेक्षया स्वोऽनुनामिको मन्थमकारादिरूप एव भवतीति । 10

'सम्राट्' । १-३-१६ ॥ रेफस्य ध्रुवामायादनुनामिरुपाप्तिरेव नाऽस्तीत्याह-अनुस्वाराभाव इति । एकवचनस्याऽन्तश्चत्वाद्ध्रुवचनादारपि भवति ।

'दणोः कटाचन्तौ शिटि नवा' । १-३-१७ ॥ अस्योदाहरणेषु उपमानां "तेन शिटः" इति वा द्वित्वे दीर्घाग्रस्थयोः दणोः सत्त्वे चत्वारि रूपाणि, इत्याग्रस्थयोस्तु दणोरेव "अदीर्घमिति" वा द्वित्वे च पञ्च रूपाणि, मराऽन्तः इति 15 "तवर्गस्य०" इति नस्य अत्रं, चम्पणीति "मर्त्यं मयी" इति पदम् । मन्वशाऽन्तग्रहणं किमर्थं ? दणोः कटाग्रस्थयोऽन्तः, नैरं, एरं इवे दणोः पञ्चमन्तत्वे कटयोरादेक्षरं स्यात्तन्निरामाषान्तग्रहणं, तर्हि दणः कटमिति समाहार कृत्वा दण इति पञ्चमन्तत्वरमादेशत्वनिरामाष व्याख्यायता । न, अन्तग्रहणं सति प्राहृ मये इत्यत्र हकारस्य पदान्तत्वात् "नाम्यन्तस्या०" इत्यनेन पदमप्ये विधीयमानं पदं 20 न भवति, अन्यथा परादित्वेन वकारेण मरुतस्य पदाग्रस्थविषातात् परं स्यादिति । तथा सुगण्डसु इत्यत्र "नामसिद्धय०" इति टकारस्य पूर्वमन्तत्वेन पदान्तत्वे "पदान्ताद्वर्गाद०" इति प्रतिषेधात् "संस्य शयौ" इति मरुतस्य पदं न भवति, परानपरत्वे तु उपदान्तत्वेन प्रतिषेधामात्रात्प्रादेवेति । वण् अन्ते इत्यतो विन्नि वण्, किपि तु दीर्घत्वे वाण्, तथा सुगण् इत्याऽकाराणिगोर्लोपस्य "अहोपधाय" इति दीर्घत्वे 25 कर्तव्ये "न संन्धि०" इति स्थानित्वामात्रात्कथं न दीर्घ इति चेत् ? मत्वं, तत्र हन्वर्जनस्योपदेशावस्थार्था पञ्चमान्तग्रहणार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वान् ।

- ‘इनः सः त्सोऽथः’ । १-३-१८ ॥ पट् सीदन्ति, मतान्तरेण पट् सीद-  
 न्ति, इत्यत्र “तर्तः शिट” इत्यनेन वा द्वित्वे चातुरूप्यं, पट् सीदन्ति, “अदीर्घाद्”  
 इति टस्य “तर्तः शिट” इति तस्य च वा द्वित्वे त्रैरूप्यमिति सप्त रूपाणि भवन्ति ।  
 पट् सीदन्तीति “पदान्वाट्टवर्ग्यद्” इति निषेधात्तवर्गस्य न टत्वं, पठिति प्रयोगश्चो  
 5 डकारः यथेऽनुकृतस्तत एव “अक्षोपे प्रथमोऽञ्जित” इति टत्वं न भवति, इत्याह  
 डकारनिर्देशादिति । भवान्त्साधुरिति-अथाऽत्र नकारस्य “नोऽप्येक्षान०” इत्यनु-  
 स्वारानुनासिकपूर्वः सकारः कस्मान्न भवतीति ? उच्यते, अधुदपर इति वचनात्,  
 अत्र हि धुदपरस्तकार इति । पट् भ्योतन्तीत्यत्र “सर्वं शपी” इत्यत्राऽन्वित्यधि-  
 कारे वर्तमाने खवर्जनाभावे दन्त्यसकारस्य त्तः स्यादिति, ननु तर्लुपदेशावस्थाया-  
 10 मपि तालव्यः पठनीयः किं दन्त्यपाठेनेति ? सत्यं, दन्त्यं पठन्नेवं ज्ञापयति ‘दन्त्या-  
 पदिष्टं कार्यं तालव्यस्याऽपि भवति’ परं दन्त्यस्थाननिष्पन्नस्य न सर्वस्य, तेन भवान्  
 शेते इत्यादौ त्सो न भवति, ननु मधुगित्यत्र “स्वैरस्य परे०” इति णिलोपरूपस्य  
 स्वरादेशस्य स्थानित्वात् शलोपी न प्राप्नोति, न च बाच्यं “न सन्धि०” इत्युप-  
 तिष्ठत इति, अस्कलुकीति वचनात् न, अस्कलुकीत्यत्र नन्विर्देशेन ‘नञा निर्दिष्ट-  
 15 मन्तित्यमिति’ न्यायात्स्थानित्वाभाव इति ।

‘न शिञ्च’ । १-३-१९ ॥ भवाञ्छूर इत्यादौ भवाञ्छूर इत्यत्र “तर्तः शिट”  
 इति वा द्वित्वे चातुरूप्यं, कुर्वञ्छेते इत्यादौ कुर्वञ्छेते इत्यत्र । “अदीर्घाद्” इति  
 अस्य वा द्वित्वे कुर्वञ्छेते इत्यत्र च “तर्तः शिट” इति द्वित्वे पञ्च रूपाणि ।

- ‘अतोऽति रोहः’ । १-३-२० ॥ वेति निवृत्तं, कार्यो निमित्तं कार्यमित्येव  
 20 हि निर्देशकम् । अत्र तु कार्यिणः पूर्वनिमित्तोपादानेन निर्देशकमातिक्रमं कुर्वन्नि-  
 कारातिक्रमं सूचयति । तथाऽतोऽतीति निर्देशात्सन्निपातलक्षणन्यायो नोपतिष्ठते ।  
 ननु तत्रावयनं तर्कचनमित्यत्र रुशब्दस्यैव ग्रहणं कस्मान्न चिक्षापते किमित्युदित  
 एवेति ? सत्यं, “अतोऽति रोह” इत्येत एव ज्ञापकात्, किञ्चैतत्तदुपाचस्यैव रोह-  
 चरत्राऽनुवृत्तिस्तत्र च भोगोऽधोम्यः परस्य पदान्तस्यास्य रोहनस्याऽसम्भवात्तानु-  
 25 बन्धस्यैव ग्रहणं भवतीति । सुश्रोत ३ यत्र न्वसीति । अत इति तपरनिर्देशेन स्वरूप-  
 ग्रहणात्प्लुते सति न भवति, परत्वादन्तरङ्गाच्चोकारात्पूर्वमेव प्लुतः ।

‘अवर्णभोगोऽधोऽल्लुगसन्धिः’ । १-३-२१ ॥ ननु सन्धिरूपतायां

सत्यामसन्धिरिति प्रतिषेधो युक्तो लुक् तु अभावरूपत्वात्सन्धिरूप एव न भवतीति  
 कथं निषिष्यते स चाऽमन्धिरित्याह—सन्धिरित्यादि, अत्र सन्धिश्चन्द्रेण सन्धिनिमित्त-  
 स्पोषचारादभिधानं । धर्मं चरतीति “ धर्मोषर्माचरति ” इत्यनेनेकणि धार्मिकाः । भग-  
 वदधवतामिति—भज्यन्ते सेव्यन्ते स्वेन रूपेण स्थाप्यन्ते पदार्था अनेनेति “ गोचरसं-  
 चर० ” इति चे भगं, तदस्याऽस्ति मतौ भगवत् इतिरूपं, अधष् पापकरणेऽतोऽलि 5  
 मतौ अधवत्, अनवहितस्याऽन्यत्र व्यासक्तस्याऽभिग्राहीकरणं मन्मोघनमामन्त्रणमि-  
 त्यर्थः । असन्धिरित्युत्तरार्थमिति । ननु “ स्वरे वा ” इत्यत्रैवाऽसन्धिस्वरे वेत्येयम-  
 सन्धिग्रहणं क्रियतां, नैधं, लुक्संनिधोगादिष्वष्टवृत्तापनार्थत्वादत्रोपादानस्य, तेन यथाऽ-  
 नेनाऽधिकारेण लुक् तत्रैवाऽसन्धिः, ततश्चाऽत्राऽऽगच्छतीत्यादौ सन्धिप्रतिषेधो न  
 भवति । किञ्चैवं कृते सन्देहा स्यात्, स्वरे निमित्तेऽसन्धिर्वा भवतीति, ततो दण्ड 10  
 अग्रमित्यनिष्टं रूपं स्यादिति, तथाऽसन्धिरित्यस्य संनिधोगादिष्वे पत्र लुग्-  
 निवृत्तिस्तत्र तत्सम्बद्धोऽसन्धिरित्यपि निवर्तत इति ।

‘ व्योः ’ । १-३-२३ ॥ वृषवित्यत्र क्पि सत्यूट् स्यादिति विधि सिद्धमित्युक्तं  
 न च “ स्वरेत्य० ” इति णि लुक् स्थानित्वं “ नै सन्धि० ” इत्युपस्थानात्, तर्हि  
 “ व्योः० ” इति कथं धस्य न लुक् ? सस्ये, तदा स्थानित्वात्, अव्ययतीति विच् 15  
 क्त्वा, विधि तावद्यस्य न लुक् “ स्वरेत्य० ” इति णिञः स्थानित्वात्, क्पि तु  
 यद्यपि “ नै सन्धि० ” इति णिञः स्थानित्वं न भवति तथापि न यस्य लुक्, “ ईसासः ”  
 इत्यनेन व्यञ्जनद्वारा सिद्धे क्वाविति ध्वं क्पि क्पिद् व्यञ्जनकार्यमनित्यमिति  
 हापनार्थम् । ततो यलुग् न भवतीति, यद्वा लुगिति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति,  
 ननु वृक्ष्य करोतीत्यत्र पदान्तत्वं नास्ति णिलोपस्य स्थानित्वात् ततो ह्यङ्गविकल- 20  
 त्वं व्याहृतेरिति इति ।

‘ स्वरे वा ’ । १-३-२४ ॥ कयास्ते तयादुरित्यादिषु स्यादिविधौ “ सोर्हः ”  
 इति रोरसत्वाद् ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ इति न्यायाच्च, “ अत ओः स्यादो० ”  
 इति न दीर्घः ।

‘ अस्पष्टाचवर्णात्त्वनुजि वा ’ । १-३-२५ ॥ स्पष्टेर्णिजन्ताद् के “ 'यो 25  
 दान्त० ” इति निषातनात्स्पष्टः ।

‘रोर्यः’ । १-३-२६ ॥ अत्राऽनन्तरोऽप्यवर्णादित्येव नाऽनुवर्तते । भोः प्रभृति-  
भ्यो यकारस्याऽप्यष्टविधानादिति, व्यचहितोऽप्यवर्णादिसमुदाय एवाऽनुवर्तते इत्याह-  
अवर्णभो० इत्यादि, तरोरयनं तर्वयनमित्यत्रैव “रोर्यः” इति प्राप्नोत्युकारसद्भावात् नैवं,  
एवं कृते यकारासम्भवात्, “स्वरे वा” इत्यादीनि सूत्राणि निरर्थकानि स्युः ।

- ६ ‘ह्रस्वान्ङ्गणो द्वे’ । १-३-२७ ॥ कुर्वन्नास्त इत्यादि, नन्वत्र द्वित्वे कृते  
पूर्वस्यनस्याऽनन्त्यत्वात् णत्वं प्राप्नोतीत्याह बहिरङ्गस्येति, उभयपदापेक्षत्वेनेति-वण-  
तीति क्तिप्, “अङ्गणञ्चम०” इति वाण्, राज्ञश्चिहेति परत्वात्प्रथमं प्लुतः,  
माऽऽमन्त्र्य इति नलोपाभावाः, प्रत्यङ्गुत्त इत्यत्र मा भूदनेन द्वित्वं “अङ्गीर्षाद्विराजो०”  
इत्यनेन भविष्यति, तत्किमर्थमेतन्निवृत्तये स्वर इत्युच्यते इति ? उच्यते, यद्यनेन  
१० स्यान्नित्यं स्याच्चेन तु विकल्पेनेति तदर्थं स्वर इत्युच्यते । वृत्रहणावित्यत्र संज्ञायां  
“पूर्वपदत्वाद्” इति असंज्ञायां ॥ “कर्वर्गक०” इति णत्वम् ।

- ‘अनाङ्गमाङो द्वीर्घाद्वा छः’ । १-३-२८ ॥ इति दीर्घस्य विशेषणं  
न छस्याऽसम्भवात्, पदान्ते हि तस्य विकारेण भाग्यं, शुब्दप्राडिति आङ्माङ्-  
वर्जनादेव दीर्घादिति पदे लब्धे किमर्थं दीर्घादित्युच्ये ? आङ्माङावव्ययौ  
१५ तत्पदुदासादन्यस्मादध्यव्ययादीर्घादित्यपि प्रसङ्गः स्यादिति । मुनि छायेति स्थिते  
“स्यरेभ्य” इति द्वित्वं प्राप्नोति “आमन्त्र्ये” इति सिध्, तत्राऽन्तरङ्गत्वाद्वाऽऽमन्त्र्य  
इति पूर्वं सिस्ततो “ह्रस्वस्य गुणः” इति सिना सह गुणे अनेन विकल्पेन छरूप द्वित्य-  
मिति, “स्यरेभ्य” इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भ इति, आङो द्वित  
ईपदार्थादिषु चतुर्वर्धेषु वर्तमानस्य प्रतिषेधः । माङस्तु प्रतिषेधवचनस्य क्लेशो-  
२० दाहरति, आच्छायेतीपदर्थे, आच्छिन्नधीति क्रियायोगे, छिदिरत्र हठाद् ग्रहणे वर्तते  
स चाऽऽङ्गा विशिष्यते, आच्छायाया इति, छायां मर्यादां परिहृत्येत्यर्थः, अभिविधौ  
चाऽऽङ्ग छायाभिव्याप्येत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोरिति-वाक्यं पूर्ववाक्यार्थविपरी-  
तकरणरूपं, स्मरणं विस्मृतार्थप्रकाशनं, प्रमाच्छन्द इति-प्रसीयत इति “द्वर्गसंज्ञाशतः”  
इत्यङ् प्रमा चाऽसौ छन्दश्च प्रमाच्छन्दः ।

- २५ ‘प्लुताद्वा’ । १-३-२९ ॥ दीर्घादित्यनुवृत्तावपि द्विमात्रत्रिमात्रयोर्विरोधा-  
त्सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादिवत्स्थानोपचाराच्चद्व्यपदेप्राद्वि-  
शेषणविशेष्यभावः, दीर्घोऽस्याऽस्ति स्वानित्वेनेत्याम्नादित्वादिति वा दीर्घसन्देन



‘स्नां धुह्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते’ । १-३-३९ ॥ यद्यत्र वर्गग्रहणं न स्यात्तदा गन्तेत्यत्र यकारः स्यात्तस्याऽपि तकारापेक्षयाऽन्त्यत्वादित्यव्ययस्यानिरामाय वर्गग्रहणम् निमित्तवर्गस्येवेति-यकारनकारापेक्षयाऽन्त्यस्य वर्णस्याऽन्त्यस्याऽभावादिति । बहुवचनमिति-अयमर्थो ‘वर्णग्रहणे जातिमण्डनमिति’ जातिनिर्देशे प्राप्ते बहुवचनं व्यक्तिनिर्देशार्थं, तेन यावान्मकारो नकारस्याऽपदान्तस्तत्र गर्भत्र तद्व्यत्ययपेक्षया ६ येष्वयं मा भूदिति प्रवर्तमानोऽन्त्यः कार्यान्तरबाधायै प्रभवति । गम्यते, इत्यतः, इत्यत्र ग्नोर्निमित्तपकारस्याऽन्त्यो १ स्यात् ।

‘शिह्वेऽनुस्वारः’ । १-३-४० ॥ ननु पिण्ड इत्यादौ श्रस्यालुकाः स्थानित्वादकारेण यस्य व्यवधानादनुस्वारो न प्राप्नोति, किमन्यस्याश्रयेण ? नैवम्, “न सन्धिः” इति सन्धिविधौ स्थानित्वनिषेधात् । ननु ह्रस्व शिट्संज्ञां 10 कृत्वा शिह्वानुस्वार इत्येवोच्यताम् ? तस्य यदि ह्रस्व शिट्संज्ञां कृत्वा इहग्रहणं न क्रियते तदा औजस्रदित्यत्र “अपोमे शिटः” इति हलोपेऽनित्यं रूपं स्यादिति ।

‘रो रे लुङ्दीर्घादिव्युत्तः’ । १-३-४१ ॥ ‘नन्वपदान्त इत्यधिकारान् अजर्घाः, अपास्वाः, अघोकाः, अघात्वाः, अघाकाः, अपावाः, इत्यादिष्वेव प्राप्नोति, ननु स्वाराज्यमित्यादाविति ? नैवम्, अदिदुत इति इह्रहणादपदान्त इति नाऽनुवर्तते, यतः 15 इकारात्परस्य रेफस्य रेफेऽपदान्ते सम्प्रयो नाऽस्तीति, मिश्रस्थानिनिमित्तमपनादा । किं पुनरिदं सानुपन्धस्य कार्ष्णिणो रेफस्य ग्रहणं निरनुबन्धस्य वा ? तत्राऽऽप्यपक्षेऽग्नी रथेनेत्यादि तिष्ठति, न तु पुनरु रमत इत्यादि, द्वितीयपक्षे पुनरु रमते इत्यादि तिष्ठति न त्वमी रथेनेत्यादि । न चोभयपरिग्रहे किञ्चिद्विषयमकमस्ति ? उच्यते-अत्र ‘रो रे’ इत्येकप्रयत्नेनैव छत्रद्वयोच्चारणादेकत्र मानुबन्धस्याऽपरत्र निरनुबन्धस्य निर्देशात् ‘निर- 20 अनुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणमिति’ न्यायाच्च सामान्येन ग्रहणं भवतीत्याह रेफस्येति । अनन्तराणामिति-ननु सामान्यनिर्देशादनन्तराणामेवेति कुतो सम्प्रते इति चेत् ? उच्यते-रे इत्युपक्षेपसप्तमीनिर्देशात्पुनरिव दीर्घोऽपि रेफोपश्लिष्टस्यैव भवतीति ।

‘दस्तद्धे’ । १-३-४२ ॥ अन्विति, इदं सूत्रं पदान्ते “धुर्दस्त्वदीयः” इत्यस्य बाधकम्, अपदान्ते तु “हृत्वीयस्त्वदीयवतुर्थे” इत्यस्य चेति, ततोऽन्वित्यधिकार एतयोः 25 सूत्रयोर्विषयं भूत्वा ज्ञातव्यः । अत एव मधुलिङ्गीकृते इत्यत्र पूर्वं हृत्वीयत्वामात्रे सति न ह्रस्वविकलतेति । चकृद्धे इति-अत्र “गोम्यन्ताद्” इति धस्य दत्त्वे “अदीर्घादिरामः” इति तस्य द्वित्वे “हृत्वीयस्त्वदीयः” इति तस्य ङः आनुदम्, आवृद्धमेति-हृद्दी

उल्लिखितानस्य पुंसि विसर्गान्तस्य चरितार्थत्वान्पुंसके वितत इत्यत्र विरामस्यस्यो  
कारस्य द्वित्वं स्यात्, प्रथमत्वादिकमिति पठ्यदनमित्यादिषु ।

‘अव्वर्गस्यान्तस्थातः’ । १-३-३३ ॥ अन्तस्थात इत्यत्राऽऽद्यादित्वात्तत् ।

‘ततोऽस्याः’ । १-३-३४ ॥ दृष्यन्तेत्यादौ । ‘असिद्धं बहिरङ्गमिति’

- न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्तव्ये बहिरङ्गो याद्यादेशोऽसिद्धः कस्मान्न भवति ? न चाऽ-  
स्याऽसिद्धत्वे सूत्रमिदमनर्थकं भवतीति वाच्यं, एषानमित्यादावनादेशरूपे यादौ तस्य  
सावकाशत्वादिति ? उच्यते, “ न सम्बिधीयकिं ” इत्यत्र द्वित्वस्य सन्धिविधित्वे-  
न स्थानिरङ्गावप्रतिषेधे सिद्धे द्विग्रहणमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न्यायस्य बाधनाय  
द्वित्वमुपपद्यते । तथाऽत्रेत्यस्मिन् रस्य न द्वित्वमर्हस्वरस्येत्यधिकारात्, तस्य तु  
10 द्वित्वे क्लृप्ताम्यतीति द्रष्टव्यं ।

- ‘शिष्टः प्रथमद्वितीयस्य’ । १-३-३५ ॥ इत्स्थाने इत्यतः कर्तरि “ वा  
व्यञ्ज० ” इति षे बृहौ “ जीतेरयान्व० ” इति ह्यं स्थाली, स्थालयतीति वा  
“ स्वरेभ्य इः ” स्थालि, अस्यत् इति ट्पणि “ शिक्वेयस्य० ” इति वाऽऽस्यं, स्वच्छात्र  
इति स्वमूलात्र इति स्थिते “ वी मुमो० ” इत्यनुनासिको अकारस्तत्तच्छस्य द्वित्वे  
15 “ अघोषे ” प्रथमो० ” इति छस्य चः ।

‘ततः शिष्टः’ । १-३-३६ ॥ ताम्पां ततः, तच्छब्दस्याऽनन्तरपूर्ववस्तु-  
परामर्शित्वेन प्रथमद्वितीययोस्तुकर्ष इति, सिर्द्यात्तस्य० ” इति पस्य फकारे कृते  
द्वितीयादपि तस्य द्वित्वे अफूस्सरा इति द्रव्यं । नराः युवन्तः सीदन्त्यस्यामिति  
पृषोदरादित्यात् वृत्ती, कश्चर्यते इति णिगन्तस्य, एवं कर्ष्यत इत्यपि ।

- 20 ‘पुत्रस्यादिन् पुत्रादिन्याक्रोशे’ । १-३-३८ ॥ नकारान्ततामिष्यत्तय-  
र्थमादिञ्चिन्ति सूत्रांशे लक्षणप्राप्तिरपि नलोपो न कृतः, आदिन् पुत्रादिन्पुत्रादानेऽपि  
“ नामग्रहण० ” इति न्यायात् स्त्रियामुदाहृतं, तत्रैव प्रायेणाऽऽक्रोशसम्भवात्, स्त्रीव-  
त्पुंसोऽपि पुत्रादानेनाऽऽक्रोशे तत्राऽपि प्रतिषेधो भवत्येव, पुत्रादी भवेति, अमीत्यां  
पुत्रानत्सीति “ षतोभीक्ष्ण्ये ” इति णिन् पुत्रादिनी शिशुमारीति, अप्यारोपेण हि  
25 निन्दाक्रोशी, तस्याख्याने तु तदगम्य इति प्रतिषेधामावाद् “ अंशीपां० ” इति  
द्वित्वं भवत्येव, मागीति “ जीतेरयान्व० ” इति स्त्रीः ।

‘ म्नां धुद्बर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ’ । १-३-३९ ॥ यद्यत्र वर्गग्रहणं न स्या-  
त्तदा गन्तेत्यत्र शकारः स्याच्छस्याऽपि तकारापेक्षयाऽन्त्यत्वादित्यव्यवस्थानिरासाय  
वर्गग्रहणम् निमित्तवर्गस्यैवेति-मकारनकारापेक्षयाऽन्त्यस्य वर्णस्याऽन्त्यस्याऽभावादिति ।  
बहुवचनमिति-अयमर्थो ‘ वर्गग्रहणे जातिग्रहणमिति ’ जातिनिर्देशे प्राप्ते बहुवचनं  
व्यक्तिनिर्देशार्थं, तेन यावान्मकारो नकारश्चाऽपदान्तस्तत्र सर्वत्र तद्व्यवस्थापेक्षया ६  
वैयर्थ्यं मा भूदिति प्रवर्तमानोऽन्त्यः कार्यान्तरबाधायै प्रभवति । गम्यते, हन्यते, इत्यत्र  
म्नोर्निमित्तयकारस्याऽन्त्यो रः स्वात् ।

‘ शिङ्गहेऽनुस्वारः ’ । १-३-४० ॥ ननु पिण्डि इत्यादौ त्रस्यालुक्-  
स्थानित्वाद्कारेण पस्य व्यघ्रधानादनुस्वारो न प्राप्नोति, किमन्वित्याधयेण ?  
नैवम्, “ न सन्धिः ” इति सन्धिविधौ स्थानित्वनिषेधात् । ननु हस्य शिङ्संज्ञां 10.  
कृत्वा शिथ्यनुस्वार इत्येवोच्यताम् ? सत्यम् यदि हस्य शिङ्संज्ञां कृत्वा इहहग्रहणं न  
क्रियते तदा औजदित्यत्र “ अपोपे किटः ” इति हलोपेऽनिष्टं रूपं स्यादिति ।

‘ रो रे लुग्दीर्घश्चादिदुतः ’ । १-३-४१ ॥ ‘ नन्वपदान्त इत्यधिकारात्  
अजर्षाः, अपासाः, अचोकाः, अचास्त्राः, अचाकाः, अपापाः, इत्यादिष्वेव प्राप्नोति, ननु  
स्वाराज्यमित्यादाविति ? नैवम्, अदिदुत इति इद्ग्रहणादपदान्त इति नाऽनुवर्तते, यत् 15  
इकारात्परस्य रेफस्य रेफेऽपदान्ते सम्भवो नाऽस्तीति, मिथस्थानिनिमित्तभणनाद्वा । किं  
पुनरिदं साधुबन्धस्य कार्पिणो रेफस्य ग्रहणं निरनुबन्धस्य वा ? तत्राऽऽद्यपक्षेऽग्नौ रथेने-  
त्यादि सिध्यति, न तु पुनरु रमत् इत्यादि, द्वितीयपक्षे पुनरु रमते इत्यादि सिध्यति  
न त्वग्री रथेनेत्यादि । न चोभयपरिग्रहे किञ्चिन्नियामकमस्ति ? उच्यते-अत्र ‘ रो रे० ’  
इत्येकप्रयत्नेनैव सूत्रद्वयोच्चारणादेकत्र साधुबन्धस्याऽपरत्र निरनुबन्धस्य निर्देशात् ‘ निर- 20  
नुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणमिति ’ न्यायाच्च सामान्येन ग्रहणं भवतीत्याह रेफस्येति ।  
अनन्तराणामिति-ननु सामान्यनिर्देशादनन्तराणामेवेति कुलो लभ्यते इति चेत् ?  
उच्यते-रे इत्पुष्पेऽपसप्तमीनिर्देशाल्लुगिन् दीर्घोऽपि रेफोपश्लिष्टस्यैव भवतीति ।

‘ वस्तुहे ’ । १-३-४२ ॥ अन्विति, इदं ध्वं पदान्ते “ वृदैस्तृतीयः ” इत्यस्य  
बाधकम्, अपदान्ते ॥ “ तृतीयवृत्तीयचतुर्थे ” इत्यस्य चेति, ततोऽन्वित्यधिकार एतयोः 25  
सूत्रयोर्विषयं भुक्त्वा ज्ञातव्यः । अत एव मधुलिङ्गोक्ते इत्यत्र पूर्वं तृतीयत्वाभावे सति  
न द्वयविकलतेति । चकृहे इति-अत्र “ वोभ्यन्ताद्० ” इति धस्य दत्वे “ अदीर्घा-  
द्विराम० ” इति तस्य द्वित्वे “ वृतीयस्तृतीय० ” इति ढस्य ङः आतृढम्, आतृढमिति-वृहौ

वृद्धौ, वृद्धौ उद्यमे इति घातू “वेदोपेत” इतीहनिषेधः । लेढा इति-नन्त्र परस्वाद्युपो भविष्यति किमन्वित्यधिकारेणेति ? सत्यम्, ढलोपस्याऽऽत्पाश्रितत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमं ढलोपो दीर्घत्वं च प्राप्नोति । ननु ढस्याऽऽत्पात्सर्वमप्यमत् यतो गुणो भविष्यति ? सत्यम्, ‘तथाप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग’ इति दीर्घत्वं स्यात्, ‘वाणो विधिः’ इति न्यायेनाऽन्तरङ्गं ढत्वं तवस्तस्मिन्नाभिधेये गुणोऽसिद्धो यतो गुणोऽवाणो विधिरिति, कार्यासत्त्वपक्षे इदमुक्तं, आस्त्रासत्त्वपक्षे तु गुणे कृते ढत्वं भवति ।

‘उदःस्थास्तम्भः सः’ । १-३-४४ ॥ ननु उदस्यादित्यत्र सकारलोपः कस्माच्च भवति ? न च बाध्यमङ्गागमेन व्यवधानाच्च भविष्यति, यतोऽङ्गिनोऽङ्गं व्यङ्ग्यायकं न भवति, सत्यम्, आश्रयाउद् इति षट् स्थास्तम्भः सकारस्य च सम्बन्धनीयं, उदस्यात् उदस्तम्भदित्यनयोः सिद्ध्यर्थम् । उदस्यादित्यत्राऽङ्गागमात् पूर्वमन्वित्यधिकाराच्च भवति, अङ्गागमे च सति पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य तच्चाऽमन्तरस्यैव न व्यवहितस्येति न भवति । उत्स्थान इत्यत्र स्थानस्य विशेषणं उद्, न तु तिष्ठतेरिति ।

‘तदः सेः स्वरे पादार्थः’ । १-३-४५ ॥ तद इत्यनेन तदादेशस्य तस्य ग्रहणमन्यथा व्यञ्जनात्मिलोपः सिद्ध एव । अनुकरणत्वाच्चद इत्यत्र त्यदाद्यत्वाभावः शब्दार्थानुकरणे हि ‘प्रकृतिप्रकृतरूपम्’ इति न्यायः प्रवर्तते । शब्दानुकरणे तु नेति । कथमिदमिति चेत् ? ‘तदः सेः स्वरे’ इति “वेरिष्यवाक्किप” इति ध्रुवव्रजणाद् । पादार्थेयं पादार्थो यस्या इति वा पादार्थः ।

‘एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्रन्थसमासे’ । १-३-४६ ॥ प्रकृतेः परः श्रूयमाण-धकारः प्रकृत्यन्तरसद्वितीयतां गमयन् पूर्वध्रुवप्रकृत्यैव सद्वितीयतां गमयति । नञः समासो नञ्ममासस्ततो द्वन्द्वगमो नन्तरपुरुषः । नञ्समासे च सति न भवतीति-अनेन नञः क्रियासम्बन्धं दर्शयन् अनग्रन्थसमास इति प्रगज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयति । पर्वुदासे हि सति ‘नध्रुवकं तस्मद्वे’ इति न्यायेन नञ्ममासादन्यथाऽपि समास एव वर्तमानाभ्यामेतत्तच्छब्दाभ्यां सिलोपः स्यादिति । अनग्रन्थसमासे इति प्रतिषेधात् परमैव करोतीत्यादौ तदन्तादपि सेर्तुर्ह । एनं लब्धा “धेनगणाङ्गवति” इति ये धन्यः-अनुबन्धग्रहणादिति-अयमर्थः । सेरिति इदनुबन्धग्रहणादन्पानुबन्धपञ्च-दायस्य लोपामावः, एतेषु चरतीत्यादौ । अथाऽत्र परस्वादेत्वे परवे च कृते गकारस्याऽभावाद्धोपो न भविष्यति ? सत्यम्, विशेषनिहितत्वादित्यपत्त्याभ्यां पूर्वमेव लोपः स्यादिति । किञ्च एतत् शृङ्गनातीत्यादावपि स्यात् ।

‘व्यञ्जनात्पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा’ । १-३-४७ ॥ समाहारेऽपि सूत्र-  
त्वाद् ह्रस्वामावः । आदित्यो देवताऽस्याऽऽनित्य इति-अत्राऽकारलोपे लुक् । सन्धि-  
विधित्वाद् स्थानिवद्भावाप्रतिषेधेऽनेन पक्षे यल्लुक् । स्व इति कृते शार्ङ्गइत्यादिव्यपि स्यात् ।

‘धुटो धुटि स्वे वा’ । १-३-४८ ॥ प्रत्तमिति-अपूर्वाद्दातेरास्मैऽर्थे केः,  
“ प्रादेशस्त० ” इति सादेशः । अवदीयते स्म कः “ निर्विबन्धवात् ” इति चः । 5  
शिष्टि पिष्टि इति-शिप्पिपोः पञ्चम्या हौ “ रैषां स्वरान्० ” इति श्रप्रत्यये “ भ्रात्यो-  
ल्लेग ” इत्यलोपे “ हुष्टेः० ” इति हेर्धिभावे “ तृतीयस्तृतीय० ” इति तृतीयस्त्वे  
“ तर्धस्य० ” इति ढत्वे “ णो धुह्० ” इति षत्वेऽनेन पक्षे ङलोपे चेति । भार्ग-  
मिति-भृगो “ भृहृष्मां नोऽन्तश्च ” इति किति भे जागमे भृङ् “ रँस्तेषम् ” इत्यपि ।

‘तृतीयस्तृतीयस्तुर्थे’ । १-३-४९ ॥ लिख्यते इत्यत्र तस्य गः, षत्तमते 10  
इत्यत्र सस्य व आसन्नः प्राप्नोति ।

‘अघोपे प्रथमोऽशिष्टः’ । १-३-५० ॥ ययस्तु इत्यत्र “ ययस्ते शयसं वा ” इति  
विधानादपि न प्राप्नोति किमशिष्ट इति वचनेन ? सत्यम्, अघोतृतीत्याद्यर्थम् । तथाऽशिष्ट  
इत्यभावे वृक्षः पुरुष इत्यादौ कस्याऽऽदिः कादिरिति व्याख्यया विसर्गस्यापि अपञ्च-  
मान्तस्येति धुट्त्वे अपर्णहविसर्गकवर्ग्याः कण्ठ्या इति कत्वं स्यात् । अघोतृतीत्यादि- 16  
प्रयोगत्रये यथासङ्गं चटताः स्युरिति । अस्ति आस्ते इत्यादिषु च सस्य वकारः स्यात् ।

‘विरामे वा’ । १-३-५१ ॥ वैषयिकमिदमधिकरणम् कृद् इत्यादि-वधायो  
वकारः, “ परैरुजविशतृशो षञ् ” इत्यादौ दृश्यः । कृत्स्नादिचतुष्टये कटतपाः स्युः ।  
षञ् इत्यत्र चः स्यादिति ।

‘न सन्धिः’ । १-३-५२ ॥ संहितायामिति-सन्धीयन्ते वर्णा अस्यामिति 20  
“ धीरीभू० ” इति किति ते संहिता, वर्णानां परः सन्धिकर्षः । एकपद इति-विषय-  
सप्तमीति इति, भवतीत्यादावेकपदे नित्यं संहिता । धातूपसर्गचोरिति-धातूपसर्गयोः  
श्रेयतीत्यादौ नित्यसमुद्दितात्त्वात्समासस्यापि निरन्तरानेकपदात्मकत्वात् पदधातूप-  
सर्गममामानां नियमेनैकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्च विरामाभावाभित्यं संहितेति । वाक्ये तु  
सर्वत्रैकप्रयत्नोच्चार्यत्वस्याऽनियमाद्विरामाभावेन संहितेति ।

‘रः पदान्ते विसर्गस्तयोः’ । १-३-५३ ॥ विसर्गः शब्दप्रसोवति विन्दुद्वयं

रूढेः, तयोरित्यत्रैकाऽपि सम्म्यथवशाद्विधा भिद्यते; एका वैयक्तिकेऽधिकरणेऽपरा  
 त्वोपस्यैपिके इति । असिद्धं इति-प्रत्ययाश्रितत्वेन बहुस्यान्वाश्रितत्वेन च बहिरङ्गता,  
 वर्णमात्राश्रितत्वेन त्वन्तरङ्गता । पदादेशः पदवदिति च वृज्यादौ कृते रेफस्य  
 पदान्तत्वमिति ।

5 'रूपाणि' । १-३-५४ ॥ रूपाग्येव विसर्गेनियमात् रूपाक् प्रथम इत्प-  
 स्मिन् जिह्वामूलीयोऽपि ।

'शित्यघोषात्' । १-३-५५ ॥ अघोषात् परस्य पदान्ते रेफस्याऽसम्भवाद्-  
 घोषादिति शिटीत्यस्य विशेषणमित्याह-अघोषात्परे शिटीति ।

10 'अरोः सुपि रः' । १-३-५७ ॥ ननु पयःसु इत्यादिषु "सो ङः" इति  
 कृतेऽन्तस्थाद्वारेण रेफात्परः प्रकारः कथं न भवति ? सत्यम्, नित्यत्वात् "रः पदान्ते  
 विसर्गस्तयोः" इति भवति । रुवर्जनाल्लाक्षणिकन्यायो निरनुबन्धन्यायथाऽनित्यस्तेन  
 "रः कल्पफयोः" इत्यादौ लाक्षणिकस्याऽपि भवति ।

15 'बाह्वर्पत्यादयः' । १-३-५८ ॥ निपातनात्पदान्ताधिकारो निवृत्तस्तेनोत्तर-  
 सृजे न याति, तथा च-स्वीरमित्यादि सिद्धम् । गीर्पतिरिति-अत्र क्षीरस्त्रामिना भ्रातुः  
 पुत्रादित्वात् पस्वमिष्यते । प्रचेता राज्ञश्चिति सम्बोधने विशेषज्ञापनाय सम्बोधनाद-  
 न्यत्राऽप्युदाहर्तव्यम् । तस्य समासे एव अन्यत्र तु अम्बादिरिति दीर्घत्वे विशेषाभावः ।  
 यदुत्पलः-कर्मधारयास्तमासान्ते प्रचेताराज्ञः प्रचेतोराराजः । शकटोऽप्याह-प्रचेतसो  
 राजा प्रचेताराजः । प्रचेतो राजाऽस्य प्रचेताराजा प्रचेतोराराजेति, आकृतिगणार्थस्या-  
 द्बहुवचनस्य । वारि चरति कचिदिति ङे वार्चः । उपसि युष्पते "नान्दुपात्प०" इति  
 20 के उपर्कुष इत्यनयोः श्रुत्वमुत्वं च न भवतीति ।

'शित्याद्यस्य द्वितीयो वा' । १-३-५९ ॥ अत्राऽऽप्तत्वं प्रतिवर्गपञ्चकं  
 प्रथमापेक्षं च द्वितीयमिति, तेन कषटतपानां खलठपफाः क्रमेण शिटि भवन्ति ।  
 क्रमेणोदाहरणानि ।

25 'तवर्गस्य अचवर्गष्टवर्गान्यां योगे चटवर्गो' । १-३-६० ॥ स्थानित्वा-  
 श्चक्रेत्यादि-अयमर्थो योगग्रहणं विना सहार्थवृत्तीयायां "अवर्गस्येवर्गानिना०" इत्यादि-  
 वत् धवर्गादिरपि स्थानित्वाश्रद्धा । परादियोगपञ्चम्यां तु "चवर्गस्या निर्दिष्टे परस्य०"  
 इति न्यायात्परस्यैव तवर्गस्य स्यान्न पूर्वस्येति योगग्रहणम् । ननु तवर्गस्य कार्यितरात्वेन

च विशिष्टवर्गममुदायस्याऽभिधानात् तच् श्रेते इत्यादिषु एकैकस्य त्ववर्गशब्दाप्रवृत्तौ  
 कथं कार्यित्वमिति ? सत्यम्, समुदायैकदेशस्याऽपि तदात्मकत्वाद् ग्रामो दग्ध इत्या-  
 दिवत् समुदायशब्देनाऽभिधानात् दस्याऽपि त्ववर्गत्वे सति दकाररूपतत्त्वस्याऽग्नेन  
 जकारः, यद्वा यथा ग्रामे वसति गृहे वमतीत्यादौ ग्रामावेकदेशादेरपि ग्रामादिशब्दा-  
 भिधानम् । न हि देवदत्तादिरेवमभिधीयमानो ग्रामं वा व्याप्य वसति किन्तु तदेक- ६  
 देशे ! तत्र स एवैकदेशो ग्रामो गृहं चोच्यते तद्वदग्राऽपीत्यदोषः । तच्छादयतीति-  
 छदण् संवरणे इत्यस्य छदण् अपवारणे इत्यस्य वा युजादेः स्वार्थणिजन्तस्य रूपम् ।  
 तज्ज्ञापयतीति " प्रथोक्तृन्वापादे णिग् " " इन्त्यर्थोश्च " इति णिजन्तस्य वा रूपम् । राज्ञ  
 इति-वासि इतो वसि च रूपम् । एवं " मज्जन् इत्यपि । पूर्वेण शकारेणेति- " न शात् " 10  
 इत्यनेन निषेधो बध्यते, परेण पकारेणेति- " पित्तैवर्गस्य " इत्यनेन । अन्वित्यधि-  
 कारात् अङ्घ्रिपतीत्यत्र द्वित्ये कृते पश्चात्तत्त्ववर्गः, अन्यथा अङ्घ्रिपतीत्यनिष्टं रूपं  
 स्यात् । एवमङ्घ्रिपते इत्याद्यापि । एवमुत्तरक्षेत्रेऽपि " चर्जः कणम् " इति न भवतीति-  
 तच् श्रेते, तक्षरतीत्यादौ उभयाभितत्वाच्चत्वं बहिरङ्गं पदमाधितत्वात्कस्वमन्तरङ्ग-  
 मिति । शकारस्य पत्वमपीति-बुधतीत्यादौ " सस्ये शपी " इति कृतस्य शकारस्य  
 " पञ्चलज० " इत्यनेन घुडाभितं पत्वं प्रत्ययाभावात् न भवतीत्यर्थः । 15

‘ सस्य शपी ’ । १-३-६१ ॥ ननु बुधतीत्यत्र ‘ दन्त्यापनिष्टं कार्यं ताल-  
 व्यस्याऽपि भवतीति ’ भणनात् " नाम्यन्तस्था० " इत्यनेन पत्वं कथं न भवतीति ?  
 उच्यते-पाठकाले यो दन्त्यसकारस्तस्य कृतत्वाभावादिति ।

‘ न शात् ’ । १-३-६२ ॥ तत्त्वस्येति-असम्भवात्सत्येति न व्याख्यातम् ।

‘ पदान्ताद्वर्गादनाम्नगरीभवतेः ’ । १-३-६३ ॥ तत्त्वस्येति-उत्तरत्र 20  
 तत्त्वस्येति भणनाच्चर्गस्य सस्य चेति लभ्यतेऽत्र । नामित्यादेशस्येति-अन्त्य-  
 पान्तस्य पञ्चन्तस्य च नमतेरवयव एकः । अत्र य आमादेशो नाम् तस्यैवाऽर्थवत्ता-  
 द्ब्रह्ममित्याह-पडनाम-नामशब्दो नकारान्तोऽवयवोऽकारान्त इति ।

‘ लिटौ ’ । १-३-६५ ॥ अनुनासिक एव भवतीति-विपरीतनियमस्तु निर-  
 नुनासिकस्य सानुनासिक इति, " इदंयस्य हल्लस० " इत्यत्र हल्लासेति करणान् 25  
 भवति । प्रायिकं चैतज्ज्ञापकं, तेन " धैमानानां तेन दीर्घः " इत्यादौ आसन्न एव भवतीति ।

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

‘अत आः स्यादौ जस्भ्याभ्ये’ । १ । ४ । १ ॥ अत्र प्रत्ययाप्रत्यययोरिति सिद्धे स्यादिग्रहणं “अपमसत्परे०” इत्यादौ प्रयोजनार्थम् । तेन राजभ्यामित्यत्र नलोपस्य स्यादिविधौ विधेयेऽसिद्धत्वादाकारो न भवति । न चाऽत्र स्यादिग्रहणामावे “त्रिवेतुरः०” इत्यादिविहितस्य स्यादेर्ग्रहणं भविष्यतीति । यतस्तस्य ग्रहणेऽपि न किमपि फलम् ।  
 5 अन्यच्च स्यादिग्रहणे शुचिशब्दात् कथां प्रत्ययत्वात् “किलैविति” इत्येत्वं प्राप्तं निवि-  
 ष्यते । किञ्चाऽत्र स्यादिग्रहणामावे वन्य इत्यत्राऽपि “अवर्णेवर्णस्य” इति बाधित्वा-  
 ऽकारः स्यात् । वृक्षा इति-अत्र जसि अपवादत्वात्समानदीर्घत्वबाधकस्य “लुगोत्पा-  
 देत्यपदे” इत्यस्य बाधकोऽयमाकारः । आभ्यामिति-इदं शब्दस्य अततीति “कचिद्०”  
 इति द्वे अपकृतेषां सिद्धं । भ्रमणाभ्यामिति-स्यादेः पूर्वमेकपदत्वाभावात्कथं “ईपु-  
 10 षर्ण०” इति णस्य भ्रमणप्रकृतेः ? उच्यते-भाषिणि भूतवदिति न्यायाद्भवति । भ्रमणा-  
 येति-अकारसन्निपातेन विधीयमानो यकारस्तद्विधाताय कथं प्रभवतीति न बाध्यं,  
 यग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

‘भिस ऐस्’ । १ । ४ । २ ॥ एसादेऽनेवेति-एसादेऽने कृते “लुगस्या०” इति न बाध्यं, विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा देवेरित्यनिष्टं स्यात् । तदा इसिति कुर्यात् ।  
 15 अतिजरसैरिति-एकदेशे विकृतस्याऽनन्यत्वात्कृतस्त्वोऽपि जराशब्द एवेति । भिस्स-  
 टेति-प्ताक् इत्यस्याऽभिपूर्वस्थाऽभिप्तायते इति “उर्वसर्गाशतः” इत्यस्मि पृषोदरादि-  
 त्वादमेरकारलोपे पस्य सकार आभि लक्ष्यानुरोधाद्विकल्पेन टागमे भिस्सा भिस्सटा ।

‘इदमवसोऽव्येव’ । १ । ४ । ३ ॥ इष्टवधाऽर्थार्थ इति-तेन प्रत्ययनियमो न भवति । तद्भावे च तर्कः विश्वकैस्त्त्यादि सिद्धम् ।

‘टाकसोरिनस्यौ’ । १ । ४ । ५ ॥ अन्ये स्वि-यदि हि अतिजरसिनेत्येत-  
 20 त्त्वग्रकारस्य साधुत्वेन नाऽभिमतं स्यात्, तदा टा इत्येतस्य नकारादेशमेव कुर्यात्  
 तत्राऽपि होत्वे कृते शुक्लेण्यादि सिध्यत्येव । कथमेत्वमिति चेद् “ऐद्वद्वस्त्वोति”  
 इत्यत्र टावचनप्रक्षेपात् ।

‘डेहस्योर्यातौ’ । १ । ४ । ५ ॥ अत् इत्येव क्रियताम् किं दीर्घकरणेन ? न चैवं  
 25 कृते “लुगस्या०” इति प्राप्स्यतीति, तदा हि त् इत्येव कुर्यात् । सत्यम् । मतान्तरेऽतिजरसा-  
 दित्यपि मन्यते तत्सिद्ध्यर्थं दीर्घकरणम् । दीर्घकरणाच्च स्वयमेव सम्मतमिति घोष्यम् ।



‘ सर्वादिः स्मैस्मात्तो ’ । १ । ४ । ७ ॥ परममर्वस्मायिति-स्याद्याधिपत्यस्य  
नाम्नः सर्वादिविशेषणाद्विशेषणेन च तदन्तविधेर्मात्राच्च मर्गादिरिति इन्द्रे निषेधाद्वा  
‘ ग्रहणप्रता नाम्ना न तदन्तविधिः ’ इत्यस्याऽनुपस्थानाच्चतदन्तस्य परममर्वस्मै  
इत्युदाहृतम् । केवलस्य व्यपदेशिग्रहणाच्चतदन्तत्वं दृश्यम् । विश्वस्मायिति-गर्गशब्द-  
साहचर्याद्विश्वशब्दस्याऽपि समस्तार्थस्य ग्रहणं न तु जगदर्थस्य । स्यार्थिकप्रत्ययेति- 5  
इत्येवदतोऽयमाशयः । स्यार्थिकप्रत्ययोऽपि गणपाठफलमिति । अप्रसङ्गीति-ग्रन्थरूपा-  
पेक्षया नपुंसकनिर्देशो नाऽर्थोपेक्षया । तेन स्त्रीपुंनपुंसकेषु सर्वेष्वप्यर्थेषु मर्गादिरिति ।  
स्यामिधेयेति-पूर्वादीनां शब्दानां स्यामिधेयो दिग्देशकालस्वरभाषोऽर्गस्तमपेक्षते यः स  
स्यामिधेयापेक्षः । चोऽरधारणे । दिगादीनां धर्मानां पूर्वादिग्रन्थमिधेयानां यत्पूर्वा-  
दित्वं तन्निमित्तमेव कश्चिदत्रमिधेयस्य सम्पद्यते न तत्रापिनिरपेक्षम् । तथाहि-पूर्वस्य 10  
वेद्यस्य यत्पूर्वत्वं तत्पर देशमत्रमिधेयस्य भवति । परस्याऽपि यत्परत्वं तत्पूर्वदेशमपे-  
क्ष्य भवति । तस्मात् पूर्वादिशब्दवाच्यापेक्षणेऽरक्ष्यं केनचिद्वधिना भाष्यम् । तत्र  
तस्यैवाऽरक्ष्यः । पूर्वादिशब्दमिधेयापेक्षोऽरक्षिभार एकान्तिकः न नियमो व्यरस्या  
परपर्यायः । तस्मिन् गम्यमाने पूर्वादीनां शब्दानां स्यामिधेय एव वर्तमानानां मर्गा-  
दिकार्यम्, न तु वाच्ये । यो हि पूर्वादिशब्दमिधेयादर्थान्यस्याऽरक्षिभूतस्य नियमः न 15  
कथं पूर्वादिशब्दवाच्यो भविष्यतीति । अतस्तस्मिन्नान्तरीयकृतया गम्यमाने पूर्वं पर-  
अपर दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर इत्येतानि सप्तशब्दरूपाणि सर्वादीनि भवन्ति । अरक्षि-  
भति दिगादिलक्षणे वर्तमानानि पूर्वादीनि सर्वादीनि भवन्तीत्युदाहरति-पूर्वस्मै इत्या-  
दि । बहिर्भावेनेति-बहिर्योगे धर्मे बहिष्ठे धर्मिणि बहिःशब्दः । पुरि वर्तते इति-पुरीति  
शब्दप्रधानो निर्देशः । यदाऽन्तरशब्दस्य पुर्व्वजनान्तो गच्छो भवति तदा सर्वादि- 20  
त्यस्य निषेधः । यदा ईकारान्तोऽकारान्तो वा पुरः पुरी द्रष्टादयश्च वाच्या भवन्ति  
तदा सर्वादिरत्रमस्त्यक् । सर्वविभक्त्यादय इति-आदिशब्दादययोगमेकशेषपूर्वनिपात-  
पुष्पावडद्विआत्-आयनिञ्-मयट्-अक्षप्रयोजनानि ज्ञायन्ते इति । न तु मर्मादीयते  
गृह्यतेऽमिधेयत्वेनेत्यन्वर्थश्रयणात् सर्वथा यानि नामानि मर्गादीनि । संज्ञोपमर्जन  
च विशेषेऽयतिष्ठेते । तथाहि-यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन नियुज्यते तदा अमिद्धप्रवृत्तिनि- 25  
मित्तपरिस्थानात्स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवाऽऽतिष्ठते । उपमर्जनमपि  
अहत्स्वार्थमजहत्स्वार्थात्तिकान्तार्थविशेषणतामापन्नम् अतिमर्गावस्थादारात्तिकान्तार्थवृ-  
त्तिर्भवति । एवं बहुव्रीहिरपि । उमत्पूर्वेष्वतो “ नान्मुपान्त्य ” इति रे उमः । तत्पूर्वा-  
यातेः “ आलो लो ह्यावाय ” इति डे निपातनादित्वे उमयट् । डतरेति-प्रत्ययानुक्र-

रणम् । जित्वरिप् सम्भवेऽतः “ केचिद् ” इति डे । त्वत् अस्यैव धातोः “ संभेदे-  
त्साक्षादादयः ” इति निपातनात् ।

‘नेमाद्धप्रथमचरमतयायात्पकतिपयस्य वा’ । १ । ४ । १० ॥ द्वितयेति-  
तयि स्थणे च, अयि यतावाभ्यामचि तयायौ शुन्दौ स्तः । परं व्याख्यानात्तयायौ  
5 प्रत्ययौ । तयोः केवलयोरसम्भवाच्चदन्तरस्य कार्यं दर्शयति-तयेति व्युत्पत्तिपक्षे तपद्-  
साहचर्यादयस्य उद्धृतस्य ग्रहणं, न तु “ गयैद्दयम् ” इत्यौणादिकस्य । व्यवस्थि-  
तविभाषेति-व्यवस्थितं मर्यादानतिक्रान्तं प्रयोगजातं विशेषेण भाषते विभाषेति ।  
अर्धा नाम केचिदिति-नामेत्यव्ययम् । नाम नाम्ना संज्ञया नाम प्रसिद्धार्थो वा ।  
केचिद्वर्तन्ते किं नाम अर्धा नाम तदा क्लीबः ।

10 ‘द्वन्द्वे वा’ । १ । ४ । ११ ॥ कतरे च दृशनायेति कृते द्वन्द्वस्योभयपदप्राधा-  
न्येऽपि कतरदृशना इत्यत्र “ द्वन्द्वे वा ” इति न विकल्पः । सर्वादिरित्यान्तर्यपक्षी-  
विज्ञानात् । यद्वा सर्वादिरित्यादृश्या पञ्चमी व्याख्येया । “ पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ”  
इति न्यायाच्च स्यादेर्ष्यवहितत्वाच्च भवति । यस्मान्तरवचनान्तरा इति-यस्मिन्तरं येषां  
ते यस्मान्तराः । सर्वादित्वादन्तरशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्वादित्वादन्तरस्य  
15 पूर्वनिपातः । एवं वचनान्तराः । ततो यस्मान्तराश्च वचनान्तराथेति कृते समानार्थत्वादे-  
कशेषः प्राप्नोति । नैवम्, अत्र वचनशब्दो गृह्यपर्याय इति न समानार्थत्वम् । यद्वा  
एकोऽन्तरशब्दो व्यवधानार्थी अन्यथ विशेषार्थी । ननु चाऽन्तरशब्दो बहुव्रीहौ वर्तते  
न द्वन्द्वे इति कथमदः प्रत्युदाहरणं, न । तद्वचनको बहुव्रीहिरपि द्वन्द्व इति ।

‘न स्वर्गादिः’ । १ । ४ । १२ ॥ सर्वादिकार्यमिति-सर्वादिकार्यं कर्मवामावे-  
20 दार्भ न प्राप्नोतीत्यर्थः, प्राप्तवपि परस्मैपदं गते ।

‘तृतीयान्तात्पूर्वावरं योगे’ । १ । ४ । १३ ॥ अक्षरद्वयेति पूर्वद्वन्द्वस्याऽन्तरेण  
स्वेन ममाहुतिभेदिष्यते इति स्रष्टवान्ममाहासः । कर्मधारयो वा पूर्वोऽव्यययोः आदिनि ।  
योगे सम्पन्ने इति-योग एकार्थीभावो व्यपेक्ष्य शोभयं गृह्यते । यावत्पूर्वावेति-“ श्लोके ”  
इति ममाम् । उगाया अपि तृतीयायाः “ स्थानीया ” इति स्थानियेन तृतीयान्तरम् ।  
25 “ तुल्यवृत्तेन ” इति परिभाषया पूर्वस्य परकार्यं प्राप्तं तुल्ये निमित्तभूतायां तदेव  
निविध्यते । अतः “ स्थानीयाऽवन्तिजो ” इति स्थानिसं गतवृत्तीयान्तरं निश्चयम् । ननु  
यास्यति मासेनेत्यत्र योगमद्वयं विनाऽपि “ मर्ममो पदविधिः ” इति न्यायेन भविष्यति

निषेधः किं योगग्रहणेन ? उच्यते, योगग्रहणादन्यदपि सिद्धं, अपरैः सामान्येन  
तृतीयान्तेन योगे प्रतिषेधः कृतो, न तृतीयान्तात्, तेषां मते पूर्वाय मासेनेत्यपि  
भवति, तन्मतसंग्रहार्थं तु पूर्वदिग्योगेऽपि पञ्चमी व्याख्येया ।

‘अवर्णस्यामः साम्’ । १ । ४ । १५ ॥ परस्परायामः सामादेशे तत्रैव  
सामादेशे(शः) एवोच्यते( च्येव ), परोक्षदेशस्तु आम् घातोर्विधीयमानः सर्वादिर्न 5  
सम्भवति, “कर्तुः क्प्” इति क्प्प्रत्ययान्ततायां सम्भवेऽपि स्यादेरित्यधिकारा-  
च्चिरस्यत इत्याह-पठ्ठीति ।

‘आपो हितां यै यास् यास् याम्’ । १ । ४ । १७ ॥ आवन्तेति, पूर्वक्षत्रेषु  
सर्वादेरव्यभिचारेऽप्युत्तरक्षत्रे सर्वादिग्रहणादिह सामान्यमवगम्यते इति । कासीपग-  
न्ध्यायै, अणि अणन्तत्वाद् “अणन्तेवे” इति इजि तु “जुर्जानेः” इति ङीः प्राप्नोति ? 10  
नैवं, अत्र स्यादेशः समजनि, “अणन्तेवेकण्” इति क्षत्रे स्वरूपस्याऽणो ग्रहणं, न  
स्यादेशरूपस्य, एतद् व्याख्यानतो लभ्यते, इमस्तु इकारान्तस्य ङीरुक्तः ।

‘सर्वादेर्ह्रस्पूर्वाः’ । १ । ४ । १८ ॥ अस्, इदंशब्दस्य “ओ ङेरः” इत्यस्ये  
“लुगस्या०” इत्यकारलोपे “आम्” इत्यापि “आपो हिता०” इति यायाद्यादेशे  
“अनप्” इत्यदादेशेऽनेन ह्रस्पूर्वत्वे “ङित्स्मा०” इत्यकारलोपे, अथात्र यायाद्यादेशे 15  
कृते सर्वादित्वेन तत्पृष्ठभाषित्वात् लसि कृते व्यञ्जनादित्वाभावात्कथमदादेश इत्याह-  
परत्वादिति । प्रियसर्वायै इति-सर्वशब्दस्य प्राङ्निपाते प्राप्ते “प्रियैः” इत्यनेन प्रिय-  
स्य प्राङ्निपातः, अथ बहुव्रीह्यादेरिति-परेण बहुव्रीह्यादेरिति प्रागभिदधे तदेयाऽह-  
दितं अत आदेः फलं न निरीक्ष्य, स्वर्कं पिताऽस्याऽहर्कं पिताऽस्य द्वौ पुत्रावस्य  
के सप्तद्व्यचारिणोऽस्येति ।

20

‘टौस्येत्’ । १ । ४ । १९ ॥ एदिति तकारोऽमन्देहार्थः, अन्यथाऽन्तरेण  
तकारमेरित्युच्यमाने किमित्येकार आदेशो भवत्याहोस्विदिकारः स्यात्, टौसोः  
परयोः पूर्वे आदेशा इति सन्देहः स्यात् ।

‘औता’ । १ । ४ । २० ॥ आवन्तस्यैवेति, आवन्तस्येत्येकाऽपि पठ्ठी  
द्विधाऽर्थवशान्नियते, सम्बन्धितया स्थानितया इत्याह-आवन्तस्य सम्बन्धिना औता 25  
सह आवन्तस्यैव स्थाने इति । बहुस्तद्वी-एकदेशेति “स्थानीवा०” वाऽऽवन्तत्वम् ।

‘इदुतोऽञ्जरीदृत्’ १।४।२१ ॥ पञ्चाञ्जस्येति निर्दिश्यमानेति वा इदुतो स्थानिनौ विधानेत्यन्यथा ईकारमेव विदध्यात् ।

‘डित्पदिति’ १।४।२३ ॥ घेनवे विधीयतेऽस्य पेय इति बाहुलकादपादाने, “घेः” शित् इति जुः, कर्षणि तु क्यः स्यात्, नपुंसके त्वसम्भित्वात् 5 दर्शितं, तत्र हि “अनाम्स्वरे०” इति नोऽन्तेन मात्तु, वृत्तौ इत्यादि-नन्विकारो-कारमात्रापेक्षत्वात्पूर्वमेव एदोतौ स्यातां तदा याद्यादेः स्त्रीत्वविशिष्टेकारोकारापे-क्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्कृतयोः स्येदोतोरिकारामावाहर्णविधित्वाच्च स्थानित्यामावाहैदासा- 10 द्यादेष्टामावात्प्रतिषेधो न युक्तः । न च तदन्तादादेशविधानाद् अवर्णविधित्वात्स्थानि-त्वमप्रधानेऽपि वर्णविधिप्रतिषेधात् एवं तर्हि अनरकाशत्वात्पूर्व दैप्रभृत्पादेष्टाः प्रवर्तन्ते, पञ्चादिति प्रतिषेधस्तथापि इदुत्सन्निपातेन जायमानत्वादैदासाद्यादेशेनैव एदोद्वाधो भविष्यतीति अदिति प्रतिषेधो न्यर्थः, यथेवं यत्वमपि न प्राप्नोति तस्मा- 15 ददिति प्रतिषेधो वर्णविधावयं न्यायो नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्था, तेन दैदासादिषु कृतेऽप्येदोतौ न भवतः ।

‘दिर्द्धौ’ १।४।२५ ॥ बुद्धयामिति, ननु दास्यकरणसामर्थ्यादेव दौर्द्धौ 15 स्यात्, किं व्याश्रित्या ? न हि त्यदित्येतेष्वनिषेधकत्वेन तस्य चरितार्थत्वाद्दौः स्या-दिति व्याश्रित्यः सफला । यदा “ह्रस्व स्यात्” इत्यत्र सिज्जलोपरिबाधरुत्वेन ह्रस्व-करणस्य चरितार्थत्वे गुणवाचकं किरकारणं, किञ्च यथासंलघार्थं दास्यग्रहणं कार्यं, अन्यथेदं सूत्रमन्यथा, उत्तरं चाऽन्यथा कार्यं स्याद्यथा च गरीयसी रचना स्यादिति ।

‘केवलसखिपतेरौ’ १।४।२६ ॥ सखिप इति, अत्र “स्थानीवाऽवर्ण- 20 विधौ” इति न्यायात् किञ्च स्थानित्वे सति “च्योः” त्वेऽप्” इति यलोपः कस्मात् भवति ? ‘असिद्धं बहिरङ्ग’ मिति न्यायादन्तस्ते किञ्चाधित्वे कार्ये यत्वमसिद्धं द्रष्टव्यम् ।

‘न नाटिदेत्’ १।४।२७ ॥ सखिपतेर्नाटिदेत्वा सङ्ग न यथासंलघं, “निर्लिखीती०” इत्यत्र सूत्रे खितिग्रहणात्मरुचुरितो निर्देशाद्वा । मरुयाति-प्रभ्राऽऽ 25 देशे कृते “निर्लिखति” इति प्राप्नोति न तु पूर्वं, यतस्तद्व्याचकं “निर्द्धौः” ततोऽपि “केवलमखि०” इत्योत्तरं ततस्तदादेशेति न्यायात्स्यादित्वे मति एतत् प्राप्तं निषिद्धम् ।

‘स्त्रियां डितां या दैदास्यदास्यदाम्’ १।४।२८ ॥ “प्लुर्बः” इति

निर्देशात्सखिपती नाऽनुवर्तते, स्त्रिया इति विशेषणस्य विशेष्यमापेक्षत्वात्सखिपतिभ्यां परेषां ङितां " स्त्रितिस्त्रीतीय उर् " इत्येवमादिभिर्विशेषविधिमिराघातत्वादित्करणस्य तु प्रयोजनवत्त्वात्सामान्यामिदुदन्तमधिकृतं गम्यत इत्याह-इदुदन्ताञ्छब्दा इति ।

‘ स्त्रीदूतः ’ १।४। २९ ॥ स्त्रियै इति, ग्राहण्यादि शब्दो हि क्रिया-  
शब्दत्वाभिलिङ्गत्वाभित्यस्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानादेशाभावाः । 5  
आमलक्या इति-आमलकादुणादिप्रत्ययान्तात् रूपं । आमलकी वृक्षवाची ध्वनिः ।  
यद्वाऽऽमलकस्य फलं विकारो वृक्षः, दुःसंज्ञकस्य मण्डो यथा बाहुलकात्लुप्, गौरा-  
दिवाङ् ङीः, तदापि आमलकीशब्दो वृक्षवाची, वर्णविधित्वेनेति, इकारोकारौ वर्णा  
तदाभिता दायादयः ।

‘ वैयुषोऽन्त्रियाः ’ १।४। ३० ॥ आस्यै, आध्यापति, प्रध्यापति, आदधाति, 10  
प्रधातीत्येवंशीलाऽऽधीः, प्रधीः, एतौ च शब्दौ बुद्धिवाचकौ वर्णभूवभित्यस्त्रीलिङ्गौ,  
आधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वेन सर्वलिङ्गत्वाद्ग्रामण्यादिशब्दवभित्यस्त्रीविषयौ नेति  
चिन्त्यमेतदित्येके ।

‘ आमो नान् वा ’ १।४। ३१ ॥ पृथीवद्वचनस्येति, अत्र किस्यानस्य  
साधुपद्यत्वादपरस्य चाऽसम्भवात्साधधिकाराच्च पृथीवद्वचनस्यैवाऽऽमो ग्रहणम् । 15

‘ इत्यापक्ष ’ १।४। ३२ ॥ पूर्वेण विकल्प एवेति विशेषविहितत्वेना-  
ऽपवादत्वादिति शेषः ।

‘ संख्यानां ण्याम् ’ १।४। ३३ ॥ र् च प्र च न् च तेषां ण्याम् ।  
“ तेषां ण्यम् ” इति सत्त्वं, “ र्पूवर्णां ” इति तु न एकपदत्वमायात् । “ बोधैरपदान्तम् ”  
इत्यपि न, यतः एकासे न पूर्वपदस्थः किन्तु मध्यपदस्थः । तर्हि रेप् पूर्वपदस्यो- 20  
ऽस्ति तदपेक्षया णत्वं भवतु ? न, पदेऽन्तर इति निषेधात्, ननु ण्यामिति शब्द-  
निर्देशः संख्या चैकत्वादिरर्थः । ततः शब्दार्थयोः सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छेत ?  
सत्त्वं, उपचारात्संख्यायाः शब्दाः संख्याशब्देनाऽभिधीयन्ते, यद्वा संख्यायामेव आभि-  
रिति “ वषसर्गादातः ” इति करणाधार इति परमप्यनर्त नाधित्वा बहुलवचनादहि  
आपि च, संख्याशब्देनैकादयः शब्दा एवोच्यन्त इति । विश्रवापिति ननु च विश्रदा- 25  
दयः शब्दाः संख्येयेष्वपि वर्तमाना “ विश्रत्पा श्रतावद्वन्द्वे ” इति वचनादेकत्र एव  
वर्तन्त इत्यत्रैकवचनान्ता एव भवितुमर्हन्ति कथं बहुवचनं ? सत्त्वं, एकशेषात् । अष्टा-

नामिति अथाऽष्टशब्दादामि परत्वात् “ चार्हन्० ” इत्याकारे नान्तत्वाभावात्कथं  
नाम् भावोऽत आहोऽऽम् तद्भवनान्ताया अपीति ।

‘ चेस्त्रयः ’ । १ । ३ । ३४ ॥ आसः सम्बन्धिन इति, सम्बन्धस्योभयनिष्ठ-  
त्वं आसः सम्बन्धिन इत्यपि युक्तं, आसः सम्बन्धित्वं च त्रैरर्थद्वारकं, यस्मादामः  
5 सम्बन्धी त्रैरर्थस्ततः स आस इत्युच्यते, आससम्बन्धीति-कार्यकारणभावे षष्ठी ।  
त्रिशब्दः कारणमाम् च कार्यं, यथा त्रिशब्दवद्भुत्वे आम् ।

‘ एदोद्भ्यां ङसिङ्सोः १ ’ । १ । ४ । ३५ ॥ छत्रतकारस्वरूपग्रहणार्थं, तेन  
लाक्षणिकपोरप्येदोतोः परिग्रहः । परमेरिति-“ आतो नेम्नवरुणस्य ” इति धापकात्पूर्व  
पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं ततः सन्धिकार्यमतः परमेरिति प्राप्नोति । नैवं, ‘ धापकज्ञापिता  
10 विधयो ह्यनित्या ’ इति ।

‘ खित्तिस्त्रीतीय उर ’ । १ । ४ । ३६ ॥ इति सायते दीपते स्म पुण्यैः  
सातं सातिः सौत्रः, सुखे सातति वा मुरूप इति अत्र विधि कृते “ प्योः प्येऽण० ”  
इति पस्य लुग्न, यतः “ स्वर्त्स्य परे० ” इति णिलोपः स्यानी । न च “ ने सन्धि० ”  
इत्यस्याऽवकाशः, ‘ नञा निर्विद्वस्याऽनित्यत्वात् ’, भवतु वाऽवकाशस्तदेवमुच्यते “ द्व्योः  
15 प्येऽण० ” इति छत्रे लुग इति संज्ञा, संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यद्वा “ को ” इति छत्र-  
करणात् किम्विद्योर्न्यजनकार्यमनित्यं यतो प्रयोगिनामुपलक्षणः किर ।

‘ ऋतो डुर ’ । १ । ४ । ३७ ॥ ऋकारापदिष्टं छकारस्पाऽपि, तेन ऋकिङा-  
दिलक्षणे कुच्छकारः यदाह उपाध्यायः-आप्छ इत्येतस्मात् पष्ठयामाप्स इत्येष भवति ।

‘ तृस्यसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षन्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुत्वात् ’ । १ । ४ । ३८ ॥  
20 छत्रत्वादानांस्वर इति न । छत्र श्रकारोपादानाद्वा, कथमिति चेत् ? प्रशास्तृणामुः  
प्रशास्तृस्तस्य । अतिकर्तारमिति-अत्र तत्पुरुषो न बहुव्रीहिः कथमप्रसङ्गात्तेन स व्यप-  
धानेन प्राप्त्यभावात्, नन्वत्र छत्रे शौ निमित्ते किं न दर्शितम् । “ स्वराष्टौ ” इति  
न्यागमव्यवधानात् प्राप्तोतीति चेन्न नाममः प्रकृतेरेवाऽऽ इति, सत्यं; अपरपेना-  
व्यवस्य ऋछक्षणस्य व्यवधानं भवतीति न दर्शितम् ।

25 ‘ अर्द्धं च ’ । १ । ४ । ३९ ॥ शौ पुटि चेति-अत्र निमित्तात्परः धूपमानम्-

कारो निमित्तान्तरसम्बन्धेः प्रत्यासत्तेरनन्तरद्वयोपाचमेव निमित्तमुपस्थापयति,  
फर्तुणि जले पितरि वारिणीत्यादावुभयोः गावकाशत्वेन ।

‘ मातुर्मातः पुत्रेऽहं सिनामन्ये ’ । १ । ४ । ४० ॥ ननु कथं मातृशब्दस्य  
पुत्रार्थे वृत्तिर्न दसौ पुत्रार्थे वर्तमानः कचिवृद्ध इत्याह—मामर्घ्यादिति । अयमर्थः—फेरलो  
न वर्तते बह्व्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनतयाऽर्थान्तरं प्रतिपादयत्येव, कचोऽपवाद इति, 6  
अनन्तरानन्तरिभावे षष्ठीव्याख्याया, तेन कचा व्यवधानेन स्यात्, सम्भावित उत्कर्षो  
यस्याः सकाशात्, तत्पुत्र इति व्यपदेशः कथं तस्य योग्यं, अरे गार्गीमातृकेति—  
अज्ञातपितृकत्वेनाऽनेकपितृकत्वेन च निन्दया मात्रा विगुणः पुत्रो निन्द्यत इति ।

‘ ह्रस्वस्य गुणः ’ । १ । ४ । ४१ ॥ अधिकृतस्य नाम्नो विशेषणाद्विशेषणेन  
च तदन्तविधिसम्भवादाह—ह्रस्वान्तस्येति श्रुतत्वादिति, कुतो ह्रस्वो ह्रस्वान्तत्वं त्यनु- 10  
मितं, ‘ श्रुतानुमितयोश्च धोतो विधिर्बलीयान् ’ इति न्यायः, ह्रस्वविधानेति—‘ उभयोः  
स्थाने च ’ इति न्यायेन यदा सिष्पपदेशस्तदा सिर्ह्रस्वश्चाऽस्ति, अतो विधानसाम-  
र्थ्यात्, यदा तु ह्रस्वव्यपदेशस्तदा सेरमावाप्त भवति ।

‘ एवापः ’ । १ । ४ । ४२ ॥ आश्वाऽग्वावाष्वात्याकारप्रत्येयात्, हे मिय-  
त्वेत्यत्र “ गोश्चान्ते० ” इति ह्रस्वत्वे ‘ एकदेशविकृते ’ वि न्यायात्प्राप्तोऽप्येका- 15  
रादेशो न भवति ।

‘ नित्यद्विद्वद्विस्मयार्थस्य ह्रस्वः ’ । १ । ४ । ४३ ॥ शृं वृणाति शृङ्गः  
श्रापिस्तस्याऽपत्यं श्राङ्गरी । हे अकेति—अक् कुटिलायां सतावित्यस्य “ निष्कुरुक्त० ”  
इत्यादिना निपातनात्कप्रत्यये । अतस्ते “ पुंनपित० ” इति ते निपातनादत्ता, अली  
भूषणादीअस्य “ मिहान्छमिह० ” इत्यादिनिपातनाल्लेख्या । हे इहूः ?—जहातेः पुपो- 20  
दरादित्वाद्प्रत्यये द्विर्वचनादौ । हे वातप्रमीः ? नायऽमीकारान्तो नित्यदित् किन्तु  
पुछिङ्गोऽपि, हे सुधिवति—“ केवपु० ” इति निपातनाद्भ्राम्यतेर्भ्रु । शोमनं भ्रु भ्रमणं  
यस्याः सुसुशब्दाङ्गीरुष्वनेश्च जातित्वाद्भ्रु, परस्य विफल्येन दित्वाद् हे सुभ्रूः । हे  
मीरो ! प्राप्तमित्यभिप्रायः ।

‘ अदेतःस्यमोर्लुक् ’ । १ । ४ । ४४ ॥ आमन्य इति वर्तते । तत्र च 25  
स्पादेश एवाऽम्सम्भवतीत्याह—स्पादेशेति । हे कतरदिति—ननु अम्ग्रहणस्याऽन्यदपि  
फलं कस्माज् भवति, यथा कुम्भस्य समीपानि हे उपकुम्भमित्यत्र लुमर्थे ? नैवं,  
सिसाहचर्यादेकवचनादेशस्याऽभो ग्रहणं, न बहुवचनस्थानस्य ।

‘ दीर्घव्याव्यञ्जनात्सेः ’ । १ । ४ । ४५ ॥ कुमारी ब्राह्मण इत्यत्र नैषां  
किंवादीनां दीर्घोर्ण्यवधायकत्वे, स्थानित्वम् । यतः स्थान्याभये वृद्ध्यादिके कार्ये  
कर्तव्ये स्थानित्वं, न तु व्यवधायकत्वे, नहि व्यवधायकत्वं कार्यं नाम अपि तु वृद्ध्या-  
दीनि कार्याणीति; एवमच्योद्वमित्यादिषु सिचो लोपस्य ढत्वे कर्तव्ये न स्थानित्वम् ।

5 ‘ समानादमोतः ’ । १ । ४ । ४६ ॥ अचिनवमिति, न च वार्धं परत्वानि-  
त्यवाच्यं गुणेन भाव्यमिति, प्राप्तौ हि सत्यां हि परत्वं नित्यत्वं च चिन्त्यत इति ।

‘ दीर्घो नाम्न्यतिसृचतसृचः ’ । १ । ४ । ४७ ॥ आमादेश इति, स्याद्य-  
धिकारादामादेशं शृण्वतेऽत इदमुक्तं अपू इति, ननु पकाररेकाम्यां व्यवधानादेवं न  
भविष्यति दीर्घः, किं पूयर्जनेनेत्याह-नकारेणेति, अन्यव्यञ्जनेन तु असम्भव इति ।

10 ‘ शसोऽस्ता सञ्च नः पुंसि ’ । १ । ४ । ४९ ॥ समानस्येति, अत्र यद्यपि  
समानस्य शसोऽकारस्य च स्थानित्वं, तथापि ‘ प्रधानानुपायिनो व्यवहारा भवन्तीति ’  
प्रधानस्थान्यासञ्च एव दीर्घो भवति, प्रधानत्वं च षष्ठीति निर्दिष्टस्य समानस्येवेति  
‘ प्रधानस्थान्यासञ्च ’ इति वचनात् मुनीनित्यादौ शसोऽकारस्याऽवर्णद्विसर्गोत्पासञ्च-  
ऽप्याकारो न भवति ।

15 ‘ संख्या सायवेरहस्याहन् कौ धा ’ । १ । ४ । ५० ॥ अविषये इति,  
द्वयोरहोर्भवो दिगधिकमिति तद्वितचिपये सेऽविषयेऽटि अह्मादेशः, शाकटा-  
यनस्तु “ द्विर्गोरहोऽट् ” इत्यप्येष्टप्रत्ययमिच्छति, स्वमते तु न, ह्यह इत्यस्या-  
ऽकालपाधित्वात् । यावदहि इत्यादिषु दुर्लभकेषु दोरीपविषयेऽटि उत ईपस्तस्य  
च । “ द्विर्गोरहोऽट् ” इति छरु, ह्यह इति, “ द्विर्गोरहोऽट् ” इत्यब्राह्म  
ग्रहणज्ञापकात् “ केवाज्ञ० ” इति परमप्यटं नाधित्वा “ द्विर्गोरहोऽट् ” इत्यद्  
20 ततोऽहमावः ।

‘ निय आम् ’ । १ । ४ । ५१ ॥ अस्याम, “ ओसो नाम्वा ” इति नामादेशो  
न भवति, तत्र नित्यस्त्रीद्वयोऽधिकृतत्वात्, नन्वेकदेशविकृतेति ह्रीवेऽपि प्राप्ति-  
रस्ति, न, निय ईनी इति, ईकारप्रत्येपात्, निनिगामणिनि इत्येव भवति, भोजेन तु  
भूतपूर्वव्यायेन नपुंसके निगामित्युक्तम् ।

25 ‘ वाऽष्टन आ स्यादौ ’ । १ । ४ । ५२ ॥ पूर्वस्यवाद् देरनुवचिर्मा भूदिति  
स्यादिग्रहणं, अथ—



‘ अष्ट और्जस्वसौः ’ । १ । ४ । ५३ ॥ इत्यत्र अष्ट इति ज्ञापकात् हेरनु-  
वृत्तिर्न भविष्यति तर्हि मतान्तरसंग्रहार्थम् ।

‘ दन्तिष्णाः संख्याया लुप् ’ । १ । ४ । ५४ ॥ सन्निपातलक्षणत्वादिति,  
सन्निपतति कार्यमस्मिन् सन्निपातो निमित्तं झिलक्षणं स लक्षणं चिह्नं यस्य नस्य ।

‘ नपुंसकस्य शिः ’ । १ । ४ । ५५ ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ “ श्रियाः पुंसो ” 5  
इति समासान्तः, न स्त्रीपुंसौ नस्मादित्वाच्चोद्भावः, उपोदरादित्वात्स्त्रीपुंसस्य नपुंसक-  
पुंसक आदेशः ।

‘ औरीः ’ । १ । ४ । ५६ ॥ कार्यकारिणोरभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः, अन्यथा  
“ वैष्णवाऽन्तस्य ” इति न्यायाद्विशिष्टावर्णस्यौकारस्य स्यात्, यतो अ ओ इति प्रकृतौ  
“ ऐदौसिन्ध्यादरेः ” इत्यनेनौकारो निष्पादितः । 10

‘ अतः स्यमोऽम् ’ । १ । ४ । ५७ ॥ नन्वत्र अद्ग्रहणं किमर्थं, न च वाच्य-  
मद्ग्रहणाभावे दधीत्यत्राऽप्यभादेशः स्याद्यतोऽनतो लुपिति स्र्गं बाधकं विद्यते इति ?  
ननु अनत इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो वा नञ् गृह्यते इति सन्देहः, न च वाच्यं  
पर्युदासाश्रयणे हि नामिनो लुपिति स्र्गं कुर्यात् तस्मात्प्रसज्य एव, इदमपि न बाध्यं,  
कुतः काष्ठापरं प्रकर्षमध्यापक इत्यत्र क्रियाविशेषणत्वे आकारादप्यमो लुन्दश्यते, 15  
अतोऽनत इति कर्तव्यमेव, अतः सन्देहस्तदवस्थ एवाऽतोऽञो प्रहणेन ज्ञाप्यते  
प्रसज्य एव गृह्यते, तथा च पय इत्यादौ लुप् सिद्धा न स्वभादेशः । अदिति  
नपुंसकस्य विशेषणमन्तस्तदन्तप्रतिपत्तिर्मवतीत्याह-अकारान्तस्येति, अमृग्रहणमुत्तरार्थं,  
तेनाऽन्यत्पश्येति ।

‘ पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्यदः ’ । १ । ४ । ५८ ॥ पञ्चतन्त्रया परिमाण- 20  
स्य “ पञ्चदशद्वये वा ” समासान्तः ।

‘ अनतो लुप् ’ । १ । ४ । ५९ ॥ नन्वनत इति किमर्थं, न च वाच्यं  
कुंडमित्यत्राऽपि स्यात्, “ अतः स्यमोऽम् ” इति बाधकात् ? अत्रोच्यते, अनत  
इत्यभावे “ पञ्चतोऽन्यादेरित्यतोऽन्यादेरित्यागच्छेत्, न च वाच्यमन्यागमीशौ  
लोकमेव योगं कुर्यात्, पूर्वमेकतरवर्जितस्याऽन्यादेर्ग्रहणमिति पृथग्भोगस्य साफल्यत् । 25  
हे कर्तुः इत्यादौ निरवकाशत्वात्प्रथमं सिलोपे प्रत्ययलोपलक्षणन्यायेन ह्रस्वस्येति गुणः  
कस्मान्न भवतीत्याह-लुक्प्रकृतेति ।

‘ नामिनो लुग्वा ’ । १ । ४ । ६१ ॥ प्रियतिसु कुलमिति, “ केदुज्ञानम् ”  
इत्यत्र घुटः सेर्ग्रहणादत्र क्लीबत्वेन घुट्त्वामावे सेः स्थानित्वेऽपि न डाः ।

‘ वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे ’ । १ । ४ । ६२ ॥ पुंवद्वेति-परार्थे प्रयुज्य-  
मानः शब्दौ वतिमन्तरेणाऽपि वत्यर्थे गमयति, अत्राऽपि परार्थो नपुंसकस्तत्र हि  
५ प्रयुक्तः पुमानति । ग्रामण्या ग्रामणिनेति, ननु पूर्वं किञ्चुतेरित्यादिना यत्वं कस्मात्  
भवति ? सत्यं, इदुतोऽच्चेरित्यत्र स्त्रिवर्जनेन परमपीषुब् यत्वादि, इदुदाधित्वेन  
वाध्यते इति भगनात् । ‘ आदेशादागम ’ इति न्यायाद्यत्वं वाधित्वा नोऽन्तः । ग्राम-  
ण्येति ग्रामणीशब्दस्याऽनेन पुंवस्वे हस्वनागमामावाः । कर्तृणामिति द्वयोरपि “ द्वेश-  
पक्ष ” इति नाम्, न तु पुंस्त्वपक्षेऽनाम्स्वर इत्यनेन नोऽन्तस्तत्राऽऽमौ वर्जितत्वादि-  
१० तीयप्रयोगो रूपनिर्णयार्थो दक्षितः । न तु तस्य किञ्चिदत्र फलं कुमार्थेति, अत्र  
यद्यपि कुमारीशब्दः पुंवत्तथापि नित्यस्त्रीविषयत्वादीकारस्य “ स्त्रीदूतः ” इति द्वैः ।  
कल्याण्यै इति शोणादित्वाद् स्त्रीः ।

‘ दध्यस्थिसकध्यक्षणोऽन्तस्यान् ’ । १ । ४ । ६३ ॥ कच् न भवति,  
“ दध्युरः सर्पि० ” इत्यनेन प्राप्तः, “ अस्पोऽप्यप्यत्रे ” इत्यप्यनित्यत्वात्, अतिद-  
१५ ध्या स्त्रियेति, यदाऽत्र “ इतोऽर्क्यथात् ” इत्यनेन दीप्तदा तद्व्ययधानादनेनाऽऽ-  
देशाभावेऽतिदध्यस्त्वेव भवति, यदा तु दध्यतिक्रान्तं यथेति बहुव्रीहिस्तदा “ दध्युरः-  
सर्पि० ” इत्यनेन कच्चा भाष्यं, तस्मादध्यतिक्रान्तयेति तत्पुरुष एव न्यायः ।

‘ अनाम् स्वरे नोऽन्तः ’ । १ । ४ । ६४ ॥ अनाम् चाऽमौ स्वरश्च अयाम्यजात्स्वरे  
लब्धे स्वरग्रहणं टादावित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं, अन्तग्रहणं विना नस्य प्रत्ययत्वं स्याद्यथा  
२० च निमित्ताभावेति तिस्रादेशो निवर्तेत, तथा ‘ प्रत्ययाप्रत्यययोरिति ’ न्यायेनाऽस्य नका-  
रस्य प्रत्ययस्याऽपि सम्भवे यनानीत्यादायेव दीर्घः स्यात्तु राजानमित्यादौ । प्रिय-  
तिसृण इति यदि पूर्वं नाममः स्याच्चदानीं किं विनश्येद्, यतः स्वाङ्गमप्यवधायकमिति  
कृत्वा कृतेऽपि नाममे तिस्रादेशो न विप्यति, ‘ आगमा यदुर्गाम्भूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ’  
तत्कथं परत्वादित्युक्तं ? अत्रोच्यते, यस्मान्छन्दासागमः समानीतस्तस्य यदि किमपि  
२५ प्राप्नोति तदानीमयं न्याय उपनिष्ठेन, अत्र तु प्रियत्रिन् इत्येतस्य न किमपि प्राप्नोति,  
अपि तु त्रिअवयवस्य तिस्रादेशः, ततश्चाऽन्यपरस्याऽवयवेन व्यवधानं न तु अवयवे-  
नाऽवयविनः, यथा देवदक्षस्य उमश्च न दष्टं हस्तेन व्यवहितत्वाद्, नहि कोऽनीतयं  
पदति यदुत देवदक्षो न दष्टो हस्तेन व्यवहितत्वात्, तौम्यत्वं पूर्वं तुम्पुटणो विहारः

फलं “प्राण्योपधि०” इत्यादिनाऽण् तस्य लुप्तस्य विकारो “विकारे” घुनरण्, तुभ्युरूपो वृक्षस्य विकारधूर्णमेकस्मिन्नपि वा नास्ति इत्येवेति, क्लीरे नाम्यन्तमत्के स्यादौ विज्ञानात् कुलयोरित्यत्रैत्वे कृते न नागमः । द्वयोरित्यत्राऽपि आदेशादागम इति नोऽन्तः प्राप्नो न परत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च वर्णेन येन “आदेर” इत्यत्वं, पथादेत्ये कृते सकृदिति न्यायः । “स्वराज्जो” अत इत्येवेति । नन्विज्यादेः “अनौमत्स्वे नोऽन्त ” 5 इति शौ नागमः सिद्ध एव, आकारान्तस्य तु अन्त्यस्य नपुंसके ह्रस्वनिधानात् स्थितिरिव नाऽस्तीति, अत इत्येव युज्यते किं स्वरग्रहणेन ? अत आह उच्यार्थमिति ।

‘घुटां प्राक्’ । १ । ४ । ६६ ॥ प्रागित्यनेन सह सम्बन्धाभावात् घुटामित्यत्र “प्रभृद्व्यर्थे०” इति न पञ्चमी । गोमन्ति, “ऋदुदित” इत्यनेन परत्वाच्चोऽन्तेऽनेन नोऽन्तो न भवति । 10

‘घुटि’ । १ । ४ । ६८ ॥ अधिकारोऽयमिति । नपुंसकस्य परतो नोऽन्तो न भवतीति निधिरिव कस्मान्न भवति ? उच्यते-नपुंसके क्षिपन्तरेणाऽन्यस्य घुट्त्वाभावाच्च स्वराच्छान्तित्यादिभिर्नागमस्य विहितत्वात् पारिशेष्यादधिकारोऽयमिति ।

‘मदुदितः’ । १ । ४ । ७० ॥ पृथग्योगो भ्यादिव्युदासार्थ इति अयमभिप्रायः । “उदितः स्वराज्जोऽन्त ” इत्यत्र धात्वधिकारात् भ्यादेरुदित उदितः स्वरादित्यनेनैव सिद्धत्वाच्च “उदितः” पृथगास्मद्भादुदितोऽभ्यादेरेव, तस्माद्वचर्पादितोऽन्यभ्यादेरेवेति नियमात्, सम्राडित्यादौ न भवति । 15

‘घुजोऽसमासे’ । १ । ४ । ७१ ॥ असमासे इति-स्पायाक्षिप्तस्य नाम्नो घुज इति निक्षेपणाच्च च तदन्तविधेर्भावात्समासेऽपि प्राप्तिरिति असमामग्रहणं, इदमेव च ज्ञापयति अत्र प्रकरणे तदन्तविधिरस्तीति । 20

‘अनदुहः सौ’ । १ । ४ । ७२ ॥ सत्यपि नामग्रहणे इति न्यायेऽनदुह्येत्यादौ घुडन्तत्वाभावाच्च भवतीति । ननु अनद्वानित्यत्र “सस्यसकोत्स०” इति दकारः कथं न भवति ? सत्यम्, प्राप्नोति पर विधानसामर्थ्याच्च भवति ।

‘पुंसोः पुमन्स्’ । १ । ४ । ७३ ॥ पुंसो रुदित्यादिति । ननु “पंतेर्दुम्बु” इत्युदनुबन्धः कृतोऽस्ति तेनाऽपि प्रियपुंसीतरा इत्यादि रूपत्रयं सेत्स्यति किमत्रोदनुबन्धेन ? उच्यते-यदाऽन्युत्पत्त्याश्रयणं तदाऽत्र सूत्रे कृतस्योकारस्य फलम्, व्युत्पत्तौ तु 25

फलमौर्णादिकस्य । यथा भवतुंशब्दो " भावेर्द्वैवतुः " इति व्युत्पादितोऽपि सर्वादौ ।  
प्रियंप्रमानिति बहुत्वे वाक्यं, एकत्वे तु " पुमैर्बहुव्री० " इति कच् स्यात् । ङीहस्वपुंव-  
द्विकल्पेति स्त्रीः, इस्वपुंवतोश्च विकल्पः ।

१ 'ओत औः' । १ । ४ । ७४ ॥ चित्रगुरित्यत्र परत्वात्पूर्वं 'स्वत्वे कृते  
५ पश्चात् घुटि ओकासमावादेत इति वचनादौकारो न भवति, वर्णविधित्वाच्च स्थानि-  
यद्वायो नास्ति । अथ हे चित्रगो ! इत्यत्रौकारस्य विद्यमानत्वादुभयोः स्थानिनोः  
स्थाने इति न्यायेन ओ व्यपदेशे सति प्राप्नोति कस्मान्न भवति ? उच्यते-यदौकार-  
व्यपदेशस्तदा साक्षजिकत्वात् भवति ।

१० 'आ अम् चासोऽन्ता' । १ । ४ । ७५ ॥ नन्वत्राऽनेति किमर्थं ? यत एतद्विनाऽपि  
गा इत्यादि प्रयोगजातं "समानानामिति" दीर्घं सिध्यतीति ? उच्यते-अनेति पदं विना  
पुंलिङ्गे "शसोऽन्ता०" इति स्त्रीलिङ्गे "छैगात्०" इति प्रवर्तयतां, ततश्च गात् गाः इत्या-  
द्यनिष्टं स्यात्, स्थिते तु "शसोऽन्ता०" इत्यनेनैव दीर्घस्य सन्नियोगेऽकारोऽभाति ।

१५ 'पथिन्मथिन्सुक्षः सौ' । १ । ४ । ७६ ॥ अत्र घुटिति सम्बन्धात्ता-  
विति क्लृप्तमिदं न सुप्न गृह्यते । पन्था इत्यत्र मानुषासिकस्याऽऽपादेशो भवम्  
२० "लिङ्गौ" इत्यत्र द्विवचनेन ज्ञापितत्वाच्चिरनुनासिक एव भवति । पथीरिति, पन्था-  
नमिच्छति कपनि नलोपः स च "दीर्घक्षिप्ते०" इति परे कार्येऽसम्भ भवति, यतो "रास्ते"  
इत्यतः प्रागेव यत्सत्रं तदेवाऽसम्भवति, इदं तु "रास्ते" इत्यतः परमिति नाऽसत्,  
ततः पथीयतीति किपि अल्लोपे यलोपे चेदं रूपम् । नन्वनेनाऽऽस्वरूपे स्यादिविधौ  
पिष्ठात्तन्वे नलोपस्याऽसिद्धत्वाच्चाऽन्तत्वमिति । न च वाच्यं, अत इत्यल्लुक्ः स्वरस्य  
२५ परेऽनेन स्थानिबद्धावेन नान्तत्वानुपपत्तिरिति । यतः प्रत्यासत्तेर्यन्निमिचो लुग्विधि-  
रपि यदि तन्निमिचो भवतीति व्याख्यानम् । अत्र त्वस्य लुक् किपि आत्वं तु सौ  
प्रत्यये प्राप्नोतीति कृत्वाऽत्र नान्तत्वमस्त्येवेति प्राप्नोत्प्रात्यं, सत्यम्, नान्तेतिव्या-  
पृच्छित्वादेव न भवति; अन्यथा यत्र कुत्राऽपि नलोपस्तत्र सर्वत्राऽप्यमीषां पध्यादीनां  
३० प्वनीनामनेनाऽऽस्त्वलक्षणे स्यादिविधौ कर्तव्ये "जपदीसत्परे०" इति न्यायेन  
नलोपस्याऽसिद्धत्वेनान्तत्वसद्भावात्त्वं भवेदेवेत्यत्र सूत्रे नान्तनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् ।  
तस्माद्यत्र साक्षान्तत्वममीषां भवति तत्रेदं प्रवर्ततेऽन्यत्र तु व्यापृच्छिरिति सर्वं समी-  
चीनं, तर्हि "दीर्घक्षिप्ते०" इति सूत्रेण सेर्लक्षस्मान्न भवति ? यतोऽप्यमपि स्यादि-  
विधिः, स्यादिविधौ च नलोपोऽसम्भवतीति; सत्यम्, "दीर्घक्षिप्ते०" इत्यत्र सावधारणं

व्यासयेवं व्यञ्जनान्तादेव यदि निर्मातीति, विहितविशेषनादा एव पश्यः परः  
 निर्विहितो भवति तत्र सुभवति; अथ त्रीकारान्तादिहितो न व्यञ्जनान्तादिति ।  
 तर्हि वा मा इत्येवमादिषु सेर्लुम् न प्राप्नोति । मत्स्य, यत्रैतेषां मत्स्यादेकस्मादपि  
 विहितो भवति, कार्पान्तरेषु च कृतेषु पद्यादेतेषामेव मध्येऽप्यतमम्मान्तरो भवति  
 तथाऽपि भवति; तेनाऽनयोः प्रयोगयोर्व्यञ्जनान्तात्परो विहितः कार्पान्तरेषु मत्स्य 5  
 विद्यते आपन्तादिति सेर्लुम्भवत्येव । यः स इत्यनयोऽप्यु व्यञ्जनान्तादिहितो-  
 ऽस्ति, परं "आदेरा" इत्यादिकार्येषु कृतेषु मत्स्य पद्यादमीनां मत्स्यादेकस्मादपि  
 परो नाऽस्तीति न सेर्लुप् । यदुक्तमुद्धा इति "अदिति इत्यो वा" इति इत्थं,  
 स्त्रीत्वाभावादिनः कम् न भवति; हे सुपधिन् । हे सुपधीनि "हृदि वा"  
 इत्यनेन वा नस्य लोपः । 10

'गः' । १ । ४ । ७७ ॥ पद्यादीनामेकार्पणाऽगम्यवान्, एति इकारत्  
 पठिरयाह ।

'भोन्' । १ । ४ । ७८ ॥ अनेकवर्णत्वात् सर्गस्य प्राप्तौ य इति स्थानिवि-  
 शेषार्थमृद्धिभिश्चयर्थं च ।

'इन् टी स्वरे लुक्' । १ । ४ । ७९ ॥ अपृट्स्वरदाविति । डीगाहचर्पादपु- 15  
 टीति विशेषणं ज्ञेयं, तर्हि स्याद्विपन्तरेणाऽपि प्राप्नोतीति न वाच्यं व्यासधिकाराभय-  
 नात् टीग्रहणस्य वैगर्ह्यप्रमत्ताय । सुपधी स्त्री कृते वेति व्युत्पत्तिपक्षे मुञ्जादित्वात्  
 उणादीनामप्युत्पन्नानि नामानीति पञ्चाशयणादिनन्तत्वादिनः कम् न भवति, ममागा-  
 न्तविधिरनित्यत्वात् । "अदृष्टः" इत्यपि न, नान्तत्वात् "स्त्रिणं नृप" इति टी ।

'बोधान्तो नन्वामन्त्ये सौ' । १ । ४ । ८० ॥ यदा 'गर्गविचिन्त्यो तोप' 20  
 इति न्याय आधीयते तदा सेः स्थानिवद्भावेन कार्यम् ।

'उतोऽनदुगतुरो वः' । १ । ४ । ८१ ॥ उत्तरत्र शेषग्रहणादामन्त्यनिर्दे-  
 वाऽनुवर्तते । पाशात्पक्षे माविति मामान्यमणनेऽपि मत्स्यपि नामग्रहणे निवृत्तिश्चिष्ट-  
 स्येति हे अनद्वदित्यत्र गौरादिनिपातनाद्वत्त्वाभावात्, एवमुत्तरत्राऽपि । चतुःशब्दव्यास्य-  
 प्राधान्येनैकामन्त्रेणासम्भवे समासे उपमर्जनीभूत एवोदाहरिते । 25

'घाः शोपे' । १ । ४ । ८२ ॥ अत्र सूत्रे शेषस्य घुट आघातन्वादेवन्मृत्तः  
 प्राक्तनसूत्रविषय इति भावः ।

- ‘ सख्युरितोऽशाचैत् ’ । १ । ४ । ८३ ॥ ननु प्रक्रियालाघवार्थं सख्युरितोऽ-  
 शाचायिति क्रियतां किमैत्करणेन ? न, अनेकवर्णेति सकलस्याऽपि स्यात् । न च  
 निर्दिश्यमानानामिति इत एवाऽयिति वाच्यं, यतो विभक्तिसामान्येन सखिशब्दस्य  
 विशेष्यत्वेनेकारस्य विशेषणत्वेन च निर्दिश्यमानत्वाभावात् । अशाविति-अथ श्रौ  
 5 सत्यादेशादागम इति न्यायादैत्वात् प्रथममेव नागमेन धाव्यं, ततस्तेन व्यवधानादै-  
 कारो न भविष्यति, न च द्वयोरप्यन्यत्र सावकाशत्वादिकारः स्यादिति वाच्यम् ।  
 कृतेऽप्यैकारे क्लीब इति ह्रस्वत्वे ततो नागमे दीर्घत्वे च न कश्चिदोपा, नैवम् ; ‘ असिद्धं  
 बहिरङ्गमिति ’ घुह्निमिभस्यैकारस्य बहिरङ्गत्वात् ह्रस्वत्वे कर्तव्येऽसिद्धत्वात् । ननु  
 भवत्वेर्ब तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्पूर्वं नागम एव घुह्यवधायको  
 10 भविष्यतीति ? नैवम्, कृतेऽपि नागमे प्रकृतिभक्तत्वेनाऽव्यवधायकत्वादिकारोऽपि  
 नित्य इति द्वयोर्निष्ठयोः परत्वादिकार एव स्यादिति श्रिप्रतिषेधः । अतिसखीनि-  
 पूजितः सखा वेषु कुलेषु सखिशब्दो नपुंसकोऽपि लक्ष्येषु दृश्यते ।

- ‘ अतुष्टानस्फुरदंशोऽनेहसञ्चसेर्धाः ’ । १ । ४ । ८४ ॥ ककारान्तस्य  
 “ अर्धं च ” इत्यदि, त्रयाणां तु “ अस्वादे ” रिति दीर्घत्वे “ सोर्ध ” इति कृत्वे च, सखि-  
 15 शब्दस्य त्वैत्वे प्राप्ते आरम्भः । हे अनेह इत्यत्र न सन्धिरिति सन्धिनिषेधः ।

- ‘ नि दीर्घः ’ । १ । ४ । ८५ ॥ राजेति-स्यादिनिघौ कर्तव्ये नलोपस्याऽस-  
 त्वात् प्रथमं लुग् न । लुग्नपतेः किपि ने सुचो हन्ति “ अचित्ते ट्ठ ” अधिकरणे तु  
 “ स्यादिभ्यः कः ” “ गमंहन० ” इत्यलुग्, “ इनो ङो प्र ” दीर्घपिधित्वात् पोः स्या-  
 निवद्भायो न भवति ।

- 20 ‘ न्स्महतोः ’ । १ । ४ । ८६ ॥ अश्रीणादिको “ हुंहिहृदि० ” इत्यनेन कट्-  
 प्रत्ययान्तो व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नो वा महच्छब्दो ग्राह्यः, यस्तु शत्रन्तस्तस्य महसित्येव  
 नत्वनेन दीर्घः, ‘ लक्षणप्रतिपदोक्तयो ’ रिति न्यायात् । यतः शत्रुप्रत्ययान्तं महदिति  
 रूपं लाक्षणिकं कट्प्रत्ययान्तं तु प्रतिपदोक्तम् । एतच्च वत्सकृपणावृचतुः । सर्पीपीति-  
 अत्र “ न्स्महतोः ” इत्यनेन दीर्घलक्षणे स्यादिनिघौ विघातव्ये णपमसत्परे इत्यनेन  
 25 पत्वमसत् । महत्साहचर्यादिति-महदिति शुद्धो घातुः किन्न्तो न सम्भवति तत्साह-  
 चर्यादन्यस्याऽपि शुद्धघातोः किन्न्तस्य न भवति, नामघातुस्तु महदपि कियन्तः  
 सम्भवति; अतोऽन्यस्याऽपि नामघातोः किन्न्तस्य भवति । महच्छब्दस्तावन्नामत्वं  
 न व्यभिचरति तत्सन्धियोगनिर्दिष्टस्य न्स्मन्तस्याऽपि नामत्वाव्यभिचारिण एव ग्रहणम् ।

महती कुले इति, श्रेयसाः पश्य, श्रेयसी कुले इति तु न दर्शयते न्तन्तत्वाभावेन  
क्षयक्षयिकलत्वात् ।

‘ इन्तन्तृपार्ष्णः शिष्योः ’ । १ । ४ । ८७ ॥ भृणहानीति-इन्तेः केव-  
लस्य किम् न दृश्यते इति तदन्तमुदाहरति-बहुप्राणीति-प्रापार्ष्णोः स्वप्रधानायां  
पृत्तौ शेरसम्भवाच्चौ समास उपसर्जनभूताबुदाहरति । एषां शिष्योरेवेति-एषामेव ५  
शिष्योरिति तु विपरीतनिषयो भवति, “ नैश्यन्वाय० ” इत्यत्र भवेति “ पराणिकान० ”  
इत्यत्र तु पराणीति निर्देशात् । वृषद्वेषाचितिसंज्ञायां, “ पूर्वपेदस्या० ” इत्यनेन, असं-  
ज्ञायां तु “ कर्षाकैस्वरवति ” इति णत्वम् । तदन्तविधिमिति-ननु “ अनिनस्मन्० ”  
इत्यत्राऽथोरनिर्देशादनर्थकेन तदन्तविधेरप्रयोगादर्शवद्द्वेषणन्यायात् कियानित्यत्रैव  
दीर्घः प्राप्नोति न गोमानित्यादौ ? सत्यम्, अतुलनार्थकोऽपि तदन्तविधिं प्रतिषेधयेति 10  
मत्वादीनामुक्तारानुपपन्नकरणात् ; अन्यथा तेषामपि श्रुत्वत् क्रकारस्मेवाऽनुपपन्नं कुर्यात् ।

‘ अन्वादेरत्वसः सौ ’ । १ । ४ । ९० ॥ भवानिति-नोऽन्ते सत्यपि  
“ आगमोऽनुपपातेन ” इति न्यायान्नपत्येव दीर्घः ।

‘ कुदास्तुनस्तृप् पुंसि ’ । १ । ४ । ९१ ॥ पुंलिङ्गविषय इतिसमासेऽपि यदि  
पुंलिङ्गविषय एव । तेन प्रियः क्रोष्टा यस्या यस्य वा कुलस्याऽत्र न भवत्येव आदेशः । 15  
अत एव न्यायुक्तिः क्लीबविषये दर्शिता । क्रोष्टोरिति-क्रोष्टोः क्रोष्टृ इति दृश्यम् ।

‘ टादौ स्वरे वा ’ । १ । ४ । ९२ ॥ नित्यत्वादितिकृताकृतप्रसङ्गिन्यायेनेति ।  
मृगवाचीति-मृगशब्दस्याऽरण्यवाचित्वेऽपि भृगाल एवाऽर्थेऽत्र वृत्तिर्दृश्यते । तथापी-  
तितुल्यन्तो मृगवाच्येव त्वत्प्रत्ययान्तस्तु कस्मिन्विषये मृगवाचीति न ज्ञायते । हुनः  
स्यानप्रवृत्तेन तु वृजादेशेन ज्ञाप्यते यत्र घृटि टादौ स्वरादौ च त्वत् तत्रैव मृगवाचित्वम्, 20  
तेन मृगे वाच्ये क्रोष्टृम्यामित्यादि न भवतीति नियमसिद्धिः ।

‘ स्त्रियाम् ’ । १ । ४ । ९३ ॥ स्त्रियां चेति मिश्रवाक्यतयैतत्फलं यत् स्त्रिया-  
मित्युत्तरस्यैव याति, अन्यथा पुंस्त्रियोस्त्वेव कुर्यात् । निर्निमित्त एवेति-ननु निमित्त-  
त्वाश्रयणे क्रकारान्तत्वामावात् क्रोष्टृशब्दस्य कथं ङीः स्यात् ? न क्रोष्टृशब्दस्य  
गौरादौ पाठाद् ङीः स्यादेवेति ङीसिद्धिः ।

25

प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

‘ अत्रिचतुरस्तिचतस्र स्यादौ ’ । २ । १ । १ ॥ स्त्रियामित्यनुवर्तते । पूर्व-  
 स्रजादिति शेषः । तच्च श्रुतत्वाभिचतुर इत्येतस्यैव विशेषणम् । परत्वादिति-ननु कृताकृत-  
 प्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् “आदेशादागम” इति न्यायात् पूर्व नागम एव प्राप्नोति, नैवम् ;  
 शब्दान्तरप्राप्या नागमोऽप्यनित्यः । यद्वा परत्वादिति कोऽर्थः ? प्रकृष्टवादित्यर्थः, प्रकृ-  
 १० ष्टत्वं च “आगमात् सर्वादेष” इति न्यायात्, किञ्च “कञो ऋः स्वरेऽनि” इत्यत्राज्नीति  
 वचनमनर्थकं स्यात् । स्वरादौ पूर्वं नकारे तिस्राद्यादेशाभावात् रत्वप्रसङ्ग एव नाऽ-  
 स्तीति अनीति वचनात्पूर्वं नागमादेस्तिस्राद्यादेश इति । प्रियतिसु कुलमिति “नोभिनो  
 हृत्या” इत्यत्र चतुःशब्दस्याऽपि लुग्विकल्पमिच्छन्त्येके, सन्मते प्रियचतसु कुलं प्रिय-  
 चतुर्वा कुलमिति । प्रियत्रीत्यादि-स्त्रीलिङ्गविबन्धायामपि समासात् कीप्रत्यये प्रियम्बेव,  
 15 “शेषाद्या” इति कचि प्रियत्रिकैवाऽऽदेशो न भवति; प्रथमं कीप्रत्यये पञ्चाङ्गह्रस्वी  
 “ऋभित्यदितः” इति कचेव । यदा तु केवलाभिश्चब्दात् कीस्तदैकदेशविकृतत्वेनाऽऽदेशो  
 भवति । कथं तिसृकानामेति ? प्रिश्चब्दात् संज्ञायां के आपि बहुवचनेन स्यादेव्यवधाना-  
 त् कथं तिसृमाव इति प्रष्टुराशयः, समाधत्ते-स्त्रीलिङ्गो बहुवचनविषयः संज्ञाशब्दोऽय-  
 मिति । तस्पन्ति परमलान्यासु “निष्केतुक्क” इति निपात्यते ।

15 ‘ अतो रः स्वरेऽनि ’ । २ । १ । २ ॥ अनीति नकारेः प्रत्ययरूप आगमरूपो  
 वा । समानदीर्घत्वेति-“शशोऽजा” इति, “अहौ च” इति, “कञो ऋ” इति प्राप्तानाम् ।  
 तदपवाद इति-व्यञ्जनादौ स्यादौ पूर्वयोगः सावकाशः स्वरादौ तु अपमेव स्यात् ।

‘ जराया जरस् वा ’ । २ । १ । ३ ॥ स्त्रियां स्त्विति-अतिजरयेत्यप्र घटि-  
 जरशब्दात् प्रपञ्चेनाऽऽप्रत्ययेन जराशब्दो व्यवधीयते । जारः, जारेयः जराया अपं  
 20 “तस्येवम्” इत्यण्, जराया अपत्यं “द्विरैवरावन्त्याः” एवण् ।

‘ अपोत्रे ’ । २ । १ । ४ ॥ स्वङ्गर्था, शोभना अतिशयिता वा आपो ययोरिति  
 विग्रहे “पूजास्वतेः प्राकृत्या” इति समासान्तप्रतिषेधे भ्यामि सत्पि तदन्तग्रहणे “निर्दि-  
 २५ श्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती”त्यथ एवाऽऽदेशः । अन्मस इति “श्रीलिकामि” इति णः ।

‘ आ रायो व्यञ्जने ’ । २ । १ । ५ ॥ आकारस्यैकवर्णत्वात् “पठेयान्त्वस्य”  
 25 इति, रैश्चन्दस्यैव भवति । स्मीत्वेव सिद्ध इति-आमि तु रायमतिक्रान्तानि यानि तेषां  
 “धीवे” इत्यनेन ह्रस्वत्वे सति “सन्निपात लक्षण” न्यायादिकाररूपं ह्रस्वमाधित्य  
 समुत्पन्नो नाम् तदिषावाय नोत्सहते । तर्हि “दीर्घो नामि” इत्यपि न प्राप्नोति ?



सत्यम्, तदाऽनित्यत्वादस्य न्यायस्य भवत्येव दीर्घः, “न्याया हि स्थविरपटिन्यायेन प्रवर्तन्ते” । उत्तरार्थमिति-यद्यैव तत्रैव क्रियतां किमत्राऽनेन सन्देहास्पदेन ? नैवम्, केचित् सन्निपातन्यायमनित्यमाश्रित्याऽतिविराणामित्यत्राऽऽकारमपीच्छन्ति, तन्मतसंग्रहार्थं व्यञ्जनग्रहणमिहाऽर्थमपि तेन स्वमतेऽपि सम्मतम् ।

‘युष्मदस्मदोः’ । २ । १ । ६ ॥ अत्राऽविवक्षितार्थयोर्बुष्मदस्मदोरेतावतु- 5  
करणे इति त्यदादिकार्यमेकशेषः, “टाड्योसि०” इत्यनेन युष्मदसदादिकार्यं च यत्वादि न प्रवर्तते । अतित्वामिति-नामाधिकाराच्चदन्तप्रतिपत्तौ तदन्तमुदाहरति, युष्मयतेरिति-युषां युष्मान्वेति विधेयं न तु त्वामिति, णिञि सति त्वमौ स्याताम् । अमौभ्यांस्थिति-अप्यर्थः-इयोरन्यत्र सावकाशत्वात् शब्दान्तरप्रश्रव्या चाऽनित्यत्वा-  
त्परत्वात् पूर्वं त्यमाद्यादेश इति । प्रथममात्वे तु सति मन्तत्वाभावाच्चमादयो न स्युः । 10  
णिज्याक्यावस्थायां यद्वहुवचनं तत्क्रिन्वृत्तौ गौणं चभूवेति त्वमौ भवतः । व्यञ्जन इत्येवेति-ननु व्यञ्जनग्रहणं विनाऽपि युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यादयः प्रयोगा अनेनाऽऽख्ये कृते “लुगातोऽभाषः” इत्याकारलोपे सिध्यन्ति, किं व्यञ्जनाधिकारेण ? सत्यम्, सूत्रस्य व्यक्त्या प्रवर्तमादात्वे कृते लुगादिकं न प्रवर्तत इति व्यञ्जनग्रहणम् ।  
तथा व्यञ्जनाभावे युष्माकं युषाकमित्यादौ अनेन सूत्रेणाऽऽकार एव स्यात्, न तु 15  
“मोर्वा” इति मकारलोपः । युष्मभ्यमिति-ननु लुगस्येत्पलोपे मोर्वा कथं न ? उच्यते-स्वरस्य स्थानित्वात् । तर्हि युष्मशब्दाद् भ्यसोऽभ्यमदेशे लुग् न प्राप्नोति ? नैवम्, प्रत्यासत्त्या यस्मिन् प्रत्यये लुग्भवति, तस्मिन्नेव प्रत्यये पूर्वस्य यदि कार्यं भवति तदा स्थानित्वमत्र तु प्रत्ययान्तरे लुग् अतः स्थानित्वाभावः । मोर्वेति सूत्र-  
स्याऽनवकाशत्वात् स्थानित्वाभावः । 20

‘टाड्योसि यः’ । २ । १ । ७ ॥ ओश्च ओश्च ओसी “स्यादौवसंग्रहेयः” इत्येकशेषः, ततश्च द्विश्च ओसी चेति कार्यं, तेन पष्ठीसप्तम्योरेपि ग्रहः, अन्यथा द्विना साहचर्यात् साम्या एव ओसो ग्रहणं स्यात् । अत्र ओम्ग्रहणमावेऽपि “क्षेपे लुग्” इति दलोपे “मृदुरेओसि” इत्यनेन एत्वे, “एदैतोऽङ्गाय्” इत्यपादेशे चाऽति-  
युवयोस्त्विदि सिध्यति, सत्यम्; णिञि अन्त्यस्वरादिलोपे युवावादेशे “क्षेपे लुग्” 25  
इत्यकारलोपेऽकारस्याऽभावात्, युव्योस्त्विदादौ यत्वं न मिष्यतीति ओम्ग्रहणम् ।

‘क्षेपे लुक्’ । २ । १ । ८ ॥ क्षेपग्रहणमावे टाड्योसीत्यधिकार आगच्छेत् । न च वाच्यं टाड्योसीत्यधिकारो यदाऽभिप्रेतः स्याच्चदा टाड्योसि यलुकावित्ये-

युवाधौ० " इति च त्वमाद्यदेशानन्यत्र सावकाशान् बाधित्वा यूयं वयमित्यत्र साव-  
काशौ यूयं वयमादेशौ परत्वादुभयप्राप्तौ सत्यां तावेव भवतः । यूयकमित्यादौ कृत्स्नि-  
ताद्यर्थे " युष्मदस्मदोऽसोभादि० " इत्यकृ, एवमुत्तरत्राजपि ।

‘तव मम रुसा’ । २ । १ । १५ ॥ कथं तवता ममता ? सत्यम्, स्याद्यन्त-  
प्रतिरूपकाण्यन्ययान्येतानीति शब्दान्तरत्वात् सिद्धम् ।

‘अमौ म’ । २ । १ । १६ ॥ औष औष आवौ “स्योदावसंस्पेयः”  
इत्येकशेषः, तसोऽम् च आवौ च अमौ तस्य अमौ; लुप्तपष्ठेकवचनान्तं पदम् ।  
एकशेषाभावे तु अमा साहचर्याद्वितीयासत्कस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु अम् ग्रहणं  
किमर्थं यावता त्वामिति निष्पाद्यम् । तच्च युष्मदोऽमि निमित्ते त्वादेशे “<sup>१</sup>शेपे  
10 लुग्” इति दस्य लुकि “सैमानावमोऽवः” इत्यमोऽस्य लुकि “युष्मदस्मदोः” इत्य-  
न्तस्याऽऽत्वे च सिद्धं ? नैवम्, अन्तरङ्गेष्वन्तस्याऽऽत्वे कार्ये बहिरङ्गोऽमोऽकारस्य  
लुगसिद्ध इति ।

‘शसो नः’ । २ । १ । १७ ॥ ननु युष्मानित्यादौ द्वयं प्राप्नोति । “<sup>२</sup>शेपे०”  
इत्यन्तलोपोऽनेन नकारश्च तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नकारस्य नित्यत्वाद्धोपस्य च  
15 कृते नकारे शेषत्वाभावादप्रसङ्गित्वेनाऽनित्यत्वात् पूर्वं नकार एव भवतीति । पद्येवं  
किमनेन “शसोऽता०” इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, नैवम्; अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति पुंस्त्वा-  
भावाच्चकारो न सिध्यतीति वचनम् । बहुव्रीह्यादावभ्युपगमे वा लिङ्गस्य स्त्रीनपुंसकार्थं  
प्रिययुष्मान् भाक्षणीः, प्रिययुष्मान् कुलानीत्यादि ।

‘अभ्यम् ग्यस्तः’ । २ । १ । १८ ॥ कार्यिणः प्रथमं निर्देशे प्राप्ते कार्यस्य  
प्रथममुपादानं प्रत्यासत्तिवचनार्थम् । पाठापेक्षया चतुर्थ्येव प्रत्यासत्तेति तस्या एवा-  
20 ऽऽदेशः । यद्वा “<sup>३</sup>हसेध्याद्” इत्यत्र चकारो भ्यसोऽनुकर्षणार्थः । स च पञ्चमी-  
साहचर्यात् पञ्चमीसम्बन्धेव शृसव इति पारिशेष्याविह चतुर्थीभ्यसो ग्रहणमित्याह-  
चतुर्थीचतुर्वचनस्येति ।

‘<sup>४</sup>हसेध्याद्’ । २ । १ । १९ ॥ चकारेण भ्यसोऽनुकर्षणेऽपि भ्यसो हसेर्बैकवचना-  
न्तनिर्देशेन द्विवचनान्तनिर्दिष्टाभ्यां युष्मदस्मदभ्यां सह वैपण्याद्यथासंख्यामात्र इति ।  
25

‘आम आकम्’ । २ । १ । २० ॥ आमः कमिति कृते “युष्मदस्मदोः”  
इत्यात्वे कृते युष्माकमित्यादि सिध्यति किमाकारकरणेनेत्याह-आकमित्यादि ।

‘ पदाणुनिबन्धनैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे ’ २।१।२१ ॥ पद्यते-  
 गम्पते कर्तृकर्मविशिष्टोऽर्थोऽनेनेति पदम्, विभक्त्या सह सामानाधिकरण्यार्थम् । युन-  
 कीति युद्ध इति, कर्तरि क्तिप्, यद्वा योजनं युद्धं सममविषमं संख्यास्थानम्;  
 युग्ममिति यत् संख्यायते तेन परिच्छिन्नं भस्त्वपि युगित्पुच्यते । ततः समसंख्या  
 द्वितीयाचतुर्थीपट्टीरूपा विभक्तयो युग्मशब्देनोच्यन्त इति । धर्मो वो रक्षतिविति-अत्र 5  
 पदादेशः पदवदिति वस् इत्यस्य पदत्वे “ सोऽर्थः ” कृत्वं बभूव । तथा “ शैतो नः ”  
 “ शोपे लुग ” इत्यादीनि बाधित्वा नित्यत्वाच्चिरवकाशत्वाच्च वस्नसाधेयं भवत इति ।  
 एकवाक्य इति-एकं च तद्वाक्यं चेति “ पूर्वकाले० ” इत्यनेन समासे एकस्य  
 पूर्वेनिपातः ततो विशेषणस्य व्यपच्येदकत्वात् ‘ सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति ’  
 न्यायाच्च एकस्मिन् वाक्ये एव भवति, न तु पदे इति । अतिशुभान् 10  
 पश्यतीत्यादौ तु यथैकस्मिन् वाक्ये तथा वाक्यविभक्त्यपेक्षया एकस्मिन् पदेऽपि  
 पुष्पदस्मदी स्त इति । तथैकस्मिन्नेव वाक्ये इत्यवधारणाद्यदि पदं पुष्पद-  
 स्मदी चैकस्मिन्नेव वाक्ये भवतो, न तु वाक्यान्तरे; तदा सामर्थ्याभावादेवेति-  
 परस्परव्यपेक्षाक्षुण्णसम्बन्धामावादेवेत्यर्थः । किमेकवाक्यग्रहणेनेति-किं सचि-  
 शेषणेन वाक्यग्रहणेन वाक्यग्रहणमेव पदव्यपच्छेदाय कर्तुं युक्तं किमेकग्रहणेने- 15  
 त्यर्थः । युक्तयुक्तादिति-युक्तेन पुष्पदस्मत्सम्बन्धेन पित्रादिना यद्युक्तमिति  
 स्मेत्यादि तस्मादित्यर्थः । इति स्मेत्यादि-अत्रेतिस्मेत्यादिपदं साध्याद्युष्मदादिकं  
 नाप्येवमेत, किं तर्हि पित्रादिकमिति ? एकवाक्यग्रहणात् सामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्ये  
 पदात् परस्य युष्मदादेशादेशः सिद्धः । तथा युग्मबहुत्वे इति, अप्युक्ते द्वितीयाचतुर्थी-  
 पट्टीमहवचनानि लब्धानि । विभक्तिग्रहणं तत्परार्थं इह च क्लृप्तापरिहारार्थमिति । 20

‘ द्वित्वे षास्नौ ’ २।१।२२ ॥ द्वित्व इति भावप्रत्ययान्तेन संख्या  
 निर्दिश्यते । संख्यायां च विभक्तिर्वर्तते न युष्मदस्मदी द्रव्यवृत्तित्वात् तयोस्त्विति,  
 द्वित्व इति विभक्तेरेव विशेषणमित्याह-द्वित्वविषयेति ।

‘ डेडसा तेमे ’ २।१।२३ ॥ दृष्टपूर्वेति-पूर्वं दृष्टः “ नेमनान्ता० ” इति  
 सः स्त्री चेत् । 25

‘ असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् ’ २।१।२५ ॥ योऽर्थः स्वेन धर्मेण प्रसिद्धो  
 धर्मान्तरसम्बन्धं प्रत्यभिमुखीक्रियते स आमन्त्र्यः । यथा देवदत्तो देवदत्तत्वेन  
 प्रसिद्धो धर्मान्तरेऽभिमुखीक्रियते यथा पच पठेत्यादि, तत्राऽर्थे कार्यासम्भवादुपस्था-

रादामन्त्र्याभिधायि पदमामन्त्र्यं विज्ञायत इति । तथोत्तरत्र नित्यग्रहणादस्मिन् सूत्रे  
 कथं विकल्पो न लभ्यत इति ? उच्यते-नित्यं विधास्यमानत्वादिति मणनात्,  
 यत्रैव वस्त्रसादयो विधीयन्ते तत्रैव विकल्प उपतिष्ठते न वस्त्रसादीनां निषेधे इति ।  
 अथवा यद्यत्रापि सूत्रे विकल्पः स्यात्तदा किमेतत्सूत्रकरणेन ? यतोऽसद्विधाऽऽमन्त्र्यं  
 ५ पूर्वमिति कृतेऽपि वस्त्रसादयो विकल्प्यन्ते ते च “ पदाशुग्विभक्त्यै० ” इत्यनेनैव  
 विकल्पेन भविष्यन्ति । श्रवणं यथा स्यादिति-अन्यथा लोपः स्यात्, “ ते लुक्वा ”  
 इत्यनेनैव । पादादिलक्षण इति-शुनिपुङ्गवा इत्यस्यं पदस्याऽसत्त्वे पादस्याऽभावादि-  
 त्वर्थः । शुनिपु पुङ्गवा इति सिंहादित्वात् समासः कर्मधारयो वा, व्यवहितेऽपीति-  
 यथा मधुरायाः पूर्वं पाटलीपुत्रमिति । पूर्वशब्दो वर्धत इति-अयमर्थो यद्यप्यवहित-  
 १० स्यैव पूर्वस्याऽनेनाऽसद्वद्भाषो विधीयेत न व्यवहितस्य तदा पूर्वग्रहणमपनीय असदि-  
 वाऽऽमन्त्र्यादित्येष क्रियेत पतः पूर्वस्याऽविद्यमानवद्भावे वस्नसाद्यभावः प्रयोजनं, तथे-  
 त्थमपि कृते सिध्यति । तथोत्तरसूत्रेऽप्येतदामुगुण्येन जम्बुविशेष्यादित्येवं विधीयेतेति ।

‘ जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये ’ । २ । १ । २६ ॥ तद्वद्विषयमिति-शब्दप्रधा-  
 नत्वात् स्याद्वादाश्रयणेन शब्दार्थयोरैक्याद्वाऽर्थाभावे त्यदादित्वाभावात् तच्छब्दा-  
 १५ वयवयोगात् समुदायोऽपि तद् इत्यादि कृत्वा कर्मधारयकरणात् बाहुलकाद्वा नैकशेषः ।  
 तच्च अतच्च तद्वददी इति द्वन्द्वे “ औद्रेर ” इति न, “ नै सर्वादिः ” इति निषेधात् ।  
 सामर्थ्याच्चद्विशेषणभूत इति-विशेष्यस्य विशेषणाकाङ्क्षिण एकवाक्योपात्तत्वेन साम-  
 र्थ्यात् सन्निहितत्वाद्विशेष्यत्वनिमित्तमामन्त्र्य इत्येतदेव विशेषणं विज्ञायत इति । जिनाः  
 शरण्या-इत्यत्र शरणमिति सामान्यकर्म युष्मानिति विशेषकर्म । सिद्धाः शरण्या  
 २० युष्मानथो शरणं प्रपद्ये इत्यादौ “ नित्यमन्वादेशे ” इति वस्नसौ प्राप्तावनेन निषिध्येते,  
 जसिति किं साधो ! शुविहितेति-अत्र द्वयोरपि पदयोः “ असेद्विवा० ” इत्यसत्त्वे प्राप्ते  
 “ नाऽम्यत् ” इत्यनेन साधो ! इत्यस्याऽसत्त्वामावः । “ नित्यमन्वादेशे ” इत्यनेन  
 च वस्नसौ । शरण्याः साधयो युष्मानिति-अत्र द्वयोरपि “ असेद्विवा० ” इत्य-  
 सद्वद्भावः । आचार्या युष्मान् शरण्या इति-अत्राऽऽमन्त्र्यस्य विशेष्यस्य व्यवहितत्वेन  
 २५ परत्रोपश्लेषाभावाच्च भवति । आचार्या उपाध्याया इति-अत्र भिन्नाधिकरणयोर्न पूर्वं  
 विशेष्यं न परं विशेषणमिति सामर्थ्याच्चद्विशेषणभूत इति मणनाच्च भवति ।

‘ नाऽम्यत् ’ । २ । १ । २७ ॥ जस्विशेष्यमित्यस्य प्रधानतयाऽन्यदिति  
 सम्मन्धेनेत्याह-जसिति ।

‘ पादाशोः ’ । २ । १ । २८ ॥ मात्राश्च अक्षराणि च मात्रांशराणि, नियत-  
परिमाणानि च तानि मात्राक्षराणि च तेषां पिण्डः यद्वा मात्राक्षराणां पिण्डः, नियत-  
परिमाणश्चाऽसौ मात्राक्षरपिण्डश्चेति । देशनाकाल इति-देशनं देशस्तं करोति  
“ लिखदुलं ना० ” देशयत इति “ जिं येत्यास० ” इत्यनः ।

‘ चाऽह्वैचयोगे ’ । २ । १ । २९ ॥ योग इति-चादिघोट्यतमुचयाद्यर्थस्य  
साक्षाद्युष्मदस्मदर्थसम्बन्धे इत्यर्थः । ज्ञानं च शीलं चेत्यत्र चञ्चन्देन ज्ञानशीलयोः  
तद्वितीयता घोट्यते, न तु युष्मदस्मदर्थयोरिति योगग्रहणमिति । अयमर्थः-योगग्रहणं  
विना अर्थात् प्रकरणाद्वा चादिषु गम्यमानेष्वपि स्यादिति ।

‘ दृश्यर्थेऽखिन्तायाम् ’ । २ । १ । ३० ॥ अप्राप्त्यै स्वरूपे वा किः । तत्र  
यदाप्त्यै तदा दृशिरर्थो येषाम्, स्वरूपे तु दृशेरर्थो दर्शनमालोचनं येषां धातूनाम् । 10  
जनो यो मन्यत इति नाप्त्यै दृश्यो, दृश्यर्थो नाम सः यद्यधिमाधने पिङ्गाने वर्ततेऽतो  
न निषेध इति ।

‘ नित्यमन्यादेशे ’ । २ । १ । ३१ ॥ नन्वत्र निषेधाधिकारे कथमिदं विधाय-  
कमभूत् ? सत्यम्, नित्यं निषेधाधिकारे यन्नित्यग्रहणं तदेवं बोधयति विधानसूत्रमि-  
दमिति । न चेदं वाच्यमत्र नित्यग्रहणमात्रे “ वैशाख० ” इति सूत्रे कथं विकल्प इति । 15  
तदा हि तत्रैव नवेति कुर्यादिति । कस्यचिद्रूपस्य काश्चित्किंवा जातिं गुणं द्रव्यं वा  
प्रतिपादयितुं कथितस्य तेन तद्विचारेण वा शब्देन पौनरुक्त्यं वा भूदिति विशेषान्तरं  
प्रतिपादयितुं पुनः कथनमन्यादेश इति यावत्, तेनाऽन्येन वेति-युष्मदस्मच्छब्दा-  
भ्यां कृत्वा विनीतत्वादिकं विधाय पुनर्युष्मदस्मदभ्यां गुरुमाननादिकं विधीयते । अत्र  
सूत्रे तेनैव शब्देन कथनमस्ति, अन्येन तु कथनमुत्तरत्रैव ज्ञेयम् । पुनरन्यद्विधातुमिति- 20  
पुनः शब्दोपादानात्तस्यैव कथनं यदि भवति तदैवाऽन्यादेशः । नक्षत्रस्य कथने  
पुनः शब्दार्थो घटते, तेन यत्राऽन्यस्य कथनं तत्र नाऽन्यादेशः । ततश्च जिनदत्त-  
मध्यापय एतं च गुरुदत्तमित्यत्र तस्यैव जिनदत्तस्य पुनः कथनाभावादान्नादेशामात्रे  
“ लंवामेन० ” इत्यनेनैनादेशो न भवति । पूर्वं विनीता इति-अन्वादेशदर्शनार्थं वाक्या-  
न्तरमिदमुपदर्शितम्, न तूत्तरपदसम्बन्धं बोद्धव्यम्, तेन तद्विषयस्य पदस्य सपूर्वत्वा- 25  
भावाद्दुचरेण न विकल्पः । तद्विषयस्य तस्मादित्यर्थे । विनीततामात्रमत्राऽनूद्यते  
नाऽपूर्वं किञ्चिद्विधीयते । यथं विनीता इति प्रथमादेशः, उत्तरस्याऽन्यादेशलयापयार्थम् ।  
विनीता इति विनीतत्वं प्रदिपादयितुं पूषमिच्छुक्तम् । तद्वो गुरुवो मानयन्ति इति-

अन्वादेशः । 'यूयमिति यत्प्रथममुक्तं तस्यैव च श्रुत्वो मानयन्ताति प्रतिपादः  
द्वितीयं कथनं तत्र वसादेशः । एवं सर्वत्र ।

‘सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा’ । २ । १ । ३२ ॥ सहशब्दो विद्यमानवचः

पूर्वशब्दो व्यवस्थार्थः । सह विद्यमानं पूर्वपदं यस्माद् “एकार्थं वा०” इति समासः

५ प्रथमान्ताद्वेति-प्रथमायाः प्रत्ययत्वात् प्रत्ययः प्रकृत्यादेरित्यादिनाऽन्तस्य लब्धः

दन्तग्रहणं न्यायानुवादार्थमिति । धनवानसीत्वादि-अत्राऽन्येन कथनमन्वादेशः

यतो धनवानसीत्यस्मिन्नन्वादेशवर्शके वाक्यान्तरे प्रथममसीत्पुनश्च । अथो प्र

कम्बलस्ते स्वमिरयत्र तु ते इत्पुनश्च । गम्येऽप्यन्त्रादेशो भवतीति-पूर्यं धनवन्त इत्य

दिपदोपादाने हि साक्षादन्वादेशो भवति । अथो इत्यादेस्तु द्यौतकमात्रस्योपादा

१० गम्य एव । माणवक ! जटिल ! ते स्वमथो इत्यादौ तु विशेषणपदस्य जटिल

इत्यस्य “असंविधा०” इत्यसत्त्वं, माणवक इत्यस्य तु विशेष्यपदस्य “असंविधाऽः

सम्बन्ध०” इति नाऽसद्वचं “नाऽन्यत्” इति निषेधात् ।

‘त्यदामेनवेतदो द्वितीयादौस्यवृत्त्यन्ते’ । २ । १ । ३३ ॥ त्यच्च त्यदम्

त्यदः । “त्यदादिः” इत्येकशेषः । “अन्तेरः” इति तु न भवति, सप्रत्वात् । शब्दार्थयोर्भेदः

१५ विवक्षायां निरर्थकत्वेन त्यदादित्वाभावाद्वा । एताभ्यां रात्रिरधीतेति-अत्राऽविबक्षित-

कर्मण इच्छातोयौगि रात्रिलक्षणस्याऽधारस्य “कालाव्यवसायदेशा०” इति कालस्य

कर्मत्वे तत्तत्तथाऽधीतेत्यत्र कर्मणि क्ते सति कर्मण उक्तत्वात् रात्रिशब्दात्प्रथमा । यदि

वा रात्रिसहचरितमध्ययनमपि सपचारात् रात्रिशब्देनोच्यते । ततः साऽधीतेति ।

अर्थात्प्रकरणाद्वेति-प्रथमादेशस्योपेक्षत्वादन्वादेशस्य । तत्राऽसामर्थ्यात् श्रद्धस्य रात्रिः

२० पुरुष इत्यादिवत्समासाभावः । सामर्थ्यात् समासश्चेत्पूर्वकथनसापेक्षस्याऽन्वादेश-

स्याऽभाव इति परस्परविरोधादुभयाभावादन्यादेशाभाव इत्याह-अर्थादित्यादि । अप्यौ

पा तादृशौ भवति प्रकरणं वा येन साम्यामेवाऽपेक्ष्यस्य प्रथमादेशस्य निश्चितत्वा-

द्दुष्टावेवाऽन्तर्भावान्निरपेक्षत्वात्समासो भवति । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम्, वस्तु-

मात्रनिर्देशं कृत्वेति-अनुवादमात्रं कृत्वेत्यर्थः । तत्राऽपि न भवति-यथा एतमात्रं

२५ क्वितमित्यत्र ।

‘हृदयः’ २ । १ । ३४ ॥ “टीत्यनः” इति, “वोर्धः०” इति च प्राप्तेऽप्य-

पवादः । मत्पुत्रकाविति-कृत्रिमो मत्पुत्रो न तु पुत्राविति कः । अनुकम्प्यो वा

मत्पुत्रो "अद्वयज्ञाने" इति काः (क५), जीत्यन्ताविमर्शो विद्युत इति । अत्रापि पूर्ववद्-  
म्वमानोऽन्वादेशः । अथो इत्यादि तु बोधकत्वात् क्ताऽपि प्रयुज्यते क्ताऽपि न । अपं  
दण्डो हराऽनेनेति-अत्र सातुवादमात्रमेव न तु निमाल्पतामित्यादि विधीयते । अथो  
एनं परिवर्तयेत्येव भवतीति-न तु कुण्डलशब्दस्य नपुंसकस्य विशेषणत्वे एनदिति ।

‘अद्वयज्ञाने’ । २ । १ । ३५ ॥ तकार उच्चारणार्थः, अन्यथा सौ "सोकः" 5  
इत्यादिकृते ओ इत्यनिष्टं स्यात् । प्रथमान्ततयेह विपरिणम्पत इति-अत एव कार्यी  
निमित्तं कार्यमिति निर्देशक्रमे प्राप्ते निमित्तात्पूर्वं कार्यनिर्देशः । उच्चारणाऽनगिति प्रथ-  
मान्तविशेषणोपादानाद्वा । शैश्वकाभ्यामिति-शिश्वेसे इति शिश्वकौ, ततः स्याथं प्रज्ञाघण् ।  
शिक्षणं शिक्षा "केतोः" इत्यप्रत्ययः शिक्षां वित्तोऽधीयाते वा "वदं कमाशिक्षाः" इत्य-  
कः । ततः शिक्षकाथेव प्रज्ञाघण् । अथवा शिक्षायां भवौ "शिक्षावेष्ठाऽण्" ततो यावादि- 10  
त्यात्कः । अथ सावपि व्यञ्जनत्वात्कथं नाऽपमादेश इत्याह-सौ तु परत्वादिति । साक एव  
विधिरिति-विश्रान्तादायन्वादेशो साको निरकथाऽदादेशविधानादिहैवं व्याख्या । साको  
यदादेशस्तदाऽन्वादेश एवेति । तेन निरकोऽन्वादेशोऽनन्वादेशो चोत्तरेणाऽदादेशः सिद्धः ।

‘अनक्’ । २ । १ । ३६ ॥ पृथग्योगादिनि-पृथग्योगारम्भादिति मावा,  
अन्यथा साकोऽप्यनकोऽप्यन्वादेशो पूर्वसूत्रेणैव सामान्यविधानेन सिद्धत्वात् छत्रारम्भ- 15  
वैयर्थ्यमिति । अन्वादेशनिवृत्तौ तत्सम्बद्धमवृष्यन्त इति च निवृत्तम् । अत्र पूर्वोत्तरयो-  
रिति, ननु परमाभ्यामित्यादौ परादप्यदादेशात्समासे सति स्याद्युत्पत्तिसापेक्षत्वेन  
बहिरङ्गादन्तरङ्गेऽवर्णस्थेत्वे कृते इदंरूपामावाहदादेशमात्रः प्राप्नोतीत्याह-अत्रेति ।  
किञ्च परमपदसम्बन्धिनाऽकारेण सह एत्वलक्षणः सन्धिः प्रथममेव क्रियते तदोभयोः  
स्थाने यः समुत्पद्यते स लभते, अन्यरव्यपदेशमिति न्यायाद्यदा एकारस्य इदम् 20  
शब्दसम्बन्धिता तदा एकारेण सह इदमोऽर्चं स्यात्ततः पूर्वस्य व्यञ्जनान्ततायामनिष्ट-  
रूपापत्तिः । यदा तु एत्वस्य इदं सम्बन्धिता न भवति तदैकारस्य स्थितिः स्यादित्यु-  
भयथाऽप्यनिर्दिष्टाः । एतच्चेति-कथं आग्नेन्द्रमित्यत्र प्रयोगे आकारादिन्द्रपरुणस्य-  
स्य स्वरस्य वृद्धिर्न भवतीत्युक्तं, ततश्च यदि पूर्वमेव सन्धिकार्यं स्याद्यदा निषेधोऽनेन  
व्यर्थ एवेत्यर्थः ।

25

‘अयमिषं पुंस्त्रियोः सौ’ । २ । १ । ३८ ॥ पूर्ववदलौकिको निर्देशः ।  
लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तं पदम् । पुंस्त्रियोरिति किं ? पुंसि इषं स्त्रियां अयं मा भूत् ।  
ननु कथमिदमुक्तं यावता नपुंसकेऽयमिषमादेशनिवृत्त्यर्थं पुंस्त्रियोरिति वचनं स्यात्  
तत्राऽह-नपुंसके तु नित्यत्वादित्यादि ।

किमः कस्तसादौ च । २ । १ । ४० ॥ नन्वत्र तसादाविति किमर्थं  
पातं तावत् “ ईदोऽतः कुतः ” इति निपातनं वक्ष्यते । सत्यम्, उत्तरार्धमिदम् । अथवा  
थमन्तार्थं तसादिग्रहणमन्यथाऽनवधिकं ज्ञायेत, अत्र पूर्वश्रुत्यात्सादावित्यनुवर्तमानेन  
तसादावित्यस्य समुच्चयार्थश्रकारः । यथा “ विशेषणं विशेष्येणै० ” इत्यत्र । अत एव  
५ “ आद्वेः ” इत्यत्र स्यादावित्यस्याऽनुवृत्तिरन्यथा चानुकुलत्वान्नाऽनुवर्तेत । थमव-  
साना इति-तेन किन्तरामित्यादौ तदुच्यते न भवति ।

‘ आद्वेः ’ । २ । १ । ४१ ॥ द्वाविच्छति क्यनि क्तिपि तपोलोपे सौ  
“ आद्वेः ” इत्यनेनेकारस्याऽत्वं न स्पदादिसम्बन्धिस्याद्यभावात् द्वीरित्येव भवति ।  
एक इति-रूपनिर्णयार्थमिदं दर्शितं न तु किञ्चित्सत्यम् ।

10 ‘ तः सौ सः ’ । २ । १ । ४२ ॥ भवतीति ‘ नामग्रहणे० ’ इति न्यायाद-  
त्रापि सत्त्वे भवतीति स्यात् । नपुंसके सेरभावात् पुंलिङ्गे तु सेः स्थानित्वेन सत्त्वे  
कृतेऽपि “ ऐदस्य ” इति सलोपे विशेषाभावात् स्त्रियाद्वदाद्वम् ।

‘ अदसो दः सेस्तु दौः ’ । २ । १ । ४३ ॥ असाविति-सेरनेन दौ “ द्वित्यन्त-  
स्वरारोः ” इत्येवं कार्यं, न तु “ आद्वेः ” इति प्रक्रियालाघवार्थं द्वित्कार्यस्य सर्वकार्य-  
15 बाधकत्वेन व्याख्यास्यमानस्वाच्च । हे असौ, हे अससौ विद्वन्मिति-अत्र औत्तिपपि  
कृते तदादेशा इति सेः स्थानित्वेऽपि “ अदेतः स्यमोः० ” इत्यस्य न प्रसङ्गः । सिद्धायाऽ-  
मोऽपि छपि सिद्धार्थां यदम् ग्रहणं तदन्यस्य स्यादेवस्य लुगतोऽमिति तत्र व्या-  
ख्यानात् । कार्याणि न भवन्तीति-एतानि च स्त्रियां प्राप्नुवन्ति । तथाहि-अदम्श-  
ब्दात् सौ अनेन औकारे “ आद्वेः ” इत्यत्वे आपि औन्यपदेशे औत्तिपस्य सिध्यपदेशे  
20 तु आमन्त्र्ये “ ऐदायः ” इत्यस्य औ, अनामन्त्र्ये तु “ दीर्घायाः० ” इत्यस्य, अकि  
तु “ अर्धपायसत्० ” इत्यस्य प्राप्तिः । अथ औत्तिपस्य द्वयमाद्वितीयवत्त्वेनेति  
व्याख्यानात्कथं सिः स्थानौकारस्य प्राप्तिः । सत्यम्, औत्तिवं स्थिते औत्तिवं व्याख्यात-  
मिति औत्तिवि प्राप्नोत्येव ।

‘ अस्तुको घाऽकि ’ । २ । १ । ४४ ॥ अस्तुक इति-अत्र परत्वाभित्यत्वाच्च  
25 “ अम्भादेः ” इति बाधित्वा सस्य “ आद्वेः ”, “ छिप्या० ”, “ लोदः ”, केचि-  
त्त्वमुकसिति तन्मते-सम्बोधने स्त्रियां चाऽस्तुक इति विसर्गान्त एव, स्वमते ॥ स्त्रिया-  
मस्तुका इति । स्त्रीसम्बोधने तु हे अस्तुके । इति ।



‘ मोऽवर्णस्य ’ । २ । १ । ४५ ॥ अन्वदः कुलमिच्छतीत्यस्मिन् चास्येऽदस-  
शब्दाद्युपसंकात् सेर्लुपि “ लोः ” इति कृत्वे, “ रोर्ध्वः ” इति यत्वे, “ खरे वा ” इति  
पलोपेऽवर्णान्तितान्मत्वप्रसङ्ग इति; सत्यं, पदान्तरापेक्षत्वेन यलोपस्य बहिरङ्गत्वा-  
च्चदनपेक्षत्वेन मत्वविधेरन्तरङ्गत्वादसिद्धं बहिरङ्गमिति लोपस्याऽसिद्धत्वेऽनवर्णान्ति-  
त्वान्मकाराभावः ।

5

‘ चाद्रौ ’ । २ । १ । ४६ ॥ अदसोऽवयवस्याध्यागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तस्मिन्  
सत्यदस इकारान्तत्वेनाऽवर्णान्तितामायादध्यागस्य योमः । अमुमुयङिति-समुदाये  
प्रवृत्ता अपि शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते इति । मात्रा शब्दोऽर्धपाशायामपि तेनाऽमुमुय-  
ङित्वत्राऽर्धमात्रिकस्याऽपि रः स्थाने एकमात्रिक उकारादेशो भवति । अत्र वा  
व्यवस्थितविभाषार्थो न विकल्पार्थत्वेन काऽपि कथञ्चिद्विकल्पः प्रवर्तते यदि तु विक- 10  
ल्पार्थः स्यात्तदा प्रथममेव प्रयोगद्वयं स्यात् । तावत्तैव विकल्पस्य चरितार्थत्वात् ।  
अदसो दकारस्येति-अद्वेरागमत्वाददसग्रहणेन ग्रहणाददसो दकारस्येत्युक्तेऽपि अदसो  
ऽत्रैव दस्य मः सिद्धः, दकारस्येत्यत्र एक्यचनान्तत्वादंकरैव दस्य म इति तु न  
चाप्यम् अजात्याभ्रयणात्; चातूरूप्यमिति स्वार्थं मेपञ्चादिस्वात् व्यप्ते चतुर्णां रूपाणां  
भावः “ पैतिराजान्त० ” इत्यनेन वा ।

15

‘ मादुवर्णोऽनु ’ । २ । १ । ४७ ॥ अनु पश्चादिति, अत्राऽनुना पूर्वं सम्पन्व-  
स्तस्य च पश्चादर्थत्वात् “ प्रैष्ठान्वार्थ० ” इति दिग्योमलक्षणा पञ्चमी । यदि पूर्वं  
पश्चादित्यनेन योगो विवक्ष्यते, तदा “ रिरिष्टेत्० ” इत्यनेन कार्यान्तरेण इत्यत्र पृष्ठी  
स्यात्; पश्चादित्यलङ्घनक्यं वा । अत्राऽत्रानुग्रहणं किमर्थं यतो यदि कार्यान्तरात्  
प्रागुत्तर्णो भवति तदा इनादेवेत्युत्तराक्षरे नियमार्थं व्याख्याय मानेऽन्वर्थस्य लब्धत्वात्, 20  
सत्यं, एवमपि नियमाशङ्का स्यात्, इनादेशस्तावत्प्रत्ययादेशस्ततोऽन्यस्मादपि प्रत्य-  
यादेशादेव पश्चादुवर्णः; प्रकृत्यादेशात् परत्वात् पूर्वमपि भवेत्तथा च अमुया अमुयोरि-  
त्यादयो न सिध्येयुः । अमुमै-नन्वत्र “ र्दित्वदिति ” इत्योत्वं स्मै आदेशे कृते  
कथं न भवति?, उच्यते-अदितीत्यत्र नञः पर्युदासाभ्रयणात्, स हि सदृशग्राही  
ततो यत्र साक्षात् स्मरोऽग्रे भवति तथैव पूर्वस्योकारस्य ओकारस्तत्राऽदितीति साक्षा- 25  
त्स्वरवर्जनात् ।

‘ चटुप्वेरी ’ । २ । १ । ४९ ॥ अमुकेभ्यः अत्राऽकस्तन्मभ्यपतितस्य तद्ग्रह-  
णेन ग्रहणेऽप्युकारेण व्यवधानादनेन ईत्वाभावः ।

‘धातोः रि वर्णो वर्णस्येयुः स्वरे प्रत्यये’ । २ । १ । ५० ॥ युवर्णस्येति कर्तव्ये यदि वर्णो वर्णस्येति कृतं तद्विचित्रा स्रक्कृतिरिति दर्शनार्थम् । प्रत्यये इति ‘प्रत्ययाप्रत्यययोरिति’ न्यायेन प्रत्यय एव भविष्यति किं तद्ग्रहणेन ? सत्यं, ‘न्यायानां स्थविरयष्टिन्यायेन प्रवृत्तिः’ । नियौ, निष् इति, ननु गौणप्लुक्कृतिरिति प्लुक्प्रत्ययेष्वेवौ प्राप्नुतः ? नैवम्, “स्यादौ वः” इति स्रक्प्रत्ययैतदपवादत्वाद् गौणस्याऽपि भवति । स्त्रियाविति-ननु “स्त्रियाः” इत्यनेनाऽपीयं सिद्धः किमत्रोदाहरणेन ? सत्यं, तेन नाम्न इयं भवति अनेन तु घातोः, अत एव यत्र किञ्चन स्त्रीशब्दो भवति तत्राऽनेन “वाऽञ्शसिः” इति विकल्पो बाध्यते ।

‘इणः’ । २ । १ । ५१ ॥ अत्र ज्यमिचाराभावेऽपि घातोः स्मृत्तरार्थमनुवर्तनी-  
यम् । यत्त्वापवाद इति-“योऽनेकस्वरस्य” इति प्राप्तस्य । परत्वेनेति-श्रुतीति विशेष-  
पबिहितत्वात् प्रकृत्येनेत्यर्थः । परत्वं तु स्पर्शाभावात् पठते । परत्वादिति-‘पूर्व-  
पवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति’, “योऽनेकस्वरस्ये” इति प्राप्तं यत्वं  
बाधते न तु गुणवृद्धी । इत्यतुरित्यत्र द्वित्वे कृते ‘वार्गात्प्राकृतं वलीय’ इति न्यायात्प्रथ-  
ममियादेशस्ततो दीर्घः ।

‘संयोगात्’ । २ । १ । ५२ ॥ व्योरपवादौ इति “किञ्चुतेः” “योऽने-  
कस्वरस्य” इति विहितयोः ।

‘भ्रूश्रोः’ । २ । १ । ५३ ॥ संयोगात् परस्येति विशेषणं श्रोर्न तु भ्रूशब्दस्या-  
ज्यमिचारात् ।

‘स्त्रियाः’ । २ । १ । ५४ ॥ स्त्रियामित्यत्र ‘निरन्धनुग्रहणे’ इति न्यायात्  
“ह्रस्वापञ्च” इति नाम् न परमस्त्रियाविति-ग्रहणरतेति नोपतिष्ठते, “येषुचो”  
इत्यत्राऽस्त्रिया निर्देशात् । यद्वा स्वरादिप्रत्ययेन प्रकृतेराक्षेपात् स्त्रिया इति तस्या  
विशेषणत्वेन तदन्तसंप्रत्ययात्तदन्तस्याऽप्युदाहरणं । तर्हि शस्त्रीशब्दस्याऽपि रूपन्तत्वा-  
दियादेशः प्राप्नोतीत्याह्वाऽनर्थकत्वादिति । एतच्चेति-अस्त्रिया इति निर्देशात् परादापी-  
युव्यत्वादिकार्यात् प्रथममेव ईदाशितं कार्यं भवतीत्याहुकं तत्रेत्यर्थः ।

‘वाऽञ्शसि’ । २ । १ । ५५ ॥ अत्र षष्ठीबहुवचनस्य नामविपरत्वेन स्वरा-  
दित्वाभावात् अस्मादचर्यात् तुल्याणामपि संख्यायां द्वित्वेकवचनस्यैव ग्रहणम् ।  
श्रीशब्दस्य संख्येकार्थत्वाभावाच्चद्वित्वश्लोऽनुत्पत्तेः संख्येकार्थत्वमोगादुत्पत्तौ या

स्वरादित्यामासादिनीषाबहुवचनस्यैव प्रमो प्रदत्तात्स्याज्यमिषाभातेन ग्राह्यत्वेन  
 वषभाद्यन्तस्येति, अथ धातुरूपस्यैव श्रीगन्धस्य विकृत्यार्थमिदं कस्मात् नवति,  
 कथञ्चन " पातोर्विषर्णो " इत्यादिना निगमिषादेव इति ? उच्यते-मिषा इति  
 प्रागात्स्मादभतोरेव श्रीगन्धस्य ग्रहणम् । न एव धातुवर्तने न धातुवर्तमानस्या-  
 ज्यधातुं भवति, यदाह श्रीगोसात्रः " नदि गोषा गर्पन्ती गर्पनाद्विर्मवतीति " ।  
 तस्माद्युक्तञ्च " पातोर्विषर्णो " इत्यादिना इषादेव इति ।

‘ गोऽनेकस्वरस्य ’ । २ । १ । ५६ ॥ धातोरित्यनुवर्तन इति, ‘ विशेषातिदिष्टः  
प्रकृतं न धातुः ’ इति न्यायात्, इषाधकमिदम् ।

‘ स्यादौ वा ’ । २ । १ । ५७ ॥ उच्चाधनार्थमिदं, वसुभिर्गुणीति देवमपि  
 राजानं धेतव्यम् । इष्यध्विस्तु नष्टमकः ।

‘ किञ्चूत्तेरस्तुपिपस्तौ ’ । २ । १ । ५८ ॥ किञ्चन्तेनेति, नन्वप्राज्यमानं  
 कस्मादुत्थम् ? उच्यते-तृप्तिस्थस्य धातोः स्यादौ कार्यविधानात्तस्य न केवलस्य  
 वृत्तस्यैव धातुसिद्ध्यन्तादेव किपि सन्धे किञ्चूत्तमवधारणार्थमथ पृथाज्यमानस्य  
 दृष्ट्याभ्युत्पत्त्यादिसामर्थ्यामपि नास्तीत्याह किञ्चूत्तेरिति । सेनानीरिति-सेनां नेत्यर्थ-  
 कपनं पावठा सेना दृष्टस्य पृथ्वन्तस्य ‘ गनिकात्केति ’ न्यायेन नीगन्धेन किञ्चन्तेन 15  
 “ कृति ” इति समासः, न च धातुर्न “ न मायेकः ” इति निषमेन द्वितीयैव  
 प्राप्नोति न वृत्ति उत्कर्षं कृतीति समासः ? उच्यते-“ वापुलं वा ” इत्यध्वेव विवरेऽपि  
 निषमो न कृतीत्यस्य, यदापि नवतीति नीः यथात् परमग्रन्थेन कर्मवचनेन कारक-  
 त्वात् स्याद्युत्पत्तेः पूर्वं किञ्चन्तेन समामन्तदापि यन् न भवतीत्याह यद्वेधादि, उभयप्रा-  
 ज्यार्थमेवामावात् प्रक्रियाभेदमात्रमेतदुपदर्शितमिति, परमार्थेनान्तु सोऽप्यदादेव किञ्चूत्तम् । 20  
 ननु बहवः सेनान्यो यस्येति कृते यत्वं भवति वा न वा ? भवत्येव, यतः सेनानीगन्ध-  
 स्य किञ्चन्तेन वृत्तिरस्ति । परमनीरिति-परमदृष्टस्याऽकारकत्वात् किञ्चन्तेन समामा-  
 भावात् किञ्चूत्तमिदं यत्वं न भवति ।

‘ हन्तुनर्षर्षाकारैर्मुचः ’ । २ । १ । ५९ ॥ हन् हिमिति ११, हद् इति  
 धातुः रंहीति किपि, लोपो, मिनोपे च “ पदेत्य ” इति हतोपे हन् इति रूपम् । नर्षा- 25  
 भूरिति-मेकया पुनर्नशायां श्री वर्णमूर्द्धुरे नपन ( नरर्षीण् ) इति वैजयन्तीकारः ।  
 कारेति-क्रियत इति कारो राजतम्यो मागः । कस्मिन् उभयं शाकटासनः । म हि कश्चन्द

पठित्वा करकारशब्दयोरेकार्थत्वादेकदेशविकृतं तदेवेति कारशब्देनाऽपीच्छति । स्व-  
यम्भुवाविति-अत्राऽपि “ दिवुद्वद्व० ” इत्यादिना क्तिप् । न तु “ संस्वरवैम० ”  
इत्यादि द्वः । तदा हि घातुत्वं न स्यात् । एतैरेवेति-प्रकृतिनियमोऽयम् । एतैर्पौगे  
भुव एव नाऽन्यस्य, घातोरिति तु उपपदनियमो न भवति । “ अर्हव्यम्भुवोऽव् ” इति  
5 सूत्रनिर्देशात् । एवंविधे हि नियमे क्रियमाणे एतैर्भुव एव नाऽन्यस्येत्यन्ये घातवो  
नियत्रिताः स्युः । भुवस्तु एतैरन्यैश्च योगे बत्वं स्याच्चथा चाऽस्वयम्भुव इति न स्यात् ।

‘ णवमसत् परे स्यादिविधौ च ’ । २ । १ । ६० ॥ णो विधीयमानत्वे-  
नैष्वस्तीत्यप्रायकारे णशब्देन णत्वविधायकानि सूत्राण्युच्यन्ते, एवं षशब्देनाऽपि  
पत्वविधायकानीति । एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोरिति-यदि तु सप्तमपादोक्तक्रमेण षण इति  
10 क्रियते तदा णत्वमसत् द्रष्टव्यमिति पूर्वं कृतस्य णत्वस्यासत्त्वात् प्रतष्ट इति सिद्धम् ।  
‘ न च श इति व्यापृष्या पूर्वमेव न भविष्यति । घातोः पश्चादुपसर्गसम्बन्ध इति मते  
व्यापृचेधरितार्थत्वात् अभिपुणोतीत्यादि न सिध्यति । “ उर्षसर्गास्तु० ” इत्य-  
नेन विहितस्य पत्वस्य णत्वे परेऽसत्त्वात् । “ रषैर्वर्णाजोण० ” इत्यनेन णकाराद्विधीय-  
मानं णत्वं न स्यात् । णवशास्त्रं वेति-अयमभिप्रायः, शास्त्रस्यैवाऽसिद्धत्वं युक्तम् ।  
15 कार्यासिद्धत्वाश्रयणे हि यथा देवदत्तस्य हन्तरि हत्वेऽपि न पुनर्देवदत्तस्य प्रादुर्भावो  
भवति तथा कार्येऽसिद्धत्वमापादितेऽपि न प्रकृतेः पुनः प्रत्यापत्तिर्भवति । ततः पुष्पा  
इत्यग्र णत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि नकारप्रत्यापत्तेरमात्राऽनन्ता प्रकृतिरिति तस्मिन्मन्थनोऽ-  
नोऽकारलोपो न स्यात् । द्वास्त्रासिद्धत्वे त्वकारलोपशास्त्रमेव वाच्यप्रवर्तते न णस्-  
वास्त्रमिति । अधिकार इति-अधि उपरि क्रियतेऽनुवर्त्यत इत्यधिकारः यमि ।

20 ‘ क्तादेशोऽपि ’ । २ । १ । ६१ ॥ ककारेणोपलक्षितस्त इति व्युत्पत्तिकरणात्  
क्तवतुक्तिजनानां ग्रहणं सिद्धं, ककारोपलक्षितस्य तस्मात्स्य सर्वेष्वपि विद्यमानत्वात् ।  
परे कार्ये इति-परत्वमेतत्सूत्रापेक्षं विज्ञापते, न क्तादेशविधायकसूत्रापेक्षम्, अपीति  
प्रतिषेधात् । एतत्सूत्रापेक्षे हि परत्वे “ र्यजसृज० ” इति पत्वमपि परम् । तस्मिन्मन्थ-  
नस्ये प्राप्तोऽपीति प्रतिषेधो गुज्यते । धामिमामिति-धामस्याऽपत्यं “ अत १५ ” तगो  
25 मतुः । यद्वा धामोऽस्याऽस्ति इन् ततः धाम्पत्राऽस्ति मतुः । छन्दुः पूनुरिति, पूनं  
पूनं चेच्छति षण् “ षयनि ” इति ईकारस्ततो ठम् । यदाऽपि लबन्तं धुनिगामि-  
च्छति या म्री षण् छनीयतीत्यादि प्रक्रिया क्रियते तदाऽपि प्रामाण्यान्मन्त्र-  
विशेषणशब्दत्वेन नित्यशीत्वामात्रात् “ धोऽनेषस्वरण ” इति मन्थे म्दुः पूनुरित्येव

भवति । यदा तु लूनिमिच्छति यः पुमानित्यादि क्रियते, तदा यो लूनिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स ईदन्तो न भवति, यस्तु क्यञन्तः स नेदन्तः स न स्त्रीलिङ्ग इति “ श्रीदुवः ” इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति, यत्वे लूयुः पूयुरित्येव । यदा तु त्रयन्तादेव डम् तदा “ चिंयां चितां वा० ” इति दासि तत्पक्षे तु “ द्वित्वैदिति ” इत्येत्वे लूय्या लूनेरिति रूपद्वयं पश्चाद्भागे ज्ञातव्यम् । नन्वपीति किमर्थं यतः पत्वरूपे परे कार्ये कर्तव्ये 5 क्तादेशस्याऽसत्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यते, तच्च परे कार्ये इति भणनाच्च प्राप्नोति, णत्वपत्त्वयोः पूर्वस्ये ग्रहणादिति ? सत्यं, अत एव प्रतिषेधात् पूर्वत्र णत्वसहचारितं सप्तमपादनिर्दिष्टं पत्यं शृङ्गे तेन अद्राघीदित्पादि सिद्धम्, अन्यथा यदि पूर्वस्ये सामान्येन पत्वमङ्गीक्रियते तदा “ पडोः कस्सि ” इति परे कार्ये कर्तव्ये पत्य-स्याऽसत्त्वात् कर्त्तव्यं न स्यादिति । मग्न इति—“ मत्तेः सः ” इति सस्य ना । 10 “ मो ष्यञ्जन० ” इति सुप् ।

‘ पडोः कस्सि ’ । २ । १ । ६२ ॥ निघोऽप्यति स्पतिप्रत्यये शुणे “ हो हुंत्पवान्ते ” इति इत्ये नित्यस्याऽपि कादेशस्य परेऽसत्त्वाद् “ गड्वर्वादेः ” इत्यादे-  
अर्थत्वे ततोऽनेन कत्ये सिद्धम् । कश्चिच्छासेरपि सौ चिकत्येन ककारमिच्छति  
तन्मते—शाधि, शास्सि । 15

‘ भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्घोर्व्यञ्जने ’ । २ । १ । ६३ ॥ “ रशादऽमूर्च्छे ” इति  
स्ये मूर्च्छे इति निर्देशात् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति नाऽऽशीयते । भ्वादेरिति आपृस्या ना-  
मिन इत्यनेन वोरित्यनेन च सम्भस्यते । ह्रस्वैति—अत्राऽप्, मूर्च्छेति—अत्र भिदाचद्,  
युर्व्यति—“ हर्षव० ” इति वेद्, दीर्घात् अत्राऽऽशीःक्यात्, सप्तम्यां तु दीर्घेत्  
सीव्येत् । असद्विधायिति—अथाऽत्र दीर्घद्वारेणैव स्थानियद्भावप्रतिषेधो भविष्यति, 20  
किमनेन सूत्रेणाऽसदधिकारविहितेन ? नैवं, ओर्मा ओर्मा इत्यत्र सार्थकत्वात् । तथाहि  
ऊर्ध्वतीति मूर्च्छतीति मनि “ वास्तेल्लुक् ” इति वकारलकारपोलोपे एतत्सूत्रमिहित-  
दीर्घस्याऽसद्विधित्वेनासत्त्वे “ ऊर्ध्वोरुपात्त्वस्य ” इति शुणो भवति, अन्यथा लघ्व-  
भावात् स न स्यात् । दिव्ना दिव्ने इति, यलवानां सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेऽप्यत्र  
निरनुनासिकत्वं विषक्षितमिति “ अतुनासिके च० ” इत्युद् न भवति । “ मन्धन्- 25  
कनिप् ” इति कनिन्विधायके सूत्रे कचिद्ग्रहणस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थत्वात्कचिदयं

स्वरूपेण न भवति । क्वचित् धातुबन्धो न भवतीति नाममात्रादः । प्रत्यासत्तेति-  
अत्रैकेन प्रयत्नेन द्वयोरुपादानं प्रत्यासत्तिः । शब्दान्तरं प्रतीत्य शब्दान्तरस्याऽऽस-  
त्तिरिति व्युत्पत्तेः । इयमेव हि शब्दस्य शब्दान्तरेण प्रत्यासत्तिः । यदेकप्रयत्नेनो-  
च्चारणं नामैकवाक्योपात्तलक्षणप्रत्यासत्तिर्नैहोपयुज्यते ।

- 5 'पदान्ते' । २ । १ । ६४ ॥ पिपठीरिति, ननु भ्वादेः सम्बन्धिनो नामिनो  
दीर्घ इत्युक्तं, तत्कथमत्र पिपठिष् इत्यस्याभ्वादिरूपस्य सम्बन्धिनो नामिनो दीर्घ  
इति ? सत्यम्, भ्वाद्यवयवेन पद इत्यनेन योगात्समुदायोऽपि पिपठिष् इत्येवंरूपो  
भ्वादिः । पद्येवं पूर्वसूत्रेषु दाहतेषु चतुर्भिः, चतुर्थ इत्यादिबन्धनेन प्रकारेण भ्वादि-  
सम्बन्धित्वमस्त्येव तत्कथं न दीर्घः सत्यम्, धातुत्वे सति भ्वाद्यभ्वादिविन्ता क्रियते,  
10 अत्र तु धातुत्वस्याऽप्यभावः । तर्हि कुर्कुरीयति, चतुर्थ्यति, दिव्यतीत्यादिषु धातुत्व-  
मस्ति ततोऽनेन प्रकारेण भ्वादित्वमप्यस्ति ततो दीर्घः स्यात् ; सत्यं, यद्यप्येवं प्रत्य-  
यान्तानां धातुत्वमस्ति पिपठीस्तिपादिवदेतेषु न भ्वाद्यवयवात् प्रत्ययो विधीयते, किं  
तर्हि नाम्न एव ? ततो भ्वाद्यवयवयोगाभावात् कुर्कुरीप इत्यादेः समुदायस्य न  
भ्वादित्वम् । आधीरिति अत्र नित्यमपि विसर्गं चाधित्वा "नित्यादन्तरङ्ग"मिति  
15 न्यायात् प्रथममनेन दीर्घस्ततो विसर्गः ।

- 'न पि लङ्घिते' । २ । १ । ६५ ॥ नाम्युपान्त्य इति, अयमर्थः । पदा दिव्  
इत्यादेः क्तिप् तदा ऊढा भाव्यं, इति न वकारान्तत्वम् ; यदा तु विच् तदा गुणे  
कृते एकारस्य दीर्घरूपस्य दीर्घकरणं व्यर्थम् । ननु दिव्यमित्यत्र सम्भवति वान्तो  
नाम्युपान्त्यश्च धातुः, सत्यं, अत्राऽपि द्विव्रत्ययान्तस्यौणादिकत्वादिवो न धातुत्व-  
20 मिति न वान्तो नाम्युपान्त्यश्च धातुः सम्भवति । पुर्यामिति-पुरशब्दाच्चादित्याद्  
क्त्वा, 'पृश्' घालनपूरणयोरित्यस्मात् "कृष्ण०" किति इत्यप्ये वा । एवं  
गिर्योः किर्योरिति । बहिरङ्गलक्षणस्येति-प्रत्ययाभित्वेन यत्वं बहिरङ्गं, दीर्घत्वं  
तु प्रकृतिमात्राभित्वेनाऽन्तरङ्गम् । कुरु-कुर्वित्युकारः किमिति, अन्यथा प्रतिपदो-  
क्तत्वात् कुरुत् शब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्तर्हि कञ्चुर इति निर्विवादं क्रियताम् । न  
25 च वाक्यं कञ्चुर इति कृते 'कृगद्' द्विसायामित्यस्याऽपि ग्रहणं स्यात्, कृणोतीत्यादौ  
रेफाभावात् करिष्यन्तीत्यादौ तु नाम्यभावेन दीर्घत्वप्राप्तेरभावाच्चेति । उच्यते-एवं-  
विधे सूत्रे कृते चिकीर्षतीत्यादौ दीर्घनिषेधा स्यात् । संविख्याय, विख्याधेति 'ध्वेम्',  
व्यधंश्च आभ्यां ण्वि, "न्यैस्वयण्वि" इत्यात्वप्रतिषेधे द्वित्वेऽनादिष्वञ्जनलोपे

“ हेत्वः ” इत्यनेन ह्रस्वत्वे, तस्य च कार्यान्तस्वाधनार्थं “ ज्योन्वेव्यधि ” इति  
 इकारस्याऽपीत्वे प्रथमे प्रयोगे “ नैमिनोऽकलिहलेः ” इति एत हेत्वे आपि च सिद्धम् ।  
 असिद्धत्वादिति-द्वित्वे कृते प्रत्ययाभितत्वेन बहिरङ्गस्य प्रकृत्याभितत्वेनाऽन्तरङ्गे  
 दीर्घत्वे कर्तव्ये “ हेत्वः ” इत्यनेन कृतस्य इकारस्येत्यर्थः । न तु गृह्याधनार्थं,  
 “ ज्योन्वेव्यधि० ” इति कृतस्येकारस्याऽपि मध्ये इकारस्याऽसिद्धत्वं यतस्तस्याऽ- 5  
 सिद्धत्वे “ हेत्वः ” इत्यनेन कृत इकारः सिद्धः स्यात्तस्य च नामित्वात्ततो नामिनोऽ-  
 सिद्धत्वादिति यदुक्तं तद् व्याहृतं स्यात् । ननु नामिनोऽसिद्धत्वादिति किमित्युक्तं  
 पावता यद्यप्यत्राऽनेन दीर्घो भविष्यति, तथापि “ हेत्वः ” इत्यनेन ह्रस्वे कृते संवि-  
 व्यायेत्यादि सेत्स्यति; सत्यम्, ह्रस्वरूपे परस्मिन्कार्ये विधेये दीर्घत्वं दीर्घत्वशास्त्रं  
 वाऽसिद्धं भवतीति । यदाऽपि नित्यत्वाद्विशेषविधानाद्वा “ हेत्वः ” इति बाधित्वा 10  
 “ ज्योन्वेव्यधि० ” इति प्रवर्तते तदाऽपि तस्याऽपि प्रत्ययाभितत्वेन बहिरङ्गेनाऽसि-  
 द्धत्वाच्चात्मिनोऽभावादीर्घाभावः । कुर्दते, कुर्दनेत्यादिषु द्वेस्फूर्जन्ति घापकादीर्घत्वं  
 न भवति, कथं यदि रेफोयान्तानां दीर्घः स्यात्तदा द्वेः स्फूर्जा वज्रनिर्घोष इत्य-  
 स्याऽपि दीर्घः सिद्ध इति दीर्घाधारणं न कर्तव्यम् । तस्मादत्र दीर्घं कुर्यन् घापयति  
 भ्वादेरित्यपं विधिरनित्यः । 15

‘ मो नो नरो म्योव्य ’ । २ । १ । ६७ ॥ यदान्त इत्यनुवर्तमानेन समुच्चयार्थश्च-  
 कारो न तु यदान्त इत्यस्याऽनुकर्षणार्थः । विधानमामर्थ्यालोपाभावो नाऽऽसङ्गनीय  
 इत्याह-न त्वस्याऽस्यगादिति । खल्यपीति-अप्यर्थेऽखण्डमव्ययम् ।

‘ स्त्रंस्त्र्यंस्त्रस्त्रनडुहो वः ’ । २ । १ । ६८ ॥ उत्रास्रदिति, उत्रया पुनेन स्या-  
 स्या वा संसते । ननु दकारकरणं किमर्थं ? तकार एव क्रियताम्, यतस्तकारेऽपि कृते 20  
 “ हुँटस्त्रीयः ” इत्यनेन दकारो भविष्यति । नैत्रम्, तकारे विधीयमाने परेऽप्यदिति षच-  
 नात् “ हुँटस्त्रीयः ” इति दत्वाभावाद्दकारश्रवणं न स्यात् । स्यनडुदिति-अत्र बहुत्वे  
 बाक्यं कार्यमेकत्वे तु “ पुननडुहो० ” इति कच् स्यात् । कस्मिन्तीति-कमोः ककारो  
 ‘ वसं ’ निवासे, ‘ वसिक् ’ आन्तादने अनयोर्न्युदागार्थः । तेन वसोः क्विपि यजादित्वात्  
 गृह्णीत दीर्घत्वे ऊः । शौमं वस्ते क्विपि शौमवः । अथ वसतिवस्तयोः सकारान्तत्वा- 25  
 व्यभिचाराद्व्यभिचारे च विशेषणस्याऽर्थवत्त्वाद् व्यभिचारिणः कम एव ग्रहणं  
 भविष्यति । कुतो कस्मिन्ति सकारोपादानात् ? नैवम्, अन्यथाऽपि प्रतीतिः स्यात्,  
 यद्बहुवन्तयोरेतयोरेव हस्तनीसिवन्तयोर्विशेषनिहितत्वेन “ सेः स्त्रं व० ” सिच् लोपा-

भावे कश्चिति द्विः सकाररूपाद्ग्रहणं स्यादितिह या भूदिति ककारकरणम् । कृत्वत्  
योरेव बाधकमिति-अनङ्ग्रहणन्दे “ हो ” कुट्प्रदान्ते ” इत्यनेन कृत्वस्य शेषेषु कृत्व  
प्राप्तिः । प्राप्ते चाऽप्राप्ते चेति ह्यीवे विद्वत्कुलमित्यादिष्वप्राप्ते पुंस्त्वे तु विद्वानित्याः  
प्राप्ते इति तस्य न बाधकम् ।

- 5 ‘ऋत्विग्दिग्दृष्टश्चक्षुर्दधृषुष्णिहो गः ।’ २।१।६९ ॥ ऋत्वि-  
गिति, ऋतुः प्रयोजनं प्रवर्तको यस्येति वाक्ये “मैयूर०” इति प्रयोजनशब्दलोपः ।  
अत्र एव निपातनाद्वा । ऋतु प्रयोजन इत्यर्थक्यनं वा । तत्र पक्षे ऋतुमा हेतुभूतेन  
यजते इत्यर्थः । ननु ऋत्विग्दिग्दृष्टिगिति मान्ता निपाताः कियन्ता किं गविधानेन ?  
मस्यम्, गनिपातने भस्वसंनियोगिशिष्टैव ज्ञायेत सतो व्यावृत्तौ दधृषौ उष्णिहागिति  
10 न स्थाताम् । गस्थे तु विहिते निपातनं सर्वत्र भवति, भर्त्यं तु पदान्त एव भवतीति ।  
स्रगिति-सरति भस्वकादिकमिति “ऋधि श्रुति०” इत्यनेन बहुवचनात्किञ्च ।

‘ नशो घा ’ । २ । १ । ७० ॥ जीवतीति अच् । जीवस्य जीवतो नशनं  
“ भ्यादिभ्यो घा ” इति क्तिप् ।

'सज्जुषः' । २ । १ । ७३ ॥ रत्नापवादः, सभाव इति, अस्मादेव निर्वेक्षात् ।

- 16 'अहः' । २ । १ । ७४ ॥ लाक्षुषिकत्वादिति अयमभिप्राय उणादयोऽव्युत्प-  
न्नानि नामानीत्यस्मिन्पक्षे नास्तिः प्रतिपदोक्तस्य सम्भवाह्लाक्षुषिकस्य न ग्रहणमिति ।  
व्युत्पत्तिपक्षस्तु इह नाऽऽश्रितः ।

‘रोल्लुप्यरि’ । २ । १ । ७५ ॥ अहरथीति इति “कालार्धेनो” द्वितीया ।  
अहः क्वाप्पतीति “रोः कौन्धे” इति नियमात् “प्रत्यये” इत्यनेन न सकारः । हे दीर्घा-  
होऽप्येति, अत्र वाक्ये विभक्त्यर्थेन तत्कथं रो न भवति ? सत्यं, लुपीति प्रत्यासत्त्या  
व्याख्येयम् । यदपेक्षया लुप् पदत्वमपि यदि तदपेक्षया भवति । अत्र तु वाक्य-  
विभक्त्यपेक्षया लुप्, साक्षाद्विभक्त्यपेक्षया तु पदत्वम् । वाक्यविभक्त्यपेक्षया पदत्वमपि  
न वाच्यम् “हृदयन्तोऽस्ये” इति प्रतिषेधात् । रयन्तरमिति—रयं रयस्यं तत्पत्तिः प्रा-  
मति “हृदयन्तो” इति स्वः, सामविशेषः । यातमिति कर्माणि क्तः ।

- 25 'धुटस्तृतीयः' । २ । १ । ७६ ॥ अज्मिरिति अत्र संज्ञाशब्दत्वात् "पञः" ऋगम्" इति न भवति । अलाघाणिकयोरिति "रः केंरपक्व०" इत्यादिलक्षणेनाऽकृत-



योरित्यर्थः । दुःखयतेर्दुःखयतेर्वेति सुखदुःखणित्यत्र दुःखधातुर्विसर्गान्वितो मतान्तरेण जिह्वामूलीयान्नित्यं पठ्यते । संयोगान्तलोप इति-ननु व्यञ्जननैरन्तर्यं संयोगः, न च विसर्जनीयजिह्वामूलीययोर्व्यञ्जनसंज्ञाऽस्ति । तत्कथं “पेक्ष” इत्यन्तलोपः ? सत्यं, कस्याऽऽदिः कादिरिति व्युत्पत्त्या अं अः इत्येतयोर्व्यञ्जनत्वे तदथ “अं अः ॐ ण्” इति सूत्रे अं अः इति साहचर्यात् ॐ इत्यस्याऽपि व्यञ्ज- 5 नत्वे संयोगान्तलोपो भवति । कम्प्यत्वाच्च स्थान्यासन्नो गकारः । न तु टउप इत्यनेन साहचर्यम् । कुतः अं अः टउप भ्क्तेयकरणात् । कश्चरतीति-यद्यप्यत्र कृत्वस्य परेऽन्त्याचतृतीयस्याऽप्राप्तिस्तथापि मातश्चरतीत्यादिषु प्राप्नोतीत्याह-विधानसामर्थ्यादिति ।

‘ गङ्गदयादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्फ्वोश्च प्रत्यत्ये ’ । २ ।

१ । ७७ ॥ धातुरूपावयवस्येति, अत्र धातुरूपावयवस्येति विशेष्यम्, अस्य च 10 समासद्वयं, पर्णघुटित्यादौ सिसाधपिपिते धातुरूपाऽऽवयववत् शुह इत्यादि । अवयवधावयवव्यपदेश्याऽभिधीयत इति पर्णगुह् इत्यादिः, समुदायोऽवयवी । तुण्डिर् इत्यादौ तु साधयितुमिष्टे धातुरूपाऽवयव इति पष्ठीसमासः । धातुरूपं तुण्डिम् इत्यादि, तस्याऽवयवो छिभ् इत्यादिः । समामद्वयेऽपि च कुण्डमुम्भति कुण्डोर् इति निरस्तम्, नहि कुण्डोर् इत्यस्य समुदायस्य मध्ये ङोर् इति धातुरूपोऽवयवो नाऽपि 15 धातुरूपस्याऽवयव इति आदिचतुर्थत्वाभावात् । यद्वा धातुरूपस्याऽवयव इत्येवं पष्ठी-समास एव क्रियते, एवं च क्रियमाणे तुण्डिर् इत्यादीनि आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायनिरपेक्षणि सिद्ध्यन्ति । पर्णघुटित्यादीनि तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन । न्यघूढमिति-अद्यतन्वा ध्वमि, सकि, “दुहविह०” इति तस्य लुकि, अटि इत्ये वत्से “तवगैस्प०” इति घस्य इत्ये; “तवैहे” इति दलोपे रूपमिदम् । वर्णविधित्येनेति-यर्णे 20 सकाररूपे परतो विधिः । सिजलुकि न भवतीति-ननु सिजलोपात् पूर्वमेव किमिति नाऽऽदिचतुर्थत्वम् ? नैवम्, परस्मिन् लोपरूपे कार्ये विधेये आदिचतुर्थत्वस्याऽतदधि-कारविहितत्वेनाऽऽश्वात् । प्रत्यय इति किमिति-‘ननु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति’ न्यायेन प्रत्यये एव भविष्यति किं प्रत्ययग्रहणेन ? सत्यम्, दद्वध्वः दद्वध्वे इत्यत्र यदा उभयोः स्थाने इति न्यायेन ध्व इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययस्थाननिष्पन्नस्य प्रत्यय- 25 व्यपदेशः स्यात्तदा आदिचतुर्थत्वं भवेत् । सति तु प्रत्ययग्रहणे न्यायनिरपेक्षो यः प्रत्ययस्तस्मिन्नेव भवति नेतरस्मिन् प्रत्ययग्रहणमात्रार्थ्यात् ।

‘ धागस्तस्योश्च ’ । २ । १ । ७८ ॥ नन्वत्र चकारकरणं किमर्थं स्फ्वोः पूर्वमेव

सिद्धत्वात् ? सत्यम्, यदल्लुपि " किर्यान्वतिहार " इत्यात्मनेपदे से व्यतिधात्से इति स्यात्; कृते च चकारे व्यतिधात्से इत्येव न त्वादेश्यतुर्थः ' तिवा शवे 'ति न्यायात् ।

‘अधश्चतुर्थान्तधोर्धः’ । २ । १ । ७९ ॥ अघ इत्यत्र नक् पठुदासस्तेनाऽन्यस्मादपि शुद्धधातोरेव । पूर्वक्षेत्रे निमित्तत्वेनोपादानात्, इह तयोस्तिपस्य पुनरुपादानं कार्पित्यार्थम् । चतुर्थादिति-ननु गठदबादेस्तिप्यतश्चतुर्थान्तस्येत्यधिकारोऽनुवृत्त्यर्थः । अर्थवशादिति पञ्चम्यन्तं कृत्वा रूपाणि साधयिष्यन्ते किं चतुर्थादित्यनेन ? सत्यम्, क्लिष्टप्रतिपत्तिरियमिति सुखार्थम् । यदल्लुचन्तधयतेष्वेति, केवलस्य तु शषा व्यवधानाच्चतुर्थान्तत्वाभावात् । नामबिहिते इति ‘किञ्चन्ता धातुत्वं न त्यजन्तीति’ न्यायादपि न भवत्यघ इति चर्वनाच्छुद्धधातोरेव परिग्रहात् ।

- 10 ‘नर्म्यन्तात् परोक्षायतन्याशिचो घो ङः’ । २ । १ । ८० ॥ नामीति विशेषणाद्विशेषणे तदन्ताविधेर्भावात्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं सुखार्थम् । रान्तादिति परोक्षा न सम्भवति, सेटस्तु तत्परिदे इत्यादि परेण विकल्प एव, तथाऽत्र रग्रहणाभावेऽपि नाम्यन्तादिस्त्वत्र विहितव्याख्याने क्रियमाणे परत्वात् “ ऋर्वो ऋतीत् ” इत्यनेन ह्रादेशे सत्यपि अतीर्द्धमित्यादीनि सिष्यन्ति किन्तु अदिर्द्ध, अधिर्द्धमित्यादीनि न सिष्यन्तीति रग्रहणमिति । तस्मै परस्मैपदिनोऽपि कर्मण्यात्मानेपदं, अतीर्द्धमित्यत्र “ ऋर्वोऽन्तात् ” इति सिचः कित्त्वम्, अदिर्द्धमित्यादौ “ इष्ये स्थासः ” इत्यनेनेत्यं सिचः कित्त्वं च । इत्यविधानादेव मुणो न भविष्यति किं कित्त्वेनेति न वाच्यं विधानस्य । अदितेत्यादौ ह्रस्वद्वारेण सिचो लुपि चरितार्थत्वादिति । अकृदुं, कृपीर्द्धमित्यनयोः “ ऋर्वोऽन्तात् ” इत्यनेन सिच् सीध्वमोः कित्त्वाहुणाभावः । अपरग्यमिति “ सो धिं वा ” इति विकल्पेन सिचो लुप्प्रवृत्तेः पक्षे अपगृह्णद्वमित्यत्राऽद्यतनीध्वनि सिचि, धातुचकारस्य “ वैजः फगम् ” इति कत्वे, “ नैग्यन्तस्था० ” इत्यनेन सिचः पत्वे, “ हृतीयः स्तृतीय० ” इति पत्वे ङत्वे, “ वैवर्गस्य० ” इति ध्वमो घस्य ङत्वे च सिद्धिः ।

- ‘हान्तस्थाञ्जीङ्भ्यां वा’ । २ । १ । ८१ ॥ मिटाः स्वतन्त्रत्वादितस्तु प्रत्ययाद्यवयवत्वेन प्रत्ययत्वाद्वावोर्नाम्यन्तत्वाभावे पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यत्राप्ये विभाषेयम् ।
- 25 ‘हो धुट्पदान्ते’ । २ । १ । ८२ ॥ मधुलिहाविति-यदा ‘मतिक्कारकं’ इति न्यायान्मधुशब्दस्य लिह इत्यनेनाऽविभक्त्यन्तेन समामस्तदाऽन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् पदत्वप्राप्तिरेव नास्ति । यदाऽपि लीढ इति कृत्वा मधुनो लिहाविति विभक्त्यन्तेन

ममागस्तदाऽपि “ शृत्यन्तोऽगमे ” इति पदस्यामात्र इत्युभयभाष्यापदस्य त्रिर् इत्य-  
 म्येति । औजददिति-द्वित्वे स्थानिन्यादिति-ननु कथमत्र स्थानिन्यम् । अकारेण  
 सह केति द्विवर्णेन वर्तमाने पूर्वनिधिन्यामात्रम् । अन्यम्, निमित्तापेक्षयाऽपीदं प्राग्वि-  
 धिरिष्यते । यद्वा एतु इत्यनयोः स्थानिन्यमप्येव । अत्रायथोप ममुदागोचरात्  
 एतु इत्यस्याऽपि रसदेयः स्थान्यन्तस्य प्राग्विधित्वमिति । यदि निमित्तापेक्षया ६  
 प्राग्विधिरिष्यते, तर्हि नयनमित्यत्र स्वरादेयस्य गुणस्य स्थानिन्येऽप्यदेयो  
 प्राप्नोति । तस्यम्, निमित्तापेक्षया प्राग्विधिर्न प्राग्विमिति ।

‘ भ्वादेर्दादौर्धः ’ । २ । १ । ८३ ॥ यदि भ्वादेरित्यस्य दादेरिति गमानाधि-  
 कारणं विशेषणं भवेत् सदाऽङ्गुष्ठेत्वादयोऽडागमे कृते दादित्यामात्रात् त्रिष्यपुरिति  
 भ्वादेरित्यस्य दादेरिति व्यधिकरणं विशेषणं व्याख्यातम् । नन्यत्र यदेत्यपि प्रयोगेषु 10  
 धस्य यः कृपते ततो न एव कृपतां, किं परस्मैनेति । तस्यम्, गगारे कृपमाने  
 पातुर्धन्तत्वाभावादधोमित्यादौ “ गच्छथा० ” इत्यादिपतुर्थम् न स्यात् ।

‘ मुहद्गुह्मृहृष्टिणहो पा ’ । २ । १ । ८४ ॥ घेतस्तिहृ-येत् स्निघ्नति  
 मिश्रतीत्यर्थः । सेनार्थत्वं तस्य “ रेतनेहता० ” इति सूत्रे स्निघ्नोऽनेनेति  
 स्नेहनमुदाकादीति दर्शनाद्विज्ञायत इति । ननु किं मुहदपः स्वरूपेणोपादीयन्ते 15  
 मुहदित्येवोच्यताम् । न चेत् कृतेऽधिष्ठानां प्रमद्वस्तदनन्तरं वृत्तरणात्, तदि  
 पुषादिपन्तुहादिपरिगमास्यर्थमपि भविष्यतीत्याह-मुहदितिति ।

‘ नलाहोर्धत्तौ ’ । २ । १ । ८५ ॥ भूस्थानम्येति-अन्यस्याऽन्यम्मात्रात्,  
 आरथेति-नन्याहंरपि धकारं “ अथोपे प्रथम० ” इति वकारे कृते आरथेति मिष्यतीत्यु-  
 भयोरेपि धकार एव कृपतां किं वकारकरणेन । न च मिश्रमृषिषानादेर धत्वं न 20  
 भविष्यति, अन्यथा सिरो धत्वमेव निदध्यादिति प्राच्यम्, यतो सापराधं वद्वेत्,  
 अन्यथा “ र्त्नः पञ्चानां० ” इत्यत्र मिषो ध इति सूत्रान्तरे कृते गौरवं स्यात्तस्मात्  
 सूक्तं घत्वनिधुन्यर्थमिति ।

‘ यजः कथम् ’ । २ । १ । ८६ ॥ घुट्पदान्त इत्यस्य चञाभ्यां ङगाभ्यां च  
 प्रत्येकमभिमम्बन्वाद्यथासंख्याभावः, प्रत्येकमभिमम्बन्वश्च “ प्राग्विनात् ”, “ रथादि- 25  
 विभक्तिः ” इति सूत्रनिर्दिष्टत्वमत्ररूपमापकात् । “ धार्यापाम्य० ” इति सूत्रे  
 ऋक् इति निर्देशान्, “ रंगाहो रत्ने ” इति सूत्रनिर्देशात् यथासंख्याभावः । द्विश्च यटि

सिद्धत्वात् ? सत्यम्, यद्वत्तुपि “ क्रियाव्यतिहार ” इत्यात्मनेपदे से व्यतिष्ठ  
स्यात्; कृते च चकारे व्यतिहात्से इत्येव न त्वादेशवृत्त्यर्थः ‘तिवा श्वे’ति :

‘अधश्चतुर्थान्तधोर्यः’ । २ । १ । ७९ ॥ अथ इत्यत्र नञ् पर्युद  
ऽन्यस्मादपि शुद्धधातोरेव । पूर्वश्वे निमित्तत्वेनोपादानात्, इह तयोस्त्यर  
पादानं कार्यित्यार्थम् । चतुर्थ्यादिति—ननु गहदवादेस्त्यतश्चतुर्थ्यान्तस्येत्यधि  
वृत्त्यर्थः । अर्थवशादिति पञ्चम्यन्तं कृत्वा रूपाणि साधयिष्यन्ते किं चतुर्थ्या  
सत्यम्, क्लिष्टप्रतिपत्तिरियमिति सुस्वार्थम् । यद्वत्तुवन्तधपतेत्येति, केवलस्य  
व्यवधानाद्यतुर्थ्यान्तत्वाभावात् । नामविहिते इति ‘क्विन्ता धातुत्वं न स  
म्यापादपि न भवत्यथ इति वर्जनाच्छुद्धधातोरेव परिग्रहात् ।

- 10 ‘नाम्यन्तात् परोक्षायतन्यासिचो घो वः’ । २ । १ । ८०  
विशेषणाद्विशेषणे तदन्तविधेर्भाषाचदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं सुस्वार्थम् ।  
परोक्षा न सम्भवति, सेटस्तु तत्परिद्वे इत्यादि परेण विकल्प एव, तथाऽ  
भावेऽपि नाम्यन्तादित्यत्र विहितव्याख्याने क्रियमाणे परत्वात् “आतो”  
नेन इरादेशे सत्यपि अतीर्द्धमित्यादीनि सिध्यन्ति किन्तु अदिर्द्ध, अधिर्द्धा  
सिध्यन्तीति रग्रहणमिति । सरतेः परस्मैपदिनोऽपि कर्मण्यारम्भेपदं,  
“अवैर्णात्” इति सिचः कित्त्वम्, अदिर्द्धमित्यादौ “इयं स्वादः” इत्य  
कित्त्वंच । इत्थविधानादेव शुणो न भविष्यति किं कित्त्वेनेति न वान्त्यं  
अदितेत्पादौ ह्रस्वद्वारेण सिचो लुपि चरितार्थत्वादिति । अकृद्धं, कृपं  
“अवैर्णात्” इत्यनेन सिच् सीध्यमोः कित्त्वाद्गुणाभावः । अपञ्चमिति  
20 इति विकल्पेन सिचो लुप्प्रवृत्तेः पक्षे अपगृह्णमित्यत्राऽद्यतनीञ्चरि  
चकारस्य “चैजः कगम्” इति कृत्वे, “नाम्यन्तस्था०” इत्यनेन सिचः  
श्रुतीय० ” इति पस्य इत्वे; “सैवर्त्तस्य०” इति चमो धस्य इत्वे च

‘हान्तस्थाञ्जीङ्म्यां वा’ । २ । १ । ८१ ॥ जिटाः स्वतन्त्रत्वा  
द्यवयवत्वेन प्रत्ययत्वाद्वातोर्नाम्यन्तत्वाभावे पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यत्रा

- 25 ‘हो धुट्पदान्ते’ । २ । १ । ८२ ॥ मधुलिहाविति—यदा ‘ह  
न्यायान्मधुशब्दस्य लिट् इत्यनेनाऽविभक्त्यन्तेन समामस्तदाऽन्तर्वा  
पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्ति । यदाऽपि लीट् इति कृत्वा मधुनो लिहावि

इति गत्वस्य परेऽमच्चात्तदादेःस्य क्त्वरस्याऽप्यसत्त्वे ह्यङ्गविकलता स्यात् । मांगपिप-  
किति-नन्वत्र " स्वेरस्य० " इति स्थानिदङ्गावेन पदान्ते संयोगस्याऽप्राप्तत्वं ककार-  
लोपो न प्राप्नोति । न चाऽप्यद्विधौ स्थानित्यभिप्रेत इति वान्यम् । अस्तुमिति  
वचनात् ? सत्यम्, अस्तुकीति नञ्निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वेन स्थानित्यभ्यासात् प्राप्ति-  
विद्यते; यथा मधुमित्यत्र ।

5

‘ पदस्य ’ । २ । १ । ८९ ॥ पदान्ते वर्तमानस्वेति-पदस्य विशेष्यस्य “ विशेष-  
णमन्त ” इति परिभाषया पदान्ते इति व्याख्यातम् । भूयानिति-अपदसंज्ञकेऽपि  
तद्धिते “ अस्वैयम्भुजोऽयम् ” न, “ भूर्भुवः प० ” इत्यत्रोत्तरप्रक्षेपात् । विधानं भूमे-  
त्यत्र पदसंज्ञके चरितार्थम् सामर्थ्यान्न भवतीति, अन्यथा प्रक्रियात्वाद्यर्थं अस्वै-  
मेव विदध्यादित्यर्थः ।

10

‘ रात्सः ’ । २ । १ । ९० ॥ रात्परस्य सस्वैरेति-पदेष्वं अविमः अजाम  
इत्यादि विभर्त्तृजार्गैश्च ह्यस्तन्या दिवि, “ इव सिति ” इति द्वित्वे अत्रे “ भूमे० ”  
इतीत्वे, “ ईदीय० ” इति चत्वे, युणे च नियमाहोषे न प्राप्नोतीति । नेत्रम्  
प्रकरणत्वं पूर्वप्रविहितस्यैवाऽयं नियमो न व्यञ्जनादेरित्युत्तरस्यप्रविहितस्य, यद्वा घटे  
द्वितकारनिर्देशो ज्ञातव्यः । द्वितकारनिर्देशेऽपि न कोऽप्युच्चारणकृतो भेदोऽस्ति ततश्च 15  
रात्परस्य तकारसकारस्यैव लुब् नाऽन्यस्वेति सूत्रार्थः नयजनि । यद्येव तर्हि कीर्तयतेः  
क्वपि कीरिति प्राप्नोति । अत्र भाष्य-लोके प्रयुक्तानामिदमन्याख्यानं लोके च कीर्त-  
इत्येव दृश्यते न कीरिति । अजर्घा इति-नन्वत्र “ सेः स्था० ” इति सेर्लुकि कृते च  
कर्तव्ये “ गृहवभा० ” इति घटनस्याऽमच्चात् कृते कृते चतुर्थान्तराभ्यासात् रुधं घटारः ?  
सत्यम्, ‘ असिद्धं बहिरङ्ग ’ इति भविष्यति ।

20

‘ नाम्नो नोऽनहः ’ । ३ । १ । ९१ ॥ अत्र रेफेति, नन्वत्र विशेषविधानात्  
“ रो लृप्परि ” इति “ अहं ” इति च रेफकृत्ये यत्र भविष्यतः स्मिहन्प्रतिषेधेने-  
त्याह-असत्त्वादिति । न चैवं, तयोरनवकाशत्वेत्याह-मात्रकाप्रमिति । रेफकृत्यलक्षणं ।  
सम्बोधने इति-“ नाऽऽर्धेऽये ” इति नलोपप्रतिषेधात् । अहचदितमिति-लघुणप्रति-  
पदोक्तयोरिति प्रतिपदोक्तस्यैवाऽहन्लृप्त्वस्य निषेध इत्यत्र प्राप्तिः । पर नाम्न इति 25  
व्यावृत्त्या निषिध्यते । वृद्धदम्भामिति-घातुमात्राधिक्येन लोऽन्तोऽन्तरङ्गो वासाम्या-  
ऽऽद्यपेक्षणासलोपो बहिरङ्गः ।

धुटपदान्त इत्यनेन सह यथासंख्यमभिप्रेतं स्यात्तदा “ ऋत्विज्० ” इत्यधिकारे जग्रहणं कृत्वा गत्यं विदध्यादिति । अथाऽत्र सूत्रे किमर्थमादेशद्वयविधानं यावता ऋविधानं गविधानं वा क्रियतां, यथालक्षणं कस्य गत्वे गस्य कत्वे च सर्वकार्यसिद्धेः । सत्यम्, गाभावे लग्नादयः काभावे पक्कादयो न सिध्येयुरिति कमाग्रहणम् ।

- 5 ‘ यजसृजसृजराजभ्राजभ्रस्जभ्रश्चपरित्राजः सः पः ’ । २ । १ । ८७ ॥  
 क्तिरेव धुडिति—“ तेर्प्रेहादिभ्यः ” इति नियमात् कौ इडभाव इत्यर्थः । ननु यदलुब-  
 न्तयोरनयोरन्योऽपि तिबादिषुट् सम्भवति तत्कथं क्तिरेव धुडिति ? सत्यम्, यदलुब-  
 न्तयोरनयोर्धातुपारायणिकानामेव मते प्रयोग इष्यते न वैयाकरणानामिति क्तिरेवे-  
 त्युक्तम् । साहचर्यार्थमिति—न चाऽऽत्मनेपदानित्यत्वज्ञापनार्थं पुनः पाठ इति वाच्यं,  
 10 तदा आत्मनेपदिष्वेव पुनः पठ्येत । नाऽप्येकस्य द्वनुबन्धत्वादधुर्भवत्यन्यस्य नेति  
 वाच्यं यतः द्वनुबन्धादपि “ असैरूपो० ” इति सूत्रादुरसर्गः प्रवर्तिष्यते तस्मादेकेनाऽपि  
 धातुनार्थमेदेन प्रयोगद्वयं सिध्यति परं साहचर्याय द्विः पाठ इति । कथमसृगिति—  
 नञपूर्वस्य सृजेः क्रियन्तस्य पत्वेन माभ्यं तत्कथं गत्वमित्याह—औणादिकस्येति—  
 अस्यत इति न सुज्यत इति वा “ ऋधिश्रुयि० ” इति किदञ्चि बाहुलकादेकत्राऽस्य  
 15 आत्वेऽन्यत्र जकाराकारयोर्लोपे चाऽसृज्शब्दसिद्धिः । पथिप्राश्चाविति—पन्थानं वृच्छता  
 “ दिद्युद्० ” इति क्विप्, धुटि पदान्ते च पूर्वण्येवोदाहरणानि व्यापृत्तौ तु विशेषः ।  
 स्वमते तु पथिप्राश्चावित्याद्येव भवति ।

- ‘ संयोगस्यादौ स्कोल्लुक् ’ । २ । १ । ८८ ॥ संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति व्यञ्ज-  
 नाद् भजि संयोगः । स च वैयाकरणसम्प्रदायाद् व्यञ्जनैस्तर्प्यमुच्यते । ‘ दन्त्याप-  
 20 दिष्टमिति ’ न्यायाचालव्यग्रस्य लुगदक्षितः दन्त्यस्य तु सस्याऽवावगित्यत्र ककुक् शकु-  
 ळिति पठितस्य वस्केर्ज्ञेय इति । समुदायस्वीव लोपं विदध्यादिति—कपा घुत्तया संयो-  
 गेति प्रथमं, पदस्येति द्वितीयं अन्ते चेति तृतीयं सूत्रं कुर्यात् । तत्राऽऽद्यस्यार्थः—  
 धुटि प्रत्यये संयोगादिस्थयोः सकारककारयोर्लुक् भवति । द्वितीयस्यार्थः पदान्ते यत्-  
 मानस्य सकारककारादिसंयोगस्य सकलस्याऽपि लुक् । तृतीयस्यार्थः—पदस्येत्यतः  
 25 पदान्ते इत्यनुवर्तते । ततः पदान्ते संयोगसम्बन्धिनोऽन्तस्य लुभयतीत्यकरणात्लुक्  
 स्थानित्वं न भवति । अन्ये तु अस्तिमिति—तन्मतस्वमतयोः “ न वदन्० ” इत्यत्र  
 विशेषः, तन्मते अतिद्विषते, स्वमते अद्विष्टिपत इति । श्रुयकस्यातेति—श्रुयकशब्दः  
 कान्तोऽज्ययम् । न तु “ ऋधिश्रुयि० ” इत्यनेनाऽज्यश्रुयान्तो जन्तः । तदा “ र्वजः० ”

इति गत्यस्य परेऽसञ्चात्तदादेशस्य कत्वस्याऽप्यसत्त्वे ह्यस्य विकलता स्यात् । मांसपिप-  
किति-नन्वत्र “ स्वरस्य० ” इति स्थानिदङ्गावेन पदान्ते संयोगस्याऽभावात् ककार-  
लोपो न शान्तीति । न चाऽसिद्धिर्धौ स्थानित्वनिषेध इति वाच्यम् । अस्त्वुगिति  
वचनात् ? सत्यम्, अस्त्वुकीति नञ्निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वेन स्थानित्वाभावात् प्राप्ति-  
र्विद्यते; यथा मधुगित्यत्र ।

5

‘ पदस्य ’ । २ । १ । ८९ ॥ पदान्ते वर्तमानस्येति-पदस्य विशेषस्य “ विशेष-  
णान्तः ” इति परिभाषया पदान्ते इति व्याख्यातम् । भूयानिति-अपदसंज्ञकेऽपि  
तद्विधे “ अर्यैयम्बुषोऽब् ” न, “ भूर्लुक् च० ” इत्यत्रोकारप्रत्ययेपात् । विधानं भूमे-  
त्यत्र पदसंज्ञके वृत्तार्थम् सामर्थ्यात् न वतीति, अन्यथा प्रक्रियालाघयार्थं अकार-  
मेव चिद्व्याप्तिरर्थः ।

10

‘ रात्सः ’ । २ । १ । ९० ॥ रात्परस्य सस्येवेति-पद्येवं अपिभः अजाग  
इत्यादि विभर्त्तुर्जागृतेष्व ह्यस्तन्या दिवि, “ ईदृशिति ” इति द्वित्वे अत्वे “ पूम् ० ”  
इतीदृशे, “ द्वितीय० ” इति कत्वे, गुणे च नियमाहोपो न प्राप्नोतीति । नैयम्  
प्रकरणात् पूर्वघञविहितस्यैवाऽयं निधमो न व्यञ्जनादेरित्युत्तरघञविहितस्य, यद्वा स्रष्टे  
द्वितकारनिर्देशो ह्यातृभ्यः । द्वितकारनिर्देशेऽपि न कोऽप्युच्चारणकृतो भेदोऽस्ति ततश्च 15  
रात्परस्य तकारसकारस्यैव लुब् नाऽन्यस्येति सूत्रार्थः समजनि । यद्येवं तर्हि कीर्तयतेः  
क्वपि कीरिति प्राप्नोति । अत्र माप्यं-लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यातं लोके च कीर्त्त-  
इत्येव ददयते न कीरिति । अजर्घा इति-नन्वत्र “ तेः स्था० ” इति सेर्लुकि कृत्वे च  
कर्तव्ये “ गङ्गदा० ” इति घत्यस्याऽसञ्चात् कृते कृत्वे चतुर्थन्तत्वाभावात् कथं घकारः ?  
सत्यम्, ‘ असिद्धं बहिरङ्गं ’ इति भविष्यति ।

20

‘ नाम्नोऽनङ्गः ’ । २ । १ । ९१ ॥ अत्र रेफेति, नन्वत्र विशेषविधानात्  
“ रो लुप्परि ” इति “ अङ्गः ” इति च रेफकृत्वे एव भविष्यतः किमहन्प्रतिषेधेने-  
त्याह-असत्त्वादिति । न चैवं, तयोरनवकाशतेत्याह-सावकाशमिति । रेफकृत्वलक्षणं ।  
सम्बोधने इति-“ नाऽऽमीन्ध्ये ” इति नलोपप्रतिषेधान् । अहचदितमिति-लक्षणप्रति-  
पदोक्तयोरिति प्रतिपदोक्तस्यैवाऽहन्नुद्भूतस्य निषेध इत्यत्र प्राप्तिः । परं नाम्न इति 25  
व्यावृत्त्या निषिध्यते । घृत्रहम्यामिति-घातुसाध्याश्रितत्वेन तोऽन्तोऽन्तरङ्गो पाद्यस्या-  
ऽऽद्यपेक्षणात्तलोपो बहिरङ्गः ।

‘ नाऽऽमन्त्र्ये ’ । २ । १ । ९२ ॥ आमन्त्र्य इत्येकवचनाद्यत्रैक एवाऽऽमन्त्र्य-  
स्तत्रैवाऽनेन नलोपनिषेधो यत्र बहवस्तत्र न, यथा—हे पथ्य पुरुषाः । इत्यादौ ननु  
राजत्रित्यादौ सिलुकः स्थानिवद्भावेन । “ अघातुविभक्तिः ” इत्यनेन नामत्वाभावे  
पूर्वेण प्राप्तिरेव न किं प्रतिषेधेनेत्याह—एतदेवेति । न च वाच्यं सिलुकः स्थानित्वेन  
5 “ नामसिद्धः ” इति पदत्वं आप्नोति, तस्मिंश्च सति नलुगमविष्यतीति; यतः “ स्थानी-  
वाऽवर्णविधौ ” अत्र तु व्यञ्जनलक्षणो वर्णविधिरिति स्थानित्वं न प्रवर्तत इति ।

‘ मावर्णान्तोपान्त्वापञ्चमवर्गान्मतोर्भो वः ’ । २ । १ । ९४ ॥ अत्र  
मकारावर्णयोरेन्तोपान्ताभ्यां सह यथासंख्यं न, “ नोर्भ्योदिभ्यः ” इति निषेधस्य  
व्यर्थत्वात्, यत ऊर्मिमानित्यत्र भान्तत्वस्य यवमानित्यत्राऽवर्णोपान्तत्वस्याऽभावात् ।  
भोगवद् गौरिमतीरिति निर्देशाद्वा । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति—तद्विवापेक्षत्वेन वृद्धिर्बहि-  
10 रङ्गा तदनपेक्षत्वं वत्वमन्तरङ्गमिति ।

‘ नाम्नि ’ । २ । १ । ९५ ॥ नाम द्विविधं, देवदत्तादि निरुद्धलक्षणाकं, “ अघा-  
तुविभक्तिः ” इति शास्त्रीयं च । तत्र प्रत्यासन्नत्वाच्छास्त्रीयस्यैव ग्रहणे प्राप्ते नामाधि-  
कारेणैव तदर्थस्य लाभान्नाम्नीत्यतिरिच्यमानमधिकार्यपरिग्रहाय भवत् लौकिकमेव  
ज्ञापयतीत्याह—संज्ञायामिति । आसन्दीवानिति—आसं आसिक्क्रियां नन्दति अपि पृषोद-  
15 रादित्वात् । आसेर्घातोः “ ऊमुदाः ” इति वाऽऽसन्दी वेशासनं साऽत्राऽस्ति मच्चादिः ।

‘ चर्मण्वत्पृष्ठीयवक्त्रक्रीवत्कक्षीवट्टमण्वत् ’ । २ । १ । ९६ ॥ कक्षाद्यम्ब-  
स्येति—कक्षे भवा, कक्षाय हिता वा, कक्षे साधुर्वा, “ विधीविदेर्होशाचः ” इत्यादिभिर्ये  
कक्षया । लवणस्येति—लुनाति वैरस्यं नन्वाद्यनः । अत एव गणपाठाण्यत्वम् । उद-  
न्यान्—उदन् भावमामर्ध्यान्मलोपो न अन्यथोदभावो निपात्येत ।

‘ राजन्वान् सुराज्ञि ’ । २ । १ । ९८ । राजन्वान् सुराज्ञीति—शोभननृपवौ  
वाच्ये । यदा ॥ राजन्श्चन्द्रेण चन्द्रोऽभिधीयते तदा राजवान् देश इत्येव । निपात-  
नस्येष्टविषयत्वात् ।

‘ नोर्म्यादिभ्यः ’ २ । १ । ९९ ॥ दल्मिमानिति—दल्मिरिन्द्रः प्रहरण-  
विशेषो ना सोऽस्याऽस्ति । तिमिमानिति—“ त्रिमितिम् ” इति द्वयोरपि निपातनम्,  
25 गरुतिपच्छं तदस्याऽस्ति । प्वजित्मानिति—अध्वानं जयति क्तिप् पृषोदरादिः । ककुद्वा-  
निति—कफतेर्बाहुलकादुत्प्रत्यये गणे द्विदकारपाठान्मतौ नाऽनुनासिकः । महिष्मा-





नाऽकारलोपः । सत्यम्, सावधारणव्याख्यानाद् अपदे एवेति, अत्र तु वृत्तेः पूर्वं पदत्वमासीदिति । तर्हि प्रायणमित्यत्र 'गति कारकेति' न्यायादविमर्शयन्तेनाऽयनेत्यनेन समासे प्राप्नोति, सत्यम्; अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते । " ने " छगू वा " इति उत्तरशब्दलोपादिति । यथा " वेदैतोऽनन्यय० " इत्यत्र ।

5 ' डित्यन्त्यस्वरादेः ' । २ । १ । ११४ ॥ सति यस्मिन् यस्मात् पूर्वमस्ति परं नाऽस्ति सोऽन्तस्तत्र भवोऽन्त्यः । ध्रुनौ अत्र सर्वत्र " ईषणादेरस्वे० " इति प्राप्ते परत्वादेन वकाशत्वाच्च डित्वस्य तुमेव । उपसरज इति-उपसरदेशजातः । मन्दुरजः-मन्दुरे मन्दुरायां वा जातः, " ईषापो बहुलं नान्नि " इति इस्वः ।

10 ' अचर्णादिश्रोन्तो वाऽन्तुरीक्ष्योः ' । २ । १ । ११५ ॥ अचर्णादिति-ननु तुदन्ती भान्तीत्पादौ ईक्ष्पोरनपेक्षत्वेन वर्णमात्राभ्यस्त्वेन चाऽन्तरङ्गत्वात् " छेगस्या-वेत्यपदे " इति " सैमानाना० " इति च अकारलोपदीर्घत्वयोः कृतपोरवणात् परत्वं शतृप्रत्ययस्य नाऽस्तीति तत्कथमीकारावर्णशतृप्रत्ययङीभावापेक्षत्वेन बहिरङोऽन्त इत्यादेशो भूतपूर्वतयेति, 'वाणात् प्राकृतं बलीय' इति तु नेहोपतिष्ठते भिन्नकालत्वात् । तथाहि-ईक्ष्योः सङ्गावेऽन्तादेशः प्राप्नोति लोपदीर्घं तु ततः प्रागेव । यत्र हि बार्ण-  
15 प्राकृतयोर्युगपत्प्राप्तिः कारक इत्यादौ तत्रेदमुपतिष्ठत इति ।

' दिव औः सौ ' । २ । १ । ११७ ॥ यौरिति, अत्र " उः पदान्ते० " इति प्राप्नोऽप्यचरितार्थत्वात् साधिति विशेषविधानाद्वा औरेवाऽनेन प्रवर्तते, न तुकारः; अक्षद्युरिति-एकेदेअमिति प्राप्तिः ।

20 ' उः पदान्तेऽन्तू ' । २ । १ । ११८ ॥ दिवाभयः अन्तर्वर्तिनीविभक्तिमाभित्य पदत्वेऽनेनोत्वे कथं दिवाभय इत्यादीत्यत आह-अकारागमे भविष्यतीति, अकारागमे चाऽकारागमकारणसामर्थ्यादिव उर्न । विभक्तेः पूर्वं वाऽकारागमे पदान्तरत्वाभावादेव वा । वृत्तिविषय इति-समासविषये प्रयुज्यते केवलस्तु न प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

प्राष्टद्जातेति ।

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासने द्वितीयस्याऽध्या-

यस्य प्रथमपादः समाप्तः ।

मङ्गलमस्तु लेखकपाठकयोः ।



‘ क्रियाहेतुः कारकम् ’ । २ । २ । १ । क्रियायाः कारकमित्युक्ते क्रियायां कर्तृमुख्यत्वाच्चस्यैव कारकत्वं स्यात् । गौणमुख्ययोरिति न्यायात् । हेतुः कारकमित्युक्ते तु द्रव्यस्य मुख्यत्वाच्चदेतोरेव कर्तं करोतीत्यादौ कारकं स्यात् ॥ चैत्रो यातीत्यादौ । कारका शब्दः कर्तृमात्रपर्यायः । कर्त्रादीत्यत्र कर्तृशब्दस्तु कर्तृविशेषवचनस्तेन कर्त्रादिकारकसंज्ञमिति विशेषणविशेष्यभाव उपपन्न इति, अन्यथा पृथो पृथसंज्ञ इतिवदनुपपन्नः स्यादिति । तच्च द्रव्याणामिति द्रव्याणां सामर्थ्ये कारकमिति सम्बन्धः । द्रव्यस्य तु कारकत्वे प्रतिबन्धकमन्त्रादिमन्त्रिधानासन्निधानाभ्यां दहनादेर्दाहादिक्रियोत्पत्त्यनुत्पत्ती न स्याताम् । तत्स्वरूपस्य सर्वदा विद्यमानत्वादुत्पत्तिरेव स्यात्, तस्माच्छक्तिरेव कारकमिति धेयः । चैत्रादेस्तु कारकत्वं शक्तिशक्तिमतोरभेदनेन । स्वपराधयेति-अपमर्थः-त्रयी क्रिया सा च चैत्र आस्ते इति स्वाधिता, कर्तं करोतीति पराधिता; अन्योन्यमाश्रित्यत इत्युभयाधिता । क्रियाकाल इति-क्रियायाः शक्तिप्रतिष्ठापनकालस्तत्र क्रियाकाले समवहितमकलोपकरणे शक्तिरभिष्यज्यते-प्रकटीक्रियते अवगता भवति । अभिष्यज्यते इति कर्मकर्तरि कर्मणि वा यथा क्रियायां कर्त्या शक्तिः प्रकाश्यते प्रकटीक्रियते । अभिष्यनक्ति प्रकटीकरोति क्रियाकर्त्री शक्तिः । सैवं विवक्ष्यते नाऽहमभिष्यनज्मि किन्तु स्वयमेवाऽभिष्यज्यते शक्तिः । हेत्वादेरित्यत्राऽऽदिशब्दात्सम्बन्धस्य सहाय्यस्य चाऽकारकत्वं तेन विषयोपित इत्यादौ “ कारकं कृणु ” इति न समासः, बहूनामिदं वल्लमित्यादौ “ बह्वत्पार्थो ” इति शम् मा भूत् ।

‘ स्वतन्त्रः कर्ता ’ २ । २ । २ । अत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रभूतिर्नियमार्था तेन स्वातन्त्र्यमेव यस्मै तस्य कर्तृसंज्ञा, न तु पारतन्त्र्य-सहितस्वातन्त्र्यपुक्तस्य । अपरायचतयेति-प्राधान्यं च क्रियाहेतुभूतयाऽपरायचतया । यद्वा, सामानाधिकरण्यं प्राधान्येन किं रूपेणाऽपरायचतया । प्रेरितः करोति-प्रयोज्यावस्थायामपि स्वातन्त्र्यस्वाऽज्ञानेः कर्तृत्वम् “ यः क्रियां कर्मकर्तृत्वां, कृते मुख्यमावतः । अत्रयुक्तः प्रयुक्तो वा, स कर्ता नाम कारकम् ” ॥ १ ॥ आत्म-प्रधानः, यस्याऽणुभावेन घातना व्यापार उच्यते सर्वोऽसौ स्वतन्त्र इति, रुचि-न्दोऽयम् । यत्रैव करणादीन्यप्रधानानि सन्ति, देवदत्तः स्थात्यां काष्ठैरोदनं पचतीत्यादौ तत्रैव कर्तृसंज्ञेऽप्येवं न किन्तु तदभावेऽपि तेनाऽऽस्ते ज्ञेय इत्यादयः ।

‘ कर्तुर्न्यायं कर्म ’ । २ । २ । ३ ॥ कर्तुरित्यत्र प्रथमव्याख्याने न्याये-

त्यस्य कृत्यप्रत्ययान्तस्य योगे “ कृत्यस्य वा ” इति कर्तरि षष्ठी, ननु यदा द्वितीय-  
कव्यारूपानं कर्तुः कर्म व्याप्यमिति क्रियते, तदा कर्मणा योगे कर्तृशब्दात् केन सूत्रेण  
षष्ठी प्रावर्तिष्ट ? उच्यते कृच्छेया उणादय इति कृत्वा कर्मशब्द औणादिकप्रत्ययान्तो-  
ऽपि कृदन्तस्तत्तद्योगे “ कर्तरि ” षष्ठी । विकार्यमिति-विकार्यते स्वभावोच्छेदेना-  
5 अन्यथात्वं सम्पत् इति । विकृष्ट इति अन्यथा विकृतिमनुपगच्छतो वज्रस्येव विका-  
र्यत्वायोगः स्यात् । आभासमुपगच्छतीति-तथाऽऽभासाऽयोग्यस्य परमनिःकृष्टपरमा-  
पवादेरिवाऽऽभास्यत्वविरहः स्यादिति व्याप्यस्याऽऽभासगमनमवान्तरव्यापार इति ।  
विषं भक्षयतीति-यदा भक्षणार्थमिति । चतुर्द्धा भ्रात्रप्रवृत्तिस्तद्यथा उद्देशो विभागो  
लक्षणं परीक्षा चेति द्योतकराचार्यः । ज्ञातं सङ्गृह्यते तदैवाऽनिष्टम् यदा तु राजभी-  
10 तेन व्याप्यतिक्रान्तेन वा भक्ष्यते तदा इष्टमेव । गां दोग्धि पय इति-अन्तर्भूतत्पर्याः ।  
सकर्मकाः सर्वे तेनाऽयमर्थो गौः कर्त्री पयः कर्म मुञ्चति, तां गां भोचयतीति । गां  
स्नायति पय इति-“ गतिबोधा० ” इत्यत्र बहुवचनादन्येषामप्यधिकर्तुः कर्मत्वं, तेन  
गवादीनामपि कर्मत्वं युक्तम् । नाऽत्र नियमः प्रवर्तते । एतेऽपीदृशा अपि द्विकर्मका  
उच्यन्ते इति । पौरवं गां भिक्षते, अस्ति राजा पुरुर्नाम, तदपत्यं “ पुठ्मोप० ” इत्यणि  
15 पौरयोऽयं च याच्यमानो दृष्टो म्लानो वा भवतीति विकार्यं कर्म । भिक्षते कोऽर्थो  
याचनापूर्वकं गां दापयति वियोजयति वेत्यर्थः । गामवरुणद्वीति-व्रजं सेवमानां सेव-  
यतीत्यर्थः । पृच्छति कथापयति, पृक्षमवधिनोतीति-वृथः कलानि विपुङ्के तं वियोजय-  
तीत्यर्थः । अनुजयार्थं इति-तेन भिक्ष्यर्थमप्ये याचिद्वाराऽनुनयार्थानां न प्रहः । भिक्षि-  
याञ्चापामेव याचिस्तुभयार्थं इति । जयति-भोचयति । कर्षति-वियोजयति, मथ्नाति  
20 वियोजयति, नयति प्रापयति, हरति वियोजयति प्रापयति वा, सुष्णाति कोऽर्थः ?  
परस्वामिकं सन्तसात्मस्वामिकं करोति । गृह्णाति-त्याजयति । तन्दुलानोदनं पचति,  
तन्दुलान् विह्लेदयन् विकुर्वन्नोदनं करोतीत्यर्थो घातनामनेकार्थत्वादिति ।

“ येनाऽपविद्धतलिलस्फुटनामसबा, देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममध्ये ।

व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः, खं व्यालिसन्निव विमाति स मन्दराद्रिः ॥१॥ ”

( किरा. ५. श्लो. ३० )

नेतव्या वा प्रागमजेति-अजादेः प्राधान्याशेतुथ पूर्वं तत्रैव क्रियाप्रवर्तनादन्त-  
रङ्गत्वाच्च तत्रैव प्रधाने कर्मज इति । केचिदाहुर्नाऽमी नयत्यादयो द्विकर्मकाः अन्यक-  
र्मकत्वात्तथाहि-अजां नयति प्रागमजां गृहीत्वा प्रागं यातीति सत्त्वाऽर्थः । नयतिस्तु

प्राप्तिमात्रवाची । गम्यमानक्रियापेक्षयाऽपि कर्मत्वं दृश्यते, यथा प्रविश पिण्डी द्वार-  
मिति भक्षणक्रियापेक्षया पिधानक्रियापेक्षया चेति । नैवम् एवं मति अत्रा नीयते ग्राम-  
मित्यत्र कर्मण्युत्पद्यमानेनाऽऽत्मपदेनाऽत्रा कर्मणोऽभिधानं न प्राप्नोति, यतो गृहा-  
तेरत्रा कर्म न नयतेरिति । तस्मादन्यकर्मत्वस्यत्राया नैष्टन्यमिति । अकर्मणामिति-नि-  
त्याकर्मकाणामपिद्यमानकर्मकाणां वेत्यर्थः । प्रधान एव कर्मणीति-कर्तृकर्मणि कर्मजः 5  
प्रत्ययो भवतीति सम्बन्धः, प्राधान्यं च तस्य “ गतिकोधाहारार्थं ” इति कर्मसं-  
घाया विधीयमानत्वेन कृत्रिमत्वात् कर्तुः प्रथमप्रवृत्तिविषयत्वाद्वा । प्रधान एवेति-  
अन्यस्त्वप्रधानेऽपीच्छति तन्मतोपेक्षणाय अग्रैवकारः । आययति मासं मैत्रमिति-  
आस्ते मासं मैत्रस्तमासीनमपरः प्रयुक्ते, मामस्य “ कालोऽप्यभावः ” इति कर्मसंज्ञा ।  
कालाध्यभावदेशैश्च सर्वेऽपि धातवः सकर्मका इत्यन्यकर्मपेक्षयाऽकर्मका इह प्राद्याः । 10  
बोधयति शिष्यं धर्ममित्यत्र वाक्यस्य धर्मप्रतिपादनपरत्वेन धर्मस्य प्राधान्यं शिष्या-  
देर्गुणमायः । शिष्यादिसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ शिष्यादेः प्राधान्यं धर्मस्य गुणमाय  
इत्युभयत्र कर्मजः प्रत्यय इति । पाठयति शिष्यं ग्रन्थमिति-अर्थस्य शब्देन प्रतिपा-  
द्यत्वाच्छब्दस्य प्राधान्यं, शब्दस्याऽर्थपरत्वादर्थस्यैव प्राधान्यमिति समर्थयन्ते गरी-  
यांसो विद्वांसः । यस्य आओदनमिति-अत्र एव इति न व्याप्यमोदनापेक्षयाऽन्या- 15  
हत्वाद्, यथाऽनन्पात्रं तदेव व्याप्यमिति ।

‘ वा कर्मणा-मणिफलानौ ’ । २ । २ । ४ ॥ नन्वेवं तर्हि गत्यर्थादीना-  
मप्यविवक्षितकर्मत्वे विकल्पः प्राप्नोतीत्याह-गत्यर्थादीनामिति ।

‘ गतिकोधाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीत्याद्यदिहाशब्दापक्र-  
न्वान् ’ । २ । २ । ५ ॥ न विद्यते कर्म येषां तेऽकर्मणो नित्यमकर्मणो नित्याकर्मणो 20  
इति, विस्पष्टपदुक्तमासस्ततो द्वन्द्वात्पृष्टीकृतवचनम् आहारस्य सुप्रसिद्धत्वाद्गतिबो-  
धयोः स्वरूपमाह । गतिदेशान्तस्थाप्तिरिति । बुध्यते शिष्यो धर्मम्-अत्र हि सुखादय-  
श्चक्षुरादीन्द्रियसाधनज्ञानविशेषस्याऽप्रतिपादनात्सामान्यबोध एव वर्तन्ते इत्यर्थः ।  
दर्शयति रूपतर्कमिति-रूपं तर्कयतीति “ कैर्मणोऽण् ” इत्यणि रूपतर्कः । कर्मणाऽऽ-  
प्यत इति “ भुजिपत्यादिभ्यः ” इति कर्मण्यनटि, “ पूर्वपदेत्यः ” इति पात्वे, प्रज्ञादि- 25  
त्वात्स्वार्थेऽणि कार्पापणः । अत्र दृश्यादीनां चक्षुरादिसाधनजनितज्ञानविशेषबोधार्थ-  
तेत्यर्थः । अन्ये तु इति ते हि गत्यादिष्वेव दक्षिणपदादय बोधार्पत्वेनैव सिद्धे दक्षिणह-  
णादृशेरेव विशेषबोधार्थस्य परिग्रहे नाऽन्येषामित्याचक्षते । उत्पलमिति-उत्पीयते

अमरैरिति “ मुरेलोरल० ” इति निपातनम् । स्वादयत्यपूपमिति-अत्र “ चंत्याहा-  
राथेद० ” इति परस्मैपदम् । आदयत्योदनमिति-अत्र फलवत्त्वाभावात् “ पैरिमुहा० ”  
इति नाऽऽत्मनेपदम् । मतान्तरेण वा प्रयोगोऽयम् । ते हि “ पैरिमुहा० ” इत्यत्राऽऽधा-  
तुमपठन्त आत्मनेपदं नेच्छन्ति ।

- 5 ‘ भक्षेहिंसायाम् ’ । २ । २ । ६ ॥ मक्ष्यन्ते एवं बलीवर्दा यवानदन्तो,  
यवानां विनाशरवेन हिंसा । ननु हिंसा हि प्राणान्यपरोपणलक्षणा सा च प्राणिन्येव चेतने  
सम्भवति कथमचेतने सस्ये । नहि तत्राऽऽयुरिन्द्रियबलोन्नासलक्षणा रसमलभादानां  
परिणतहेतवः प्राणाः सन्तीति ? अत आह-वनस्पतीनामिति-बुद्ध्यादिमत्त्वेनेति-वन-  
स्पतयः सचेतना बुद्ध्यादिमत्त्वात् । यो यो बुद्ध्याविमान् स स सचेतनः, यथा पुरुषः ।  
10 बुद्ध्यादिमन्तश्चेते तस्मात् सचेतना इति । पञ्चावयवमनुमानमिति । पूर्वपक्षहेतुदृष्टान्तो-  
पनयनिगमनस्वरूपम् । मक्षयति पुत्रानिति-ननु पुत्रमक्षणस्य हिंसात्मकत्वाद् भक्ष-  
यति पुत्रान् गार्ग्येति कथं कर्मकत्वामाव इत्याह-न ह्यत्र मार्गी स्वयं पुत्रान् मक्षयति,  
न च तामन्यस्तत्र प्रयुक्तेऽपि त्वेषमाक्रोशति मक्षय पुत्रानिति भक्षिर्न हिंसाविषयः ।

- ‘ बहेः प्रवेयः ’ । २ । २ । ७ । सूत्रतात्पर्यमाचष्टे, तत्र बहतिः प्राप्त्यर्थो  
15 यथा बहन्ति बलीवर्दा देशान्तरं प्राप्नुवन्तीति । प्रापणार्थो यथा-ग्रामं भारं बहति  
बलीवर्दा, ग्रामं प्रापयतीति; अत्राऽपि प्रापणोपसर्जनं प्राप्तिरस्त्येव । अकर्मको यथा  
नदी बहति स्यन्दत इत्यर्थः । अनेकार्थत्वात् प्राप्त्यर्थो यद्वा प्रापणाया उपसर्जनीभूता  
प्राप्तिरप्यस्तीति गत्यर्थत्वात् प्राप्तिः । बाहयिता भारं बलीवर्दानिति-अत्र बलीवर्द-  
शब्दाद् “ कैर्मण द्वयोः ” इति प्राप्त्यष्टीविकल्पाद् द्वितीया तद्विभक्त्यपक्षे भारस्येत्यत्र  
20 “ कैर्मणि कृतः ” इत्यनेन पृष्ठी, द्वितीयप्रयोगे स्वेतद्विपर्ययः । “ देवप्र द्वयोः ” इति  
पृष्ठीप्रवृत्तपुदाहरणं तु बाहयिता भारस्य बलीवर्दानामिति गम्यमपि ज्ञेयम् । अत्र तु  
निष्प्रयोजनत्वात् दर्शितम् ।

- ‘ हृमोर्नवा ’ । २ । २ । ८ ॥ हसाहचर्यात् कृपातोरपि व्याधेरेव गृह्यते तेन  
कृत् मिलेपे, ‘ कृम् ’ हिंसायामित्यनयोर्व्यवच्छेदाः ।

- 25 प्राप्ते चेति-यदा हरतिर्मतौ वर्ततेऽप्यवहारे वा, क्तोनिष्ठ वत्पनादारकर्मकः ।  
विश्ववन्तोऽमैन्धया इति सिन्धुषु भवाः “ तिः-वत्पनात्काऽप्यौ ” इत्यत्र उन्धकर्मकम्  
तदा पूर्वेण प्राप्ते, यदा तु हरतिः स्नेयादौ वर्तते क्तोनिष्ठ सकर्मको भवति तदाऽप्राप्ते

विशेषानुपादानादुभयत्र विकल्पोऽयमिति, कारयिता कटस्य देवदत्तं देवदत्तेन चेति । प्रथमप्रयोगे देवदत्तशब्दाद्वितीयप्रयोगे तु कटशब्दाद् “ वैकर्त्र द्वयोः ” इत्यनेन प्राप्तपट्टीविकल्पाद् द्वितीया, तद्विग्रहकर्मणि “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन पट्टी यद्यत्र “ वैकर्त्र द्वयोः ” इत्यनेन पट्टीप्रवृत्तिः स्यान्न विकल्पस्तदा द्वितीयकर्मणि “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन नित्यं पट्टी स्यात्, कर्तृप्रधानदेवदत्तशब्दाच्च “ द्विहेतोरुपपन्नकस्य वा ” 5 इत्यनेन प्राप्तकर्तृपट्टीविकल्पान्तीया । “ वैकर्त्रद्वयो रित्यस्य “ द्विहेतोरुपपन्नकस्य वा ” इत्यस्य च प्रवृत्त्युदाहरणं, कारयिता कटस्य देवदत्तस्य कटं देवदत्तस्य वेति गम्यमपि ज्ञेयमत्र तु निष्प्रयोजनत्वाच्च दर्शितम् ।

‘ हृद्यभिचक्षोरात्मने ’ । २ । २ । ९ ॥ दर्शयते राजेति-अत्र । “ अर्जिकर्म० ” इत्यात्मनेपदम् । अभिवादयते गुरुं शिष्यं शिष्येण वा भैत्र इति । 10 फलविबधायामात्मनेपदम् ।

‘ नाथः ’ । २ । २ । १० ॥ कर्म वा भवतीति-कर्तृर्न्याप्यमित्यनेन नित्यं प्राप्ते पक्षे निषेधः साध्यः । आत्मनेपदविषयत्वं चेति-कर्त्रपेक्षयेदमुक्तं, भावकर्मणोस्तु सर्वधातूनामप्यात्मनेपदमस्त्येव । सर्पिषो नाथते इत्यादिषु सर्वेषु कर्माभावपक्षे “ शेवे ” इत्यनेन पट्टी । 15

‘ स्मृत्यर्थद्वयेन ’ । २ । २ । ११ ॥ सामान्येन चिन्तनार्थं उक्तोऽपि स्मृति-धातुरनुभूतस्यार्थस्य विशिष्टे चिन्तने वर्तमानो गृह्यते । एवंविधाभाष्येत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । तेन मनसा चिन्तनार्थानां समीक्षादीनां व्युत्पत्तिः । लोकानामपि इति-व्यापारेषु निपुण्ये स्वायत्तीकरोतीत्यर्थः ।

‘ कृगः प्रतियत्ने ’ । २ । २ । १२ ॥ प्रतिशब्दः पुनरर्थं “ अन्ययं प्रवृत्ता- 20 विभिः ” सः । सतो गुणाधानावेति-ननु यत्नद्वये सति पुनर्यत्न इत्युपप्लव्यते तत्कथमत्र प्रतियत्नः ? उच्यते-प्रथमं तावदर्थस्याऽऽप्तमलाभाय यत्नो भवति, लब्धा-त्मनो यो यत्नोऽधिकान् गुणानुत्पादयितुं परिपूर्णस्य गुणस्य वा तादवस्थं रक्षितुं स प्रतियत्नः । कटं करोतीति-अयूतः सन्निर्वर्त्यः कटोऽय, यत्र तु वर्णिकया रक्तं कटं करोति तत्राऽपि विकार्यमेव कर्म न प्रतियत्नः, उपपूर्वस्य करोतेः प्रतियत्नवि- 25 षयत्वाद् “ गन्धनौ० ” इत्यात्मनेपदं चोपपूर्वस्यैव । अत एव मूलेदाहरणेष्वप्युपपूर्वं एव दर्शितम् । एषोदकस्येति-एषाश्च उदकानि च, “ अर्षाणिपद्मादेः ” इत्येकत्वम् ।

‘ रुजार्थस्याज्वरिसन्तापेर्भावे कर्तरि ’ । २ । २ । १३ ॥ रुजोत् मङ्गे  
इत्यस्मान्निदादित्वादङि रुजा । भावश्चेदिति-साध्यरूपस्य भावस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः  
सामान्यशब्दोऽपि भावशब्दः सिद्धरूपे भावे वर्तत इति तात्पर्यार्थः । चैत्रं रुजति,  
अत्यशने वात इति-अत्र योऽत्यशनरूपो भावो न स कर्ता यस्तु वातरूपः कर्ता  
5 स द्रव्यं न भावः ।

‘ जासनाटक्राथपिपो हिंसायाम् ’ । २ । २ । १४ । ‘ नटण् ’ अवस्य-  
न्वने इति, अवस्यन्दनं हिंसाभेदः । न तु णट् नृचाविति । अत्राऽप्यहिंसार्थत्वा-  
दित्येव हेतुः । आकारोपान्त्यनिर्देश इति-ननु जासनाटक्राथेत्याकारः किमर्थो यतो  
जसनटक्रथेति धातवः पठ्यन्ते, तेषां निर्देशे तथैव निर्देष्टव्यम् । अथ प्यन्तनिर्देश-  
10 स्तर्हि जासिनाटक्राथीति भवितव्यमित्याह-यत्राऽऽकार्थ्यतिस्तत्रेति एवं कार्थिर्घटा-  
दिरिति-एवममुना प्रकारेणाऽपरमपि निर्णीयते, किं तत् ? कार्थिर्घटादिर्घृष्टते, न तु  
क्रथ् अर्दिण् हिंसायामिति, यौजादिक इति वैयाकरणानां मतम् । धातुपारायणकारै-  
स्तूपलक्षणत्वात् यौजादिकोऽपि । ननु यथा घटादेर्ह्रस्वः पक्षे निषिध्यते । तथा दस्यु-  
मुदजीजसिदित्यादौ “ उपान्त्यस्या० ” इत्यस्याऽपि किं न निषेधः ? सत्यम् । यस्मिन्  
15 प्राप्त एवेति न्यायाद् “ घटादेः० ” इत्यस्यैव निषेधः । अभावकर्तृकार्थमिति-ननु  
हिंसाया रुजारूपत्वात् “ रुजार्थस्या० ” इत्यनेनैव कर्मविकल्पो भविष्यति किमने-  
नेति ? । अथ जासनाटक्राथेत्याकारधवणार्थमिदं सूत्रं विधीयते तदा पिप्रग्रहणम-  
त्राऽनर्थकं स्याच्चस्मात् पूर्वणैव सिद्धेऽभावकर्तृकार्थमिति सिद्धम् ।

‘ निप्रेभ्यो भ्रः ’ २ । २ । १५ ॥ संग्रहार्थमिति, यद्येतदर्थं तर्हि न प्रदेयं  
20 यत्राऽपि व्यस्तविपर्यस्तौ निप्रौ भविष्यन्तस्तत्राऽपि नेः प्राप्ता परो ह्रस्वस्तीति ?  
उच्यते, तर्हिन्योपसर्गपूर्वस्य हन्तेर्वा कर्मसंग्रहानिष्टस्पर्धम् । तेन चौरं विप्रहन्ति विनि-  
हन्ति धेत्यादौ पूर्वेण नित्यं कर्मसंज्ञा । प्रहन्तीति-अत्र भ्नामिति-यदुपपन्नाद् हन  
इत्यनेन गत्याभावः ।

‘ विनिमेयवृत्तपणं पणध्यवहोः ’ । २ । २ । १६ ॥ वृत्तं पणायतीति-  
30 प्रकृतिप्रहणे स्वाधिकप्रत्ययान्वानां ग्रहणमिति सूत्रे पण्येत्पुनोऽपि पणायतेरिह ग्रहः ।  
आत्मनेपदं तु प्रति अयं न्यायोऽनित्यः । इदं च कृतो सम्पत्तेः ? “ भ्नेर्णिह ”  
इत्यत्र निष्ठिति स्कारोपादानात् । गोपायतीत्यर्थ इति अनेकार्थत्वादायानाम् ।



‘ न ’ । २ । २ । १८ ॥ सन्धिना विजिगीषत इति संमर्थेन सह सन्धि कृत्वा-  
 ऽन्येषां भूमिं विजिगीषत इत्यर्थः । अत्र क्रियेत्यादि-क्रिया पृथक्स्था तत्साधनं च अक्षा  
 इत्यर्थः । शतस्य सुदेवमिति-अत्र सु इति निपातान्तरं नोपसर्गः, अत एव सुस्थितं  
 दुःस्थितमित्यादौ पत्वं न भवति “ ईशासेनि० ” इत्यनेन, यथा च ॥ इतिनिपातान्तरं  
 नोपसर्गस्तथा दुरित्यपि । 5

‘ करणं च ’ । २ । २ । १९ ॥ चकारस्याऽन्यत्समुच्चेतव्यं नाऽस्तीति करण-  
 मेव प्रतीयते । करणस्य कर्मसंज्ञायामप्राप्तायां विधीयमानायां निर्वर्त्यादयो धर्मा न  
 चिन्त्या असम्भवात् । युगपद्भजतीति-फलं भवतु मा वा संज्ञाद्वयं तु सर्वप्रयोगेषु  
 वेदितव्यम् । ननु संज्ञाद्वयं युगपद्विरवकाशमिति न वाच्यम् अद्यैर्देवयते इत्यत्र  
 चरितार्थत्वात् । करणं वेत्येवेति-न च विकल्पेऽपि युगपत्संज्ञाद्वयं भविष्यतीति वाच्यं, 10  
 विकल्पस्य पाक्षिकप्रवृत्तिनिवृत्तिफलत्वात् । प्रतिकार्यमिति-एकस्याऽपि कर्मणः । कर-  
 णस्य वा कार्यं कार्यं प्रति संज्ञाभिधायकानि सूत्राणि भिद्यन्त इत्यर्थः ।

‘ उपान्वध्याङ्वसः ’ । २ । २ । २१ ॥ उपादिभिर्द्वन्द्वं कृत्वा तत्तस्ते पूर्वे  
 यस्मात् स चाऽसौ वस् चेति बहुव्रीहियमो विशेषणसमासः । शब्दशक्तिप्रामाण्याद-  
 न्वादिवृत्तौ वसतिः स्थानार्थमाचष्टे, तत्साहचर्यादुपपूर्वस्थाऽपि स्थानार्थस्य परिग्रहो न 15  
 तु भोजननिवृत्तिवचनस्येत्यत आह-अन्यादिताहचर्यादिति-स्थानार्थघोतकत्वादुपश-  
 ङ्घोऽपि स्थानार्थ इत्युक्तं स्थानार्थस्येति ।

‘ वाऽभिनिविशः ’ । २ । २ । २२ ॥ अभिः पूर्वो यस्मान्नेः सोऽभिपूर्वः,  
 अभिपूर्वधाऽसौ निधाऽभिनिस्ततः परो विट् तस्य “ मयूरव्यंसके० ” इति पूर्वपरपो-  
 लोपः । अमेर्निस्तेन युक्तो विट् इति वा, न तु द्वन्द्वः । अभिश्च निवेत्येवंरूपे द्वन्द्वे 20  
 हि अभिनिशब्दयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धः स्यात् यथा-“ उपान्वध्याङ्वसः ” इत्यत्र ।  
 व्यपस्थितविभाषयमिति-नाऽत्र वाशब्दो विकल्पार्थो येन समकक्षतया द्वितीयास-  
 ष्टम्यौ, किं तर्हि ? प्रयोगव्यवस्येति ।

‘ कालाध्वभावदेशं चाऽकर्मचाकर्मणाम् ’ । २ । २ । २३ ॥ अध्या गन्त-  
 व्यमिति-गमनार्हं तेनाऽध्वशब्दाभिधेयस्याऽध्वनः कर्मसंज्ञा न भवति । नक्षत्राध्व- 25  
 विशेषः शीघ्रयोजनादिवद्गमनमर्हति, यद्वाऽर्थप्रधानोऽयं निर्देशस्तेन कालाध्वभावदेशानां  
 साक्षात् प्रयोगे न भवति । अपि तु, तदर्थप्रतिपादकशब्दप्रयोगे । माघः क्रियेति क्रिया  
 घञादिवाच्या सिद्धताख्या न तु साध्यमानेत्यर्थः । पर्वतादिरिति-आदिशब्दात्

खेटकर्मटमदम्बादि शृङ्खले । गोदोहमास्ते अत्र सामीप्यक आधारः, यदा तु विशिष्टः  
 फालो विवक्ष्यते तदा नैमित्तिकोऽपि । एवमोदनपाक इत्यत्राऽपि । मासं पचतीति-  
 अकर्मणामित्यत्र नित्याकर्मणामविवक्षितकर्मणां च सामान्येन ग्रहणमित्यविवक्षित-  
 कर्मकानुदाहरति । इदं गोदोहमासितं, अत्र बाहुलकात् पक्षीप्राप्तिं प्रति न कर्मता ।  
 ६ तेन “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन न पक्षी । अत्राऽऽधारे क्तः प्रत्ययः, कथमिति ?  
 पचादीनां सकर्मकत्वाच्च प्राप्नोतीत्याशङ्कार्थः । पचत्योदनं मासमित्यादि-सर्वेऽप्यमी  
 धातवः प्राप्नुयुपसर्जने स्वार्थे वर्तन्ते ततो मासादिप्राप्येत्यादिरर्थो भवति द्विकर्मकता  
 च । अनेनेति न नृचरेण “ कालाध्वनोर्ग्याप्नौ ” इत्यनेन कर्मण्यकर्मणि च द्वितीया  
 भविष्यति किमनेन विधानसूत्रेणेत्याह-अनेन कर्मसंज्ञायामित्यादि-कालाध्वपेक्षेदे-  
 १० युक्तं भावदेशयोस्तु द्वितीयार्थमिति तन्मते तु भावस्यैव द्वितीयार्थं न तु देशस्य, ते  
 हि देशग्रहणं न कुर्वन्तीति । कालाध्वनोर्ग्याप्ताविति चेति-यद्यत्पन्तसंयोगे काला-  
 ध्वमायेति प्रवर्तते तर्हि “ कालाध्वनोर्ग्याप्नौ ” इति ॥ प्रवर्त्यतीत्याह कालेति ।  
 “ कालाध्वनो ” इति-गुणद्रव्ययोगे क्रियायोगे तु “ कालाध्वभावदेश वा० ” प्रवर्तत  
 इत्यनयोस्तन्मते विभागः ।

१५ ‘ साधकतमं करणम् ’ । २ । २ । २४ ॥ सिध्यतेमिति “ सिध्यतेरज्ञाने ” इत्या-  
 त्ये णके तमपि च सिद्धम् । प्रकृष्टोपकारकत्वेनेति-प्रकर्षणं प्रकृष्टं तेनोपकारकम् । यद्वा  
 प्रकृत्यते स्म प्रकृष्टततः प्रकृष्टं च तदुपकारकं चेति कर्मधारयः । प्रकृष्टोपकारकत्वस्य  
 को हेतुरव्यवधानम् । यद्वा प्रकृष्टोपकारकत्वमपि किंस्वरूपमव्यवधानमिति । अन्येषु  
 मिलितेष्वपि कारकेषु लगनादिक्रिया दायादि विना न शक्यत इति कर्त्राऽव्यवहितं  
 २० दायादि करणमपेक्ष्यत इति तस्य प्रकृष्टत्वम् । यत्प्रकृष्टोपकारकत्वेन स्थालपादिकमपि  
 कर्त्राऽव्यवहितमपेक्ष्यते तदपि करणमेव । ननु प्रकृष्टोपकारकत्वं कर्तुरप्यस्ति तस्याऽपि  
 करणत्वं प्राप्नोति, नैवम् ; तस्य स्वातन्त्र्यं लक्षणमस्ति । साधकतममिति-ननु सामग्रीतः  
 क्रियासिद्धिस्तत्र कथं किञ्चित् साधकतमं किञ्चित्द्विपरीतं ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि  
 तत्र सर्वेषां सामान्यमवगम्यते तस्मात् क्रियासिद्धौ साधकतमस्य सम्भवो नाऽस्तीति  
 २५ सम्भवं कल्पनया दर्शयति, -परमार्थवृत्त्या साधकतमत्वस्य सम्भवो नाऽस्ति यद्व्यापा-  
 रानन्तर्येण तु क्रियासिद्धिर्विवक्ष्यते तस्य कल्पनया साधकतमस्येयं संज्ञा । ज्वलनरूप  
 उत्पातनिपातरूपः पुण्यरूपश्च यथाक्रमं प्रयोगत्रयेऽवान्तरव्यापाराः । तमग्रहणमिति-  
 गौणमुख्ययोरिति न्यायात् साधकतमस्यैव भविष्यति किं तमग्रहणेनेत्याह-अपादाना  
 दीति-अन्यैरपादानं प्रथमश्रुतमिति तन्मतापेक्षयाऽपादानादीत्युक्तम् । यद्वा स्वमतापेक्ष-

याऽपि “कादिव्यह्नयम्” इतिवत् । तरतमयोग इति—साहचर्याचिरतमगतः प्रवर्गोपलक्ष्यते । स्वकक्षायामिति—स्वकक्षा स्ववर्ग इति यावत् । ननु यदि स्ववर्गोऽपि प्रवर्गो पेल्यते तदाऽन्येषां करणानां किं स्यात् ? उच्यते—तदा करणान्तराणां सम्बन्धे षष्ठी स्यात् ।

‘कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम्’ । २ । २ । २५ । इह च “य वेषातः” इति ये गुणे “यवैसर्गस्याः” इत्यलोपे । सम्प्रदीयते यस्यै बाहुलकादनन्तः । श्रदानुग्रहादिकाम्य- 5  
येति—तथेति प्रत्ययः—धद्वा, अनुग्रह—उपकारः, आदिपदात् कीर्त्यवायाभायादिग्रहः ।  
श्राद्धाय निगलहते ( गृह्यते ) स्वयं आहं कर्तुं यजमानेनाऽऽकारितं द्विजान्तरं  
मिन्दतीत्यर्थः । अभिश्रद्धादिति—अभिभिमतार्थः प्र आरम्भार्थः, केवलस्य हि ईपते-  
र्गमने वाच्यं नाऽभिसम्बन्धस्ततोऽभिग्रहणं विशिष्टसम्बन्धप्रतिपक्ष्यर्थम् । विशिष्टस्य  
सम्बन्धः कर्तुः धद्वा अनुग्रहायायापगमकामनाजनितः स चाऽत्र नाऽस्तीति । प्रेय इति 10  
सूत्रे क्रियमाणे कर्मणा क्रियया यः सम्बध्यमानो भवति स सम्प्रदानसंज्ञ इत्युक्ते मतः  
पृष्ठं ददातीत्यत्राऽपि स्यात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति—परिपूर्णं भूत्यमलममानस्य  
रजकस्य पराङ्मुखत्वं । छात्राय चपेटां प्रपच्छतीति—चपेटयाऽऽहतः मन् छात्रोऽभि-  
मुखो भवति विनयपरो भवति ।

‘कुद्रुहेर्ष्यास्तुयार्थेयं प्रति कोपः’ । २ । २ । २७ ॥ अन्दशक्तिस्सामा- 15  
न्यात् कुपिबुद्धी अकर्मकावेव । सम्बन्धवृद्ध्यां प्राप्तायां सम्प्रदानम् । मनसा कुप्यतीति  
नाऽत्र मनस उपरि कोपो किन्तु तेन कृत्वाऽन्यस्य पुरुषादेः । कर्तुरपीति न केवलं  
विषयसप्तम्यां यं प्रतिकोपस्तस्य सम्प्रदानत्वमाधारमात्रत्वेन कर्तुरपि स्यादित्यर्थः  
शिष्यस्य कुप्यतीति—शिष्यस्य सम्बन्धिनोऽविनयस्योपरि कोपो न तु शिष्यस्य ।  
धनिनो द्रुष्टतीति—धनस्योपरि द्रोहो न तु प्राणानाम् । भार्यामीर्ष्यतीति—अन्येनाऽवल्लो- 20  
क्यमानां न सहते । वृषौ मैनामितितत्पर्यायोऽकथि । द्विपेरपीत्यर्थत्वादिति—अप्रीति-  
मात्रामेव विवक्षितं न तु क्रुषादय इत्यर्थः । अग्रेदं विचार्यते—कोपाद्रोहादयो मिश्र-  
स्वभावा व्याख्यातास्तत् कथं वदयानां यं प्रति कोप इति सामान्येनैतद्विशेषणमुप-  
पद्यते । तेषां हि यं प्रति द्रोहो यं प्रतीर्ष्या यं प्रत्यक्षयेत्येव घटते, नैव दोषः, कोप-  
स्तावत्कोप एव द्रोहादयो द्विप्रकाराः केचित् कोपहेतुकाः केचिद्वस्त्वन्तरहेतुकाः । 25  
सत्रेह पूर्वेषां ग्रहणं यथा स्यादुत्तरेषां भा भूदित्येवमर्थं यं प्रति कोप इति सामान्येन  
विशेषणमुपाचम्य अन्यथा व्यभिचाराभावादिदमनुपादेयं स्यात् ।

‘अपायेऽवधिरपादानम्’ । २ । २ । २९ ॥ इण्क् । अपायनं “धुवमै०”

- इत्यलि, अथिवयि भावाकर्त्रोर्ध्वि वा । अवधीयते मर्यादीक्रियते बुद्ध्या, “ वेदः किः ” । गमनमिति-अपायहेतुत्वात् गमनमप्यपायः । उपलक्षणं चेदं तेन धृतो विभागोऽपाय इति सिद्धम् । ग्रामादामच्छतीति-ग्रामादेरौदासीन्यमेवाऽन्यापारः । सार्धाद्दीनः-कर्मकर्तारि कर्मणि चाऽत्र कप्रत्ययः । उपात्तविषयमिति
- 5 समीपे भालूना घातवन्तरस्यात्तः स्वीकृतो विषयः स्वार्थो यत्र तत् । घातवान्तरा मिति-घातवन्तरार्थोऽङ्गं विशेषणं यस्य घातवन्तरार्थस्य चाऽङ्गम् । निःसरणाङ्गे इति-सरणं चाऽपायरूपमिति भावः । यदा तु बलाहकान्निभस्य कुम्लादादायेति च सूर्याऽऽदायस्यन्दवन्तौ प्रयोगौ क्रियेते तदा विद्युतिपचिधात् केवले स्वार्थे विद्यं विच्छेदने च वर्तते । निःसरति आददाति क्रियापेक्षया तु बलाहककुम्लयोर्निर्दिष्टवि
- 10 सपादानत्वम् । साङ्काश्यकेभ्य इति-सङ्काशेन निवृत्तं “ सुपन्थावेभ्यः ” । तत्र म “ मर्यपुर० ” इत्यङ् । अत्र निर्धार्यन्त इति क्रिया प्रतीयते । अपापधेति-कायसंसर्गपूर्वको विभागो मृत्पयो बुद्धिकल्पितस्तु गौणस्ततश्च गौणमुख्ययोर्द्वयसं परिग्रहात् साङ्काश्यकेभ्य इत्यादौ कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, नैवम् ; साधकः करणमित्यत्र तमग्रहणेन गौणग्रहणस्याऽपि ज्ञापितत्वादुभयरूपस्याऽप्यपायस्य परि
- 15 इति । तथा चौरैभ्यो धिमेति-अत्र बुद्धिकृदापायस्य विद्यमानत्वाद्भ्राणार्थानां घात मपहेतुकमपादानमिति, यदन्यैरुक्तं तदत्र न वक्तव्यम् । मयमाकुलीभावत्वागमन प्रतिपात इति । तेभ्यो निवर्तत इति-निवृत्त्यङ्गे मये धिमेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्ति पयमेतदपादानम् । अध्ययनात्पराजयते, भोजनात् पराजयत इति-अत्र पराजिरमहं वर्तते । दुःखमध्यपनं दुर्वचं गुरुवच्च दुरुपचारा भोजनमपि व्याधितस्याऽवृत्तिर्धृक्कयत्
- 20 वा विरसत्वादिना दुःखमिति ततो निवर्तत इति, पराजिरसोद्देश्यं इति न वक्तव्यम् । स त्राऽसोदग्रहणात् पराजयतिरसहनार्थो गृह्यते, न तु शून्यं पराजयते इतिवदभिभववृत्तिः । यदेभ्यो गां रक्षति-अत्र वारणार्थानामीप्सित इति न वक्तव्यम् । स्फुट एवेति-काय-संसर्गपूर्वक इत्यर्थः । यदि निष्क्रामन्तीति-अयमर्थो यदि यतोऽपक्रामति तस्मिन्स्तत्र न दृश्यत इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्राऽस्ति दर्शनमित्याह-यदीति, अत्यन्ताय इति-
- 25 अत्यन्तमित्यर्थेऽन्यथं क्रियाविशेषणत्वादम् । सन्ततत्वादिति-निष्क्रमणस्येति गम्यते । अयमर्थ एतेऽवयवा निष्क्रामन्ता अन्ये निष्क्रामन्तः सन्तीति । अन्यान्यप्रादुर्भावा-द्वेति-अन्यावयवयोगात् समुदायोऽन्यन्यस्ततोऽन्यथाऽन्यन्यमेति कार्यम् । ममाहारे तु “ त्वंदादिः ” इत्यनेनैकः शेषः स्यात्, यथा-निलादीर्घमोगो मोगी निष्क्राममपि सन्ततत्वात्प्रोपलभ्यते तथा शरादयोऽपीत्यर्थः । गङ्गा प्रभवतीति-ततः प्रथममुपलभ्यत

इत्यर्थः । अत्रापि भुवः कर्तुं प्रभवोऽप्यादानमित्यपि न वक्तव्यम् । अत्यन्तमिति-  
 अन्तमतिक्रान्तम् । पदं योजनानीति-अत्र पदयोजनरूपस्याऽध्वनः शत्रुञ्जय इत्यने-  
 नाऽध्वनोऽन्तेन सह गते गम्य इति सूत्रेण सामानाधिकरण्यं तस्माच्च शत्रुञ्जय इत्य-  
 स्मात् या प्रथमा विभक्तिः सा योजनानीत्यत्राऽपीति । गतानीति-चैत्रेण कर्त्रा पदं  
 योजनानि गतानि अतिक्रान्तानीति योजनानां-कर्मत्वम् । उपचाराद्योजनस्थनरगता- 5  
 पेक्षया योजनान्यपि गतेऽन्तेनोच्यन्ते इति तेषां कर्तृत्वं वा । गतेष्विति-अतिक्रान्ते-  
 ष्वित्यर्थः । आग्रहायणीति-अग्रं हायनस्य “ पूर्वपदस्तात्० ” इति णत्वम् । अग्रहा-  
 यणेन मृगशिरसा चन्द्रयुक्तेन युक्ता पूर्णमासी “ चन्द्रयुक्तात्० ” इत्यण् । पलाह-  
 कमिति-तं प्राच्याऽन्तर्भूतव्यर्थो वा ।

‘ क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ’ । २ । २ । ३० ॥ आश्रीयत इत्याश्रयो 10  
 “ भूष्यो० ” इत्यलि क्रियाश्रयः क्रियासम्पादक इत्यर्थः । आश्रियेते अवतिष्ठेते  
 क्रियाश्रयो कर्तृकर्मणी अस्मिन्निति “ न्यायावाया० ” इत्यादिना धञि । विचदनक्रिया-  
 षामिति-विचटनमवययानाङ्गच्छन्ताः । हेतुत्वं प्रतिपद्यत इति-पदुक्तं—

“ कर्तृकर्मण्यवहितामसाधाद्वारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ, शाल्लेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥ ”

16

विषयाय प्रभवति-“ तस्मै योगादेः शक्ते ” इतीकणि-वैपयिकम् । औपश्लेषिक-  
 मिति-“ अर्थात्मादिभ्य इकण् ” । गवि गोत्वं-अनवयस्याऽपि गोत्वादेर्ब्रह्मत्याद्यवय-  
 यान् व्याप्त्यावतिष्ठमानस्य व्यक्त्यादिरभिधायक एवाऽऽधारः । मामीप्यकमिति-  
 मेपजादिष्वणन्तात् स्वार्थे कः । नन्वाश्रय आधारो भवति, आश्रयश्च संयोगमवधार-  
 ष्यां भवति । न चाऽवस्थितिक्रियाश्रयेण घोषादिना गङ्गादेः संयोगमवधार्यो स्तः 1  
 नैव दोषो यदावचा हि यस्य स्थितिः स विनाऽपि संयोगमवधार्यो तस्याऽऽध्वयो 20  
 भवति । यथा राजपुरुष इत्यत्र न राज्ञा सह संयोगमवधार्यो स्तः । अथ च तदधीन-  
 स्थितित्वाद्वाजाश्रयः पुरुष इति लोके व्यपदिश्यते । नैमिचिकमिति-अत्र “ विनैयादि-  
 भ्यः ” इतीकण्, युद्धे सञ्जज्ञते-सञ्जहनादयस्त्वन्यत्राऽपि केनचिन्निमित्तेन सम्भव-  
 न्तीति न युद्धादिर्वैपयिकः । औपचारिकमिति-अत्र “ अप्यात्मादिभ्य इकण् ” अन्य- 25  
 त्राऽवस्थितस्याऽन्यत्राऽध्वारोऽप्युपचारः । अहुत्यग्रे करिग्रहणमिति-अत्र हि करिग्रहा-  
 दीनामन्यत्राऽवस्थितानां केनाऽपि प्रयोजनादिनाहुत्यग्रादावध्वारोप्यमाणानामहु-

ल्यग्रादिरोपश्लेषिकाभिन्न औपचारिक आधार उच्यते, यदा त्वञ्जल्यग्रादिशब्देनोप-  
चारादाधेयाभिहितो देश एवोच्यते तदापश्लेषिक एवाऽऽधारोऽतएवाऽऽहुः—

“ आधारस्त्रिविधो ज्ञेयः, कटाकाशतिलादिषु ।

औपश्लेषिको वैषयि-कोऽभिन्यायक एव च ॥ १ ॥ ”

५ अक्ष्योः प्रतिवसतीति-यथाऽक्षिस्थं तृणादि दुःखकारि तथा द्वेप्पोऽपीत्यर्थः ।

‘ नाम्नः प्रथमैकद्विचहौ ’ । २ । २ । ३१ ॥ तत्रेति-एवं स्थिते सती-  
त्यर्थः । तेष्विति-पञ्चकस्य नामार्थस्य क्रमेण लक्षणमाह-जातिरिति नित्य-  
त्वैकत्वे सत्पनेकत्र समवेता जातिः । अत्र जातिलक्षणे नित्यरदामावे पदेन व्यभि-  
चारो नित्यद्रव्यपृच्छयोऽन्त्या विशेषा एकत्वाभावे विशेषेषु व्यभिचारः । अने-

१० कत्राऽभावे परमाणौ विशेषेण व्यभिचारः । सम्बन्धादीति-आदिशब्दास्त्रिव्यप्युक्त-  
योऽन्त्या विशेषा अतीन्द्रियरसिगम्या योमिसंवेदनीयास्तेऽपि स्वार्थः । स्वार्थ  
इति-स्वस्यैवाऽर्थः स्वार्थो विशेषणमसाधारणोऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तमिति । गौरिति-  
जातिरनुपपत्त्ययहेतुरनुगतज्ञानहेतुः । अत्र तद्विशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रतीतेर्जातिः  
स्वार्थः । शुक्ल इति-गुणः शुक्लत्वादि । शुक्लः पट इत्यादौ तद्विशिष्टस्य द्रव्य-  
१५ स्प प्रतीतेः ज्ञानस्य गुणः ( हेतुः ) स्वार्थः । गर्भस्याऽपत्त्यानि “ गर्भोर्ध्वम् ”  
“ यन्मौ ” इत्यनेन लोपः । पञ्चाला इति-पञ्चालानां राष्ट्रस्य राजानः पञ्चाल-  
स्य राज्ञोऽपत्त्यानि वा “ राष्ट्रस्यैवियात० ” अथ स्वार्थस्य व्यपच्छेदमिति-अत्र  
कर्तरि पृथी स्वार्थेन व्यपच्छिद्यते । शक्त्यायाधय इति-आदिशब्दात् स्वार्थपरिग्रहः ।  
यदर्थं महत्तद्वेति-शब्दधर्मो लिङ्गमिति मठापेक्षया । भेदमतिपतिहेतुरिति-भेदो

२० विशेषणानोत्पत्तिरूपस्तथा हि पदार्थानां भेदः प्रतीयते । भेदः परिगमनं संग्रहेति  
लक्षणत्वाच्चस्याः । ननु नामार्थेनपतिरेकेणाऽन्वेषामेकाःशरीनां विशेषणभूतानाममा-  
यादेक इत्यादौ प्रथमाया अभावः प्राप्नोतीत्याह-निमित्तमिति, निमित्तमेक-  
संग्रहालक्षणम् तद्वत्स्वेकत्वमंगम्यावतो यदेकत्वं तत्र विभक्तिप्रवृत्तिः । यथा इह

इत्यत्र पृथक्त्वपतो द्रव्यस्यैकत्वं प्रतिपाद्यते तथाऽप्राऽप्येकेन सामान्यमेकत्वं मिना  
२५ त्वेकत्वांगम्याय एकत्वं प्रतिपाद्यते, यथा सामान्यं दृष्टमानय दृष्टिनो दृष्टमानय ।

त्यादिमिति-निश्चयेन निवाद्य आस्यानप्रत्यया आदिशब्देन च कृतद्विग-  
माया उच्यन्ते । व्यतिरिच्यत इति व्यतिरेकसमिन् व्यतिरेके नामार्थातिरेके  
आधिक्ये द्वितीयाया विभक्त्यो व्यतिरेकविभक्तयः । ननुर्वैक-संग्रह्यपदा भेति-

तत्क्रियाकारके पूर्वे यस्य स चाज्मौ सम्बन्धश्च स एव रूपं यस्याः शक्तेः सा तथा ।  
 खानीयं चूर्णित्यादिषु मर्षेषु बाहुलकात् करणादिपनीयादयः । उपचरितमपीति-  
 अप्यारोपितमित्यर्थः । सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधरणसामीप्ययोगमाधनाधि-  
 पत्येभ्यो ब्राह्मण-मन्त्र-वटक-सञ्च-सक्तु-चन्दन-गङ्गा श्राटकाद्यपुरुषेभ्यस्तद्भावेऽपि  
 तद्दुपचारः । छत्रिणो गच्छन्ति-छत्रिसहचरिताः पुरुषा यान्तीत्यर्थः । शक्तिप्रधान- 5  
 मपीति-यत इत्यादिभ्योऽपादानादिशक्तीनां प्रतीयमानत्वे न शक्तिमतोऽर्थमात्रं  
 शक्तिप्रधानम् । द्योत्यमपीति-प्राद्युपमर्गाणां क्रियार्थद्योतकत्वादन्वयोपसर्गत्राभा-  
 वाच्चदर्थमात्रं द्योत्यमेवेति । स्वरूपमात्रमपि-सोपमर्गान्नुपमर्गधातुर्धस्यादिभिर्निशि-  
 ष्याऽप्रतीतेः । आगच्छतीत्यादिक्रियापदार्थ एव तदर्थ इत्यर्थः । नाम्न इति किं ?  
 ननु पर्णस्य निरर्थकत्वाद्वातुवाक्यार्थपोधाऽमन्त्ररूपतया संख्याया सत्त्वधर्मरूपत्वेन 10  
 तद्(प्र)वृत्तभावात् सत्त्ववाचिनो नाम्न एव प्रथमा भविष्यति किं नाम्न इत्यनेन ?  
 उच्यते-यथा धातोरसत्त्ववाचित्वेऽपि साधनाभावाभेकत्वादिसंख्यामाश्रित्य तिसादीना-  
 म्भेकवचनादीनि प्रवर्तन्ते तथा स्वादीनामपि प्रवर्तन् । एकाराक्यादप्यवयवगतार्थ-  
 षणष्टि निरर्थकादपि स्वरूपमतां संख्यामाश्रित्य प्रथमा स्यादिति । वाक्याभ्या-  
 मिति-उपलक्षणत्वात् पदादपि । नत्वर्थमात्रे प्रथमेत्युक्तत्वात् मात्रग्रहणस्य चाऽधिकार्य- 15  
 क्यवच्छेदकत्वाद्दीरपुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्येनाऽर्थमात्राद्विदोषणविशेष्यभावस्या-  
 ऽधिकस्य प्रतीतेः प्रथमा न प्राप्नोति । समासविधानमपि प्रथमोत्पत्तेर्लिङ्गं न भवति ।  
 बीरं पुरुषमानयेति द्वितीयाद्यन्तानामपि समाममम्भवादिति प्रथमा न विधेया, नैप  
 दोषः । आधिष्यस्य वाक्यार्थत्वाद्दीरनाम्नोऽन्येष्वित्यन्तरार्थसंगमोपहितविशेषण-  
 भावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते । एवं पुरुषशब्दादपि । 20

‘आमन्त्र्ये’ । २ । २ । ३२ ॥ प्रसिद्ध-तत्सम्बन्धस्तेति-तेन पाण्डित्यदेवदत्तत्वा-  
 दिना प्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बन्धो यद्वा तेनाऽसम्बन्धवाचिना देवदत्तादिसम्बन्धेन सम्बन्धः ।  
 प्रसिद्धस्तत्सम्बन्धो यस्य देवदत्तादेस्तस्य । तद्विषय आमन्त्र्य इति आमन्त्र्यपदं हि  
 क्रियाविशेषणं भवति हे देवदत्त ! ब्रह्माम्यहमिति, अत्राभिमुखीकृतदेवदत्तनिशिता  
 प्रज्या प्रतीयते । यदाह हरिः—

“आमन्त्रितपदं चक्षुः, तत्क्रियाया विशेषरूपम् ।

ब्रह्मानि देवदत्तेति, निघातोऽत्र प्रतीयते ॥ १ ॥”

ततश्च देवदत्तादेः क्रियाविशेषणात् कर्माद्यतिरिक्तामन्त्रणसम्बन्धरूपे वर्तमाना-  
 श्रौणात् प्रथमापवादः पृष्टी प्राप्नोति तद्वाधनार्थमिदमुच्यते । सम्बन्धश्चाऽसम्बन्धा-  
 न्त्रणभावो विषयविषयिभावो वा ।

- ‘गौणात्समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणातियेन तेनैर्द्वितीया’ २।२।  
 ३३ ॥ गौणादिति, “तत्त आगते” प्रज्ञावणि वा, अत्र सूत्रे येन तेनौ युक्त्वाऽन्ये वाचकाः ।  
 समया पर्वते नदी-निकटे निकटा वा । निकषति दूरभावं “संमिग्ननिकषिभ्यामाः”  
 अहाति सौरुषं विचू, धयति निन्दाभावं “द्रौगादय” इति निकषा हा धिक् शब्दानां  
 ६ व्युत्पत्तिः । हा देवदत्तमिति-हा ॥ देवदत्तस्य यतो वर्धते व्याधिः । अन्तरा निष-  
 धमिति-अन्ते राति “द्विर्त्त” इति आः । अन्तरेण गन्धमादनमिति-अन्तरे मध्ये  
 नयति “कैचित्” इति डे, “वर्तुष्ये कृति” इत्यलुपि “पूर्वपदस्या०” इति णत्वे च ।  
 अतिवृद्धमिति-कुरुणामतिक्रमेण पाण्डवानां महत् वृहद्वलं वर्तते इत्यर्थः । येन पश्चिमा-  
 मिति-अत्र येन तेनौ लक्ष्यलक्षणभावं द्योतयतः पश्चिमां प्रति लक्षीकृत्यगत् इत्यर्थः ।  
 10 अयं गतः कां प्रति पश्चिमां, पश्चिमाया लक्षणेन देवदत्तस्याऽप्रसिद्धं गमनं लक्ष्यते ।  
 अन्तराऽन्तरेणेति अथाऽन्तराशब्दः स्त्रियामानन्तोऽप्यस्त्यभ्ययं च, अन्तरेणेत्यपि  
 अन्तरशब्दाच्चातीयायां भवति अभ्ययं च । तत्र विशेषानुपादानात् सामान्येनोभयस्या-  
 ऽपि ग्रहणं कृतो न भवतीत्याह-सादृश्यमिति । समयादिभिर्निर्णयैः सहैकवाक्योपाच-  
 त्वादेतावपि निष्पत्तावित्यर्थः । अन्येनापीति-द्विधा व्याख्येयं, समयादिष्वतिरिक्तेन  
 15 यावच्छब्दापदानाम्ना नामव्यतिरिक्तेन भात्वादिनाऽपि योगे गौणाग्राम्नो द्वितीया  
 भवतीति । अद्यं तृतीयनेत्रं पादे यस्य स तथा ।

‘द्वित्वेऽधोऽधुपरिभि’ २।२। ३४ ॥ “सीपीप्वेऽधोऽधुपरि” इति द्वित्वम् ।  
 असामीप्याचेति-अत्रौचराध्वमात्रं विवक्षितं न सामीप्यमिति द्वित्वाभावः ।

- ‘सर्वोभयाभिपरिणा तसा’ २।२। ३५ ॥ सर्वादिविशेषणत्वाद्  
 20 “विशेषणसम्बः” इति न्यायाच्चदन्तप्रचिरित्याह-सर्वादिविस्तृतसंज्ञेति ।

- ‘लक्षण वीप्स्येत्यभ्युतेष्वभिना’ २।२। ३६ ॥ सद्गुदायस्येति-वना-  
 देरित्यर्थः । इत्यभूत इति-अनेन साधुत्वादिना प्रकारेणेत्यं इत्यं भवनं ब्रूवे कः । इत्य-  
 भ्युतमत्राऽस्ति “अत्रादिभ्यः” यद्वा इत्यं देवदत्तो भवत्यस्मिन् भात्रादौ “धैर्या०”  
 इति के इत्यभूतो भात्रादिः । “अर्धैर्वं प्रवृत्तादिभिः” इति समासः । वृधं वृधमभिसेक  
 25 इति-अत्र वृधस्य वृधस्य सेक इति सेकेन वृथाणां वीप्स्यमानां सेकं प्रति पस्तेषां  
 साध्यमाधनमावलक्षणः सम्बन्धः सोऽग्निना द्योतयते । वीप्सा तु द्विर्वचनयोत्येवेति ।



अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति-वीप्सावीप्स्यमानयोः सम्बन्धो द्विवचनेनैव द्योत्यते न त्व-  
मिना इति सम्बन्धप्रद्योतयताऽपि तेन योगे वचनाद् द्वितीयेति ।

‘ भाग्नि च प्रतिपर्थनुमिः ’ । २ । २ । ३७ ॥ आभवतीति, आदपूर्वको  
भूधातुर्भागागमे वर्तते इति हि धातुपारायणविदः । स्वीक्रियमाण इति-यस्त्वस्वीक्रि-  
यमाणेऽप्यंशे भागशब्दः प्रयुज्यते नगरस्य भागः त्रियङ्गोर्भाग इति स स्वीक्रियमाण- 5  
भागसादृश्यादिति ।

‘ हेतुसहाय्येऽनुना ’ । २ । २ । ३८ ॥ हेतुद्विविधो जनको ज्ञापकश्च, तत्र ज्ञाप-  
कस्य लक्षणत्वाद् “ भाग्नि च० ” इति सूत्रेण द्वितीया सिद्धेति जनक एवेह गृह्यत  
इत्याह-हेतुर्जनक इति । तुल्ययोग इति-ननु तुल्ययोगाद्यर्थे सहादय एव शब्दा वर्तन्ते  
न पर्यतादिशब्दा इति कथं ततो द्वितीयेत्याह-तद्विषयोऽपीति । देवेन्द्रमुपपातयति 10  
कर्मणोऽणि देवेन्द्रोपपातम् । तुल्ययोगोऽभिधेः सह विद्यमानता तु मित्रैरित्यनयो-  
र्भेदः । विद्यमानतायामनु कर्माणि संसारीत्युदाहरणं ज्ञातव्यम् ।

‘ उत्कृष्टेऽनुपेन ’ । २ । २ । ३९ ॥ उत्कृष्टशब्दो हीनापेक्षस्तेन हीनोत्कृष्टस-  
म्बन्धेऽनुना द्योत्ये द्वितीयाऽनेन विधीयते ।

‘ कर्मणि ’ । २ । २ । ४० ॥ शब्दप्रयोगायोगादिति-अर्थप्रत्यायनाय हि 15  
लोके शब्दः प्रयुज्यते, स चाऽर्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितः स्यात्तदा प्रयोजना-  
भावाच्छब्दान्तरप्रयोगो न कर्तव्यः । अनियताधारणामिति-नहि भीष्मत्यादीनां फट  
एवाऽऽधारः किन्त्यन्येऽपि । ‘ न केवला प्रकृतिरिति ’-नाऽपदं प्रयुज्जातेति न्यायात् ।  
तदेकयोगक्षेमत्वादिति असम्बलामो योगः, लब्धार्थपरिरक्षणं क्षेमस्तस्य देवदाद्या-  
वेकौ योगक्षेमौ तयोर्भावः । कर्मादिसामान्यमिति-करणादिक्रियामात्रयोग्यमित्यर्थः । 20  
तत्राऽपीति-सामान्यकर्माभिधानेऽपि । अन्तर्भूत इति-तत्राऽभिहितोऽपि कश्चिन्ना-  
ऽन्तर्भवति, यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये पक्ष्मा सम्बन्धोऽभिधीयते; न तु कश्चिद-  
न्तर्भावमुपपातीति द्वयोरुपादानम् । तत्रेति-कर्मादिशक्तियुक्ते द्रव्य इत्यर्थः । स्वरूप-  
कालमिन्नापामिति-कृताहतेत्यादिक्रियापेक्षया स्वरूपेण कालेन च पश्याऽऽहरेत्यादिका  
क्रिया मिन्ना । प्रधाना प्रधानक्रियेति-एकस्मिन् वाक्ये शुभप्रदानेकप्रधानक्रियाया- 25  
मसम्भवात् प्रधानाप्रधानक्रियाविषयैवाऽनेका शक्तिरिति, उत्क्रियापेक्षया शक्तेरपि  
गुणप्रधानभावो भवतीत्यत आह-प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते,  
तस्यास्तदनुबन्धित्वादित्युक्तम् । प्रधानशक्त्यनुषेधादित्यादि-अत्रैवोदाहरणान्तरं दर्श-  
यति-यथा च ग्रामो गन्तुमिष्यत इति । ननु गौणाच्चाग्नः कर्मणि द्वितीयेत्युक्तम्,

अज्ञां नयति ग्राममित्यादौ तु ग्रामाद्यपेक्षया अज्ञादेः प्रधानत्वात् ततो द्वितीया ग्रामो-  
तीत्याह-इह चेति । क्रियापेक्षमिति-आख्यातपदेनाऽऽप्तमानाधिकरणं गौणमिति  
गौणत्वस्य द्वयोरपि कर्मणोर्भावात् क्रियापेक्षं गौणत्वमाश्रितम् । न विहन्यत इति-  
तेन गौणत्वादज्ञाशब्दादपि द्वितीया सिद्धा ।

- ५ ' क्रियाविशेषणात् ' । २ । २ । ४१ ॥ प्रत्यासत्तेः क्रियाविशेषणं यत्समाना-  
धिकरणं तस्मादेव द्वितीया । नन्विदं सूत्रं त्रयमाधिकारे क्रियतां प्रथमयाऽपि सर्व-  
प्यपि रूपाणि सेत्स्यन्ति ? उच्यते-पुण्यवांस्तमयो पचति शोभनं ते भार्येत्यादौ  
विकल्पः प्राप्नोति । निर्गुणा गुणाः क्रिया चेति यचनात् तत्कथं क्रियाया विशेषणस-  
म्भवः ? सत्यमेतत्, किन्तु सजातीयस्य द्रव्योपाभिरपेक्षयोत्कर्षो दृश्यते; यथा-शुक्लः  
१० शुक्लतरः शुक्लतम इति रूपरसादीनां कला इति प्रविभागप्रचपापचयाभ्यामुत्कर्ष-  
कर्षवृत्तित्वं भवति, तत्प्राभ्यन्तरयोगास्तदाहुस्तद्विदः, " भवेद्विगुणमाधुर्यमनन्त-  
गुणकालकं, द्रव्यचतुर्गुणोद्भूतगन्धमात्रकलादिकं " ॥ १ ॥ यथा च रूपादीनां तथा  
क्रियाणामपि परस्परापेक्षया विशेषसम्भवात् शोभनं पचतीत्येवं विशेषणयोगः स्यात् ।  
कथमन्यथा पामच्यते, पचतितरामित्यादौ तासामेकरूपस्वाद्यलादिप्रत्ययविधिः स्यात् ।  
१५ ननु चाऽऽस्त्वभूता क्रिया तदुपाधिस्तु सुतरामसत्त्वभूतस्तत्कथं सत्त्वमिधायिना  
नाम्ना प्रतिपाद्यत इति, उच्यते-धातुप्रकृतिवाच्याऽऽस्त्वभूतैव क्रिया यथा क्रिया-  
शब्देन नामरूपेण सत्त्वरूपापन्ना प्रतिपाद्यते तथोपाधिरूपापन्ना तथा शोभनादि-  
शब्देनेत्यदोषः । मन्दं गन्तेति-मन्दशब्दस्य हि कर्मत्वे " गतेनैवाऽनामे " इत्यनेन  
ततश्चतुर्थी स्यात् । यदा गन्तेत्यत्र वृत् तदा भवान्तरेण ग्रामशब्दाद्यतुर्थी । स्वमते तु  
२० " कर्मणि कृतः " इत्यनेन परत्वात् पृष्ठयेव भवति । यदा तु वृत् तदा " एतन्वन्ता० "  
इति पृष्ठीनिषेधात् स्वमतेऽपि चतुर्थी ।

- ' कालाध्यनोर्व्याप्ती ' । २ । २ । ४२ ॥ मासस्य मासे वो इयहं गुडधाना  
इति-अत्र द्वयहशब्दादनेन द्वितीया मासशब्दानु व्याप्तेरमावाप्त । एवमुच्यतेऽपि ।  
क्रोशस्य क्रोशे वैकदेश इति-अत्रैकदेशशब्दाद् व्याप्तेः सम्भवेऽप्यध्यनोऽभावे  
२५ द्वितीया न । अकर्मकत्व इदमिति-अपमर्गो यदा शारादि कर्मणा इदधातुः सकर्मको  
विवक्ष्यते । तदा " कालाध्यनोर्व्याप्तेः वा० " इत्यस्य प्राप्तिरेव नाऽस्ति तत्राऽकर्मणा-  
मिति भणनात् । यदा त्वविवक्षितकर्मत्वेनाऽकर्मको धातुर्विवक्ष्यते तदा " कालाध्यनो-  
र्व्याप्तेः वा० " इत्यस्य प्राप्त्याप्यकर्मसंज्ञापक्ष आधीयते, कर्मत्वपक्षे हि कर्मणीत्येव विदेः ।

' सिद्धौ तृतीया ' । २ । २ । ४३ ॥ सिद्धाविति-यद्यपि त्रिप्रकारा व्याप्तिः

प्रस्तुता तथापि सामर्थ्यात् क्रियाव्याप्तेरेव सिद्धाविति विशेषणम् । द्वितीयापवाद इति-  
कालाध्यनोन्वयान्निर्विघ्नमानत्वात् पूर्वेण द्वितीयायां प्राप्तायां तद्व्याधनार्थं योगस्तेन यदु-  
च्यते कैश्चिन्मासेनाऽनुवाकोऽधीत इति करण एव तृतीया इतीदं नाऽऽरम्भणीय-  
मिति तदसम्भयमिति ।

‘ हेतुकर्तृकरणेत्यम्भूतलक्षणे ’ । २ । २ । ४४ ॥ फलसाधनयोग्य इति- 5  
फलं कार्यं तस्य साधनं निष्पादनं करणमिति यावच्चत्र योग्यः सामान्यतो दृष्टमाम-  
र्थ्यः । योग्यग्रहणमन्तरेण फलसाधन इत्युच्यमाने यः फलं साधयति क्रियाविष्टस्य  
प्रतिपत्तिः स्यात्, योग्यग्रहणेन तु योग्यतामात्रप्रतिपत्तस्त्वर्क्यपि तत्फलं हेतुरिति ।  
योग्योऽत्र निर्व्यापारो गृह्यते सन्धापारत्वे तु कर्तृत्वमेव । धनादीनि कुलादिकम-  
कुर्वन्त्यपि योग्यतामात्रेण तृतीयास्तत्पादयन्ति । यत्राप्यग्नेन वसतीत्यादौ तत्राऽपि 10  
क्रियायामन्नादेर्योग्यतामात्रविवक्षितेति हेत्वादेव तृतीया इत्यम्भूतलक्षण इति ।

अयं प्रकारः-इत्थं भूयसे स्म गत्पर्थेति कः, तस्य ग्रहणमिति मिग्रहः । स  
लक्ष्यते येनेति त्वर्थकथनमात्रं । इत्थम्भूतग्रहणमिति-नन्विदंभूतग्रहणं किमर्थं ? यतो  
लक्षणे इत्युक्तेऽपि अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदित्याद्युदाहरणानि भविष्य-  
न्ति । अथेत्यं भविष्यन्ति भवन्तो वृक्षं प्रति विद्योतनमित्यत्राऽपि तृतीया स्यात्, 15  
तत्र; यतो “ भागिनि० ” इति सूत्रेण प्रतिना योगे द्वितीया भविष्यति । एवं  
सति प्रतेरयोगेऽपि व्योतकत्वाद् वृक्षं विद्योतनं स्यात्, न तु वृक्षेणेति ? तत्पम्,  
इत्थम्भूतग्रहणमेवं ज्ञापयति यत्र साक्षात्प्रतिना योगो भवति तत्र “ भागिनि च  
प्रतिपर्वतुभिः ” इति सूत्रेण द्वितीया भवति; अत्र तु वृक्षस्य विद्योतनमित्येय  
भवति । अपि भवान् कमण्डलुपाणिमिति-“ विशेषेणसर्वादि० ” इति सूत्रेण विशेष- 20  
णद्वारेण पाणेः पूर्वनिपाते प्राप्ते “ न सैतमीन्द्रादिभ्यश्च ” इति निषेधात् कम-  
ण्डलोः प्राद्विपातः । ननु वाक्यावस्थायां कमण्डलुशब्दात् किमिति न तृतीया ?  
उच्यते-वाक्ये आख्यातपदेन सामानाधिकरण्यामिति प्रधानत्वेन गौणत्वामावात्,  
तर्हि समासे सति कथं न ? उच्यते-तदा लक्ष्यप्रधानत्वात् । ननु समासे सति विम-  
ल्यन्तवर्जनाश्रामत्वामावे नाम्नो विहितायास्तृतीयायाः कथमत्र प्राप्तिः ? नैवम्, 25  
“ नाऽऽमन्त्र्ये ” इति प्रतिषेधसूत्रकारणात् । तद्धि हे राज्ञित्यादिषु नलोपामावा-  
र्थम्, तत्र युक्तम्; प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः । अत्र तु “ नाम्नो नोऽनहः ”  
इत्यनेन हे राज्ञित्यादिषु विभक्तिद्वारा नामत्वाभावे नलोपप्राप्तिरेव नाऽस्ति,  
तस्मान्नाऽऽमन्त्र्य इति प्रतिषेधसूत्रकरणानामकार्यं प्रतिषेधम् । ततः समासमध्येऽपि

प्राप्तिः, तर्हि धर्मश्रित इत्यादावपि समासे द्वितीयादिप्रसङ्गः स्यात् ? तन्न, कर्म-  
 दिशक्तेः सम्बन्धस्य च समासेनैवाऽभिहितत्वात् । तर्हि नामार्थमात्रे प्रथमा भवतु ?  
 तदपि न, आख्यातपदसामानाधिकरण्ये प्रथमा । तर्हि नीलोत्पलमित्यादिषु नीलेन  
 सहाऽऽख्यातपदसामानाधिकरण्ये कथं न प्रथमा ? उच्यते-तत्राऽपि सामानाधि-  
 ५ करण्यं नाऽस्ति, अन्यथा सापेक्षत्वे समासोऽपि न स्यादिति । तर्हि कमण्डलु-  
 पाणिशब्दादुपसर्जनीभूतलक्षणाचृतीया प्राप्नोति ? न । लक्षणस्य प्राधान्ये तृतीया  
 न लक्ष्यस्येति न भवतीति शाकटायनः ।

‘सहार्धे’ । २ । २ । ४५ ॥ तुल्यः साधारणोऽप्रधानस्य प्रधानेन क्रिया-  
 दिना यः सम्बन्धः-स तुल्ययोगः, विद्यमानता चेति । ननु च विद्यमानतायामपि  
 १० तुल्ययोगोऽस्त्येष सत्तया सहोभयोः सम्बन्धाच्चयाहि-‘सहैव दृष्टमिः पुत्रैर्भारं वहति  
 गर्दभी’ इति सहैव दृष्टमिः पुत्रैः सतीति शक्यं प्रतिपत्तुम्, तत्र विद्यमानता चेति  
 तुल्ययोगात् किं पृथग् निर्दिश्यते ? उच्यते-विषयितयोगाभावात्, सहैव दृष्टमि-  
 रित्यत्र वहनमात्रं विषयितं तद्गर्दभ्या एव न तत्पुत्राणां यथा पुत्रेण सहाऽऽगत इत्या-  
 गमनसुभयोरपीति तुल्ययोगाद्विद्यमानता मिथा ।

१२ ‘तज्ज्ञेदैस्तद्वदार्ण्या’ । २ । २ । ४६ ॥ भिद्यते वस्तु एभिरिति भेदा यस्य  
 भेदिनचक्षुरादेर्भेदैः काणत्वादिभिस्तद्वत्तद्वद्वुरादिमतः पुरुषादेस्तत्प्रकारवदर्थयुक्तस्य  
 कोऽर्थः ? स प्रकारवानङ्गादिर्यस्तेन युक्तस्य चैवादेरारण्या निर्देशो भवति, तद्वाचिनो-  
 ऽङ्गादिवाचिनस्तृतीया भवतीत्यर्थः । अङ्गा काणः-अक्षि काणं चाऽकाणं च भवतीति  
 तेन काणत्वादिना भेदेन तद्वाचिप्रादिनिर्दिश्यते । शिरसा खल्वाटा-खलन्त्यपगच्छन्ति  
 २० केशा अस्मादिति कपाटेत्यादिशब्दात् साधुः । प्रकृत्या दर्शनीयः-प्रकृतिः स्वभावस्त-  
 ज्ञेदो दर्शनीयत्वम्, स्वभावो हि दर्शनीयत्वमदर्शनीयत्वं च भवति तज्ज्ञेदेन दर्शनीय  
 इति प्रकृतिमानारण्यायते । प्रतीति “ तेन्व्यपी० ” इति षे प्रायः, तज्ज्ञेदो वैयाकरणार्थं  
 तार्किकत्वं चेति तज्ज्ञेदेन वैयाकरण इति तद्वाचिर्निर्दिश्यते । ननु च प्रकृत्या दर्शनीयः  
 प्रायेण वैयाकरण इति युक्तः प्रयोगः, दर्शनीयत्वं हि प्राकृतं चैकृतं चाऽस्ति, वैया-  
 २५ करणत्वं च प्राकृतमन्यथा तथेतरन्पुदासार्थं प्रकृत्या प्रायेणेति चार्थम् । काण  
 इत्यादिप्रयोगे त्वङ्गेत्यादिस्वमिचारेण प्रतीतेस्तुक्तः प्रयोगार्थस्य गतत्वात्, उच्यते-  
 लोकोऽत्र पर्यनुपोक्तप्यो योऽर्थवतोऽनर्थकतामनपेक्ष्य प्रतीनेऽपि श्रद्धान् प्रपुङ्गे,  
 लोके च न सर्व एव ग्रहमेऽधिकया श्रद्धान् प्रपुङ्गे, यद्वा ग्रहमेऽधिकया प्रयोगे-  
 ऽप्युपचरितार्थनिवृत्तिरङ्गा इत्यादिप्रयोगे प्रयोजनं ? मत्तं, अर्थं कानो न त्वपारे-

मेति । गोत्रेण काश्यपः, काश्यपो मातर इति च गोत्रभेदस्तेन गोत्रमानाग्न्यायते  
 काश्यप इति । भेदग्रहणं किं ? यदि भेदग्रहणं न क्रियते तदा येन तद्वद्वारयेत्पुन्यमाने  
 यधीः प्रवेशाय इत्यर्थेन स्यादत्र हि यथादिना तद्वानुपनारेणाऽऽग्न्यायते, अक्ष्णा  
 काण इत्यादौ च न स्यात् । न ह्यत्राक्ष्णादिग्रन्थेन तद्वान्निर्दिश्यते । अधि काणं पश्ये-  
 ति-काणग्रन्थेन हि अधिकभेदेनाऽक्ष्णाग्न्यायते न तद्वार्थेनादिः । पृष्ठीनिश्चयार्थं तु  
 वचनमिति-तथापि न विधेयमेतत्तत्र मा भूत् कर्त्रादौ वृत्तीया, इत्यभूतलक्षणत्वा-  
 दक्ष्णादेर्भविष्यति, यदाह-“ इत्यभूतस्य काणस्य लक्षणं सखि बुध्यते । ततस्तृ-  
 तीया तेनैव तत्र सूत्रेण सिध्यति ॥ १ ॥ ” अत्रोच्यते-अक्ष्णादेस्तिगभूतस्य काणा-  
 दिलक्ष्यस्य भेदाभावात्तुल्यत्वात्तुल्यपक्षिर्वाहोद्योतकरः—

“ लक्ष्यलक्षणभावो हि, भेदे तत्पुनपद्यते ।

यथा छात्रकमण्डलोच्छात्रोपाध्याययोर्वधा ॥ १ ॥ ”

10

‘ काले भाग्नवाऽऽधारे ’ । २ । २ । ४८ ॥ कालपतिं प्रक्षिपति पर्यायान्  
 द्रव्येष्विति स्वार्थिकप्रत्यया नाऽतिवर्तन्ते, प्रकृतिलिङ्गवचनानीति-कालेऽपि नद्यग्र-  
 शब्दो नक्षत्रलिङ्गसंरूप एव । पुष्येण पायममश्रीषात्-पुष्येण चन्द्रपुष्येनेत्यादि  
 प्रक्रियायां पुष्यग्रन्थः काले वर्तते । पयसि संस्कृतं मह्यं “ सोकृते मह्ये ” अण् ।  
 पयसा संस्कृतमिति तु कृते वृत्तीयाधिकारनिषेधितेन “ सहेते ” इति सूत्रेण इरणेर  
 भवति । अयमिति मा भूदिति-अत्र निश्चितारकागच्छिन्ने शब्दे पुष्यमघाग्रशब्दो रतेति, न  
 काल इति । चित्रा माणविकेति-यद्यपि चित्राग्रन्थो माणविकत्वायां वर्तमानः कालम-  
 ध्युपाधित्येनोपादत्ते । यतश्चित्रासु जाता या मा निषेति निक्षेपणत्वेन प्रतीयमानत्वात्  
 कालेऽपि वृत्तिः सम्भाष्यते । तथापि तत्र कालस्य गौणत्वाद् गौणमुत्पद्योद्य मूल्ये  
 कार्यमप्रत्ययाश्च भवति । स्वागच्छिन्ने काले इति-भ्येनाऽऽत्मनाऽगच्छिद्यते निश्चि-  
 प्यते यस्ति लन्तेदविलपुष्पविशिष्टः कालः । कोऽर्थो ? यत्र काले विलाः पुन्यन्ति  
 विलानां छेदश्च भवतीत्यर्थः ।

‘ प्रसितोत्सुकावयद्वैः ’ । २ । २ । ४९ ॥ ननु प्रसितग्रन्थस्य शुद्धगुणव-  
 चनस्य क्रियार्थस्य च सम्भवादुभयार्थस्याऽपि ग्रहणप्रमद्व इत्याह-माहचर्पादिति ।

‘ व्याप्येद्विद्रोणादिभ्यो घीप्सायाम् ’ । २ । २ । ५० ॥ द्विद्रोणेन धान्यं  
 प्रीणातीति-द्रोणौ मानमस्य धान्यस्य “ मौनम् ” इतीरुण्, तस्य = अर्धान्यः  
 इति लृप् । यदा द्वौ द्रोणौ मेयावस्य धान्यस्य, कोऽर्थोऽनेन धान्येन द्वौ द्रोणौ

मीयेते तदा इकण् नाऽऽगच्छति मेयवाचित्वाद् द्रोणस्य । यद्वा द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वामात्रः । अत्र द्रोणो ब्रीहिराढको ब्रीहिरितिरित् द्रोणशब्दो मेयवृत्तिस्तेन धान्यस्य समानाधिकरणो द्विद्रोणशब्दः । एवं पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति-पञ्चेतिसंख्यामानमस्य “ संख्यायाः सङ्ख्यसूत्र० ” इति यथा विहितः  
 ५ “ संख्याद्वयेष्वा० ” इति कः, पञ्चकं पञ्चकं सङ्खं पशून् क्रीणातीत्यर्थः । पञ्चकं पञ्चकमित्यत्र पशुमामानाधिकरण्येऽपि पञ्चकशब्दाद् ब्राह्मणाः सङ्ख इतिवदेकवचनम् । द्विद्रोणादय इति-आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् येभ्यो वीष्णार्या प्रथमे तृतीया मभ्यते ते द्विद्रोणादयः, न तु मर्गादिवत् सन्निविष्टा इति ।

‘ समो ज्ञोऽस्मृतौ वा ’ । २ । २ । ५१ ॥ संजानीते इति-संप्रतैरस्मृतावि-

10 त्यात्मनेपदम् ।

‘ दामः सम्प्रदानेऽधर्म्य आत्मने च ’ । २ । २ । ५२ ॥ नन्वेनेन ब्राह्मणेन दानं प्रवृत्तमित्यादिषत् सम्प्रदानस्य करणत्वविवक्षायां दास्या सम्प्रपच्छत इत्यादौ तृतीयोत्पत्तेः किमर्थमिदमारभ्यते ? यद्वा सहार्थ इयं तृतीया । दास्यै स्वयं धनं ददाति साऽप्यात्मानं तस्मै ददातीति । दानपूर्वके सम्मोमे दाम् वर्तते । दास्या सह सम्बुद्ध इति । एवं चाऽत्र क्रियाव्यतिहारोपपत्तेस्तद्वारेणैवाऽऽत्मनेपदम् ।  
 15 अत्रोच्यते-एवं हि धात्वन्तरेऽपि विनाऽपि सम्प्रसारणेणाऽधर्मत्वाभावेऽपि स्यात् । द्रव्यं वृषण्या सम्प्रयच्छत इत्यत्राऽपि सम्प्रदानविवक्षायां चतुर्थी स्यात् । अत इह चतुर्थीप्रत्युदाहरणेषु च तृतीया मा भूदित्येवमर्थमिदं वक्तव्यम् । विवक्षयाऽपि न सिध्यति । विवक्षानियमो हि विना वचनेन दुरधिगम्य इतीदमारभ्यत इति । ननु  
 20 सम इति परदिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्तथ “ पञ्चम्या निर्दिष्टे ” परस्य तच्चाऽनन्तरस्येति प्रशब्दव्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह-इह संपूर्वस्येति । यद्वा सम इति पूर्वत्र पञ्चम्यन्तमपीह लक्ष्यवशात् पठन्तं विज्ञायते । तत्र व्यवधानेऽपि समा द्योत्यमानार्थत्वाद्दामः सम्बन्धोपपत्तेर्मवत्येव विधिः ।

‘ तादर्थ्ये ’ । २ । २ । ५४ ॥ यूपाय दारु-अत्र यूपादिहेतुभूतस्य दावदिहेतु-

25 तृतीया नाऽगौणत्वात् ।

‘ रुचिकृप्यर्थधारिणि प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ’ । २ । २ । ५५ ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः-यवागूः कर्त्री सम्पद्यते किं मूत्रं ? मूत्ररूपमित्यर्थः । ननु मूत्रयवागूशब्दयोर्द्वयोरेपि सम्पद्यत इति क्रियया सह सम्बन्धाद् गौणत्वाभावात् कथं मूत्रशब्दा-

चतुर्थी ? उच्यते-एतत्सर्वसामर्थ्यादेवाऽत्र गौणरूपभावेन क्रियासम्बन्धात् सूत्रस्य गौणत्वम् । तथाहि-प्रथमं यवाग्नाः सह क्रियायाः सम्बन्धः यथान्मूत्रस्येति । गौणादिति व्यावृत्त्युदाहरणे तु सूत्रादेर्विशेष्यार्थं सूत्रादिकं प्रथमं क्रियया सम्बन्धनीयम् । यद्वा सूत्रायेति कोऽर्थः ? सूत्ररूपविकारसम्बन्धित्वेन यवाग्नाः सम्पद्यत इत्यर्थः । चैत्राय स्रतं धारयति-ध्रियते तिष्ठति स्वरूपाञ्च प्रच्यवते शतं कर्तुं, तत् ध्रियमाणं, प्रयुङ्क्त इति ५ णिम्, अपरपठितक्षुरादौ वा ।

‘ प्रत्याङ्मुखार्थिनि ’ । २ । २ । ५६ ॥ याचितोऽयाचितो वेति-अधमत्या-  
द्याचमाने महत्त्वाद्याचमानेऽपि प्रतिजानीते प्रतिपद्यतेऽम्बुपगच्छतीत्यर्थः ।

‘ प्रत्यनो रूपाख्यातरि ’ । २ । २ । ५७ ॥ आचार्यं भृगातीति-आचष्ट  
इत्यर्थः, अत्राऽऽचार्यमाचक्ष्णामिति प्रतिपचन्यम्, अन्यथा ह्यङ्गविकलता स्यात् । 10

‘ यद्वीक्ष्येराधीक्षी ’ । २ । २ । ५८ ॥ विविधा विशेषानुपलम्भादेकस्मिन्  
वस्तुनि सादृश्यादिनिमित्तादनेकपक्षालम्बनानवधारणात्मिका प्रतिविमितिः, सन्देह-  
ज्ञानमिति यावत् । तत्पूर्वकं निरूपणीयम् । अदृष्टमिष्टानिष्टफलं पुण्यपापरूपमप्रत्यक्षं  
पराभिप्रायादिकं वा । विप्रश्नाविषय इति-विचारविषयो देवादिराभावादिर्वा । क्रिया-  
ऽपीति-परालोचनादिका । तस्य दैवमिति-सुभाशुभमित्यर्थः । दैवे एवेत्ये इति-न 15  
त्वभिप्रायादित्यर्थः । राधीक्ष्म्यां घोषाभावादिति-एवं तर्हि मैत्राय राघवतीत्यादावपि  
सम्बन्धाभावाच्च स्यात् ? न, तत्र मैत्रेणैव सह राधीक्ष्योः सम्बन्धो विवक्षितोऽन्य-  
स्याऽश्रुतत्वात् । राधीक्ष्यर्थधातुयोगेऽपीच्छन्त्येक इति-पाणिनिव्याख्यातारः, मैत्राय  
राघवतीतिराधिश्चुरादिपरपठितोऽत्र गृह्यते इच्छन्ति पाणिन्यादयः ।

‘ उत्पत्तेन ज्ञाप्ये ’ । २ । २ । ५९ ॥ उत्क्रम्य प्रसिद्धं निमित्तं पततीति 20  
बाहुलकात् सोपसर्गादपि “ धा ञ्बलादि० ” इति णः । निमित्तं द्विधा जनकं ज्ञापकं  
च । यत्र तादृश्ये तत्र जनक एव हेतुः, यथा रन्धनाय स्थाली । अत्र तु तादृश्या-  
भावात् ज्ञापक एव हेतुः, पशुपतनाद इति-ज्ञाप्यज्ञापकमम्बन्धविवक्षायामित्यर्थः ।

‘ श्लाघन्नुत्पादाया प्रयोज्ये ’ । २ । २ । ६० ॥ ‘ शुक्लं सम्पर्चने, प्रयोज्यत  
इति “ ये एकाऽत ” इति ये प्रयोक्तुं यक्ष्य इति वा, “ शैल्यर्द्धे० ” इति छयणि, “ निर्माद्युजः 25  
सक्ये ” इति गत्वाभावे, द्वितीया प्राप्तौ वचनम् । मैत्राय तिष्ठते-अत्र “ होतृसोऽयेवे ”  
आत्मनेपदं स्थानेनाऽऽत्मानं ज्ञापयतीति । मैत्राय उपते-“ र्धाप उपलम्बने ” इत्या-

त्मनेपदम् । वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शने नाऽहं जाने न मया कृतमिति मैत्रं ज्ञापय-  
तीत्यर्थः । केचिच्चिन्ति भोजशाकटायनाः । यस्तु मैत्रादिर्जानन् ज्ञाप्यते तत्र न  
भवतीति । तथा चाऽन्येषां ग्रन्थे द्विकर्मकोऽयं ज्ञापितस्त्वत्र केचिद्यस्मै आख्यायते तद्  
ज्ञाप्यं सम्प्रदानत्वेन प्रतिपन्नाः । केचिद्य आख्यायते तमिति ।

४ 'तुमोऽर्थे भाववचनात्' । २ । २ । ६१ ॥ भवनं भावो " भाषाकर्त्रोर्ध्वम् "   
यक्तीति ब्रवीतीति वा " रन्त्यादिभ्यः कर्त्तरि " अनट् । भावस्य वचनो भाववचनस्त-  
स्मात् । पाकायेति-पक्तुं पश्यत इति वा वाक्ये " भाववचनाः " इति धन्नादयः ।

'गम्यस्याप्ये' । २ । २ । ६२ ॥ शब्दो ह्यर्थवानपि अप्रयुज्यमानः प्रयुज्य-  
मानश्च भवति । अप्रयुज्यमानश्चाऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निधानैः प्रतीयमानार्थः स च  
१० गम्य इत्युच्यते । एधेभ्यो ब्रजति-नन्वेधार्थं ब्रजतीति तादर्थ्य एव चतुर्थी भविष्यति  
किमनेन ? उच्यते-ब्रज्याया एधाहरणार्थतायामिति न सिध्यति ।

'गतेर्नर्वाऽनाप्ते' । २ । २ । ६३ ॥ गतिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वेऽप्यनाप्त इति  
वचनात् पादविहरणरूपैव गतिर्गृह्यते । ज्ञानादिक्याप्यस्याऽनाप्तत्वाग्रम्भवादित्याह-  
गतिः पादविहरणमिति । स्त्रियं गच्छति-भजनार्थोऽत्र गमिनं गत्वर्थ इति न चतुर्थी ।  
१५ पन्थानं गच्छतीति-अनाप्तेऽसम्प्राप्ते कर्मणि चतुर्थी, पन्थास्तु सम्प्राप्त इति  
चतुर्थ्यभावः । चतुर्थी चेत्यस्य इति विश्रान्तन्यासकर्ता यथोक्तन्दी ।

'मन्यस्यानावादिभ्योऽतिकुत्सने' । २ । २ । ६४ ॥ ता त्वायुसाय मन्ये  
युस्यति त्यजत्युपादेयभावमिति " नान्युपान्त्य० " इति के पुसम् । न त्वा नार्चं मन्ये,  
नापादयो लक्ष्यदर्शनेनाऽनुसर्तव्याः । अथ नावन्नयोरत्यन्तोपकारकत्वात् कथमतिकृता-  
२० न्त्यं गम्यत इत्याह-नामन्नयोरपीति । परेण स्वेच्छयाऽभिमतं स्थानं पराधीनशक्ति-  
त्वात् प्रकर्षेण नीयत इति परप्रणयेत्यस्य भावः परप्रणयेयता । अनापातोच्छेद्यतादिभि-  
रिति-आदिशब्दादचेतनत्वविनश्रत्वादिग्रहः । कुत्स्यतेऽनेवेति-युष्मदोऽपि मन्य-  
व्याप्यत्वात् पक्षे चतुर्थी प्राप्नोतीत्याह-युष्मदो न भवतीति । कुत्सामात्रेऽपीच्छन्त्येके-  
इति पाणिन्यादयः । परत्वात्पृष्टीति-" केर्मणि कृतः " इत्यनेन लृणशब्दादित्ये पृष्टी ।  
२५ युष्मच्छब्दायु " केर्मणि कृतः " इति पृष्टीविकल्पाद् द्वितीया । यदा तु युष्मदपतः  
" केर्मणि कृतः " इत्यनेन नित्यं पृष्टी तदा लृणशब्दाद् " केर्मणि कृतः " इत्यनेन विक-  
ल्पेन पृष्टी । तद्विकल्पपक्षे चतुर्थ्यपि । न तत्र लृणाय मन्ता लृणस्य मन्ता लृणं मन्ता  
वेति । चतुर्थ्यपीति कभिदिवि-अजितयथोवादी दुर्गमिहय । " केर्मणि कृतः " इत्यनेन



पट्टीप्राप्तौ “ वैकेत्र ह्योः ” इत्यस्य तु पक्षे सिद्धेवेति । न त्वं युसो मन्यसे । अत्र विशेषणविशेष्यभावेनोभयमपि कर्म उक्तम् । यथा कटः क्रियन्ते वीरणानि ।

‘ हितसुखाभ्याम् ’ । २ । २ । ६४ ॥ इति आतुरायेति, ‘ तुर ’ चुरणे, पठितो लुहोत्यादौ द्रष्टव्यः ।

‘ तद्भद्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाश्लिषि ’ । २ । २ । ६६ ॥ भद्रक्षेमार्थयोस्त्यत्रैकार्थ- 5  
त्वेऽपि क्षेममापदोऽभावो भद्रं सम्पदुत्कर्ष इत्यर्थमेवाद् दितमोपादानम् । आयुष्यमस्तु  
चैत्रायेति-आयुः प्रयोजनमस्य घृतादेरायुष्यं घृतादि । ततश्च दीर्घमायुरस्तु मैत्रायेत्पादौ  
चतुर्थी न प्राप्नोति । यत् आयुःशब्देन जीवितमेवाऽभिधीयते न तु जीवितकारणं  
घृतादिकं, उच्यते-कार्ये कारणोपचारात्, यथेन्द्रः स्यूणा । यदा त्वापुरेव मैत्रादि-  
स्वार्थे व्यप्यायुष्यशब्दो निष्पाद्यते तदा निर्विवादं सिद्धमेव । तद्ग्रहणमिति-तर्हि 10  
प्रागप्यर्थग्रहणमस्तु, सत्यम्; तदर्थानामाश्लिषि नियमार्थमिदम् ।

‘ परिक्रयणे ’ । २ । २ । ६७ ॥ चेतनादीति-आदिशब्दाद्भाटकादिपरिग्रहः ।  
करणाश्रयणं किमिति करणाश्रयणं विना परिक्रीयतेऽस्मिन्नित्यनया व्युत्पत्त्या मासा-  
दपि स्याच्चतुर्थी । श्रुताय परिक्रीतो मासमिति-क्रीत इति रूपं कर्मणि कर्तरि वा, तथा-  
हि-परिक्रीयते स्म परिक्रीतः कः ? कर्मतापन्नयैतः, कं मासं ? कोऽर्थो मासे, यद्वा परि- 15  
क्रीणीते स्म कर्तरि क्तः कर्मणोऽविवक्षितत्वात् । अथऽथ मासमिति कर्म विद्यते तत्कथं  
कर्तरि क्तः ? उच्यते, मासमित्यत्र “ कौळाव्यभावः ” इत्यनेनाऽऽधारस्य युगपत्कर्म-  
संज्ञाऽकर्मसंज्ञा च, तत्र कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीया, अकर्मसंज्ञायां तु कर्तरि क्तः ।

‘ शक्तार्थव्ययङ्ममःस्वस्तिस्वाहास्वाधाभिः ’ । २ । २ । ६८ ॥ पृथग्यो-  
गाद्वेति निवृत्तमिति-तत्र कथित् सामस्त्येन पृथग्योगः कश्चिदेकदेशेन सम्भवति । 20  
अत्र तावदेकदेशेन, तथाहि-हितसुखाभ्यामित्यनेन स्वस्तिशब्दस्यैकयोगाकरणात् ।  
एकयोगे च कृतेऽनाशंसायां हितसुखस्वस्तिभिरित्यनेन आशंसायां तु तद्भद्रेत्यनेन,  
तदिति पूर्ववस्तुपरामर्शेन क्षेमद्वारेण वा विकल्पः सिद्ध एव, तदकरणाद्वेति विकल्प-  
मित्यर्थः । ननु कथमत्रैकदेशेन पृथग्योगो न सामस्त्येन ? उच्यते-तद्भद्रेत्यत्र व्य-  
भिचारात् । तथाहि तद्भद्रेत्यत्रार्थपर्यो निर्देशोऽयं तु शब्दपर एवेति । “ परिक्रयणे ” 25  
इत्यनेन त्वेकयोगत्वं न व्याख्येयमर्थस्याऽसङ्गतं । तत्र हि परिक्रयणे वर्तमानान्नाम्न  
इत्युक्तम् । अनेन त्वेकयोगे वयडादिवत् परिक्रयणशब्दस्वरूपपरिग्रहः स्यादिति ।  
परत्वान्नित्यमेवेति ननु “ स्पर्धे ” परः समानविषयो स्पर्धे इति समानविषयत्वं,

“तद्गद्गा०” इत्यस्य दर्शयति, तथाहि—स्वस्ति जाल्मायेत्यत्र जाल्मत्वेनाऽऽशीरमा-  
वात्तश्चाख्यानमिदमिति स्वस्तिचतुर्थ्या अवकाशः । श्वेम् भूयात् सङ्गायेत्यत्र तु श्वेम्-  
चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्ति प्रजाम्य इत्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वादाशिष्यपि नित्यं स्वस्ति-  
चतुर्थ्या भवतीत्यर्थः । नमसेति—यद्वाऽस्तु नमसा योगः तथापि नमः शब्दस्याऽर्धवतो  
5 ग्रहणादनर्थक्ययोगे न भवति । अत्र हि नमस्पधातुर्ध्वान्न तु तदेकदेशो नमः शब्द  
इति । अथवा पदान्तरसम्बन्धानपेक्षणादन्तरङ्गया द्वितीयया कारकविभक्त्या उपपद-  
विभक्तिसत्तदपेक्षणाद्गदिरङ्गा चतुर्थ्या बाध्यते । ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’  
ति न्यायात् । ननु कारकविभक्तिरपि क्रियापदापेक्षणीति कथमन्तरङ्गा ? नैव दोषः  
कारकस्य क्रियामात्रसम्बन्धान्पमिचारात् । यद्येवमिति—कारकविभक्त्या द्वितीयया  
10 बाध्यमाना कथमत्र चतुर्थीति प्रश्नार्थः ।

‘आह्लाडयधौ’ । २ । २ । ७० ॥ प्रवृत्तस्य यत्र नितोद्यः स मर्यादा । मर्या-  
दाभूतमेव यदा क्रियया व्याप्यते तदाऽभिधिः । पाटलिपुत्रमवधीकृत्येति—एतावा-  
नर्थ आह्ला घोत्यते ।

‘पर्यपास्यां यज्ये’ । २ । २ । ७१ ॥ यज्येवर्जकसम्बन्धः पर्यपास्यां  
15 घोत्यत इति, “वाक्यस्य पर्यवर्त्तने” इत्यनेन परिपरीत्यत्र द्वित्वम् । अपशब्दो  
मैत्रस्य—अपगतः शब्दात् । तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रधानत्वात् पूर्वपदेन अप इत्यनेन  
सह मैत्रशब्दस्य योगोऽस्तीति, न यज्ये इति व्यापृतेत्यत्र विकलता । अत्र मैत्र-  
शब्दात् मा भूत् ।

‘यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना’ । २ । २ । ७२ ॥ प्रतिनिधीयत  
20 इति—प्रतीतः सन् मुख्यस्थाने निधीयत—अतोऽप्यते—सदृशः क्रियते इति तात्पर्यार्थः ।  
तुल्यजातीयेनाऽतुल्यजातीयेन वा विशेषनमिति शेषः । प्रद्युम्नो वागुदेयान् प्रति ।  
शुभिर्मायते “तुमुनिभ्यो माहो णि” प्रद्युम्नः सदृशः क्रियते, केन मर ? वागुदेये-  
नेति “तुल्यार्थे” इति तृतीयापञ्चोः प्राप्तिः । श्रेणीः कायति प्रमत्तचक्षुषेति श्रेणिक-  
स्त्वस्मात् “प्रतिना यज्यन्ता” इति सन् । तिलेभ्यः प्रतीति—प्रपञ्चति प्रददाति, कान्  
25 मायान् ? कथम्भूतान् प्रति ? प्रतिदानभूतान्, केषां तिनानामिति प्रतिशब्दात् द्विती-  
येकवचनम् । प्रति मिश्रति—मिश्रिदि दाने, नाऽत्र मिश्रा प्रविना योगोऽपि ए  
तर्पि इति “व्यामेनि” इत्यनेनोपगमताभावात् परम् ।

‘आरुणालगुणयोगे’ । २ । २ । ७३ ॥ निपमपूर्येति—निपमो विद्याप्रदानार्थं

- ‘ स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपयादसत्त्वे करणे ’ । २ । २ । ७९ ॥ यतः स्तोकादेर्निमित्तत्वाद्गुणे विशेष्ये स्तोकादिशब्दप्रवृत्तिः, स गुणोऽसत्त्वं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तेनैवेति-असत्त्वरूपेणाऽयमर्थस्तिरोहितघनादि विशेष्यं स्तोकादिरूपेण सामान्यात्मनाऽभिधीयमानं घनादिरूपव्यावृत्तं स्तोकादिरूपायनं द्रव्यं गुणः क्रिया वा
- 5 यदा प्रतीयते तदा द्रव्याद्यसत्त्वमिति । स्तोकान्मुक्त इति-“असत्त्वे दसेः” इति पञ्चम्यलुप् । असत्त्ववाचित्वादिति-द्रव्यस्यैव विशेष्यसंख्यायोगित्वादिति शेषः । द्वित्वमहत्त्वासम्भवे इति-एकत्वनिबन्धनैकवचनस्याऽप्यसम्भवे औत्सर्गिकमेकवचनम्, स्तोकादिशब्दानां स्तोकार्थाभिधायकत्वेनाऽसत्त्ववाचित्वात् क्रियां प्रति साधकतमत्वामावात् करणत्वाभावे कथमनेन पञ्चमीत्याशङ्कायाममीषां पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या करणत्वमाह-
- 10 यद्वा स्तोकेन राहुणा मुक्तः क्षतीत्यादौ मोचनामोचनलक्षणं क्रियाद्वयं विद्यते । यतः स्तोकेन मुक्त इति-कोऽर्थः १, किञ्चिन्मुक्तः किञ्चिदमुक्त इत्यर्थः । ततश्च कस्यायाः क्रियाया अपेक्षयाऽत्र करणसंज्ञेत्याह स्तोकेत्यादि, स्तोकस्याऽभिनिर्धृतिं निष्पत्तिं स्तोकस्य चाऽनिर्धृतिमनिष्पत्तिमाधित्य स्तोकादीनां करणत्वप्रसिद्धिमाचक्षते पूर्वाचार्याः ।

- ‘ अज्ञाने ज्ञः पृष्ठी ’ । २ । २ । ८० ॥ वेति निवृत्तम् । मिश्रविभक्तिवि-
- 15 धानादिति शेषः । सर्पिषो जानीतेऽत्र “ज्ञः” इत्यात्मनेपदम् । अत्र करणस्य सम्बन्धिविवक्षया सर्पिष इदं धानं नाऽन्यस्येति पृष्ठी सिध्यतीति किमर्थोऽयं योग इत्याह-द्वतीयापवादो योग इति-अयमर्थः, सिध्यति पृष्ठी किन्तु करणविधयां द्वतीया मा भूदित्ययं योगः । सर्पिषामिति-आजगन्पमाहिषाणां धृतानामित्यर्थः ।

- ‘ शेषे ’ । २ । २ । ८१ ॥ क्रियाकारकपूर्वक इति-क्रिया च कारकं च क्रिया-
- 20 कारके ते पूर्वं यस्य न तथा यथा राजपुरुषः । राजा कर्ता पुरुषं विभर्ति अतो राजपुरुष इत्युच्यते । कर्माद्यविवक्षालक्षण इति कर्मादिभ्योऽन्य इति तु विशेषेभ्योऽन्यत्वं विवक्षितं न ॥ सामान्यादनाश्रितविशेषात् कारकादपि । अध्वमणक्रियो यथा राजपुरुष इत्यादि, अध्वमणक्रियो यथा न माषाणामश्रीयादित्यादि । अस्वेदं घृष्टस्य यो माषः प्रवृत्तिनिमित्तं स माषो रूपं यस्य स सम्बन्धविशेष इति-असंबन्धाद् भिद्यमानः
- 25 सम्बन्धः सम्बन्धविशेष उच्यते, यावता सम्बन्ध इत्युक्तेऽपि सिध्येत्, विशेषणपनायोक्तम् । प्रथमापवाद इति-एकद्विषद्वयविति संख्यामात्रमुपादाय नाम्नः प्रधानादप्रधानाद्य सामान्येन प्रथमा विधीयते तत्राऽयं पृष्ठीविधिर्गोणादिति, विशेषणमुपादाय प्रवर्तमानस्तदपवादो भवति ।

‘ रिरिष्टात्स्तादस्तादस्ततसाता ’ । २ । २ । ८२ ॥ परस्तादिति-परः परा वा

प्रकृतिस्ततः " परावरास्तात " " सर्वोदयोऽस्यादौ " इति पुष्पावः । दक्षिणपश्चादिति-  
दक्षिणा च साऽपरा च दक्षिणाऽपरा तस्यां वसति । विप्रभृतयः प्रत्ययाः स्वार्थिका  
दिक्छन्देभ्यो विधीयन्तेऽतस्तदन्ता अपि दिक्छन्दा एतेति " छेपे " इत्यस्याऽप-  
वादः । " प्रैच्छन्त्यर्थः " इति पञ्चमी विधीयते । अत एव दक्षिणा ग्रामाद्रमणीयं,  
दक्षिणाहि ग्रामाद्रमणीयमिति " घाटी० " इति प्रत्ययद्वययोगे षष्ठी न लभ्यते ।  
इत्याह पञ्चम्यपवाद इति ।

‘ कर्मणि कृतः ’ । २ । २ । ८४ ॥ द्वितीयापवाद इति, “ कर्मणि ” इत्यनेन  
प्राप्तायाः । पुत्रपौत्राणामिति-पुत्रस्याऽपत्यमनन्तरं “ पुनर्भूषण० ” इति अच् । पुत्रस्य  
पौत्राः पुत्रसहिताः पौत्रा घेति विधेयम्, इन्द्रे तु “ र्गवाध्यादिः ” इति समाहृतिः स्यात् ।  
पिबतीति पिबः, “ प्रोष्मा० ” इति झः । कृत इति किं ? अयमर्थः, ननु कर्म कारकं  
तच्च क्रियामन्तरेण न सम्भवति । यतः क्रियायाः कारकं कारकं भवति । क्रिया च  
प्रत्ययसहितं बाहुमाक्षिपति, घातोश्च द्वये एव प्रत्यया विधीयन्ते त्यादयः कृतश्च ।  
तत्र “ तं वर्धति० ” इत्यादि क्षापकात् त्यादिप्रयोगे द्वितीयाविधानास्कृत् प्रयोग एव षष्ठी  
भवति किं कृद्गुणेनेति ? नैवम्, कृद्गुणमन्तरेण तद्विप्रयोगेऽपि यत्कर्म तत्राऽपि  
षष्ठी स्याच्चन्निषेधार्थे कृद्गुणम् । कृतपूर्वकमिति-वर्धते कः ? कृत्ता कृतपूर्वा एव  
कृतवानित्यर्थः । के ? कृतपूर्वी कटम् । तत्र यथा चित्रगुरित्यादौ पशुग्रीहिणा स्वाभि-  
सामान्येऽभिहिते विशेषाभिधानाय चैत्रादिः प्रयुज्यते तथाऽत्राऽपि सामान्यकर्मण्य-  
भिहिते विशिष्टकर्मभिधानाय कटादेः केनाऽनभिहितस्य द्वितीयान्तस्य प्रयोगः ।  
कथमिति-त्यागोऽस्याऽस्तीति इति तद्वित्ते-प्रत्ययेऽर्थस्येत्यादि कर्मणि षष्ठी न प्राप्नो-  
त्याशङ्कार्थः । “ भुञ्जभुज० ” इति घिनण् । “ जीण् दक्षि० ” इति “ मौस्तोरिप् ”  
इति यथाक्रमं त्यागीत्यादिषु प्रत्ययाः ।

‘ वैकप्रद्वयोः ’ । २ । २ । ८५ ॥ द्वयोः कर्मणोरिति-ननु कृत इत्यस्यैव षष्ठ्य-  
न्तस्य द्वयोरिति कस्माच्च विशेषणं, तत्राऽपि हि द्वयोः कृदन्तयोरेकं यत्कर्म तत्र षष्ठी  
या भवतीत्ययं सूत्रार्थो यद्वत्, तथा च अथां स्रष्टा, मेवा च यैत्र इत्यादावेव विकल्पाः  
स्यादिति, नैवम्; एवं सति कर्मणि कृतो द्वयोश्च वेत्येकमेकयोगं कुर्यात् । एवं च सति  
एकस्य कृतः कर्मणि नित्यं षष्ठी भवति द्वयोस्तु कृदन्तयोर्वा भवतीति सूत्रार्थं नम-  
स्तार्थस्य सिद्धत्वात् । तस्मात् षष्ठ्यगोयात् कर्मण एव विशेषणं न कृत इत्यस्य ।

अन्यत्रेति-यतः “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन द्वयोरपि कर्मणोः पृष्ठी प्राप्ता पक्षेऽनेन निषिध्यते । अजाया नेतासुध्वमिति, एकत्रेति सामान्येन निर्देशात् प्रधानाप्रधानकर्मणोरविशेषेण ब्रह्मणमित्युभयत्रैवोदाहरति । ननु कर्मणीत्यधिकृतत्वादेकशब्दस्य च सद्वितीयव्यपेक्षत्वादेकत्रेत्युक्तेऽपि द्वयोः कर्मणोरेकतरस्मिन्निति गम्यत एव किं  
 5 द्वयोरित्यनेन ? नैवम्, एवं सति ‘ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधाने कार्यसंप्रत्यय ’ इति न्यायात् प्रधान एव कर्मणि स्यात् । यद्वा गौणादित्यधिकारात् कमपिष्यताऽपि गौण-कर्मण्येव स्यादिति द्वयोरपि प्रधानाप्रधानकर्मणोः पर्यायेण पृष्ठीविकल्पार्थं द्वयोरित्युपादानमित्यदोषः ।

‘ कर्तरि ’ । २ । २ । ८६ ॥ आसितुं पर्याया, “ पर्योवा० ” इति शकः, आ-  
 10 सिका । आसनं, आमना “ निवेत्ति० ” इत्यनः ।

‘ द्विहेतोररुपणकस्य चा ’ । २ । २ । ८७ ॥ नित्यं प्राप्त इति-“ कर्तरि ” इत्यनेन । स्वस्विदमिति-स्वल संख्ये च स्वलतीति “ भूवेव० ” इति बहुवचनादुः । संगृह्यन्ते स्तोकशब्दैर्बहुपोऽर्था अस्यामिति, “ कर्त्तृ० ” इत्यणिः । अगोपालकेनेति-पालयतीति शकः, गवां पालकः “ अकेन क्रीडाजीवे ” समासः । अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छतीति-  
 15 पञ्चमीविधायकं पाणिनिस्तत्रमिदम् । अस्य चाऽयमर्थः-अन्तर्धौ अन्तर्धिषिपये सति वाऽऽत्मनः कर्मतापन्नस्य येनोपाध्यायादिना कर्तृभूतेन पददर्शनं तदिच्छतीत्यर्थः । भिन्नकृतोरिति-ननु पाक इत्यत्राऽपि “ भावाकर्त्रोर्ध्व ” प्रादुर्भाव इत्यत्राऽपि स एव तत्कथं भिन्नकृतोरित्युच्यते ? सत्यम्, धातुभेदाच्चस्याऽपि भेद इत्यदोषः । भेदिका चैत्रस्य चैत्रस्य काष्ठानामिति-भेदयितुं पर्याय इत्येष कार्यं, भावे तु “ लि वेति० ”  
 20 इत्यनेनाऽनप्रत्यय एव स्यात् ।

‘ कृत्यस्य चा ’ । २ । २ । ८८ ॥ मेयो माणवको गाधानामिति-अत्र व्या-  
 धृतेर्गायानामित्यत्र कर्मणि माफल्यं, माणवकास्तु अगोपत्वाद् प्रतिसरेव नास्ति ।

‘ नोभयोर्हेतोः ’ । २ । २ । ८९ ॥ ननु द्विकर्मण्यु घातुषु तापदपं प्रतिषे-  
 धस्तत्रैवोभयप्राप्तिमग्मयात् । तत्र प्रधानकर्मणः कृत्येनैवाभिविहितत्वात् पक्षपिपत्त्वात्  
 25 ‘ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधान एव सम्प्रत्यय ’ इति न्यायान् तस्यादिवद् अप्रधानाद-  
 प्यप्रसङ्गात् कर्तव्यं प्रतिषेधो न्याय्य इत्युभयप्रदहनमतिरिच्यते, नैवम्; द्वितीया बाधिका हि कृत्ययोगे पृष्ठी विधीयते । द्वितीया चाऽप्रधानाद्यया भवति तथाऽप्य पक्षपि

भविष्यति । उपस्थानीयः पुत्रः पितुः-उपतिष्ठते " प्रवचनीयादयः " इति कर्तव्यनीयः,  
अत्र पितुः शब्दात् कृत्यस्य वेति कर्तरि षष्ठी, द्वितीये तु उपस्थीयते मैत्र्यादेर्वाचंति  
आत्मने इति कर्मणि चण्वानीयौ " कर्मणि कृतः " इति पुत्रात् षष्ठी ।

‘ लृनुदन्ताव्ययकत्वानात्प्राप्तुश्चात्प्राप्तुश्चिणकचल्लयस्थ ’ । २ । २ । ९० ॥  
“ केमेणि कृतः ”, “ केतेरि ” इति च प्राप्ताः पठ्या अपवादः । पार्थं पार्थं-“ स्तेय 5  
याऽभीक्ष्णे ”, “ भूषा० ” इति द्वित्वं च । भोक्तुं ब्रजतीति-अत्र हेतुहेतुमद्भावे लृतीया,  
“ तुमोऽर्थे० ” इत्यनेन चतुर्थी वा । सम्पन्नविवक्षायां षष्ठी वा । आहरिष्यतीति  
“ क्रियायां० ” इति णकचि आहारकः ।

‘ कयोरसहाधारे ’ । २ । २ । ९१ ॥ ननु सन्वात्वर्यस्तत्र धातुरेव वर्तते  
कृत्यप्रत्ययस्तु “ केतेरि ” इत्यादिना कारके भावे च विधीयते । तत्र सति प्रत्यय- 10  
विधिरिव नास्ति कथं प्रविषेयः ? सतोऽन्यस्मिन्कर्त्रे इति, नैष दोषः, सदर्थसहचारी  
प्रत्ययोऽपि सन्नित्युच्यते । यद्वा धात्वर्थोऽपि सन्निति प्रत्ययत एव विज्ञायते । नहि  
धातुतः क्रियालक्षणो धात्वर्थो भूतो भवन् भविष्यन्निति वा ज्ञातुं लभ्यः । धातुर्हि  
क्रियामात्रमाह न त्वमुं विशेषम् । स तु प्रत्ययादेव प्रतीयत इति कर्त्रादिकारकवृत्तिरपि  
प्रत्ययः सतीति विज्ञायते । कथमिति-श्रीलितो मैत्रेणेत्पादावपि “ जीनेच्छा० ” इति 15  
क्तो वर्तमानताप्रतीतिरप्यस्ति उत्तरं निषेध इत्याशङ्कार्थः । भूतेऽयं क्त इति-यद्ययं  
भूते क्तः कथं वर्तमानताप्रतीतिः ? उच्यते-वर्तमानमप्ये भूतो भविष्यंश्च कालोऽस्ति,  
अनो भूते क्तः । यथा कर्तं करोतीत्यत्र कटस्य येऽव्ययवा निष्पन्नास्तदपेक्षयाऽतीतरत्वं  
ये च निष्पद्यमानास्तदपेक्षया वर्तमानत्वं ये च निष्पत्स्यन्ते तदपेक्षया भविष्यत्वम् ।  
अहेः सुप्तमिति-सदाधारादन्यत्र धातुः शुभं भवति, यदा कर्तरि क्तत्वाद् इममहिः 20  
सुप्तो देशं यदा कर्मणि तदाऽप्यमहिना सुप्तो देशः । भावे तु “ धा जीवे ” इति वा  
पठ्यामहेः सुप्तमहिना सुप्तमिति । अकमेवाराणसीमिति-वराणां चाऽस्तिश्च वराणासी  
नद्यो ते विद्येतेऽस्यां “ अदरादिभ्योऽम् ” । वृषोदरादित्वाद् इत्स्वदीर्घव्यत्ययेऽनन्तत्वाद्  
द्व्याम् । यद्वा वराण इति वीरणाख्या वराणस्तृणविशेषाः सन्त्यस्यां “ वृणांतेः सृत्, ”  
“ लिन्मन्यनि० ” इति स्त्रीत्वे वराणमाया अद्वयत्वा “ निर्वासादूर० ” इत्यप् । 25

‘ एष्यवृणेनः ’ । २ । २ । ९४ ॥ अतं दायी-अतं धारयन् ददाति । “ मिर्दं  
चाऽऽवयक० ” इति णिन् करोषीति हरसीति पूर्ववद् णिन् ।

‘ सप्तम्यधिकरणे ’ । २ । २ । ९५ ॥ अत्र सत्यये वैयायिके वा सप्तमी ।

‘ नवा सुजर्थैः काले ’ । २ । २ । ९६ ॥ अधिकरणे नित्यं सप्तमी सिद्धे पक्षे षष्ठीविधानार्थम् । बहुव्रीह्याश्रयणं किमिति ? अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाश्रयेण सुजर्थे काल इति कृते यदाऽर्थादिनाऽहि झङ्ग इति द्विसिर्वेति प्रतीयते, तदापि स्यात्तदा  
 5 मा भूदित्येवमर्थे उदाश्रयणमित्यर्थः । द्विः कंसायपाज्यामिति-कंसायेदं कंसीयं “ परि-  
 गामिनि तदर्थे ” इतीयस्ततः कंसीयस्य विकारः “ कंसीयञ्च्यः ” इति ङ्यो यतुक्  
 च । द्विरह्वा झङ्ग इति-अहश्चिकरणमपि अत्राऽऽकृते करणविवक्षामनुभवतीति तृती-  
 यैव भवति । नियमार्थं तु वचनमिति-सुजर्थैरेव योगे काले सप्तमी वा भवति ।  
 सुजर्थयोगे काल एव वा सप्तमी भवतीत्युभयथाऽपि नियमात् प्रत्युदाहरणेषु आधार-  
 10 सप्तम्येव न षष्ठी ।

‘ कुशलायुक्ते नासेचापाम् ’ । २ । २ । ९७ ॥ आयुक्त इति-युजंपी आयुक्ते  
 युजि आयुज्यते स्म, कर्तरि क्तः ।

‘ स्वामीश्वराधिपतिदायावसाक्षिप्रतिभूप्रस्तूतैः ’ । २ । २ । ९८ ॥ सप्त-  
 म्यर्थवचनमिति अयमर्थः स्वाम्यादीनां गवादिसम्बन्धित्वं तन्निष्ठौ हि तेषां स्वाम्या-  
 15 दिभावामावस्तत्राऽस्त्येव षष्ठी, सप्तमी तु क्रियाप्रतीत्यभावाच्चाऽस्तीति पक्षे सप्तमीप्रा-  
 प्यार्थे वचनमिति ।

‘ व्याप्ये के नः ’ । २ । २ । ९९ ॥ वेति निवृत्तमिति-व्याप्योपादानाद्येन  
 चाऽधिकारमेदः । पृथग्योगादिति वा । प्रत्ययस्यार्थः प्रत्ययार्थः । प्रत्ययार्थः कर्ता  
 यस्य धात्वर्थस्य अन्वयनलक्षणस्य स तथा, तेन व्याप्यमाने व्याकरण इति ।

‘ तत्तुक्ते हेतौ ’ । २ । २ । १०० ॥ तेन व्याप्येन युज्यते स्म । तथाऽत्र  
 नानादेशजविनेयानुग्रहार्थं युक्तं, हेतुनिमित्तं कारणमिति-बहुतरत्वायमिति कथनम् ।  
 हेतुशब्दोपादानाच्चिह्न निश्चिद्येव निमित्तमभिप्रेतं न निमित्तमात्रमन्यथा तत्तुक्ते  
 निमित्ते इति कृते दात्रेण धान्यं द्युनातीति निमित्तमप्राप्तवाचिनो दात्रादपि स्यात्स-  
 20 प्तमी । न चोपपदविमर्शः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न मरिष्यतीति याच्यम्, यतो  
 यथा कर्तृकरणयोस्तृतीया विहितेति तृतीयायाः कारकविभक्तिर्यथा, तथाऽत्र गमस्या  
 अपि व्याप्येन युक्त इति कारकश्रुत्या कारकविभक्तिर्यथा । या मृगपदविभक्तिर्यथा  
 कारकगम्योऽपि नास्ति यथा शृङ्गार्यपदादिमिष्येति चतुर्थीति । तस्मादेतदुभयानि-  
 धेयं विशिष्टमेव निमित्तं, यदर्थः क्रियारम्भो तदेवाऽत्र निमित्तमभिप्रेतं न निमित्तमात्रं

इत्यादिवत् । यदा तु सप्तम्यर्थे एवाऽधिश्चब्दस्तदाऽत्राऽप्यन्यमीभाव एवाऽप्यवन्ति प्रद्योत इति । नन्वत्र क्रमेण परस्परमाधाराधेयभावविवक्षायां पर्यायेण सप्तम्यधिकरण एव सप्तमी भविष्यतीति किमनेनेति ? सत्यम् । सम्बन्धविवक्षया पृथपि स्यादित्याह-पृथक्पवादो योग इति ।

- 5 'उपेनाधिकिनि' । २ । २ । १०५ ॥ अत्र यदधिकं तदधिकिन्यारूढमित्याधारविवक्षायां सप्तमी सिद्धैव परं पूर्ववद्विभक्त्यन्तरमाधनार्थम् । अधिको निष्कस्येति-साधुर्भृत्यो राज्ञ इतिवन्निकृष्टशब्दस्याऽधिकशब्देन सह सम्बन्धमावाद् "अधिकेन भूयसस्ते" इत्यनेन निष्कशब्दाच्च पञ्चमी ।

- 10 'यद्भावो भावलक्षणम्' । २ । २ । १०६ ॥ कलायो मात्रेऽपि-कलायो मालवकप्रसिद्धोऽधमघान्पविशेपो मानमेपां स्यात्, "मौत्रद" इत्यनेन मात्रदृ । यद्वेति-अयमर्थो यत्र श्रद्धानां दस्त्रिणां च भुजिक्रियामासनक्रियां च प्रति यथासंख्यं कारकत्वं कोऽर्थस्तां प्रति कर्तृत्वं, तद्विपर्ययोऽकारकत्वं च तत्राऽपि भावो भावस्य लक्षणमित्यनेनैव सप्तमी सिद्धेति यदन्यैः क्रियार्हाणां कारकत्वं तद्विपर्ययो वा यत्र क्रियानर्हानामकारकत्वं, कारकत्वं चेति सप्तमीविधायकं स्रष्टव्यं कृतं तन्नाऽऽत्मजनीयम् । पस्य भावो भावस्य लक्षणं ततो भाववतः सप्तमीष्यते यद्ग्रहणमन्तरेण चैतन्न लभ्यते इत्याह-यद्ग्रहणं प्रकृत्यर्थमिति-यो जटामिरुषलक्षितस्तस्य भोजनमित्यत्र न भावो भावस्य लक्षणमिति तु द्रव्यम् । वृत्तीयापवाद इति-इत्थम्भूतलक्षणेऽर्थे ।

- 20 'गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा' । २ । २ । १०७ ॥ कुताभिद्वयधर्मे-वीधुमत इत्यादिलक्षणाद्विषयित्वस्येयत्तापरिच्छेदस्य योऽध्वनोऽवसानं माङ्गाश्याघन्तः । यद्वाय इति यस्याऽध्वनश्चतुर्भोजनरूपस्य भावेन समनरूपेणाऽपरो भावः साङ्गाश्व-भयनरूपो लक्ष्यते तस्येत्यर्थः । एकोऽर्थो द्रव्यमनेकमेदोऽधिष्ठानं यस्य स एकार्थ-स्तस्य भाव ऐकार्थ्यम् । तद्विभक्तिरिति-अन्यथैकमिभक्तिमन्तरेण मामानाधिकरण्यं न घटेत् । गवामीः श्रीस्तां दधाति "वैकाद्वि०" इति किदुः । सोऽत्राऽस्ति गतुः । अव्युत्पन्नो वा गवीधुमञ्जल्ब्दः । गन्पूतिरत्राऽस्ति विषयतयाऽव्यवितपा वा, "अन्धादिभ्यः" अः, गन्पूतं क्रोशमेकम् । नन्वन्तेनेति-चतुर्षु योजनेषु यत्माङ्गादयं 25 तत्तत्वारि योजनानि ।

'पृष्ठी चाऽनादरे' । २ । २ । १०८ ॥ मत्तम्यामनादरप्रतीतिर्यप्रकरणा-देरित्यर्थमेदास चाप्यबाधकभावोऽस्तीति किं ? पृष्ठे मत्तम्यर्थेन न वा शब्देनेति ? उच्यते-यथाऽनादरादन्यत्र साम्पतः मत्तम्यस्ति । एवं "ज्ञेये" इत्यनेन पृष्ठपि,



तत्रोभयप्राज्ञपि प्रव्रजन् रुदताऽपि लोकेन निरर्त्यमानस्तद्गोदनमनादस्य प्राव्राजीदित्य-  
नादरः प्रकरणादेः प्रतीयत इति यमानेऽर्थे पृष्ठी सप्तमी चाधितेति पक्षे तदर्थं वा वचनम् ।

‘सप्तमी चाविभागे निर्धारणे’ । २ । २ । १०९ ॥ क्षताप्रायते “स्वापा०”  
इति कः पृषोदरादित्वादलोपे क्षत्रं तस्याऽपत्यं “क्षेत्रादियः” क्षत्रियः पुरुषाणामि-  
त्यादिषु क्षत्रियत्वशालित्वं जात्या कृष्णत्वगुणेन, धारनक्रिययाऽऽदिशब्दाद् युधिष्ठिरः  
प्रभृतिसंज्ञया च निर्धारणम् । ननु निर्धार्यमाणस्याऽऽयवस्य समुदायाभ्यन्तरत्वा-  
त्तत्र समुदायस्याऽधिकरणविवक्षायां पृक्षे आखेतिरस्मत्प्रम्याः सिद्धत्वात्, सम्बन्ध-  
विवक्षायां त्ववयवस्य पृक्षस्य आखेतित्वत् पक्षा अपि सिद्धत्वात्किमनेनेति ? तैरम्  
विभागे प्रतिषेधार्थत्वादस्य, ननु सर्वत्रैव निर्धारणस्य विभागरूपत्वेनाऽविभागपूर्व-  
कत्वादविभागग्रहणस्य निरर्थकत्वादविभागग्रहणमामर्ष्यादिवधारणमाधीयते । अरि-  
भागो यत्र शब्दत एव प्रतीयते तत्र निर्धारणे सप्तमीपक्षापिति । यथा क्षत्रियः  
पुरुषाणां पुरुषेऽप्यित्यत्र निर्धार्यमाणस्य क्षत्रियस्य पुरुषशब्दात्पुरुषत्वेनाऽविभाग-  
प्रतीतिः । तेन माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आह्वयतरा इत्यत्र न भवति । न ह्यत्र केनचि-  
त्प्रकारेण माधुराणां पाटलिपुत्रकेभ्यविभागः शब्दतः प्रतीयते । नहि पाटलिपुत्रका  
माधुरा नाऽप्याह्वयतरा इति वाक्याद्भेद एव प्रतीयत इत्याह-शब्दाद्गम्यमान इति-  
गणां कृष्णेत्यादौ विमज्ज्यमाना गौर्गोत्वेन समुदायादविभक्ता काण्व्येन तु विभक्ता  
तस्माद्विमज्ज्यमानस्यैकदेशस्य विभागाभ्यस्य च समुदायस्य यत्र विभागाविभागौ स  
एवाऽन्योर्विषयः । यत्र तु तयोर्विभाग एव न कथञ्चिदैक्यं तत्र पक्षम्येव भवति अत  
एवाऽऽह-पञ्चमीवाचनार्थमिति । अयमर्थनिर्धारणस्य विभागरूपत्वाद्यस्य हि यतो  
विभागस्तस्य तदपेक्षयाऽपधिरूपत्वादपादानत्वात् “पञ्चम्यवादाने” इति पक्षम्यां  
प्राप्तायां यत्राऽविभागोऽपि तत्र तदपवादो योग इत्यर्थः ।

‘क्रियामध्येऽप्यकाले पञ्चमी च’ । २ । २ । ११० ॥ इहस्थोऽयमिति-  
नन्विम्यास इति धनुरुच्यते । यथाऽङ्गराजो महेन्द्रास इति । महानिन्द्रासो यस्येति व्यु-  
त्पत्तेः । धनुश्च व्यघने करणं कर्ता तु मैत्रादिस्तत्कथमुक्तमिन्द्रासो विष्यतीति ? उच्यते-  
इन्द्रास इति क्रियाशब्दोऽयमिति । यः कश्चिदिष्टूनस्यति क्षिपति स मैत्रादिरप्युच्यते,  
यद्वा रुद्धिशब्दत्वेऽपि करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायामिन्द्रासो विष्यतीत्युपपद्यत एव ।  
यथा स्थाली करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्थाली पचतीत्युच्यते । अथ भुक्त्वेति-  
नन्विहस्थोऽयमिन्द्रास इत्यादि क्रियाभेदात् युक्तमिदमुदाहरणम् । इदं त्वयुक्तमिद-  
मुदाहरणम् । इदं त्वयुक्तमप्यमुक्ता मुनिर्ह्यहान्नोक्तेति मुनिक्रियाया एकत्वात् ?

सत्पम् । भुजिक्रियाया एकस्या अपि कालमेदाद्भेदस्य सिद्धत्वादाधारो हि तस्या भिद्यते । अधिकरण एव सप्तमीति-क्रियामध्यव्यवस्थितस्याऽध्वनोऽधिकरणत्वात् सप्तमी सिद्धा क्रोशैकदेशस्याऽधिकरणत्वात् क्रोशेऽप्यधिकरणत्वस्य वक्तुं शक्य-  
त्वात्, द्वयहे पूर्ण इत्यत्र तु पूर्णद्वयस्य यदुपस्थितमहस्तत्र भोक्तेत्यर्थविभागादौपत्ये-

5 पिका सप्तमी सिद्धा । पञ्चमी त्वध्वनोऽपादानत्वात्, क्रोशाधिर्गच्छद्भिः शरैर्लक्ष्यं विध्यतीत्यर्थावगमात् । कालात्तु “ गन्धवपः० ” इति द्व्यहमतिक्रम्य भोक्तेत्यर्थ-  
प्रतीतेः किमर्थोऽयं योग इत्याशेषार्थः । यथा च शरनिर्गमनस्य घनुरपादानं तथा क्रोशोऽपि तस्मादपि हि ते निर्गच्छन्ति । यद्वा क्रोशस्थं घनुरपि क्रोशेनाऽभि-  
धीयते उपचारात् मन्वाः क्रोशन्तीतिवत् ।

10 अस्यैवेति-अपादानस्याऽऽधारस्य वेत्यर्थः । फलभूतेतिक्रियाकारकसम्बन्धो हि कटं करोतीत्यादावध्यस्त, तद्व्यवस्थितस्यै शेषसम्बन्धलक्षणा फलभूता कार्यभूतोत्त-  
राऽवस्था इत्युक्तम् । पट्टी मा भूदिति वचनमिति-अपमर्यो यदा भोजनश्रवणादौ फालाध्वनोः क्रियाकारकजन्यं शेषसम्बन्धित्वमेव केवलं विवक्ष्यते न त्वपादानाधि-  
करणत्वे तदा ताभ्यां पक्षेव स्यादिति सूत्रारम्भः । किञ्च यदा द्व्यहक्रोशशब्दौ द्व्य-  
हक्रोशावेव न तदेकदेशविषयौ तदा नाऽपापो नाऽप्याधारतेति पट्टी प्राप्नोति, किञ्च  
15 क्रोश बाह्यित्वा विध्यति, द्व्यहं बाह्यित्वा भोक्तेति वा प्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति तद्वाचनार्थोऽयं योग आरम्भते । इच्छौ तु पट्टी मा भूदिति पट्टीग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेन द्वितीयाऽपि मा भूदित्यर्थः सिद्धो भवति ।

‘ अधिकेन भूपसरते ’ । २ । २ । १११ ॥ भूयसिस्तुपादानादधिकशब्दे-  
20 नाऽल्पीयानेवोच्यत इत्याह-सामर्थ्यादिति-अत्राऽधिकाधिकसम्बन्धस्य विद्यमान-  
त्वात्सारीशब्दात् “ शेषे ” इत्यनेन पट्टी प्राप्नोति तथाऽधिकशब्दस्य कर्तृसाधना-  
ध्यारूढार्थत्वात् कर्मणीति द्वितीया च । अतस्तयोर्वाधिके सप्तमीपञ्चम्याधनेन विधीयते ।

‘ तृतीयाल्पीयसः ’ । २ । २ । ११२ ॥ सामर्थ्यादिति अल्पीयस इत्यु-  
पादानात्कर्मसाधनो भूयोऽर्थोऽधिकशब्दः प्रतिपचन्य इति । कर्तरि तृतीया सिद्धैव  
30 पट्टीसाधनार्थं तु वचनम् ।

‘ ऋते द्वितीया च ’ । २ । २ । ११४ ॥ न ह्यहं विक्रियत इति-विषया-  
दिभिः कर्तृमित्यर्थः । विक्रियत इति कर्मण्ययं प्रयोगः । कर्मकर्तरि तु “ भूपार्थे० ”  
इति किरादित्वात् क्यप्रतिषेधः स्यात् ।

‘ विना ते तृतीया च ’ । २ । २ । ११५ ॥ विनेति तृतीयान्तमध्यमम् ।  
आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योद्धं समीरणम् ।

स्थानानामभिधातश्च, न विना शब्दमाधनाम् ” ॥ १ ॥

‘ तुल्यार्थस्तृतीयापष्ठौ ’ । २ । २ । ११६ ॥ न तुल्यार्था इति-तुल्या-  
दयो हि धर्मिवाचराः, तुला उपमादयस्तु तुल्यत्वादिधर्मवचना इति न तुल्यार्थाः । 5  
गौणाधिकाराद्येति-प्रधानाद्रोशब्दाच्च भवतीत्यर्थः । तुल्यार्थताऽपि नास्तीति चका-  
रेण परिहारान्तरं समुचीयते इति शेषः । नन्वमन्तरात्पूर्वप्राप्तृतीयाऽनुवर्तते तत्त-  
स्तुल्यार्थेवेति तद्विकल्पे कृते “ शेषे ” इत्यनेन शेषलक्षणा पृष्ठी सिद्धैव किमर्थं तद्वि-  
धानमित्याह-तृतीयेत्यादि । गवां तुल्यः स्वामीति-गवां स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थः ।  
पक्षमस्त्वामी गवां तुल्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा गोशब्दस्य स्वामिशब्देनाऽगोणा- 10  
स्तत्त्वमीमांसिरेव नास्ति ।

‘ द्वितीया पष्ठ्यावेनेनानञ्जेः ’ । २ । २ । ११७ ॥ पूर्वणेति-पूर्वस्यामदूर-  
विन्यां दिशि “ अदूरे एतः ” ।

‘ हेत्यर्थस्तृतीयाद्याः ’ । २ । २ । ११८ ॥ प्रत्यामत्तेरिति-हेत्यर्थस्तु व्य-  
धिकरणाद्देतुमन्मन्वे पष्ठेवाऽस्ति । न तत्र तृतीयाद्या इति सामर्थ्याद्वैत्यर्थः समाना- 15  
धिकरणाद्देतोरपि तृतीयाद्या भवन्तीति । न तत्तरक्षणेन मर्वा विभक्तय इति मर्दविम-  
स्यन्तर्गतत्वात्तृतीयाद्या अपि सिद्धाः किमर्थमिदमित्याह ! अमर्वायर्थमिति-हेतोस्तृती-  
याद्यां, “ ऋणाद्देतोः ” “ शुणादधिषां ” च पञ्चम्यां प्राप्तायामपं विधिरारभ्यत इति ।

‘ सर्वादेः सर्वाः ’ । २ । २ । ११९ ॥ त्रिपाः नवे यस्येति बहुव्रीहौ हेत्यर्थ-  
योगेऽपि न सर्वा विभक्तयः, अन्यपदार्थप्रधानत्वेन भवद्विशीलत्वाद् । गौणे मुख्ये च मुख्ये 20  
कार्यसंप्रत्ययः । कर्मधारये परमसर्वे हेतुं वसतीत्यादि तु भवति । ‘ ब्रह्मण्यता नाम्ने ’ इति  
नोपतिष्ठतेऽथ ।

‘ असत्त्वारोदधाष्टाहसिद्धयम् ’ । २ । २ । १२० ॥ असत्त्वं आरोदधाः, न  
विद्यते सर्वं यस्य स चाऽसौ आरोदधश्च वा । गौणादिति निवृत्तम्-विभक्तिमन्-  
न्धत्वात्तन्निवृत्तावित्यर्थः । अत्र हि यदीनि वचनान्युपात्ताणि, च तृतीयाद्या विभ- 25  
क्तयः । दूरेण ग्रामस्य ग्रामाद्वा-इदं तदिति सर्वनामप्रत्ययमर्शयोग्यार्थमिषायकत्वे-  
ऽप्येतेषां धर्ममात्रेण प्रयोगादसत्त्वरूपार्थमिषायकत्वं न विरुध्यते । तथाऽत्र ग्रामश-  
ब्दाद् “ आरोदधैः ” इति वा पञ्चम्यां पष्ठे “ शेषे ” इति पृष्ठी । अन्तिमाय पथे

इति-अत्रोपपदविमर्शः कारकविभक्तिरिति पञ्चमीं बाधित्वा चतुर्थी । कृयमिति-  
आरादर्धत्वाभावात्कथमेभ्यो द्वितीयाद्या इत्याशङ्कार्थः ।

- ‘जात्याख्यायां नचैकोऽसङ्ख्यो बहुवत्’ । २ । २ । १२१ ॥ वैषयिके-  
धिकरणे सप्तमी, जात्यर्थस्येति-न जातिशब्दस्य तथा सति सम्पन्ना यथा इति यव-  
८ शब्दादेव जातिशब्दाद्बहुवचनं स्यान्न सम्पन्नशब्दाच्चद्विशेषणभूतादिति । जात्यर्थस्य  
तु बहुवद्भावे सम्पन्नादिविशेषणान्यपि सामानाधिकरण्याद्यवादिशब्दोपात्ते जात्यर्थे  
वर्तन्त इति तेभ्योऽपि बहुत्वाशयं बहुवचनमुपपन्नमिति । चेन्नो मैत्र इति-नेह जाति-  
रभिधेया यद्वच्छाशब्दत्वादन्योः जातिर्हि सामान्यमुच्यते । यच्छब्दलक्षणेयधव-  
लधावलेयाधनेकन्यक्तिभेदेषु भौर्गोस्तिपाघनुष्यप्रत्ययकारणमिति । यदि च बालकु-  
१० मारादिभेदेऽनुवर्तमानमभिन्नं रूपं जातिरुच्यते तथा सति नाऽजातिः । कश्चिच्छब्दा-  
र्थोऽस्तीति जातिप्रहणमनर्थकं स्वात्तस्मात् सादृश्यसामान्यमिह जातिर्न स्वरूपसा-  
मान्यमिति । भवत्ययं जातिशब्द इति-गोत्रं च चरणैः सहेति लक्षणेन परमाख्याप्र-  
हणान्प्राधान्येन जातावभिधेयायां भवति । इह तु तद्विशिष्टा प्रतिकृतिराख्यायत इति ।

- ‘अविशेषणे द्वौ चास्मदः’ । २ । २ । १२२ ॥ अनुकरणत्वाद्वास्मच्छब्द-  
१५ कार्या प्रवृत्तिः । अविशेषण इति-अत्र प्रतिषेधप्रधानः प्रसज्यो नञ् । यद्यत्र पर्युदात्तः  
स्याद्विशेषणादन्यस्मिन्निति तदा विशेषणेन विषेनाऽपि प्रतिषेधो विशेषणादन्यस्मि-  
स्तु प्रयुज्यमाने विधिः । कोऽर्थः सत्यप्पस्मदर्थस्य विशेषणे ततोऽन्यस्मिन् प्रयुज्य-  
माने स्यादित्यर्थः । ततश्चाह मैत्रो मयीमीत्यत्राऽपि भिन्नत्वस्य विशेष्यस्य भाषा-  
न्मैत्र इति विशेषणे सत्यपि स्वादिस्थाह-न चरैस्येति । विधेयत्वेनेति-अज्ञातज्ञाप-  
२० नीयत्वेनेत्यर्थः । एकानेकस्वभावस्येति-अपमर्थ एकोऽप्यात्मा यथैकत्वेनाऽनुभूयते  
तथा द्रष्टाश्रोतामन्तेत्यादिनाऽनेकत्वेनाऽपि । न ह्येकान्तेनैकत्वेनाऽनेकत्वेन वेतरवि-  
निर्मुक्तेन प्रतिपत्तिरस्ति । तत्र यथैकत्वेन द्वित्वेन च तस्मिन् विवक्षिते एकवचनं  
द्विवचनं च तथा बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं सिद्धम् ।

- ‘फलगुनीप्रोष्ठपदफल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे’ । २ । २ । १२३ ॥ फलगुनीप्रोष्ठपदे  
२५ इति-प्रवृद्ध ओष्ठो यस्य प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादौ यस्या यपोर्वा “भुप्रोठ०” इति निपात्यते ।

‘गुराघेकश्च’ । २ । २ । १२४ ॥ कारुणिक इति-करुणा प्रयोजनमस्य  
करुणया वा चरति । अयं भवान् इह भवान् = भवेत्वायुष्मदीर्घायुः० ” इमे भवन्त इह  
भवन्तः । पञ्चालानां देशोऽप्युपचासत्यञ्चालाः । गोदौ रुदौ तत्तामीपश्राभोऽपि

विरुध्यते तदेवं क्रमाक्रमभाष्यनेकभेदात्मके वस्तुनि सर्वत्रोपपद्यते । तत्राऽपि इति नैक-  
स्यां व्यक्तौ प्रवर्ततेऽपि तु बहुव्यक्तिविषय एव । एवं दारादयोऽपि पुंलिङ्गाः । यथा द्वौ  
त्रय इति भेदविषया एव । नैकैकविषया, एकविषयत्वेऽपि गुणपर्यायावयवभेदोपादाना-  
द्वस्तुसामर्थ्याद् बहुत्वोपपत्तिः । एवं पञ्चाला इति वस्तुशक्तिस्वाभाव्यादवयवद्वारेण  
5 प्रवर्तते । जनपद इति समुदायद्वारेण । एवं मोदौ ग्राम इत्यादावप्येकानेकसंख्योपपत्तिः ।  
हरीतक्यः फलानीति लिङ्गभेदश्च सर्वलिङ्गत्वाद्वस्तुनः । पञ्चालमधुरे इति पञ्चालादीनां  
बहुत्वविषयाणां समाप्ते उत्तरपदादन्यत्र समुदायाभिधानं न स्ववयवाभिधानमिति  
बहुत्वाभावः । निपतविषयाश्च छन्दश्चकयो भवन्ति । यथा राज्ञः पुरुष इति वाक्ये  
राजशब्दो विशेषणादियोगिनमर्थमाचष्टेष्टुचौ तु तद्विलक्षणं राजपुरुष इति । चञ्चामिरूपो  
मनुष्य इति-सादृश्यान्मनुष्यपृष्ठे च तद्रूपं यश्च विशेषणयोगि । पञ्चालादिशब्दानां च  
10 क्षत्रियाद्यर्थपृचीनामपि सोऽयमित्यमित्यन्वाहुपचाराजनपदाद्यर्थेऽपि वृत्तिरित्युक्तं,  
मुख्योपचरितार्थानुपातिनीत्यादि-अत्र च रूढिः प्रमाणम् । यतो वृद्धव्यवहारान्छब्दार्थ-  
व्युत्पत्तिरिति उच्यते-रूढित्व इति रूढिः शिष्टव्यवहारे प्रसिद्धिः, तच्चलिप्तसंख्यो-  
पादानव्यवस्थेति । सा सा वेदानीं प्रदर्शितेति ।

15 ॥ इति अवचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽध्यायस्य द्वितीय पादः समाप्तः ॥

‘ नमस्तुरसोगतेः कत्वपक्वि रः सः ’ । २ । ३ । १ ॥ नमस्कृत्येति-अनमो  
नमःकरणं पूर्वं “ साक्षादादिः ” इति गतिसंज्ञायां “ गेतिक्त्वम् ” इति सः । नमः  
कृत्येति अत्र नमः शब्दान्तरं न त्वव्ययमिति अमः । “ अनतो छप् ” पुर इति-पृक्  
पिपतीति भ्राजादिनिपातनात् किपि दीर्घत्वे च “ जोष्ठवाडुर ” इत्युरि पूः ततः छप् ।

20 ‘ पुंसः ’ । २ । ३ । ३ ॥ ननु “ पुंसोऽशित्वयोरे ” इत्यत्र रमपहाप सत्त्वं  
मेव विधीयतां किमनेनेति ? सत्वम्, एतद्विना पुंश्वरः पुंष्टिद्विम् इत्यादयो न सिध्य-  
न्तीति आरम्भते । न च वाच्यं “ सौरः ” इति कृत्वे तस्य श्रुत्वपत्तादौ च कृते स-  
र्वाणि सेत्स्यन्तीति, विधानसामर्थ्यात् । पुंस्कार्म्यति-अत्र “ सौः कान्वे ” इति नि-  
यमात् “ नामिनस्तयोः यः ” इति पत्वं न । पुंस्कः पुंस्पाश इत्यत्र तु कृतमपि पत्वं पर-  
25 स्मिन् “ पुंस ” इति सत्त्वे कर्तव्ये “ ज्येष्ठमसद्वृ ” इत्यनेनाऽसिद्धं, यतः रासमपादे सत्त्वा-  
पेक्षया परमपि पत्वं जपमित्यत्र ज्ञातव्यमतः पत्वमर्वाचीनं मत्वं तु परविधिरिति ।

‘ शिरोऽधसः पदे समासैक्ये ’ । २ । ३ । ४ ॥ पदशब्दे पर इति-न च

वाच्यं 'स्वरूपं शुब्दस्ये'ति कृत्रिमाकृत्रिमयोरित्यनेन वा । " सन्दनं परम् " इत्यादिष्वैः परिभाषितस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति । समाम इति वचनादुत्तरपदमन्तरेण च ममात्तस्याऽममरात्तस्य मामर्थ्यं लब्धत्वात् पदग्रहणार्थव्यवहारादिति शिरस्यपदमुत्थानं, अत्र " मेतसी शोण्डायेः " इति मयः, पष्ठीतत्पुरुषो वा । अधः पदमधस्तनं पदमित्यत्र । " अन्येषु प्रवृत्तादिभिः " इति नित्यं से शब्दे बाहुलकाढावयमपि । " कृते हृत्तीशमगासे " इतिवत्समाम इत्युक्तेऽपि तौ चेन्नितिनिमित्तिनापेक्षया ममासे न्त इति स्मर्यते, ऐन्यप्रवृत्तं तु 'त्रिचिन्ना सूत्राणां कृतं'रिति न्यायदर्शनार्थम् । यतः क्ताऽप्याध्यां वृत्त्या कापि शाब्दा वृत्त्या निर्दिश्यत इति न कोऽपि दोषः ।

'अतः कुरुमिहसकुम्भकुशाकर्णापात्रेऽन्यप्यस्य' । २ । ३ । ५ ॥  
अपस्कार इत्यत्राऽयः करोतीत्यर्थकयनमिदं यतोऽयम् अम् कृ अण् इति गमात् । 10  
ततोऽण्वोगे कर्मनिमित्ता पष्ठी न भवति । " ने नाम्येकस्यरात् " इत्यत्र द्वयेऽमोऽनु-  
प्तमासविधानात् । यश्चस्कास इति-णिटो विकल्पेन विधानात्कर्मिर्भवति । पाक्यं तु  
णिकृन्तस्यैव कार्यं यतोऽनुषिष्ये स विकल्पः । अनुषिष्ये तु नित्यमेव । अयंकुशेति-  
अपोधिकारस्याऽविरक्षितत्वात् " भाजगोण " इति क्षीर्न । अयः प्रधान यस्याः ना  
अयः-प्रधाना सा चाऽसौ कुशा चेति कर्मधारयः । अयस्कर्णाति-अय इव कर्णा 15  
यस्या इति बहुमीदौ " नासिकोदर " इति वैरुल्लिखो क्षीः । समुदायस्य तु जाति-  
वाचित्वे प्रतिपाद्ये " पाककर्म " इति नित्यः । अय इव कर्णोऽस्या इत्यपि कृते  
गौरादित्वाद् क्षीः । न स्वयस्कृतमित्यादौ कृष्णातुरुत्तरपदं नास्ति तरुणं मकार  
इत्याह इह कृकर्म्योरिति । कथं पयस्कामेति कमेर्णिडि " क्षीलिकामि " इति णे  
पयस्कामा णिजभावे तु कर्मणोऽणि पयस्कामीति प्राप्नोति । तरुणं पयस्कामे- 20  
त्याह-कमनमित्यादि, अपस्कृम्मीति गौरादित्वाद् क्षीः । शुनस्कर्म इति शुनः कर्णा-  
विर कर्णावस्य ।

'प्रत्यये' । २ । ३ । ६ ॥ अत इतीह नाऽऽधीयते तेन वा स्कल्पेत्यादि  
सिद्धम् । इह प्रत्ययेन समामाससम्भवात् समाम इति तत्सम्बद्धैकैव इति च नाऽनु-  
वर्तते । प्रत्यय इति क्रिमिति-अत्र प्रत्ययग्रहणामात्रे " रोः काम्ये " चेति सार्थं तस्य 25  
चाऽयमर्थः । रोः स्थाने काम्ये चकारात् कसि पकि च सो भवति । तर्हि नियमः  
कथमिति ? उच्यते-कवपकमध्यपतितत्वात् काम्यग्रहणे लब्धे यत्काम्यग्रहणं करोति  
तज्ज्ञापयति रोरेव काम्ये ।

‘ रोः काम्ये ’ । २ । ३ । ७ ॥ नियमार्थमिति-विपरीतनियमस्तु वर्चस्केति-निर्देशात् प्रत्यये रोः काम्ये चेत्येकयोगाभावाद्वा न ।

‘ नामिनस्तथोः पः ’ । २ । ३ । ८ ॥ अत्राजन्ययस्येति वर्तते यतः पूर्व-  
सत्राभ्यां सकारे प्राप्तेऽयं य इति । सार्पिष्क इति-“ प्रेत्ये ” इति सूत्रे पाशकल्पका  
५ इत्युपलक्षणत्वादिकणोऽपि ग्रहणम् यद्वा इकारे लुप्तेऽयमपि क इत्यनेनाऽत्राऽपि पत्वं  
सर्पिषा संस्कृतः “ संस्कृते ” इतीकण् । सप्तमी वाक्ये तु “ संस्कृते भक्ष्ये ” इत्यने-  
नाऽण् स्यात् । धातुष्क इति घनुः प्रहरणमस्येति “ प्रहरणम् ” इकण् ।

‘ निर्दुर्षहिराषिष्पादुश्चतुराम् ’ । २ । ३ । ९ ॥ चतुष्कण्टकमिति-अत्र बहु-  
ब्रीहिः समाहारो वा । समाहारे तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधाद् ङीर्न भवति । कथ-  
१० मिति ?-अपमाश्रयः निर्दुरोः पत्वमुच्यमानमन्यत्वात् कयमत्र, तथा क्षत्र परत्वात्  
पकारात् पूर्वं “ दुरोऽपामन्यत्वात् ” इति प्लुतः व्यणि वृद्धिश्चेति ।

‘ सुचो वा ’ । २ । ३ । १० ॥ सुच इति रेफस्य विशेषणं तेन चतुष्पञ्चवी-  
त्यत्राऽपि विकल्पः । न क्षत्र सुचः स्थाने रेफः । “ रौत्सः ” इति सुचो लोपादतः  
सुजिति प्रकृतिविशेषणं, तत्र च तदन्तविज्ञानमित्याह-सुजन्तानामिति एवं । हि विद्याय-  
१५ माने सुचो लोपेऽपि स्थानिपञ्चावेन सुजन्त एवाऽयं चतुःशब्द इति । न चैवं त्रिष्क-  
रोतीति विशङ्करेफस्याऽपि सुजन्तसम्बन्धित्वात् कस्मात् भवतीति वाच्यमनन्तरे  
कृतार्थत्वादिति ।

‘ चेत्सुस्तोऽपेक्षायाम् ’ । २ । ३ । ११ ॥ प्रत्यययोर्ग्रहणादिति-इह प्रत्यया-  
प्रत्ययोः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः अर्थवद्ग्रहणेनाऽनर्थकस्येत्यनेन च इसुगोः प्रत्यययो-  
२० रेव ग्रहणादिह न भवतीत्यर्थः । केनायत् इति-केनमुद्धमवि फनोऽप्येति क्यप् ।

‘ समासेऽस्मस्तस्य ’ । २ । ३ । १२ ॥ इदमेवेति-ननु परममर्षिः करोति परम-  
धनुष्करोतीति परममर्षिः परमधनुःशब्दयोरित्युपान्तत्वाभावाद्या भूतपकारः उपरपदा-  
र्थप्रधानत्वात्समासस्य, सर्पिर्धनुःशब्दयोरित्युपान्तत्वात्तदाश्रयः यो भविष्यति किं तद्-  
येन प्रापकेन ? न चैवं मति परममर्षिः कुण्डमित्यत्राऽपि प्राप्नोति । सर्पिःशब्दस्य  
२५ कुण्डेनाऽममायात् किन्तु परममर्षिःशब्दस्य । उच्यते, यद्यपि परमं मर्षिः परममर्षिः-  
करोतीत्युपरपदार्थप्रधाने समासे प्रधानस्यापेक्षाया योमान् पत्वं भिष्यति । तथापि  
परमं मर्षिर्धनुः मर्षिः समीपं मर्षिपो निष्क्रान्तमिति परममर्षिःकरोति उपमर्षि

करोति निःसर्पिःकरोत्यत्र न सिध्यति, सर्पिः शब्दस्य करोतिक्रियायाश्च व्यपेक्षाया  
अभावादिति तदर्थमिदं श्रापकमिति भावः ।

‘ भ्रातृप्पुत्रकस्कादयः ’ । २ । ३ । १४ ॥ माघस्कः सघस्क्रीशब्दादेव  
प्रत्यये माघस्कस्य सिद्धत्वात् पृथगुपादानं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तेन मघस्किया  
भावः सघस्क्रीतेत्यत्र न सत्वम् । कौतस्कृतः-गणपाठादण् । अन्यथा “ वेष्टे ५  
मात्र० ” इति त्यच् स्यात् । किञ्च तसन्तस्य प्रथमान्तत्वेन तत् इति पञ्चम्यन्ताद्विधीय-  
मानो न प्राप्नोति, केचित् त्वपञ्चम्यन्तादप्यणमिच्छन्ति । तवस्तन्मते न “ तैत्  
आगते ” इत्यनेन वाऽण् । ननु द्वित्वे कृते एकपदत्वाभावात् कथं “ तैत् आगते ”  
इत्यण् ? सत्यम्, भूतपूर्वकन्यायाङ्गविष्यति । अहस्कः-अहः किरति लिहाद्यचितिकार्यं  
कृगस्तु “ जैतः कृमि० ” इति सिद्धमेव । अयस्कान्तेति-कनै इत्यस्य रूपं कामपते- 10  
स्तु “ जैतः कृमि ” इति सिद्धमेव कामपतेर्वा समस्तार्थमिह पाठः तेन परमायस्कान्त  
इत्यपि भवति । कस्क इति-यद्येवं कः कः कुत्र न घुर्धुरा(यित)यति घुरीयोरो घुरे-  
त्युक्तर इत्यादि कथं ? यतस्तत्राऽपि कस्क इति स्यात् ? सत्यम् परमतामिप्रापेण । ते  
हि भ्रातृप्पुत्र० इदं सूत्रं सन्निविधौ विदधति उतो विरामे विवक्षिते नति “ न सन्धिः ”  
इत्यस्य प्रवृत्तेर्न सत्वम् ।

15

‘ नाम्यन्तरस्याकवर्गात्पदान्तःकृतस्य साः शिङ्मान्तरेऽपि ’ । २ । ३ ।  
१५ ॥ अनुस्वारमवनाश्रित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेत्यर्थः, विसमिति-अव्युत्पन्नो प्राप्ता ।

‘ समासेऽनेः स्तुतः ’ । २ । ३ । १६ ॥ अतए इति वचनात् सकारस्य  
पदमस्यत्वं नाऽस्तीति वचनम् ।

‘ ज्योतिरायुभ्यां च स्तोमस्य ’ । २ । ३ । १७ ॥ ज्योतिः स्तोमं दर्शय- 20  
तीति व्योतिः श्रुतीपादिकर्तृसमूहं दर्शयतीत्यर्थः ।

‘ मातृपितुः स्वसुः ’ २ । ३ । १८ ॥ अकृतत्वात् पदादित्वाच्चाऽप्राप्ते विधा-  
नम् । सूत्रत्वाद् “ आहोन्ते ” इति न प्रवर्तते ।

‘ जलपि वा ’ । २ । ३ । १९ ॥ पूर्वेणाऽप्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । मातुः-  
प्यसेति-“ शर्पसे शृपसं वा ” इति पाथिके रस्य सत्वे चातूरूप्यम् । 25

‘ निनद्याः स्नातेः कौशले ’ । २ । ३ । २० ॥ निष्ण इति, “ वर्षमर्गादातोढोऽश्मः ”



इति उप्रत्ययः, नदीष्ण इति नद्यां स्नातीति " स्थापास्नात्रः कः " इति कप्रत्ययः । नदी-  
ष्णातः प्रतरणे इत्यादिष्ववयवार्थो व्युत्पत्त्यर्थमेवाऽऽश्रीयते । कृतपत्वेन, त्वनेन क्रियासु  
तात्पर्येणाऽनुष्ठातोच्यते ।

५ ' प्रतेः स्नातस्यं सूत्रे ' । २ । ३ । २१ ॥ प्रत्यवान्तरनिवृत्त्यर्थमिति, अन्यथा  
पूर्वसूत्रात् स्नातिरनुवर्तिष्यत एव किं तदुपादानेनेत्यर्थः ।

' वस्त्रः ' । २ । ३ । २३ ॥ विष्टर इति विस्तृणातीत्यच्, विस्तीर्यत इत्यल्  
विष्टार पङ्क्तिरिति-विस्तीर्यते " छन्दो नाम्नि " इति घञ्, विस्तरस्य पङ्क्तिर्विस्तरस्य  
ब्रूहीति वाक्ये तु न घञ् संज्ञाया अभावात् समुदाये नहि संज्ञामन्यते ।

' अभिनिष्टानः ' । २ । ३ । २४ ॥ अत्रोपलक्षणत्वाभिरोऽपि ग्रहः ।

10 ' गवियुधेः स्थिरस्य ' । २ । ३ । २५ ॥ अनयोः सप्तम्यन्तानुकरणयोरपि  
युञ्जब्दस्य यथा प्राप्तः " अद्व्यञ्जनैत् " इत्यनेनैवाऽनुष्टुप् ।

' एत्यकः ' । २ । ३ । २६ । विप्रक्सेनः-विप्रवति परसेनां विप्रूः प्रेरकस्तम-  
श्चति किपि क्प्यां विप्रूची, विप्रुक्षब्दोऽव्ययं वा नानात्वे वर्तते तदश्चति । यद्वा विप्रवि-  
त्यव्ययं सामस्ये वर्तते पञ्चाभिष्वपि बहुव्रीहिः ।

15 ' भादितो या ' । २ । ३ । २७ ॥ विभर्तेः करणेऽनटि " अर्थः " इत्याद्यशौ  
या भरणिः । रोहिष्य इव, रेयस्य इव, भरण्य इव कल्याणिनी सेना यस्येति । पुनर्व-  
स्वनयोराराधितयोः पुनर्वक्षः । शतमिषब्-शतमिषा नक्षत्रमतो म इति व्यावृत्तेर्न  
इषङ्गवैकल्पम् ।

20 ' विकृशमिपरेः स्थलस्य ' । २ । ३ । २८ ॥ नाम्नीति निवृत्तम्-विष्टलादि-  
गृह्यैः संज्ञाया अप्रतीतेः । अत्र विकृशब्दावव्ययानव्ययौ विशेषानुपादानाद्वापि  
गृह्यते, तत्राऽव्ययपक्षे " गतिर्कन्य० " इति " प्रार्थव्य० " इति च तत्पुरुषोऽन्यत्र  
पृष्टीसमासः इत्याह-विगतं वीनां वेति-दीर्घाच्च भवतीति-बाहुलकाच्च इत्यर्थः ॥

' कपेर्गांत्रे ' । २ । ३ । २९ ॥ गोत्रमिहेत्यादि-ननु स्वापत्यसन्तानस्येत्यादि  
लक्षणं शास्त्रीयं ।

25 ' गोऽम्वाभ्यसव्यापद्धिभिभूम्यग्निशेकुशदकुफहुमक्षिपुक्षिपद्भिः पर-

देवेः स्थस्य ' । २ । ३ । ३० ॥ गोष्ठमिति-गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति " र्थादिभ्यः  
 " इति कप्रत्ययः । अभ्यस्यते अपहृवकारितया पञ्चि अभ्योऽपहृवकार्ता तस्याऽप्यं  
 र्थभूतोऽणि आभ्योऽपहृवरूपो धर्मस्तत्र तिष्ठतीत्यधिकरणे तु सर्वत्र " र्थादिभ्यः कः"  
 । अशुभुदमित्यनयोः " क जीशमि० " इति, कौशिक उद्भिदिशेषः । " शङ्खः पत्र-  
 । राजाले, संख्याकीलकनभक्षुषु " सघनीयः मन्थः " य पैबाऽनः " मञ्जोः सौत्रस्य 5  
 पैदिपठि० " इति इत्यथये भक्षिः । पृथक्वने इत्यस्मात् " घेयः पुन् च " इति पुञः ।  
 ह्याऽऽचरति । " कर्तुः किप् " तस्य तुप् पुञ्जतीति " ऐपरेभ्य इः " शुञिः ।

' निर्दुस्सोः सेषसन्धिसाम्नाम् ' । २ । ३ । ३१ ॥ निर्गतः सेषात् ।  
 व्येध इति दुष्टः सेषः, अत्र रेफस्य सकारेऽनेन गिञ्जन्तरत्वात् परतकारस्य परये पूर्व-  
 । कारस्य च " सस्य शेषी " इति पत्वे निष्पेयादयः । 10

' प्रष्ठोऽग्रो ' । २ । ३ । ३२ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्ठः । " उपसर्गावालो कः " न तु  
 ' र्थापा० " इति कस्तस्य नाम पूर्वादाद्योर्विहितत्वाच्चाग्रप्रदये च प्रायेणोपगमस्य न  
 गृहणमित्यस्याऽर्थस्य ह्यापयिष्यमाणत्वात् ।

' भीरुष्ठानादयः ' । २ । ३ । ३३ ॥ सन्ध्ये तिष्ठति " संध्यारथः " इति द्विति  
 कप्रत्यये सन्ध्येष्टु " सैखुरवे कृति " इति सप्तम्यलुप् । अथौ सन्ध्येष्टा सप्तमिः । अन्ये 15  
 लुप्रत्ययान्तस्य षष्ठ्योर्विषयत्वादाकारान्तरः कियन्तोऽपमिति मन्यन्ते । तन्मतं सन्ध्येष्टा  
 इति विमगन्तिः । " साधुरवे कृती " सप्तलुप्, परमंष्टिभित्तयत्र गणपाठमात्रमर्थान्तलुप् ।  
 गौरिपरकः-गौर्या इव सन्धियनी यस्य स " सैरुष्यस्थः " इति टः । " ध्यापो मृदु० "  
 इति इस्वः । प्रतिस्नात्यस्यामिति " र्थादिभ्यः " इति कप्रत्ययः । कुस्मिन्वा प्रतिष्ठा  
 नाचः सेविका । 20

' ह्रस्वान्नाम्नस्ति ' । २ । ३ । ३४ ॥ सर्विष्ट इत्यत्र अहीपरुह इति तम् ।  
 निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो " निस्त्रो गते " यच् प्रत्ययः । अन्तरङ्ग इति-अपमर्थः परत्वा-  
 त्पूर्वमपि प्लुते आमक्याद्याश्रयत्वेन षडिदङ्गत्वं प्लुतस्य-सर्विस्तत्र-ननु सर्पिस्तत्रे-  
 त्यादौ "वेसुसोऽपेक्षया" इति कसपफीति व्याहृत्यैव पत्वव्याहृतेः मिद्वत्वात्किमनेन ?  
 नैवम् । अपेक्षायां प्राप्तिरनेन तु अनपेक्षायामपि श्रद्दस्यते । यथा पश्याऽत्र सर्पिस्तत्र 25  
 यलुपर्वत इति ।

‘ निस्तस्तपेऽनासेवायाम् ’ । २ । ३ । ३५ ॥ निरतपत्-अत्र पूर्वं कृतमपि पत्वं परस्मिन्नडागमे । “ गैपममत् ” इत्यनेनाऽसिद्धम् । निस्तातप्तीति-अत्र शृशं निष्टपतीति वाक्यं कार्यम् । आभीक्ष्ण्ये त्वनासेवायामिति व्यावृत्तयैव निरस्तत्वात् अन्त्यत्वादप्राप्ते वचनम् ।

६ ‘ घस्वसः ’ । २ । ३ । ३६ ॥ अत्र वसो मौवादिकस्य ग्रहः वसिक् आच्छादने इत्यस्य यदृदभावेन नाभिनः सस्याऽसम्भवात् । अदाद्यनदाद्योरिति न्यायाद्वा । यदृपीति-यसतीति क्विपि यृतिः उपः यद्व्य उपो येषु तानि । अत्र नागमरूपे स्याद्विविधौ प्रथमं कृतमपि पत्वं निवर्तत इति प्राग्नागमस्तस्मिन् नाभिनो व्यवधानेऽपि शिद्धान्तरेऽपीति पत्वम् ।

१० ‘ णिस्तोरेषास्वदस्विदसहः पणि ’ । २ । ३ । ३७ ॥ प्रतीपिपतीति-अत्र ‘ ईणक् ’ गताविति लिख्यते तस्य च ज्ञानार्थत्वात् “ संनीकश्च ” इति न गम्भादेशः । ‘ ईक् ’ स्मरणे, ‘ ईक् ’ अध्ययने इत्यनयोस्तु अज्ञान इति विशेषणं नाऽसम्भवात् । अतोऽनयोर्गम्भादेशः प्राप्नोतीत्येतौ न लिख्येते । ‘ ईणक् ’ गतावित्यस्याऽप्यज्ञानार्थत्वविधायामादेशप्राप्तिः । ईडुं इत्यस्य तु ज्ञानार्थत्वविवक्षायामविवक्षायामपि नादेशः ।  
१६ “ ईणिकोर्गोः ” इत्यत इणिकोरेषाऽनुकृष्टत्वात् “ संनीकश्च ” इति चकारेण । सोऽपिपत इति-अत्र यडोऽकारस्य स्थानित्वेन न गुणः । तथा “ ईणान्यन्तः ” इत्यस्यैवाऽयं नियमः, एतद्विषय एवाऽऽजम्मात् ।

‘ सञ्जेर्वा ’ । २ । १ । ३८ ॥ इकारान्तनिर्देशादिति-अत एवेह इकार उच्चारणार्थो न कचिदपि विहितः ।

२० ‘ उपसर्गात् सुगुसुवसोस्तुस्तुभोऽव्यप्यद्वित्वे ’ । २ । ३ । ३९ ॥ व्यन्तानामिति-धात्वन्तरत्यादिति शेषः । अत्रपीति-विशेषविहितत्वेन पूर्वं कृतमपि पत्वं परस्मिन्नडागमेऽसिद्धं स्यादिति । सौति सुवत्योरिति-‘ पुक् ’ प्रसवैश्वर्ययोः इत्यनयोः । सतिस्वपत्योरिति-पूडौ च पूडौक् इत्यनयोः ।

२५ ‘ स्यासेनिसेधसिचसज्जां द्वित्वेऽपि ’ । २ । ३ । ४० ॥ अथ सुस्विणो दुःस्थित इत्यादौ कथं पत्वामावः ? उच्यते-उपसर्गप्रतिरूपका निपाता एते इत्पुपसर्गत्वाभावात्पत्वामावः । व्यन्तानामपीति-णिगः प्रागेवोपसर्गसम्बन्धात् । अपोपदेशार्थमिति-अपोपदेशत्वं च सह इनेन वर्तत इति व्युत्पत्तौ । सेवेति साधितस्याऽपि वा व्युत्पत्तिपक्षे । स्यासजोरिति-उपसर्गस्य नाभिनोऽवर्णान्तेन द्विवचनेनेत्यर्थः ।

नियमवाधनार्थमिति-सेनेस्तु “ निस्तोरेष० ” इति सिद्धं तिष्ठतेस्तु मन् पत्वरूपो नास्तीति ।

‘ अथाद्याश्रयोर्जाधिदूरे ’ । २ । ३ । ४२ ॥ समुदायानुष्ठानावपि व्यभिचारादृङ् इत्यस्यैव ग्रह इत्याह-अवे इति-दूर्यमिति-दुःखेन मम्यतेऽस्मिन्निति । “ सुग-दुर्गमाधारे ” इति सिद्धिः । कर्मज्युत्पत्तौ तु स्वल्पात्, अनित्यार्थमिति-यद्येवं 5 तर्हि वोपादित्येवंविधमतः सूत्रात् पृथगेव कथं न कृतं ? सत्यम्, विचित्रा सूत्रकृतिः ।

‘ सद्योऽप्यतेः परोक्षायां त्वादेः ’ । २ । ३ । ४४ ॥ उपसर्गादित्यनुवर्तते, व्यादादित्यनुष्ठौ तु तयोरेव विधानात् प्रतिमर्जनानर्थक्यं स्यात् ।

‘ स्वस्त्वञ्च ’ । २ । ३ । ४५ ॥ अयिष्विष्वं स्रुत इति-नन्वत्र “ निस्तोरेष ” इति नियमात् मूलधातुसकारस्य पत्वं न प्राप्नोति । उच्यते-स्पर्धे पर इति न्यायादिद्- 10 मेव प्रवर्तते । अभिपस्वञ्च इति अत्र “ स्वस्तेनैवा ” इति परोक्षायाः वा किञ्चम् पक्षे किद्वद्भावाच्च लोपाभावः ।

योगविभागादित्यादि-ननु योगविभागात्परोक्षायां त्वादेरिति नाऽनुवर्तत इति कथं न विज्ञायते ? सत्यम्, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति ।

‘ परिनिबैः सेवः ’ । २ । ३ । ४६ ॥ सेव इति सामान्वोक्तेऽपि पेशुकृति 15 गृह्यते । न तु सेवकृति । कृतस्येत्यनुष्ठेः ।

‘ सद्यसितस्य ’ । २ । ३ । ४७ ॥ स्यतेर्वा नियमार्थमिति-उद्योतकरस्व- 20 द्राऽहसिनोतेरेव ग्रहणं न्याय्यं सयेत्यनेन साहचर्यात् । किञ्च स्यतिग्रहणे नियमार्थता जायते, सिनोतिग्रहणे तु विध्यर्थता । विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायान् । न च बाध्यमेकेनैव सितग्रहणेन स्यतिसिनोत्सुभयस्योपादानाद्विध्यर्थता नियमार्थता- 25 ऽपि स्यादिति । यतोऽर्थैकत्वादेकवाक्यमिति केषांविद्वाक्यलक्षणम् । अर्थैकत्वाच्च सय-सित इति वाक्यसमाग्नौ स्यतिग्रहणार्थं वाक्यान्तरं करणीयं भवतीति सिनोतेरेव ग्रहणम् । मा विपसयदिति-विषयमाख्यत् “ निस्तोरेष० ” अत्र द्वित्वे कर्तव्ये “ णपग-सत्त० ” इत्यनेन पत्वनिवृत्तावन्यस्येति द्विर्वचनम् । व्यसधीयदिति-विषयमैच्छत् 30 क्यन्, क्यनि ईः । पर्यसितायतेति-परिपित इवाऽऽचरत्क्यन्द् “ दीर्घश्चि० ” इति दीर्घः । 25

‘ असौलसिबूसहस्सदाम् । २ । ३ । ४८ ॥ सो हेत्येतयोर्द्वन्द्वे पश्चान्नोऽन्य- 30 पदार्थे । “ सिबूसह० ” लक्षणे बहुव्रीहौ कर्मधारये च पुनर्द्वन्द्वः ।

‘स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा’ । २ । ३ । ४९ ॥ स्तुस्वञ्जोर्नित्यं प्राप्त इति-  
र्गात्सुगिति स्वञ्जयेत्याभ्यामित्यर्थः ।

‘निरभ्यनोश्च स्पन्दस्याप्राणिनि’ । २ । ३ । ५० ॥ पर्युदासोऽयमिति-  
मर्थोऽप्राणिनीति पर्युदासत्वाद्विधिप्राधान्यात् । सम्भावति चैकवाक्यत्वे वाक्यमे-  
5 यथास्याऽयुक्तत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न चेदित्यादिवाक्यभेदस्याऽवश्यमावित-  
ततो यत्र प्राणी चाऽप्राणी च भवति । तत्राऽपि पत्वं भवति । प्रसज्यप्रतिषेधः ।  
प्रसङ्गं कृत्वा प्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधः “अन्वयं प्रवृद्धादिभिः” इति सः । प्र-  
स्तु निषेधकृदित्यत्र तु ते लुभेति प्रतिषेधलोपः । ननु तदा अज्ययस्येति कथं  
लुपः ? उच्यते-समाससम्बन्धी सिरत्र नाऽज्ययस्येति न भवति ।

10 ‘परेः’ । २ । ३ । ५२ ॥ योगाविभागादिति विपरिम्पां स्कन्दोक्तयं  
त्येवरूपात् ।

‘निर्नेः स्फुरस्फुलो’ । २ । ३ । ५३ ॥ निस्फुरतीति नितः सकार  
रुत्वं “शपसे०” इति तस्य सत्वमनेन धातुसकारस्य पठ्यं, “सस्य शपौ” ।  
पठ्यम् । पठ्या भावपक्षे कदाचिद्विसर्गः कदाचिद् “व्यत्यये लुप्ता” इति लोप-  
15 मूर्धन्याभावपक्षे कदाचित्सकारद्वयस्य अवर्णं कदाचिद्विसर्गलोपौ ।

‘वेः’ । २ । ३ । ५४ ॥ स्फुरस्फुलोर्निनिवेरित्येकयोगाभावोऽत्र ।

‘स्कम्नः’ । २ । ३ । ५५ ॥ ननु श्रानिर्देशाद्यत्र आपत्ययस्तत्रैव प-  
्राप्नोति न तु तदभावे विष्कम्भितेत्यादौ ? नैवम् श्रानिर्देशस्य श्रुतिषेधपरतय-  
व्याख्यातत्वात् । विष्कम्भातीत्यत्र क्षुम्नादित्वात् णत्वाभावः । सम्तोर्मा भूदिति-  
20 यदाह चन्द्रो यद्यत्राऽपि स्यात्तदा स्कम्न इति निर्देशेत् । तस्माच्छ्रानिर्देशादन्वय-  
शिति प्रत्यये न णकार इति । शकटस्तु श्रानिर्देशः एष्टुष्ट स्कम्नद्विति मौवादिकनि-  
वृत्त्यर्थमिति । अत एवोत्पलेनाऽपि विष्कम्नाति विष्कम्नोतीति श्रुतिप्रत्ययेऽपि पठ-  
गणपाठाभावात् णत्वं चोदाहृतम् ।

‘निर्हुस्सुधेः समसूतेः’ । २ । ३ । ५६ ॥ सम इति-समतीति प्रयोगैरुदे-  
25 दास्य णमष्टमेत्यजन्तस्य भवति । सूतीत्यादादिकस्य “ईकिस्तिव०” इति स्तिव्यपि  
भवति । सूतिष्यतिसुवतीनां क्यन्तानां च । तत्र “वेधः स्वपः” इत्यनेन पृथग्यो-  
गाश्रान्तोरेव ग्रहणं न धात्वोरित्याहनाम्नोर्ग्रहणादिति-नामग्रहणे च लिङ्गविधि-  
ए-

स्याऽपि तेन सुपमा इत्यादि । धातोरेवेच्छन्तीत्युक्त्वा कर्षं निभूतमित्याद्युदाहृतम् ।  
सत्यमुक्तप्रत्ययात्प्रत्ययेन स्तेरुपसर्गेण योगाद्भविष्यति ।

‘अवः स्वपः’ । २ । ३ । ५७ ॥ निःपुस्त इत्यादौ “क्षानेच्छ०” इति क्तः ।

‘प्रावुरूपसर्गाद्यस्वरैस्तेः’ । २ । ३ । ५८ ॥ शुभ्रादित्वादिति, न्यासे तु  
“चेतुष्पादभ्य एवम्” घृत्तौ तु सप्तसंग्रहाद्यभिप्रायेण “सुभ्रादिभ्यः” इत्युक्तम् । 5  
विसृतमित्यादि-विसरतीति क्तिपि वोन्ते ‘क्विन्ता धातुत्वं नामत्वं च न त्यजन्तीति’  
न्यायादिसृदिन्येवंरूपाद्वातुगात्रादभ्युपगम्ये स्वरदौ प्रत्ययेऽस्तेरिति किमिति व्याघ्रचेर्न  
ह्यङ्गनिकलता । यदा तु कस्तदापि अस्तौ सति यस्वरस्य प्रत्ययस्येति न भिन्तेति  
न ह्यङ्गनिकलता ।

‘न स्तः’ । २ । ३ । ५९ ॥ दधिस्पृष्टे, अत्राऽऽचलौस्पृष्टे स्तः ।

10

‘सिचो घटि’ । २ । ३ । ६० ॥ पत्वमिति “स्यासेनि०” इत्यनेन ।

‘गतौ सेधः’ । २ । ३ । ६१ ॥ ननु कृसरधूमस्वेमरकेमरादिषु प्रत्ययसका-  
रस्य पत्रप्रतिषेधो षक्तव्यः । नैषम्, उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति, पुषघोषनार्थं  
व्युत्पाद्यमाना अपि उणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्ते । इत्थं सति वृक्ष इत्यत्राऽपि  
पत्वं न प्राप्नोति । उच्यते-सर्हि बाहुलकात् पत्वभावः ।

11

‘सुगः स्यसनि’ । २ । ३ । ६२ ॥ अम्पसोऽस्पदित्वाऽप्यथपीति वचनात्  
“वैपसर्गासुग०” इति प्राप्तं निषिध्यते ।

‘रपृवर्णात् नो ण एकपदेऽनन्त्यस्यालचटतवर्गशसान्तरे’ । २ । ३ । ६३ ॥  
ननु ऋवर्णग्रहण किमर्थं ? यतो ऋकागम्ये रेफ लकारम्ये तु लोऽस्तीति वृद्धनादः, ततो  
ऋवर्णेऽपि सन्मध्यव्ययस्थितरेफाश्रयं णत्वं भविष्यति; अत एव पाणिनिनाऽपि 20  
स्याम्यामित्येवोक्तम्, उच्यते-न हि वर्णेऽन्देशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते तद्विभक्त्याद् वर्ण-  
बुद्धेरनुत्पादनात्प्राहि-मांसं न विक्रेयमिति सत्यपि निषेधे गावो विक्रीयन्ते, तत्र  
मांसबुद्धेरभावात् । श्रेयवर्णव्ययधानेऽपीति-प्रसज्यप्रतिषेधादितरेव्ययधानेऽपि भवति ।  
पुष्पातीति-अत्र “वैवर्गस्य०” इत्यनेनैव णत्वे सिद्धे षकारग्रहणं कणमित्यादौ  
व्यवहितार्थं उदर्यं च सत् परत्वात् “ववर्गस्य०” इति बाधित्वा पत्रं प्रवर्तयति । नृमि- 25  
र्भुमिति द्विःप्रयोगो द्विवचनमित्याश्रयणाद्विभक्त्यपदत्रयमित्यर्थः । विरलेनेति-विपूर्णा-

द्रुमे “गुल०” इति निपातनात्, दित्यले । श्रुषीणामित्यादौ दीर्घरूपे स्यादिविधौ  
कर्तव्ये पूर्वकृतमपि णत्वमसिद्धं भवति ।

‘पूर्वपदस्थात् नाम्न्यगः’ । २ । ३ । ६४ ॥ सामर्थ्यादिति-अयमर्थः रुढेन

- पूर्वपदशब्देन उच्यतेपदमाक्षिप्यते, तदन्तरेण तस्याऽसम्भवाच्च नकारस्य विशेषणम् ।  
8 पुष्पणन्दीति-पुष्पच् पुष्प्यन्तीत्यचि पुष्पाणि नन्दयति अण्, ङी, पुष्पणन्दी आचार्य ।  
वत्सक्रपगकार्प्यैर्निश्चिन्ने, दिगम्बरेण तु योपान्त्पः, स च न शिष्टसम्मतः । नाघी-  
णसः-वधस्येयं तस्येदमण् ङीः । “तद्धितस्वरे०” इति पुंवन्निषेधः । श्रगयनमिति-  
शिक्षादिषु श्रगयनपाठादेव णत्वनिषेधे सिद्धे किमग इत्यनेन ? सत्यम्, अबाधकान्य-  
पि ज्ञापकानि भवन्ति । उत्तरपदसम्बन्धी नकारो न भवतीति-“प्रत्ययः प्रकृत्यादेः”  
10 इति न्यायात् । पूर्वणैव णत्वमिति-ननु पूर्वेणाऽपि कथं यतः स्वरपदशब्दस्याऽन्तर्वर्तिनीं  
विभक्तिमाश्रित्य पदत्वमस्ति, तत्स्थत्वाद्देवस्य चेत्येकपदत्वमावादिति । अत्रोच्यते-  
यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनायेकपदत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वामाव इह तु रेकस्य  
व्यभिचारेऽपि नकारस्यैकपदस्थत्वान्व्यभिचारः । यद्वा सित्येवेति नियमेनायनणप्रत्यये  
स्वरपदशब्दस्य पदत्वस्य निरस्तत्वात् पूर्वण भवत्येव । मनोहरा-पुष्पविशेषाः ।

- 15 ‘निष्प्राप्तेऽन्तःस्वदिरकादृग्यन्तद्वारेणुपलक्षपीपूक्षाभ्यो वनस्य’ । २ ।  
३ । ६६ ॥ निष्प्राप्तेऽन्तरो नौपधिवचना नाऽपि वृक्षवचनाः तेभ्यः संज्ञायां कोटरादि-  
नियमेन व्यावर्तितत्वादप्राप्तं णत्वं विधीयते । असंज्ञायामप्येकपदत्वमावादमाप्त-  
मेव । इक्षुशरशब्दावौपधिवचनौ शेषा वृक्षवचनास्तेषां संज्ञायां कोटरादिनियमेन  
णत्वस्य व्यावर्तितत्वादुत्तरेणाऽप्राप्ते विध्यर्थः, असंज्ञायां तूत्तरेण विकल्पे प्राप्ते नित्या-  
20 र्थम् । कार्श्यवर्णमिति-कार्श्यशब्दो वृक्षविशेषवाची अव्युत्पन्नोऽधवा कृष्यते “मोन्दु-  
पान्त्व०” इति के व्यणि धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् कार्श्यगुणयुक्तो वृक्षोऽपि कार्श्यः ।  
पीयुक्षेति-पीयुक्षाशब्दो द्राक्षापर्यायो द्राक्षाविशेषो वा । पीयूच किपि पीः पियं याति  
“पीयूग०” इति किदुः, पीयुं ध्यायति “जातो ओ०” इति ङः ।

- ‘द्वित्रिस्वरौपधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः’ । २ । ३ । ६७ ॥ कोट्र-  
35 वणमिति-केनाऽग्नसा उच्यन्ते-क्रियन्ते “केरव०” इति साधुः केनोद्भवन्त्युच्छब्दा-  
यन्तेऽचि वा । लता वल्लीकर्कोट्यादिका, गुल्मा ह्रस्वस्कन्धास्तरवो बहुकाण्डपत्राः  
केतक्यादयः, एतल्लतागुल्मरूपं द्वयं वीरुषः । उत्पलस्त्वेवं व्याचष्टे-लता गुल्मा-  
स्तेभ्यो विलक्षणा वीरुषः । पुष्पं विना फलमेव यस्य स प्लक्ष्मादिः फली । पुष्पं च

फलं चोपगच्छन्ति पुष्पफलोपगाः " नैम्नो गमः० " इति डे-वृक्षाः पुष्पफलोपगा इति । न चोपगमेचोपगच्छन्ति त एव वृक्षाः किं तर्हि ? येऽप्यन्यतरत् पुष्पं फलं चोपगच्छन्ति तेऽपि वृक्षा एव । तत्र वेतसादयः पुष्पमेव स्तवादयः फलमेवाऽऽप्तादयस्तुभयमप्युपगच्छन्ति । तत्र वृक्षो वनस्पतित्तमवकेष्टितं च न व्यभिचरति । वनस्पतिरवकेष्टी तु वृक्षत्वं व्यभिचरतः । यतः " फली वनस्पतिर्जेषः फलान्न्यस्त- 5 वकेष्टी " इति । अत एव च वनस्पत्यादिग्रहणमकृत्वा वृक्षग्रहणं कृतं तदन्तर्गतत्वादनस्पत्यादेरिति । विदारी-लताभिश्चेपः ।

‘ गिरिनद्यादीनाम् ’ । २ । ३ । ६८ ॥ तूर्यमाण इति-तूर्यं मानमस्येति पाक्षे निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वाभावादप्राप्ते चिरल्पः । तूर्यतेस्त्यानदिश्ये मापमे च " रपृथ्व्यां० " इति नित्यं प्राप्ते । शिखादित्यादिति-अन्यथा बहुस्वरत्वात् प्रायो बहु- 10 स्वरादिकणू स्यात् ।

‘ पानस्य भावकारणे ’ । २ । ३ । ६९ ॥ सौरीत्याणमिति-सौरीरेषु प्रायो भयं पाहुलकादकलं बाधित्वा भवेज्ज् । सुरीराणामिदं " दैत्येण " इति ना ।

‘ देशे ’ । २ । ३ । ७० ॥ योगविभागादिति-अन्यथा ' पानस्य भारकरणदेशे ' इति क्रियेत । तथाऽत्र कर्मसाधनः पानशब्दो गृह्यते, भारकरणप्रधानस्य तु पूर्वेण 15 विफल एव उद्गीनरा इति-उच्यते इति " स्यादित्यर्थः ५ः " वष्टीति किपि गृह्णति गौरादित्वाच्च ह्यागुष्टी नगरी तस्या नसः । गान्धारपः-गन्धारस्याऽपरं वृद्धमत इज् गान्धारिः राष्ट्रक्षत्रियमरूपः ततो गान्धारीणां राजानां, गान्धारे राज्ञोऽपत्यानि वा " गान्धारिसाह्वेयाभ्याम् " " धनऽनोऽश्वा० " इति बहुप्रसिद्धां लृप् । ननु धीरपाणादयः शब्दा मनुष्येषु वर्तन्ते । तत्सामानाधिकरण्यादुद्गीनरादयोऽपि तत्रैव 20 तत्कथमिह देशो गम्यत इत्याह-तात्स्थ्यादित्यादि । अपमर्थः-उद्गीनरादयो हि शब्दाः संज्ञात्वेन पूर्वं देशेष्वेव प्रयुक्ताः पश्चाच्च तत्स्थानमभ्यन्धात् मनुष्येषु तेन मनुष्याभिधानेऽपि तेन मनुष्यदेष्टाभिधानं गम्यते, दाक्षीणां पानमिति-अत्र कर्त्तरि पठ्यी ।

‘ ग्रामाग्रात् नियः ’ । २ । ३ । ७१ ॥ ननु " ईतिस्मारक० " इति न्यायाद्वि-मर्शयुत्पत्तेः प्रागेव समाप्ते निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् " रपृथ्व्यां० " इत्यनेनैव 25 णत्वं सिद्धमेव किमनेनेति ? सत्यम्, निषमार्थं यदि नियो णत्वं स्यात्तदा ग्रामाग्रादेन तेन खरनीमेपनीत्यादौ पूर्वेषां न भवति ।



‘वाह्याद्वारहनस्य’ । २ । ३ । ७२ ॥ चोदव्यं वाह्यमिति-वहेर्होऽर्थे व्याणि वाह्यं बहनाहमिक्ष्वादि तेन यदापि वाहने बहनार्थमिक्ष्वादि वाह्यं नाऽऽरोपितं भवति तदर्थं तु फेवल्लुपकल्पितं भूतलस्य तदापि भवत्येव ।

‘अतोऽहस्य’ । २ । ३ । ७३ ॥ दीर्घाह्नी शरदिति-दीर्घाह्नी, दीर्घाहः, दीर्घाहः रूपवितयम् ।

‘चोत्तरपदान्तनस्यादेर्युवपकाहः’ । २ । ३ । ७५ ॥ प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् । तथाहि-लिखितेषु ग्रन्थेषु “गुणिकारक०” इति न्यायात् स्यादुत्पत्तेः प्राप्तेव समास इत्येकपदात्प्राप्ते व्याघ्रीवत्पामा येषां तानि व्याघ्रीवामाणि व्याघ्रीवामानि वेत्यादिषु स्वदर्शितेष्वप्राप्ते । पाणिनिस्त्वप्राप्ते विभाषां मन्यते । तन्मतेऽपि चापोऽस्त्वनपोर्वापिनौ 10 ग्रीहीणां वापिनाविति यदा क्रियते तदाऽप्राप्ते । अत्रोत्तरपदस्यान्तो नकारो न भवतीति-किन्तु “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति न्यायेन गर्गमय इत्यस्य समुदायस्यैव । व्यङ्घि-चतुरह्नीति अनयोर्भवेऽर्थेऽण्विषये “संवाच०” इत्यनेनाऽऽ अह्नादेः । गर्दभवाहिनाविति-गर्दभान् वाह्यत इत्येवंशीलौ ।

‘कर्णैकस्वरवति’ । २ । ३ । ७६ ॥ न वेदिति-सत्यपि श्रितयानुवर्तने 15 प्रतिषेधस्य प्राप्तपूर्वकत्वात् कर्णमवस्थात् पक्षश्चस्यैव प्रतिषेध इति । स्वर्गकामिणा-विति-मुखेन पुण्यकर्मभिरर्ज्यत इति यजि न्यङ्कादित्वाद्दे तं कामयेते इत्येवंशीलौ । मोक्षकामिणाविति-मुख्यन्ते प्राणिनः कर्ममलकलङ्केनाऽप्रेति “मौवावद्यमि०” इति से । नित्यार्थमिति-अथमर्थः “गुणिकारक०” इति न्यायेन निमित्तनिमित्तिनोरे-कपदस्यत्वाद् “रेपुवर्णा०” इति नित्यं प्राप्त “वोर्चर०” इति विकल्पितं पुनर- 20 नेन नित्यं विधीयते इत्यर्थः ।

‘अदुरुपसर्गान्तरो णहिनुमीनानेः’ । २ । ३ । ७७ ॥ हिनुमीनानिग्रह-णात् समासस्याऽसम्भवात् पूर्वपदस्यादित्यस्य निवृत्तावशिष्टेष्वोपसर्गात् पाठविधिः । हिनुमीनानिग्रहण इति-अथ ग्रहिणोति प्रसीणीत इत्यत्र गुणे ईकारे च कृते हिनुमीने-त्येतद्रूपविरहात् स्थानीवेत्यस्याऽप्यसद्विधौ स्वरस्य स्थानिवद्भवप्रतिषेधात् कथं ण- 25 त्वमित्याह-विकृतस्याऽपीति । प्रवणानि मांसानीति-उप्यत इति वषा भिषाद्यह । आनीत्यर्थप्रत इति-नषानीति समुदायस्याऽर्थवत्त्वादानीत्यस्य पृथगर्थमावादनर्थकत्वमु-पसर्गत्वाभावाद्वा । अत एव प्रवृद्धा इति विग्रहो वृत्तौ दर्शितः ।

‘ नशाः डाः ’ । २ । ३ । ७८ ॥ ग्रनष्ट इति-अत्र “ नैमोऽधुति ” इति नाग-  
मस्य “ नो व्यञ्जनम् ० ” इति लुङ् । ग्रनष्टपतीत्यादि-अत्र परेऽमदित्यन्तराद्गतात् पूर्णं  
कृतमपि पठ्यते पर्यादात्सच्चात् पठ्यते कृतेऽप्येकदेशनिष्ठस्योऽन्यस्यात् प्राप्तमपि श इति  
वचनात् साक्षाच्छकारान्तत्वाभावात् निरर्त्यते ।

‘ नेच्यादापत्तपदनदगदवपीयहीकामूचिग्यातिवातिट्रातिप्सातिस्त्रति-  
हन्तिदेग्धौ ’ । २ । ३ । ७९ ॥ न भातीत्यादि-नन्नेषां मारुषामात्राद्ग्रहणा-  
शङ्काऽपि कृताः ? उच्यते-“ मिग्मिगोऽखिलचलि ” इत्यनेनाऽऽत्रविधानात् । नाऽनु-  
बन्धनार्थ इति-यथा रीत्या घातुपाठे मादित्यपाठि तद्रीत्या यदि घत्रेऽपि क्रियेत त-  
दाऽनुपन्धार्यः स्यात् । अत्र तु विशेषणं ककारेणोपलक्षितो गा इति । ननु “ मत्तम्या  
निर्दिष्टे पूर्वस्य ” तद्याऽनन्तरस्य न व्यग्रहितस्येति न्यायात् प्रथ्यास्यतीत्यादानादा  
व्यग्रधाने न प्राप्नोतीत्याह-आटा व्यग्रधानेऽपीति-अपरमर्थः “ वैदेन्वरे ० ” इति ण-  
त्यनिषेधकपूत्रे आहो घर्जनादाहा व्यग्रधानेऽपि भवति ।

‘ अकृत्वाद्यपान्ते पाठे वा ’ । २ । ३ । ८० ॥ अत्राऽऽकृत्वादिपान्त इति  
सिद्धे मन्त्रद्वयं सुतार्थं, नन्त्रद्वये हि सति क्त्वादेः पान्तस्य च वर्जनं प्रतीयते । एर-  
स्मिन्स्तु क्त्वादेः किंविशिष्टस्य पान्तस्येति प्रतीतिः स्यात् । अवगम्यत् न भविष्यतीति  
न वाच्यम् । कपसिपेत्वादावेवं निधस्वाऽपि दर्शनात् । सौत्रेषु पाठादिति-ननु स्त-  
म्भेर्घातुष्यपाठात् कथं पाठविपर्ययः ? उच्यते-छत्राणां छत्रमेव घातुपदेशः । प्रविशे-  
ष्टेति-‘ निशह् ’ प्रवेशने, इत्यस्य रूपम् ।

‘ द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यन्तिनेः परेस्तु वा ’ । २ । ३ । ८१ ॥ प्राणिनिपतीत्यादौ  
हयोरप्यनेनैव परव द्वित्व इति वचनात् । हे प्राण !-अन्ते “ नोऽऽमन्त्ये ” इति न-  
लोपप्रतिषेधात् नान्तरत्वं सम्भवतीत्यामन्त्ये दर्शितम् । ननु द्वित्वेऽपि कृतेऽन्तेऽपीति  
पचनादन्तेऽपि शब्दादनन्तेऽपि भविष्यति किं द्वित्वेऽपीत्यनेन ? नैसम्, द्वित्वेऽपीत्य-  
स्याऽभावे प्राणिनिपतीत्यत्र प्रथमनकारेऽन्तेऽपीत्यस्य चरितार्थत्वाद्वितीयनकारस्य  
पठ्यं न स्यात् । दवर्गेण व्यवधानात् । अन्तेऽपीत्यत्राऽपि शब्दाभावे द्वित्वेऽप्यन्त एव  
स्यादिति । ननु द्वित्वे सत्पन्तस्यो नकारः कः सम्भवति ? उच्यते-प्राणिनेः मनि  
प्राणिनिपन्तं प्रपुङ्गे णिणि अछोपे किपि प्राणिनिपमाचष्टे णिजि पुनः “ चर्त्तवस्व-  
रादे ” इत्यनेन इति लोपे किपि हे प्राणिण् ! इत्यादायामन्त्यत्वाच्च न लोपा-  
भावे प्राणिनिपन्तीत्यनन्तेऽपि ।

‘हनः’ । २ । ३ । ८२ ॥ प्रधान्तीत्यादौ हन् इत्युच्यमानेऽप्येकदेशविकृतस्याऽन्यत्वात् णत्वं प्राप्नोतीत्याह-हनोऽपीति ।

‘वमि वा’ । २ । ३ । ८३ ॥ पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ।

‘निसनिक्षनिन्दः कृति वा’ । २ । ३ । ८४ ॥ नित्यं भवतीति-“अदुह-  
 ५ पसर्गा०” इत्यनेन शेषः । णोपदेशत्वाद् “अदुर्हपसर्गा०” इत्यनेन गतिकारकङ्क्षु-  
 क्तानामिति न्यायादविभक्त्यन्तैः कृदन्तैः सह प्रादीनां समासे सति निमित्तनिमित्ति-  
 नोरेकपदस्यत्वात् “रूपवर्णा०” इत्यनेन वा नित्यं णत्वे प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

‘स्वरात्’ । २ । ३ । ८५ ॥ “गतिकारक०” इति न्यायाद् “रूपवर्णा०” इति सिद्ध-  
 मेव किन्तु प्रयायिणौ परियायिणावित्यत्र “बोचैर०” इति वा णत्वं स्यात्तन्निवृत्त्यर्थ-  
 १० मिदमारभ्यते । कृद्विषयस्येति-कृतीति विषयसप्तमीयं न निमित्तसप्तमी । तस्मां हि  
 स्वरात् परस्य धातोर्नस्य कृत्त्रिभेदे णस्वमिति सूत्रार्थः स्यात् । न चैतदसम्भवात्  
 भविष्यतीति वाच्यम्, प्रेभ्रनमित्यादावेवंविधस्याऽपि दर्शनात् । तथा च सति न  
 रूपापूग इत्यादि प्रतिषेधेऽनर्थकः । प्राप्तेरभावाच्च हि रूपादीनां कृति निमित्तभूते स्वरा-  
 त्परो धातुनकारोऽस्ति येन प्राप्तौ प्रतिषेधेऽर्थवान् स्यादिति स्वरादिति कृत्कारस्य  
 १५ विशेषणं, न “अदुर्हपसर्गान्तर०” इत्यस्य धातोर्वा “देशेऽन्तरोऽयनहन्” इति  
 प्रतिषेधादनेन हि प्राप्तस्य स प्रतिषेधः । न चाऽन्तःशब्दो धातुर्वा स्वरान्तो वा येन  
 प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यादिति । उपसर्गविशेषणे प्रभुश्च इत्यत्राऽपि स्यात् । कृद्विशेषणमपि  
 न । तस्मिन्नपि कृते कृतो यः स्वरस्ततः परस्य नकारस्येति स्थिते प्रयायीयमित्यादौ  
 प्राप्तिः । प्रहीण इत्यादौ न स्यादिति । प्रकल्प्यमानमिति-वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन  
 २० ग्रहणात् समुदायव्यापारे चाऽवयवस्याऽपि स्वव्यापारानुच्छेदेन व्यापारात् लृकारे  
 उच्चार्यमाणे तदवयवस्य लकारस्थाऽप्युच्चारणमित्यलक्ष्येति प्रवर्तत एव ।

‘नाभ्यादेरेव ने’ । २ । ३ । ८६ ॥ प्रेह्वणमित्यादौ बोचरेति नागमस्य विकल्पो  
 नास्नामिति बहुवचनेन बाधितत्वात् ।

‘व्यञ्जनादेर्नाभ्युपान्त्याद्वा’ । २ । ३ । ८७ ॥ दुर्गहन इति-दुर्मुखतेऽने-  
 २५ नाऽस्मिन् वा “कैरणाभारे” अनद् दुर्मुखतीति नन्धादिभ्यो वा-दुर्गहन इत्यत्र  
 “गोर्धः त्वरे” ऊत् ।

‘जेर्वा’ । २ । ३ । ८८ ॥ शेषेभ्यस्त्विति-नागमरहितेभ्यः ।

‘ निर्विण्णः ’ । २ । ३ । ८९ ॥ गतिकारकेतिन्यायाद् “ ईषद्वर्णा० ” इति सिद्धमेव किमनेन ? सत्यम्, अनेन न्यायेन निर्विण्णवानित्यत्राऽपि स्यात् तन्निवृत्त्यर्थ-  
मिदम् । एते त्रयोऽपि धातूनामनेकार्थत्वाद्द्वैराग्ये वर्तन्ते । निर्विण्ण इति-विद्वद् ज्ञाने  
इत्यस्य सेदृत्वाच्च । अलुचतेति व्यावृत्त्या चाऽप्राप्ता क्तनकारस्य गत्व निपातयते,  
धातुनकारस्य तु “ तेवर्गस्य० ” इति । 5

‘ न रुपापूरभूभाकमयसप्यायवेपो णेश्च ’ । २ । ३ । ९० ॥ रुपा इति  
निरनुषन्धोपादानं रुपादेशस्य रुपांक् प्रथम इत्यस्य च परिग्रहार्थम् । निरनुमिति-  
“ ईषरात् ” इत्यनेन । वेपो विकल्पेनेति-“ कैवञ्जनादेर्नाम्पुत्रा० ” इत्यनेन व्यन्तेभ्य-  
श्चेति-“ णेर्वा ” इत्यनेन ।

‘ देशेऽन्तरोऽयनहनः ’ । २ । ३ । ९१ ॥ स्वरादिति हन इति च यथासंख्यं 10  
प्राप्ते प्रतिषेधः । अन्तर्वर्षण इति-“ ह्येनोऽन्तर्वर्षनान्व० ” इत्यलन्तो निपातयते । वाही-  
केषु देशविषयस्येयं संज्ञा । प्रायणोदेश इति-ईदं, ईण्क् वा, प्रेषतेऽस्मिन्नित्यनदि  
“ त्वैरात् ” इति णत्वे । अयतो तु “ उषसर्गमाऽयो ” इति लृत्वं स्यात् ।

‘ पात् पदे ’ । २ । ३ । ९२ ॥ सर्पिष्णानमिति-नन्वत्र षकाराश्रितं मा भूष्णत्वं  
सर्पिस्थरेफाधितं कथं नहि ? उच्यते-यत्रोत्पद्यमानस्य णत्वस्य निमिचद्वयं भवति तत्र 15  
प्रत्यासत्त्याऽनन्तरमेव गृह्यत इति । सर्पिष्केणेति-सर्पिष्कापतीति मर्षिम्, अम् का धातुः  
अग्रे इति स्थिते क इत्यस्याऽविभक्त्यन्यत्वात् पदस्याभाव इति नाऽनेनत्वप्रतिषेधः ।  
ननु उत्तरपदमपि पदमुच्यते यथा “ वेदतोऽनव्यय० ” इत्यत्र पदे इत्युक्तेऽपि उत्तरपदे  
इति वृत्तिकृता व्याख्यातम्, सद्बुद्धिहाऽपि पदे इत्युक्ते उत्तरपदमपि लप्स्यते तत्कथं  
सर्पिष्केणेत्यत्र व्यावृत्तिः ? सत्यम् ; ‘ नाऽनिष्टार्था ज्ञास्तुप्रवृत्तिः ’ इतिन्यायादेवविधिं 20  
व्याख्यानं न सर्वत्राऽपि युक्तं किन्त्वभिप्रेतसिद्ध्यर्थं कचिदेव । यदा तु कुरित्ताद्यर्थे  
कप् तदा निर्विवादमेव ।

‘ पदेऽन्तरेऽनाद्यन्तद्धिते ’ । २ । ३ । ९३ ॥ यतुरङ्गयोमेन-अत्र “ कैव-  
र्गक० ” इति प्राप्तं निषिध्यते । मायकुम्भस्य वायः मायस्य कुम्भवाय इत्यस्मिन् च-  
अये “ वेत्तयन्तोऽसपे ” इति पदसंज्ञानिषेधेऽपि भूतपूर्वकं पदस्याधीयते । कवर्गक- 25  
स्वरवतीति-कवर्गाश्रितेन विशेषविहितत्वान्न तु “ योचैर० ” इति विकल्पाः ।

‘ क्षुम्नादीनाम् ’ । २ । ३ । ९४ ॥ क्षुम्नेति लुप्तसिन्निर्देशेन धातुग्रहणं न तु

यदलुप्तिप्रत्ययार्थम् । अनुबन्धनिर्देशे हि क्षोभणमित्यत्राऽपि स्यात् । एवं वृत्तुत इत्य-  
त्राऽपि । यद्येवं तर्हि क्षुम्नीत इत्यादौ णत्वशास्त्रस्य परेऽसत्त्वारीकारादौ कृते क्षुम्ने-  
ति-रूपाभावात् प्राप्नोति ? उच्यते-स्वरदेशस्य स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्याऽन-  
न्यत्वाद्वा भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेन चाऽस्याऽऽकृतिगणता द्योत्यते । तेनाऽन्यो-  
5 ऽप्यविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यस्तेन धनदवाचकनरवाहनशब्दस्य न  
णत्वम् । नृनमित्येक इति-अविभक्तिको निर्देशः । अकारान्तस्त्वयं ज्ञातव्यः ।

‘ पाठे घात्वादेर्णो नः ’ । २ । ३ । ९७ ॥ नन्यादिग्रहणं किमर्थं तन्मन्तरे-  
णाऽपि णोपदेशबलाण्णत्वं न भविष्यति, अन्यथा भनित्येव पठ्यते ? नैयम् ; णोपदे-  
शस्य । “ अङ्गुरुपसर्गो ” इति णत्वे फलमस्ति, तथाहुपसर्गपूर्वस्य प्रभणति अनपत्र तु  
10 भनतीति स्यादित्यादिग्रहणं कर्तव्यमेव । पाठ इति किमिति-पाठ इत्यनेन घात्पदे-  
शस्य ग्रहणाण्णकारीयतेरनुपदेशान्नत्वाभावः । अथैते नादय एव पठ्यन्तां तथा च  
सति नेदमारब्धव्यं भवतीत्याह-णोपदेशश्चेति-एवमुच्यते णोपदेशेऽपि ।

‘ पः सोऽष्ट्यैष्ठिषप्चकः ’ । २ । ३ । ९८ ॥ नन्वत्राऽप्यादेरित्यधिकाराभावेऽपि  
पाठबलादेव लपतीत्यादौ पत्वं न भविष्यति किं तेनेति ? सत्यं, परोक्षामुसिकृत-  
15 स्यात् सस्य पत्वे व्यलेपु रित्यत्र फलम् ।

‘ ऋरल्लं कृपोऽकृपीटादिषु ’ । २ । ३ । ९९ ॥ “ दूरादामन्त्यस्य ” इत्यत्र  
ऋद्धिर्भूतस्य प्लुतत्वं वदन् स्वरद्वारेणैव सिद्धे पुनरपि यत् लकारग्रहणं करोति तदेव  
बोधयति ऋत्प्रतिषेधे लतोऽपि प्रतिषेधप्रसङ्ग इति ‘ ऋकारपदिष्टं कार्यं लकारस्याऽ-  
पीति ’ । अचीमल्लपत् अत्र “ ऋटवर्णस्य, ” “ ऋतोऽज ” बलीकृत्यत इत्यत्र “ रिरी च  
20 लुपि ” इति सिद्धम् ।

‘ ओ यङि ’ । २ । ३ । १०१ ॥ निज्जेमित्यत इति-अत्र आदेरित्यस्य परे  
लत्वेऽसत्त्वम् । यङेव नाऽस्तीति-“ न गृणाशुमरुचः ” इति निषेधात् ।

‘ नवा स्वरे ’ । २ । ३ । १०२ ॥ निगाल्यत इति-अत्र निपूर्वाद्भूतो णौ ष्टद्वौ  
लकारो णिलोपश्चेत्पुमयप्राप्तौ नित्यत्वात् पूर्वं णिलोपः । न च ‘ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष-  
25 णम् ’ इतिन्यायेन लत्वस्याऽपि प्राप्तौ तस्याऽपि नित्यत्वं, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणस्य  
प्रतिषेधात् ।

‘ ऋक्छिदादीनां डश्च लः ’ । २ । ३ । १०४ ॥ अर्चैर्वाहुलकात् किङ्क्ष-  
 १ २-३-४५ । २ ७-४-९९ । ३ ४-१-१०१ । ४ ४-१-३८ । ५ ४-१-३९ । ६ ३-४-१३ ।

त्यये श्रफिडः । अर्चरेव के कुत्सादौ के क्रतकः । तृपौ च “छेणीकास्तीक०” इति त-  
 र्परीकं । कपिरशब्दात् के-कपिरकं । नवपूर्वाद्वातेः “गैमिजमि०” इति बहुवचनात् डि-  
 त्यपि अरम् । लिखेः समानार्थात् स्थिर्भिदाद्यद्धि रेखा । वडेः सौत्रात् “कैशूगशलि०”  
 इति अमे गौरादिभ्यां च बडमी । वडेः सौत्रात् “कुलिकैनि०” इति किशि वडिशं ।  
 द्विष्टिमिति ध्वनिमततीति “केचित्” इति डे द्विष्टिमः ।

5

‘अपादीनां पो वः’ । २ । ३ । १०५ ॥ विष्णुं “विष्टपोडव०” इति ।  
 तृतीयं विष्टपं प्राक्यास्त्रिविष्टपमिति पठन्ति ।

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते शब्दानुशासनेष्वचूरिकायां  
 तृतीयः पादः ॥



10

‘स्त्रियां कृतोऽस्वस्त्रादेर्लीः’ । २ । ४ । १ ॥ अतिराज्ञीति-पूजितो राजा  
 स्त्री चेदतिराज्ञीति । “ईशास्वतेः०” इति समासान्तप्रतिषेधः । राजानमतिक्रान्तेत्यपि  
 कृते समासान्तविधेरनित्यत्वमिति काशिका ।

‘अधातूददितः’ । २ । ४ । २ ॥ गोमदादिशब्दोऽप्युदित-अवयवधर्मेण  
 समुदायोऽपि व्यपदिष्यते-अत्रावयव उदित्, वद्धर्मेण समुदायोऽपीत्यर्थः । सुकनित्यादि 15  
 “स्मदतोः” इत्यत्र महत्साहचर्यात् कियन्तस्व कंसो न ब्रह्मन्मित्यर्थस्य ज्ञापित-  
 स्वादत्र न दीर्घः । प्रत्ययस्योदिभ्यादिति-अजादेरित्यत्राऽऽवृत्तिव्याख्यानेन तदन्तस्य  
 ग्रहणे सिद्धे-यदिदं व्याख्यानेन तदुक्त्यन्तरस्याऽपि दर्शनार्थम् । यत् एकस्याऽपि  
 साध्यस्य सिद्ध्यर्थं ग्रहणोऽपि युक्त्य उपन्यस्यन्ते ।

‘अञ्च’ । २ । ४ । ३ ॥ अञ्च इति कृतनलोपाभावस्य धातुरूपस्याऽञ्चेर्निर्देश-  
 स्तेनाऽर्चविवक्षणे नलोपाभावे तदविवक्षणे लोपेऽपि ङीः सिद्धः । अच इति निर्देशे  
 तु “अञ्चू प्रादीर्थञ्च” इतिवत् कृतनलोपस्यैव स्यात् । इत्थं च प्राञ्चीप्रत्यञ्चीत्प्रादी  
 ङीर्नाऽऽगच्छेत् ।

‘णस्वराऽधोपाद्वनोरञ्च’ । २ । ४ । ४ ॥ ननु ‘निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्ध-  
 कस्य’ इति कनिष्ठनिर्णयग्रहणं न श्रामोति ? उच्यते-‘निरनुबन्धग्रहणे कचित्सानुबन्धस्य 25  
 ग्रहणम्’ इति न्यायात् न दोषः । वनोऽन्तस्येति-ननु प्रत्ययस्येति सर्वस्याऽपि श्रामोति

यदलुप्तिवृत्त्यर्थम् । अनुबन्धनिर्देशे हि धोषणमित्यत्राऽपि स्यात् । एवं वृत्तुत इत्य-  
त्राऽपि । यद्येवं तर्हि क्षुम्नीत इत्यादौ णत्वशास्त्रस्य परेऽसत्त्वादीकारादौ कृते क्षुम्ने-  
ति-रूपामावाच प्राप्नोति ? उच्यते-स्वरादेशस्य स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्याऽन-  
न्यत्वाद्वा भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेन चाऽस्याऽऽकृतिगणता द्योत्यते । तेनाऽन्यो-  
5 ऽप्यविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यस्तेन धनदवाचकनरबाहनशब्दस्य न  
णत्वम् । नृनमित्येक इति-अविधत्तिको निर्देशः । अकारान्तस्त्वयं ज्ञातव्यः ।

‘ पाठे घात्वादेणो नः ’ । २ । ३ । ९७ ॥ नन्वादिग्रहणं किमर्थं तमन्तरे-  
णाऽपि णोपदेशमलाणत्वं न भविष्यति, अन्यथा मनस्येव पठ्यते ? नैवम् ; णोपदे-  
शस्य । “ अर्दुरूपसर्गो ” इति णत्वे फलमस्ति, तथाद्युपमर्गपूर्वस्य प्रमणसि अन्यत्र तु  
10 भनतीति स्यादित्यादिग्रहणं कर्तव्यमेव । पाठ इति किमिति-पाठ इत्यनेन घात्पदे-  
शस्य ग्रहणाण्णकारीयतेरनुपदेशाप्रत्वाभावः । अथैते नादय एव पठ्यन्तां तया च  
सति नेदमारब्धव्यं भवतीत्याह-णोपदेशश्चेति-एवमुत्तरं णोपदेशेऽपि ।

‘ पः सोऽष्टवैष्टिचप्यचक्रः ’ । २ । ३ । ९८ ॥ नन्वत्राऽप्यादेरित्यधिकारामायेऽपि  
पाठयलादेव लपतीत्यादौ पत्यं न भविष्यति किं तैवेति ? सत्यं, परोक्षापान्निकृत-  
15 त्वात् सस्य पत्ये व्यलेषुरित्यत्र फलम् ।

‘ ऋरल्ललं कृपोऽकृपीटादिषु ’ । २ । ३ । ९९ ॥ “ शृत्तारंमन्त्रस्य ” इत्यत्र  
आर्द्धजितस्य प्लुतत्वं यदन् स्वरद्वारेणैव निद्रे पुनरपि पत लकारग्रहणं करोति यदेष  
बोधयति आरम्भतिषेधे लृतोऽपि प्रतिषेधप्रमद्व इति ‘ ऋकारावदिहं कार्यं लृकारस्याऽ-  
पीति ’ । अचीफलपत् अत्र “ श्रद्धवर्णस्य, ” “ श्रद्धोऽय ” पलीकृत्पत इत्यत्र “ रिरी चे  
20 छुपि ” इति सिद्धम् ।

‘ ओ पलि ’ । २ । ३ । १०१ ॥ निज्वित्यत इति-अत्र म्मादेरित्यस्य परे  
लस्येऽमप्यम् । यदेव नाऽस्तीति-“ न गृज्यागुमरुचः ” इति विरोधात् ।

‘ नया स्वर ’ । २ । ३ । १०२ ॥ निगात्पत इति-अत्र निरूपार्हो लो श्रद्धो  
लृकारो णिलोपधेयुमपप्राप्तौ नित्यत्वात् पूर्वं णितोषः । न च ‘ प्रत्ययलोपे प्रत्ययपत-  
णम् ’ इतिन्यायेन लृत्स्याऽपि प्राप्नो तस्याऽपि निरुपदे, यनांशये प्रत्ययपतयनस्य  
25 प्रतिषेधात् ।

‘ माकिटादीनां यश्च मः ’ । २ । ३ । १०४ ॥ अनेशांशुलकात् त्रिटद-

त्यये श्रफिडः । अचरेव चे कृत्पादौ के व्रतकः । तृपौ च “रुष्णीकास्तीक०” इति त-  
 र्परीकं । कपिरशन्दात् के-रुपिरकं । नवपूर्वाद्वातेः “गैमिजमि०” इति बहुवचनात् डि-  
 त्यपि अरम् । लिखेः समानार्थात् रिखेर्भिदावडि रेखा । वडेः सौत्रात् “कैशृगुश्लि०”  
 इति अमे गौरादिद्वयां च वडमी । वडेः सौत्रात् “कुलिकैस्मि०” इति किशि वडिशं ।  
 डिण्डिमिति धनिमवतीति “कैचित्” इति डे डिण्डिमः । 5

‘जपादीनां पो घः’ । २ । ३ । १०५ ॥ विष्टंङ्गी “विष्टपोलप०” इति ।  
 वृत्तीयं विष्टपं प्राच्यास्त्रिविष्टपमिति पठन्ति ।

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते शब्दानुशासनेऽथचूरिकायां  
 तृतीयः पादः ॥



10

‘स्त्रिपां वृतोऽस्यस्वादेष्टीः’ । २ । ४ । १ ॥ अतिराज्ञीति-पूजितो राजा  
 स्त्री चेदतिराज्ञीति । “पूजास्तेः०” इति समासान्तप्रतिषेधः । राजानमतिक्रान्तेत्यपि  
 कृते समासान्तनिषेधेनित्यत्वमिति काशिका ।

‘अधातूद्विता’ । २ । ४ । २ ॥ गोमदादिशब्दोऽधुदितिति-अवयवधर्मेण  
 समुदायोऽपि व्यपदिश्यते-अत्राऽन्यत्र उदित्, तद्धर्मेण समुदायोऽपीत्यर्थः । सुकृन्नित्यादि 15  
 “स्महतोः” इत्यत्र महत्साहचर्यात् किमन्तस्य कंतो न ग्रहणमित्यर्थस्य धापित-  
 त्वादत्र न दीर्घः । प्रत्ययस्योदिश्यादिति-अत्रादेरित्यत्राऽऽवृत्तिव्याख्यानेन तदन्तस्य  
 ग्रहणे सिद्धे-यदिर्घं व्याख्यानं तद्युक्तवन्तरस्यापि दर्शनार्थम् । यत एकस्याऽपि  
 साभ्यस्य सिद्धयर्थं षड्वयोऽपि युक्त्य उपन्यस्यन्ते ।

‘अञ्चः’ । २ । ४ । ३ ॥ अञ्च इति कृतनलोपाभावस्य धातुरूपस्याऽञ्चेर्निर्देश- 20  
 स्तेनाऽर्चापिवक्षणे नलोपाभावे तदपिवक्षणे लोपेऽपि ङीः सिद्धः । अच इति निर्देशे  
 “अञ्चू प्राचीर्षञ्च” इतिवत् कृतनलोपस्यैव स्यात् । इत्थं च प्राञ्चीप्रत्यञ्चीत्यादौ  
 ङीर्नाऽऽगच्छेत् ।

‘णस्यराऽघोपाद्धनोरञ्च’ । २ । ४ । ४ ॥ ननु ‘निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्ध-  
 कस्य’ इति कनिष्ठनिर्णयग्रहणं न प्राप्नोति ? उच्यते-‘निरनुबन्धग्रहणे कचित्सानुबन्धस्य 25  
 ग्रहणम्’ इति न्यायात् न दोषः । वनोऽन्तस्येति-ननु प्रत्ययस्येति सर्वस्यापि प्राप्नोति



तत्कथमुक्तमन्तस्येति ? सत्यम्, वात् न वन् इति कृते भविष्यति । अतिशुनीति-  
पूजितः श्वाऽतिश्वा स्त्री चेदतिशुनी । निषमार्थमिति-णस्वराधोपादेव वनो डीर्भवति ।  
तेन सह युद्धेत्यादौ पूर्वेणापि न भवति । विपरीतनियमस्तु " स्त्रियां नृतो० "  
इत्यस्याऽऽरम्भात् न । विपरीतनियमे हि राज्ञीत्यादौ स्वरात् परस्य नकारस्याऽवस्थानात्  
5 " स्त्रियां नृतो० " इत्यनेन चीर्न स्यात् ।

" वा बहुव्रीहेः " । २।४।५ ॥ बहुमेकदश्यरीति-अन्ये चन्द्रगोम्यादयो  
" नोपान्त्यवतः " इति प्रतिषेधमिच्छन्तो बहुमेकदश्येत्येव कथयन्ति, स्वमते तु व्य-  
क्त्या चतस्रस्य प्रवर्तनाच्च निषेधः ।

' ऊर्ध्वः ' । २।४।७ ॥ ऊर्ध्वत्वादेव इति-अपमर्शः, यदि समासान्तविधौ,  
10 ऊर्ध्वत्वादेवं न कुर्यात् किन्तु न इत्येव तदाऽनो वेत्यनेन विकल्पाः स्यान्तु " स्त्रियां  
नृतो० " इत्यनेन नित्यं डीरिति । पञ्चकुण्डोद्येति-ननु लुपः पित्वात् " कैयमानि० "  
इत्यनेन पुंवद्भावः कथं न भवति ? नैयम्, " स्त्रियामूचसोऽयम् " इत्यत्र स्त्रियां विषये  
व्याख्यानात् । विषयव्याख्यानं हि निर्निमित्तत्वार्थम् । ततो यदि पुंवद्भावोऽभिप्रेतः  
स्यात्तदा इयामूचसोऽनिति तन्नैमित्तिकमेव कुर्यात् । ननु इयामिति कृते डीरपि  
15 कथम् ? उच्यते-तदा गौरादौ पठ्येत । निमित्तव्याख्याने हि " मूर्तैः प्रीते "   
इत्यपि तल्लुपि " इयैदे० " इति डीनिवृत्तौ तन्निमित्तकृतमासान्तस्याऽपि निवृत्तिः  
प्राप्नोति । ततश्च पञ्चकुण्डोधा इति विमर्शान्तं रूपं प्राप्नुयादिति समासान्तविधौ  
सन्निमित्तक आदेशो नाऽकारि ।

' अशिञ्जोः ' । २।४।८ ॥ ननु ऊर्ध्वशब्दस्याऽशिञ्जशब्दस्य च बहु-  
20 प्रीतिविशेषणत्वेन समानार्थत्वादेकयोग एव कियताम् ? उच्यते-बहुव्रीहवत्पूज्य इति  
तदन्तस्य विधिः, अशिञ्जोरिति च स्वरूपस्येति योगविभागः ।

' संख्यादेर्हायनाद्वयसि ' । २।४।९ ॥ इत्यपि तल्लुपि वेति-" वर्षा-  
कालेभ्यः " इत्यस्य । शकटाभिप्रायेणेदमुक्तम् । तन्नोद्योतस्तु द्रवहायनशब्दस्य काल-  
वाचकत्वामाद्ये " तत्र कृत० " इत्यनेनाऽण्येच्छति ।

25 ' नोपान्त्यवतः ' । २।४।१३ ॥ उपान्त्यलोपो नाऽस्तीति-" न वमन्त-  
संयोगात् " इति निषेधेनेत्यर्थः । स्त्रियां नृत इत्यस्यापीति-अन्यथाऽनोऽनुपान्त्य-  
वतो वेत्येकयोगः कियेत । अतिपर्वणीत्यत्र अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणात् " गर्थराजोपा० "

भावयोराकारधृतेस्तथैव विद्यमानत्वात् किं तदभावेन चिन्त्यतीति ? उच्यते-आपि सति " दीर्घर्थात् " इति सेलोपः स्याच्चथा सोमपः कन्याः पश्येत्यत्र " लुगोऽनापः " इति शसि लुक् स्यात् ।

‘ गौरादिभ्यो मुख्यान्डीः ’ । २ । ४ । ११ ॥ कवेः शिवेरपत्पं कुर्वादिदुना-  
 5 दीति ज्ये-काव्य शैव्यस्ततो ज्ञायां “ न्यञ्जनात्तद्वित्तव० ” इति यलोपे भावे कावी शैवी । अनन्नाहीभार्य इति अत्राऽनन्नाहीशब्दो व्यक्तौ प्रवर्तितो जातिवाचित्वे तु “ स्वाकाद् की० ” इत्यनेनैव पुंवन्निषेधः सिद्धः । ननु तथापि पृथिवीशब्दस्याऽप्र-  
 हायणीशब्दस्य च स्वतः स्त्रीत्वा “ परतः की० ” इति पुंवद्भावो न भविष्यति किम-  
 र्थमनयोस्तथा पाठः ? उच्यते-नहि सप्रत्ययपाठस्य पुंवद्भावप्रतिषेध एव प्रयोजनं  
 10 किन्तु तद्वितलोपे लुगभावोऽपि । तत्र कचिद्वयं कचिद्वदेकं यथासम्भवमूहनीयं ।

‘ अणजेयैकण्ठस्त्वञ्जटिताम् ’ । २ । ४ । २० ॥ काण्डान् लविष्यामीति  
 काण्डलावी “ कैर्मणोऽण् ” पाणिनीयमिति-पणर्न पणः “ वंभेर्माने ” अल् सोऽस्याऽ-  
 स्ति पणी तस्याऽपरस्य वृद्धं “ ईसोऽण्यत्वे ” अण् पाणिनस्याऽपरस्य युवा “ केत इप् ” ।  
 पाणिनिना प्रोक्तं “ तेनं प्रोक्ते ” इति विषये “ वूनि लुप् ” इति ह्यो लुप्, अन्यथा  
 15 “ वृद्धेऽणः ” इति स्याच्चतो दोषीयः । बहुकुम्भकारा नगरीति-अत्र पहवः कुम्भ-  
 कारा यस्यामिति कार्यम् । यदा तु बहुयः कुम्भकार्यो यस्यामिति कियते, उदा  
 “ शैवित्यपितः ” इति कचि बहुकुम्भकारीकेति भवति ।

‘ वयस्पनन्त्ये ’ । २ । ४ । २१ ॥ द्विर्वा इत्यादि-द्वे वर्षे भूता “ प्रीमि-  
 नि भूते ” इत्यः । उच्चातयेति-उच्चातः श्रेते “ ईर्वादिभ्यः० ” अः ।

20 ‘ द्विगोः समाहारात् ’ । २ । ४ । २२ ॥ सम्पगाद्वरणमेकीकरणं समा-  
 हारः । समाहारद्विगुसंज्ञेति-समाहारविशेषितेन द्विगुना नाम विशिष्यते । अपमर्था-  
 समाहृतं चिना पञ्च रात्रयः प्रिया अस्य पञ्चरात्रप्रिय इत्यादावपि कीः स्यात् । ननु  
 द्वन्द्वसमाहारस्य द्वन्द्वैकत्वेति नपुंसकत्वविधानेन स्त्रीत्वाभावात् समाहार इत्युक्तेऽपि  
 द्विगोः समाहारादिति लप्स्यते किं द्विगुग्रहणेन ? अथोचसार्थमित्यपि न वाच्यम् ।  
 25 तद्वितलुकीति करणात्, नैवम् ; समाहारादित्युक्तौ समाहारान्तात् नाम्न इत्याद्यद्वेव ।  
 ततश्च वाक्यचमविक्रान्ता अतिवाक्यचीति स्यात् । इष्टं चाऽतिवाक्यत्वेति ।

अर्थकथनमिदं प्रवृद्धाऽसौ विलूनश्च स्त्रीचेदिति तु कार्यं, अन्यथा गौणत्वाभावाद्  
 “ गोश्चाऽन्ते० ” इत्यप्रवृत्तौ विलूनशब्दस्याऽकारान्तस्याऽभावाद् ङीर्न स्यात् ।

- ‘ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजात् ’ । २ ।  
 ४ । २९ ॥ केवलीति-केव्यते सेव्यते केवलिभिरिति “ मृदिकन्दिकुण्डि० ” इत्यलः ।  
 5 मामकशब्दादिति-ननु कथं मामकग्रहणं नियमार्थं शोभनो मामकोऽस्याः सुमामके-  
 स्त्रय तदन्तविधेरिष्टत्वाद्विषयताऽप्युपपद्यत एव । विधिनियमसम्भवे हि विधिरेव  
 ज्ञायस्त्वात् । सत्यामपि वा नियमार्थतायां विपरीतनियमः कस्मान्न भवति । मामक-  
 शब्दस्यैव नाम्नीति ? अत्रोन्यते-इह प्रकरणे तदन्तविधेरिष्टत्वेऽपि मुख्यधिकाराद-  
 मुख्यमामकशब्दान्तात् स्त्रीः । केवलैरेव चैतैः संज्ञाप्रतीतिर्न त्वमुख्यतदन्तैः । अत  
 10 एव केवला एव केषलादय उदाहृता न कृतसमासा इत्युपपद्यत एव नियमार्थता ।  
 विपरीतनियमोऽपि न भवति । तथाहि-केवलादीनामपि संज्ञायां ङीर्निवर्तितः स्यात् ।  
 वचनारम्भसामर्थ्यात् संज्ञाऽपि बोध्यतेति तेषां वैषम्यं स्यात् । यथोक्तनियमे तु न  
 किञ्चिन्नोपपद्यत इति । अपरीति-विपरीत्यपि परस्वस्य समासेऽपरी । भेषजीति-‘भेषू-  
 श्’ भये, षमि भेषं जयति “ केषित् ” इति डे ।

- 15 ‘ भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककटकपरात् पक्षाघपन-  
 स्थूलाकृष्टिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे ’ । २ । ४ । ३० ॥ कुण्डीति,  
 इह कुण्डशब्दस्य ङीविधानं विस्पष्टार्थमेव । जातिवचनात् “ जाते० ” इत्यनेनैव  
 सिद्धत्वात् । कुशान्येति-काष्ठमयी तदाऽऽकृतिर्वलावा । नागेति-न अगः “ नरादयः ” ।

- ‘ नचा शोणादेः ’ । २ । ४ । ३१ ॥ चण्डीति-कीपनायामने न विकल्पो गौर्या  
 20 तु गौरादिपाठात् नित्यं ङीः । असलशब्दो वक्रार्थोऽत्र द्रष्टव्यः, पक्षिश्रेपे तु गौरादौ ।  
 भरोर्भेजती भरुज अपि विश्लेषो भरुजेति तु पाठान्तरम्, ‘ भृजैद् ’ मर्जने, णिगन्दा-  
 दचि । अत एव पाठाद् रेफात् परतो दीर्घ ऊकारागमे भरुजाः स्नेहमृष्टाः किल  
 तण्डुलाः । धृजन्तीति-केवलस्य हन्शब्दस्याऽप्रयोगाच्चदन्तमुदाहरति ।

- ‘ इतोऽस्त्यर्थात् ’ । २ । ४ । ३२ ॥ अश्तोर्मार्षा, अमेदोपचारेणाऽश्वतीति  
 25 अग्निमार्षा अप्राप्तमपि धवयोगात् स्त्रीत्वम् । अश्वतिर्नाग्युर्मर्षाऽग्निस्तेषां भार्याऽमेदोप-  
 चारेण अश्वती । कथमिति-अत्राऽपि क्तिप्रत्ययोऽस्तीत्याशङ्क्यार्थः । अन्येति-  
 पाणिनेः पूर्वे । ‘ ननु कृच्छेषा उणादय ’ इति न्यायान् कृदन्तेभ्यधेत्पनेनैवाऽश्वति प्रभृती-

तां क्षीर्माविष्यति, किं तेषां पृथगुपादानेन ? सत्यम्, तन्मते उणादीनामश्र-  
पोप्यन्तानामेव भवति; तेनाऽणीत्यद्रित्यादिषु क्षीर्मा भवति ।

द्वेतेः ' । २ । ४ । ३३ ॥ पादाभ्यां हन्यते " ऋगदिभ्यः ", " हिमैद्विति० " ।

क्तेः शस्त्रे ' । २ । ४ । ४ । ३३ ॥ शक्तिशब्दस्य व्यञ्जत्वाद्व्यर्थत्वादिति ५  
। आप्ते शस्त्रवाचिनो विकल्प आरम्भत एव ।

परादुतो गुणादन्वरो ' । २ । ४ । ३५ ॥ अर्थे कार्यामम्भशब्द इत्या-  
। योगाद्योपचाराद्गुणवचनः शब्दो गुण इत्युच्यते । स्त्रीत्यायोमादिति-उका-  
। स्त्वधिधानादिर्यर्थः । यद्यपि महत्त्वरूपस्याऽकाशगुणस्याऽपैतीति विशेषणं  
तथाप्यात्रादिस्थितनीलादिगुणस्य घटमानकं सर्वस्याऽपि विशेषणं भवति; 10  
यच्चिह्नोऽन्द्रक इति विशेषणं चिह्नं कृतं चन्द्रकोऽयं गौरिति, यथादुगोस-  
। न्द्रकोऽयमित्युच्यते तथाऽत्राऽपि भविष्यति ।

यतैतहरितभरतरोहिताद् घर्णात्तो नञ् ' । २ । ४ । ३६ ॥ वाऽधिकार-  
। प्रत्ययविधिनैव सम्प्रच्यते ।

सहजश्रुविद्यमानपूर्वपदास्त्वाद्वादकोकादिभ्यः ' । २ । ४ । ३८ ॥ 15  
। यमानशब्दानां पूर्वपदरूपाणां यर्जनात् मध्यपदेन स्वाङ्गस्य व्यवधानेऽपि  
। यथा विद्यमानं कस्याणं सुखं यस्याः सा विद्यमानकल्याणमुतेति ।

तसिकोदरोष्ठजङ्घादन्तर्कणवृद्धाङ्गगात्रकण्ठात् ' । २ । ४ । ३९ ॥  
। किति-सहस्य सो विकल्पेन भवतीत्यत्र न ।

खमुखादनाम्नि ' । २ । ४ । ४० ॥ संज्ञाशब्दा एते इति, न ॥ 20  
। इत्यर्थः ।

पृच्छात् ' । २ । ४ । ४१ ॥ नासिकादिनियमात् निवृत्तौ वचनम्, यद्येवं  
। दे सत्र एव कुतो न पठ्यते ? किमर्थं पृथगुदिरूपत इति ? उच्यते-पृच्छादि-  
। चरत्राऽनुवृत्त्यर्थम् ।

तत्परमणिविपश्चारादेः ' । २ । ४ । ४२ ॥ " न सप्तमीन्द्वादित्यत्र " इत्य- 25  
। पृच्छीत्यादिषु भष्यादिशब्दानां पूर्वनिपातः ।

‘पक्षाचोपमादेः’ । २ । ४ । ४३ ॥ “कचरत्नेषु विपक्षरादेः” पक्षाचोपमादेस्तु इत्येकयोगाकरणात् स्वाङ्गादिति निवृत्तम् । उल्लङ्घ्येव पक्षावस्था इति—अत्र उल्लङ्घ्यशब्द उल्लङ्घ्यपक्षे उल्लङ्घ्यपुच्छे च वर्तते । यथोद्भूतशब्दे उल्लङ्घ्यशब्द उपमानं भवतीत्युल्लङ्घ्यः इव पक्षावस्था इत्यादिविग्रहः । उल्लङ्घ्येव पक्षावस्थादि त्वर्थक्यनम् ।

5 ‘क्रीतात्करणादेः’ । २ । ४ । ४४ ॥ केचिच्चिति—तन्मतेऽपि प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागिति समासो बहुलाधिकाराद्यभ्यते । मन्मतेऽपि बहुलाधिकाराभ्येनातयैव ।

‘क्तावरूपे’ । २ । ४ । ४५ ॥ अभविलिप्तीति—पूर्वपदस्य क्तान्तेन समासः । क्षयविलिप्तीति—क्षयान्तेऽल्पार्थस्य गम्यमानत्वादल्पशब्दस्याऽप्रयोगः ।

10 ‘स्वाङ्गावेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः’ । २ । ४ । ४६ ॥ पूर्ववत्पारिभाषिकं स्वाङ्गम् । क्तान्ताद्वहुव्रीहेरिति—कृतादिवर्जितो यः क्तान्तो विशेषणमिति न्यायात् सोऽन्ते यस्य बहुव्रीहेः । इत्याभ्यां पतितेति—कार्यमन्यथाऽदन्तत्वाभावेनैव वीप्राप्तिर्नास्ति ।

15 ‘अनाच्छादजात्यादेर्नञ्चा’ । २ । ४ । ४७ ॥ मासयातेत्यादिषु—माससंबन्धस्मरशब्दयोः कालवचनत्वाद्बहुसुखदुःखानां च गुणवचनत्वाच्चनस्त्वभाववचनत्वाद्

20 ‘पत्युर्नः’ । २ । ४ । ४८ ॥ पत्युरिति पञ्चम्यन्तमधिकृतस्य बहुव्रीहेर्विशेषणं तेन च तदन्तविधिरित्याह—पत्यन्तादिति । बहुस्पूलपतिः पुरीति—स्पूलाः पतयो यास्तां ताः स्पूलपतय इति कृते पत्युर्न इति न विकल्पनाद्बहवः स्पूलपतयो पस्याम् । मुख्यो न भवतीति—द्वितीयेन बहुव्रीहिणा बाधितत्वात् । पत्यन्तो न भवतीति—किं

25 ‘सादेः’ । २ । ४ । ४९ ॥ सह विद्यमानवचनो, न तु तुल्ययोगवचनः सपत्न्यादाविति निर्देशात् । तुल्ययोगे हि पूर्वेण शब्देन सह पतिशब्दस्य नकारो न भवति यत्राप्ये सपत्नीति निर्देशो न स्यात् । ननु सादेः पत्युर्न इत्येकयोगो त्रिषीपतां सादित्वेन बहुव्रीहावपि अन्यस्मिन् वा भविष्यति ? नैवम्, मुख्यपतिरपि कारात् सादादेव स्यान्न तु बहुव्रीहौ । पृथग्योगे तु पूर्वपदे मुख्यपतिरिति बहुव्रीहिमामस्यैव विशेषणं न पत्युः ।

‘सपत्न्यादौ’ । २ । ४ । ५० ॥ समावार्थमिति—यमादिषु पत्नीशब्दस्याऽ-

पाठादित्यर्थः । पुंस्त्रोत्रप्रतिषेधार्थं वेति—“ परंतः स्त्री० ” इति “ जातिश्च णि० ” इति च आप्तस्य ।

‘पाणिगृहीतीति’ । २ । ४ । ५१ ॥ पाणिगृहीतीति—इति—प्रकारो येषां ते तथा जम् स्रजत्वात् लुप् ।

‘पतिवत्त्यन्तर्धत्त्यौ भार्यागर्भिण्योः’ । २ । ४ । ५३ ॥ अधिकरणप्रधा- 5 नादपीति—“ तदस्यऽस्त्यस्मिन् ” इत्यत्र तदिति प्रथमान्ताद्विहितत्वेनाऽप्राप्त इत्यर्थः ।

‘जातिरयान्तनित्यस्त्रीशृङ्गात्’ । २ । ४ । ५४ ॥ जातिः सामान्य-  
मभिधायिष्यतिप्रसयनिबन्धनमर्थस्तत्र च कार्यासम्भवात्तद्व्यापिनो ग्रहणमित्याह—  
जातिवाचिन इति । सकृदुपदेश्यव्यङ्ग्यत्वे इति—उभयोरपि सम्बध्यते । पात्रीति—  
अव्युत्पन्नोऽयं “ हुंयामा० ” इति प्रत्ययान्तो वा । ग्रहन्तस्य तु टिङ्गारा 10  
ङीः सिद्ध एव । ब्राह्मणीति—अयमप्यव्युत्पन्नः विक्रमेति निपातो वा । ब्रह्म अणति  
कर्मणोऽणि पृषोदरादिनिपाते, अपस्याणि याज्यन्तस्वाद् ङीः सिद्ध एव । बहुव्रीहि—  
“ नाऽपिपादौ ” इत्यनेन न पुंस्त्रिषेधः । तत्र पूरण्यवन्तस्य ग्रहणात् । यद्यपि कठाद-  
योऽपि ब्राह्मणविशेषास्तथापि कठादीनामत्रिलिङ्गत्वं न, यथा कठेन श्रोतं घेययधीते वा  
कठं ब्राह्मणकुलमिति तुयं जातिलक्षणं विधेयमेव । कुटीनि—मत्तान्तरेण कुटीशब्दस्य 15  
नित्यस्त्रीत्वं स्मरते तु ‘गृहे कुट’ इति लघुणेन पुंस्त्रीत्वमिति, मत्तान्तरेणेदं दर्शितम् ।  
कथं सुपर्णाति—सुपर्णशब्दस्यैव जातित्वं तस्य च कृते समासे मुख्यत्वमित्यभिप्रायः ।

‘पाककर्णपर्णवालान्तात्’ । २ । ४ । ५५ ॥ आखुर्कर्णीति—आखोः कर्णं  
इव कर्णपत्रं यस्याः । ‘सल’ गती सत्यत इति धनि सालो दन्त्यादिः ।

‘असम्भन्त्राजिनैकशणपिण्डात् फलात्’ । २ । ४ । ५७ ॥ पिण्डफलेति— 20  
पिण्डाकाराणि फलान्यस्याः, पिण्डफला कटुतुम्बी । यत्रिपण्डुः—“ कटुकालाश्रुती  
तुम्बी, लब्धा पिण्डफला तथा । ”

‘धवाद्योगादपालकान्तात्’ । २ । ४ । ५९ ॥ सम्बन्धादिति—सम्बन्धश्च  
सम्बन्धनमपेक्षते, स च प्रत्यासन्नत्वादवस्यैव विज्ञायते, तेन ध्वनेन स्त्रियाः सम्बन्धा-  
दित्यर्थः । कौमारीति—कुमार्यैव प्रतीयते । योगात् सोऽयमिति—अत्र सोऽयमित्यभि- 25  
सम्बन्धेन वृत्तिर्वेदितव्या । न खयमेवाऽयिसम्बन्धस्तस्येदमिति, किन्तु सोऽयमित्यपि।

अभेदान्न भेदस्य निवृत्तत्वात् उद्दिष्टानुपपत्तिः । व्यतिरेकविवक्षेति-प्रपञ्चस्येयमिति भेदविवक्षेत्यर्थः ।

‘पूतकतुष्टपाकप्यग्निकुसीतकुसीदादौ च’ । २ । ४ । ६० ॥ ननु कुत्सि-  
दादौ चेति-पञ्चमीनिर्देशादकारः प्रत्यय एव विज्ञाप्यते । ततश्च ङीः, ऐकारश्चप्रत्ययौ  
॥ भवत इति द्वयार्थः कथं न लभ्यते ? कथमुक्तमैकारश्चाऽन्तादेश इति ? नैष दोषः  
“ एवेऽप्राप्यी ” इति निर्देशात् । न द्वैकारस्य प्रत्ययत्वेऽप्राप्यीति भवति । ह्रस्वो धर्मः  
कपिर्धरा हस्ताद्रूपात् ह्रस्वोदरादित्वादीर्षे ष्टपाकपिः । ष्टपं दानवमाकम्पितवान् वा,  
“ ओमिकृण्डि० ” इति इः ।

‘मनोरौ च वा’ । २ । ४ । ६१ । प्रत्ययसंनिगोर्गार्थकारोऽनुवर्तते । वा  
10 शब्दः प्रथमं विधेयतया प्रधानेन ङीप्रत्ययेन सम्बध्यते, न स्वीकारेण तत्संनिगो-  
विधानेनाऽप्रधानत्वादिति ।

‘यरणेन्द्ररुद्रभवशर्वसृष्टादान् चान्तः’ । २ । ४ । ६२ ॥ आनन्त आ-  
गमो भवतीति-आनिविदोर्पोषारणे मतस्रद्वादार्थम् । अन्तग्रहणाभावे तु आनपि भिन्न-  
प्रत्ययः स्यात् । किञ्चाऽन्तग्रहणाभावे “ अनेकैर्बर्गैः सर्वस्व ” इति स्यात् ।

15 ‘सूर्यादेवतायां वा’ । २ । ४ । ६४ ॥ सूर्यस्याऽऽदित्यस्येति-यथा कुन्ती ।

‘यवयवनारण्यहिमाद्योपलिप्युरुमहस्ये’ । २ । ४ । ६५ ॥ यौतेरचि  
यवः नन्वादित्यादने च यवनः । यवाद्योगादिति च निवृत्तमिति-दोषाद्यर्थविशेषोपा-  
दानादिति शेषः, उरुमहस्वयोरेकार्थत्वेऽपि प्रवृत्तपादानं यथासंख्यार्थम् । अणू न भव-  
तीति-तद्विषये ङीविधानादित्यर्थः ।

20 ‘यजो डायन् च वा’ । २ । ४ । ६७ ॥ डायन् चेत्यत्र डित्करगनासुराय-  
णीत्यत्र प्रयोजनार्थम् । डायन् चान्तो वा भवतीति-साधार्त्तिर्दिष्टस्य डायन एव वाशब्देन  
सम्बन्धो नानुमितेन ङीप्रत्ययेन प्रत्यासत्तेः । पावटाद्वेति छत्रकरणाद् वा ।

‘लोहितादिशकलान्तात्’ । २ । ४ । ६८ ॥ कायतेः “ दृष्टिरञ्जि० ” इति  
कित्तवत आकारलोपे च कतः ।

25 ‘पायटाद्वा’ । २ । ४ । ६९ ॥ अत्र ङीडायनोरुभयोरनुवर्तनात् प्राधान्याद्  
ङीप्रत्ययेनैव वाऽऽनन्दस्य सम्बन्धो नाऽन्वाप्तीयमानेन डायनेत्पाह-स्त्रियां वा ङीर्भवति ।

यद्यप्ययं गुणवचनस्तथापि नाऽत्रैकवर्णव्यवहितः स्वरात् पर उकार इति "स्वरदुतो०" इत्यमनुष्यजातिस्वादप्राणिजातित्वाभावाच्च "उतोऽग्राणिन०" इति चाऽप्राप्तेऽने-  
नोद् । यदा श्वशुरशब्दः संज्ञाशब्दस्तदाऽऽपि श्वशुरा इत्येव भवति ।

'यूनस्तिः' । २ । ४ । ७७ ॥ युवतिरित्यत्र ङीरिति 'जातिग्रहणे सकृद्वाधित'

५ इति न्यायात् पश्चात् "इतोऽक्त्यर्थात्" इत्यपि न ।

'अनार्षे वृद्धेऽणिऔ बहुस्वरशुरूपांत्यस्यान्त्यस्य ष्यः' । २ । ४ । ७८ ॥

- अन्तस्य ष्य इति-अणन्तमिषन्तं च बहुस्वरं नाम निर्दिष्टमिति निर्दिश्यमानानामिति  
न्यायेन सकलस्याऽप्यादेशे प्राप्तेऽन्तग्रहणं, उत्तरार्थं च तेन "भोजसूतयोः०" इत्यप्र-  
"अनेकवर्णः सर्वस्य" इति न्यायात् न सर्वसोर्भोजसूतयोः प्यादेशः । दैवदश्वेति-शब्द-  
१० शक्तिस्वाभाव्यात् प्यादेश आचन्तसहित एव स्त्रीलिङ्गमभिव्यनक्ति । एवं कारिषगन्धे-  
त्यपि । कान्यकुञ्जीत्यप्र-कन्या कुञ्जा यत्रेति "ङ्गापो बहुलं०" इति श्व । यद्वा  
कन्याशब्दं केचित्परतः स्त्रीलिङ्गं मन्यन्ते । आर्तभागीति-ननु च अरिषवचन एवाऽप्य-  
मृतमागशब्दस्तत्राऽनार्षत्वमपि नाऽस्तीति द्वयङ्गविकलत्वम्, सत्यम्; शास्त्रेऽस्मिन्  
प्रदेशान्तरेऽपि अपिश्रुत्या निहित "कपितृष्यन्धक०" इति प्रत्यय आर्ष इति रुढः ।  
१५ अयं तु विश्वदिश्व इत्येवं विहितत्वादनार्ष इति प्रत्युदाह्रियते । बहुकारिषगन्धा  
निर्घाराहिरित्यत्राऽणिजन्तस्य स्त्रीश्रुतिस्त्वेऽपि मुरुयाधिकारात्तस्याऽप्यपदार्थे गुणीभूत-  
त्वेन मुख्यत्वाभावाच्च भवति । नन्येते रूपावादयः स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वस्य द्योतका न  
तु वाचकास्तत्र यथा विष्टुदादयः शब्दाः स्त्रीप्रत्ययमन्तरेण स्वमहिम्नैव स्त्रीत्वं प्रति-  
पादयन्ति, तथा सद्वादयोऽपि प्रतिपादयिष्यन्ति; क्रिमेभ्यः स्त्रीप्रत्ययविधानतः ?  
२० उच्यते-विचित्रशक्तयो हि भाषा भवन्ति । तत्र यथा घनतरतिमिरनिकरनिरुद्धपदार्थ-  
साधेऽपि निशीधे मगनतलप्रसृमराशुरविशंशुरितरनिरपेक्षैवाऽऽत्मानं प्रका-  
न चैवं स्वभावाद्यस्तेऽपि चाऽऽस्मदादीनां प्रदीपादिप्रकाशकमन्यपेक्षा आत्मानं प्रका-  
शयन्त्येव । संश्लेषाणां तु प्रदीपादिनिरपेक्षा एव । यथा वा द्योपलम्बग्रहच-  
ण्डांशुकरनिकरमम्पर्कसमासादितमाहात्म्यः स्वयं शीतोऽपि सान्तरमधःस्थितं दासं  
२५ दहति न तु प्रत्यासन्नं प्रत्युत तत्र शैत्यमुपदर्शयति । तथा शब्दा अपि शक्ति-  
वैचित्र्यात् कचित्पदत्वेन पदान्तरमापेक्षया पदान्तरानपेक्षेण च स्त्रीत्वं प्रतिपाद-  
यन्ति । तत्र पदान्तरसापेक्षेण यथेयं गौस्त्यादि । अत्र गवाधर्मस्योपलब्धि-  
त्वादिपमिति पदान्तरापेक्षेण मवादिशब्देन स्त्रीत्वं प्रतिपादयते । तस्य स्त्रीत्वाप्रति-  
पादने ह्यमिति न स्यात् । पदान्तरानपेक्षेण नाममात्रेणाऽऽदेशप्रत्ययान्तां च ।



तत्र नाममात्रेण यथा स्वमादुहित्यादयः । अत्र नाममात्रमेव स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ समर्थ-  
मिति स्त्रीप्रत्ययाभावः । आदेशेन सप्रत्ययेनाऽप्रत्ययेन च, सप्रत्ययेन क्रोढी कारि-  
पगन्धेति; अप्रत्ययेन तिस्रश्चतस्र इति, प्रत्ययेनैकेनाऽनेकेन च, तत्रैकेन राज्ञी ख-  
ट्वेति, अनेकेन सान्तरेण निरन्तरेण सान्तरनिरन्तरेण च, सान्तरेण कालितरा हरि-  
णितरेति, निरन्तरेण आर्याणी भवानी, सान्तरनिरन्तरेण आर्याणितरा भवानितरेति । 5  
तदेवमनेकप्रकारायां लिङ्गप्रतिपत्तौ नैकः प्रकारः शक्यो नियन्तुम् । शब्दशक्ति-  
स्वाभावात् ।

‘ कुलारुचानाम् ’ । २ । ४ । ७९ ॥ गौरादित्वाद्भु भोरिकी-मोलिकी । अप-  
मर्षः-प्रथममनेन प्राप्तावस्य वाचनार्थं गौरादौ पाठः । तसस्तत्र पाठाद् डीरेव केवलो  
मा भूदिति कौब्वादौ पाठः ।

10

‘ भोजस्तृतयोः क्षत्रियायुवत्योः ’ । २ । ४ । ८१ ॥ जातेरिति ङीप्रत्यया-  
पयादौऽनेन व्यावेशः ।

‘ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्पशुत्रिकाण्ठेविद्धेर्वा ’ । २ । ४ । ८२ ॥ दैव-  
यश्येति, दैव एव यज्ञः पूजनीयो यस्य स तथा । सात्पशुम्येति सत्पशुग्रं यस्याऽमौ  
सत्पशुग्रः अत एव निर्देशात् मोन्तः । मान्तमव्ययं वा । मत्पशुर्चं रातीति वा डे । 15  
फाण्ठेविद्धेयति-यदा फण्ठे विध्यते सा तदा “ तत्पुरुषे कृति ” इत्यलुप् । यदा तु  
फण्ठे विद्धमनेन तदा “ अमूर्धमस्तकात् ” इत्यलुप् ।

‘ द्यापुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ’ । २ । ४ । ८३ ॥ द्याशब्दा-  
दीर्घश्चाप् घञत्वाद्वा सेर्लुप् । पुत्रपत्योरित्यत्र मौप्रनिर्देशात् “ कैश्चक्षराः ” इति  
पतिशब्दस्य न पूर्वनिपातः ।

20

‘ अस्य ह्यां लुक् ’ । २ । ४ । ८६ ॥ ईत्रचिकारे समानदीर्घत्वेनैव प्रयो-  
गजातं सेत्स्यति किं लुग्रहणेन ? मत्स्यम्, यदा पञ्चमिः क्रीत इति इकणो लुपि  
‘ उमयोः स्थाने ’ इति न्यायादीचोऽपि बीन्यपदेशे ङीनिष्ठतौ व्यञ्जनान्तत्वा ईन्व्यपदेशे  
स्त्रीकारान्तत्वा मा भूदिति लुग्रहणम् ।

‘ मत्स्यस्य यः ’ । २ । ४ । ८७ ॥ सत्सीति-ननु ह्यामिति-“ यत्तस्या निर्दिष्टे 25  
पूर्वस्य ” त्वानन्तरस्येति न्यायात् मत्सीत्यत्र “ सैरस्य परे प्राग्विधौ ” इत्यकारलुचः  
स्थानिवद्भावाद् ह्यां निमित्ते यकाराम्भवात् कथं लुपिति ? नैवम्, यचनादंकेन

वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । ननु भवत्वेवं परं मत्स्यस्त्रेयं “तस्येदम्” इत्यणि मत्स्या-  
कारलोपेऽणन्तत्वाद् द्वाभ्यामस्य द्वाभ्यामित्यणोऽकारलोपे द्वयोरकारयोः स्थानिवद्भावात्  
मात्सीत्यत्र यल्लुग् न प्राप्नोति, नैवम्; “ने सन्धि०” इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्,  
प्रथमपक्षे तु “ने सन्धि०” इत्यस्य चिन्ताऽपि न कृता । उच्यते-यलोपः प्राप्नोत्येव ।

८ ‘व्यञ्जनात्तद्धितस्य’ । २ । ४ । ८८ ॥ तद्धितस्येत्यत्र-तद्धितसम्बन्धिनो  
यकारस्येति वैयधिकरण्ये षष्ठी । यकारस्य किंविशिष्टस्य तद्धितस्य ? तद्धितरूप-  
स्येति तु सामानाधिकरण्ये सामिधेयीत्यादौ न स्वात् । औचितीति-उच्चच् समवाये  
उच्यति समवेति प्रकृतैः स्वभावैः “त्रुपिहपि०” इति क्दितः । वैष्पीति-येषां मते  
विशोऽपत्यमिति वैश्यः शब्दः साज्यते, तन्मते-यलोपः प्राप्नोत्येव ।

१० ‘आपत्यस्य क्यञ्चयोः’ । २ । ४ । ९१ ॥ अपत्ये भव आपत्यस्तस्य स्वा-  
नसम्बन्धिषष्ठी । गार्गीयतीति-‘येन नाऽव्यवधानमिति’ न्यायादीकाराऽकारादिना  
व्यवहितस्याऽपि यस्य लुक् । गार्गीयते इति-पदा गार्ग्य इवाऽञ्चरति कर्तुः क्षिपि  
त्वलुपि ते प्रत्यये “क्यः शिति” इति क्य आनीयते तदाऽनेन यलोपो न भवति ।  
क्वि साहचर्यात्, यतश्चिन्ताम्न एव सम्भवति ततः क्योऽपि नाम्न एव परतो विहितो  
१५ गृह्यतेऽयं तु नामधातोसिति ।

‘तद्धितयस्वरेऽनाति’ । २ । ४ । ९२ ॥ गार्ग्यकमिति-गर्गस्याऽपरस्यानि  
यच् तस्य च “ने प्राग्वितीये०” इत्यनेन निषेधाद् “क्यञ्चोऽश्वापयान्त०” इति न  
लुप् । ततो गार्गाणां समूहो गार्ग्यं गोत्रोक्षाकम् । गार्गीय इति-गार्ग्यस्याऽयं शिष्य-  
धेदन्यथा “गोत्रोद्भवण०” इत्यकञ् स्यात् ।

२० ‘चिल्वकीयादेरीयस्य’ । २ । ४ । ९३ ॥ ननु चिल्वकीयादयो द्विधा के-  
चिन्नडादेः कीये सति, अपरे कुर्मिताद्यर्थकप्रत्ययान्तादीये सति तस्केपामिह ग्रहणं ?  
उच्यते-आदिशब्दस्य व्यनस्याग्राचित्वादित्याह-नडादित्वादि । चिल्वो वेणो वे-  
त्राणि वेतमास्त्रयस्तक्षाण इक्षवः काष्ठानि कपोताः क्रुञ्चाः सन्त्यस्यामिति विग्रहे नडा-  
देः कीयः । “आत्” इत्याप् ततो भवार्थेऽण् । काष्ठकीया इत्यत्र तु काष्ठकीयशब्दः  
२५ कञ्छादौ द्रष्टव्यः, ततः कञ्छादिपाठात् कोपान्त्याच्चाऽण्; अन्यथा “शोटीयः” स्यात् ।  
क्रौञ्चका इति-कुञ्चाशब्दस्य कीये नडादिपाठाद् इत्स्वः । क्रुञ्चकीयायां भवाः । नन्वत्र  
इयग्रहणं किमर्थं चिल्वकीयादेरित्येव क्रियतामेवमपि कृते चिल्वका इत्यादीन्यपि

"अवर्णवर्णत्व" इति ईयाऽकारलोपे ततो विन्वकीयादेरित्यनेनाप्रधिकारमात्रस्य य-  
कारमात्रस्य लोपे पुनः "अवर्णवर्णत्व" इति ईकारलोपे विन्वकीयादेरित्यनेन यका-  
रलोपे कर्तव्ये "स्वस्व" इति परिमाणयाऽकारान्तोपस्य आनिन्त्यम् । "न मन्त्रि" ०  
इति यमिषो स्थानिन्त्रनिरासात् । मत्स्यम्, यमिषो स्थानिन्त्रनिर्णयेऽपि ईकारलोपे  
स्थानित्तमस्येवेति ईग्रहणम् । ननु तर्हि विन्वकीयादेर्भ्योनि क्रियताम् । एवं कृतं य- ५  
काराधिकारे पुनर्पत् ग्रहणं यतोति तदेवं प्रापयत्यत्र मत्स्यस्यैव मत्स्यं लुक्, मत्स्याय-  
लोपे च स्वरन्वजनसमुदायनात् "स्वस्व" इति स्थानिन्त्राभावे गर्गं मन्त्रिष्यति,  
सत्यम् । एवं कृते एयाऽप्याद्यद्वा स्यादनेन यकारलोपे ईकारस्य लुग्यतीति । यदी-  
कारलोपोऽपि सम्मतः स्वाचष्टा ईगस्येति कुर्यादिति ।

'द्वयादेर्गौणस्याकिपस्नद्धितलुक्पगोणीलुक्चोः' । २ । ४ । ९५ ॥ ०  
लुगिति-लुप एवोपलक्षणं तन्नाम्नोपती गोमतीभूता गोपतीभूतस्य च स्वरमात्रेऽपि  
लुपभावात् स्त्रीनिष्पत्तेरमात्रः ।

'गोश्चाऽन्ते इत्योऽन्तश्चिसमासेषो षट्प्रीहो' । २ । ४ । ९६ ॥  
अंशिममामवर्जनात् समासस्याऽन्त एव इत्यः । नन्वर्धपिण्यन्ती-अन्तश्चिसमासेषो  
षट्प्रीहविति ष्यापृचो किमिति दर्शितम् । यतो इत्यस्य कृत्येऽपि 'परलिहो द्वन्द्वोऽस्तीति' १५  
वचनात् पिप्पलीलिह्ये "ईतोऽच्छर्थान्" इति इत्वा रूपं तथैव, मत्स्यम् । इतोऽन्तर्था-  
दिति वैकल्पिको दीः ततोऽर्धपिण्यन्तर्धपिण्यन्तीति रूपद्वयं स्यादित्यपेक्षायाऽर्धपिण्यन्ती-  
स्येव । ननु तर्हि तुर्यमिषेति किमर्थं दर्शितम् । यतोऽत्राऽपि 'परलिहो द्वन्द्वोऽस्तीति'  
वचनात् मिषेत्युत्तरपदस्य स्त्रीत्ये इत्यस्य कृत्येऽपि पुनरापि मति तुर्यमिषामन्तिकाऽन्तो  
यः सोऽस्ति तुर्यमिष इति । पूर्वपदार्थप्रधानस्य अन्तश्चिसमासस्य "गौणो व्यासः" इति २०  
न्यायोपवीकनात् "गोश्चाऽन्ते" इति इत्यस्य स्यादमितुर्यमिषा इति च भाष्यः ।

'ह्रीवे' । २ । ४ । ९७ ॥ काण्डे वृद्धे इति-नन्वत्र षट् वाङ्मयमज्यपं चेति  
वचनादलिङ्गत्वे इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्तत्पुत्रकममिदमादिति । सत्यम्, पद-  
स्याऽलिङ्गत्वेऽपि काण्डकृद्गणोऽस्त्वययोर्व्यहृद् तथैव समुदाये काण्डग्यहृदये इत्येवं  
रूपे उपचर्यते तदा प्राप्तिः । यद्वा काण्डकृद्गणे इत्यत्र योऽज्य आनं परेष्वेका २५  
रेण सह एकारः स कचित्पुंमकारमभ्यन्ती कचित्पदमभ्यन्ती कथ्यते-'उभयोः  
स्थाने' निष्पन्नत्वात् ।

'वेदतोऽन्त्ययश्चट्प्रीहोऽस्तीत्युचः पदे' । २ । ४ । ९८ ॥ इन्द्रपुत्र इति-

इन्द्रं ह्वयति " वैसरूपोऽपवादे० " इत्यणपवादे क्विपि " वैजादिबचेः० " इति श्रुति  
 " दीर्घमैवोऽन्त्यम् " इन्द्रह्वः पुत्रः । अकह इति-अकस्याऽपत्यानि " पुंरुमगव० "  
 इत्यण् " सौकाविभ्यो ब्रेलुप् " अकान् ह्वयति, अपं पूर्ववत् । वृषलीभूतमिति-अवृषलं वृषलं  
 भूतं मतान्तरेणेदं वाक्यम्, अन्यथा अत्रिलिङ्गत्वाच्च प्राप्नोति । अत्रिलिङ्गान्या इति च  
 5 जातिलक्षणे लिखितत्वादस्याऽत्रिलिङ्गत्वम् ।

‘ ह्यापो बहुलं नाम्नि ’ । २ । ४ । ९९ ॥ डीसाहचर्यादापः प्रत्ययस्य  
 ग्रहणं न तु क्विबन्तस्याऽऽप्नोतेरित्याह-आबन्तस्य चेति-नन्देः " पविपठि० " इति  
 इः । बाहुलकादीर्घे नान्दी तस्या मुखम् । विष्टापुरमिति-विशं तायते क्विपि, " दैवोः  
 ष्यय्यजनेलुक् " पृषोदरादित्वात् ङरवाभावे विष्टा विष्टः षूः " ऋक्पू० " अस्समासन्तः ।

10 ‘ भ्रुवोऽञ्च कुंसकुदयोः ’ । २ । ४ । १०१ ॥ मृकुंसमृकुटिशब्दावपि नारा-  
 यणकण्ठी ।

‘ माळेपीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचित्ते ’ । २ । ४ । १०२ ॥ माला-  
 दिभिः प्रकृतस्य नाम्नो विशेषणाच्चदन्तलामात् केवलस्य व्यपदेशिवद्भावात् ह्रस्वसिद्धौ  
 किमर्थमन्तग्रहणमित्याशङ्क्यापामाह-इदमेवेति ।

15 ‘ गोण्या भेये ’ । २ । ४ । १०३ ॥ त्रिनैव तद्धितेन गोणीशब्दो गोणीप्रमि-  
 तेऽर्थे ग्रीष्मादाधुपचाराद्वर्तते, यथा प्रस्थप्रमिते प्रस्थ इति । तस्य ह्रस्व इत्यर्थः ।  
 सत्पामपि वा तद्धितलुचि अगोणीसूच्योरिति प्रतिषेधे " भोऽन्ते० " इति च समासे  
 ह्रस्वस्य विज्ञानादिह ह्रस्वो नाऽस्तीति तदर्थमिदमारभ्यते ।

‘ ह्यादीदृतः के ’ । २ । ४ । १०४ ॥ सोमपिकेत्यादौ ह्रस्वस्य दारादिकेत्यादौ  
 20 च पिति पुंवद्भावस्य सावकाशत्वात् पदिकेत्यादौ चोभयप्राप्तौ परत्वात् पुंवद्भावे पद्वि-  
 क्त्यादि न सिध्यतीत्याह-डीग्रहणमित्यादि । डीग्रहणमनवकाशत्वात् पुंवद्भावं यावत्  
 इत्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायाच्च भवतीति-ककुवेरचि पृषोदरादित्वादात्वं,  
 पचनं पाको घञि " ' केऽन्ति० " इति कत्वम् । अथ कायतेः पिचतेथ " ' क्षीप् क्षलिवलि० "  
 इति, यदा कस्तदा ह्रस्वः कस्तान्न भवति ? उच्यते-उणादीनामन्युत्पत्तत्वाद्, व्युत्प-  
 25 तिपक्षे तु बहुलवचनाच्च भवति ।

‘ न कञि ’ । २ । ४ । १०५ ॥ बहुलरुमीक इत्यैकत्वे " पुंगनडुमी० " बहुत्वे

तु “ शेषाद्या ” कच् । पूर्वश्रे क इति निरनुबन्धे कचि प्राप्तिरेव नास्तीत्याह-न कचीति प्रतिषेध इति । नैषादकर्षक इति-उत्कर्षादिरिति इति ।

‘ ह्रस्वाऽपुंसोऽनित्स्याप्परे ’ । २ । ४ । १०७ ॥ आपीति कृत उपभेदगम-  
म्येव । आनुबन्धे ककारे इत्यमित्यर्थस्य सिद्धेः परग्रहणं नियमार्थमित्याह-आनेव  
पर इति । सर्विकेति-सर्वा नाम काचित्तुः स्वार्थे “ वैष्वादिभ्यः कः ” । “ शेषादी- 5  
दूतः के ” ह्रस्वत्वेऽस्याऽयत्तदिकारः । सर्वादिः गर्गशब्दस्य तु त्यादिमर्गादित्यनेनाऽ  
न्त्यस्वरात् प्रागकि सर्विकेति न स्यात् । मातृकेति-अनु यथेहाऽऽप् नाऽस्ति तथा  
मिमीते इति घान्यमातुरपि मातृशब्देनाऽभिधानादपुंग इत्यपि नाऽस्ति । ततो ह्रस्व-  
विकलत्वाच्चेदं प्रत्युदाहरणं पुज्यते । प्रत्युदाहरणं हि तदङ्गभावे कार्याभावं प्रदर्शय-  
दङ्गसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमुपादीयते । तत्राऽह्रस्वयत्तत्वं कस्याऽह्रस्वस्य वैष्वादिह कार्या- 10  
भाव इति निर्णयभावादेकस्याऽप्यभाव इति, नैष दोषः । जननीरचनस्याऽन्यस्यैना-  
ऽऽश्रुत्यन्तस्य मातृशब्दस्य ग्रहणात् । यद्वा प्रत्युदाहरणदिघ्नात्रमिदं तेन व्यसृक्त्वादि  
प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

‘ स्वज्ञाऽजमस्त्राऽधाऽनुत्पयकात् ’ । २ । ४ । १०८ ॥ स्वा प्रातिः स्वि-  
केति-पद्यपि स्वशब्दः ‘ स्तो ज्ञातात्रात्मनि स्त्रीये, त्रिप्रात्मीये धनेऽद्वियाम् ’ इति 15  
पठ्यते तथापि कुस्मिन्नाद्यर्थविषये ज्ञातात्रपि स्त्रीत्वमत एव पाठात् । मरति क्षुपा-  
धिभेदाद्विज्ञयोगसत्तदन्यलिङ्गतत्वं च यथा पचति रूपमित्यलिङ्गत्वाऽपि नपुंसकलिङ्ग-  
त्वम् । कुटीरमिति-स्त्रीलिङ्गस्याऽपि नपुंसकलिङ्गत्वम् । विचित्रा हि शब्दशक्यः ।  
यद्वा ज्ञातिरत्र स्त्रीरूपा नियक्षिता तेन योनिमन्त्रामत्वात् स्वशब्दस्य स्त्रीत्वम् । न विद्यते  
स्वा यस्या इति कृते कचि अस्त्रिका अस्त्रकेति रूपे । कचि तु अस्त्रिका अस्त्रकेति 20  
रूपे । कचि निमित्तभूते विकल्पपक्षे “ अस्याऽयत्त० ” इति न विस्त्वमामर्थात् । कचि  
तु “ नैषाऽऽप् ” इति ह्रस्वे कृते अस्याऽयत्तद्व्यत्यये । न च सूरनिरन्दाः प्रवर्तते ।  
सूत्र विनाऽपि अस्त्रिका अस्त्रकेति सिध्यत इति । अस्त्रिकेति रूपमेकं रूपेणैव गतार्थ-  
मिति । स्वा आत्मा आत्मीया चेति-स्त्रीमन्त्रन्यत्राऽऽस्माविरक्षितस्तस्य च योनि-  
मत्ता स्त्रीशरीरेणाऽभेदोपचारात् योनिमन्त्रामत्वात् स्वा इत्यत्र स्त्रीत्वम् । 25

‘ व्योपसूतपुत्रघृन्दारकस्य ’ । २ । ४ । १०९ ॥ यदा तु न द्वे न एपेति  
एषद्विशब्दौ नञ्पूर्वावित्यनिरूप्यं न प्रयोन्यतस्तत्राऽपि कृते नञ्यमासेऽनञ्यमासे  
याऽगिति द्वयी गतिः । उभयोरपि च पक्षयोरभिक्तेः पर आचिन्ति । यतोऽन्तरङ्गानपि  
विधीन् बहिरङ्गाऽपि लुब्धाघत इति समामार्थाया विभक्तेस्तथावत्त्वात् पूर्वं लुपा

भाष्यं, प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं च नास्ति, समुदायाद् वा विभक्तिस्तामाश्रित्य  
 त्वदाद्यत्वे सत्याया भाष्यं, च निग्रहकालभाविन्या निगम्या व्यवधीयते । तर्हि  
 द्विके इति मूलप्रयोगेऽपि कुत्सिते द्वे इति तद्वितवृत्तौ “त्यादिसर्वादेः०” इत्यकि  
 औकारस्य लोपे तद्वितान्तादौकारे तदाश्रये त्वदाद्यत्वे आपि च तद्वितवृत्तिनिमित्तस्य  
 5 औकारस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति । नैमम्, उभयोरपि औकारयोरेकपदभक्तत्वेन  
 व्यवधानं न भवति । अद्वके इत्यत्र तु समासभक्तस्य औकारस्य प्रथमेन द्विशब्द-  
 भक्तेन औकारेण व्यवधानं भवत्येव । कुत्रिमः पुत्रः—“तनुपुत्राणु०” इति के पुत्रकः स्त्रीषेत्  
 पुत्रिका । वृन्दारिकेति—प्रशस्तं वृन्दमस्यास्तीति वृन्दादारकस्ततो “जान्तेरयान्त०”  
 इति बाधायै “अजादेः” इत्याया ।

10 ‘अस्याऽद्यत्तत्क्षिपकादीनाम्’ । २ । ४ । १११ ॥ पृथग्योगादिति—अपमर्षो  
 यद्यत्राऽपि विरुध्यः स्यात्तदा स्विका स्वकेत्यादौ “क्ष्णादीदूतः के” इति ह्रस्वत्वेऽनेन  
 वैकल्पिकस्य इत्वस्य सिद्धत्वात्, “स्वज्ञानमसा०” इत्यादीनां पृथगुपादानमन-  
 धर्कं स्यादित्यर्थः ।

‘तारकावर्णकाऽष्टका ज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्ये’ । २ । ४ । ११३ ॥

15 गिजन्ताद्वर्णेत इति कर्मणि संज्ञायां णके वर्णका । वर्णयतीति तु चौरादिकप्रतिप-  
 ष्यर्थं तिवा निर्देशो न तु णकारम्भकः । अथवा वर्णयस्याधारविशेषगतमाधेय-  
 गुणं वादयतीति ।

॥ इत्याचार्यश्रीरेमचन्द्रस्मृतायामवचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽ-  
 ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

20



‘घातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यति क्रमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्रा-  
 क् च’ । ३ । १ । १ ॥ प्राकृच्छ्रस्याऽव्ययहिते वर्तनादाह—न पर इति । घात्वर्थः प्रश-  
 स्यते इति—शोभनत्वोद्भावेनेन सिद्धिं स्तौत्योर्त्यस्य कर्तुः पूजा प्रतीयत इत्यर्थः । गता-  
 र्थाधिपरीति—गतो ज्ञातोऽर्थोऽभिषेयं ययोस्तौ गतार्थो, योऽर्थोऽनयोर्धोत्यस्तस्य प्रक-  
 25 रणादिवशादरममे निष्प्रयोजनत्वेतापुच्येते इति गतार्थत्वम् । यद्येवं प्ररुणादिनोक्त-  
 त्वात्तदर्थस्य तपोः प्रयोगाऽयोगः, उच्यते—प्ररुणादेव गतार्थानामपि स्फुटतराणां ज-  
 गत्वर्थः प्रयोगो लोके भवति । यथाऽप्यौ द्वौ ब्राह्मणौ द्वारनयेत्यपूपावित्यन द्विनना-  
 दनगतेऽपि द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोग इति । समामाभावादिति—पतिसंज्ञाया अभावात्

“ मतिकन्ये० ” इत्यनेन । “ अविरतिकमे च ” इत्यपि बाहुलकात् न । वृक्षं वृक्षमभि-  
 सिध्यतीति-वीप्सार्थेनाऽभिना योगात् “ छेदणगीप्से० ” इति द्वितीया । धान्यं  
 चाधत् इति-प्रादेरव्ययत्वादानेकार्थतां दर्शयति । घातुपाठे योऽर्थस्तदपेक्षया घात्वर्थं  
 चाधत् इत्युक्तमन्यथाऽनेकार्थत्वाद्घातुनामपमर्थो न स्यात् । अस्म्यन्तरीकृत्येति-पुद्भि-  
 स्थीकृत्येत्यर्थः । यस्माद्विशिष्टैव क्रियेति-क्रियायाः क्षणिकत्वात् सामान्यक्रियायाः 5  
 उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादुपसर्गयोगे न स्याद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । अन्तरादत्वादेव-  
 दीर्घत्वयोरिति-सम्पन्नकात्तत्वादेव दीर्घत्वयोरन्तरादत्वं तायमस्य तु सम्पत्समान-  
 कारणत्वाद्बहिरङ्गत्वम् । कृते च यवादेश्चे एकपदत्वात्तागमस्यैवाऽन्तरादत्त्वम् ।  
 “ व्यञ्जनस्थानावेर्लुङ् ” इतीति-उभयोः स्थाने निष्पन्नत्वाद् यकारवकारयोर्घातुव्यपदे-  
 शात् पुनरपि “ व्यञ्जनस्थाऽनादेर्लुङ् ” भवति । तस्याऽघातुत्वादिति-सत्रादेः प्रत्ययस्य 10  
 क्रियार्थत्वेऽपि न घातुत्वं श्वादितादृशेषां भ्वाद्योऽप्रत्यया एव घातयोऽन्येऽपि  
 तथा । अमनो मनः सुमवति दुर्भवति अभिमवतीति वाक्यं कर्तव्यं “ च्येथे भृशते-  
 स्तोः ” क्यङ् सलोपश्च । सुशब्दस्य भवतिना सम्बन्ध इति । यदा तु असुमनाः  
 सुमना इति मनसा सम्बन्धस्तदा सुशब्दस्य प्राक् सिद्धमेव । ननु सुकटंकराणि  
 वीरणानि हुक्कटंकराणि वीरणानीत्यत्र गतिसंज्ञकस्य सुशब्दस्य घातोः प्राक् प्रयोगः 15  
 आप्नोति ? नैषद् ; “ दुर्लक्षीपतः कृच्छ्रकृच्छ्रार्थात् रत्नम् ” “ च्येथे कर्त्रांप्याद् भूकृताः ”  
 इत्यत्र च चित्करणत्वात् । तस्य छेत्प्रयोजनं सिति मोऽन्तो यथा स्यात् । पदि च  
 सुशब्दस्य प्राग्घातोः प्रयोगः स्यात्तदा चित्करणमनर्थकं स्यादिति । सुशब्दादिना  
 कटादेर्यवधानात् । सुशब्दाच्चव्ययत्वात् न भवति ।

‘ ऊर्पाद्यनुकरणञ्चिद्वाचश्च गतिः ’ । १ । १ । २ ॥ सोऽयमित्यमेदोपचा- 20  
 रेण कुतश्चित्सादृश्यात्, येनाऽनुक्रियते तदनुकरणमिष्याद् । अनुकरणानीति-चिद्वाचोः  
 प्रत्ययत्वात् प्रकृतेराक्षेपात् प्रत्ययमात्रस्य घातुमन्वन्वासम्भवाच्च तदन्तप्रतिपत्तिरित्या-  
 ह्यन्यन्ता इति । ङाजिति चित्करणात्पिता कृत्वेत्यादौ पितृशब्दात् “ ऋदुर्शनत्० ”  
 इत्यनेन ङा इति तदन्तस्य गतित्वाभावाच्च यवादेशाभावः । खाडिति कृत्वेति-  
 कृत्वेत्यस्येतिना सम्बन्धः । इत्थं खाडित्यनेन अतो घातोः खाटश्च परस्परं 25  
 न सम्बन्धः ।

स्वधापिहम्य इति श्रुतेः, कथं स्वधा देवता सम्प्रदाने वर्तते ? उच्यते-पितृणा-  
 मपि देवतारूपत्वाददोषः ।

‘ कारिका स्थित्यादौ ’ । ३ । १ । ३ ॥ श्लोकवाचिनस्तु कारिकाशब्दस्य सत्यपि धातुसम्बन्धसम्भवे प्रयोगादर्शनात् ग्रहणामात्र इति ।

‘ अग्रहानुपदेशोऽन्तरदः ’ । ३ । १ । ५ ॥ मध्ये हिंसित्वेति-अन्तः शब्दो मध्येऽधिकरणभूते वर्तते परिग्रहे च, तत्र परिग्रहे प्रतिषेधादितरत्र गतिसंज्ञा विज्ञापते इति दर्शयति । विशेषानाख्यायने चिन्तयतीत्यस्य स्थाने कथयतीति प्रयोगो ज्ञेयः ।

‘ कपो मनस्तृप्तौ ’ । ३ । १ । ६ । सूत्रेऽव्ययमित्यस्याऽकरणात्कणे मनस् इत्येते अव्यये इति स्वरूपनिरूपणमात्रमेवेति । वृत्तानिति व्यावृत्तेर्न द्वयङ्गवैकल्यम् ।

‘ पुरोऽस्तमव्ययम् ’ । ३ । १ । ७ । पुरः कृत्वेत्यत्र-पुरश्चात् शसि सकारान्तोऽस्त्येवेति न द्वयङ्गवैकल्यम् ।

10 ‘ गत्यर्थवदोऽच्छः ’ । ३ । १ । ८ । अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् एव निर्देशाद्वा “ चर्गदपहः ” इति समासान्तो न भवति । अवतेशचि प्रयोदरादित्वाद्-कारस्य छकारे “ स्वरेभ्यः ” इति द्वित्वे अच्छ इति अभ्यादावर्थेऽव्ययं निर्मलादावनव्ययम् ।

15 ‘ मध्येपदेनिघचनेमनस्युरस्यनत्याधाने ’ । ३ । १ । ११ ॥ अनत्याधाने इति अत्र-“ विभक्तिसमीपः ” इत्यनेनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः । तस्मिन्नपि “ सेंत्स्या वा ” इति विकल्पादम्भावाभावः तत्पुरुषो वा । मध्ये कृत्वा वाचं तिष्ठतीति-औपचारिकोऽप्यमाधार इति वाचोऽनत्याधानमस्ति । वचने हि शब्दप्रकाशनफलं न केनाऽपि सह समवैति ।

20 ‘ उपाजेऽन्वाजे ’ । ३ । १ । १२ ॥ उप अनु इत्येवं पूर्वोदजतेर्धञि प्रयोदरादित्यादेकारे-उपाजेऽन्वाजे ।

‘ स्वाम्येऽधिः ’ ३ । १ । १३ ॥ प्रादिरुपसर्ग इति वर्तत इति-अत्रैव सूत्रे मण्डूकप्लुतन्यायेन प्रादिरुपसर्ग इति वर्तते, न ऊर्यादि सूत्रेषु तेन ऊर्यादीनां न उपसर्गसंज्ञा । ततश्च ऊरी स्यादित्यादौ “ प्रोङ्गुरुपसर्गाः ” इति न परम् । प्राक्चेऽप्यनियम इति-न केवलं समास एवेत्यर्थः । नन्वधिपूर्वः करोतिर्विनियोगे वर्तते तत्कथं 25 स्यामित्वे गम्यमान इति उच्यते-सत्यम्, विनियोगोऽपि चेत्स्वामित्वविषयो भवति ।

‘ साक्षादादिभ्यर्थे ’ । ३ । १ । १४ ॥ च्यन्तानामिति-अर्थग्रहणादप्यन्तानां विकल्पो न भवतीति । मान्तत्वं निपात्यत इति-तेन लवणीकृत्येत्यादौ पूर्वध-



प्रविहितगतिसंज्ञासन्निधौ न भवति । तथा लवणां कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । शीतः कृतः  
शीता कृता शीताः कृता इत्यादावभिधेयवृद्धिहे गतिसंज्ञाया अभावात् मान्ताभावः ।

‘ प्राध्वं वन्द्ये ’ । ३ । १ । १६ ॥ वन्द्यहेतुकमिति-वन्द्यजनितमित्यर्थः । दृष्टा-  
द्यादिर्दि वन्द्येनाऽऽनुकूल्ये व्यवस्थाप्यते । वन्द्य इत्युच्यत इति-कारणे कार्योपचा-  
राद्, कारणं वन्द्यः कार्यमानुकूल्यं वन्द्य एवाऽऽनुकूल्ये वर्तते ।

5

‘ नाम नाम्नैकाध्वैयं समासो बहुलम् ’ । ३ । १ । १८ ॥ सामर्थ्यमनु-  
भूय भवतीति-ननु भवनक्रियायाः सामर्थ्यविशेषः कर्ता, अनुभवनक्रियायास्तु पदानि  
कर्तृणीति भिन्नकर्तृकतायां कस्या न प्राप्नोति, नैवम् ; वर्तनक्रियापेक्षया तुल्यकर्तृकत्वं,  
वर्तनक्रियायास्तु पदान्येव कर्तृणि, कोऽर्थः ? पदानां सामर्थ्यमनुभूय वर्तमानानां  
सामर्थ्यविशेषो भवति । न च वाच्यमनुभवनक्रियाया भवनक्रियायाश्च सामर्थ्यवि- 10  
शेष एव कर्तेति तुल्यकर्तृकत्वं, यतः परस्परपेक्षया पदानामेव सम्भवतीत्यनुम-  
वनक्रियायाः पदान्येव कर्तृणि । अननुभूयैवेति-नित्यसमासत्वादिति शेषः ।  
आमदग्न्य इति-प्रथमापत्त्यस्याऽपि यौत्रकार्यकरणाद् वृद्धत्वविबध्नायां “ गौर्वैयम् ”  
विस्पष्टादयः पद्मादीनां प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि, न तु द्रव्यस्येति  
विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नाऽस्तीति कर्मधारय- 15  
तत्पुरुषाभावात् । फाष्ठा परं प्रकर्षमिति-काष्ठाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य क्रियाविशेषणत्वात्  
नपुंसकत्वे “ अनेतो लुप् ” भवति ह्रस्वत्वं तु बाहुलकाच्च भवति । ऊर्ध्वमौहर्षिक-  
मिति-ऊर्ध्वं सुहृत्प्राप्तो भवः कालस्तत्र भवः, “ और्ध्वमादिभ्य इकण्, ” सप्तमी चोर्ध्व-  
मौहर्षिके ” इति निर्देशादुत्तरपदवृद्धिः । वाससी इवेति-अश्वेत्तरपदप्राधान्यात् सेः  
“ अश्वेयस्य ” इति लुप् । एवं दृष्टपूर्वं इति-पूर्वं दृष्टा इत्यपि कृते निपातनाद् ह्रस्व- 20  
त्वम्, तेन न मे श्रुता नाऽपि च दृष्टपूर्वा इति सिद्धम् । सामान्येन समासं कृत्वा  
पश्चात् स्त्रीत्वे वा । चरन्ति गावो धनमस्येति-अत्र समासे चरन्तिगुरिति स्यात् ।  
नित्यसन्ध्यादिरिति-ऐक्यत्वात् “ हर्षोऽपदे वा ” इति ह्रस्वविकल्पाप्रवृत्तेर्नित्यं यस्यादि  
भवतीत्यर्थः । पदत्वार्थमिति-अन्ये त्वाहुरेको द्वावित्यादिवदुक्तेष्वप्येकत्वादियु नामा-  
र्थत्वात् केललायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद् भान्पमत्र प्रथमैकत्वत्वेन तस्य च “ क्षीर्व- 25  
ज्याच् ” इत्यनेन लुप्, “ अनेजो लुप् ” इति चेति तन्मतप्रवृत्त्यायाऽऽह पदत्वार्थ-  
मिति । त्पाद्यन्तार्थप्राधान्यादिति-त्पाद्यन्तस्य साध्यार्थप्राधानत्वादसञ्चवाचित्वं, अ-  
सत्त्वं च सामान्यं; सामान्यं च नपुंसकं ततः “ अनेतो लुप् ” ।

25

‘सुञ्चार्यं सद्गुण्य सद्गुण्येये सद्गुण्यया बहुव्रीहिः’ । ३ । १ । १९ ॥

- विकल्पः संशयो वेति-ननु विकल्पसंशययोः को भेदः ? उच्यते-निर्णये सति विकल्पः, यथा-देवदत्तो भोज्यतां चैत्रो वा, यद्वा विकल्पे क्रियाप्रवृत्तिः संशये तु न । विकल्पे क्रियाप्रवृत्तिर्यथा द्वित्रिभ्यो देहि भोजनं, ततश्च द्वाभ्यां त्रिभ्यो वा देहीति  
5 विकल्पो गम्यते । अतोऽस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्तिः । संशये क्रियाप्रवृत्त्यभावो यथा पुरुषेभ्यो देहीत्युक्ते त्रिभ्यो दापितं चतुर्भ्यो वेति संशेते । न जाने त्रयश्चत्वारो वाऽऽ-  
गता इति च संशयः । ननु द्विदशा इत्यादौ तु सुअर्थे समासः कस्मात् क्रियते ? उच्यते, यदि नेष्यते तदाऽनभिधानात् ।

‘आसन्नदश्राधिकाध्यर्द्धाविधूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे’ । ३ । १ । २० ॥

- 10 आसन्न-पूरणमभिधेयत्वेन विद्यते यस्य प्रत्ययस्य यस्मिन् वाऽभ्रादित्वावकारे पूरणा-  
र्थविहितः प्रत्यय उच्यते, तस्य च केवलस्याऽमम्भवात् तदन्तशब्दस्य चाऽर्धादीति  
विशेषणमित्याह-पूरणप्रत्ययान्तमिति । द्वितीयादिर्धासां विभक्तीनां ता द्वितीयादयो  
द्वितीयादयश्च तदन्यच्च तस्याऽर्थः । आसन्नदशा इति-आदशभ्याः संख्येत्यस्य प्रापिक-  
त्वादत्र दशन्शब्दः संख्याने वर्तते । परं संख्येयेन सहाऽभेदेन बहुवचनम् । यदि  
15 संख्येयवृत्तिना दशन्शब्देनाऽऽसन्ना दश येषामित्येव वाक्यं क्रियते न दशत्वमिति  
तदा संख्येयेऽभिधेय इति वृत्त्यंशेन निषेधात् स्यादनेन समासः । नवैकादश वेति  
पर्यायश्च विचटेत । यत् इत्थं कृते एकोनविंशति-एकविंशतिसंख्याप्रतीतिः । यथा  
दशशब्दो दशत्वे संख्याने वृत्तस्तथा विंशत्यादयोऽपीत्याह-एवमासन्नविंशा इति ।  
अदूरदशा इत्यादिषु “ विशेषणसर्वाणि० ” इति संख्यायाः पूर्वनिपातो न भवति ।  
20 “ प्रेमाणीसंख्यादुः ”-इति संख्यायाः समासान्तविधानात् । अधिका दश येभ्यो येषु  
वेति-एकाद्ययथापेक्षया यद्विज्ञानामधिकत्वं सत् एकादशादिसमुदायापेक्षयाऽपि क्षेत्र्यं,  
तेनाऽधिकरूपेण “ अधिकेन भूयसस्ते ” इति सप्तमीपञ्चम्यौ सिद्धये यच्छब्देन च बहु-  
नामेकादीनामभिधानात् पञ्चमीमत्तम्योर्बहुवचनमित्याह-येभ्यो येषु वेति । एकादशा-  
दिषु दशानामधिकत्वं किमपेक्षमित्याह-एकाद्यपेक्षमिति । ननु तर्हि कयमधिका दश  
25 यस्येत्येकवचनेन वाक्यं न कृतं ? उच्यते-बहुवचनमवयवावयविनोरभेदविवक्षया ।  
एकादशादयोऽवयविन एकादयोऽवयवास्तत उपचारादवयवस्यैकस्याऽवयविनां च  
बहुवचनम् कोऽर्थः ? येभ्यो येषु वा एकादशादिसमुदायेनैकाद्यपेक्षयाऽधिका दश  
इत्यर्थः । अधिकविंशा इति-अव्युत्पन्नोऽयमधिकशब्दस्तेन “ द्विदशकनो० ” इति न  
पुनर्विषेधः अन्यथा कोपान्त्यद्वारा निषेधः स्यात् । एवमधिकविंशा इत्यपि । अर्द्ध-

पञ्चमविधा इति—“प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति न्यायेन पूरणप्रत्यये षटि पञ्चमीत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तता नाऽर्षपञ्चमेत्यस्य तेन “तद्धिताक्को” इति न पुंवन्निषेधः । ननु यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याऽभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्त्येवं लिङ्गसंख्ययोरभिधानात्तयोर्घोतकत्वात् श्वादयो न प्राप्नुवन्ति, उच्यते—स्वार्थिकत्वाद् श्वादीनां समासेनाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्यादौ तद्घोतनाय भवन्ति । स्त्रियां यद्धर्तते नाम तस्माद् श्वादयो भवन्तीति हि तत्राऽर्थः । तथा चित्रगुरिति समासेन नामार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति । चित्रगुं पश्य, चित्रगुणा कृतमिति; प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति समासेन संख्याया अभिधानात्, नैवम्; साऽपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति समयाद् भविष्यति । अथवा यदा चित्रगुरेकत्रविशिष्टो नामार्थः प्रतिपिपादयितस्तदा 10 पिभक्त्या विनाऽसौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयमेवं द्वित्यवहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः ।

‘एकार्थं चानेकं च’ । ३ । १ । २२ ॥ समानोऽर्थोऽधिकरणमिति—यथाऽऽरूढो वानरो यमित्यत्र—आरूढोऽपि स वानरोऽपि सः । चित्रगुश्चैत्र इति—ननु यथा चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चकारस्याऽप्रयोगः, एवमिहाऽपि चैत्रादेः प्रयोगो न प्राप्नोति, नैपु द्वेषः; चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रं सामान्यमुच्यते न तु विशेषे इति तत्राऽवश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कश्चैत्र इति वा विकल्पेन नरो वने रमते “कंचित्” इति डे वनरस्तस्याऽयमिति वा वानरा, अन्तेषु शितीनीति—अर्थकथनमिदं विग्रहस्तु अन्तेषु शितीनि, अन्तशितीनीति । अयान्तरसमासः कार्यः । अन्वयैकार्थत्वं न स्यात् । पञ्चनाशप्रिय—इत्यत्राटि समासान्तात् ङीर्न बाधन्ते स्वार्थिकाः कचिदित्यतः अकारान्ताङ्गान्नो ङीविधानाद् समासमध्ये ङीर्न भवतीति न्यासकारः । यथा मे माता तथा मे पितेति—मे मातेत्याद्यर्थकथनं मे माता मन्मातेति तु विग्रहः । ततो यथेति मन्मादिति तथेति च त्रयाणां पदानां मत्पित्रा सह सामासः प्राप्तः । न च वाच्यमेकार्थत्वात्सामासस्य समासः । यतो य एव मातृसदृशः स एव मत्पितेत्येकार्थत्वमस्ति । अस्योदाहरणस्याऽयमर्थः—यथा-कश्चित्केनचित्पृष्ठः कीदृशः कुलश्रीलादिना तव पितेति ? स आह—यथा मे मातेति । अथवा स्नाहीति कश्चिदुक्तः स आह यथा—मे मातेति । यथा धुद्धा मे माता तथा पिताऽपीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाधेन स्नानेन ? ततः सुस्नातं मे इति । 20

‘उष्ट्रमुखादयः’ । ३ । १ । २३ ॥ उपमानप्लपमेयेन समस्यमानं नैकार्थतां मेजे, स एव चन्द्रस्तदेव मुखं न भवत्पतो भिन्नध्वजम् । सामान्यवाचिना चेति—साधारणधर्मवाचिनावस्थानादिरूपेणेत्यर्थः ।

‘सहस्तेन’ । ३ । १ । २४ ॥ तेनेति तृतीयान्वप्रतिरूपका निपाताचृतीया ।  
न तुल्ययोग इति-ननु तुल्ययोगविद्यमानार्थयोः को भेदः ? उच्यते-क्रियागुणद्रव्यै-  
रुभयोः सदृशः सम्बन्धस्तुल्ययोगः । विद्यमानार्थता तु न तथा । तथाहि-सकर्मका-  
दात्मनेपदमित्युक्ते यथा घातोरात्मनेपदं न भवति तथा कर्मणोऽपि । तथा सलोमको  
5 भोज्यतामिति यथा देवदत्तो भोज्यते न तथा लोमान्पि । क्वचिन्न भवतीति-तुल्य-  
योगे तु भवत्येव । वहति गर्दभीति-अत्र वस्तुत्राणामस्तित्वमेव विवक्षितं न ॥ वहन-  
क्रियेति विद्यमानार्थता ।

‘दिशो रूढ्याऽन्तराले’ । ३ । १ । २५ ॥ अन्तरालस्याऽन्यपदार्थत्वेऽपि  
प्रथमान्तरवाद् “एकार्थं चा०” इत्यनेन न प्राप्नोतीति वचनं कलमावार्थं च, कथ-  
10 मिति चेद् ? उच्यते-“लेशोऽत्र” इत्यत्र हि शेषे सामान्यविहिते षड्व्रीहौ न त्वन्य-  
स्मिन्निति व्याख्यानात् । एवं “सुव्याये०” इत्यादिष्वत्रयमपि ।

‘तत्राऽऽद्याय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽप्ययीभावः’ । ३ ।  
१ । २६ ॥ ‘काकाक्षयोलकन्यायेन’ मिथः शब्दः प्रत्येकमसम्बन्धते । अत एव द्व-  
मध्ये पठितः । प्रहृत्येति-इति शब्दो वाक्यस्वरूपपरामर्शार्थः । स च प्रत्येकं सम्ब-  
15 द्यते, तत्राऽऽद्याय मिथ इति मिथस्तेन प्रहृत्येति । अव्ययीभावसंज्ञेत्यत्र-‘ननु संज्ञा  
संज्ञान्तरमाधिका नेति’ न्यायाद्द्विव्रीहिसंज्ञाऽप्यस्तु ? नैवम् ; द्विगुश्वेति चकारकरणाद्-  
द्वितीया संज्ञा न । केशाकेशीति-नन्वन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन कर्तुं क्रिया-  
व्यतिहारः सदृशं यदेकेन केशप्रदणमकारि तदपरो न विषये परचिकीर्षितः, किन्तु  
स्वचिकीर्षितमिति क्रियाव्यतिहारो नाऽस्तीति कथं समाप्तः ? उच्यते-यद्यपि स्वचि-  
20 कीर्षिताऽन्या क्रिया तथापि तत्सदृशत्वादेकैव । यथा यद्ययं मे ओदनं दास्यति तदा-  
ऽहमप्यस्मै तमेव दास्यामि पश्चात्किं तमेव ददाति ? परं तत्सादृश्यादप्योऽप्योदनः  
स एवोच्यते । एवमत्राऽपि । केशेषु च केशेषु गृहीत्वा युद्धमनेनेति-एकः सकेयः  
अन्यथ मृण्डोऽस्तौ न मिथोऽभावः ।

इस्ते च पादे च गृहीत्वेति-यदा तु इस्त्वथ पादयेति कृत्रा “मणिपूर्वाङ्गानाम्”  
25 इत्येकत्वे इस्त्वपादे च इस्त्वपादे च मिथो गृहीत्वा कृतं युद्धमिति क्रियते तदा इस्त्वपा-  
दाहस्त्वपादीति भवति । व्यासज्ज्ञेतामिति-बाह्योश्च बाह्योश्च मिथो गृहीत्वा व्यासद्व-  
कृतः । क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदं सस्तनी आताम् व्यासद्वं कृतवन्तादित्यर्थः ।

‘नदीभिर्नाग्निः’ । ३ । १ । २७ ॥ तन्नैर्नग्निमिति शनैर्योगाद्गङ्गाऽपि शनैः सा

विद्यते यत्र । स्वरूपस्य च ग्रहणमिति-उत्तरवृत्ते पञ्चनदमित्यत्र । स्वरूपप्रदणाय  
पर्यायाणां स्रोतस्विनीनिम्नवासिन्धुप्रभृतीनां न ग्रहः ।

‘संख्या समाहारे’ । ३ । १ । २८ ॥ निवृत्तमिति-समाहारे इति भणनात् ।  
उभयपदप्रधानः । समासोऽनेन विधीयते । समाहार इति किमिति-समाहृतिं विना  
द्वीरावतीको देश इत्यादौ द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यात् । द्विगुबाधनार्थमिति- 5  
ननु तर्हि तस्य काऽवकाशः ? तस्यम्, नदीनाम्नोऽन्यत्र गोदावरीणां सप्तत्वमिति-  
आ दृश्यः संख्या संख्येये वर्तते इत्यस्य प्राधिकत्वात्, वृत्तिविषये ह्यादयः संख्या-  
नेऽपि वर्तन्ते । सप्तगोदावरीति-अन्यस्तु सर्वो नपुंसकत्वे “ क्लेये ” इति इत्या,  
एवं द्विगोदावरी ।

‘धन्येन पूर्वार्थे’ । ३ । १ । २९ ॥ स इहाऽऽद्य इति-ननु धन्ये मया इति 10  
बहुत्वस्या सर्वेऽपि पाठकाः कारकाश्च कथं न लभ्यन्ते, आद्य एव कथं गृह्यते ?  
उच्यते-गौणमुख्यपेरितिस्थापात् । एकमुनिव्याकरणस्येति-एको मुनिर्वैश्य एतावानेव  
विग्रहः । व्याकरणस्येत्येतच्च भिन्नपदम्, अतोऽन्यपदार्थाभावात् बहुव्रीहिः । पूर्वप-  
दार्थप्राधान्याच्च यथाक्रममेकवचनद्विवचनबहुवचनानि तेषां च “ अगतो छप् ” । सप्त 15  
काशय इति-काशे राज्ञोऽपरयानि “ डैनादि० ” इतिश्रवः । ‘ बह्वचरिणां ’ छप् । एक-  
विंशतिभारद्वाजमिति-भरद्वाजस्येमे इत्येव कार्पे “ तेत्वेवम् ” इत्यण् अपत्ये तु विदा-  
द्यन्तो “ र्यञिन्ना० ” इति बहुषु लोपः स्यात् । यद्यप्यत्रैकविंशतिशब्दस्य विशेषलक्षणै-  
र्नैकत्वं तथापि पूर्वपदार्थप्रधानस्यैकविंशतिशब्दशब्दस्य बहुत्वाद्भारद्वाजादहुत्त्वमेव  
शतशक्तिस्त्वामान्यात् ।

‘ पारे मध्येऽग्रेऽन्तः पष्ठ्या चा ’ । ३ । १ । ३० ॥ समासे निपातपिष्य- 20  
माणैकारान्तानामिदमनुकरणम् । पारं गङ्गाया इति विग्रहः । दिङ्मात्रमेतत् गङ्गाया  
पारमित्यपि कृते पारेगङ्गमिति भरत्येव । “ प्रैयमोके० ” इत्यतः । गिर्यन्त इति  
वैत्यस्य प्रत्येके सम्बन्धस्तेन यत्र पृथीसमामः प्राप्तस्तत्राऽनुज्ञायते । गिर्यन्त इत्यत्र तु  
“ र्त्सार्थ० ” इत्यनेनाऽन्ययत्वाग्निपिद्वोऽपि विधीयते ।

‘ यावदियत्वे ’ । ३ । १ । ३१ ॥ इयतां परिच्छिन्नसंख्यानामित्यतो ॥ परि- 25  
च्छिन्नपरिमाणस्य मात्र इयत्वं तस्मिन् । यावन्तोति-अन्यथे तु यावदमत्राणीति कार्यम् ।  
यावदमत्रमिति-पूर्वार्थप्रधानत्वादव्ययत्वे सिः । अव्ययत्वे तु जस्समामाद् । याव-

दत्तमिति=असमस्तमिदम् । अतएव तावदित्युपादीयते । समासे हि गुणीभूतत्वात्ताव-  
दित्यस्योपादानाभावः स्याद्यथा- यावदमत्रमित्यत्र ।

‘ पर्यपाङ्गहिरच् पञ्चम्या ’ । ३ । १ । ३२ ॥ परित्रिगर्तमिति पञ्चम्यर्थ-  
प्रधानात् प्रथमा । क्रियाविशेषणत्वविवक्षायां तु द्वितीया, यथा आमेखलं संचरतामि-  
त्यत्रैवं सर्वत्राऽपि । प्रतिपदविहतायाश्चेति-लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायात् । अप-  
क्षात् इति-न च वाच्यं शाखाया अपेन सह सम्बन्धाभावादेव न भविष्यति समासः ।  
यतो मतार्थस्याऽपेनैवाऽभिधानादस्तपेन शाखायाः सम्बन्ध इति । न च परत्वात्  
‘ प्रास्थश्च० ’ इति तत्पुरुषेणाऽस्य चाचेति वाच्यं, तत्राऽन्यग्रहणात् ।

‘ लक्षणेनाभिप्रस्थाभिमुख्ये ’ । ३ । १ । ३३ ॥ प्रत्यभिप्रति-वैचित्र्यार्थं  
सप्तन्निवाक्यम् । अभ्यग्नीति-अत्राऽग्निना क्षलमपातो लक्ष्यते इत्यग्निर्लक्षणं भवति ।  
तस्य चाऽभिप्रतिष्ठायामभिमुख्यं प्रतिपाद्यते । अग्नौ हि क्षलमाः संयुक्ता एव पतन्ति ।  
लक्ष्यीकृत्येति-लक्षणत्वेन लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । यद्वा दर्शनक्रियापेक्षयाऽग्निर्लक्ष्यः  
पतनक्रियापेक्षया लक्षणं यतः पूर्वं पश्यन्ति ततः पतन्ति । सुध्वं प्रति गत इति-अत्र  
सुध्नादन्यान्नगरान्तरं गन्तुकामः पथि व्यामोहाचयेव प्रत्यागत इति नाऽस्ति  
गमनं प्रति सुध्नस्य लक्षणता । यदुद्दिश्य हि गमनं क्रियते तल्लक्षणं भवति ।  
अत्र तु व्यामोहदेवेत्येव गतः । गतक्रियापेक्षया च सुध्नस्य कर्मत्वम् । येनाऽग्निस्तेन  
गत इति-लक्ष्यं तेनेति लक्ष्यस्य द्योतकमग्रिलक्षणं येनेति लक्षणस्य द्योतकमिति  
लक्ष्यलक्षणभावः ।

‘ दैर्घ्येऽञ्जुः ’ । ३ । १ । ३४ ॥ वृक्षमनु विद्योतत इति, -अत्र वृक्षो विद्योतन-  
स्य लक्षणत्वेन विवक्ष्यते न दैर्घ्यस्येति ।

‘ तिष्ठद्ग्नित्यादयः ’ । ३ । १ । ३५ ॥ आयत्तीगवमिति-‘ ईण्क् ’ आपन्तीति  
शतति “ द्विणोरपि० ” इति यत्वे ङ्यां आयत्यो गावो यस्मिन्निति कार्यम् । वृष्टौ त्व-  
र्थक्यनमात्रमेवं पूर्वत्र तिष्ठद्ग्नित्यत्राऽपि । असाधन इति-द्वितीयाद्यन्ता इति शेषः ।  
एवं प्रान्तमिति-प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तः प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्निति वा । समत्वं समा-  
नत्वं वा पशस्य तीर्थस्य तीरस्य चेति विग्रहत्रयं दर्शनीयम् । एवं प्रान्तमिति, स्वमतं  
परमतं चेहाऽपि द्रष्टव्यमित्येवं शब्दार्थः । इति कस्याच कृतापसन्धादिषु समासो न  
भवति । यत्र च दृश्यते तत्र चिन्तनीयम् ।

‘ नित्यं प्रतिनाऽल्पे ’ । ३ । १ । ३७ ॥ धाकप्रतीति-पूर्वार्थ इत्यधिकारेऽप्यसम्भवादस्योत्तरपदार्थप्रधान एवाऽयं समासः ।

‘ संरूपाऽक्षशलाकं परिणा यूतेऽन्यथायुतौ ’ । ३ । १ । ३८ ॥ ननु “ नोम नाम्न्यैकाध्वे ” इत्यतः सूत्रात् ऐकाध्वे सतीत्यनुवर्तते । तत ऐकाध्वे सति समासः ऐकाध्वे चैकपदं तच्च समासे सति भवति । तत्र इतरेतराश्रये दोषे समासः कथं ? उच्यते-यत्र यत्र येन सूत्रेण समासः कर्तुमिष्यते तत्र तत्र तस्मादेव ऐकाध्वे प्रथमं धातव्यम् । ततः समासः । अन्यथा हि सर्वाण्यपि सूत्राणि निरर्थकतां भजे-रन्निति हि न्यासविद् । पडादिभिर्धृताभावात् पट्परित्यादि न भवति । उत्कर्ष-सक्तु चतुष्परीत्येव नित्यसमासोऽयमिति परिप्रयोगो वाक्ये नाऽकधि, किन्तु न तथा वृत्तमिति पर्यायः । सप्तविषमयूते इति-एकिकादिके रूपे । अन्ये पूर्वमिति-उत्तिममेव यूते ।

‘ विभक्तिसमीपसमृद्धिद्वयुद्धर्थाभावात्पयासम्प्रतिपक्षात्मकरूपाति-युगपत्सहस्ररूपत्वाकल्यान्तेऽन्ययम् ’ । ३ । १ । ३९ ॥ समस्यत इति-अन्य-थरूपत्वं समाससंज्ञायाः प्रदर्शयाम्यपीभावसंज्ञो भवतीत्युपसंहरति । अधिष्ठीति-अत्राऽधिष्ठान्दस्य क्लृप्ताऽनेकार्थवृत्तेराधाररूपविभक्त्यर्थवृत्तित्वं प्रकाशयितुमुक्ताधार-स्याऽपि सप्तम्यन्तेन स्त्रीशब्देन समासः । श्रद्धाभाव इति-श्रद्धेरुत्तरपदार्थधर्मस्याऽ-भावो न उत्तरपदार्थस्यैव धर्मिण इत्यर्थाभावाद्भिद्यते । तत्र हि धर्मिण एवाऽभावः । धर्मिणोऽसत्त्वमिति-अत्र धर्मिणोऽनुत्पत्तिरेव न तु सतोऽभाव इत्यर्थाभावोऽत्ययाद् विशिष्यते । अत्ययो हि सतोऽतिक्रान्तकालसम्बन्धिनी सत्त्वोच्यते । उपभोगादेः प्रतिषेध इति-न तु वस्तुन इति तदमानाद्भिद्यते । तैस्तुक्रमिति-त्रयो मूर्ख्या आतां “ सोऽस्य मुज्यः ” इति कः । प्रयोदरादित्वात्सिद्धादेशः । तिसृकासु भवोऽण् । अनुरथं यातीति-ननु नित्यसमासत्वात् पश्चाद्रूपेणाऽर्थान्तरेणाऽग्निस्त्यज्यये समस्यते तथा पश्चाच्छब्दोऽपि अव्ययत्वादर्थान्तरेण समस्यतां नित्यसमासत्वात् प्रयोगसम्-वापि वाक्यं न प्राप्नोति, उच्यते-“ सर्वेष्वप्रादादयः ” इति वचनात् पश्चाच्छब्दस्य अव्ययीभावसमासं प्रत्यज्ययत्वं नाऽङ्गीकार्यम्, अव्ययत्वे हि अव्ययीभावः स्यात् तत्र चाऽन्य इत्यधिकारात् समासान्तरप्राप्तावन्यत्वाभावाच्चतुरूपो न स्यात् । युगप-द्देहीति-शब्दशक्तिस्वामाग्याच्चाऽन्यपदार्थप्रधानोऽयम् । सम्प्रतिद्विरिति-सिद्धिरा-त्मभावनिष्पत्तिः समृद्धिस्त्वन्यभावादिनिष्पत्तिरिति सिद्धिः समृद्धेरन्वा ।

- ‘ योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये ’ । ३ । १ । ४० ॥ प्रत्यर्थमिति-  
समासेन वीप्साया द्योतितत्वाच्चिन्मिच्छाद् द्विरुक्तिर्न प्रवर्तते । वाक्ये तु लक्षणादेरने-  
कस्याऽर्थस्य द्योत्यस्य सम्भवाद् द्विरुक्तिमन्तरेण वीप्सा द्योतयितुं न शक्येति । पदा-  
र्थानतिक्रम इति-पदद्वयचरपदं शक्यादिरूपं तस्याऽर्थः सामर्थ्यं तस्याऽनतिवृत्तिः ।  
5 विन्यासविशेष इति-मूर्त्तस्याऽनेकस्य पदार्थस्य नियतदेशाद्यपेक्षं व्यवस्थापनं विन्यासः  
स एव विशेषः । यदि सदमित्येव कुर्यात्तदा सकृत्ति देवदत्त इति सामानाधिकर-  
ण्यमेव स्यादित्याह-सादृश्यग्रहणमित्यादि । तेन देवदत्तस्य सकृत्तीति वैयधिकार-  
ण्यमपि सिद्धम् । सदृशशब्दो हि धर्मिवाची, सादृश्यशब्दस्तु धर्मवाची ।

- ‘ यथाऽथा ’ । ३ । १ । ४१ ॥ यथावृद्धमिति-अत्र क्रमोऽपि प्रतीयते, ननु  
10 कथमुक्तं ये ये वृद्धा इत्यादि ? उच्यते-प्रतीयतां क्रमो वीप्साऽपि प्रतीयते । न षेको-  
ऽनेकार्थो न भवति । पूर्वैषेव सिद्ध इति-पूर्वग्रहोपात्तेष्वेवार्थेभ्यस्याऽपि प्रवृत्तेः ।  
सादृश्ये प्रतिषेधार्थमिति-ननु यथा चैत्र इत्यादौ चैत्रसदृशो भैत्र इत्यर्थः । ततश्च  
थांप्रत्ययान्तः सादृश्ये न प्रवर्ततेऽपि तु सदृशि ततः किमुक्तं सादृश्ये प्रतिषेधार्थम् ?  
उच्यते-सादृश्योपाधिकत्वात् सदृगपि सादृश्यशब्दनोच्यतेऽतो वचनम् । सदृशि तु  
15 “ विमक्तिसमीप० ” इति प्राप्ते निषेधः । अणुत्पन्नस्य सादृश्यं विना योग्यता-  
दिप्रत्ययेषु “ योग्यता० ” इति सिद्धः समासः परं व्युत्पन्नस्य सदृगर्थे “ विमक्ति० ”  
इत्यादिना समासः प्राप्तस्तन्निषेधार्थं वचनम् ।

- ‘ गतिफन्यस्तत्पुरुषः ’ । ३ । १ । ४२ ॥ कु इत्यन्ययमिति-गतिसादृश्यार्थ-  
द्वययमित्यधिकाराद्वा समावे व्यभिचारेति न्यायात् इत्यस्य विशेषणं न तु गति-  
20 संज्ञानां तेषामव्यभिचारात् । कुत्रात्तण इति नित्यममागत्यात्तु तिस्रो ब्राह्मण इत्य-  
स्यपदविग्रहः ।

‘ सुः पूजायाम् ’ । ३ । १ । ४४ ॥ पूजाया अन्यत्राऽतिशयार्थेऽनुक्ताऽपि  
व्यावृत्तिर्द्रष्टव्या ।

- ‘ प्रात्ययपरिनिरादयो गतप्रान्तकृष्टग्लानकान्तावर्थाः प्रथमाश्रयन्तैः ’ ।  
25 ३ । १ । ४७ ॥ प्रान्तेवासीति-अन्ते वसतीत्येवं प्रती “ प्रतोमीक्ष्ये ” णिन्, “ शयैषामि  
पासेष्व० ” इत्यलुप् । अनुलोम इति-“ प्रत्यन्ववा० ” इति अनु गमासान्तः “ नोऽदेःष्व० ”  
इत्यन्तस्वरादिलोपः । प्रत्युरसमिति-“ कृतेकरसा० ” इत्यतसमामान्तः ।



‘अन्ययं प्रष्टुद्धादिभिः’ । ३ । १ । ४८ ॥ पुनः प्रष्टुद्धमिति-पुनः प्रवर्धते  
स्मेति कार्यं न तु भूयः प्रष्टुद्धमिति तस्याऽप्यव्ययत्वात्तदनेनैव नित्यममासत्वात्समुदा-  
यस्यैवाऽयं पर्यायो भवति । एतमुचरेन्नपि । अघस्पष्टमिति-अघःस्थाने पदमित्येष  
कार्यं न त्वघस्तादिति तस्याऽप्यव्ययत्वात् । सत्संशयः पुरुषः अनद्धाधुरूपः ।

‘इत्युक्तं कृता’ । ३ । १ । ४९ ॥ कृदन्तेनेति-प्रत्यासत्पातत्प्रतिहितेनैव । 5  
आपः प्राप्ताविति-आप् किल स्त्रीत्वमात्रनिमित्तः । स्यादिस्तु संख्याकर्मोदिनिमित्तः ।

‘तृतीयोक्तं चा’ । ३ । १ । ५० ॥ वाञ्छन्द इति-इह पृथग्योमादेः नित्य-  
त्वस्य निवृत्तिर्वा शब्दस्तु नित्यसमासाधिकारनिवृत्त्यर्थ इति ।

‘नञ्’ । ३ । १ । ५१ ॥ ननु न इत्येव निरनुबन्धः पद्यतां किं सानुपन्धेन  
नमित्युपादानेन ? सत्यम् । चादिषु वक्रारोपदेशं सारयितुं वक्रारो निदिश्यते, प्रति- 10  
षेधशङ्काव्युदासार्थं च, नैस्तुक्ते हि समासस्य प्रतिषेधः सम्भाव्यते । अगौरिति-नञ्चा  
विशेषित आरोपितगवादिस्वरूपो भवयादित्यर्थः । निरर्त्यमानतद्वाच्य इति-निरर्त्य-  
मानो यस्तस्योत्तरपदस्य भाग उत्तरपदप्रवृत्तिनिमित्तं गोत्वब्राह्मणत्वादि सद्वादिहाऽर्थ  
उत्तरपदस्यैवाऽर्थः । तज्जमासस्याऽपि निवृत्तिविशिष्टोत्तरपदार्थपाधान्यमित्यर्थः ।  
स चाऽप्यमिति-उत्तरपदार्थ इत्यर्थः । प्रतीयत इति-सर्वत्र शब्दशक्तिसामान्यादिति 15  
योज्यम् । नन्विदं सूत्रं विनाऽप्यब्राह्मण इत्यादयो विशेषणमित्यनेन कर्मधारयेऽपि  
सैस्त्वन्ति, यतो नञ्विशेषणं ब्राह्मणो विशेष्यमिति ? उच्यते-यत्र द्वौ गुणशब्दौ भवत-  
स्तत्राऽनियमेन पूर्वनिपातः प्राप्तः, यथा-अखञ्जः, नञ् निषेधमात्रे वर्धते खञ्जशब्दो-  
ऽपि गुणमात्रे इत्यनियमेन प्राप्नोतीति वचनम् ।

‘पूर्वापराधरोत्तरमभिजेनांशिनः’ । ३ । १ । ५२ ॥ पूर्वः कायस्येति-पूर्वो 20  
भागः कस्मात्प्राप्त्यादेः कस्य कायस्येति सम्बन्धादिक्षञ्जमी कायशब्दान्न भवति ।  
पूर्व छात्राणामिति-बहुवचनाद्भेदप्रतीतिः, छात्राणां सम्बन्धिनं कस्मादपि छात्रात् पूर्व-  
मित्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधः किमिति-यद्यत्राऽभिजेन भवतीति पर्युदासः स्यात्तदा समा-  
हारस्यैकत्वादत्राऽपि समासः स्यात् । मित्रेण न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधे तु विज्ञाय-  
माने समाहारद्वन्द्वस्य भेदपूर्वत्वाद्भेदनिमित्तः प्रतिषेधोऽपीति समासाभासः । अश्विनेति 25  
किमिति-ननु नामेयः पूर्वो भागो व्यवस्थितः कायस्य शोभनो रिक्तो वेत्याद्यर्थोऽत्र  
विवक्षितस्तत्र पूर्वस्य कायापेक्षत्वेनाऽमर्म्यत्वादेव नास्या सह समासो न प्राप्तः  
किं शिष्यत्वेन ? । सत्यम् । यद्यपि कायापेक्षत्वं पूर्वस्य तथापि प्रधानसापेक्षत्वे  
वृत्तिर्भवतीति ।

- ‘ सायाहादयः ’ । ३ । १ । ५३ ॥ स्यतेर्धञि औणादिको वा सायशब्दो, मान्तमव्ययं वा । सायमह इति-ननु सायमशब्देनाह्वन्त उच्यते इत्युक्त्यत्वात् सायमह इति विग्रहेऽहन् शब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ? सत्यम्, दिनान्ते यानि कार्याणि क्रियन्ते तान्यप्युपचारात् सायम् शब्देनोच्यन्ते; ततः सन्देहः किं कार्याण्य-  
 5 मिधीयत उत दिनान्त इत्यहन्शब्दः प्रयुज्यते । सूत्रमामर्ष्याद्वा तस्माच्च दिनान्त एव लभ्यते । पष्ठीसमासबाधनार्थमिति-ननु तावदिह सायशब्दस्याऽप्यपत्तात् “ हेमाथे० ” इति निषेधादेव भविष्यति किं तद्बाधनार्थमनेन ? उच्यते-यदाऽकारान्तः सायशब्दोऽनव्ययं नपुंसकलिङ्गस्तदा प्राप्नोति ।

- ‘ समेऽहोऽर्धं नवा ’ । ३ । १ । ५४ ॥ अर्धं पिप्पल्या-इत्यत्रार्धशब्दस्य  
 10 तुल्यभागेऽर्धमिति स्त्रीबत्त्वम् । अर्धपिप्पलीति समुदायस्य तु परलिङ्गो द्वन्द्वोऽंशीति-वचनात्स्त्रीत्वमेवष्टुत्तरत्र । अतुल्यभागे तु ग्रामार्ध इत्यादावर्धसुदर्शनेति पुंस्त्वम् । पष्ठीसमासबाधनार्थमिति-अयमर्थः-सूत्रमात्रे मेदामेदविरक्षायां प्रयोगद्वयं सिध्यति । सूत्रकृतौ तु मेदविरक्षाया मेरपक्षे पष्ठीसमासं बाधित्वा प्रयोगद्वयं सिद्धम्, अन्यथा मेदे पष्ठीसमास एव स्यात् । अर्द्धं पिप्पलीनामिति-पिप्पल्यारूपस्याऽंशिनोऽनेकत्र-  
 15 व्यस्यमानत्वादभिन्नत्वाभावात् समासाभावाः । पष्ठीसमासस्तु भवत्येव पिप्पत्यर्धमिति । प्रकरणादिना बहुत्वस्याऽप्यनगतेर्बहुवचनान्तस्याऽपि प्रवृत्तिरविरुद्धा ।

‘ जरत्यादिभिः ’ । ३ । १ । ५५ ॥ अर्धैश्चसमिति-‘ शब् ’ हिंसायाम्, विश-सन् “ कुंत्सप० ” निशसेव प्रज्ञायण्; अर्धो वैशमस्याऽर्धमरणमित्यर्थः ।

- ‘ द्वित्रिचतुष्टयपूरणामादयः ’ । ३ । १ । ५६ ॥ पञ्चमं मिक्षा इति-पष्ठी-  
 20 समासोऽपि बाग्रहणेन यस्यैवाऽप्यमंशिममामस्तस्यैव प्राप्नोतीति न भवतीति । द्वितीयं मिक्षानामिति-अत्र बहुत्वाद्विधा मिक्षा ।

- ‘ कालोद्विगौ च मेयैः ’ । ३ । १ । ५७ ॥ अंशानिनिवृत्ताविति-कालमेयै रित्यभिनयार्थप्रदणात् । जातोत्तरपदानि मामजात इत्यादीनि बहुव्रीहयपि निष्पन्ति । परं मामो मृत्स्य माममृत् इत्यत्राऽन्यपदार्थान्ममरात् द्विगौ च ऋगह्मुत् इत्यादा-  
 25 विति वचनम् । शब्दशक्तिस्वाम्यादिति-अन्यथा भागो जाताया इति स्त्रीत्व-विरक्षायां मामजातेत्यत्र इत्यन्तं स्यात् । पूर्वपदप्राधान्यात् पश्चादाह न स्यात् । द्वे अहनी गुप्तस्येति-द्वे इति चाऽहनी इति च नामद्वयं युक्तस्येति नाम्ना ममस्येति ।

तत्तद्विपदे समासे जाते सुप्त इत्युत्तरपदे परे “ संख्या समाहारे ष० ” इति द्विगुसंज्ञायां द्विगुविषये द्वयोः षट्पदयोरुत्तरपदनिमित्ते द्विगौ भाविनि त्रयाणां तत्पुरुषः, अन्यत्र त्रयोजकमिति-अन्यत्र चरितार्थमित्यर्थः । द्विगौ तु द्विवचनाद्यन्तमपि समस्यते इति भावः ।

‘ स्वयंसामी केन ’ । ३ । १ । ५८ ॥ करणशक्तेः कर्तृशक्तेर्वा वाचकः स्वयं- 5  
शब्दः । आत्मनेत्यर्थ इति-अत्र करणे कर्तरि वा कृतीया । सामिकृतमित्यत्र-  
“ विशेषेण विशेष्येणै० ” इत्यनेन कर्मधारयेणैव सिध्यति परं षट्छया रूपापरभावा  
स्याचक्षुषाधनार्थमिहोपादीयते ।

‘ द्वितीया खट्वा क्षेपे ’ । ३ । १ । ५९ ॥ क्षेपः समासार्थ इति-तत्रैव तस्य  
प्रसिद्धेः । नित्य एवेति-यत्तु खट्वामारुह इति नाक्यं तत्पूर्वोत्तरपदविभागमाश्रयदर्शनार्थम् । 10

‘ कालः ’ । ३ । १ । ६० ॥ कालयति भूतानि अच् । अक्याप्त्यर्थ इति-  
अहोरात्रेष्वेव तैर्वाप्त्यभावात् । मासप्रमित इत्यत्र च प्रथमो दिवसः प्रतिपद्यन्मसा  
व्याप्तो न तु समग्रो मास इत्युत्तरेण न प्राप्नोति ।

‘ व्याप्तौ ’ । ३ । १ । ६१ ॥ केनेति निवृत्तमिति । पृथग्योगादिति शेषः ।  
सर्वरात्रकल्याणीति-यद्यपि सर्वशब्दो न कालवृत्तिस्त्वथाप्सुत्तरपदार्थप्रधानत्वेन 15  
समासस्य सर्वरात्र इति सम्यदायोऽपि कालः । मासं पूरक इति-पूरयिष्यतीति  
“ क्रियायां क्रिया० ” इति णकणि णके तु “ कर्मेणि कृतः ” इति षष्ठी स्यात्, णकाच्च  
तु “ तैलुदन्ता० ” इति निषेधात् न ।

‘ श्रितादिभिः ’ । ३ । १ । ६२ ॥ यद्यपि बहुव्रीहिनैव धर्मभित्त इत्यादीनि  
सिध्यन्ति तथापि यत्तत्पुरुषं श्रान्तिं तज्ज्ञापयति यत्र समासेऽर्थे विग्रहमेदात्तत्पुरुष- 20  
बहुव्रीही प्राप्नुतस्तत्र तत्पुरुष एव । तेन राजसरव इत्यादी न बहुव्रीहिः । किञ्च  
बहुव्रीहौ कच् स्यात् । निर्वाणमव इति-के निर्वाति सुखी भवत्यत्रेत्यनटि ॥ ।

‘ प्राप्तपक्षौ तथाच ’ । ३ । १ । ६३ ॥ प्राप्ता जीविका यवेत्यादि बहुव्री-  
हिणाऽपि सिध्यति, प्राप्तगवीत्यादौ तु सामानान्तो न स्यादिति वचनम् । स्त्रीलिङ्गा-  
र्थमिति-तथैकाव्योत्तरपदामावात् “ परलः स्त्री० ” इति पुंस्त्वोच्चारणम् । 25

‘ ईपद्गुणवचनैः ’ । ३ । १ । ६४ ॥ गुणं वचन्तीति रम्पाद्यनटि गुणव-  
चनाः । ईपतिपद्गुल इति-पिङ्गत्वमस्याऽस्ति सिध्मादिवाहः । न च वाच्यमीपतिपद्गु-

व्ययोगात् पुरुषोऽपीषत् स चाऽसौ पिङ्गलश्चेति कर्मधारयेण सिध्यति । यतस्तत्र पूर्वनि-  
पाते कामचारः । ईषच्छब्दात् क्रियाविशेषणत्वादम् । उच्चतरक्तशब्दावौणादिकौ “ पुर्व-  
पित्त० ” इति साधू ततो गुणवचनौ । के तु क्रियावचनौ स्याताम् । समासान्तस-  
णीति-अन्यथा “ नामे नाम्नै० ” इत्यनुवर्तमाने कोपेन इषद्रक्त इति त्रिपदो न स्यात् ।

- 5 ‘ तृतीया तत्कृतैः ’ । ३ । १ । ६५ ॥ प्रत्ययः प्रकृत्यविनाभावीति तृतीयान्तं  
नामेह गृह्यते । अत एवेति-गुणवचनत्वाभावादेवेत्यर्थः ।

‘ जनार्थपूर्वाद्यैः ’ । ३ । १ । ६७ ॥ हेत्वादाविति-आदिशब्दादनुवर्त्येति-  
स्यादि । एकेन द्रव्यवचनमिति-एकं च सद्रव्यं चेति कर्मधारये एकद्रव्यमस्याऽस्तीति  
कृते “ एकैकादेः कर्मधारयात् ” इतीकण् स्यादित्येवं समासः ।

- 10 ‘ कारकं कृता ’ । ३ । १ । ६८ ॥ कारकेषा नदीत्यादिषु निन्दा सुगमैवेति  
न दर्शिता । तेन सहेत्यर्थ इति-एवं त्रिस्तया परिवाजक इतीत्यम्भूतलक्षणेऽप्यनु-  
क्तमपि ज्ञेयम्, अनीयप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः ।

- ‘ चतुर्थी प्रकृत्या ’ । ३ । १ । ७० ॥ स्मनाय स्यालीति-यथा यूपाद्यात्मना-  
दावादि प्रतिष्ठमानं यूपादेः प्रकृतित्वेन विज्ञापते त्वं स्मनादेः स्वात्पादीति । मूत्राय  
15 सम्पद्यत इति-यद्यप्याध्यां विधेयतया सूत्रस्य प्राधान्यं तथापि शान्द्या प्रथमं  
यवान्वा सह क्रियासम्बन्धः, यथा-राज्ञः पुरुष इति आध्यां राज्ञः प्राधान्येऽपि  
शान्द्या पुरुषस्यैव ।

- ‘ हितादिभिः ’ । ३ । १ । ७१ ॥ गोभ्यो हितमिति-आशीर्विवक्षायां तु  
‘ तैश्चन्द्रादुच्य० ” इति चतुर्थी आशंसायां हितयोगे वा चतुर्थी तदन्तरस्य समासो न  
20 भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति । आत्मनेपदमिति-पचत इत्येवमादीनामात्मा  
स्वभापस्तदर्थं ते आते इत्यादि आत्मनेपदम् । तिवाद्यवशापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययसम्-  
दायः पचतीत्यादिलक्षणः परोर्जस्तदर्थं तिवादिकं पदं परस्मैपदम् ।

- ‘ तदर्थार्थेन ’ । ३ । १ । ७२ ॥ तस्याद्यतुर्ध्या अर्थो यस्येत्पुष्ट्रुत्वादित्वाद्  
व्यधिकरणो बहुव्रीहितस्तदर्थश्चाऽसार्थश्चेति कर्मधारयः । समासस्त्विति-पित्रर्थ इ-  
25 त्यादि-समासे अर्थशब्दप्रयोग इत्यर्थः ।

‘ पष्ठयस्त्नाच्छेपे ’ । ३ । १ । ७३ ॥ गमकत्वादिति-अवश्यतापेक्षस्ता-  
दित्यर्थः ।

‘ कृति ’ । ३ । १ । ७७ ॥ चौरोज्ञासनमिति—“ कर्मणि कृत् ” “ कर्तरि ” वाऽस्य विधानात् यत्नजाया अपि पष्ठ्याः समासः ।

‘ याजकादिभिः ’ । ३ । १ । ७८ ॥ कृतीत्यनेनैव सिद्धे किमर्थोऽयं योग इत्याह “ कर्मजा तृचा च ” इतीति । विषयर्थेति—तुल्यार्थेरिति या पृष्ठी सा शैयिका न भवतीति अप्राप्तौ ।

‘ सर्वपञ्चादादयः ’ । ३ । १ । ८० ॥ प्रतिषेधं यस्यतीति—यदा सम्बन्धपृष्ठी सदेत्यर्थः । तत्र सम्बन्धपृष्ठीग्रहणात् । उपलक्षणमिदं तेन यदा रिरिष्टादिति पृष्ठी वदाऽप्राप्ते समासः ।

‘ अकेनक्रीडाजीवे ’ । ३ । १ । ८१ ॥ “ कर्मजा तृचा च ” इत्यस्याऽपवाद-स्ततश्च मनकीति भञ्जिका, उद्दालकपुष्पाणां भञ्जिकेति कृते “ कृति ” इति प्राप्नोति 10 तत् उच्यते निषेधस्तदाऽस्य सूत्रस्य फलम् । यदा तु उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते तस्यां क्रीडापामिति विग्रहस्तदा निषेधामावे कृतीत्यनेनैव सिद्धत्वादस्य न किञ्चित्फलम् । ननु मनकीति भञ्जिकेति कर्तरि कथं साधयन्ति यथा उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति क्रीडा-नाम ततस्तस्याः कर्तृत्वं न सङ्गच्छते ? उच्यते—अस्यां क्रीडायां सञ्जनक्रियाकरणादु-पचारात् साऽपि कर्त्री भण्यते ।

‘ न कर्तरि ’ । ३ । १ । ८२ ॥ अप्रगामिकेति—कृतसगतिकारकस्येति न्याया-दप्रगामिकेत्यस्याऽपि कुदन्तत्वम् ।

‘ कर्मजा तृचा च ’ । ३ । १ । ८३ ॥ तद्याऽकस्येति—तृचोऽप्यभिचारात् । क्रियाशब्दस्य त्विति—विभर्तीति भरणक्रियामात्रमुपादाय वर्तमानस्येत्यर्थः ।

‘ तृसार्थपूरणाव्यधातृज्ज्ञानज्ञानशः ’ । ३ । १ । ८५ ॥ ग्रामस्य पुरस्ता- 20 दिति—अव्युत्पन्नमवयव्यं व्युत्पत्तौ तु “ रिरिष्टा० ” इति पष्ठ्या विधानात् समासो न प्राप्नोत्येव । अच्वमानामिति—अत्राऽपि सम्बन्धे पृष्ठी न निर्धारणे तस्य सतोऽप्यविवक्षा अनियमेन पूर्वनिपातः स्यादिति—“ पञ्चमवत्ता० ” इत्यत्र विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि प्रथमोक्तत्वात् विशेषणसमासे तु प्रधानानुपायिनो व्यवहारा इति न प्राग्विपातः ।

‘ ज्ञानेच्छार्थार्थाधारत्तेन ’ । ३ । १ । ८६ ॥ सर्वत्र कर्तरि पृष्ठी । सत्याधारे 25 च कविधानात् “ केनोरसदाधारे ” इति पष्ठ्या न निषेधः । इष्टेनेति—“ तेन प्रोक्ते ” इत्यतस्तृतीयाधिकारे बहुपक्षात् इत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययं विधत्ते तज्ज्ञापयति न वर्त-

साने काले विहितोऽयं कप्रत्ययः किन्तु भूते काले । तथा राजपूजित इत्यादावपि ।  
तृतीया समासा इति-अत्र भूते कविधानात् " कैयोरसदाधारे " इति षष्ठीनिषेधा-  
चतृतीया समासा इत्यर्थः । कृषोगजाया इति-कर्तृकर्मविहिताया इत्यर्थः ।

‘ अस्वस्थगुणैः ’ । ३ । १ । ८७ ॥ स्वात्मन्येवाऽवतिष्ठन्त इति-ननु द्रव्या-

- ६ भयी गुण इति गुणलक्षणं ततः कयमिदमिति ? सत्यम्, अमिषाज्यापारापेक्षया स्व-  
स्यत्वं गुणानां यतः शौक्ल्यपादि शब्दैर्धर्ममात्रमेवाऽभिधीयते । अत्राऽर्धात्प्रकरणाद्वेति-  
ननु शुक्लादिवर्णादिविशेषणं, पटस्य शुक्लो वर्ण इति ततश्च पटादेर्वर्णादिना सम्बन्धो  
न तद्वत्तेन शुक्लादिविशेषणेनेति पृथगन्तस्य समासप्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याशङ्का ।  
अस्वास्थ्यमस्त्येवेति-गुणग्रहणेन ये गुणा द्रव्यस्य विशेषणं भवन्ति शुक्लः पट इत्यादौ,  
१० ये च भूतपूर्वगत्या ज्ञाणान्ताः शौक्ल्यपादयस्तेऽपि गृह्यन्ते । यतः शुक्लशौक्ल्ययोः  
शब्दभेदेऽपि द्वयोरपि एकमेव प्रवृत्तिनिमित्तं गुण इति, श्वाप्येकार्थावल्लस्यौ च य  
एवार्थः पटस्य शुक्लः स एवार्थः पटस्य शौक्ल्यमिति । एवं मधुरमाधुर्यादीनामपि ।  
नन्वनेनाऽपि व्याख्यानानेन पटस्य शुक्ल इत्यादिष्वेव निषेधः प्राप्तो यतो यथा-शुक्लः  
पट इत्यादौ द्रव्येऽपि वृत्तिस्तथा न शौक्ल्यशब्दस्य द्रव्ये वृत्तिः, यतः शौक्ल्यश-  
१५ ब्देन गुणमात्रमेवाऽभिधीयते न द्रव्यम् ? उच्यते-यद्यपि शौक्ल्यशब्दो द्रव्ये न  
वर्तते तथापि शौक्ल्यशब्दो गुणवचनः ततो यदि स्वयं द्रव्यं वक्तुं न शक्नोति तथा-  
पि आत्मीयशुक्ललक्षणेन शब्देन यदि वादयति तर्हि भवत्येव । आत्मीयत्वं चाऽनयो-  
गुणमात्रवृत्तित्वात् । यथा कश्चित्पुमान् भार्यायाः पार्यात्पित्रोर्मर्कं कारयति ततो  
यथात्मना न करोति तथापि भर्कं कुर्वन्नभिधीयन्ते एवमत्रापि भविष्यति । तद्वि-  
२० शेषैरेवाऽयमिति-तद्विशेषाश्च शुक्लादयो मधुरादयः सुरभ्यसुरमी शीतादयश्च गुणा गृह्य-  
न्ते । तेषामेव द्रव्यविशेषणत्वसंभवात्, तेन रूपादीनां न ग्रहः । न हि ते द्रव्यस्य  
विशेषणं भवन्ति पटो रूपं गुडो रसः चन्दनं गन्धः स्तनः स्पर्श इति । रूपादिविशेषा  
ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते तेन गौरवादयः संख्यादयो वैशेषिकप्रसिद्धाश्च न गृह्यन्ते ।  
बाह्माधुर्यमिति-रसनेन्द्रियग्राह्य एव रसो लोके मधुरखन्दस्य रूढोऽत्र तूपचारादिति न  
२५ गुडस्य माधुर्यमिति तन्निषेधः । यतो गौणमुख्यन्यायेन मुख्यो लौकिको गुणः  
समामात्रं प्रयोजयतीति । बहुलाधिकारादिति-ननु कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यादौ  
तैक्ष्ण्यं स्पर्शनेन चक्षुषाऽपि च गृह्यते ततो द्वीन्द्रियग्राह्याणां न गुणत्वं किन्त्वेकेन्द्रि-  
यग्राह्याणामेवेति वैशेषिकमते, ततः समासः प्राप्तः । कुसुमतौरममित्यादौ च पटस्य  
शौक्ल्यमिति वत्समासाभावप्रसङ्गस्तदेतदुभयं कथमित्याशङ्का ।

‘ सप्तमी शौण्डाचैः ’ । ३ । १ । ८८ ॥ इह गौण इति-परमार्थतो मद्यपः

शौण्ड इत्युच्यते व्यसनी तु गौणवृत्त्या । आपन्नं भावे धनि, आपात आरम्भे रमणीय-आपातरमणीयः ।

‘ काकादौः क्षेपे ’ । ३ । १ । ९० ॥ तीर्थसारमेव इति-सतो मेयोऽस्य यद्वा सरमा शुनी तस्या अपत्यं “ चतुष्पाद्व्य एवम् ” । अनुवस्थित इति-यथा काका-दिस्तीर्थफलमजानन् अचिरस्याधी भवत्येवं यो देवदत्तादिः कार्याण्यारम्भ तेष्वनि- 5 ब्राह्मकः स एवमुच्यते ।

‘ पात्रेसमितेत्यादयः ’ । ३ । १ । ९१ ॥ गेहे स्वेडीति-जिह्मिदाष्ट इति धातौ क्षिब्धः स्थाने क्षिब्धं केचित्पठन्ति । गेह एव स्वेडते “ प्रेक्षादिभ्यो णिच् ” एवमप्रेतनद्वये । गेहमेव विनिवृत्तमनेनेति “ वैषाज्ये केन ” इत्यनेन क्तप्रत्ययान्तात् पस्तद्धित इत् सदन्तस्य व्याप्ये वर्तमानास्तप्तमीविहितेति प्रथमान्तेन विग्रहः । यद्वा 10 अर्थकथनमिदं गेहे विनिवृत्तमेव क्रियते । अवधारणेनेति-पात्रेसमिता इत्यत्र पात्रशब्देन पात्रमन्त्रचारिभोजनं लक्ष्यते ततो भोजन एव समिता मिलिताः सन्ति न कार्यान्तरे इत्यवधारणात् क्षेपो गम्यते । सप्तम्या अलुविति-ननु पात्रेसमितेत्यादि-क्तप्रत्ययान्तेषु “ तत्सुक्ते कृति ” इति शेषेषु तु “ वैष् व्यञ्जनात्० ” इत्यलुप् प्राप्त-स्तर्क निपाताश्रयणेन । सत्सम्, साध्यां बहुलं संज्ञायां चाऽलुक्तेत्याह-निपा- 15 तनादिति ।

‘ केन ’ । ३ । १ । ९२ ॥ नित्यसमामाधेते इति-वाक्यस्य क्रियाकारक-सम्बन्धमात्रप्रत्यायकतया शेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्समासस्यैव तत्र सामर्थ्यात् ।

‘ तत्राऽहोरात्रांशम् ’ । ३ । १ । ९३ ॥ पृथग्योगादिति-तत्राऽहोरात्रांशं च केनेति चकारादन्यच्च नाम । तत्रेति सप्तम्यन्तमिति-सप्तमीसाधर्म्यान्त्रप् प्रत्ययोऽप्यत्र 20 सप्तमीशब्देनोक्तः । भवति हि साधर्म्याच्चाच्छब्दं यथा गौर्वाही क इति ।

‘ भाम्नि ’ । ३ । १ । ९४ ॥ सप्तम्या अलुविति, अरण्येऽलुका इत्यादिषु-“ अद्वय्यज्ञानात्० ” इत्यनेन स्तूपेऽत्राण इत्यादिषु तु “ औकारस्य० ” इत्यनेन ।

‘ कृद्येनावश्यके ’ । ३ । १ । ९५ ॥ मासेऽवश्यमिति-“ वैष्वावो भावलक्ष-णम् ” इति सप्तमी मासे गते देयमिति हि मासादिसत्वेन देयमावो लक्ष्यव इति । 25 अथवा मासाद्येकदेशे मासादिशब्द इत्याधार एव सप्तमी । अन्यथा उपचारं विना

समग्रेऽपि मासे देयमिति यदि विवक्ष्यते तदा “ कालाव्यनोर्व्याप्तौ ” इति द्वितीया  
 स्यात् । मासदेयमिति-मासस्य पूरके त्रिंशत्तमे दिने देयमित्यर्थः । अयमपि नित्य-  
 समासो यतो न समासेऽन्यत्वं शब्दस्य प्रयोग इति न्यासः । “ तैत्सरुधे कृति ” इत्य-  
 लुप्राप्तौ बाहुलकात् सप्तम्या लोपः । निरनुबन्धन्यापात् क्यञ्यणोर्ग्रहणाभावे मासे  
 ४ स्तुत्येत्पादौ न समासः ।

‘ विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ’ । ३ । १ । ९६ ॥ इतिरेका-  
 धर्ममिति-एकः साधारणोऽर्थो द्रव्यलक्षणस्तद्वत्तदात्मको यस्य तदेकार्थं तस्य भावः ।  
 शिञ्जपा वा भवतीति-न च वाक्येऽपि तर्हि वृक्षादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । द्वौ  
 द्विरदाविति-द्वयार्थस्याऽपि लोके प्रयोगदर्शनात् । यद्वा पूर्वं वृक्षप्रयोगात् सामान्यावगते-  
 10 विशेषावगमाच्च शिञ्जपेति प्रयुज्यते । एवं च तक्षकादिरिति-यत्तस्तक्षकशेषशब्दावहि-  
 गुणादावपि चेतते । तक्षकः सर्प इत्यादौ तु तद्वगुणविवक्षायामपि बाहुलकाच्च भवति ।  
 विशेषणविशेष्यद्वयोपादानं हि बाहुलकप्रपञ्चार्थम् । प्राधान्यं च द्रव्यं शब्दानामिति-  
 नीलादि अन्याश्रितत्वादप्रधानमुत्पलं तु तस्याऽऽश्रयस्त्वारप्रधानम् उत्पलं हि द्रव्य-  
 रूपत्वात्क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानं प्राधान्येन विवक्ष्यते । नीलस्तु गुणत्वाद्द्रव्य-  
 12 व्यवधानेन क्रियायामुपयोगादुत्पलस्य विशेषणं सम्भवति इति । ननु प्राधान्यं च द्रव्य-  
 शब्दानामित्युक्तमुत्पलादयस्तु जातिशब्दास्तत्कथमित्याह-यद्यपीति । यस्तु गुणादीति-  
 आदिशब्दाद्द्रव्यक्रिययोर्ग्रहः । क्रिया पाचक इत्यादिका दक्षितैव । द्रव्यं यथा दण्डी चाऽ-  
 सौ धन्वी चाऽश्वाऽपि पूर्वनिपाते कामचारः । पदयोरप्रधानत्वादिति-द्रव्यव्यवधानेन  
 क्रियायामुपयोगात् । पूर्वोच्यते-रविपरिवर्तनसंयोगेन दिश उच्यन्ते, अतोऽश्वाऽपि गुणः  
 20 प्रवृत्तिनिमित्तम् । पूर्वदक्षिणा विदिगिति-विदिगितिस्तुपलक्षणं तत्सम्बन्धिन्यन्यथाऽपि  
 देशादौ भवति । जातिशब्दानामिति-यद्येवं कथं कृष्णसर्पशब्दयोः सामानाधिकरम्यं  
 द्वयोरेव तयोर्जातिविशेषवाचकत्वादिति । समावेशार्थ इति-यदि च चकारस्तत्पुरुष  
 इत्यस्याऽनुकर्षार्थ इत्युच्येत तदा चाऽनुकुर्यं नोच्यते इति विज्ञायेत ।

‘ पूर्वकालैकसर्वजरात्पुराणनवकेवलम् ’ । ३ । १ । ९७ ॥ पूर्वकालेत्यस्य  
 25 कृतद्वन्द्वेरेकादिभिर्द्वन्द्वैः । यदि पुनरेकादिभिरकृतद्वन्द्वैः पूर्वकालेत्यस्य द्वन्द्वः क्रियेत  
 तदैकशब्दस्य स्वराद्यदन्तत्वात् पूर्वनिपातः स्यात्तथा च सर्वपामेकरूपतायां स्वरूप-  
 ग्रहणे पूर्वकालेत्यर्थनिर्देश इति यद्वक्ष्यते तदुपपन्नं स्यात् । मतीकृतेति-मत्तमस्या  
 अस्तीति मतिनी क्षेत्रभूमिः । अमतिनी मतिनी कृतेति चो पुंस्त्रावे दीर्घत्वे च  
 मतीकृता । अथवा मत्तं लोपगर्दनकाष्ठं तदस्याऽस्ति अग्रादित्वादप्रत्यया, ततोऽमता



मता कृतेति । अद्रव्यशब्दत्वादिति क्रियाशब्दत्वादिति शेषः । एतद्योपलक्षणमेका-  
दीनामपि, यदा क्रियाशब्देन गुणशब्देन वा सामानाधिकरण्यं तदा पूर्वेषु समासे  
खञ्जकृष्ण्टादिवत्पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादुभयोरपि पूर्वोत्तरशब्दयोर्विशेषणत्वादिति ।

‘ दिग्वाचिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ’ । ३ । १ । ९८ ॥ दिग्वाचीति-एतदपि  
च न दिश्येयं वर्तमानमपि तु तद्द्वारेण अनपदादौ च यस्त्वन्तर इति अर्थप्रधानो निर्देशः ॥ 5  
संज्ञायां तद्धिते चेति-एकाऽपि सप्तश्रुत्यन्ता विषयमेदाययात्स्यं मिद्यत इति । विग्रह-  
वाक्यमिति-विभिन्नं शृङ्गतेऽनेनाऽस्मिन् ता बाहुलकात् “ भुनामि चः ” । विग्रहं च  
तद्वाक्यं च विग्रहवाक्यम् । अथवा विग्रहणं विग्रहस्तस्य वाक्यम् । पूर्वगवीप्रिय इति-  
मतान्तरेणेदमुदाहरणं स्वमते तु अणान्तात्मानो ङीरुक्ता । अत्र तु पूर्वगवी इत्येवं-  
रूपस्य नामत्वे पूर्वगवीत्यस्य नामत्वाभावे ङीर्न स्यात् । 10

‘ संख्यासमाहारे च द्विगुश्चानामन्ययम् ’ । ३ । १ । ९९ ॥ पञ्चाम्रा  
इति-सन्निवेशादिविशेषविशिष्टानां पञ्चानामाम्राणामिदं संज्ञा । कलित एकः पञ्चाम्रा  
इति-समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति बहुसंख्याक आम्नायमिधा-  
यकोऽपि पञ्चाम्रादिशब्द एकस्मिन्नप्याम्नादौ प्रयुज्यत इति । पञ्चनावप्रिय इति-मता-  
न्तरेऽपि बाहुलकाद्वाधन्ते स्याथिकाः कचिदित्यतो वा ङीर्न, स्वमते तु अणान्तात्मा- 15  
न्नो विहितेति न प्राप्नोत्येव । द्व्यह्वजातः-त्रिमासजात इत्याद्यर्थमुत्तरपदग्रहणं कर्त-  
व्यमेवाऽन्यथा द्विगुविषयमावात् “ कैलो द्विगो च मेवेः ” इति समासाप्रवृत्तौ उत्त-  
रपदाभावादस्य छत्रस्याऽप्रवृत्तिः स्यादतो न वाच्यं तद्धितविषयेऽप्येषु समासो भवि-  
ष्यतीति । पञ्चानां पुलानां समाहार इति-समाहारः सप्त इति सामूहिकप्रत्ययो न ।  
समासेनैव तस्योक्तत्वात् । ननु समाहारसमूहयोरेकार्थत्वाच्चद्वित इत्येव समासो 20  
भविता किं समाहारग्रहणेन ? अथ तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोतीति चेत्, उत्पद्यतां द्विगु-  
त्वात् “ द्विगोरनपत्ये० ” इति लुक् भविष्यतीति न काचिद्वानिरिति, सत्यम् ; पञ्च-  
ह्वमारि इत्यादौ “ ह्वयादेर्गोणपत्ये० ” इति कयादेशोपः स्यात् । पञ्चगवमिति-“ पौञ्ज-  
हेरल्लुकः ” इत्यधिकृते “ गोस्तत्पुरुषान् ” इत्यट् न स्यात् । अर्थपञ्चमपूलीति-संज्ञा-  
तद्धितोत्तरपदेषु निरप्यसमाप्तः । समाहारे ॥ विकल्पस्तत्र वाक्यमपि हि भवति । अ- 25  
र्थपञ्चमात्पञ्चपूलानां समाहार इति । समावेशार्थ इति-तेन गोस्तत्पुरुषात्पञ्चसर्वविद्या-  
दित्यादि सिद्धम् । अयं ग्रहणमिति-यद्ययमिति सूत्रांशो न स्यात्ततो यथा कर्म-  
धारयध्वेत्यनुवर्तते तथा द्विगुध्वेत्यप्युत्तराऽनुवर्ततेति वक्ष्यमाणा अपि समाप्ता

द्विगुसंज्ञाः स्युः ततः परमा नौः परमनौरिति " नौवः " इति समासान्तः स्यात् ।  
समाहारे दिक् शब्दो न समस्यते ।

‘ निन्यं कुत्सनैरपापाचैः ’ । ३ । १ । १०० ॥ कुत्सितो ब्राह्मण इति-नहि  
ब्राह्मणः कुत्सनवचनः । अपि तु कुत्स्य एवेति व्यावृत्तिबलात् समासः । ब्राह्मण-  
५ आऽसौ कुत्सितश्चेत्यपि कृते कुत्सितशब्दस्य पापाद्यङ्गीकारादनेनाऽपि समासो न ।

‘ उपमानं सामान्यैः ’ । ३ । १ । १०१ ॥ नियमार्थमिति-शस्त्रीश्यामेत्या-  
दावपि गुणमुपादाय प्रवर्तमानेन श्रुत्यादिना श्यामादेर्विशेषणाच्छब्दार्थशस्त्रीत्युक्तेऽपि  
साधारणधर्मप्रतीत्यभावादुपमानस्य समासे पूर्वनिपाते च सिद्धे विधिरारम्भमाशो  
विष्यसम्भवान्नियमार्थो भवति ।

10 ‘ उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ’ । ३ । १ । १०२ ॥ शब्दः प्रयुज्यत  
इति-यदा प्रकरणादिवशाभियतसाधारणगुणप्रतिपत्तौ व्याघ्रादिशब्दः शौर्यादीं पुरु-  
षार्थे एव वर्तते तदा साम्यानुक्तौ सामानाधिकरण्ये सति समासो भवति । यदा तु  
गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणप्रतिपत्तये शूरादिशब्दप्रयोगस्तदा साम्या-  
नुक्तिप्रवृत्तात्समासाभावः । पुरुषव्याघ्रः शूर इति-नन्वत्र व्याघ्रपदस्य शूरपदपेक्षया-  
15 ऽपि समासो न भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्याह-इदमेव चेति ।

‘ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ’ । ३ । १ । १०३ ॥  
पूर्वपुरुष इत्यादि-दिग्वाचकत्वेऽपि सूत्रोपादानसामर्थ्यात् समासः । न तु दिगधिकमि-  
त्यनेन निषेधः । पूर्वपद्वृत्ति-पूर्वशब्दो दिग्भोगेन कालभोगेन वा द्रव्यं विशिनष्टि,  
पदुशब्दश्च पदुत्वेन । तत्र विशेषणसमासे द्वयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणत्वात् तज्ज-  
20 कुप्तादिवदनिपमेन पूर्वनिपातः स्यात् ।

‘ श्रेण्यादि कृताद्यैश्चन्यर्थे ’ । ३ । १ । १०४ ॥ एकशित्वपण्यजीविनां सङ्घः  
भेणिः । च्यर्थे ग्रन्थमान इति-यद्यन्तुचरपदार्थप्रधानोऽयं समासस्तथाप्युपसर्जनतया  
च्यर्थोऽपि प्रतीयते । उपसर्जनमपि क्षयो भवति ।

ऊकेति-अयतेः “ विचिपुचि० ” इति कित्कः । कन्दुं स्वेदनिकां पिपीते हे  
25 कन्दुमः कान्दपिकः । ब्राह्मण इति-अथ अणतीति कर्मणोऽपि शूरोदरादित्वादकार-  
लोपे दीर्घत्वे च । यत्र सामर्थ्यमिति-अथ अपलापाकृता इत्यादौ अपलादीनां  
च्यर्थेऽप्युपसर्जनमाकृतादिभिः सामर्थ्याभावात्कथं समास इत्याशङ्क्य । भेणिकृता इत्या-  
दाविति-नन्वस्याऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति यतः कृताः के कर्मतापमाः भेणप-

स्तत्र वक्तव्यं, यतो नहि श्रेणय एवंविधं विशेषणं किन्तु अभ्रेणयः श्रेणय इति पश्चात्  
श्रेणय इत्युक्तेऽश्रेणय इत्यपेक्षते इति श्रेणय इति विशेषणं न भवत्येव; किन्तु करण-  
क्रियापेक्षया फारकमेवेति क्रियाकारकसम्बन्ध एव । यतो यथा नीलोत्पलमिति नील  
एवंविध एव विशेषणशब्दोऽस्ति तथाऽत्र श्रेणय एवंविधो न यतोऽश्रेणय इत्यपेक्षत इति ।

‘ कं नञादिभिन्नैः ’ । ३ । १ । १०५ ॥ नहि नञादयः पठ्यन्ते इत्यादि ५  
शब्दः प्रकारवाचीत्याह—नञादयो नञाकारा इति । कर्तव्यमकर्तव्यं अकर्तव्यं कर्तव्यं  
येति, उभयत्राऽपि विशेषणसमासो भवत्येव ।

नञादिभिन्नैरिति किमिति—अन्यथा भिन्नैरित्येवोच्येत । कृताकृतादिष्विति—ननु  
नञादेरपठितत्वात्तत्रोऽप्यप्यस्तात्तदादिग्रहणे शब्दस्याऽप्ययस्य कृतो न ग्रहणं येनाऽ-  
पादय एव दर्शयन्ते इत्याह—अपादय इति । 10

अवयवधर्मणैति—अयमर्थः—एकमनेकावयवमवयवीत्येकस्याऽवयवस्य कृतत्वाद-  
वयवावयविनोः कथञ्चिद्भेदात्तदेकं कृतमुच्यते, अवयवान्तरस्य त्वकृतत्वादकृतमित्ये-  
कस्य कृतत्वाकृतत्वयोः सम्भवादैकाध्यात्कृताकृतव्यवदेशो युज्यत इत्यर्थः ।

‘ सेदनाऽनिटा ’ । ३ । १ । १०६ ॥ उपलक्षमिति—तेन सविकारमविकारेण न  
समस्पते इत्यपि सिद्धम् । 15

‘ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ’ । ३ । १ । १०७ ॥ उत्तमपुरुष  
इति—उत्तमपतीत्यत्र उत्तमः । उद्गतार्थपृषेरुच्छब्दात्तमम् । द्रव्यप्रकर्षवृत्तित्वाद्याऽ-  
म्भावामावः ।

‘ वृन्दारकनागकुञ्जरैः ’ । ३ । १ । १०८ ॥ वृन्दारकादीनामिति—ननु वृन्दा-  
रकादयो जातिशब्दा न ते सदादिवत्पूजावचनाः कथं तैः समासे पूजा गम्यत इत्याह- 20  
उपमानादिति । अयमर्थः—वृन्दारकादिगताः केचित्पूजानिमित्ता गुणाः स्वप्रवृत्ति-  
निमित्तैकार्थसमवायितया वृन्दारकादिशब्दैरुच्यन्ते । एवं वृन्दारकादिगुणप्रतिपादनपरे  
प्रयोगे उपमानगत्या पूजा गम्यत इत्यर्थः । सुसीमो नाम इति—अत्र सुसीमः संज्ञा-  
शब्दस्तस्य नागेनाऽभिधेयं परिच्छिद्यते न तु पूजा प्रतिपाद्यत इत्याह—नाऽत्रेत्पादि ।  
इदं ॥ पूर्वैर्दक्षितत्वादक्षितं, परमार्थतस्तु नेदं प्रत्युदाहरणम् । यदुपाध्यायः—सुसीमो 25  
नाम इति त्वनागस्य सुसीमत्वाभावात् सुसीमस्य नागविशेषसंज्ञत्वाद्विशेषणविशेष्य-  
त्वाभावाच्च प्रत्युदाहरणमिति । अत एव द्वितीयं प्रत्युदाह्रियते देवदत्तो नाग इव मूर्त  
इति, हस्तीव मूर्त इत्यर्थः । अत्रोपमानेनाऽपि निन्दैव गम्यते न पूजा । कुञ्जरशब्दस्य  
तु व्याघ्रादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

‘कतरकतमौ जातिप्रभे’ । ३ । १ । १०९ ॥ कतमगार्म्य इति-कठ इत्यादि चरणं गार्म्य इत्यादि गोत्रं, ततो गोत्रं च चरणैः सहेति जातिः । कुण्डलीती-ज्योत्स्ना-घण्टासौ “ शिखादिभ्य इन् ” ।

- ‘पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वयणीप्रवक्तृश्रोत्रि-  
 5 घाध्यायकधूर्त्तप्रशंसारूढैर्जातिः’ । ३ । १ । १११ ॥ वृन्दारकयुवतिरिति-अत्र “ वृन्दारकनामकुञ्जरेः ” इति बाधित्वा परत्वादयमेव विधिः । अग्निस्तोकमिति-स्तो-  
 चनं भावे घञि न्यल्कादिस्थास्कत्ये स्तोकः । सोऽस्याऽस्तीत्यभ्राद्यप्रत्यये स्तोकम् ।  
 भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं वरं विशेष इतिषत् । सामान्यविशेषभावेनायं  
 प्रयोगः । तेनाऽग्निस्तोक इत्यपि । वेहदिति-विहन्ति गर्भमिति “ संक्षेत्० ” इति नि-  
 10 पातः । वक्ष्यणीति-वक्षतेरचि षोडशदित्वात् “ निष्कतुरुक्क० ” इति वा वष्का  
 तां यातीति ये वक्ष्याः प्रौढवत्सः, सोऽस्या अस्ति । तदाश्रयकुत्सायामिति-न वा-  
 ऽत्र कठमोक्तग्रन्थाध्येतृत्वं वेदितृत्वं वा कठशब्दप्रशुचिनिमित्तं तेन कुत्सपते किं तर्हि  
 प्रशुचिनिमित्तावच्छिन्नमभिधेयम् । प्रशंसायामिति-असति तु रुद्रमहणे जातिगुण-  
 शब्दा अपि परं स्तोतृगुणादीयमानाः प्रशंसायां वर्त्तन्ते इति तेषां गृह्येन् । आविष्ट-  
 15 लिङ्गा इति-उपलक्षणत्वादाविष्टवचनात् तेन तावच्च ते पादाभेति सिद्धम् । आविष्टं  
 आगृहीतमपरित्यक्तं स्यं लिङ्गं वै । लिङ्गान्तरसम्बन्धेऽपि न विशेषलिङ्गमुपाददते ।  
 मतल्लिकेति-मया लक्ष्म्या लल्लातीति “ कुलिक० ” इति निपातः । मयचिकेति-मां  
 लक्ष्मीं चर्चयतीति णके “ ख्यापो० ” वा इति ह्रस्वत्वे । प्रकाण्डमिति-प्रकृत्यपा  
 कण्यते “ कण्यणि० ” इति णिङे । रुद्रग्रहणादिति-रुद्रग्रहणस्योक्तरूपमतल्लिकादि-  
 20 परिग्राहकत्वाद्गमणीयशोभनशब्दयोश्च रमणीयत्वादिगुणमुपादाय प्रशंसायां वर्त्तमान-  
 त्वादाभ्यां जातिर्न समस्यत इति ।

‘चतुष्पाद्ग्रभिण्या’ । ३ । १ । ११२ ॥ ग्राहणी गर्भिणीति-तमासे हि  
 सति ग्राहणीशब्दस्य पुंवद्भावः स्यात् । संज्ञाशब्दाविष्ठाविति-एतौ चतुष्पादमाह-  
 र्त्तुर्न ॥ जातिम् ।

- ‘युवा स्वततिपलितजरद्वलिनः’ । ३ । १ । ११३ ॥ युवजरभित्यत्र  
 जरत्पुस्तादादियुवधर्मोपलम्भात् यूनि चाऽऽलस्यादिजरद्वर्मोपलम्भात् तद्वपारोपात्मा-  
 25 भानाधिकरण्यम् । विशेष्यत्वादिति-विशेष्यो युवा शब्दोऽनया रीत्या युवत्वमप्येव  
 प्रसिद्धम्, ततो युवशब्देन पुरुष एवाऽभिप्राप्ते । ततस्त्वस्य स्वततीति विशेषणं ततः  
 परनिपाते प्राप्ते । अथवा द्वयोरपि गुणवचनत्वं तदा युवत्वमप्यसिद्धं ततो युवशब्देन

युवत्वविशिष्टो नरोऽभिधीयते, खलतिशब्देनाऽपि स एवाऽभिधीयते, ततो गुणवचन-  
त्वात् कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनमिति ।

‘ कृत्यतुल्यत्वरूपमजात्या ’ । ३ । १ । ११४ ॥ आरूपाग्रहणाये पदान्तर-  
निरपेक्षास्तुल्यमर्थमाचक्षते इह ते मृदन्ते, समसदृशतुल्यप्रमृतयो न तु ये पदान्तर-  
साभिध्येन यथाऽग्निर्माणवक इति । अत्राऽपि तुल्यता प्रतीयते । परार्थं प्रयुज्यमानाः ५  
शब्दाः । सादृश्यं गमयन्तीति । न त्वत्र तुल्यता पदार्थ इति । लवणमिति-नन्द्याघनो  
गणपाठात् पदार्थं च । मोक्ष्य ओदन इति-ओदनत्वलक्षणस्या जातेरोदनशब्दो वाचकः ।

‘ कुमारः श्रमणादीना ’ । ३ । १ । ११५ ॥ ननु कुमारशब्दस्य पुल्लिङ्गस्य  
निर्देशात् कथमत्र स्त्रीलिङ्गस्य समास इत्याह-नामग्रहणे इत्यादि । हिशब्दोऽयं यस्मा-  
दर्थे । यथेयं नामग्रहणपरिभाषयैव स्त्रीलिङ्गेऽपि समासस्य सिद्धत्वात् किमर्थं स्त्रीलि- 10  
ङ्गानां श्रमणादीनां पाठ इत्याह-श्रमणादीनामित्यादि ।

‘ मयूरव्यंसकेत्यादयः ’ । ३ । १ । ११६ ॥ तत्पुरुषममासा इति-कर्म-  
धारपसमासा इत्यपि द्रष्टव्यम् । अंशन् समासः । व्यंसयतीति-मतान्तरेण दन्त्ये ।  
मयूरव्यंस इति-यो लुञ्चकानां मयूरो मृहीतशिक्षो भवति, अन्यानन्यान् मयूरान्  
छलयति स उच्यते, तद्रूपेण लोकस्याऽपि वञ्चकः । व्यंसको विशेषणं मयूरो विशेष- 15  
णमिति विशेषणसमासे प्राप्ते मयूरव्यंसक इत्यर्थं समास इति दर्शयति । कम्बोजगुण्ड  
इति-कम्बधाऽसौ जश्च चाहुलकादिभक्तेस्तुप् । गुण्डनं गुण्डः, सोऽस्तीत्यग्राधः ।  
कम्बोजयवनशब्दाभ्यामपत्ये “ राष्ट्रकृत्रिणात्० ” इत्यत्र, “ स्रक्त्रिभ्यो० ” इति  
लोपः । एवं च गोत्रं च चत्वीः सहेति जातित्वमनयोरित्यत्राऽपि गुणशब्दस्य पूर्वनि-  
पाते प्राप्ते जातिशब्दस्य पूर्वनिपातार्थोऽप्यमारम्भः । कपर्द इति-पर्दतेरचि कृत्सितः 20  
पर्दः ध्रुवोदरादित्वात्कुशब्दस्य कभावे । उन्मृतावमृजेति-आरूपातथोः क्रियरासातत्ये  
समासस्य वक्ष्यमाणत्वादसाततयार्थोऽप्यमारम्भः । बहुव्रीहौ कचधत्ययप्रसङ्गः स्यात् ।  
मोदतेति-आत्मनेपदस्याऽनित्यत्वात् परस्मैपदम्, विकल्पविजन्ताद्वा । ओढमिति-  
‘ जुढन् ’ प्रेरणे इत्यतोऽचि ओढो दासः । ओष्यपापीयानिति-प्रवसतेः क्त्वि यथादेशो  
यृति “ तैरयसः ” इति पत्वे । निपद्यपाऽमान्तेषु स्नात्वा कालकादिष्वैकाध्या- 25  
मावाद् “ अर्धव्यं प्रवृद्धादिभिः ” इति नियमात् च्वाप्रत्यस्याऽन्ययस्य समासाप्राप्ता-  
वनेनाऽयं समासो निपात्यते । निष्पणश्यामेति-“ विशेषणं० ” इति समासे पूर्वनि-  
पातेऽनियमः स्यात् ।

अकिञ्चनमिति-नञः स्याद्यन्तेन समास आरम्यमाणः समुदापस्यानामत्वात्  
स्याद्यन्तत्वाभावात् नञ्समासाप्रवृत्तावनेन समासः ।

कृतपक्ष इति-छात्रोपमपक्षं केचित्कृत्वलं कृतपक्षं विदुस्तद्वत्त्वं यस्य । सर्वं निपा-  
तनात्सिद्धमिति-निपात्यन्ते-गम्यन्तेऽनुरूपाण्यविहितान्यपि लक्षणान्यस्मिन्निति नि-  
5 पातनम् । यत्र लक्ष्यस्य स्वरूपेणोपादानमिति ।

‘ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ’ । ३ । १ । ११७ ॥ एकग्रहणादिति-तद्व्यानेकस्य  
पूर्वनिपातप्रसक्तावेकस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽनेकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गा-  
भावादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा नाम नाम्नेति व्यक्तिपदार्थो नाऽऽभीयतेऽपि तु  
जातिः । अनुवृत्तस्य हि रूपस्य यथा लक्ष्यानुग्रहो भवति तथाऽर्थकल्पना क्रियते  
10 इति बहुनामपक्षं समाप्तम् । इत्येव स्यादिति-पूर्वपदस्योत्तरपदे प्रत्येकं “ आद्वन्द्वे ”  
इत्याकारः स्यादित्यर्थः । ग्रामो ग्राम इति-अत्र वीप्सायां सहोक्तिसङ्गावेऽपि  
चार्थाभावाद् द्वन्द्वाभावः । सहोक्ताविति-यत्र समासे द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोर्वा भिन्नयो-  
प्राधान्यं विवेक्षते सा सहोक्तिः । कर्मधारये तु धर्मिण आश्रयस्यैव प्राधान्यात्तस्य  
चैकत्वं, अतः स्वल्लङ्घ्यादौ न सहोक्तिः । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यतामिति-पूर्वत्रेऽर्थं  
15 सम्बन्धः । इतरेतरयोगे विमुक्तः कस्काः, प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, समाहारे तु प्लक्षश्च  
न्यग्रोधश्चेति समुदापस्तिष्ठति । तत्रैकमर्थं प्रतीत्यादि-अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपाः ।  
द्वयादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति-तत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियाणामेकस्यां  
क्रियायामनेककारकाणामेकस्मिन् द्रव्येऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याणा-  
मेकस्मिन् धर्मिष्वनेकधर्माणां दीर्घं समुच्चय इति । यथा चैत्रः पचति च पठति  
20 चेत्यादिषु यथाक्रमं दर्शयति । एकमर्थं श्रुति द्वयादीनामात्मरूपभेदेन चीयमानता  
समुच्चय इत्येव लक्षणमन्यस्तस्यैव प्रपञ्चः । अन्वाचयोऽप्येवंविध इति-इयता  
॥ मिथ्यते यत्समुच्चये समुचीयमानानां क्रियाकारकादिविशेषाः सर्वे तुल्यकक्षाः ।  
अन्वाचये तु एकस्य गुणभावोऽन्यस्य अध्वानभावस्तथा “ कथं स्वराच्छ्रोत्रं न-  
लुक् ष० ” इति । अत्र हि विधीयमानं भ्रं नलोपोऽपेक्षते, यत्र अस्तत्र नलोपो,  
25 यथा ‘ मञ्जोष् ’ आमर्दने-भनक्ति । अस्तु नलोपं नापेक्षते तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्यथा  
युनक्तीति । परस्परमन्यपेक्षाणामिति-एतान्ता चादीनां चोत्तरानां व्युत्पत्तयः ।  
सहोक्त्यभावादिति-ननु समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भवि-  
ष्यति, किं सहोक्तिग्रहणेन ? तथाहि-परस्परान्यपेक्षाणामनियतक्रमयौगपदानां क्रिया-  
कारकादीनां समुच्चयो दृश्यते । यथा गामभ्रमित्यत्र नयनक्रियायां गवादीनाम् ।

अन्वाचयेऽपि गौणस्य प्रधानं प्रत्यपेक्षा न प्रधानस्य गौणं प्रतीति तत्राऽपि सामर्थ्या-  
भावः, नैष दोषः; यतः कारकाणि क्रिययोपश्लिष्यन्ते न परस्परेण क्रिया चौपश्ले-  
षिका समुच्चयान्वाचययोरपि सम्भवति तत्कथं समुच्चयेऽन्वाचये वाऽसमर्थानि नामानि  
स्युः । परस्परापेक्षा त्वविद्यमानाऽपि न सामर्थ्यस्य विधातिका । सा हि न श्रौती  
किन्तु वाक्यप्रकरणादिसमविद्यम्या । तत्कथं श्रौतस्य सामर्थ्यस्य सम्भवे विपरीतस्य 5  
सामर्थ्यस्याऽसम्भवः समासाप्रवृत्तौ निमित्तमिति सहोक्तिग्रहणमिति । यद्वर्तिषदैरि-  
त्यादि-अयमर्थः युगपद्ब्रह्मवाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा ब्रह्मो भवति । गामश्व-  
मित्यादौ तु परस्परं निरपेक्षाः स्वतन्त्रा भवादयो मित्रैरेव शब्दैः वृथक् प्रत्याग्यन्त  
इति युगपद्वाचित्वाभावाद् ब्रह्माभाव इति । पुष्पोऽपि द्वयर्थ इति-नन्वेव पुष्पग्रोधा-  
विति शब्दकसात् क्रमवदर्थानुगमात् न सम्भवत्येव, एकैकेनाऽनेकस्याऽभिधानम्, न; 10  
तर्हि द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । पुष्पग्रोधा पुष्पग्रोधा इति । यतः पुष्पशब्दः  
स्वार्थको निपुत्तोऽन्यो न्यग्रोधशब्द उपस्थितः । तत्र न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि  
पुष्पार्थस्याऽवगतिर्न स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात्तस्माद् द्विवचन-  
बहुवचनान्यथानुपपत्त्या पुष्पग्रोधाविस्त्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधातीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।  
ततश्च एकैकेन युगपदेकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् पुष्पोऽपि द्वयर्थो न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थ 15  
इत्याह-पुष्पग्रोधाविस्त्येत्यादि । नन्वेवं तर्हि पुष्पश्च न्यग्रोधश्चेत्येकवचनान्तयो-  
र्वाक्यं वृत्तौ प्रदर्शितं द्विवचनान्तयोर्हि न्याय्यम् ? सत्यम् ; लौकिकमेतद्वाक्यं न  
प्रक्रियावाक्यम् । यदा तु परस्परशक्त्यनुप्रवेशेन ब्रह्मो भविष्यतीत्यभिधित्तयाऽति-  
बाह्यिकशरीरस्थानीयं वाक्यं क्रियते तथा स्वत्वलौकिकं समीपमतपदान्तरयस्तुख-  
चितं द्विवचनान्तयोर्वाक्यं क्रियते । यद्वाच्यं सति प्रदर्शयितव्ये त्रमेवं वाक्यं वृत्तौ 20  
च खदिरी चेति । अलौकिकत्वाच्च वृत्तौ न प्रदर्शितम् । न चैवं पुष्पग्रोधपोक्षि-  
द्वयसंकल्पनेनाऽनेकार्थत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यतो नाऽत्र चत्वारोऽर्थाः ।  
किं तर्हि ? द्वावेवाऽर्थौ यकाम्यामेवाऽत्रैकः शब्दो द्वयर्थस्तास्यामपरोऽपि, नहि  
द्वाभ्यां लक्ष्याभ्यामपिमज्जिकौ आतरौ चतुर्लक्षौ भवतः । समुदायरूपो हि ब्रह्मार्थः  
प्रत्यक्षयवमवयवविवरप्रतिसंक्रान्त इति । यथा वनविटपिविलोक्ते वनं विलोकितमि- 25  
त्येकैकस्तथारूपप्रतिभासमाम्भवति । तदुक्तं “ अनुस्यते च मेदाभ्यामेका प्रखपोप-  
जायते । यदा सह विवक्षायां, तामाहुर्ब्रह्मोपयोः ॥ १ ॥ ” इति । ननु लौकिकात्  
प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा घटशब्दः पदार्थं न प्रत्याययति, तथा पुष्प-  
ग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तौ ? न; पुष्पशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वाद्य-  
ग्रोधस्य च पुष्पार्थत्वात् स्वार्थस्यैवाऽभिधानाच्चैतयोरर्थान्तराभिधायित्वं, लोकप्रसिद्ध्या 30  
त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते । शुचिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थविति स्वाथविवेकौ । ननु

परस्परसन्निधानेन बहुवचनोः सामर्थ्यमाहितं तदन्यतरविगमेऽपि न हीयते बहि-  
 निवृत्तावपि बहिसम्पादितपाकजरूपादिवदिति श्लेषोक्तत्वाभ्यगोषस्याऽप्रयोगः  
 प्राप्नोति ? नैवम् ; न्यगोधार्यस्य श्लेषोऽनुक्तत्वात् न्यगोषशब्दप्रयोगः । उक्तं हेतु-  
 ५ इन्द्रावयवानामेवाज्जेकार्थाभिधाचित्वं न केवलानां, यथा बहिसन्निधावेव तात्रं द्रव-  
 रूपं भवति, न तु तद्विनिवृत्ताविति । एवमिहाऽपि सहभूतावेवाऽन्योन्यस्यार्थमाहर्तुं  
 तु पृथग्भूतौ मारोद्वाहकवत्सहभूतानां परस्परश्रज्याविर्भावादिति । ततश्च द्रवस्य  
 न्यगोषस्य चाज्जेकार्थत्वे यद्यपि बहुत्वं प्राप्तं तथापि इन्द्रावयवत्वेन बाह्यमतो गौणं  
 न तु मुख्यमिति न बहुवचनम् । सहोक्तिरिति-नन्वस्तु यथाकथञ्चित्सहोक्तिः समा-  
 १० हारे तु न सम्भवति तस्यैकत्वात् सहोक्तेश्च भेदनिबन्धनत्वादिति ? उच्यते-समाहारो  
 हि सङ्घातः, स च संहन्यमानानां धर्मः ; संहन्यमानाश्च सहोच्यमाना एव न  
 पृथगुच्यमाना इति तत्राऽपि सहोक्तिसम्भव इत्यदोषः । एकविंशतिरित्यादि-नन्वेक-  
 विंशतिरित्यादि संख्याद्वन्द्वो यद्यवयवप्रधानस्तदैकविंशतिरिति द्विवचनं प्राप्नोति  
 द्वाविंशतिरिति बहुवचनम् । अथ समुदायप्रधानस्तदा नपुंसकत्वं स्यादित्याशङ्का ।

‘समानामर्थेनैकः शेषः’ । ३ । १ । ११८ ॥ समानामिति निर्धारण-

१५ ऋन्तं समुदायिसमुदायसम्बन्धपञ्चन्तं वा न तु स्थानपृथगन्तम् । तत्र हि समानां  
 स्थाने एकः शिष्यश्च इत्येक आदेशो भवतीति । अविशेषेऽपि यस्तदभिधाने समर्थः  
 स एव तेषामन्यतमः स्यात्ततश्च विसे भिसानीति कृतसकारस्य वत्त्वं स्यादिति । निर्धा-  
 रणपञ्चां तु समानामित्येकसंख्याकः समानार्थो विशिष्यते । समुदायिसमुदायसम्बन्ध-  
 पञ्चा च समानार्थास्त्वे समुदाये समानार्थ एवाऽवयवो विशिष्यत इत्यदोषः । ननु जातिः  
 २० शब्देनाऽभिधीयते, सा चैका ततो बहूनां प्रयोयाप्राप्तौ नाऽर्थ एक शेषेण ; न,  
 प्रत्यर्थं शब्दनिर्देशाद् द्रव्यं द्रव्यं प्रति शब्दप्रयोगादेकेन शब्देनाज्जेकस्य द्रव्यस्याऽ-  
 भिधानं नोपपद्यत इत्यनेकस्याऽर्थस्य प्रतिपादनेज्जेकशब्दानां वाचकानां प्रयोगः प्राप्नो-  
 तीति द्रव्यपदार्थदर्शने एकशेषास्मभः । अथ श्लेष इत्येकवचनादेक एव शेष इत्यतः  
 किमेकग्रहणेन ? उच्यते-सुसार्थम् । ननु समग्रमेवेदं खलं नाऽऽस्मणीयं समानार्थः  
 ३३ शब्दैरनेकस्याऽर्थस्याभिधित्सायां व्यक्तावपि पदार्थे एकस्यैव तत्प्रत्यायने शक्तत्वादप्ये-  
 निवर्तन्ते उक्तार्थानामप्रयोग इति । आश्लेषेऽप्येकश्लेषे निवर्तमानार्थप्रत्यायने स्वमा-  
 विक्ती शक्तिर्यावज्जानुसृता तावत्कथमसौ निवर्तमानानामर्थमभिदधीतेति ? सत्यम् ;  
 अर्थानुवादकत्वाददोषः । श्रुत्यन्यगोधाविति-अर्थेन समानामिति यचनाल्लौकिकया  
 समानार्थतायाः समाश्रयणादिहेतुशेषो न भवति । लौकिकी तु समानार्थता इन्द्राद-  
 ३० न्यत्र विज्ञायते । इन्द्रपदानां च परस्परार्थसंक्रमात् समानार्थत्वे विश्रयमानेऽर्थेन



समानामित्यनर्थकं स्यात् । इहैकशेषे षट् पक्षाः सम्भवन्ति-तत्र प्रत्येकमेकविमक्तौ  
 परतो विमक्तिपरित्यागेन नामैकशेषः स्यात् १, अथवा सविमक्तिकानां वृक्षम्  
 वृक्षम् इति स्थिते एकस्य वृक्षम् इत्यस्य शेषः २, अथवा वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति द्वन्द्वे  
 कृते सत्येकस्य, वृक्ष इत्यस्य शेषः ३, अथवा विमक्तिमनुत्पाद्यैव नाममात्रेण वृक्ष-  
 वृक्षेत्येवंविधानामेव शेषः कार्यस्ततो विमक्तिः ४, अथवा सदोक्तौ वृक्षश्च वृक्षमेति ५  
 द्वन्द्वे प्राप्ते एक शेषः ५, अथवा नामसमुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वात्नामसंख्यायां द्विवचनापु-  
 त्यक्तौ एक शेषः ६; इति षट्पक्षाः । तत्राऽऽद्यं पक्षत्रयं सावयकमिति उत्परिहारेणेतर-  
 स्पक्षत्रयमिहाऽऽधीयते । तथाहि तत्र प्रथमे पक्षे नामैकशेषेऽनेकविमक्तिश्रवणं  
 स्यादिति प्रथमपक्षे दोषः । द्वितीये विमक्त्यन्तस्य लोपे कृते विमक्तप्रावृषणन्यायेन  
 शिष्यमात्रस्य निवर्तमानपदसंख्यासम्बन्धेऽपि विमक्त्यन्तत्वाद् द्विवचनबहुवचनानुप- 10  
 पत्तिः स्यात्, ततश्च वृक्ष इति नित्यमेव स्यादिति द्वितीयपक्षदोषः । तृतीये तु समासा-  
 न्तदोषः । तथाहि ऋक् च ऋक् चेति द्वन्द्वे तत्र एक शेषे “यवर्गदण्ड०” इति समासान्तः  
 स्यादिति प्रथमपक्षत्रयं दुष्टम् । इतरत्र तु पक्षत्रये न कश्चिदोषः । तथाहि वृक्ष वृक्ष इति  
 स्थितानां नाम्नां विमक्तिमनुत्पाद्यैर्वैकशेषप्रवृत्तिरिति प्रथमपक्षो निर्दोषः तुल्यकालं  
 नामानि यदा भारोद्यन्तून्यायेन परस्परशक्त्यनुप्रवेशादभिधेयमाहुस्तदा द्वन्द्वैक- 15  
 शेषाविष्टाविति द्विपक्षत्वं बहुवचनं चोपपन्नमिति द्वितीयेऽपि न कोऽपि दोषः । तृतीय-  
 पक्षे न कश्चिदोषः । नामसमुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वात्नामत्वादिमत्तपुत्पत्तेरिति सोऽपीहाऽऽ-  
 धीयते इति पक्षत्रयेऽपि द्वन्द्वः प्राप्तोऽनेनाऽपोद्यते इत्याह-द्वन्द्वपवादो योग इति ।

‘स्यादावसङ्ख्येयः’ । ३ । १ । ११९ ॥ सरूपार्यमिति-अन्यथा अर्थमात्र-  
 स्य स्यादावप्यभिधमानत्वात् पूर्वेणाऽपि सिध्यति । पादा इति-पादोऽग्निश्लोकचतुर्धा- 20  
 शरविमप्रत्यन्तगिरिषु । मापो माने घान्यभेदे मूर्खे त्वदोषमिधमि । औकारे रूपं मि-  
 द्यत इति-अयमर्थः-“हेस्वसृ०” इति सूत्रे सृग्रहणेनैव नम्रादिग्रहणे सिद्धे यत्तन्प्रादीनां  
 पृथगुपादानं तदेवं ज्ञापयति । अत्र सूत्रे औणादिकानामेतावतामेव ग्रहणमेव, जननी-  
 देवरजायावाचिनोर्मातृपातृशब्दयोरीणादिकयोरौकारे आर् न प्राप्नोति, द्वितीयस्योस्तु  
 वृजन्तयोस्तज्ज्वाला प्राप्नोतीति रूपं भेदः । वाचावित्यादीति-अत्र समाहारद्वन्द्ववि- 25  
 पक्षेऽप्येकशेषे वागृशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । कुतः “क्षीर्वमन्वेनेकं च वा” इत्यत्र  
 समाहारेतरविषयया विकल्पनैकत्वे सिद्धेऽप्येकग्रहणात् तेषां विक्षेपामात्रे सर्वत्रैकशेषे  
 द्विवचनाद्येव भवति । एकश्च एकश्चेति-“तदादिः” इत्यनेनाऽपि न सत्येकशेषः,  
 व्यावृत्तेरप्युत्पादप्रवृत्तेः ।

‘त्यदादिः’ । ३ । १ । १२० ॥ अन्येन चेति-सहोक्ताविति वर्तमानात् सहा-  
र्थस्य च द्वितीयमन्तरेणाऽभावाद् द्वितीयो लभ्यते, स च विशेषानुपादानात्, त्यदा-  
दिरन्यत्र गृह्यते । कथमिति-यदि लिङ्गानां सह विवक्षायां परमेव लिङ्गं भवति, कथं  
ते कुक्कुटमपूर्णाविति स्त्रीलिङ्गतेत्याशङ्कार्थः ।

६ ‘आतृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः’ । ३ । १ । १२१ ॥ बहुवचनमिति-ननु  
आतृपुत्रयोः स्वसृदुहितोश्च द्वयर्थत्वाद् द्विवचनेन भाव्यं किमर्थं बहुवचनमित्याह-पर्या-  
यार्थमिति । भ्राता च आता च आतरो आता च स्वमा च आतरावित्युभयप्रतिपत्ता-  
वपि प्रकरणादिना विशेषावगतिः ।

‘पिता मात्रा चा’ । ३ । १ । १२२ ॥ पितृशब्दसाहचर्यात् जनयिष्या एव  
१० परिग्रहो न धान्यमातृमिति ।

‘श्वशुरः श्वश्रूण्यां चा’ । ३ । १ । १२३ ॥ द्विवचनमिति-अत एव पूर्वोक्त  
योगविभागः पितृश्वशुरौ मातृश्वश्रूण्यां चेत्येकयोगे हि द्विवचनं श्वश्रूण्यश्वश्रूण्यापरिग्रहा-  
र्थमिति विज्ञातुं न शक्यमिति । तेन जाताविति-धरयोगे तु तन्मात्रभेदो न भवति,  
श्वयोगादिलक्षणस्याऽर्थस्याऽपि भिन्नत्वादिति आतावित्युक्तम् ।

१५ ‘वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे’ । ३ । १ । १२४ ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति परि-  
भाषया पौत्रप्रभृत्यपत्याभिधायिन एव वृद्धशब्दस्य ग्रहणं न योऽवृद्धस्य, एवं युव-  
शब्दस्याऽपि । ननु “पौत्रादि वृद्धम्” इति वृद्धे वृद्धमिति नपुंसकमत्र तु पुंलिङ्गस्तत्कर्म  
सोऽयं भवति । उच्यते-सर्ववस्तुनः सर्वलिङ्गयोगित्यस्योक्तत्वादिति । तन्मात्र एव  
वेद्नेद इति-वृद्धेऽनयाऽपि रीत्याऽन्यथारणे याति तावेव तन्मात्रम्, स चाऽसौ भेद-  
२० वेति; वृत्तौ तु तौ वृद्धपुत्रानावेव मात्रं स्वभावे यस्मेति कर्तव्यमन्यथा पुंस्त्वं न  
स्पात् । गार्ग्यगर्गाविति-अत्र लज्जशराद्यभावात् पूर्वनिपातान्वयमा, यदा तु गर्गस्याऽ-  
र्च्यत्वविपक्षा तदा तस्य पूर्वनिपातः ।

‘स्त्री पुंश्च’ । ३ । १ । १२५ ॥ नन्वत्र पुंश्चद्वर्णं किमर्थं स्त्रीत्येवोच्यतां तत्र  
वृद्धस्त्रीवाचिनो युववाचिना पुंलैकशेषे स्त्रीपुंनपुंसकानामित्येव पुंस्त्वं मरिप्पति । न च  
२५ वाच्यं युववाचिनो यदा स्त्रीत्वं तदा किं भविष्यतीति । अस्त्री पुवेति भगनात् स्त्रीवा-  
चिनो युवत्वसंज्ञाया अभावात् नाऽपि युववाचिनो नपुंसकत्वं वाच्यम्, आपत्य-  
तदित्यस्य स्त्रीपुंस्त्वस्यैवोक्तत्वात्, न; स्त्रीपुंनपुंसकानामित्यस्य प्रागस्त्यदादिविषय एव  
प्रवर्तनेन प्रायिकत्वान्वयिमांश्च वचनम् । किञ्च अरुणाचार्येण अपत्यप्रत्ययान्तानामा-

अथलिङ्गत्वमुक्तं ततश्च गार्गी च गार्ग्यागणं चेत्यपि कृते तन्मतेऽपि पुंस्त्वं यथा स्यात् । पुमर्थो भवतीति-स्त्रीलक्षणोऽर्थो यस्य शब्दस्य स पुमर्थः । यद्वा शब्दस्येति पृत्तावध्याहृत्यं तस्य सम्बन्धी स्त्रीलक्षणोऽर्थः पुमर्थः । अर्यग्रहणाच्च विशेषणानामपि पुंस्त्वं सिद्धं, शब्दस्य तु पुंस्त्वे विशेषणानां न स्यात् ।

‘ पुरुषः स्त्रिया ’ । ३ । १ । १२६ ॥ अत्र वृद्धो यूनेति नाऽनुवर्तते, अघट- 5 नात् । तदनुवृत्तौ हि वृद्धः पुरुषो यूना युवसंज्ञया स्त्रियेति स्यात् । न चैतदस्ति । अस्त्री-तिवचनाद् स्त्रिया युवसंज्ञाया अभावात् । ब्राह्मणाविति-ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणा-वित्यादौ जातिमामान्यविशेषाणामविवक्षितविशेषतयात् “ सैमानामर्थेनै० ” इत्येकशेषः सिध्यति । भेदविशेषायां तु द्वन्द्वः प्राप्नोतीति वचनम् । इमौ गावाविति-“ रंधारा-संख्येयः ” इत्यनेन त्वेकशेषे कदाचिदिमाविति स्यात् । कदाचिदिमे इति-स्त्रीपुंनपुं- 10 सकानामिति परं भविष्यतीत्यापि, न वाच्यं; ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादि-सिद्धार्थमवश्यकर्तव्येनाऽनेनैव परत्यादिहाऽप्येकशेष इत्यदोषः । नदनदीपतेरिति-नन्यत्र “ नैदी० ” सूत्रेणैकार्थता कथं न भवति?, तथा “ स्त्रीषे ” इति ह्रस्वत्वे नदनदिपतेरिति स्यात्; उच्यते-तत्र नदीत्युक्तेऽपि नदीविशेषो गृह्यतेऽप्यं तु सामान्य-वाचीति । घटघटीश्वरायोदश्चनानीति-चतुर्णामपि सहोक्तौ द्वयोरपि सहोक्तिरस्तीति 15 घटघटयोरेकशेषे घटश्वरायोदश्चनानीति प्राप्तम् । एवं पूर्वसूत्रेष्वपि बहुनामपि सहोक्तौ यथाप्राप्तयोः पदयोरेकशेषो भवत्येव । भेदोऽस्तीति न भवतीति-तथाहि ब्राह्मणवत्साश्वत्थाद् ब्राह्मणीवत्सशब्दो भिद्यते कथमित्युच्यते-एकश्च ब्राह्मणस्य वत्सा ब्राह्मणवत्सेति पुमर्थो विशेषणम्, अन्यत्र तु ब्राह्मण्या वत्सो ब्राह्मणीवत्स इति रूपर्थ इत्यर्थोऽप्यन्य इति तन्मात्रमेदाभावादिकशेषाभावः । यदुपाध्यायः-स्त्रीपुंमयोः सहो- 20 क्तौ एकशेषः; सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इह त्वप्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेष इत्येकशेषाभावः । ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यपि कृतेऽप्यान्तरस्त्रीलिङ्गमेदात्रैकशेषः, ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेति तु कृते भवत्येव ।

‘ धाम्याशिशुद्विशफसह्ये स्त्री प्रायः ’ । ३ । १ । १२७ ॥ इमौ गावा-विति-ननु समुदायस्य सङ्करूपत्वाच्चस्य च द्वयोरपि सम्भवात् कथं सङ्ग इति वचनाद् 25 द्वयोरपि न भवति?, तत्पम्; द्वितीयेन विना सहोक्तेरभावात् सहोक्तिग्रहणादेव द्वयोः सङ्गे सिद्धे सङ्गग्रहणं सङ्गप्रकार्थम् ।

‘ स्त्रीवमन्येनैकं च वा ’ । ३ । १ । १२८ ॥ ननु समाहारेत्तरेतरविशेषाया-

मेकत्वविकल्पो भविष्यति किमेकग्रहणेन ? सत्यम् ; इदमेकग्रहणं ज्ञापकमन्यत्रैकज्ञेयं समाहारविवक्षायामप्येकत्वं न भवति ।

- ‘ पुष्पार्थाङ्गे पुनर्वसुः ’ । ३ । १ । १२९ ॥ एकशेषो निवृत्त इति-मिश्र-  
त्रकरणादित्यर्था, अन्यथा क्रीडमन्येनैकं च वा पुष्पार्थाङ्गे पुनर्वसुश्च नित्यमित्येक-  
मेव योगं कुर्यात् । मे नक्षत्रे वर्तमानादिति-अ इत्येकस्याऽऽध्यावृत्त्या उभयस्याऽपि  
विशेषणत्वम् । समाहारे त्विति-समाहारे त्वेकत्वानेकत्वयोर्नास्ति विशेष इति ।  
पुष्पपुनर्वसवो मङ्गलका इति-पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्तः कालः “ चन्द्रयुक्तात् काले० ”  
इत्यण्, एवं पुनर्वसु शब्दादपि । ततो “ लुप्तप्रयुक्ते ” इति लुप् । एवं कालवृत्ति-  
भ्यां पुष्ये जातः पुनर्वसुर्जाताविति “ भर्तृसन्ध्यादे० ” इत्यण् “ बहुलंऽधुराधा० ”  
इति तस्य लोपस्ततः पुष्यश्च पुनर्वसु चेति द्वन्द्वः । पुष्पपुनर्वसवो मृगश्रा इति-श्रुयन्ति  
जना एष्विति “ अर्थयोच्चारणे ” इति के साध्यः ततो येषां पुष्पपुनर्वसवादीनां  
मृगश्राणां फोऽर्थः ? मोहोत्पादकानां मध्ये पुष्यः पुनर्वसु ज्ञायते लोकैस्तैः पुष्पपुनर्वसवः  
मृगश्रा इति । कर्तरि के तु विपर्यासप्रतिपत्तारः पुरुषा उच्यन्ते, ततः पुनर्वसवस्यै-  
कत्वेऽपि अन्यपदार्थतया पुरुषमहुरवे सति बहुवचनमुपपद्यत एव; अत्राऽवयवेन  
विग्रहः समुदायः समासार्थः, ततः पुष्य इत्येकोऽवयवः पुनर्वसु इति द्वितीयः; येषा-  
मिति समुदायः समासार्थः ।

- ‘ विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्रव्यैः ’ । ३ । १ । १३० ॥ अद्रव्या-  
णामिति-अत्र गुणादीनामाश्रयं द्रव्यं गृह्यते, न च वैषाकरणप्रसिद्धमिदं तदित्यादि-  
लक्षणम् ; तस्मिन्स्तु गृह्यमाणे सुखदुःखादीनामपि द्रव्यत्वप्रसङ्गः । छायातपमिति  
न भवति तयोर्द्रव्यत्वात् । बुद्धिसुखदुःखानीति-अत्र सुखदुःखे विरोधिनी बुद्धिस्त्व-  
विरोधिनीति अविरोध्यवयवोऽसौ द्वन्द्वः स्वैरिति वचनात् नैकवद्भावा ।

- ‘ पशुन्यञ्जनानाम् ’ । ३ । १ । १३२ ॥ अत्र पशवो ग्राम्या गवादयो ग्राह्या  
न स्तारण्याः कुरङ्गादय उचरन् मृगग्रहणात् । न्यञ्जनमिति-न्यञ्जनं येनाऽन्नं रुचि-  
मापद्यते तदपि घृतशक्कलपादि ।  
‘ तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ’ । ३ । १ । १३३ ॥ तरुरिति सामा-  
न्येनोक्तेऽपि तरुविशेषा गृह्यन्ते, तेन घनाश्च वृक्षाश्चेति कृते इतरेतरयोग एव । प्लया  
च न्यग्रोधी चेति-तरुतृणादीनां द्वन्द्ववयवानामेव बहुत्वे इति विशेषणात् द्वन्द्वस्य  
बहुत्वेऽपि न समाहारः । अमृगैरप्युत्वे चेति-यदा ग्राम्यपशूनामरण्यपशुभिः सहो  
क्तिर्भवति तदा सा भूदित्यर्थः ।

‘ सेनाहस्तुद्रजन्तूनाम् ’ । ३ । १ । १३४ ॥ पृथग्भोगादिनि-प्रत्ययाऽर्थेण  
 गमान्तरात् पूर्वभेदभोगः स्यादित्यर्थः । अत्र यथाऽभ्यस्यमिति भवति तथा हस्त्य-  
 भारोहमिति न स्त्रीसीपत्त्राभावात् । न च सान्यं सेनाहस्त्येन सन्वयमिति, यतो सेना-  
 ह्नेरपि भारोहणामारोहेणाऽऽरोहणामारोहेण त्वस्त्वमिष्यते; अत्र च न  
 तथेति, एवं प्राणितूर्याङ्गणामिष्यत्राऽपि तुर्याङ्गेण साद्यानां पाषेण सादकानां साद- ४  
 केन ॥ स्वत्वं इदमम् । धुद्रजन्तु इति-“ धुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादधवा धुद्र एव यः ।  
 शतं वा प्रभृतिर्येषां, केचिदानकुत्तादपि ॥ १ ॥ धुद्रजन्तुरकं कातो, देशं स्वं  
 नाऽस्ति शोणितम् । नाऽऽलिर्षत्तहमेण, केचिदानकुत्तादपि ॥ २ ॥ ” ।

‘ फलस्य जातो ’ । ३ । १ । १३५ ॥ बदरामलकमिति-बदर्यां विकारः  
 फलं हेमायव, आमलक्या विकारः फलं “ दोरपाणिन ” मयदुः द्वयोरपि 10  
 “ फले ” लुप् ।

‘ अप्राणिपञ्चादेः ’ । ३ । १ । १३६ ॥ पूर्वभोगादभ्यादिनि-कनस्याऽप्राणि-  
 त्येन अनेनैव सिद्धमात्रम् । न च पूर्वभोगमन्तरेणाऽत्र जातिरिति न स्यादिति वाच्यम् ।  
 अत्रैव जातिग्रहणं करिष्याम इति । यथाऽप्राणीति वचनात् प्राप्तिस्ते पञ्चादिप्रयोक्ता  
 व्यङ्गनादयो ग्राह्या न तु पञ्चस्तत्र “ अप्राणि० ” इत्यनेनैव निषेधमिदं । ग्राह्य- 15  
 धाप्रिपचिद्गुद्रा इति-अत्र प्राणिजर्जनाद् ग्राह्यणादीनां यथादीनां च प्राणिनादयं निष्पौ  
 विधिर्न भवति । दधिघृते इत्यादिप्रयोगेषु च पञ्चादिजर्जनादधिघृतादीनां च पञ्चादि-  
 प्रयोक्तृत्वादेनेन नित्यैकद्वारागायः, तत्र च यथाप्राप्तमेव मरति । गुद्रकायाविति-  
 बहुत्व इति व्यावृत्तिर्व्यक्तिविरुद्धायां चरितार्थेति ज्ञाताद्येकार्येण प्रमत्तेन । अश्वरथा-  
 विति-नन्वत्र यथा पञ्चादिप्रयोक्तृत्वेन दधिघृते दधिघृतमित्यादिषु यथाप्राप्तस्य 20  
 विधानं दर्शितमेवं “ फलस्य जातो ” इत्यास्याऽपि व्यञ्जित्वात् कथमत्र यथाप्राप्तं न  
 दर्शितम्?, उच्यते-अत्र यथाप्राप्तस्य दर्श्यमाने तारदकन्वेनैव निष्पं मरितव्यं फलस्य  
 जातावित्यनेनाऽपि नित्यमेकद्वारविधानात् । तत्राऽनेनैव फलस्य जातावित्यनेन  
 चैकत्वे न काचिद्भेदप्रतिपत्तिरस्तीति विशेषाभावात् न दर्शितमिति ।

‘ प्राणितूर्याङ्गणाम् ’ । ३ । १ । १३७ ॥ निराकरणार्थमिति-प्राणिपञ्चारि- 25  
 त्यत्र “ अप्राणिपञ्चादेः ” इति प्राप्तस्य प्राणिपञ्चयोरप्राणिपञ्चेन स्वगत्वा ।

‘ चरणस्य स्थेणोऽयत्तन्यामनुवादे ’ । ३ । १ । १३८ ॥ कर्तृत्वेनेति-  
 गौणमुख्ययोरिति न्यायात् मुख्यपृष्ट्या कर्ता लभ्यते, तेन यदा भावे प्रयोगस्तदा

प्रत्यष्टायि कठकालापाभ्यामिति भवति न तु समाहारः । शंसितानुशंसनमिति-शंसनं  
 शंसस्तं करोति णिञ्, ततः क्तः; अन्यथा “वेतोऽपचः” इतीदो निषेधः । मोदपैष्यला-  
 दमिति-मुदस्य मोदस्य वा पिष्यलादस्य चाऽपत्यं “कैपिष्ट०” इत्यण् मोदेन पैष्य-  
 लादेन च प्रोक्तमिति वाक्ये ईपस्येति चाषको “मौदोदिभ्यः” इत्यण्, ततः “ठे-  
 ८ चयधीते” इत्यण्, तस्य “प्रोक्तो” इति लुप् । तार्किकेति-तर्केण चरति तर्कः  
 प्रयोक्तव्यमस्येति वा “परति” “प्रयोजनम्” इति वा इकणि, यद्वा तर्क वेत्यधीते  
 वा “न्यायादेरिकण्” । परं तदा न्यायादिष्वपठितोऽपि द्रव्यः ।

‘अह्नीचेऽध्वयुक्तोः’ । १ । १ । १३९ ॥ साह्यातिरात्रमिति-सह अह्ना  
 वर्तते पुषोदरादित्वात् अह्नादेशे “नेन्नि” इति नित्यं सादेशः, यद्वा अह्नां समूहः  
 10 “श्रुतिभ्योऽण्” अनीमाघहोऽजोऽस्य लुप् । सहाऽद्धेन वर्तते साह्याऽतिरात्रम् ।  
 गवामयनादिर्वादिनामयने इति-आमीनातीति अच्, अमण् “कुंशुवलि०” इत्ययो  
 वा । आमयं करोति “णिज्जिह्व०” आमयन्ते सरोमीक्रियन्तेऽनेनाऽनटि ततो गवा-  
 मांमयनं गवामयनम्, अयनशब्दे वा उत्तरपदे बाहुलकात् पठ्या अलुप् । अदितेर-  
 पत्यानि आदित्या देवाः, न आमयनमनामयनं शेषं पूर्ववत् । दर्शपूर्णमासाविति-  
 15 दृश्यतेऽनेन व्यञ्जनाद्वि दशोऽमावास्या उपचारादर्थमयो यागोऽपि दर्शः । पूर्णो मा-  
 ध्वन्तोऽस्यां पूर्णमासोऽण् डी । पूर्णमास्यां भवो यागः “भैतुसन्ध्यादेरण्” ।

‘निकटपाठस्य’ । १ । १ । १४० ॥ इह पाठशब्दो भावे कर्मणि वा । भाष-  
 पक्षे पाठशब्देन पाठक्रियोच्यते तेन पाठक्रियया निकटव्यपदेशानामित्यर्थो जायते ।  
 निकटत्वं च कालरूपं प्रसिद्धमेव । यथा सूत्राभ्ययनसमाप्तिरसमन्तरमेव धातवः  
 20 पठ्यन्ते, तथैव पदान्यधीत्य क्रमोऽधीयते इत्यर्थो भवति । यदा कर्मणि पठ्यते इति  
 पाठो ग्रन्थो द्रव्यात्मोच्यते । ॥ च ग्रन्थ एकोऽपि पदक्रमसंहितामेदकल्पनया भिन्न-  
 स्ततश्च पठ्यमानैकग्रन्थनिमित्तं कालरूपतो नैकट्यं सम्भवति । तेन-पाठयोरिति  
 पाठक्रिययोः, पाठ्यमानग्रन्थयोर्वैतर्प्यः । पितापुत्राविति-अत्र निकटा जननक्रिया  
 न तु पाठ इति ।

25 ‘नित्यवैरस्य’ । ३ । १ । १४१ ॥ कौरवपाण्डवा इति-कुरुशब्दादिद-  
 मर्थे उत्तमाद्यण्, पाण्डुशब्दादपत्ये शिवाद्यण् । वैर एवेति-तत्रोपचारात् श्रावराहादि-  
 कृतं वैरमपि श्रावराहम् ।

प्रत्यष्टायि कठकालापाम्यामिति भवति न तु समाहारः । संसिदानुशंसनमिति-संसनं  
 शंसन्तं करोति षिञ्, ततः कः; अन्यथा “वेतोऽपवः” इतीटो निषेधः । मौदपैष्पला-  
 दमिति-श्रुदस्य मौदस्य वा पिण्डलादस्य चाऽपत्यं “ऋषिदृ०” इत्यण् मौदेन पैष्प-  
 लादेन च प्रोक्तमिति वाक्ये ईयस्येति वाचको “मौदैदिभ्यः” इत्यण्, ततः “तेदे-  
 5 च्यधीते” इत्यण्, तस्य “प्रोक्तौत्” इति लुप् । तार्किकेति-तर्केण चरति तर्कः  
 प्रयोजनमस्येति वा “चरति” “प्रयोजनम्” इति वा इकषि, यद्वा तर्क वेत्तधीते  
 वा “न्यायावेरिकण्” । पर तदा न्यायादिष्वपठितोऽपि दृश्यः ।

‘अह्नीषेऽध्वर्युःकृतोः’ । ३ । १ । १३९ ॥ साह्यातिरात्रमिति-सह अह्ना  
 वर्तते प्रपौदरादिष्वात् अह्नादेशे “नैन्मि” इति नित्यं सादेशः, यद्वा अह्नां समूहः  
 10 “क्षीविपोऽण्” अनीनाद्यहोऽनोऽस्य लुप् । सहाऽह्नेन वर्तते साह्याऽतिरात्रम् ।  
 गवामयनादिस्वादिनामयने इति-आमीनातीति अच्, अमण् “ह्रैगुषलि०” इत्यपो  
 वा । आमयं करोति “जिर्जेण्डु०” आमयन्ते सरोगीक्षियन्तेऽनेनाऽनटि ततो गवा-  
 मामयनं गवामयनम्, अयनशब्दे वा उत्तरपदे बाहुलकात् पञ्च्य अलुप् । अदितेर-  
 पत्यानि आदित्या देवाः, न आमयनमनामयनं शेषं पूर्ववत् । दर्शपौर्णमासाविति-  
 15 दृश्यतेऽनेन व्यञ्जनाद्धलि दर्शोऽमावास्या उपचारादर्शमवो यामोऽपि दर्शः । पूर्णो मा-  
 श्वन्द्रोऽस्यां पूर्णमासोऽण् लीः । पौर्णमास्या भवो यामः “मैर्तुसन्ध्यादेरण्” ।

‘निकटपाठस्य’ । ३ । १ । १४० ॥ इह पाठशब्दो भावे कर्मणि वा । माश-  
 पक्षे पाठशब्देन पाठक्रियोच्यते तेन पाठक्रियया निकटव्यपदेशानामित्यर्थो जायते ।  
 निकटत्वं च कालरूपं प्रसिद्धमेव । यथा सूत्राध्ययनसमाप्तिसमनन्तरमेव घातयः  
 20 पठ्यन्ते, तथैव पदान्यधीत्य क्रमोऽधीपते इत्यर्थो भवति । यदा कर्मणि पठ्यते इति  
 पाठो ग्रन्थो द्रव्यात्मोच्यते । ः च ग्रन्थ एकोऽपि पदक्रमसंहितामेदकत्वनया भिन्न-  
 स्तत्रश्च पठ्यमानैरुग्रन्थनिमित्तं कालरूपतो नैकदर्थं सम्भवति । तेन-पाठयोरिति  
 पाठक्रिययोः, पाठ्यमानग्रन्थयोरित्यर्थः । पितापुत्राविति-अत्र निकटा जननक्रिया  
 न तु पाठ इति ।

25 ‘नित्यवैरस्य’ । ३ । १ । १४१ ॥ कौररपाण्डवा इति-शुक्रशब्दादिद-  
 मर्थे उत्पद्यन्, पाण्डुशब्दादपत्ये शिवावण् । वैर एवेति-तद्योपचारात् श्यायराहादि-  
 कृत वैरमपि श्यायराहम् ।

यथा धर्मप्रजासम्बन्धे दारे नाज्यं दारं कुर्यात् । एवं विष्णुस्तेनार्जुनादिति-यथा  
स्वराद्यन्तत्वादर्थशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्त एवमिहाऽपि विष्णुस्तेनस्य बाणुदेवरूप-  
तया अर्जुनादर्ण्यत्वेऽपि तद्विवक्षायां पूर्वनिपातार्थः पाठः, बाणुदेवादन्पो वा  
विष्णुस्तेनः । चित्रास्वातीति-अत्र माणविके इत्यनुप्रयोगेण नाज्यं नक्षत्रद्वन्द्व इति  
दर्शयति । तत्र हि "भर्तुस्त्यक्तरम्" इत्येव सिद्धम् । जम्पतीति-न चाज्यस्वरात्वादेव  
जम्दमोः पूर्वनिपातो भविष्यतीति वाच्यम् । पत्युरर्चितत्वात्पूर्वनिपातः स्यादित्य-  
दोषः । अधरविम्बमिति-अधरो विम्बमिव "उपमेयं व्याघ्राद्यैः ०" गमामः ।

‘विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ’ । ३ । १ । १५० ॥ कण्ठेकाल इति-  
कण्ठे स्थिता । कण्ठे स्थिता अल्प सः । ततः कण्ठेस्थिताः काला यस्य, कण्ठेकाला  
अस्येति वैयधिकरण्ये वा समामः । आधेयं प्रत्याधारो विशेषणत्वं भवति इति धेया- 10  
करणाः । सर्वशुक्ल इति-अत्र शुक्लशब्देन सर्वार्थस्य विशेष्यमाणत्वाद्विशेषणत्वाभावे-  
ऽपि सर्वादित्वात् सर्वशब्दस्य पूर्वनिपातः । विश्वदेव इति-विश्वे देवा यस्येति विश्वदेव ।  
द्रव्यशब्देन विशेष्येणैव भवितव्यमिति नियमाभावात् सत्यपि द्रव्यशब्दत्वे देवा इति  
विशेषणं विशेषणमिति सर्वादित्वाद्विश्वशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । द्विकृष्ण इति-अत्र  
द्वयाधर्षस्य विशेष्यत्वेन विश्वितत्वात् संख्यात्वादेव द्वयादिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । 15  
शब्दस्पर्धे परत्वादिति-अस्याऽयं वात्पर्यार्थः अल्पस्वत्वात् संख्याशब्दस्य पूर्वप्रयोगे  
प्राप्ते लक्षणातिश्रमेण “विशेषणसर्वादिसंख्यं ०” इति निर्देशः, शब्दपरस्पर्धार्थः ।  
उभयोस्त्विति-संख्याशब्दस्य सर्वादित्वेऽसर्वादित्वे च पूर्वनिपात एव द्वे परत्रोपा-  
दानात् । द्वयस्य इति-सर्वादिगणपाठापेक्षयाऽपि यातीत्युपात्तमन्यथा संख्यापेक्षयाऽपि  
पाति । यद्वा द्वयस्य इति संख्यास्पर्धेन सिद्धावपि गणपाठस्पर्धेऽप्यस्तीति प्रापनार्थ- 20  
मुदाहरणदित्वेनोदाहृतम् । गणपाठस्पर्धस्य मुदाहरणं संख्याविशुक्तं दक्षिणपूर्वादिगि-  
त्यादि द्रष्टव्यम् । सर्वादिसंख्ययोरिति-ननु सर्वादिसंख्याभ्यामारब्धेऽपि बहुव्रीहाद्य-  
न्यपदार्थस्यैव प्राधान्यात् तस्य च विशेष्यत्वादंतपोविशेषणत्वाद्विशेषणग्रहणेनैव भवि-  
ष्यति किमर्थं पृथगुपादानमिस्त्वाधश्चा ।

‘जाहिताग्न्यादिषु’ । ३ । १ । १५३ ॥ नन्वग्निशब्दस्य जातिराधित्वात् 25  
“जातिकाल ०” इत्यनेनैव सिध्यति किमत्र पाठः, सत्यम्, व्यक्तिविधायामपि  
यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

‘ग्रहरणात्’ ३ । १ । १५४ ॥ नन्वस्यादीनां जातिशब्दत्वात् । “जाति-  
काल ०” इत्यनेनैव कालस्य पूर्वनिपातः सिद्धः किमेतन् १, सत्यम्; व्यक्तिविध-



अर्च्यत्वात् नारायणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात् नस्स्य पूर्वनिपातः । भीमार्जुनाविति—“धर्मार्थादिषु द्वन्द्व” इति भीमस्य पूर्वनिपातः । मातापितराविति—मातुरर्च्यत्वात् पूर्वनिपातः यदाह—“सहस्रं हि पितुर्माता, भौरवेणाऽतिरिच्यते । तर्हि पितुर्गिरा रामो, विधत्ते रेणुकावधम् ॥ १ ॥” श्रुततपसीति—धर्मादित्वात्तपः श्रुते इत्यपि ।

- ५ ‘ संख्याने ’ । ३ । १ । १४६ ॥ वृत्तिपदार्थानामिति—वर्तनं वर्तः समासार्थः, सोऽस्ति येषां पूर्वपदोत्तरपदार्थानां ते वर्तिनस्तदभिधायकानि पदानि वर्तिपदानि पूर्वपदोत्तरपदस्वभावानि तेषामर्था अभिधेयरूपास्तेषामिति । ननु दशेस्यादिना बहुर्थेन गोमहिषमित्याद्येकार्थस्य सामानाधिकरण्याभावाद्दशेत्यादिसंख्याशब्दप्रयोगादेव एकवद्भावस्याऽयोगादेकवद्भावो न भविष्यतीति किमर्थमस्याऽऽरम्भ इति १, उच्यते—अस्याऽनारम्भे विहितैकवद्भावप्रयोगे दक्षादिपदप्रयोगायोगात्तत्प्रयोगे विहितैकवद्भावस्याऽनिवर्तनादस्याऽऽरम्भ इत्यदोषः ।

‘ घाऽन्तिके ’ । ३ । १ । १४७ ॥ उपदेशं गोमहिषमिति—यद्यप्युपदेशं गोमहिषमित्येकवद्भावे समाहारस्य द्वन्द्वाभिधेयस्यैकत्वात् साक्षात् तत्संख्यानं नास्ति तथापि तदवयवद्वारेण भवतीति ।

- १५ ‘ राजदन्तादिषु ’ । ३ । १ । १४९ ॥ दन्तानां राजेति—तेन राजा च दन्ता-  
श्वेति द्वन्द्वे राजदन्ता दन्तराजान इत्यव्यवस्थैव । मृष्टलुब्धवमिति—श्लघूपमृपेति धृत्रे  
क्तस्याऽपि क्तिन्विकृत्यं केचिदिच्छन्ति तन्मतेनेदम्, यद्वा व्यन्तस्य लुचां करोति  
णिच्, ततः क्तः । उशीरपीजशिञ्जास्थमिति—उशीरं बीजमस्मिन् उशीरवल्लीजम-  
स्मिन्निति वा, उशीरबीजो नाम पर्वतः । शिञ्जायां तिष्ठतीति शिञ्जास्थः पर्व-  
२० तस्ततो द्वन्द्वः ।

- आरद्वापनिचान्धनीति—आरटतीति “प्रह्लादा०” इति, “छेदिल्लि०” इति बहु-  
पचनाद्वा निपातस्तस्याऽपत्यं, “अद्वैतारोर्नशा०” इत्यापनिष्; चमन्तीति क्तिन्  
दीर्घः, चामां घनमस्य स चान्धनः, यद्वा चम्यते “कैकिलिकि०” इति ये चम्यं  
घनमस्य पृषोदरादिः, यद्वा चमतीति “विदेनगण०” चान्धनस्तस्याऽपत्यमत इम्  
२५ ततो द्वन्द्वः । वैकारिमतगाजवाजमिति—कर एव कारः विविधः फारो यस्य विकार-  
यतीति ॥ विकारस्तस्याऽपत्यमिष् । वैकारैर्मतः । गजमदने च । गजतीत्यप् गज-  
स्तस्याऽपं गात्रा, “पञ्चप्रजण्०” गात्रं वाजतीत्यप् गात्रवाजः पुरुषविशेषस्ततो  
द्वन्द्वः । ननु दारशब्दस्य बहुवचनेन द्विवचनानुपपत्तिरित्याह—दारशब्द इत्यादि ।

एवं मृदङ्गशङ्खपणवा इति-अथवा शङ्खदुन्दुभिचीणाः, मृदङ्गशङ्खपणवा इति शङ्खादीनां  
 तूर्याङ्गत्वादेवैकवद्भावः कुतो न भवतीति ? उच्यते-अत्र शङ्खादिशब्देन शङ्खादिसङ्ख-  
 दापस्याऽभिधानात्तस्य चाऽतूर्याङ्गत्वादजातित्वाच्च नैकवद्भावः । उत्पलस्त्वाद-तूर्या-  
 गता शङ्खादिषादकानां न तु शङ्खादीनामिति तूर्याङ्गत्वादत्रैकवद्भावो नाऽऽशङ्कनीयः ।  
 अत एव “ प्रणिर्तूर्याङ्गाणाम् ” इत्यत्र पूर्वैर्मादङ्घ्रिरूपाणविकं वीणावादारुपरिवादकमि- 5  
 त्येवोदाह्रियते, न तु भेरीमृदङ्गमित्यादि । तदा तु प्राणिरूपं तूर्याङ्गं प्राणितूर्याङ्ग-  
 मिति विग्रहः ।

‘ मासवर्णान्नात्रऽनुपूर्वम् ’ । ३ । १ । १६१ । ब्राह्मणश्रमियाविति-अत्राऽनि-  
 यमः प्राप्तः क्षत्रियवैश्यावित्यत्र स्वल्पस्वरत्वाद्वैश्यशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः वैश्य-  
 शब्दावित्यत्राऽप्यनिपमः ब्राह्मणश्रमियविद्भुद्रा-इत्यत्र स्वल्पस्वरत्वादिशः पूर्वनिपाते 10  
 प्राप्तेऽनेन ब्राह्मणादीनामनुपूर्वं पूर्वनिपातः । आनुपूर्व्यं च जन्मकृतं यदाह-“ मुखतो  
 ब्राह्मणा जाता, बाहुभ्यां क्षत्रियाः स्मृताः । ऊरुभ्यां तु विश्वः प्रोक्ताः, पद्भ्यां शूद्रो  
 अजायत ॥१॥ ” न चाऽत्राऽप्येत्वात् पूर्वनिपातः सिध्यतीति वाच्यम्, निन्दितस्याऽपि  
 ब्राह्मणादेः सम्भवाविति ।

‘ भर्तुर्तुल्यस्वरम् ’ । ३ । १ । १६२ ॥ अत्राऽपि नक्षत्राणामुत्तनां चाऽऽनु- 15  
 पूर्व्यं लोकप्रसिद्धैव वेदितव्यम् ।

‘ संख्या समासे ’ । ३ । १ । १६३ ॥ द्विवशा इति-ननु द्विवशा इत्यादौ  
 “ सुंभार्ये० ” इत्यनेन सुजर्थे समासस्ततः “ प्रथमोक्तं प्राक् ” इत्यनेनाऽपि सिध्यति  
 किमेवामुपादानम् ? सत्यम् ; यदा दशमशब्दः सुजर्थः समस्यते तदाऽप्यनेनाऽऽनु-  
 पूर्वा संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति फलम् । 20

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासने-  
 ऽवचूर्णिकायां तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः सम्पूर्णः ॥

संवत् १२६४ वर्षे आश्विनशुद्धि ३ रवौ श्रीत्रयानन्दसुशिक्षिभ्योनाऽमरचन्द्रेणा-  
 ऽऽत्मयोग्याऽवचूर्णिकायाः प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ।

इति श्रेष्ठि देवचन्द्र-लालश्राव-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-ग्रन्थाङ्कः ९२ । ॥



धापामपि यथा स्वादित्यर्थम् । जातिकालेत्यनेन पृथग्योग उच्चार्यस्तेनोच्चार  
ग्रन्थेन प्रहरणादित्याकृत्यने ।

‘ न सप्तमीन्द्वादिव्यञ्ज ’ ३ । १ । १५५ ॥ उर्ध्वानाम इति “रूपो बद्धं”  
इति इत्यः । गर्वेषु उष्ट्रमुखादित्यात् ममानः ।

- ४ ‘ प्रियः ’ । ३ । १ । १५७ ॥ प्रियगुह इति-अत्र प्रियशब्दस्य गुहादेर्वा  
विशेषणत्वेन नित्यमेकस्य पूर्वनिपातप्राप्तायुमयत्र प्रियशब्दस्य पाधिको निपातः ।  
प्रियवत्त्वा इति-अत्र चतुर्ग्रन्थस्य संख्यात्वात् नित्यं पूर्वनिपातः प्राप्तः ।

- ‘ कटारादयः कर्मधारये ’ । ३ । १ । १५८ ॥ जैमिनिरुद्धार इति-जैमन्तीति  
पिन् जैमापिनः जैमिनः । यद्वा जैमे “विपिनान्निरादयः” इतीने जैमिनस्तस्या-  
१० ऽपत्यमृषिन्वेऽपि बाह्यादेराकृतिगणत्वादिजि जैमिनिः । गङ्गुलमालव इति-गङ्गुलस्या-  
ऽप्यि मिष्मादित्यात् लः । गङ्गोरपत्यम् ऋष्यण् । मफिडादित्याहः ।

‘ यर्मार्धादिषु द्वन्द्वे ’ । ३ । १ । १५९ ॥ विषूपविनीयजित्वा इति-यादय  
एव गणे षट्सादय एव प्रयोगः न तु विनीयविषूपजित्वादयः जित्वाशब्दस्यैव  
पूर्वपरमावः ।

एवं मृदङ्गशङ्खपणवा इति-अथवा शङ्खदुन्दुमिवीणाः, मृदङ्गशङ्खपणवा इति शङ्खादीनां  
 तूर्पाङ्गत्वादेवैकवद्भावः कुतो न भवतीति ? उच्यते-अत्र शङ्खादिशब्देन शङ्खादिसमु-  
 दायस्याऽभिधानात्तस्य चाऽतूर्पाङ्गत्वादजातिरप्यत्र नैकवद्भावः । उत्पलस्त्याह-तूर्पा-  
 गता शङ्खादिवादकानां न तु शङ्खादीनामिति तूर्पाङ्गत्वादेवैकवद्भावो नाऽऽशङ्कनीयः ।  
 अत एव “ प्रणितातूर्पाङ्गाणाम् ” इत्यत्र पूर्वमार्द्राङ्गिरुपाणविकं वीणावादकपरिवादकमि- ४  
 त्येवोदाह्रियते, न तु भेरीमृदङ्गमित्यादि । तदा तु प्राणितूर्पाङ्गं तूर्पाङ्गं प्राणितूर्पाङ्ग-  
 मिति विग्रहः ।

‘ मासचर्णभ्राजऽनुपूर्वम् ’ । ३ । १ । १६१ ॥ ब्राह्मणधर्मिणाविति-अत्राऽनि-  
 यमः प्राप्तः क्षत्रियवैश्यावित्यत्र स्वल्पस्वरत्वाद्वैश्यशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः वैश्य-  
 शब्दावित्यत्राऽप्यनियमः ब्राह्मणधर्मिणिविशुद्धा-इत्यत्र स्वल्पस्वरत्वाद्विशु- पूर्वनिपाते 10  
 प्राप्तेऽनेन ब्राह्मणादीनामनुपूर्वं पूर्वनिपातः । आनुपूर्व्यं च जन्मकृतं यदाह-“ मृततो  
 ब्राह्मणा जाता, बाहुभ्यां क्षत्रियाः स्मृताः । ऊरुभ्यां तु विष्टः प्रोक्ताः, पद्भ्यां शूद्रो  
 अजायत ॥१॥ ” न चाऽत्राऽर्च्यत्वात् पूर्वनिपातः सिध्यतीति वाच्यम्, निन्दितस्याऽपि  
 ब्राह्मणादेः सम्भवादिति ।

‘ भर्तुर्तुल्यस्वरम् ’ । ३ । १ । १६२ ॥ अत्राऽपि नक्षत्राणामृतानां चाऽऽनु- 15  
 पूर्व्यं लोकप्रसिद्धैव वेदितव्यम् ।

‘ संख्या समासे ’ । ३ । १ । १६३ ॥ द्विदशा इति-ननु द्विदशा इत्यादौ  
 “ सुंश्चार्थे० ” इत्यनेन सुजर्थे समासस्ततः “ ग्रैगोक्तं वाक् ” इत्यनेनाऽपि मिष्यति  
 किमेवामुपादानम् ? सत्यम् ; यदा दशनुशब्दः सुजर्थः समस्यते तदाऽप्यनेनाऽऽनु-  
 पूर्व्यां संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति फलम् । 20

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासने-  
 ऽवचूर्णिकायां तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः सम्पूर्णः ॥

संवत् १२६४ वर्षे श्रावणशुद्धि ३ रवौ श्रीजयानन्दहरिशिष्येणाऽमरचन्द्रेणा-  
 ऽऽत्मयोग्याऽवचूर्णिकायाः प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ।

इति श्रेष्ठि देवचन्द्र-लालभात-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-ग्रन्थाङ्कः ९२ । 25

श्रीमती आगमोदयसमिति तथा श्रेष्ठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार  
फंडना हालमां मलतां ग्रंथो.



समितिना			फण्डना		
अंक.	नाम.	रुपिया.	अंक.	नाम.	रुपिया.
४५	भक्तामरस्तोत्रपादपुत्तिरूप काव्य- प्रथम विभाग भाषांतर, टीका ...	३-०-०	८२	कल्पसूत्रम्-आरसासूत्र सचित्रम्	१२-०-०
४७	पंचसंग्रह-टीकासह ...	२-८-०	८५	भावश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं तृतीय भागः ( बे भाष्य समितिमांथी छपाया छे )	२-८-०
४८	विशेषाष्टक भाषांतर भाग २ जो	३-०-०	८६	लोकप्रकाश-चतुर्थ-विभागः सप्त- विंशतिसर्गानि संपूर्ण ग्रन्थ	१-०-०
५०	जीवसमाप्त प्रकरणम् सटीक ...	१-८-०	८७	भरतेश्वर-शाहुबलिष्टि द्वितीय- विभागः ( संपूर्णम् ) ...	२-०-०
५१	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्रा श्री- शोभनमुनिकृता संस्कृता ...	८-०-०	नवीन ग्रन्थो		
५२	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्रा कवि धनपालकृता य वैद्वस्तुति	६-०-०	८८	प्रशमरति प्रकरणम्-पृष्ठतगच्छीय श्रीहरिमद्रसुरिकृत विवरणसमेतं बाबक उमास्वाति विरचितं ...	१-४-०
५३	स्तुतिचतुर्विंशतिका-सचित्रा श्री यण- महिसुरिकृता भाषांतरयुक्त ...	६-०-०	८९	अध्यात्मकसंग्रहः रत्नचंद्रगणि द्व धनविजयगणिकृत टीकायुक्त ...	प्रेसमां
५४	भक्तामरस्तोत्रपादपुत्तिरूप काव्य द्वितीय विभाग टीका भाषांतर...	३-८-०	९०	गीतमीय काव्यम्-रूपचंद्रगणिकृत महाकाव्यं ...	१-८-०
५५	नंदादि (सप्तसूत्र) गाथाचकारादि- युक्तो विषयानुक्रमः ...	२-०-०	९१	सटीक वैराग्यशास्त्रादि प्रथम पंच- कम्-पृथक पृथक मुनिराजोक्त- व्याख्यान योग्य ...	१-०-०
५६	भावश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं पूर्वभागः ...	४-०-०	९२	सिद्धहेमचंद्र-शास्त्रानुशासन-वृद्ध- कृत्यवचूर्णि नक्षपाद अष्टांगिकार- अमरचंद्रः ...	१-०-०
५७	लोकप्रकाश-प्रथमविभागः प्रथ- मः सर्ग १ यी ११ भाषांतर ...	३-८-०	प्रातिस्थानम्—		
५९	चतुर्विंशतिका-जिमानंद स्तुति सचित्रा-मेरुविजयकृता भाषां०...	६-०-०	श्रेष्ठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड		
६०	भावश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं द्वितीयभागः ...	२-८-०	पटेश्वर पकळ, गोपीपुरा-सुरत.		
६१	लोकप्रकाश-द्वितीयविभागः शेष- लोकः सर्ग १२ यी २० भाषां० ...	३-८-०	इति श्रेष्ठ देवचंद्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-ग्रन्थाङ्कः ९२		

श्रेष्ठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड  
पटेश्वर पकळ, गोपीपुरा-सुरत.

इति श्रेष्ठ देवचंद्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-ग्रन्थाङ्कः ९२

## १ परिशिष्टम् ।

कलिकालसर्वद्वयहीमचन्द्राऽऽचार्यविरचितानि—

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।



प्रथमोऽध्यायः ।

अहं । १।१।१।

सिद्धिः स्याद्वादात् । १।१।२।

लोकात् । १।१।३।

औदन्ताः स्वराः । १।१।४।

एकद्वित्रिमात्रा दृष्टव्यैर्घञ्छ्रुताः । १।१।५।

अनयर्णा नामी । १।१।६।

लृदन्ताः समानाः । १।१।७।

पृषोओ औ सन्ध्यक्षरम् । १।१।८।

अंअः अनुस्वारविसर्गा । १।१।९।

काविर्घ्यल्लनम् । १।१।१०।

अपञ्चमान्तस्थो घुह । १।१।११।

पञ्चको वर्गः । १।१।१२।

आद्यद्वितीयशपसा अघोषाः । १।१।१३।

अन्यो घोषघान् । १।१।१४।

परलया अन्तस्थाः । १।१।१५।

अंअः ऋक् ऌ पञ्चपसाः शिह । १।१।१६।

तुल्यस्थानाऽऽख्यप्रयत्नः स्वः । १।१।१७।

स्यौजसमौशस्ताभ्यांभिसृद्धेभ्यांभ्य—

सृद्धिसिभ्यांभ्यसृद्धसोधांङ्योस्तुपां

अयी अयी प्रयमादिः । १।१।१८।

स्यादिर्विभक्तिः । १।१।१९।

तदन्तं पदम् । १।१।२०।

नाम सिदपूव्यञ्जने । १।१।२१।

नं क्ये । १।१।२२।

न स्तं मत्वर्थे । १।१।२३।

मनुर्नभोऽङ्गिरोवति । १।१।२४।

वृत्तपन्तोऽस्ये । १।१।२५।

सविशेषणमारुपातं वाक्यम् । १।१।२६।

अघातुविभक्तिवाक्यमर्थयन्नाम ।

१।१।२७।

शिर्षुह । १।१।२८।

पुंत्रिपोऽस्यमौजस् । १।१।२९।

स्वरादयोऽव्ययम् । १।१।३०।

चादयोऽस्ये । १।१।३१।

अधणूतस्वाद्या शसः । १।१।३२।

विभक्तिधमन्ततसाथाभाः । १।१।३३।

वत्तस्याम् । १।१।३४।

चवातुमम् । १।१।३५।

गतिः । १।१।३६।

अमयोगीत् । १।१।३७।

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः । १।१।३८।

ङत्यतु संख्यावत् । १।१।३९।

यहुगणं भेदे । १।१।४०।

अ० पा० सू० । १।१।४१। ]

कसमासेऽध्यर्द्धः । १।१।४१।

अर्द्धपूर्वपदः पूरणः । १।१।४२।

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयः पादः ।

समानानां तेन कीर्णः । १।२।१।

अलृति इत्यो वा । १।२।२।

लृत्त इलृ अलृभ्यां वा । १।२।३।

कतो वा तौ च । १।२।४।

अस्तयोः । १।२।५।

अवर्णस्येवर्णादिनैवोदरल् । १।२।६।

कणे प्रदशार्णवसनकम्पलयत्सरव-

त्सतरस्यार् । १।२।७।

अते तृतीयासमासे । १।२।८।

अस्यारूपसर्गस्य । १।२।९।

नास्मि वा । १।२।१०।

लृत्स्यात्वा । १।२।११।

ऐवौत्सन्ध्यक्षरैः । १।२।१२।

ऊटा । १।२।१३।

प्रत्यैपैप्योढोढयूहे स्वरेण । १।२।१४।

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् । १।२।१५।

अनियोगे लुगेवे । १।२।१६।

वौष्ठातौ समासे । १।२।१७।

ओमाडि । १।२।१८।

उपसर्गस्यानिणेषेदोति । १।२।१९।

वा नास्मि । १।२।२०।

इवर्णादेरस्ये स्वरं गवरलम् । १।२।२१।

इत्योऽपदे वा । १।२।२२।

एदैतोऽप्याप् । १।२।२३।

ओदैतोऽप्याप् । १।२।२४।

[ अ० पा० सू० । १।३।८। ]

य्यक्वे । १।२।२५।

अतो रस्तद्धिते । १।२।२६।

एदोतः पदान्तेऽस्य लृक् । १।२।२७।

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे । १।२।२८।

स्वरे वाऽनक्षे । १।२।२९।

इन्ने । १।२।३०।

वाऽप्यसन्धिः । १।२।३१।

प्लुतोऽनितौ । १।२।३२।

इरे वा । १।२।३३।

ईदृदेदृद्विवचनम् । १।२।३४।

अदो मुमी । १।२।३५।

चादिः स्वरोऽनाद् । १।२।३६।

ओदन्तः । १।२।३७।

सौ नवेतौ । १।२।३८।

ऊं चोच्च । १।२।३९।

अज्वर्गात् स्वरे घोऽसन् । १।२।४०।

अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीवादेः ।

१।२।४१।

प्रथमोऽध्यायः

तृतीयः पादः ।

तृतीयस्य पञ्चमे । १।३।१।

प्रत्यये च । १।३।२।

ततो ह्यत्रतुर्थः । १।३।३।

प्रथमादधुदि शङ्छः । १।३।४।

रः कल्पफयोः (॥०) पौ । १।३।५।

शपसे शपसं वा । १।३।६।

चटते सद्वितीये । १।३।७।

नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च

पूर्वस्याञ्चुदपरे । १।३।८।

अ० पा० सू० । १।३।९।

पुमोऽशिष्यघोषेऽङ्गानिरा । १।३।९।

नूनः पेपु या । १।३।१०।

द्विः कानः कानि सः । १।३।११।

स्सटि समः । १।३।१२।

लुक् । १।३।१३।

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ । १।३।१४।

मनयबलपरे हे । १।३।१५।

सम्नाद् । १।३।१६।

ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा । १।३।१७।

ङ्नः सः त्सोऽश्वा । १।३।१८।

नः शि ङ्च् । १।३।१९।

अतोऽति रोकः । १।३।२०।

घोषवति । १।३।२१।

अवर्णभोभगोऽघोर्लुङ्सन्धिः । १।३।२२।

व्योः । १।३।२३।

स्वरे या । १।३।२४।

अस्पष्टायवर्णात्त्यनुलि या । १।३।२५।

रोर्यः । १।३।२६।

मृत्वाङ्ङ्णो द्वे । १।३।२७।

अनाङ्माङो दीर्घाद्वा छः । १।३।२८।

प्लुताद्वा । १।३।२९।

स्वरेभ्यः । १।३।३०।

ह्रीर्दृहस्वरस्याऽनु नवा । १।३।३१।

अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने । १।३।३२।

अवर्गस्याऽन्तस्थातः । १।३।३३।

ततोऽस्याः । १।३।३४।

शिटः प्रथमद्वितीयस्य । १।३।३५।

ततः शिटः । १।३।३६।

न रात्स्वरे । १।३।३७।

[ अ० पा० सू० । १।३।३८।

पुत्रस्याऽऽदिनपुत्रादिन्याकोशे ।

१।३।३८।

म्नां धुद्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते । १।३।३९।

शिद्धेऽनुस्वारः । १।३।४०।

रो रे लुगदीर्घद्व्यादितुतः । १।३।४१।

वस्तुष्टे । १।३।४२।

सद्विषेरोवाऽवर्णस्थ । १।३।४३।

उवः स्थास्तम्भः सः । १।३।४४।

तदः सेः स्वरे पादार्था । १।३।४५।

एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्रन्समासे । १।३।४६।

व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे या ।

१।३।४७।

धुदो धुटि स्वे या । १।३।४८।

तृतीयस्तृतीयचतुर्थं । १।३।४९।

अघोषे प्रथमोऽशिटः । १।३।५०।

विरामे वा । १।३।५१।

न सन्धिः । १।३।५२।

रः यदान्ते विसर्गस्तयोः । १।३।५३।

ल्यामि । १।३।५४।

शिष्यघोषात् । १।३।५५।

व्यत्यये लुग्या । १।३।५६।

अरोः सुपि रः । १।३।५७।

बाहर्पत्यावयः । १।३।५८।

शिष्यायस्य द्वितीयो वा । १।३।५९।

तवर्गस्य अवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे

चटवर्गौ । १।३।६०।

सस्य शपो । १।३।६१।

न शात् । १।३।६२।

पदान्ताद्वर्गादनाम्नगरीनवतेः ।

१।३।६३।



न० पा० सू० । १।३।३४। ]

पि तवर्गस्य । १।३।३४।

लि लौ । १।३।३५।

प्रथमोऽध्यायः

चतुर्थः पादः ।

अत आः स्यादौ जस्भ्याभ्ये । १।४।१।

भिस ऐस् । १।४।२।

इदमदसोऽक्येव । १।४।३।

पृबहुस्भोसि । १।४।४।

टाडसोरिनस्यौ । १।४।५।

डेडस्योर्यातौ । १।४।६।

सर्वादेः स्मैस्मातौ । १।४।७।

डेः स्मिन् । १।४।८।

जस इः । १।४।९।

नेमाऽर्धप्रथमचरमतयाऽयाल्पकतिप

यस्य वा । १।४।१०।

घृन्ने वा । १।४।११।

न सर्वादिः । १।४।१२।

तृतीयान्तात् पूर्वावरं योगे । १।४।१३।

तीर्थं बिस्कार्ये वा । १।४।१४।

अधर्णस्यामः साम् । १।४।१५।

नचभ्यः पूर्वभ्य इस्मात्स्मिन्वा ।

१।४।१६।

आपो ङितां यैयास्यास्याम् ।

१।४।१७।

सर्वादेर्दृष्टूर्वाः । १।४।१८।

टौस्येत् । १।४।१९।

औता । १।४।२०।

इबुतोऽन्नेरीदृत् । १।४।२१।

जस्येवोत् । १।४।२२।

[ अ० पा० सू० । १।४।४८।

दित्यदिति । १।४।२३।

टा पुंसि ना । १।४।२४।

ठिडौ । १।४।२५।

केवलसखिपतेरौः । १।४।२६।

न ना ङिदेत् । १।४।२७।

स्त्रिया ङितां वा दैदास्यास्याम् ।

१।४।२८।

स्त्रीकृता । १।४।२९।

वेषुषोऽस्त्रियाः । १।४।३०।

आमो नाम् वा । १।४।३१।

ह्रस्वापश्च । १।४।३२।

संख्यानां ण्याम् । १।४।३३।

त्रेस्त्रयः । १।४।३४।

एदोदृभ्यां ङसिडसो रः । १।४।३५।

वितिसितीतीय उर् । १।४।३६।

क्ततो डुर् । १।४।३७।

तृस्यसृनप्तृनेऽदृत्वदृक्षसृहोतृमशास्त्रो

घुत्वा । १।४।३८।

अङौ च । १।४।३९।

मातुर्मातः पुत्रेऽहं सिनाऽमन्त्र्ये ।

१।४।४०।

ह्रस्वस्य गुणः । १।४।४१।

एवापः । १।४।४२।

नित्यदिद्विस्वराऽभ्यार्थस्य ह्रस्वः ।

१।४।४३।

अदेतः स्यमोर्लुक् । १।४।४४।

दीर्घदयाध्वन्यञ्जनात् सेः । १।४।४५।

समानादमोऽन्तः । १।४।४६।

दीर्घो नाम्पतिसृचतसृपूः । १।४।४७।

नुर्वा । १।४।४८।

अ० पा० सू० । १।४।४९। ]

शसोऽन्ता सश्च नः पुंसि । १।४।४९।  
संख्यासायवेरहस्याहन् औ वा ।

१।४।५०।

निय आम् । १।४।५१।

वाऽष्टन आः स्यादौ । १।४।५२।

अष्टऔर्जस्यशसोः । १।४।५३।

हृत्तिष्णः संख्याया लुप् । १।४।५४।

नपुंसकस्य शिः । १।४।५५।

औरीः । १।४।५६।

जता स्पमोऽम् । १।४।५७।

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य वः ।

१।४।५८।

अनतो लुप् । १।४।५९।

जरसो वा । १।४।६०।

मामिनो लुगृवा । १।४।६१।

यान्यतः पुमांश्चादौ स्वरे । १।४।६२।

वध्यस्थिसकध्यह्णोऽन्तस्यान् ।

१।४।६३।

अनाम्स्वरे नोऽन्तः । १।४।६४।

स्वराच्छौ । १।४।६५।

घुटां प्राक् । १।४।६६।

लौ वा । १।४।६७।

घुटि । १।४।६८।

अच । १।४।६९।

मादुदितः । १।४।७०।

युजोऽस्तमासे । १।४।७१।

अननुहः सौ । १।४।७२।

पुंसोः पुमन्स् । १।४।७३।

ओत औः । १।४।७४।

आ अम्शसोऽन्ता । १।४।७५।

[ अ० पा० सू० । २।१।८

पथिन्मथिन्सुक्षः सौ । १।४।७६।

एः । १।४।७७।

थो न् । १।४।७८।

इन् जीस्वरे लुक् । १।४।७९।

चोशनसो नश्चामन्ये सौ । १।४।८०।

उतोऽनृच्चतुरो वः । १।४।८१।

वाः शेषे । १।४।८२।

सख्युरितोऽशावेत् । १।४।८३।

अदुशनस्पृक्षदंशोजेहसश्च सेर्हा ।

१।४।८४।

नि दीर्घः । १।४।८५।

न्महतोः । १।४।८६।

इन्हन्पार्यग्नः शिष्योः ॥ १।४।८७।

अपः । १।४।८८।

नि वा । १।४।८९।

अभ्वादेरत्वसः सौ । १।४।९०।

कुशस्तुनस्तृप् पुंसि । १।४।९१।

टादौ स्वरे वा । १।४।९२।

स्त्रियाम् । १।४।९३।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

त्रिचतुरस्तिस्त्रचतस्र स्यादौ । २।१।१।

क्रतो रः स्वरेऽनि । २।१।२।

जराया जरस्वा । २।१।३।

अपोद् मे । २।१।४।

आ रापो व्यङ्गने । २।१।५।

युष्मदस्मदोः । २।१।६।

दाह्योसि यः । २।१।७।

शेषे लुक् । २।१।८।

म० पा० सू० १११११ ]

[ म० पा० सू० १११६२

मोर्वाः । २११११

मन्तस्य युवावौ द्वयोः । २१११०

त्वमौ प्रत्यपोत्तरपदे चैकस्मिन् ।

। २११११

त्वमहं सिना प्राक्चाकः । २१११२

यूपं वयं जसा । २१११३

तुभ्यं मह्यं कृपा । २१११४

तव मम कृता । २१११५

अमौ मः । २१११६

शसो नः । २१११७

अभ्यम् न्यस्तः । २१११८

कसेदचाव् । २१११९

आम आकम् । २११२०

पदाद्युग्विभक्त्यैकधाकये वसनसौ

बहुत्वे । २११२१

द्वित्वे वाम्नौ । २११२२

केकृता ते मे । २११२३

अमा त्वा मा । २११२४

असद्विवाऽऽमन्यं पूर्वम् । २११२५

जस्विदोष्यं वाऽऽमन्ये ।

। २११२६

नाऽन्यत् । २११२७

पादायोः । २११२८

आहृद्वैवयोगे । २११२९

दृश्यैश्चिन्तायाम् । २११३०

नित्यमन्वादेशे । २११३१

मपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा । २११३२

त्यदामेनदेतवो द्वितीयादौत्यवृत्त्यन्ते ।

२११३३

इदमः । २११३४

अद्वयज्ञाने । २११३५

अनक् । २११३६

दौत्यनः । २११३७

अयमियं पुंस्त्रियोः सौ । २११३८

दोमः स्यादौ । २११३९

किमः कस्तसादौ च । २११४०

आ द्वेरा । २११४१

तः सौ सः । २११४२

अदसो दः सेस्तु दौ । २११४३

असुको वाऽकि । २११४४

मोऽवर्णस्य । २११४५

वाऽग्नौ । २११४६

मादुवर्णोऽनु । २११४७

प्राणिनात् । २११४८

बहुष्वेरी । २११४९

धातोरिवर्णोऽवर्णस्येयुश्च स्वरे प्रत्यये ।

२११५०

इणा । २११५१

संयोगात् । २११५२

भूह्नोः । २११५३

स्त्रियाः । २११५४

वाऽम्शसि । २११५५

योऽनेकस्वरस्य । २११५६

स्यादौ वा । २११५७

विवन्वृत्तेरसुषिघस्तौ । २११५८

दन्मुनर्वर्णाकारैर्मुवः । २११५९

णममसत्परे स्यादिविधौ च ।

२११६०

क्ताऽऽदेशोऽपि । २११६१

पदोः कः सि । २११६२

म० पा० सू० । २।१।६३।]

भ्वादेर्नामिनो दीर्घांघ्रिर्व्यक्षने ।

२।१।६३।

पदान्ते । २।१।६४।

न पि. तद्धिते । २।१।६५।

कुम्भच्छुरः । २।१।६६।

मो नो म्बोश्च । २।१।६७।

संस्पर्धसूक्तस्सनहुहो दः । २।१।६८।

भातिवज्रविष्णुसृष्ट्यसृष्ट्यज्जघृषुष्णिहो

गः । २।१।६९।

नशो वा । २।१।७०।

युजश्चक्रुष्यो नो ङः । २।१।७१।

सो ङः । २।१।७२।

सजुषः । २।१।७३।

अहः । २।१।७४।

रो लुग्यरि । २।१।७५।

धुदस्मृतीयः । २।१।७६।

गङ्गदयादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्च-

तुर्थः स्वरबोश्च प्रत्यये । २।१।७७।

धागस्तथोश्च । २।१।७८।

अधश्चतुर्थात्तथोर्धः । २।१।७९।

नाम्यन्तात् परोश्चाग्न्यन्त्यादिषो धोहः ।

२।१।८०।

हान्तस्याञ्जीद्भ्यां वा । २।१।८१।

हो घुहृपदान्ते । २।१।८२।

भ्वादेर्दीर्घः । २।१।८३।

मुहृहृहृणुहृणिहो वा । २।१।८४।

नहाहोर्धतौ । २।१।८५।

चजः कगम् । २।१।८६।

यजस्जन्जराजभ्राजभ्रस्जब्रश्चपरि-

त्राजः शः पा २।१।८७।

[ म० पा० सू० । २।१।१०९।

संयोगस्यादौ स्कोल्लृक् । २।१।८८।

पदस्य । २।१।८९।

रात्सः । २।१।९०।

नाम्नो नोऽनहः । २।१।९१।

नामन्त्ये । २।१।९२।

फलीषे वा । २।१।९३।

भावर्णान्तोपान्तापञ्चमयर्णान् मतोर्मां

घः । २।१।९४।

नाम्नि । २।१।९५।

भर्मण्यत्यष्टीवद्यक्षीवत्क्षीवद्भुमण्यत् ।

२।१।९६।

उदन्वान्घां थ । २।१।९७।

राजन्वान् सुराज्ञि । २।१।९८।

नोर्म्पादिभ्यः । २।१।९९।

मासनिशासनस्य शसादौ लुग्या ।

२।१।१००।

दन्तपादनासिकाहृदयासृग्गुयोद-

कदोर्यकृच्छकृतौ वस्पर्शसृष्टवसन्-

युपन्नुदन्नदोपन्यकञ्जाकन् वा ।

२।१।१०१।

यस्वरे पादः पदगिर्यपुटि ।

२।१।१०२।

उदच्च उदीच । २।१।१०३।

अच् प्राग् दीर्घश्च । २।१।१०४।

क्वसुगमतौ च । २।१।१०५।

इवन् युवन्मघोनो ङीत्याद्यष्टस्वरे

य ङः । २।१।१०६।

लुगातोऽनापः । २।१।१०७।

अनोऽप्य । २।१।१०८।

ईङौ वा । २।१।१०९।

अ० पा० सू० । २।१।११०।]

पादिहन्धृतराज्ञोऽणि । २।१।११०।

न यमन्तसंयोगात् । २।१।१११।

हनो हो घनः । २।१।११२।

लुगस्यादेत्यपदे । २।१।११३।

द्वित्यन्त्यस्वरादेः । २।१।११४।

अवर्णादहनोऽन्तो वाऽतुरीढयोः ।

२।१।११५।

इयश्चः । २।१।११६।

दिच औः सौ । २।१।११७।

डः पदान्तेऽनूत् । २।१।११८।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

क्रियाहेतुः कारकम् । २।२।१।

स्वन्मः कर्त्ता । २।२।२।

कर्तुर्व्याप्त्यं कर्म । २।२।३।

वाऽकर्मणामणिकर्त्ता णौ । २।२।४।

गतिपोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽ-

कर्मणामनीन्वाद्यदिह्वाशब्दायक-

न्वाम् । २।२।५।

भक्षेर्हिंसायाम् । २।२।६।

यहेः प्रयेयः । २।२।७।

हृकोर्नवा । २।२।८।

हृदयभियदोरात्मने । २।२।९।

नाथः । २।२।१०।

स्मृत्यर्थव्येशः । २।२।११।

कृगः प्रतिपत्ने । २।२।१२।

रुजाऽर्थस्याऽज्यरिमन्तापेर्भाये कर्त्तरि ।

२।२।१३।

[ अ० पा० सू० । २।२।३६।

जासनाटकायपिचो हिंसायाम् ।

२।२।१४।

निप्रेम्यो घ्नः । २।२।१५।

विनिमेयद्युतपणं पणिव्यवहोः ।

२।२।१६।

उपसर्गाद्विचः । २।२।१७।

न । २।२।१८।

करणं च । २।२।१९।

अघेः शीरूस्याऽऽस्त आधारः । २।२।२०।

उपान्वध्याह्वसः । २।२।२१।

वाऽभिनिविशः । २।२।२२।

कालाऽध्वभावदेशं वाऽकर्म

णाम् । २।२।२३।

साधकतमं करणम् । २।२।२४।

कर्मणाऽभिप्रेयः संप्रदानम् । २।२।२५।

स्पृहेर्व्याप्त्यं वा । २।२।२६।

मुदूहृहेर्व्याप्त्यार्थं प्रति कोपः ।

२।२।२७।

नोपसर्गात् मुदूहृहा । २।२।२८।

अपायेऽयधिरपादानम् । २।२।२९।

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् ।

२।२।३०।

नाम्नः प्रथमैकद्विवहौ । २।२।३१।

आमन्त्र्ये । २।२।३२।

गौणात् समयानिकयाहाभिगन्तरा-

न्तरेणातिथेनतेनेद्वितीया । २।२।३३।

द्वित्वेऽपोऽप्युपरिभिः । २।२।३४।

मर्षोभयानिपरिणा तया । २।२।३५।

लक्षणव्याप्त्येत्थम्भूतेष्वभिना ।

२।२।३६।

अ० पा० सू० । २ । २ । ३७ ।

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ।

२।२।३७।

हेतुसहाय्येऽनुना । २।२।३८।

उत्कृष्टेऽनूपेन । २।२।३९।

कर्मणि । २।२।४०।

क्रियाविशेषणात् । २।२।४१।

कालाऽध्वनोऽर्पासौ । २।२।४२।

सिद्धौ तृतीया । २।२।४३ ।

हेतुकर्तृकरणेऽध्वनूतलक्षणे ।

२।२।४४।

सहाय्ये । २।२।४५।

पद्मेऽस्तद्वदाख्या । २।२।४६।

कृताद्यैः । २।२।४७।

काष्ठे भाग्यवाधारे । २।२।४८।

प्रसितोत्सुकाऽवयवैः । २।२।४९।

व्याप्ये द्वित्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् ।

२।२।५०।

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा । २।२।५१।

दानः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ।

२।२।५२।

चतुर्थी । २।२।५३।

तादर्थ्ये । २।२।५४।

कविकृष्णपर्यवारिभिः प्रेयविकारोक्त-

मर्णेषु । २।२।५५।

प्रत्याहः श्रुयार्थिनि । २।२।५६।

प्रत्यनोर्युणाऽऽख्यातरी । २।२।५७।

यद्वीक्ष्ये राषीक्षी । २।२।५८।

उत्पातेन ज्ञाप्ये । २।२।५९।

श्लाघद्गुत्पाशपा प्रयोज्ये ।

२।२।६०।

[ अ० पा० सू० । २ । २ । ८४ ।

तुमोऽर्थे भाववचनात् । २।२।६१।

गम्यस्याप्ये । २।२।६२।

गतेर्नवाऽनाप्ते । २।२।६३।

मन्यस्याऽभावादिभ्योऽतिकृत्सने ।

२।२।६४।

हितसुखाभ्याम् । २।२।६५।

तद्गद्व्याप्यक्षेमाऽर्थार्थेनाऽऽशिषि ।

२।२।६६।

परिक्रय्ये । २।२।६७।

शक्तार्थवपद्नमास्वस्तिस्वाहास्व-

धाभिः । २।२।६८।

पञ्चम्यपादाने । २।२।६९।

आवाऽवधौ । २।२।७०।

पर्यपाभ्यां वज्र्ये । २।२।७१।

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।

२।२।७२।

आख्यातयुपयोगे । २।२।७३।

गम्यवपःकर्माधारे । २।२।७४।

प्रभृत्यन्यार्थविकशब्दमहिरारादितरैः ।

२।२।७५।

मृणाद्धेतोः । २।२।७६।

गुणावस्त्रियां नवा । २।२।७७।

आरादर्थेः । २।२।७८।

स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकृत्तिपपादसन्त्वे

करणे । २।२।७९।

अज्ञाने ज्ञः पश्वी । २।२।८०।

शेषे । २।२।८१।

रिरिष्टात्स्तादसतसाता । २।२।८२।

कर्मणि कृतः । २।२।८३।

द्विपो वाऽनृशः । २।२।८४।

म० पा० सू० । २ । १ । ११० । ]

पादिहन्धूतराज्ञोऽणि । २।१।११०।

न वमन्तसंयोगात् । २।१।१११।

हनो हो घ्नः । २।१।११२।

लुगस्यादेत्यपदे । २।१।११३।

द्वित्यन्त्यस्वरादेः । २।१।११४।

अवर्णादशनोऽन्तो वाऽतुरीढयोः ।

२।१।११५।

श्यषाषः २।१।११६।

विष औः सौ । २।१।११७।

उः पदान्तेऽनूत् । २।१।११८।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

क्रियाहेतुः कारकम् । २।२।१।

स्वप्नः कर्त्ता । २।२।२।

कर्तुर्वर्पाप्यं कर्म । २।२।३।

वाऽकर्मणामणिकर्त्ता णौ । २।२।४।

गतियोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽ-

कर्मणामनीप्वाद्यदिङ्वाशब्दापक्र-

न्दात् । २।२।५।

भक्षेहिंसायाम् । २।२।६।

वहेः प्रवेयः २।२।७।

हृक्कोर्न्या । २।२।८।

हृद्यभिवदोरात्मने । २।२।९।

नायः । २।२।१०।

स्मृत्यर्धदपेशः । २।२।११।

कृगः प्रतियत्ने । २।२।१२।

गजाऽर्धस्याऽज्यरिमन्तापेर्भावे कर्त्तरि ।

२।२।१३।

[ अ० पा० सू० । २ । २ । ३६ ।

जासनाटकाथपिषो हिंसायाम् ।

२।२।१४।

निग्रेभ्यो ङः । २।२।१५।

चिनिमेयद्युतपणं पणिब्धवहोः ।

२।२।१६।

उपसर्गादिवः । २।२।१७।

न । २।२।१८।

करणं च । २।२।१९।

अथेः शीङ्स्थाऽऽस आधारः । २।२।२०।

उपान्वष्ट्याद्वसा । २।२।२१।

वाऽभिनिविशः । २।२।२२।

कालाऽध्वभावदेशं वाऽकर्म वाऽकर्म-

णाम् । २।२।२३।

साधकतमं करणम् । २।२।२४।

कर्मर्माऽभिप्रेयः संप्रदानम् । २।२।२५।

स्पृहेर्पाप्यं वा । २।२।२६।

कुदुद्बुहेर्पास्तुपाथैर्यं प्रति कोषः ।

२।२।२७।

नोपसर्गात् कुदुद्बुहा । २।२।२८।

अपायेऽवधिरपादानम् । २।२।२९।

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽभिकरणम् ।

२।२।३०।

नाम्नः प्रथमैकद्विषहौ । २।२।३१।

आमन्त्र्ये । २।२।३२।

गौणात् समयानिकपाहाधिगन्तरा-

न्तरेणातिपेनतेनैर्द्वितीया । २।२।३३।

द्वित्वेऽधोऽप्युपरिभिः । २।२।३४।

मर्वाभयाभिपरिणा तसा । २।२।३५।

लक्षणधीप्पेत्थम्भुतेऽप्यभिना ।

२।२।३६।

म० पा० सू० । २ । २ । ३७ ।]

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ।

२।२।३७।

हेतुसहार्थेऽनुना । २।२।३८।

उत्कृष्टेऽनूपेन । २।२।३९।

कर्मणि । २।२।४०।

क्रियाचिदोपणात् । २।२।४१।

कालाऽध्यमोर्व्याप्तिः । २।२।४२।

सिद्धौ तृतीया । २।२।४३।

हेतुकर्तृकरणेऽधमभूतलक्षणे ।

२।२।४४।

सहार्थे । २।२।४५।

पञ्चैस्तुषाख्या । २।२।४६।

कृताद्यैः । २।२।४७।

काले भान्नयाधारे । २।२।४८।

प्रसिनोत्सुकाऽप्यपदैः । २।२।४९।

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो धीप्तायाम् ।

२।२।५०।

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा । २।२।५१।

वामः संप्रदानेऽध्यक्ष्ये आत्मने च ।

२।२।५२।

चतुर्थी । २।२।५३।

तादर्थ्ये । २।२।५४।

कचिककूप्यर्धधारिभिः प्रेयविकारोत्त-

मर्णेषु । २।२।५५।

प्रत्याहः श्रुवार्थिनि । २।२।५६।

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यात्तरि । २।२।५७।

पद्मीक्ष्ये राधीक्षी । २।२।५८।

उत्पातेन ज्ञाप्ये । २।२।५९।

स्वाधस्तुस्वाधारा प्रयोज्ये ।

२।२।६०।

[ म० पा० सू० । २ । २ । ८४ ।

तुमोऽर्थे भाववचनात् । २।२।६१।

गम्यस्याप्ये । २।२।६२।

गतेर्नवाज्जाप्ते । २।२।६३।

मन्यस्याज्जावादिभ्योऽतिकृतसने ।

२।२।६४।

हितसुव्याभ्याम् । २।२।६५।

तद्गद्रायुष्यक्षेमाऽर्धार्थनाऽऽशिषि ।

२।२।६६।

परिक्रयणे । २।२।६७।

वाक्तार्थवपद्मनाऽप्यस्तिस्वाहाऽप-

धाभिः । २।२।६८।

पञ्चम्यपादाने । २।२।६९।

आडाऽवधौ । २।२।७०।

पर्यपाभ्यां चतुर्थे । २।२।७१।

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।

२।२।७२।

आख्यातयुपयोगे । २।२।७३।

गम्यपःकर्माधारे । २।२।७४।

प्रभृत्यन्यार्थदिकशब्दयहिरारादितरैः ।

२।२।७५।

कणाद्धेतोः । २।२।७६।

गुणादस्त्रियां नवा । २।२।७७।

आरादर्थे । २।२।७८।

स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिपयादसन्त्ये

करणे । २।२।७९।

अज्ञाने ज्ञः पष्ठी । २।२।८०।

शेये । २।२।८१।

रिरिष्टात्स्तादसतसात्ता । २।२।८२।

कर्मणि कृतः । २।२।८३।

द्विपो चाऽतृशः । २।२।८४।



य० पा० सू० । २।२।८५।]

वैकत्र द्वयोः । २।२।८५।

कर्त्तरि । २।२।८६।

द्विहेतोरस्य्यणकस्य वा । २।२।८७।

कृत्पस्य वा । २।२।८८।

नोभ्योर्हेतोः । २।२।८९।

तृन्नुदन्ताऽभ्ययकवस्थानाऽतृश्रुश्रु-

डिणकथ्यत्वर्थस्य । २।२।९०।

रूपोरसदाधारे । २।२।९१।

वा क्लीबे । २।२।९२।

अकमेरुकस्य । २।२।९३।

एष्यद्वणेनः । २।२।९४।

सप्तम्यधिकरणे । २।२।९५।

नवा सृजयैः काले । २।२।९६।

कुशलाऽऽयुक्तेनऽऽसेवायाम् ।

२।२।९७।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति-

भूमस्तूतैः । २।२।९८।

अप्याप्ये रतेनः । २।२।९९।

तद्युक्ते हेतौ । २।२।१००।

अप्रत्यावाहसाधुना । २।२।१०१।

साधुना । २।२।१०२।

निपुणेन चाऽर्वायाम् । २।२।१०३।

स्वेषेऽधिना । २।२।१०४।

उपेनाऽधिकिनि । २।२।१०५।

यज्ञाघो भावलक्षणम् । २।२।१०६।

गते गम्येऽध्यनोऽन्तेनैकार्थ्य वा ।

२।२।१०७।

पष्ठी धाऽनादरे । २।२।१०८।

सप्तमी चाविभागे निर्धारणे ।

२।२।१०९।

[ ग० पा० सू० । २।३।८। ]

क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ।

२।२।११०।

अधिकेन भूयसस्ते । २।२।१११।

तृतीयाऽल्पीयसः । २।२।११२।

शृङ्गानाना पञ्चमी च । २।२।११३।

अते द्वितीया च । २।२।११४।

विना ते तृतीया च । २।२।११५।

तुल्यार्थेस्तृतीयापष्ठौ । २।२।११६।

द्वितीयापष्ठ्यावेनेनानञ्चे । २।२।११७।

हेत्वर्थेस्तृतीयाद्याः । २।२।११८।

सव्यदिः सव्याः । २।२।११९।

असत्त्वारारधार्धाद्वाऽसिद्धम् ।

२।२।१२०।

जात्याख्यापां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् ।

२।२।१२१।

अविशेषणे द्वौ चाऽसवः । २।२।१२२।

फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे । २।२।१२३।

शुरावेकश्च । २।२।१२४।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयः पादः ।

नमस्पुरसो गतेः कल्पफकिरः सः । २।३।१।

तिरसो वा । २।३।२।

पुंसः । २।३।३।

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये । २।३।४।

अतः कूकमिकंसकुम्भकुशाकर्णी-

पात्रेऽनव्ययस्य । २।३।५।

प्रत्यये । २।३।६।

रोः काम्ये । २।३।७।

नामिनस्तपोः पः । २।३।८।

अ० पा० सू० १२।३।९।

निर्दुर्बहिराविष्मादुद्धतुराम् ॥२३१॥

सुचो वा ॥२३१॥

वेसुसोऽपेक्षायाम् ॥२३१॥

नैकार्थेऽक्रिये ॥२३१॥

समासेऽसमस्तस्य ॥२३१॥

भ्रातृषु प्रकृतादयः ॥२३१॥

नाम्यन्तस्याकवर्गात् पदान्तः कृतस्य

सः शिङान्तरेऽपि ॥२३१॥

समासेऽग्रेः स्तुतः ॥२३१॥

ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य ॥२३१॥

मातृपितुः स्वसुः ॥२३१॥

अलुपि वा ॥२३१॥

निनद्याः स्नातेः कौशले ॥२३१॥

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ॥२३१॥

स्नानस्य नाम्नि ॥२३१॥

वेः छः ॥२३१॥

अभिनिःष्ठानः ॥२३१॥

गवियुधेः स्थिरस्य ॥२३१॥

एत्यकः ॥२३१॥

भादितो वा ॥२३१॥

षिकुशमिपरेः स्थलस्य ॥२३१॥

कपेर्गोत्रे ॥२३१॥

गोऽम्बाऽऽम्बसम्पापद्वित्रिभूम्यग्निशे-

कुशङ्कुक्वहुमक्षिपुक्षिपहिः परमे-

दिवेः स्थस्य ॥२३१॥

निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् ॥२३१॥

प्रष्टोऽग्रगे ॥२३१॥

भीरुष्ठानादयः ॥२३१॥

हस्यान्नाम्नस्ति ॥२३१॥

निसस्तपेऽनासेषायाम् ॥२३१॥

वस्वसः ॥२३१॥

जिस्तोरेवाऽवदस्विदसहः पणि ।

२३१॥

सज्जेर्वा ॥२३१॥

उपसर्गात् सुगुसुवसोस्तुस्तुभोऽष्ट-

प्यद्वित्वे ॥२३१॥

स्थासेनिसेधसिथसज्ञां द्वित्येऽपि ।

२३१॥

अहप्रतिस्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भः ।

२३१॥

अवाचाभ्रयोर्जायिदूरे ॥२३१॥

व्यवात् स्वनोऽष्टाने ॥२३१॥

सदोऽग्रतेः परोक्षार्थां त्यादेः ॥२३१॥

स्वज्जश्च ॥२३१॥

परिनिवेः सेवः ॥२३१॥

सयसितस्य ॥२३१॥

असोऽसिबूसहस्तदाम् ॥२३१॥

स्तुस्वज्जश्चाटि नवा ॥२३१॥

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि ।

२३१॥

वेः स्कन्दोऽक्तयोः ॥२३१॥

परेः ॥२३१॥

निर्नेः स्फुरस्फुलोः ॥२३१॥

वेः ॥२३१॥

स्कम्नः ॥२३१॥

निर्दुःसुवेः समसूतेः ॥२३१॥

अवः स्वयः ॥२३१॥

प्रादुरूपसर्गायस्वरेऽस्तेः ॥२३१॥

न स्तः ॥२३१॥

सिचो यडि ॥२३१॥

अ० पा० सू० । २ । ३ । ६१ । ]

गतौ सेधः । २।३।६१।

सुगः स्यसनि । २।३।६२।

रघुवर्णाश्रो ण एकपदेऽनन्त्यस्थालच-  
टतवर्गशसान्तरे । २।३।६३।

पूर्वपदस्थान्नाभ्यगः । २।३।६४।

नसस्य । २।३।६५।

निष्प्राऽप्रेऽन्तः स्वदिरकार्पाग्रशरेष्कु-  
प्लक्षपीयूक्षाम्पो वनस्य । २।३।६६।  
द्विप्रिस्वरौषधिबृक्षेभ्यो नवाऽनिरिका-  
दिभ्यः । २।३।६७।

गिरिनद्यादीनाम् । २।३।६८।

पानस्य भावकरणे । २।३।६९।

देशे । २।३।७०।

ग्रामाग्रान्नियः । २।३।७१।

वाद्याद्वाहनस्य । २।३।७२।

अतोऽङ्गस्य । २।३।७३।

चतुष्केर्हायनस्य वयसि । २।३।७४।

वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपकाहः ।

। २।३।७५।

कथगैकस्वरयति । २।३।७६।

अदुरुपसर्गान्तरोणदिनुमीनानेः ।

। २।३।७७।

नशः शः । २।३।७८।

नेद्मदापतपदनदगदवपीवहीशामू-  
चिग्यातिवातिद्रातिप्सानिस्पति-  
हन्तिदेग्धौ । २।३।७९।

अकलापयान्ते पाठे वा । २।३।८०।

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा  
। २।३।८१।

हनः । २।३।८२।

[ अ० पा० सू० । २ । ४ । ४ । ]

वमि वा । २।३।८३।

निसनिक्षनिन्दः कृति वा । २।३।८४।

स्वरात् । २।३।८५।

नाम्पादेरेव ने । २।३।८६।

व्यञ्जनादेर्नाम्पुपान्त्याद्वा । २।३।८७।

णेषां । २।३।८८।

निर्विण्णः । २।३।८९।

न क्वापूरभूभाकमगमप्यायबेपोणश्च  
। २।३।९०।

देशेऽन्तरोऽप्यनहनः । २।३।९१।

पात्पदे । २।३।९२।

पदेऽन्तरेऽमात्पतद्धिते । २।३।९३।

हनो चि । २।३।९४।

सुतेर्यहि । २।३।९५।

क्षुभादीनाम् । २।३।९६।

पाठं घास्वादेशो नः । २।३।९७।

यः सोऽष्टपैष्ठिवध्वपकः । २।३।९८।

अरत्तलं कृपोऽकृपीटादिषु । २।३।९९।

उपसर्गस्यायौ । २।३।१००।

भो यकि । २।३।१०१।

नवा स्वरे । २।३।१०२।

परेर्धाऽङ्गयोगे । २।३।१०३।

अफिटादीनां ङखलः । २।३।१०४।

जपादीनां पो यः । २।३।१०५।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थः पादः ।

स्त्रियां लृतोऽस्वरस्वादेशोऽर्थाः । २।४।१।

अघातृद्वितः । २।४।२।

अञ्जः । २।४।३।

णस्वराऽधोपादनो रञ्ज । २।४।४।

[ अ० पा० सू० । २ । ४ । ५ । ]

वा बहुव्रीहेः । २।४।५।

वा पादः । २।४।५।

ऊर्ध्वः । २।४।५।

अशिखोः । २।४।५।

संख्यादेर्हापनाद्वयसि । २।४।५।

दाम्नः । २।४।५।

अनो वा । २।४।५।

नाम्नि । २।४।५।

नोपान्त्यवतः । २।४।५।

ममः । २।४।५।

ताभ्यां वाप् डित् । २।४।५।

अजादेः । २।४।५।

अधि पादः पात्पदे । २।४।५।

आत् । २।४।५।

गौरादिभ्यो म्रुल्लपान्ङीः । २।४।५।

अणजेयेकण्ठब्रून्ब्रूटिताम् । २।४।५।

ययस्यनन्त्ये । २।४।५।

द्विगोः समाहारात् । २।४।५।

परिमाणात्तद्धितलुक्प्रयिस्ताचित-  
कम्बल्यात् । २।४।५।

काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे । २।४।५।

पुरुषाद्वा । २।४।५।

रेवतरोहिणाङ्गे । २।४।५।

मीलात् प्राण्योपध्वोः । २।४।५।

क्ताच्च नाम्नि वा । २।४।५।

केवलमामकभागाधेयपापपरसमाना-  
र्यकृतसुमद्गलमेपजात् । २।४।५।भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुवाका-  
मुककटकधरात् पक्वावपनस्थू-

लाङ्कृत्रिमामश्रुकृष्णायसीरिं-

सुश्रोणिकेशपाशे । २।४।५।

[ अ० पा० सू० । २ । ४ । ५ । ]

नवा शोणादेः । २।४।५।

इतोऽन्त्यर्थात् । २।४।५।

पद्वतेः । २।४।५।

वाक्तेः वाक्त्रे । २।४।५।

स्वरादुतो गुणादम्बरोः । २।४।५।

इयेतैतद्वरितभरतरोहिताद्वर्णात्तो  
नश्च । २।४।५।

वनः पलितासितात् । २।४।५।

असहृन्मृचिद्यमानपूर्वपदात् स्वाह्वा-  
फोडादिभ्यः । २।४।५।नासिकोदरोष्ठजह्वादननकर्णशृङ्गाह-  
गात्रकण्ठात् । २।४।५।

नखमुखादनाम्नि । २।४।५।

पुच्छात् । २।४।५।

कपरमणिविषशरादेः । २।४।५।

पक्षायोपमानादेः । २।४।५।

क्रीतात् करणादेः । २।४।५।

क्तादऽन्त्ये । २।४।५।

स्वाह्वादेरकृतमितजातप्रतिपक्षाद् प-  
हुव्रीहेः । २।४।५।

अनाच्छादजात्यादेर्नया । २।४।५।

पत्युर्नः । २।४।५।

सादेः । २।४।५।

सपत्न्यादौ । २।४।५।

ऊढायाम् । २।४।५।

पाणिगृहीतीति । २।४।५।

पतिवत्यन्तर्वन्त्यौ भार्यागर्भिण्योः  
। २।४।५।

जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् । २।४।५।

पाककर्णपर्णवालान्तात् । २।४।५।

अ० पा० सू० । २।४।५६।.]

[ अ० पा० सू० । २।४।१०१।

असत्काण्डप्रान्तशतैकाश्च पुष्पात्  
।२।४।५६।

स्यान्त्यस्य व्यः ।२।४।७८।

असम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डात् फलात्  
।२।४।५७।

कुलाख्यानाम् ।२।४।७९।

क्रौडपादीनाम् ।२।४।८०।

भोजसूतयोः क्षत्रिषामुवत्योः

अनजो मूलात् ।२।४।५८।

।२।४।८१।

धवाद्योगावपालकान्तात् ।२।४।५९।

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसास्यमुषिकण्ठे-

विदेर्वा ।२।४।८२।

भूतकतुष्टपाकप्यग्निकुसितकुसीदादै  
च ।२।४।६०।

प्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच तत्पु-

रुपे ।२।४।८३।

मनोरौ च वा ।२।४।६१।

घन्धौ बहुव्रीहौ ।२।४।८४।

घरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान् चान्तः ।  
।२।४।६२।

मातमातृमातृके वा ।२।४।८५।

मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा ।२।४।६३।

अस्य उषां लुक् ।२।४।८६।

सूर्यादेवतायां वा ।२।४।६४।

मत्स्यस्य यः ।२।४।८७।

यवयवनारण्यहिमाद्रोपलिप्युरुमहस्ये  
।२।४।६५।

व्यञ्जनात्तद्वितस्य ।२।४।८८।

अर्यक्षत्रिषाद्वा ।२।४।६६।

सूर्यागस्त्ययोरीये च ।२।४।८९।

यज्ञो ङायन् च वा ।२।४।६७।

तिप्पपुष्पयोर्भाणि ।२।४।९०।

लोहितादिशकलान्तात् ।२।४।६८।

आपत्स्य क्वच्योः ।२।४।९१।

पाघटाद्वा ।२।४।६९।

तद्वितयस्वरेऽनाति ।२।४।९२।

फौरव्यमाण्डकासूरेः ।२।४।७०।

यित्त्वकीयादेरीयस्य ।२।४।९३।

इज इतः ।२।४।७१।

न राजन्यमनुष्ययोरके ।२।४।९४।

नुर्जातेः ।२।४।७२।

उषादेर्गाणस्याप्यिपस्तद्वितलुक्च-

गोपीसूच्योः ।२।४।९५।

उतोऽप्राणिनध्यायुरज्ज्वादिभ्य ऊर्  
।२।४।७३।

गोश्वान्ते ह्रस्वोऽनंशिममासेयोबहु-

व्रीहौ ।२।४।९६।

पारुन्तकद्रुफमण्डलोर्नाम्नि ।२।४।७४।  
उपमानमहितसंहितमहृशफवामल-

कलीये ।२।४।९७।

येदृतोऽनव्यपयष्टदीर्घदीर्घयः पदे ।

२।४।९८।

हमणायूरोः ।२।४।७५।

इषापो बहुलं नाम्नि ।२।४।९९।

मूनस्मिः ।२।४।७६।

स्ये ।२।४।१००।

अनार्यं वृद्धेऽणिजो बहुस्वरगुत्पान्त्य-

मुपोऽच कुंसकुटयोः ।२।४।१०१।

अ० पा० सू० । २।४।१०२। ]

मालयीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितू-  
लचिते । २।४।१०२।

गोण्या भेये । २।४।१०३।

हयादीदृतः के । २।४।१०४।

न कचि । २।४।१०५।

नयाऽऽपः । २।४।१०६।

हृद्यापुंसोऽनित्कपाप्परे । २।४।१०७।

स्वहाऽजमन्त्राऽधातुत्ययकात् ।

२।४।१०८।

ह्येपसूतपुत्रवृन्दारकस्य । २।४।१०९।

घौ वल्लिका । २।४।११०।

अस्यायत्तक्षिपकादीनाम् । २।४।१११।

नरिका मामिका । २।४।११२।

तारकावर्णाकाऽष्टकाज्योतिस्तान्तवपि-  
तृदेवत्ये । २।४।११३।

॥ वृत्तोयोऽव्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यति-  
कमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरूपसर्गः  
प्राक् च । २।१।१।

ऊर्याधनुकरणच्यव्याचश्च गतिः । २।१।२।

कारिका स्थित्यादौ । २।१।३।

भूपादरसेपेऽलंसदसत् । २।१।४।

अग्रहाऽनुपदेशोऽन्तरदः । २।१।५।

कणेमनस्तृप्तौ । २।१।६।

पुरोऽस्तमव्ययम् । २।१।७।

गत्यर्थवदोऽच्छः । २।१।८।

तिरोऽन्तर्द्धा । २।१।९।

कृगो नवा । २।१।१०।

[ अ० पा० सू० । २।१। ३५।

मध्येपदेनिवचनेमनस्युरत्यनत्पाधाने ।  
३।१।११।

उपाजेऽन्वाजे । ३।१।१२।

स्वाम्येऽधिः । ३।१।१३।

साक्षादादिद्रव्यार्थं । ३।१।१४।

नित्यं हस्तेपाणायुद्वाहे । ३।१।१५।

प्राक्च वन्धे । ३।१।१६।

जीविकोपनिषदौपम्ये । ३।१।१७।

नाम नाग्नैकाद्यै समासो बहुलम् ।  
३।१।१८।

सुज्वार्थं सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया  
यद्व्रीहिः । ३।१।१९।

आसन्नादूराधिकाध्यर्द्धादिपरणं द्वि-  
तीयाद्यन्यार्थं । ३।१।२०।

व्ययम् । ३।१।२१।

एकार्थं वानिकं च । ३।१।२२।

उच्छ्रमुत्वादयः । ३।१।२३।

सहस्तेन । ३।१।२४।

दिशो रूढाऽन्तराले । ३।१।२५।

तन्नादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सङ्ख-  
येण युद्धेऽव्ययीभावा । ३।१।२६।

नदीभिर्नात्रि । ३।१।२७।

सङ्ख्या समाहारे । ३।१।२८।

चङ्ग्येन पूर्वार्थं । ३।१।२९।

पारम्येऽन्तेऽन्तः पञ्चया वा । ३।१।३०।

यावदियत्त्वे । ३।१।३१।

पर्यपाङ्गवहिरच् पञ्चम्या । ३।१।३२।

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये । ३।१।३३।

दैर्घ्येऽनुः । ३।१।३४।

समीपे । ३।१।३५।

म० पा० सू० । ३।१।३६।]

[म० पा० सू० । ३।१।८६।

तिष्ठद्विविध्यादयः । ३।१।३६।

नित्यं प्रतिनाऽल्पे । ३।१।३७।

सद्व्याऽक्षशलाकं परिणाद्युतेऽन्वया-  
वृत्तौ । ३।१।३८।

विभक्तिसमीपसमृद्धिव्युत्तर्याभावा-  
त्ययासंप्रतिपञ्चात्मकमन्ययातियुग-  
पत्सद्वक्सम्पत्साकल्यान्तेऽव्य-  
यम् । ३।१।३९।

योग्यतादीप्साथानतिवृत्तिसादृश्ये ।  
३।१।४०।

पथाऽथा । ३।१।४१।

गतिवचन्यस्तत्पुरुषः । ३।१।४२।

दुर्निन्दाकृच्छ्रे । ३।१।४३।

सुः पूजायाम् । ३।१।४४।

अतिरतिक्रमे च । ३।१।४५।

आडऽल्पे । ३।१।४६।

प्रात्यक्षपरिनिरादयो गतक्रान्तकुष्ठला-  
नक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमावन्तैः ।  
३।१।४७।

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । ३।१।४८।

उत्पुक्तं कृता । ३।१।४९।

तृतीयोक्तं वा । ३।१।५०।

नञ् । ३।१।५१।

पूर्वापराधरोत्तरमभिज्ञेनांशिना ।

३।१।५२।

सायाहादयः । ३।१।५३।

समंशोऽर्द्धं नवा । ३।१।५४।

जरलादिभिः । ३।१।५५।

द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः । ३।१।५६।

कालोद्भिगो च मेये । ३।१।५७।

स्वयंसामी क्तेन । ३।१।५८।

द्वितीया खट्वा क्षेपे । ३।१।५९।

कालः । ३।१।६०।

व्याप्तौ । ३।१।६१।

श्रितादिभिः । ३।१।६२।

प्राप्तापन्नौ तयाच । ३।१।६३।

ईषद्विशुण्वचनैः । ३।१।६४।

तृतीया तत्कृतैः । ३।१।६५।

चतसार्द्धम् । ३।१।६६।

ऊनार्थपूर्वाद्यैः । ३।१।६७।

कारकं कृता । ३।१।६८।

न विंशत्यादिनैकोऽव्यन्तः । ३।१।६९।

चतुर्थी प्रकृत्या । ३।१।७०।

श्रितादिभिः । ३।१।७१।

तदर्थार्थेन । ३।१।७२।

पञ्चमी भयाद्यैः । ३।१।७३।

क्तेनासत्त्वे । ३।१।७४।

पराशतादिः । ३।१।७५।

पक्षयवकाच्छेपे । ३।१।७६।

कृत्ति । ३।१।७७।

याजकादिभिः । ३।१।७८।

पत्तिरथौ गणकेन । ३।१।७९।

सर्वपञ्चादादयः । ३।१।८०।

अकेन प्रीडाजीवे । ३।१।८१।

न कर्त्तरि । ३।१।८२।

कर्मजा तृचा च । ३।१।८३।

तृतीयायाम् । ३।१।८४।

तृप्तार्थपूरणाव्ययाऽतृदशजानशा

। ३।१।८५।

ज्ञानेच्छार्थाधारक्तेन । ३।१।८६।

अ० पा० सू० । ३।१।८७।

अस्वरधगुणैः । ३।१।८७।

सप्तमी शीण्डायैः । ३।१।८८।

सिंहार्यैः पूजायाम् । ३।१।८९।

काकायैः क्षेपे । ३।१।९०।

पात्रे समितेत्यादयः । ३।१।९१।

क्तेन । ३।१।९२।

तत्राहोरात्रांशम् । ३।१।९३।

नाम्नि । ३।१।९४।

कृद्येनावदपके । ३।१।९५।

विशेषणं विशेष्येणैकार्यं कर्मधार-

यश्च । ३।१।९६।

पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराणनवकेचलम्

। ३।१।९७।

दिगधिकं संज्ञातद्वितोत्तरपदे ।

३।१।९८।

संख्या समाहारे च द्विगुह्यानामन्यम् ।

३।१।९९।

निष्णं कुत्समैरपापायैः । ३।१।१००।

उपमानं सामान्यैः । ३।१।१०१।

उपमेयं व्याघ्रायैः साम्यानुक्तौ ।

३।१।१०२।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमान-

मध्यमध्यमवीरम् । ३।१।१०३।

श्रेण्यादि कृतायैश्छयैः । ३।१।१०४।

कं नजादिभिन्नैः । ३।१।१०५।

सेदनाऽनिदा । ३।१।१०६।

सन्मदत्परमोत्तमोत्तकृष्टं पूजायाम् ।

। ३।१।१०७।

धृन्दारकनागकुञ्जरे । ३।१।१०८।

[ अ० पा० सू० । ३।१।१३१।

कतुरकंतमौ जातिप्रभे । ३।१।१०९।

किं क्षेपे । ३।१।११०।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिबेनुव-

शावेहदूयष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-

ध्यायकधूर्तप्रशंसारूढैर्जातिः ।

३।१।१११।

चतुष्पादगर्भिण्या । ३।१।११२।

युवा त्वलतिपलितजरद्वलितैः ।

३।१।११३।

कृत्यतुल्याण्यमजात्या । ३।१।११४।

कुमारः श्रमणादिना । ३।१।११५।

मयूरव्यंसकेत्यादयः । ३।१।११६।

चार्ये द्वन्द्वः सहोक्तौ । ३।१।११७।

समानामर्थेनैकः शेषः । ३।१।११८।

स्यादावसंख्येयः । ३।१।११९।

त्वदादिः । ३।१।१२०।

भ्रातृपुत्राः स्वसूनुहितृभिः । ३।१।१२१।

यिता मात्रा वा । ३।१।१२२।

श्वशुरः श्वश्रूपां वा । ३।१।१२३।

वृद्धो यूना तन्मात्रमेदे । ३।१।१२४।

स्त्री पुंवश्च । ३।१।१२५।

युक्तः स्त्रिया । ३।१।१२६।

ग्राम्याशिशुद्विशाफसङ्गे स्त्री माया ।

३।१।१२७।

ह्रीवमन्येनैकं च वा । ३।१।१२८।

युष्ट्यार्थाङ्गे पुनर्वसुः । ३।१।१२९।

विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ।

३।१।१३०।

अश्ववदवपूर्वापराधरोत्तराः । ३।१।१३१।



म० पा० सू० । ३ । १ । १३२ । ३ ।  
 पशुव्यञ्जनानाम् । ३ । १ । १३३ ।  
 तरुणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ।  
 । ३ । १ । १३३ ।

सेनाङ्गधुव्रजन्तूनाम् । ३ । १ । १३४ ।  
 फलस्य जातौ । ३ । १ । १३५ ।  
 अप्राणिपञ्चादेः । ३ । १ । १३६ ।  
 प्राणितूर्याङ्गणाम् । ३ । १ । १३७ ।  
 चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ।  
 । ३ । १ । १३८ ।

अक्षीवेऽङ्गयुक्तोः । ३ । १ । १३९ ।  
 निकटपाठस्य । ३ । १ । १४० ।  
 नित्यवैरस्य । ३ । १ । १४१ ।  
 नवीदेशपुरां विलिङ्गानाम् । ३ । १ । १४२ ।  
 पात्र्यश्वस्य । ३ । १ । १४३ ।  
 गवाश्वादिः । ३ । १ । १४४ ।  
 न दधिपयआदिः । ३ । १ । १४५ ।  
 संख्याने । ३ । १ । १४६ ।  
 घान्तिके । ३ । १ । १४७ ।  
 प्रथमोक्त प्राक् । ३ । १ । १४८ ।  
 राजदन्तादिषु । ३ । १ । १४९ ।  
 विशेषणं सर्वविस्तरं यदुब्रीहौ ।  
 । ३ । १ । १५० ।

क्ताः । ३ । १ । १५१ ।  
 जातिकालसुखादेर्नया । ३ । १ । १५२ ।  
 आहिताग्न्यादिषु । ३ । १ । १५३ ।  
 महरणात् । ३ । १ । १५४ ।  
 न मत्तमीन्द्रादिभ्यश्च । ३ । १ । १५५ ।  
 गदयादियः । ३ । १ । १५६ ।  
 त्रियः । ३ । १ । १५७ ।  
 कटारादयः कर्म्मधारये । ३ । १ । १५८ ।

[ म० पा० सू० । ३ । २ । १७ ।  
 धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे । ३ । २ । १८ ।  
 लघ्वक्षरासखीबुत्स्वराद्यदल्पस्वरा-  
 र्चमेकम् । ३ । २ । १९ ।

मासवर्णभ्रात्रःपूर्वम् । ३ । २ । २० ।  
 भर्तुतुल्यस्वरम् । ३ । २ । २१ ।  
 संख्या समासे । ३ । २ । २२ ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

परस्परान्योऽन्येतरतस्याम् स्यादे-  
 र्वाऽप्युंति । ३ । २ । २३ ।  
 अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ।  
 । ३ । २ । २४ ।

वा तृतीयायाः । ३ । २ । २५ ।  
 सप्तम्या वा । ३ । २ । २६ ।  
 ऋद्धनदीर्घस्य । ३ । २ । २७ ।  
 अनतो लुप् । ३ । २ । २८ ।  
 अव्ययस्य । ३ । २ । २९ ।  
 ऐकार्ध्वं । ३ । २ । ३० ।  
 न नाम्येकस्वरात् कित्युत्तरपदेऽमः ।  
 । ३ । २ । ३१ ।

असत्त्वे वसेः । ३ । २ । ३२ ।  
 ब्राह्मणाच्छंसी । ३ । २ । ३३ ।  
 ओजोऽङ्गामहोऽम्भस्तमस्तपस्यः ।  
 । ३ । २ । ३४ ।

पुल्लनुषोऽनुजान्ये । ३ । २ । ३५ ।  
 आत्मनः पूरणे । ३ । २ । ३६ ।  
 मनसश्चाज्ञापिनि । ३ । २ । ३७ ।  
 नाम्नि । ३ । २ । ३८ ।  
 परात्मभ्यां हेः । ३ । २ । ३९ ।

म० पा० सू० । ३।२।१८।

अद्वयज्ञानात् सप्तम्या बहुलम् । ३।२।१८।

भाकारस्य व्यञ्जने । ३।२।१९।

तत्पुरुषे कृति । ३।२।२०।

मध्यान्ताद् युरौ । ३।२।२१।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ३।२।२२।

बन्धे घञि नवा । ३।२।२३।

कालात्तनतरतमकाले । ३।२।२४।

शयवासिवासेष्वकालात् । ३।२।२५।

वर्षक्षरवराप्सरःशरोरोमनसो जे

। ३।२।२६।

गुमाद्द्वर्पाशरत्कालात् । ३।२।२७।

अपो ययोनिमतिवरे । ३।२।२८।

नेन्सिद्धस्थे । ३।२।२९।

पक्ष्याः क्षेपे । ३।२।३०।

पुत्रे वा । ३।२।३१।

पश्यद्वाग्दिशोहरयुक्तिदण्डे । ३।२।३२।

अवसोऽकत्रायनणोः । ३।२।३३।

देवानांम्रियः । ३।२।३४।

शेषपुच्छलाङ्गुलेषु नास्मि शुनः

। ३।२।३५।

वायस्पतिवास्तोष्पतिदिक्स्पतिदिवो-

वासम् । ३।२।३६।

कृतां विद्यायोनिसम्बन्धे । ३।२।३७।

स्यसृपत्योर्वा । ३।२।३८।

आ द्वन्द्वे । ३।२।३९।

पुत्रे । ३।२।४०।

वेदसहस्रुताऽवायुदेवतानाम् । ३।२।४१।

हैः पौमवरुणेश्वरैः । ३।२।४२।

हर्षद्विमत्पविष्णौ । ३।२।४३।

दिवो वावा । ३।२।४४।

मि० पा० सू० । ३।२।४५।

दिवस्विवः पृथिव्यां वा । ३।२।४५।

उपासोपसः । ३।२।४६।

मातरपितरं वा । ३।२।४७।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः । ३।२।४८।

परतः स्त्री पुम्बत् स्येकार्थेऽनुर

। ३।२।४९।

क्यहमानिपित्तद्विते । ३।२।५०।

जातिश्च गितद्वितयस्वरे । ३।२।५१।

एयेऽज्जनायी । ३।२।५२।

नाप्त्रियादौ । ३।२।५३।

तद्विताककोपान्त्यपूरण्याख्या

। ३।२।५४।

तद्वितः स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे

। ३।२।५५।

स्वाङ्गान्त्रीर्जातिश्चोऽमानिनि

। ३।२।५६।

पुम्बत् कर्मधारये । ३।२।५७।

रिति । ३।२।५८।

त्बते गुणः । ३।२।५९।

ज्वौ क्वचित् । ३।२।६०।

सर्वादयोऽप्यादौ । ३।२।६१।

मृगक्षीराऽदिषु वा । ३।२।६२।

अदुदिततरतमरूपकल्पप्लवचेलदृगाञ्च-

मतहते वा ह्रस्वश्च । ३।२।६३।

उथः । ३।२।६४।

भोग्यवद्भौरिमतोर्नाम्नि । ३।२।६५।

नवैकस्वराणाम् । ३।२।६६।

कहः । ३।२।६७।

महतः करघासविशिष्टे हाः । ३।२।६८।

क्षियाम् । ३।२।६९।

अ० पा० सू० । ३ । २ । ७० । ]

जातीयैकार्थेऽच्चे । ३।२।७०।

न पुम्बन्निपेधे । ३।२।७१।

इच्यस्वरे दीर्घ आच्च । ३।२।७२।

हविष्यष्टनः कपाले । ३।२।७३।

गवि युक्ते । ३।२।७४।

नाम्नि । ३।२।७५।

कीटरमिध्रकसिध्रकपुरगसारिकस्य  
षणे । ३।२।७६।

अज्जनादीनां गिरौ । ३।२।७७।

अनजिरादियहुस्वरशरादीनां मतौ ।  
३।२।७८।

ऋषौ विश्वस्य मित्रे । ३।२।७९।

नरे । ३।२।८०।

वसुराटोः । ३।२।८१।

वलच्यपित्रादेः । ३।२।८२।

चितेः कचि । ३।२।८३।

स्वामिचिह्नस्याऽविष्टाऽष्टपञ्चभिन्न-  
च्छिन्नच्छिद्रलुवस्यस्तिकस्य  
कर्णे । ३।२।८४।

गतिकारकस्य नहिष्टतिष्ठपिण्यधिक-  
'चिस्रितनौ क्वौ । ३।२।८५।

चज्युपसर्गस्य बहुलम् । ३।२।८६।

नामिनः काशे । ३।२।८७।

दस्ति । ३।२।८८।

अपीत्यादेर्यहे । ३।२।८९।

शूनः । ३।२।९०।

एकादशपोडगपोट्त्रपोदापट्टा ।  
३।२।९१।

द्विभ्यपूनां द्वाप्रयोऽष्टाः प्राक्शतादन-  
शीतिषड्विंशौ । ३।२।९२।

[ अ० पा० सू० । ३ । २ । ११७ । ]

चत्वारिंशदादौ वा । ३।२।९३।

हृदयस्य हृत्तासलेखाण्ये । ३।२।९४।

पदः पादस्याज्यातिगोपहृते । ३।२।९५।

दिमहृतिकाविये पद् । ३।२।९६।

ऋचः इशसि । ३।२।९७।

शब्दनिष्कघोषमिश्रे वा । ३।२।९८।

नस् नासिकायास्तः क्षुत्रे । ३।२।९९।

येऽवर्णे । ३।२।१००।

शिरसःशीर्षन् । ३।२।१०१।

केशे वा । ३।२।१०२।

शीर्षः स्वरे तद्धिते । ३।२।१०३।

उदयस्योदः पेषंघिवासावाहने  
३।२।१०४।

वैकन्यक्षने पूर्व्ये । ३।२।१०५।

मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीव-  
धगाहे वा । ३।२।१०६।

नामन्युत्तरपदस्य च । ३।२।१०७।

ते लुब्धा । ३।२।१०८।

दूव्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ।  
३।२।१०९।

अनोदंशे उप् । ३।२।११०।

निस्पनव्ययाऽरुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ।  
३।२।१११।

सत्याज्रदास्तोः कारे । ३।२।११२।

लोकमृष्टमध्यन्दिनाज्जभ्यासमि-  
त्यम् । ३।२।११३।

आप्द्राज्ञेरिन्धे । ३।२।११४।

अगिलाद्रिलगिलगिलयोः । ३।२।११५।

भद्रोष्णात्करणे । ३।२।११६।

नयाऽग्नित्कृदन्ते रात्रे । ३।२।११७।

म० पा० सू० १३।३।१८।

[ म० पा० सू० १३।३।८।

धेनोर्भन्यायाम् । ३।२।११८।

अकालेऽन्ययीभावे । ३।२।१४६।

अपघ्नीतृतीयादन्याषोर्ध्वे । ३।२।११९।

ग्रन्याऽन्ते । ३।२।१४७।

आशीराशाऽऽस्थिताऽऽस्थोत्सुकोति-

नाऽऽशिष्यगोवंत्सहृते । ३।२।१४८।

रागे । ३।२।१२०।

संमानस्य धर्माऽऽदिपु । ३।२।१४९।

ईयकारके । ३।२।१२१।

सन्नद्यचारी । ३।२।१५०।

सर्वादिविष्वग्देवाद्भुद्रिः कव्यञ्चौ ।

हगहसहसे । ३।२।१५१।

। ३।२।१२२।

अन्यत्यदादेराः । ३।२।१५२।

सहस्रमः सभ्रिसमि । ३।२।१२३।

इदक्षिमीत्की । ३।२।१५३।

निवसन्तिर्यजि । ३।२।१२४।

अनन्यः सवो यप् । ३।२।१५४।

नजत् । ३।२।१२५।

दृपोदरादयः । ३।२।१५५।

त्यादौ क्षेपे । ३।२।१२६।

याज्याप्योस्तनिप्रीयाग्नहोर्ध्वी । ३।२।१५६।

मगोऽप्राणिनि वा । ३।२।१२७।

॥ वृत्तीपोऽप्यापः ॥

मज्जादयः । ३।२।१२८।

वृत्तीयः पदः ।

अन् स्वरे । ३।२।१२९।

वृद्धिरारैदौत् । ३।३।१।

कीः कत्तत्पुरुषे । ३।२।१३०।

गुणोऽरेदौत् । ३।३।२।

रथघडे । ३।२।१३१।

क्रियाधो घातुः । ३।३।३।

तृणे जातौ । ३।२।१३२।

न प्रादिरयत्पयः । ३।३।४।

कत्तिघः । ३।२।१३३।

अवो दाधौ दा । ३।३।५।

काऽक्षपयोः । ३।२।१३४।

वर्त्तमाना-तिप् तस् अन्ति, सिव्

पुरुषे वा । ३।२।१३५।

धस् थ, मिव्, वस् मस्; ते

अल्पे । ३।२।१३६।

आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे

काकर्वा बोष्णे । ३।२।१३७।

महे । ३।३।६।

कृत्येऽवश्यमो लुक् । ३।२।१३८।

सप्तमी-यात् याताम् युस्, यास्

समस्ततहिते वा । ३।२।१३९।

यातम् यातम्, याम् याव याम्;

लुमश्च मनःकामे । ३।२।१४०।

ईत् ईयाताम् ईरन्, ईधास्

मांसस्थानदृघाग्नि पचि नवा । ३।२।१४१।

ईयाधाम् ईध्वम्, इय ईवहि

दिक्शब्दास्तीरस्य तारः । ३।२।१४२।

ईमहि । ३।३।७।

सहस्य सोऽन्यार्थे । ३।२।१४३।

पञ्चमी-तुव् ताम् अन्तु, हिं तम् त्,

नाम्नि । ३।२।१४४।

आनिव् आवव् आमप्; ताम्

अदृष्याधिके । ३।२।१४५।

आताम् अन्ताम्, स्व आथाम्

ध्वम् ऐव् आवहेव् आमहेव् । ३।३।८।

अ० पा० सू० १३।३।९।]

हास्तनी-दि तां अन्, सिन् तम् त,  
अम् व म; त आताम् अन्त,  
यास् आधाम् ध्वम्, इ वहि महि ।  
१३।३।९।

एताः शितः १३।३।१०।

अग्ननी-दि तां अन्, सि तम् त,  
अम् व मम्, त आताम् अन्त,  
यास् आधाम् ध्वम्, इ वहि महि ।  
१३।३।११।

परोक्षा-णव् अतुस्, उस्, थच् अयुस्  
अ, णव् व म; ए आते इरे, से  
आथे ध्वे, ए वहे महे १३।२।१२।  
आशीः-क्यात् क्यास्ताम् क्यास्तुस्,  
क्यास् क्यास्तम् क्यास्त, क्या-  
सम् क्यास्व क्यास्म; सीष्ट  
सीयास्ताम् सीरेन्, सीष्ठास्  
सीयास्याम् सीध्वम्, सीय  
सीवहि सीमहि १३।३।१३।

श्वस्तनी-ता तारौ तारस्, तासि  
तास्यस् तास्य, तास्मि तास्वस्  
तास्मस्; ता तारौ तारस्, तासे  
तासाथे ताध्ये, ताहे तास्वहे  
तास्महे १३।३।१४।

भविष्यन्ती-स्यति स्यतस् स्यन्ति,  
स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि  
स्यावस् स्यामस्; स्यते स्येते  
स्यन्ते, स्यमे स्येथे स्यध्वे, स्ये  
स्याथहे स्यामहे १३।३।१५।

क्रियातिपत्तिः-स्यत् स्यताम् स्यन्,  
स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव

[ अ० पा० सू० १३।३।३७।

स्याम; स्यत स्येताम् स्यन्त,  
स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये  
स्यावहि स्यामहि १३।३।१६।  
त्रीणि त्रीण्यन्ययुष्मदस्मदि ।  
३।३।१७।

एकद्विवहुषु १३।३।१८।

नवाद्यानि शतृकसू च परस्मैपदम् ।  
१३।३।१९।

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् ।  
१३।३।२०।

तत्साप्यानाप्यात् कर्मभावे कृत्यक्त  
स्वार्थाश्च १३।३।२१।

इत्तिः कर्त्तरि १३।३।२२।  
क्रियाव्यतिहारेऽगतिर्हिंसाशब्दार्थ-  
हसो द्ववहश्चाऽनन्योऽन्यार्थे ।  
१३।३।२३।

निविशः १३।३।२४।

उपसर्गादस्योहो वा १३।३।२५।

उत्स्वराद्युजेरपञ्चतत्पात्रे १३।३।२६।

परिव्यवात्क्रियः १३।३।२७।

परावेर्जः १३।३।२८।

समः द्वयोः १३।३।२९।

जपस्किरः १३।३।३०।

उदश्चरः साऽऽप्यात् १३।३।३१।

समस्तृतीयया १३।३।३२।

क्रिद्धोऽकूजने १३।३।३३।

अन्यादपरेः १३।३।३४।

शप उपलम्भने १३।३।३५।

आशिषि नाथः १३।३।३६।

मुनजोऽग्राणे १३।३।३७।

अ० पा० सू० १३।३।३८।

हृगो गतताच्छील्ये ।३।३।३८।  
पूजाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानविगणन-  
व्यये नियः ।३।३।३९।

कर्तृस्थामूर्त्ताप्यात् ।३।३।४०।  
शवेः शिति ।३।३।४१।  
त्रियतेरद्यतन्याशिपि च ।३।३।४२।  
कपद्वो नवा ।३।३।४३।  
युद्धयोऽद्यतन्याम् ।३।३।४४।  
वृद्धन्यः स्पसनोः ।३।३।४५।  
कृपः श्वस्तन्याम् ।३।३।४६।  
क्रमोऽनुपसर्गात् ।३।३।४७।  
वृत्तिसर्गात्पाने ।३।३।४८।  
परोपात् ।३।३।४९।  
वेः स्वार्थे ।३।३।५०।  
प्रोपादारभ्ये ।३।३।५१।  
आढो ज्योतिरुद्गमे ।३।३।५२।  
दागोऽस्वास्थप्रसारविकासे ।३।३।५३।  
नुप्रच्छः ।३।३।५४।  
गमेः क्षान्तो ।३।३।५५।  
हः स्पष्टे ।३।३।५६।  
संनिवेः ।३।३।५७।  
उपात् ।३।३।५८।  
यमः स्वीकारे ।३।३।५९।  
देवार्चामैत्रीसङ्गमपयिकर्तृकमन्त्र-  
करणे स्थः ।३।३।६०।  
वा लिप्सायाम् ।३।३।६१।  
उवोऽनूर्ध्वहे ।३।३।६२।  
संविप्रायात् ।३।३।६३।  
शीप्सास्थेये ।३।३।६४।  
प्रतिज्ञायाम् ।३।३।६५।

समो गिरः ।३।३।६६।  
अवात् ।३।३।६७।  
निहवे ज्ञः ।३।३।६८।  
संप्रतेरस्मृतौ ।३।३।६९।  
अननोः सनः ।३।३।७०।  
श्रुवोऽनादप्रतेः ।३।३।७१।  
स्पृष्टशः ।३।३।७२।  
शको जिज्ञासायाम् ।३।३।७३।  
प्राग्वत् ।३।३।७४।  
आमः कृग ।३।३।७५।  
गन्धनाऽवक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न-  
प्रकथनोपयोगे ।३।३।७६।  
जघेः प्रसहने ।३।३।७७।  
दीप्तिज्ञानयत्नविमत्युपसम्भापोप-  
मन्त्रणे चदः ।३।३।७८।  
व्यक्त्याचां सहोक्तौ ।३।३।७९।  
विवादे वा ।३।३।८०।  
अनोः कर्मण्यसति ।३।३।८१।  
ज्ञः ।३।३।८२।  
उपात् स्थः ।३।३।८३।  
समो गमृच्छिग्रच्छिभ्रुविस्वरत्य-  
त्तिदशः ।३।३।८४।  
वेः कृगः शब्दे चाऽनादौ ।३।३।८५।  
आढो यमहनः स्वेज्जे च ।३।३।८६।  
व्युदस्तपः ।३।३।८७।  
अग्निकर्मणि कर्तृकग्निगोऽनूर्ध्वः ।  
३३३८८  
प्रलम्भे गृधिवन्धेः ३३३८९  
लीदृष्टिनोऽर्चामैत्रीसङ्गमपयिकर्तृकमन्त्र-  
करणे स्थः ३३३९०

अ० पा० सू० । ३ । ३ । ९१ । ] .

स्मिद्धः प्रयोक्तुः स्वार्थे । ३ । ३ । ९१ ।  
 विमेतेर्भाष् च । ३ । ३ । ९२ ।  
 मिध्याकृगोऽभ्यासे । ३ । ३ । ९३ ।  
 परिमुहाऽऽयमाऽऽयसपाद्वैचंदवसद-  
 माऽंदरुचनृतः फलवति । ३ । ३ । ९४ ।

ईगितः । ३ । ३ । ९५ ।  
 जोऽनुपसर्गात् । ३ । ३ । ९६ ।  
 चवोऽपात् । ३ । ३ । ९७ ।  
 समुदाहो यमेरग्रन्थे । ३ । ३ । ९८ ।  
 पदान्तरगम्ये वा । ३ । ३ । ९९ ।  
 दोषात् परस्मै । ३ । ३ । १०० ।  
 परानोः कृगः । ३ । ३ । १०१ ।  
 प्रत्यभ्यतेः क्षिपः । ३ । ३ । १०२ ।  
 प्राद्वहः । ३ । ३ । १०३ ।  
 परेर्मुपश्च । ३ । ३ । १०४ ।  
 व्याङ्परं रमः । ३ । ३ । १०५ ।  
 वोपात् । ३ । ३ । १०६ ।  
 अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याणिगः ।  
 । ३ । ३ । १०७ ।  
 चल्याहाराधेद्बुधयुधमुद्रुसुनशजनः ।  
 । ३ । ३ । १०८ ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

पठ्यतेः पाठः ।

गुपौधूपविच्छिपणिपनेरायः । ३ । ४ । १ ।  
 कमेर्णिङ् । ३ । ४ । २ ।  
 ऋतेर्डीयः । ३ । ४ । ३ ।  
 अशवि ते वा । ३ । ४ । ४ ।  
 गुमिजो गर्हाक्षान्तौ सन् । ३ । ४ । ५ ।  
 कितः संशयप्रतीकारे । ३ । ४ । ६ ।

[ अ० पा० सू० । ३ । ४ । ३१ ।

शान्दान्मान्बधानिशानाऽऽर्जववि-  
 चारवैरूप्ये दीर्घश्चेतः । ३ । ४ । ७ ।  
 वातोः कण्ठादेर्घक् । ३ । ४ । ८ ।  
 व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ये  
 यङ्वा । ३ । ४ । ९ ।  
 अत्यत्तिसूत्रिसूत्रिसूत्र्यशूर्णोः ।  
 । ३ । ४ । १० ।

गत्यार्यात् कुटिले । ३ । ४ । ११ ।  
 गृहपसवचरजपजभवशादहो गर्हं  
 । ३ । ४ । १२ ।  
 न गृणाशुभरुचः । ३ । ४ । १३ ।  
 बहुलं लुप् । ३ । ४ । १४ ।  
 अचि । ३ । ४ । १५ ।  
 नोतः । ३ । ४ । १६ ।  
 शुरादिभ्यो णिच् । ३ । ४ । १७ ।  
 युजादेर्नवा । ३ । ४ । १८ ।  
 भूङःप्रातौ णिह् । ३ । ४ । १९ ।  
 प्रयोक्तृव्यापारे णिग् । ३ । ४ । २० ।  
 तुमर्हादिष्ठायां सन्नतरसनः । ३ । ४ । २१ ।  
 द्वितीयायाः काम्यः । ३ । ४ । २२ ।  
 अमाव्ययात् क्यन् च । ३ । ४ । २३ ।  
 आधारार्चोपमानादाचारं । ३ । ४ । २४ ।  
 कर्तुःविषयं गल्भह्रीपहोडात्तुठित्  
 । ३ । ४ । २५ ।

क्यद् । ३ । ४ । २६ ।  
 सो वा लुप् । ३ । ४ । २७ ।  
 ओजोऽप्सरसः । ३ । ४ । २८ ।  
 ज्यर्थं भृशादेः स्तोः । ३ । ४ । २९ ।  
 डाष् लोटितादिभ्यः पित् । ३ । ४ । ३० ।  
 कष्टकक्षकृच्छसग्रहनाय पापे  
 क्रमणे । ३ । ४ । ३१ ।

४० पा० सू० । ३ । ४ । ३२ । ]

रोमन्धाद् व्याप्यादुचर्वणे । ३ । ४ । ३३ ।

केनोष्मयाप्पयूमादुद्रमने । ३ । ४ । ३३ ।

सुखादेरनुभवे । ३ । ४ । ३४ ।

शब्दादेः कृतौ वा । ३ । ४ । ३५ ।

तपसः कथन् । ३ । ४ । ३६ ।

नमो परिचञ्चिन्नडोऽर्चासेवाऽऽश्चर्ये ।

३ । ४ । ३७ ।

अङ्गाभिरसने णिच् । ३ । ४ । ३८ ।

पुच्छादुत्परिष्यसने । ३ । ४ । ३९ ।

भाण्डात् समाशितौ । ३ । ४ । ४० ।

चीषरात् परिधानार्जने । ३ । ४ । ४१ ।

णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु । ३ । ४ । ४२ ।

व्रताद् मुञ्जितभिरुत्पोः । ३ । ४ । ४३ ।

सत्पार्थिवेष्वस्याः । ३ । ४ । ४४ ।

श्वेताश्वाश्वतरगालोद्विताऽऽह्वरकस्या-

श्वतरेतकलुक् । ३ । ४ । ४५ ।

धातोरनेकस्थरादाम्परोक्ष्यायाः कृन्व-

स्ति चानु तदन्तम् । ३ । ४ । ४६ ।

दयायास्कासः । ३ । ४ । ४७ ।

शुक्लान्मयादेरनृच्छर्णोः । ३ । ४ । ४८ ।

जामुपसमिन्धेर्नवा । ३ । ४ । ४९ ।

भौक्षीभृहोस्तिष्वल् । ३ । ४ । ५० ।

षेसेः कित् । ३ । ४ । ५१ ।

पञ्चम्याः कृग् । ३ । ४ । ५२ ।

सिजयतन्याम् । ३ । ४ । ५३ ।

सृष्टामृशकृपत्पृष्टपो वा । ३ । ४ । ५४ ।

हशिटोनाम्पुपान्त्यादहशोऽनितः सकृ ।

३ । ४ । ५५ ।

श्लिपः । ३ । ४ । ५६ ।

[ ४० पा० सू० । ३ । ४ । ८० ।

नासत्त्वाऽऽश्लेषे । ३ । ४ । ५७ ।

णिभिद्रुसकमः कर्त्तरि ङः । ३ । ४ । ५८ ।

द्वेषेर्ध्वः । ३ । ४ । ५९ ।

शास्त्वसूचक्तिरूपातेरङ् । ३ । ४ । ६० ।

सत्स्यतेर्बा । ३ । ४ । ६१ ।

हालिप्तिचः । ३ । ४ । ६२ ।

वाऽऽत्मने । ३ । ४ । ६३ ।

लृदिबृगुतादिपुण्यादेः परस्मै । ३ । ४ । ६४ ।

नदिच्छिस्तम्भृश्चूचूचूचूचूचूचू-

चूचूचूचूचू वा । ३ । ४ । ६५ ।

त्रिच् ते पदस्तलुक्च । ३ । ४ । ६६ ।

दीपजनमुषिपरितापिण्यायो वा

३ । ४ । ६७ ।

भावकर्मणोः । ३ । ४ । ६८ ।

स्वरग्रहशहन्भ्याः स्पसिजाशी-

श्वस्तन्यां निच् वा । ३ । ४ । ६९ ।

कयः शिति । ३ । ४ । ७० ।

कर्त्तर्यनद्भ्यः शच् । ३ । ४ । ७१ ।

विवादेः ह्यः । ३ । ४ । ७२ ।

त्रासभ्लासभ्रमक्रमकृमभ्रसिभ्रुदिलपि-

यसिसंयसेर्या । ३ । ४ । ७३ ।

कुपिरञ्जेर्ष्याप्ये वा परस्मै च । ३ । ४ । ७४ ।

स्वादेः झुः । ३ । ४ । ७५ ।

वाऽऽहः । ३ । ४ । ७६ ।

तक्षः स्वार्थे वा । ३ । ४ । ७७ ।

स्तम्भृस्तुम्भृस्कम्भृस्कृम्भृस्कोः श्रा

च । ३ । ४ । ७८ ।

कयादेः । ३ । ४ । ७९ ।

व्यञ्जनान्छनाहेरानः । ३ । ४ । ८० ।



म० पा० सू० । ३।४।८१।

तुवादेः शः । ३।४।८१।  
 रुधां स्वराच्छूनो नल्लुक्च । ३।४।८२।  
 कृन्तमावेरुः । ३।४।८३।  
 सृजः आद्धे प्रिक्यात्मने तथा । ३।४।८४।  
 तपेस्तपः कर्मकात् । ३।४।८५।  
 एकधातौ कर्मक्रिययैकाऽकर्मक्रिये  
 । ३।४।८६।

पचिबुद्धेः । ३।४।८७।  
 न कर्मणा मिच् । ३।४।८८।  
 रुधः । ३।४।८९।  
 स्वरबुद्धो वा । ३।४।९०।  
 तपः कर्त्रनुतापे च । ३।४।९१।  
 गिस्तुभ्रयात्मनेपदाकर्मकात् । ३।४।९२।  
 भूपार्थसन्किरादिभ्यश्च मिक्चयौ ।  
 । ३।४।९३।  
 करणक्रियया रुचित् । ३।४।९४।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

द्विधातुः परोक्षादे प्राक्त्वं स्वर-  
 विधेः । ४।१।१।  
 आद्योऽन्ना एकस्वरः । ४।१।२।  
 सन्पठ्यच्च । ४।१।३।  
 स्वरादेर्द्वितीयः । ४।१।४।  
 न यदनं संयोगादिः । ४।१।५।  
 अपि रः । ४।१।६।  
 नाम्नो द्वितीयाद्यधेष्टम् । ४।१।७।  
 अन्यस्य । ४।१।८।  
 कण्ठ्वादेस्तृतीयः । ४।१।९।  
 पुनरेकेषाम् । ४।१।१०।

[ म० पा० सू० । ४।१।११।

यिः सन्वेष्ट्यः । ४।१।११।  
 हवः शिति । ४।१।१२।  
 चराचरचलाचलपतापतबदा-  
 वदघनाघनपादूपटं वा । ४।१।१३।  
 चिह्निदचकनसम् । ४।१।१४।  
 दास्वत्साहन्मीद्वत् । ४।१।१५।  
 झप्पापो झीपीप् न च द्विः  
 सि सनि । ४।१।१६।  
 ऋध ईर्त्त । ४।१।१७।  
 दम्भो घिष्वीप् । ४।१।१८।  
 अव्याप्यस्य मुचेर्मोन्वा । ४।१।१९।  
 मिमीमादामित् स्वरस्य । ४।१।२०।  
 रभलभवाकपतपदामिः । ४।१।२१।  
 राघेर्वधे । ४।१।२२।  
 अविस्परोक्षासेद्वधोरेः । ४।१।२३।  
 अनावेशादेरेकव्यञ्जनमध्येऽन्तः ।  
 । ४।१।२४।  
 तृत्रपकलभजाम् । ४।१।२५।  
 जृभ्रमवमत्रसकणस्यमस्वन-  
 राजभ्राजभ्रासम्लासो घा । ४।१।२६।  
 वा श्रन्धग्रन्थो नल्लुक् च । ४।१।२७।  
 दम्भः । ४।१।२८।  
 धे वा । ४।१।२९।  
 न शसददिवादिगुणिनः । ४।१।३०।  
 हौ दः । ४।१।३१।  
 देर्दिगिः परोक्षायाम् । ४।१।३२।  
 हे पिथः पीप् । ४।१।३३।  
 अडे हिदनो हो घा पूर्वात् । ४।१।३४।  
 जेगिः सन्परोक्षयोः । ४।१।३५।  
 चेः किर्या । ४।१।३६।



न० पा० सु० । ४ । १ । ९४ । ]

स्फायः स्फीर्वा । ४ । १ । ९४ ।

प्रसमः स्तयः स्तीः । ४ । १ । ९५ ।

प्राप्तश्च मो वा । ४ । १ । ९६ ।

इयः शीर्द्रियमूर्तिस्पर्शं नञ्चास्पर्शं  
। ४ । १ । ९७ ।

प्रतेः । ४ । १ । ९८ ।

वाऽभ्यञ्ज्याभ्याम् । ४ । १ । ९९ ।

अः शृतं हविः क्षीरे । ४ । १ । १०० ।

अयेः प्रपोत्कैक्ये । ४ । १ । १०१ ।

यृत्स्सकृत् । ४ । १ । १०२ ।

दीर्घमघोऽन्त्यम् । ४ । १ । १०३ ।

स्वरहन्गमोः सनि घुटि । ४ । १ । १०४ ।

तनो वा । ४ । १ । १०५ ।

क्रमः कित्वा वा । ४ । १ । १०६ ।

अहन्पञ्चमस्य किविठति । ४ । १ । १०७ ।

अनुनासिके च च्छ्वः ञ्छू । ४ । १ । १०८ ।

मन्यञ्चिभिषिञ्चवरित्वरूपान्त्येन  
। ४ । १ । १०९ ।

राल्लुक् । ४ । १ । ११० ।

क्तेऽनिटञ्जोः कगौ घिति । ४ । १ । १११ ।

न्यङ्कुङ्गमेयादयः । ४ । १ । ११२ ।

न वञ्चेर्गतौ । ४ । १ । ११३ ।

यजेर्यज्ञाङ्गे । ४ । १ । ११४ ।

ध्यण्यावश्यके । ४ । १ । ११५ ।

निप्राद्युजः शक्ये । ४ । १ । ११६ ।

सुजो भक्ष्ये । ४ । १ । ११७ ।

त्यजयजप्रवचः । ४ । १ । ११८ ।

वचोऽशब्दनाम्नि । ४ । १ । ११९ ।

सुजान्युजं पाणिरोगे । ४ । १ । १२० ।

धीरुन्यग्रोधौ । ४ । १ । १२१ ।

[ न० पा० सु० । ४ । २ । २४ ।

द्वितीयः पादः ।

आत्सन्ध्यक्षरस्य । ४ । २ । १ ।

न शिति । ४ । २ । २ ।

व्यवस्यवृणवि । ४ । २ । ३ ।

स्फुरस्फुरोर्घञि । ४ । २ । ४ ।

वापगुरो णमि । ४ । २ । ५ ।

वीडः सनि वा । ४ । २ । ६ ।

यषञ्किडति । ४ । २ । ७ ।

मिग्मीगोऽखलचलि । ४ । २ । ८ ।

लीङ्गलिनोर्वा । ४ । २ । ९ ।

गौ क्रीजीडः । ४ । २ । १० ।

सिध्यतेरज्ञाने । ४ । २ । ११ ।

चिस्फुरोर्नवा । ४ । २ । १२ ।

वियः प्रजने । ४ । २ । १३ ।

रुहः पः । ४ । २ । १४ ।

लियो नोऽन्तः स्नेहद्रवे । ४ । २ । १५ ।

लो लः । ४ । २ । १६ ।

पातेः । ४ । २ । १७ ।

धूग्मीगोर्नः । ४ । २ । १८ ।

वो विधूनने जा । ४ । २ । १९ ।

पाशाछासावेष्ट्याहो यः । ४ । २ । २० ।

अस्तिरीन्लीङ्गीकनूपिष्माप्यातां दुः ।  
। ४ । २ । २१ ।

स्फायः स्फाब् । ४ । २ । २२ ।

शदिरगतौ शात् । ४ । २ । २३ ।

घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा त्रिणमपरे ।  
। ४ । २ । २४ ।

कगेवनूजनैजृप्क्नसङ्गः । ४ । २ । २५ ।

अमोऽकम्यमिधमः । ४ । २ । २६ ।

पर्यापात् स्त्वदः । ४ । २ । २७ ।

म० पा० सू० १४।२।२८।]

शमोऽदर्शने ।४।२।२८।

यमोऽपरिधेयणे णिचि च ।४।२।२९।

मारणतोपणनिशाने ङश्च ।४।२।३०।

चहणः शाठये ।४।२।३१।

ज्वलहलघलगलास्नायन्यमनमोऽ-

नुपसर्गस्य वा ।४।२।३२।

छदेरिस्मन्त्रद् कवौ ।४।२।३३।

एकोपसर्गस्य च ये ।४।२।३४।

उपान्यस्यासमानलोपि शास्त्र-

दिनो हे ।४।२।३५।

भ्राजभासभापदीपपीडजीवमीलक-

णारणवणभणभ्रणहेहेठलुटलुपलपां

नवा ।४।२।३६।

ऋहवर्णस्य ।४।२।३७।

जिघत्तेरिः ।४।२।३८।

तिष्ठतेः ।४।२।३९।

ऊर्ध्वो णौ ।४।२।४०।

चित्ते वा ।४।२।४१।

गोहः स्वरे ।४।२।४२।

श्रुयो यः परोक्षाद्यतन्वोः ।४।२।४३।

गमहनजमखनघसः स्वरेऽनङि

पिबति लुक् ।४।२।४४।

नो व्यञ्जनस्यामुदितः ।४।२।४५।

अञ्चोऽनर्थायाम् ।४।२।४६।

लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गचिकृत्योः

।४।२।४७।

भञ्जेऽर्चौ वा ।४।२।४८।

दंशसञ्जः शचि ।४।२।४९।

अकहृदिनोश्च रञ्जेः ।४।२।५०।

णौ मृगरमणे ।४।२।५१।

[ म० पा० सू० १४।२।५३।

यत्रि भावकरणे ।४।२।५२।

स्पदो जवे ।४।२।५३।

दशनाऽयोर्दधोश्चमश्रयहिमश्रयम्  
।४।२।५४।

यमिरमिनमिगमिहनिमनिवनति-

तनादेर्धुदिकिडिति ।४।२।५५।

यपि ।४।२।५६।

घा मः ।४।२।५७।

गमां कवौ ।४।२।५८।

न तिकि दीर्घश्च ।४।२।५९।

आः खनिसनिजनः ।४।२।६०।

सनि ।४।२।६१।

ये नवा ।४।२।६२।

सतः कये ।४।२।६३।

तौ सनस्तिकि ।४।२।६४।

वन्त्याह पञ्चमस्य ।४।२।६५।

अपावायश्चिः स्तौ ।४।२।६६।

हादो हृद् कपोश्च ।४।२।६७।

मात्स्यावेरेपां तो नोऽमः ।४।२।६८।

रदादऽमूर्च्छमदः कपोर्दस्य च

।४।२।६९।

सूपत्याचोदितः ।४।२।७०।

व्यञ्जनान्तस्यातोऽन्याद्यः ।४।२।७१।

धृदिन्पञ्चेर्नाशाऽशूताऽनपादाने ।

।४।२।७२।

सेर्ग्रासे कर्मकर्त्तरि ।४।२।७३।

क्षेः क्षीवाऽद्यपार्थे ।४।२।७४।

याऽऽक्रोशदैव्ये ।४।२।७५।

कहीघ्राघ्रात्रोन्दमुदधिन्नेर्वा ।४।२।७६।

दुगोरू च ।४।२।७७।

अ० पा० सू० । ४।२।७८।]

क्षैशुपिपचो मकचम् । ४।२।७८।

निर्वाणमवाते । ४।२।७९।

अनुपसर्गाः क्षीवोल्लाघकृशपरिकृ-

शकुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाः । ४।२।८०।

भित्तं शकलम् । ४।२।८१।

वित्तं धनप्रतीतम् । ४।२।८२।

हुधुदो हेर्धिः । ४।२।८३।

शासऽसह्नः शाध्येधिजहि । ४।२।८४।

अतः प्रत्ययास्तुक् । ४।२।८५।

असंयोगादोः । ४।२।८६।

वम्यविति वा । ४।२।८७।

कृणो यि च । ४।२।८८।

अतः क्षित्युत् । ४।२।८९।

इनास्त्योर्लुक् । ४।२।९०।

वा द्विधातोऽनः पुस् । ४।२।९१।

सिष्यदोऽभुवः । ४।२।९२।

द्व्युक्तजक्षपञ्चतः । ४।२।९३।

अन्तो नो लुक् । ४।२।९४।

शौ वा । ४।२।९५।

इनञ्चातः । ४।२।९६।

पषामीवर्षज्जनेऽवः । ४।२।९७।

हर्दरिद्रः । ४।२।९८।

भियो नवा । ४।२।९९।

हाकः । ४।२।१००।

आ च हौ । ४।२।१०१।

यि लुक् । ४।२।१०२।

ओतः इये । ४।२।१०३।

जा ज्ञाजनोऽप्यादौ । ४।२।१०४।

प्वादेर्ह्रस्वः । ४।२।१०५।

गमिपचमश्चः । ४।२।१०६।

[ अ० पा० सू० । ४।३।८१।

वेगे सत्तेर्धाव् । ४।२।१०७।

औतिकृबुधिवुषाघ्राघ्मास्थाम्नादाम्

दृश्यर्त्तिशदसदः शृकृधिपिबजिघ्रघ-

मतिष्ठमनयच्छपद्यर्च्छीयसीदम्

। ४।२।१०८।

क्रमो दीर्घः परस्मै । ४।२।१०९।

ष्ठिवूळ्म्बाचमः । ४।२।११०।

शमसप्तकस्य इये । ४।२।१११।

ष्ठिष्ठ्सिबोऽनटि वा । ४।२।११२।

मन्यस्याः । ४।२।११३।

अनतोऽन्तोऽवात्मने । ४।२।११४।

शीञ्छेरत् । ४।२।११५।

चेत्तेर्नवा । ४।२।११६।

तिवां णवः परस्मै । ४।२।११७।

ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाऽऽह्व । ४।२।११८।

आशिषि तुष्टोस्तातक् । ४।२।११९।

आतो णव औः । ४।२।१२०।

आतामाते आथामाथे आदिः । ४।२।१२१।

यः सप्तम्याः । ४।२।१२२।

याम्युसोरियमियुसौ । ४।२।१२३।

द्वीयः षादः ।

नामिनो गुणोऽक्लिङ्गति । ४।३।१।

उश्नोः । ४।३।२।

पुस्-पौ । ४।३।३।

लघोरुपान्त्यस्य । ४।३।४।

मिधः इये । ४।३।५।

जागुः किति । ४।३।६।

ऋवर्णह्रशोऽहि । ४।३।७।

स्कृच्छ्रतोऽकि परोक्षायाम् । ४।३।८।

[ म० पा० सू० । ४ । ३ । २ । ]

संयोगाद्वर्तः । ४।३।२।

पयपहाशीर्षं । ४।३।२०।

न वृद्धिश्चायिति विष्णोपे । ४।३।२१।

भयतेः सिञ्जलुपि । ४।३।२२।

सूतेः पञ्चम्याम् । ४।३।२३।

क्षुप्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ।

। ४।३।२४।

हिणोरपि च यौ । ४।३।२५।

हृको वा । ४।३।२६।

कुटादेर्विद्वदङ्गित् । ४।३।२७।

विजेरिड् । ४।३।२८।

घोषणोः । ४।३।२९।

शिद्वित् । ४।३।३०।

इन्ध्यसंयोगात् परोक्षाकिद्वत् । ४।३।३१।

स्वप्नेर्नवा । ४।३।३२।

जनशो न्युपान्त्येतादिः तत्र । ४।३।३३।

नानृपमृपकृशावञ्चल्लक्ष्यकः सेट्

। ४।३।३४।

घौ व्यञ्जनादेः सन्ध्याऽयः । ४।३।३५।

उति शवर्हाद्विभ्यः क्तौ भावारम्भे

। ४।३।३६।

न जीह्वीङ्पृष्ट्पिद्विदिस्विदिमिदः

। ४।३।३७।

सृपः क्षान्तौ । ४।३।३८।

क्त्वा । ४।३।३९।

स्कन्दस्यन्द । ४।३।४०।

क्षुपक्षिडाकुपमुधमृदमृदवदवसः

। ४।३।४१।

इदविदमुपग्रहस्वपप्रच्छः सन् च ।

। ४।३।४२।

[ म० पा० सू० । ४ । ३ । ५९ । ]

नामिनोऽनिट् । ४।३।४३।

उपान्त्ये । ४।३।४४।

सिजाशिपावात्मने । ४।३।४५।

श्वर्णात् । ४।३।४६।

गमो वा । ४।३।४७।

इनः सिच् । ४।३।४८।

यमः सूचने । ४।३।४९।

वा स्वीकृतौ । ४।३।५०।

इच्च स्थादः । ४।३।५१।

सृजोऽस्य वृद्धिः । ४।३।५२।

मातः स्वरे वा । ४।३।५३।

सिचि परस्मै समानस्याडिति

। ४।३।५४।

व्यञ्जनानामनिटि । ४।३।५५।

वोष्णुर्गः सेटि । ४।३।५६।

व्यञ्जनादेशोपान्त्यस्यातः । ४।३।५७।

वदव्रजल्ल । ४।३।५८।

न भिजागृशसक्षणह्म्येदितः

। ४।३।५९।

ङ्गिति । ४।३।६०।

नामिनोऽकलिहृष्टेः । ४।३।६१।

जागुर्निषि । ४।३।६२।

आत ऐः कुञ्जौ । ४।६।६३।

न जनवधः । ४।३।६४।

भोऽकमिषमिरमिनमिगमिषमाचमः ।

। ४।३।६५।

विग्रमेर्वा । ४।३।६६।

उद्यमोपरमौ । ४।३।६७।

णिद्वाऽन्त्यो णच् । ४।३।६८।

उत और्विति व्यजनेऽङ्गेः । ४।३।६९।

अ० पा० सू० । ४ । ३ । ६० । ]

वोष्णोः । ४।३।६०।

नं दिस्पोः । ४।३।६१।

तृहः श्रादीत् । ४।३।६२।

ब्रूतः परादिः । ४।३।६३।

यद्वतुस्तोर्यद्वलम् । ४।३।६४।

सः सिजस्ते दिस्पोः । ४।३।६५।

पियैतिदाभूस्थः सिचो लुप् परस्मै

न चेद् । ४।३।६६।

हृद्येष्टाशाब्बासो वा । ४।३।६७।

तन्म्यो वा तथासि ङ्गोश्च । ४।३।६८।

सनस्तत्रा वा । ४।३।६९।

धुङ् ह्रस्वास्लुगनिटस्तथोः । ४।३।७०।

इट ईति । ४।३।७१।

सो धि वा । ४।३।७२।

अस्तेः सि ह्रस्वेति । ४।३।७३।

बुहदिहलिहगुहो दन्त्यात्मने वा

सका । ४।३।७४।

स्वरेऽतः । ४।३।७५।

दरिद्रोऽयत्तन्या वा । ४।३।७६।

अशित्यस्सन्णकचूणकानटि ।

। ४।३।७७।

व्यञ्जनाद् वेः सञ्च वः । ४।३।७८।

सेः सृद्धाश्च रुर्वा । ४।३।७९।

योऽशिति । ४।३।८०।

क्यो वा । ४।३।८१।

अतः । ४।३।८२।

गेरनिटि । ४।३।८३।

सेद्वक्तयोः । ४।३।८४।

आमन्ताऽऽल्याप्येत्तावत् । ४।३।८५।

लघोर्यपि । ४।३।८६।

[ अ० पा० सू० । ४ । ३ । ११५ । ]

चाऽऽप्नोः । ४।३।८७।

मेढो वा मित् । ४।३।८८।

होः क्षीः । ४।३।८९।

क्षव्यज्ययौ शक्तौ । ४।३।९०।

क्षव्यः ऋघार्थे । ४।३।९१।

सस्तः सि । ४।३।९२।

दीय् दीढः क्ठिति स्वरे । ४।३।९३।

हृद्येत्पुसि चाऽऽतो लुक् । ४।३।९४।

संयोगादेर्वाशिष्येः । ४।३।९५।

गापास्थासावामाहाकः । ४।३।९६।

ईर्ष्यह्वनेऽपि । ४।३।९७।

घ्राध्मोर्यटि । ४।३।९८।

हनो घ्नीर्यघे । ४।३।९९।

क्ठिति घात् । ४।३।१००।

क्ठिणवि घन् । ४।३।१०१।

नशेनेश्वाऽङि । ४।३।१०२।

श्वयत्यसूचचपतः श्वाऽऽस्थयोचपतम्

। ४।३।१०३।

शीङ् एः शिति । ४।३।१०४।

क्ठिति पि शय् । ४।३।१०५।

उपसर्गाद्गुहो ह्रस्वः । ४।३।१०६।

आशिषीणः । ४।३।१०७।

दीर्घशिष्ययङ्गकक्षेपु च । ४।३।१०८।

कृतो रीः । ४।३।१०९।

रिः शक्यादीर्ये । ४।३।११०।

ईश्च्चावघर्णस्याऽन्यस्यस्य । ४।३।१११।

क्यनि । ४।३।११२।

लुत्तृद्गर्देऽशनायादन्यधनायम् । ११३।

वृषाऽश्वान्मैथुनेऽसोऽन्नः । ४।३।११४।

अथ लौल्ये । ४।३।११५।

[ म० पा० सू० । ४।४।११ ]

पशुर्थः पादः ।

अस्तिष्टयोर्भूयन्वायदिति । ४।४।१।  
 अधज्जपयलच्चजेर्षी । ४।४।२।  
 अने वा । ४।४।३।  
 पक्षो वाचि पश्यांश्च क्प्यांश्च । ४।४।४।  
 नवा परोक्षायाम् । ४।४।५।  
 भृजो भर्ज । ४।४।६।  
 प्रादागरस्त आरम्भे के । ४।४।७।  
 नियिस्थन्ययात् । ४।४।८।  
 स्पर्धादुपसर्गादस्तिक्त्विष्यः । ४।४।९।  
 वत् । ४।४।१०।  
 दोस्तोमास्थ इः । ४।४।११।  
 छात्रोर्षी । ४।४।१२।  
 शो वृत्ते । ४।४।१३।  
 हाफो हिः सिष्य । ४।४।१४।  
 भागः । ४।४।१५।  
 यपि चादो जग्ध् । ४।४।१६।  
 यस्तु सनद्यतनीघञश्चलि । ४।४।१७।  
 परोक्षार्था नया । ४।४।१८।  
 वेर्वप् । ४।४।१९।  
 पाः षूदृमः । ४।४।२०।  
 हनो यथ आशिष्यञ्जौ । ४।४।२१।  
 अद्यतन्पां वा ह्यात्मने । ४।४।२२।  
 इणिकोर्गाः । ४।४।२३।  
 णायज्ञाने गन्तुः । ४।४।२४।  
 सनीद्व्य । ४।४।२५।  
 गाः परोक्षायाम् । ४।४।२६।  
 णौ सनदे वा । ४।४।२७।  
 याज्यतनीक्रियातिपर्योर्गाङ् । ४।४।२८।

[ म० पा० सू० । ४।४।५५ ]

अद्भ्यतोरादिर्नस्तन्यां वामादा । ४।४।२९।  
 एत्पस्नेर्दृदिः । ४।४।३०।  
 स्यरादेस्तासु । ४।४।३१।  
 स्नाद्यशितोऽग्नेणादेरिद् । ४।४।३२।  
 तेर्महादिभ्यः । ४।४।३३।  
 शुद्धोऽपरोक्षार्था दीर्घः । ४।४।३४।  
 धृती नयाऽनाजीः मिष्परस्मै च । ४।४।३५।  
 इद् सिजगिषोरात्मने । ४।४।३६।  
 संयोगादतः । ४।४।३७।  
 पूगौदितः । ४।४।३८।  
 निष्कूपः । ४।४।३९।  
 च्ययोः । ४।४।४०।  
 जुम्रश्चः क्त्यः । ४।४।४१।  
 ऊदितो वा । ४।४।४२।  
 क्षुपयसस्नेपाम् । ४।४।४३।  
 लुम्पशेषिमोक्षार्थे । ४।४।४४।  
 पुदक्षिशिष्यो नया । ४।४।४५।  
 महस्तुमेच्छरूपरिपस्नादेः । ४।४।४६।  
 इष्टधन्त्रस्जदम्भत्रियुर्गुभरज-  
 पिसनितनिपनिष्कृदिरिद्ः सनः । ४।४।४७।  
 ऋस्मिपृहज्जुङ्गोक्कृगृहृमच्छः । ४।४।४८।  
 हृन्तः स्पस्थ । ४।४।४९।  
 कृन्धृतनृन्चष्टदन्दोऽमिचः सादेशां । ४।४।५०।  
 गमोऽनात्मने । ४।४।५१।  
 स्तोः । ४।४।५२।  
 क्रमः । ४।४।५३।  
 तुः । ४।४।५४।



[ अ० पा० सू० । ४ । ४ । ५५ । ]

न वृद्धभ्यः । ४ । ४ । ५५ ।

एकस्वरादनुस्वारेतः । ४ । ४ । ५६ ।

अवर्णभ्युर्ण्यगः कितः । ४ । ४ । ५७ ।

उवर्णात् । ४ । ४ । ५८ ।

ग्रहगुहश्च सनः । ४ । ४ । ५९ ।

स्वार्थे । ४ । ४ । ६० ।

डीपदञ्चैदितः कयोः । ४ । ४ । ६१ ।

वेदोऽपतः । ४ । ४ । ६२ ।

सन्निवेरर्दः । ४ । ४ । ६३ ।

अविहूरेऽमेः । ४ । ४ । ६४ ।

वृत्तेर्धृत्तं ग्रन्थे । ४ । ४ । ६५ ।

घृषशासः प्रगल्भे । ४ । ४ । ६६ ।

कपः कृच्छ्रगहने । ४ । ४ । ६७ ।

घुवेरविशब्दे । ४ । ४ । ६८ ।

बलिस्पृष्टे हटः । ४ । ४ । ६९ ।

धुब्धविरिञ्चस्वान्तध्वान्तलस-

म्लिष्टफाण्टयाडपरिवृढं मन्ध-

स्वरमनस्तमःसक्ताऽस्पृष्टाऽ-

नापासभृशप्रभौ । ४ । ४ । ७० ।

आदितः । ४ । ४ । ७१ ।

नवा भावारम्भे । ४ । ४ । ७२ ।

शाकः कर्मणि । ४ । ४ । ७३ ।

पौ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पृच्छ-

ज्ञतम् । ४ । ४ । ७४ ।

श्वसजपयमरुपस्वरसंघुपाऽऽस्व-

नाऽमः । ४ । ४ । ७५ ।

हृपेः केशलोमविग्नप्रति-

घाते । ४ । ४ । ७६ ।

अपचितः । ४ । ४ । ७७ ।

स्रजिह्विशिस्तृस्वराऽत्यन्तरतृज्मि-

त्वानिटस्थवः । ४ । ४ । ७८ ।

[ अ० पा० सू० । ४ । ४ । १०४ । ]

अतः । ४ । ४ । ७९ ।

अवृच्येऽद् इद् । ४ । ४ । ८० ।

स्कऽसृष्टुस्तुद्रुश्रुलोर्व्यञ्जनादेः

परोक्षायाः । ४ । ४ । ८१ ।

घसेकस्वरातः कसोः । ४ । ४ । ८२ ।

गमहनविदुल्विशदशो वा । ४ । ४ । ८३ ।

सिचोऽञ्जेः । ४ । ४ । ८४ ।

धृगुस्तोः परस्मै । ४ । ४ । ८५ ।

यमिरमिनम्यातः सोऽन्तश्च । ४ । ४ । ८६ ।

ईशीडः सेध्वेस्वध्वमोः । ४ । ४ । ८७ ।

रुत्पञ्चकाच्छिष्यः । ४ । ४ । ८८ ।

दिस्योरीद् । ४ । ४ । ८९ ।

अदध्माद् । ४ । ४ । ९० ।

संपरेः कृगः स्सद् । ४ । ४ । ९१ ।

उपाद् भूपासमवापप्रतियत्नवि-

कारवाक्याऽध्याहारे । ४ । ४ । ९२ ।

किरो लयने । ४ । ४ । ९३ ।

प्रतेश्च षधे । ४ । ४ । ९४ ।

अपाबतुष्पात्पक्षिण्युनि हृष्टाञ्जा-

ऽऽश्रयार्थे । ४ । ४ । ९५ ।

श्री विट्किरो वा । ४ । ४ । ९६ ।

प्रातुम्पतेर्गवि । ४ । ४ । ९७ ।

उदितः स्वरासोऽन्तः । ४ । ४ । ९८ ।

मुचादितृफट्टफुफुशुभोऽमः

शो । ४ । ४ । ९९ ।

जभः स्वरे । ४ । ४ । १०० ।

रघ इटि तु परोक्षायामेव । ४ । ४ । १०१ ।

रभोऽपरोक्षाश्रयि । ४ । ४ । १०२ ।

लभः । ४ । ४ । १०३ ।

आशो यि । ४ । ४ । १०४ ।

अ० पा० सू० । ४।४।१०५।

उपास्तुतौ । ४।४।१०६।

शिल्लणमोर्वा । ४।४।१०७।

उपसर्गात् खल्वलोश्च । ४।४।१०७।

सुदुर्भ्यः । ४।४।१०८।

नयो धुदि । ४।४।१०९।

मस्तेः सः । ४।४।११०।

अः सुजिदशोऽकिति । ४।४।१११।

स्पृशविस्पृशो वा । ४।४।११२।

ह्रस्वस्य तः पितृकृति । ४।४।११३।

अतो म आने । ४।४।११४।

आसीनः । ४।४।११५।

अतां पिहतीद् । ४।४।११६।

ओष्पादुर् । ४।४।११७।

इसासः शासोऽह व्यञ्जने । ४।४।११८।

कषौ । ४।४।११९।

आहः । ४।४।१२०।

व्योः व्ययूढ्यञ्जने लुक् । ४।४।१२१।

कृतः कीर्तिः । ४।४।१२२।

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्रथम पादः ।

आ तुमोत्यादिः कृत् । ५।१।१।

पहुलम् । ५।१।२।

कर्त्तरि । ५।१।३।

व्याप्ये घुरकेलिमकृष्टपच्यम् । ५।१।४।

संगतेऽर्ज्यम् । ५।१।५।

रुच्याऽव्यध्ववास्तव्यम् । ५।१।६।

भव्यगेयजन्यरम्याऽऽपत्याऽऽप्लाव्यं

नवा । ५।१।७।

[ अ० पा० सू० । ५।१।३०।

प्रवचनीयादयः । ५।१।८।

श्लिपशीलस्थासवसजनरुह्यभजेः

क्तः । ५।१।९।

आरम्भे । ५।१।१०।

गत्यर्थाऽकर्मकपिभुजेः । ५।१।११।

अयर्थाच्चाधारे । ५।१।१२।

फल्पातुमम् भावे । ५।१।१३।

भीमादयोऽपादाने । ५।१।१४।

संप्रदानाद्यान्यत्रोणादयः । ५।१।१५।

असरूपोऽयादे वोत्सर्गः प्राक् क्तः ।

५।१।१६।

अवर्णज्यङ्गनाद् व्यण् । ५।१।१७।

पाणिस्तमवाभ्यां झुजः । ५।१।१८।

उद्यर्णादाद्यपके । ५।१।१९।

आसुयुवपिरपिलपिअपिडिपिद-

भिचम्पानमः । ५।१।२०।

वाऽऽधारेऽमावास्या । ५।१।२१।

संवाच्यकुण्डपाच्यराजसूयं कृतौ ।

५।१।२२।

प्रणाभ्यो निष्कामाऽसंमते । ५।१।२३।

घाव्यापाव्यसाम्राव्यनिकाव्यसृङ्-

मानहर्चिर्निवासे । ५।१।२४।

परिचाव्योपचाव्याऽऽजाव्यसमृङ्-

चित्रमग्नौ । ५।१।२५।

याज्या दानर्चि । ५।१।२६।

तज्यानीयौ । ५।१।२७।

य एवानः । ५।१।२८।

अकिनकिचितियतिजसिमुहिपति-

भजियथर्गान् । ५।१।२९।

यमिमदिगदोऽनुपसर्गान् । ५।१।३०।

ज० पा० सू० १५।१।३१।]

चरेराडस्त्यगुरौ ॥५१।३१॥

वर्योपसर्गावयपण्यमुपेयर्तुमती-

गर्ह्यविकेये ॥५१।३२॥

स्वामिवैश्येऽर्यः ॥५१।३३॥

वर्धं करणे ॥५१।३४॥

नाम्नो वदः क्यप्च ॥५१।३५॥

हृत्पामृयं भावे ॥५१।३६॥

अग्निचित्वा ॥५१।३७॥

खेयमृपोथे ॥५१।३८॥

कुप्यभिथोध्यसिध्यतिप्यपुप्ययु-

र्याज्यसूर्यं नाम्नि ॥५१।३९॥

हृद्यस्तुजुपेतिशासः ॥५१।४०॥

मदुपान्तपादकृषिचूदचः ॥५१।४१॥

कृष्टपिष्टजिज्ञासिगृहिदुहिजपो वा ।

॥५१।४२॥

जिविपून्पो हलिमुजकल्के ॥५१।४३॥

पदास्यैरिषाद्यापक्ष्ये ग्रहः ॥५१।४४॥

भृगोऽसंज्ञायाम् ॥५१।४५॥

समो वा ॥५१।४६॥

ते कृत्वाः ॥५१।४७॥

णकृचौ ॥५१।४८॥

अचू ॥५१।४९॥

लिहादिभ्यः ॥५१।५०॥

द्युयः ॥५१।५१॥

नन्पादिभ्योऽनः ॥५१।५२॥

ग्रहादिभ्यो णिन् ॥५१।५३॥

नाभ्युपान्त्यग्रीकृगृज्ञः कः ॥५१।५४॥

गेदे घक्तः ॥५१।५५॥

उपसर्गादातो षोऽदयः ॥५१।५६॥

व्याभाऽमे प्राणिनसो ॥५१।५७॥

[ ज० पा० सू० १५।१।८४।

घाघ्मापाट्टघेदृशः शः ॥५१।५८॥

साहिसातिवेषुदेजिधारिपारिषेतेर-

नुपसर्गात् ॥५१।५९॥

लिम्पविन्दः ॥५१।६०॥

निगवादेर्नाम्नि ॥५१।६१॥

घा ज्वालाविदुनीभृग्रहालोर्णः ।

॥५१।६२॥

अषहसासंखोः ॥५१।६३॥

तन्व्यधीण्श्वसातः ॥५१।६४॥

नृत्तनरज्ञः शिल्पिन्यऽकट् ॥५१।६५॥

गस्थकः ॥५१।६६॥

दमण् ॥५१।६७॥

हः कालव्रीह्योः ॥५१।६८॥

मुसृत्वोऽकः सार्धौ ॥५१।६९॥

आशिप्यऽकन् ॥५१।७०॥

तिगृह्यतौ नाम्नि ॥५१।७१॥

कर्मणोऽण् ॥५१।७२॥

शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्तमो णः ।

॥५१।७३॥

गायोऽनुपसर्गाट् ॥५१।७४॥

सुरासीधोः पिपः ॥५१।७५॥

आतो षोऽद्वावामः ॥५१।७६॥

समः रयः ॥५१।७७॥

दद्याठः ॥५१।७८॥

प्रादू ज्ञम् ॥५१।७९॥

आशिपि हनः ॥५१।८०॥

क्रेशादिभ्योऽपात् ॥५१।८१॥

कुमारदीर्घाणिन् ॥५१।८२॥

अचित्ते टक् ॥५१।८३॥

जायापतेभिह्वयन्ति ॥५१।८४॥

अ० पा० सू० । ५ । १ । ८५ । ]

ब्रह्मादिभ्यः । ५।१।८६।  
 हस्तिबाहुकपाटाच्छक्तौ । ५।१।८६।  
 नगरादगजे । ५।१।८७।  
 राजघः । ५।१।८८।  
 पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि । ५।१।८९।  
 कुक्ष्यात्मोदरात् भृगः स्त्रिः । ५।१।९०।  
 अर्होऽर्ध् । ५।१।९१।  
 धनुर्वण्डस्तकुलाङ्गलाङ्कुशप्रियष्टि-  
 वाक्तितोमरघटाद्ग्रहः । ५।१।९२।  
 सूत्राद्वारणे । ५।१।९३।  
 आयुधादिभ्यो घृणोऽदण्डादेः । ५।१।९४।  
 हृगो घयोऽनुयमे । ५।१।९५।  
 आहः शीले । ५।१।९६।  
 हतिनाथात् पशाविः । ५।१।९७।  
 रजःफलमलाद् ग्रहः । ५।१।९८।  
 देववातादापः । ५।१।९९।  
 सकृत्स्तम्बाद्वत्समीहो कृगः । ५।१।१००।  
 किंपत्तद्वयहोरः । ५।१।१०१।  
 सङ्ख्याऽहर्दिवाभिमानिशाम्प्रभा-  
 भाश्चित्रकर्त्राद्यन्तानन्तकारया-  
 ह्वर्यमुर्नान्दीलिपिलिविलिभक्ति-  
 क्षेप्रजङ्गाक्षपाक्षणादरजनिदोषा-  
 दिनदिवसाहः । ५।१।१०२।  
 हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलह-  
 गायाचैरचाटुसूत्रमन्त्रपदात् । ५।१।१०३।  
 भृतौ कर्मणः । ५।१।१०४।  
 क्षेमप्रियमद्रभद्रात् खाण् । ५।१।१०५।  
 मेवर्त्तिभयाभयात्स्वः । ५।१।१०६।  
 प्रियवशाद्दः । ५।१।१०७।

[ अ० पा० सू० । ५ । १ । १३१ । ]

द्विपन्तपपरन्तपौ । ५।१।१०८।  
 परिमाणार्थमितः नन्यात्पचः । ५।१।१०९।  
 कूलाग्रकरीपात्कपः । ५।१।११०।  
 सन्यात्सहस्र । ५।१।१११।  
 भृष्टजितुतपदमेव नाम्नि । ५।१।११२।  
 धारेर्धर्च । ५।१।११३।  
 पुरन्दरभगन्दरौ । ५।१।११४।  
 चार्धवमो व्रते । ५।१।११५।  
 घन्याणिन् । ५।१।११६।  
 कर्तुः खण् । ५।१।११७।  
 एजेः । ५।१।११८।  
 शुनीस्तनमुल्लङ्घ्यस्यपुष्पात् ह्येः । ५।१।११९।  
 नाडीघटीखरीमुष्टिनासिकायाताद्  
 अश्च । ५।१।१२०।  
 पाणिकरात् । ५।१।१२१।  
 कूलादुद्गुजोद्ग्रहः । ५।१।१२२।  
 यदाग्रस्त्रिहः । ५।१।१२३।  
 बहुविध्वस्तिलरात्तुदः । ५।१।१२४।  
 ललाटवातशर्द्धात्तपाजहाकः । ५।१।१२५।  
 असूर्योग्राद् ह्यः । ५।१।१२६।  
 इरम्मदः । ५।१।१२७।  
 नम्रपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाऽऽश्रय-  
 दन्ताञ्ज्यर्धेऽञ्चेर्भुवः विष्णुस्तुक्रप्रौ । ५।१।१२८।  
 कृगः खनद् करणे । ५।१।१२९।  
 भावे चाऽऽशिताद् भुवः खः । ५।१।१३०।  
 नाम्नो गमः मन्त्रौ च विहायसस्तु-  
 विहः । ५।१।१३१।

अ० पा० सू० । ५।१।१३२। ]

सुगदुर्गमाधारे । ५।१।१३२।  
 निर्गो देशे । ५।१।१३३।  
 शमो नाम्न्यः । ५।१।१३४।  
 पार्श्वविभ्यः शीहः । ५।१।१३५।  
 उर्ध्वादिभ्यः कर्तुः । ५।१।१३६।  
 आधारात् । ५।१।१३७।  
 चरेष्टः । ५।१।१३८।  
 भिक्षासेनाऽऽद्यात् । ५।१।१३९।  
 पुरोऽग्नतोऽग्रे ससैः । ५।१।१४०।  
 पूर्वात् कर्तुः । ५।१।१४१।  
 स्यापास्नात्रः कः । ५।१।१४२।  
 शोकापनुदनुदपरिच्छुजस्तम्बेरमकर्णे-  
 जर्पम्रियालसहस्तिस्त्रचके । ५।१।१४३।  
 मूलविभुजादयः । ५।१।१४४।  
 दुर्हेर्ह्यः । ५।१।१४५।  
 भजो विष्णु । ५।१।१४६।  
 मन्वन्क्वनिष्विष् क्वचित् ।  
 ५।१।१४७।

क्विप् । ५।१।१४८।  
 स्पृशोऽनुवकात् । ५।१।१४९।  
 अदोऽनन्नात् । ५।१।१५०।  
 कव्यात्कव्यावायामपक्वादी ।  
 ५।१।१५१।

सदाद्यन्यसमानादुपमानाद्व्याप्ये  
 दृशष्टकसकौ च । ५।१।१५२।  
 कर्तुर्णिन् । ५।१।१५३।  
 अजातेः शीले । ५।१।१५४।  
 साधौ । ५।१।१५५।  
 ब्रह्मणो यदः । ५।१।१५६।  
 व्रताभीक्ष्ण्ये । ५।१।१५७।

[ अ० पा० सू० । ५।२।१०।

करणाद्यजो भूते । ५।१।१५८।  
 निन्द्ये व्याप्यादिनिष्क्रियः । ५।१।१५९।  
 हनो णिन् । ५।१।१६०।  
 ब्रह्मभूणवृत्रात् क्विप् । ५।१।१६१।  
 कृगः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदात् ।  
 ५।१।१६२।

सोमात्सुगः । ५।१।१६३।  
 अग्नेष्ट्येः । ५।१।१६४।  
 कर्मण्यग्न्यर्थे । ५।१।१६५।  
 दृशाः कनिष् । ५।१।१६६।  
 सहराजम्यां कृग्युष्टेः । ५।१।१६७।  
 अनोर्जनेर्बः । ५।१।१६८।  
 सप्तम्याः । ५।१।१६९।  
 अजातेः पञ्चम्याः । ५।१।१७०।  
 कश्चित् । ५।१।१७१।  
 सुयजोर्धनिष् । ५।१।१७२।  
 जृपोऽतुः । ५।१।१७३।  
 कृत्कवत् । ५।१।१७४।

द्वितीयः पादः ।

श्रुसद्वस्भ्यः परोक्षा वा । ५।२।१।  
 तद्य कसुकानौ तद्वत् । ५।२।२।  
 वैविधदनाश्वदन्धानम् । ५।२।३।  
 अद्यतनी । ५।२।४।  
 विशेषाऽविवक्षाव्यामिश्रे । ५।२।५।  
 रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्यस्यर्थे । ५।२।६।  
 अनद्यतने हास्तनी । ५।२।७।  
 ख्याते हृदये । ५।२।८।  
 अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती । ५।२।९।  
 वा कादस्तायाम् । ५।२।१०।

[ अ० पा० सू० १५।२।११। ]

[ अ० पा० सू० १५।२।१०। ]

कृताऽस्मरणाऽतिनिन्द्वे परोक्षा ।

दादृधेसिशादसदीरुः । १५।२।३६।

१५।२।११।

शीलश्चद्वानिद्रातन्द्रादधिपतिगृहिस्प-

परोक्षे । १५।२।१२।

हेरालुः । १५।२।३७।

हृशम्ययुगान्तप्रच्छये ह्यस्तनी च ।

दौ सासद्विवायहिवाचलिपापतिः ।

१५।२।१३।

१५।२।३८।

अविषक्षिते । १५।२।१४।

सस्त्रिचक्रिदधिजज्ञिनेमिः । १५।२।३९।

वाऽद्यतनी पुरादौ । १५।२।१५।

चूकमगमहनवृषभूय उकणू । १५।२।४०।

स्मे च वर्त्तमाना । १५।२।१६।

लपपत्तपदः । १५।२।४१।

ननौ वृष्टतौ सद्धत् । १५।२।१७।

भूपाक्रोधार्यजुसृगृबिज्यलङ्घ्यचभानः ।

नन्वोर्वा । १५।२।१८।

१५।२।४२।

सति । १५।२।१९।

चलशब्दार्थादकर्मकात् । १५।२।४३।

शान्नशावेद्यति तु सस्यौ । १५।२।२०।

हलितो व्यञ्जनाद्यन्तात् । १५।२।४४।

तौ भाव्याक्रोशेषु । १५।२।२१।

न णिङ्पसूदक्षीपदीक्षः । १५।२।४५।

वा वेत्तेः क्वसुः । १५।२।२२।

द्रमक्रमो यदः । १५।२।४६।

पूढयजः शानः । १५।२।२३।

यजिजपिदंशिषदाकूकः । १५।२।४७।

वयः शक्तिशीले । १५।२।२४।

जागुः । १५।२।४८।

धारीढोऽकृच्छ्रेऽष्टुष्टु । १५।२।२५।

समष्टकात् यिनण् । १५।२।४९।

सुगृहिपार्हः सत्रिशाशुस्तुत्ये । १५।२।२६।

युजभुजभजलजरक्षद्विपुषुषुहृहु-

तृन् शीलघर्मसाधुषु । १५।२।२७।

हाभ्याहनः । १५।२।५०।

आण्यऽलङ्कृग्निराकृग्भूसद्विचिष्ट-

आङः क्रीडमुषः । १५।२।५१।

तिष्ठपिचरिमजनापत्रप हृण्युः ।

प्राण यमपसः । १५।२।५२।

१५।२।२८।

मथलपः । १५।२।५३।

उदः पविपतिपदिमदेः । १५।२।२९।

बेध द्रोः । १५।२।५४।

भूजेः षण्क् । १५।२।३०।

विपरिप्रात्सर्त्तः । १५।२।५५।

स्थाग्लाम्लापविपरिमृजिक्षेः स्तुः ।

संमः पृथैपूज्वरेः । १५।२।५६।

१५।२।३१।

संवेः सृजः । १५।२।५७।

असिगृभिष्टुपिक्षिपः वतुः । १५।२।३२।

संपरिव्यनुप्राद्धदः । १५।२।५८।

सन्मिक्षाऽऽसंशेरुः । १५।२।३३।

वेर्विचकत्यसम्भकपकसलसहनः ।

विन्दिच्छ । १५।२।३४।

१५।२।५९।

मृचन्देराकः । १५।२।३५।

व्यपामेर्लयः । १५।२।६०।

अ० पा० सू० १५।२।६१।]

सम्प्राद्वसात् ॥५।२।६१।

समपत्यपाभिव्यभेक्षरः ॥५।२।६२।

समनुव्यवाव्रुधः ॥५।२।६३।

वेदहः ॥५।२।६४।

परेदेविमुह्य ॥५।२।६५।

क्षिपरदः ॥५।२।६६।

बादेक्ष णकः ॥५।२।६७।

निन्दहिंसक्लिशाखादविनाशिव्या-

भाषासूपानेकस्वरात् ॥५।२।६८।

उपसर्गाद्विष्टदेविकुशः ॥५।२।६९।

घृत्रिक्षिलुण्टिजलिपकुटाहाकः ।

॥५।२।७०।

प्रात्सूजोरिन् ॥५।२।७१।

जीण्डक्षिविभ्रिपरिभ्रवमाभ्यमाव्यथा ।

॥५।२।७२।

सुघस्यदो मरक् ॥५।२।७३।

भज्जिभासिमिदो पुरः ॥५।२।७४।

वेत्तिच्छिदभिदः कित् ॥५।२।७५।

भियोरुहकलुकम् ॥५।२।७६।

सृजीणमशद्वरप् ॥५।२।७७।

गतवरः ॥५।२।७८।

स्म्यजसहिंसदीपकम्पकमनमो रः ।

॥५।२।७९।

नृपिष्टुपिस्थपो नजिह् ॥५।२।८०।

स्थेशभासपिसकसो चरः ॥५।२।८१।

यायाचरः ॥५।२।८२।

दिशुहृदजगज्जुहवाक्प्राद्वीश्रीद्रुसू-

ज्वापतस्तूफटमृपरिवाद्भाजादपः

वियप् ॥५।२।८३।

शंसंस्पपंयिप्राद् भुचो ह्र ॥५।२।८४।

[ अ० पा० सू० १५।३।१६।

पुव इन्नो वैवते ॥५।२।८५।

ऋपिनाम्नोः करणे ॥५।२।८६।

लुषूस्तुलनिचरसहातैः ॥५।२।८७।

नीदाम्बश्शसूयुजस्तुतुदसिसिचमिह-

पतपानहृहृद् ॥५।२।८८।

हलक्रोढाऽऽस्ये पुवा ॥५।२।८९।

दंशेत्त्रः ॥५।२।९०।

घात्री ॥५।२।९१।

ज्ञानेच्छार्थ्यमीच्छीत्यादिभ्यः

क्तः ॥५।२।९२।

उणादयः ॥५।२।९३।

तृतीय पादः ।

वत्सर्पति गम्पादिः ॥५।३।१।

वा हेतुसिद्धौ क्तः ॥५।३।२।

कपोऽमिदः ॥५।३।३।

भविष्यन्ती ॥५।३।४।

अनयतने श्वस्मनी ॥५।३।५।

परिवेचने ॥५।३।६।

पुरापावतोर्बर्त्तमाना ॥५।३।७।

कदाकर्त्तव्या ॥५।३।८।

किंवृत्ते लिप्तायाम् ॥५।३।९।

लिप्स्यसिद्धौ ॥५।३।१०।

पञ्चम्यर्थेतौ ॥५।३।११।

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥५।३।१२।

क्रियायां क्रियार्थायां तुमृणकप्-

भविष्यन्ती ॥५।३।१३।

कर्मणोऽण् ॥५।३।१४।

भाष्यवचनाः ॥५।३।१५।

पदरुजविशसृष्टो घष् ॥५।३।१६।

[ न० पा० सू० । ५ । ३ । १७ । ]

सर्त्तः स्थिरव्याधिबलमत्स्ये । ५।३।१७।  
 भाषाऽकश्रोंः । ५।३।१८।  
 ह्रोऽपादाने तु टिह्वा । ५।३।१९।  
 ओ घायुवर्णनिवृत्ते । ५।३।२०।  
 निरमेः पूत्वः । ५।३।२१।  
 रोरुपसर्गात् । ५।३।२२।  
 नृभ्यदोऽल् । ५।३।२३।  
 न्यादो नवा । ५।३।२४।  
 संनिव्युपाद्यमः । ५।३।२५।  
 नेर्नदगदपठस्थनकणः । ५।३।२६।  
 वैणे कवणः । ५।३।२७।  
 युवर्णवृहवशरणममृमहः । ५।३।२८।  
 वर्षादयः क्लीबे । ५।३।२९।  
 सस्रुदोऽजः पशौ । ५।३।३०।  
 सुगलहः प्रजनाऽक्षे । ५।३।३१।  
 पणेर्माने । ५।३।३२।  
 संमदप्रमदौ हर्षे । ५।३।३३।  
 ह्रमोऽन्तर्धमान्तर्धणौ देशे । ५।३।३४।  
 प्रचणप्रचाणौ गृहाक्षे । ५।३।३५।  
 मिथोदसहोदनाऽपचमोपघं निमित्त-  
 प्रशस्तगणाऽव्याधानाऽङ्गाऽस्तन्नम् । ५।३।३६।  
 मूर्त्तिनिचिताऽग्रे घनः । ५।३।३७।  
 व्ययोदोः करणे । ५।३।३८।  
 स्तम्याद् मश्च । ५।३।३९।  
 परेर्धः । ५।३।४०।  
 हः समाहृणाऽऽहृयौ द्यूतनाम्नोः । ५।३।४१।  
 न्यम्पुपवेर्वाञ्चोत् । ५।३।४२।

[ न० पा० सू० । ५ । ३ । ७१ । ]

आहो युदे । ५।३।४३।  
 आहावो निषानम् । ५।३।४४।  
 भावेऽनुपसर्गात् । ५।३।४५।  
 हनो वा वधू च । ५।३।४६।  
 व्यधजपमदृम्यः । ५।३।४७।  
 नवा कवणयमहसस्वनः । ५।३।४८।  
 आहो रुहोः । ५।३।४९।  
 वर्षविप्नेज्वाद् ग्रहः । ५।३।५०।  
 ग्राहृदिमदुलासूत्रे । ५।३।५१।  
 धृगो वल्ले । ५।३।५२।  
 ठवः श्रेः । ५।३।५३।  
 युपुद्रोर्धञ् । ५।३।५४।  
 ग्रहाः । ५।३।५५।  
 न्यवाच्छापे । ५।३।५६।  
 ग्राहृप्तरायाम् । ५।३।५७।  
 समो मुष्ठौ । ५।३।५८।  
 युपुद्रोः । ५।३।५९।  
 नियञ्चाऽनुपसर्गाद्वा । ५।३।६०।  
 षोदः । ५।३।६१।  
 अवात् । ५।३।६२।  
 परेर्यते । ५।३।६३।  
 ह्रुवोऽवह्वाने वा । ५।३।६४।  
 यज्ञे ग्रहः । ५।३।६५।  
 संस्तोः । ५।३।६६।  
 यात् स्तुद्रुस्तोः । ५।३।६७।  
 अयज्ञे स्त्रः । ५।३।६८।  
 वैरशब्दे ग्रयने । ५।३।६९।  
 छन्दो नाम्नि । ५।३।७०।  
 ध्रुयोः । ५।३।७१।



अ० पा० सू० १५।३।७२।]

[ अ० पा० सू० १५।३।१३५।

न्युदो अः १५।३।७२।

किरो धान्ये १५।३।७३।

नेर्युः १५।३।७४।

इणोऽप्रेये १५।३।७५।

परेः क्रमे १५।३।७६।

व्युपाच्छीहः १५।३।७७।

हस्तप्राप्ये चेरस्तेये १५।३।७८।

चित्तिदेहाऽऽवांसोपसमाधानेकश्चाऽदेः  
१५।३।७९।

सङ्केऽन्वर्ध्वे १५।३।८०।

माने १५।३।८१।

स्थाविभ्यः कः १५।३।८२।

द्विषतोऽयुः १५।३।८३।

द्विषतस्त्रिमह् तत्कृतम् १५।३।८४।

पजिस्वपिरक्षिपतिप्रच्छो नः  
१५।३।८५।

विच्छो नह् १५।३।८६।

उपसर्गाहः किः १५।३।८७।

व्याप्पादाधारे १५।३।८८।

अन्तर्द्धिः १५।३।८९।

अभिध्यासौ भावेऽनभिन् १५।३।९०।

स्त्रियां क्तिः १५।३।९१।

श्वदिभ्यः १५।३।९२।

समिणासुगः १५।३।९३।

सातिहेतियुनिगृतिप्रतिफीत्तिः  
१५।३।९४।

गापापचो भावे १५।३।९५।

स्थो या १५।३।९६।

जात्यटिग्रज्यजः क्यप् १५।३।९७।

भृगो नाम्नि १५।३।९८।

समजनिपत्रिपदृशीदसुनिदि-

चरिमनीणः १५।३।९९।

कृगः श च वा १५।३।१००।

मृगयेच्छायाच्छातृष्णाकृपाभाभ्र-  
द्वाऽन्तर्द्धा १५।३।१०१।

परेः सूचरेर्यः १५।३।१०२।

वाऽदाव्यात् १५।३।१०३।

जागुरश्च १५।३।१०४।

शंसिप्रत्ययात् १५।३।१०५।

केटोगुरोर्व्यञ्जनात् १५।३।१०६।

पितोऽह् १५।३।१०७।

भिदावयः १५।३।१०८।

भीषिभूषिचिन्तिपूजिकथिकृम्पि-

चषिष्पृहितोसिदोलिम्पः १५।३।१०९।

उपसर्गादातः १५।३।११०।

णिवेत्पासश्रन्धषट्चन्द्रेनः १५।३।१११।

इपोऽनिच्छापाम् १५।३।११२।

पर्यधेर्वा १५।३।११३।

मुत्संपदादिभ्यः क्विप् १५।३।११४।

भ्यादिभ्यो या १५।३।११५।

व्यतिहारोऽनीहादिभ्यो ज्ञा १५।३।११६।

नञोऽग्निः शतये १५।३।११७।

ग्लाहाज्यः १५।३।११८।

प्रश्नाक्याने येष् १५।३।११९।

पर्यायाऽर्णोत्पत्तौ च ञकः १५।३।१२०।

नाम्नि पुंसि च १५।३।१२१।

भाये १५।३।१२२।

श्रीये क्तः १५।३।१२३।

अनद् १५।३।१२४।

यत्कर्मस्पर्धात् कर्त्रङ्गरुणं ततः  
१५।३।१२५।

अ० पा० सू० । ५।३।१२६। ]

रम्यादिभ्यः कर्त्तरि । ५।३।१२६।

कारणम् । ५।३।१२७।

भुजिपत्यादिभ्यः कर्माऽपादाने  
। ५।३।१२८।

करणाऽऽधारे । ५।३।१२९।

पुष्पाम्नि घः । ५।३।१३०।

गोचरसंचरवह्व्रजव्यजस्वलाऽऽपण-  
निगमपकभगकपाऽऽकपनिकपम्  
। ५।३।१३१।

व्यञ्जनाद् घञ् । ५।३।१३२।

अथानृस्तृभ्याम् । ५।३।१३३।

भ्यायाऽवायाऽध्यायोद्याधसंहाराऽव-  
हाराऽऽधारदारजारम् । ५।३।१३४।

उदङ्गोऽतोषे । ५।३।१३५।

आनायो जालम् । ५।३।१३६।

एनो डडरेकेकवकघञ् । ५।३।१३७।

इकिस्तिष् स्वरूपार्थे । ५।३।१३८।

हुःस्वीपतः कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थात् खञ्  
। ५।३।१३९।

ळ्यर्थे कर्त्राप्याद् भूकृगः । ५।३।१४०।

शास्तुयुधिदशिघृयिसृयातोऽनः  
। ५।३।१४१।

चतुर्थः पादः ।

सत्सामीप्ये सहृद्वा । ५।४।१।

भूतघनाऽऽशंस्ये वा । ५।४।२।

क्षिमाऽऽशंसाऽर्थयोर्भविष्यन्तीसप्तम्यौ  
। ५।४।३।

सम्भावने सिद्धयत् । ५।४।४।

नाऽनशतनः प्रयन्वाऽऽसस्योः । ५।४।५।

[ अ० पा० सू० । ५।४।३३। ]

एत्यत्यवधौ देशस्याऽर्वाभागे । ५।४।६।

कालस्याऽनहोरात्राणाम् । ५।४।७।

परे वा । ५।४।८।

सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः  
। ५।४।९।

भूते । ५।४।१०।

योतात् प्राक् । ५।४।११।

क्षेपेऽपिजात्वोर्वर्त्तमाना । ५।४।१२।

कश्मि सप्तमी च वा । ५।४।१३।

किंवृत्ते सप्तमीभविष्यन्त्यौ । ५।४।१४।

अभ्रद्धाऽमर्षेऽन्यथापि । ५।४।१५।

किंकिलास्त्पर्ययोर्भविष्यन्ती । ५।४।१६।

जातुयद्यदायदौ सप्तमी । ५।४।१७।

क्षेपे च यद्य यत्रे । ५।४।१८।

चित्रे । ५।४।१९।

शेपे भविष्यन्त्ययदौ । ५।४।२०।

सप्तम्युताप्योषादे । ५।४।२१।

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्धानुक्तौ । ५।४।२२।

अपदि अद्धाधातौ नवा । ५।४।२३।

सतीच्छार्थात् । ५।४।२४।

वत्स्पर्ति हेतुकठे । ५।४।२५।

कामोक्तरवकश्चिति । ५।४।२६।

इच्छाऽर्थे सप्तमीपञ्चम्यौ । ५।४।२७।

विधिनिमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्टसम्प-  
न्नप्रार्थने । ५।४।२८।

प्रेषाऽनुज्ञावसरे कृत्यपञ्चम्यौ । ५।४।२९।

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके । ५।४।३०।

स्मे पञ्चमी । ५।४।३१।

अधीष्टौ । ५।४।३२।

कालवेलासमये तुम्बाऽवसरे । ५।४।३३।

य० पा० सू० १५।४।३४।]

सप्तमी यदि ।५।४।३४।  
 शक्ताहं कृत्याश्च ।५।४।३५।  
 णिन्वाऽऽवदयकाऽभर्मण्ये ।५।४।३६।  
 अहं मृच्छ ।५।४।३७।  
 आशिष्याशीः पञ्चम्यौ ।५।४।३८।  
 मादययतनी ।५।४।३९।  
 सस्मे हस्तनी च ।५।४।४०।  
 धातोः सम्पन्धे प्रत्ययाः ।५।४।४१।  
 मृशाऽऽभीक्ष्ण्ये हिंस्रौ यथायिधि  
 तध्वमौ च तद्युष्मदि ।५।४।४२।  
 प्रचये नवा सामान्यार्थस्य ।५।४।४३।  
 निषेधेऽलंखल्लोः क्त्वा ।५।४।४४।  
 परावरे ।५।४।४५।  
 निमीलयादिमेकस्तुल्यकर्तृके ।५।४।४६।  
 प्राक्काळे ।५।४।४७।  
 रुणम् चाऽऽभीक्ष्ण्ये ।५।४।४८।  
 पूर्वाऽग्रे प्रथमे ।५।४।४९।  
 अन्यथैवंकथमित्थमः कृगोऽन्य-  
 कात् ।५।४।५०।  
 यथातथादीर्घ्योत्तरे ।५।४।५१।  
 शापे व्याप्यात् ।५।४।५२।  
 स्वाह्वर्धादिदीर्घात् ।५।४।५३।  
 विद्वद्भ्यः कात्स्न्ये णम् ।५।४।५४।  
 यावतो विन्दजीवः ।५।४।५५।  
 चर्मोदरात् पूरेः ।५।४।५६।  
 घृष्टिमाने कल्लुक्वाऽस्य वा ।५।४।५७।  
 चेलार्थात् वनोपेः ।५।४।५८।  
 गात्रपुरुषात् स्नः ।५।४।५९।  
 शुष्कचूर्णरूक्षात् पिपस्तस्यैव ।५।४।६०।  
 कृन्महोऽकृत जीवात् ।५।४।६१।

[ य० पा० सू० १५।४।८८।

निमूलात् कवा ।५।४।६२।  
 हनश्च समूलात् ।५।४।६३।  
 करणेभ्यः ।५।४।६४।  
 स्वस्नेहनार्थात् पुषपिषः ।५।४।६५।  
 हस्तार्थाद्ब्रह्मर्तिवृत्तः ।५।४।६६।  
 बन्धेर्नाम्नि ।५।४।६७।  
 आधारात् ।५।४।६८।  
 कर्तुर्जीवपुरुषात्तत्त्वहः ।५।४।६९।  
 कर्षात् इ' श्रुव' ।५।४।७०।  
 न्याप्याबेवात् ।५।४।७१।  
 उपात् कितो लब्धे ।५।४।७२।  
 दंशेस्तृतीयया ।५।४।७३।  
 हिंसार्थादेकाऽप्यात् ।५।४।७४।  
 उपपीडकधर्कस्तस्तत्तम्या ।५।४।७५।  
 प्रमाणसमासक्योः ।५।४।७६।  
 पञ्चम्या त्वरायाम् ।५।४।७७।  
 द्वितीयया ।५।४।७८।  
 स्वाङ्गेनाऽधुबेण ।५।४।७९।  
 परिक्लेश्येन ।५।४।८०।  
 विशपतपदस्कन्दो बीप्साऽऽभी-  
 क्ष्ये ।५।४।८१।  
 कालेन तृप्यस्व क्रियाऽन्तरे ।५।४।८२।  
 माम्ना ग्रहाऽऽदिशः ।५।४।८३।  
 कृगोऽन्ययेनाऽनिष्टोक्तौ क्त्वा-  
 णमौ ।५।४।८४।  
 तिर्यचाऽपचर्गे ।५।४।८५।  
 स्वाद्गतश्च्यर्थनानाविनाचाऽर्थेन  
 भुवश्च ।५।४।८६।  
 लृष्णीमा ।५।४।८७।  
 आनुलोम्येऽन्वचा ।५।४।८८।

[ अ० पा० सू० १५।४।८९। ]

हृच्छार्थं कर्मणः सप्तमी ।५।४।८९।  
 शकधृपज्ञारभलभसहाऽर्हग्लाघटाऽ-  
 स्तिसमर्थार्थं च तुम् ।५।४।९०।

॥ पष्ठोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

तद्धितोऽणादि ।६।१।१।  
 पौत्रादि घृद्धम् ।६।१।२।  
 वंद्यत्वायोत्राप्रोर्जायति प्रपौत्राद्यञ्जी  
 युषा ।६।१।३।

सपिण्डे वयः स्थानाधिके जीवद्वा  
 ।६।१।४।

युवघृद्धं कुत्साऽर्वं वा ।६।१।५।

संज्ञायुर्वा ।६।१।६।

त्यदादिः ।६।१।७।

घृष्टिर्यस्य स्वरेष्वादिः ।६।१।८।

एदोदेश एवेयादौ ।६।१।९।

प्रान्देशो ।६।१।१०।

वाऽऽद्यात् ।६।१।११।

गोत्रोत्तरपदान्नोत्रादिवाऽजिहाकात्य-

हरितकात्यात् ।६।१।१२।

प्राग्यजितादण् ।६।१।१३।

धनादेः पत्युः ।६।१।१४।

अनिदम्पणपवादे च वित्यवित्यादि-

त्यपमपत्युत्तरपदाब्ध्यः ।६।१।१५।

बहिषट्ठीकण्व ।६।१।१६।

कल्पभेरेण्य् ।६।१।१७।

पृथिव्या आञ् ।६।१।१८।

उत्सादेरञ् ।६।१।१९।

यष्कयादसमासे ।६।१।२०।

[ अ० पा० सू० १६।१।४७। ]

देवाद्यञ् च ।६।१।२१।

आ स्थाम्नः ।६।१।२२।

लोम्नोऽपत्येषु ।६।१।२३।

द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुयद्वि ।६।१।२४।

प्राग्वतः स्त्रीपुंसाञ्जन स्मञ् ।६।१।२५।

त्वे वा ।६।१।२६।

गोः स्वरे यः ।६।१।२७।

रुसोऽपत्ये ।६।१।२८।

आद्यात् ।६।१।२९।

घृष्टाणूनि ।६।१।३०।

अत इञ् ।६।१।३१।

बाह्यादिभ्यो गोत्रे ।६।१।३२।

वर्मणोऽचकात् ।६।१।३३।

अजादिभ्यो घेनोः ।६।१।३४।

ब्राह्मणाद्वा ।६।१।३५।

भूपस्सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसाः।

स्तुक्च ।६।१।३६।

शालङ्क्यौदिपादिवाञ्चलि ।६।१।३७।

व्यासवरुदस्तुधातुनिपादयिभ्यश्चण्ड-

लादन्तस्य चार्क् ।६।१।३८।

पुनर्भूपुत्रबुहितननान्दुरनन्तरेऽञ्

।६।१।३९।

परस्त्रियाः परशुश्चाऽस्तावपयं ।६।१।४०।

षिदादेर्बुद्धे ।६।१।४१।

गर्गादीर्यञ् ।६।१।४२।

मधुवभ्रोर्याल्लणकीशिके ।६।१।४३।

कपिबोधादाङ्गिरसे ।६।१।४४।

वतण्डात् ।६।१।४५।

स्त्रियां लुप् ।६।१।४६।

कुञ्जादेर्जायन्याः ।६।१।४७।

अ० पा० सू० । ६।१।४८। ]

स्त्रियहुत्वायनम् । ६।१।४८।  
 अश्वदेः । ६।१।४९।  
 शपभरद्वाजादात्रेये । ६।१।५०।  
 भर्गात् त्रैगर्त्तं । ६।१।५१।  
 आत्रेयाद्भारद्वाजे । ६।१।५२।  
 नडादिभ्य आयनम् । ६।१।५३।  
 यजिन्ः । ६।१।५४।  
 हरितादेरन्तः । ६।१।५५।  
 मोक्षदृशालङ्कोर्लुक्च । ६।१।५६।  
 दर्भकृष्णाऽग्निशर्मरणशरद्वच्चुन-  
 कादाग्राघणग्राह्यगार्पण्यवा-  
 क्षिष्ठभार्गववात्स्ये । ६।१।५७।  
 जीवन्तपर्वताद्वा । ६।१।५८।  
 द्रोणाद्वा । ६।१।५९।  
 शिवादेरण् । ६।१।६०।  
 ऋषिषृत्पयन्धककुरुभ्यः । ६।१।६१।  
 कृन्त्यान्निषेष्वाः कनीनन्निषणं  
 च । ६।१।६२।  
 शुक्लाभ्यां भारद्वाजे । ६।१।६३।  
 विकर्णच्छगलाद्वात्स्याऽऽत्रेये । ६।१।६४।  
 णश्च विश्रवसो विशलुक्च वा । ६।१।६५।  
 संख्यासंभद्रान्मातुर्मातुर्घृ । ६।१।६६।  
 अदोर्नदीमानुपीनाम्नः । ६।१।६७।  
 पीलासाल्वामण्डकाद्वा । ६।१।६८।  
 दितिश्चैयण् वां । ६।१।६९।  
 रूपाप्त्यूढः । ६।१।७०।  
 द्विस्वरादनद्याः । ६।१।७१।  
 इतोऽनिप्रः । ६।१।७२।  
 शुभ्रादिभ्यः । ६।१।७३।  
 द्यामलक्षणाद्वाशिष्टे । ६।१।७४।  
 विकर्णकुपीतकात् कादप्ये । ६।१।७५।

[ अ० पा० सू० । ६।१।१०५।

शुभो शुब् च । ६।१।७६।  
 कत्याण्यादेरिन् चाऽन्तस्य । ६।१।७७।  
 कुलाद्या वा । ६।१।७८।  
 चटकाणैरः स्त्रियां तु लुप् । ६।१।७९।  
 शुद्राभ्य एरण् वा । ६।१।८०।  
 गोघाया दुष्टे णारश्च । ६।१।८१।  
 जण्डपण्यात् । ६।१।८२।  
 यत्तुप्पादभ्य एयञ् । ६।१।८३।  
 गृष्टपादेः । ६।१।८४।  
 वाङ्वेयो वृषे । ६।१।८५।  
 रेवत्यादेरिकण् । ६।१।८६।  
 वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च । ६।१।८७।  
 भ्रातुर्न्यः । ६।१।८८।  
 ईयः स्वसुश्च । ६।१।८९।  
 मातृपित्रादेर्जेयणीयणौ । ६।१।९०।  
 श्वशुराणः । ६।१।९१।  
 जाती राज्ञः । ६।१।९२।  
 क्षत्रादियः । ६।१।९३।  
 मनोर्याऽणौ पञ्चान्तः । ६।१।९४।  
 माणवः कुत्सायाम् । ६।१।९५।  
 कुलादीनः । ६।१।९६।  
 येयकनावसमासे वा । ६।१।९७।  
 दुत्कुलादेयण्या । ६।१।९८।  
 महाकुलाद्वाऽजीनजी । ६।१।९९।  
 कुर्वादेर्न्यः । ६।१।१००।  
 सग्राजः क्षत्रिये । ६।१।१०१।  
 सेनान्तकारुद्धमणादिश्च । ६।१।१०२।  
 सुयाम्नः सौधीरेण्यायनिङ् । ६।१।१०३।  
 पाण्टाद्वृत्तिमिमताण्णश्च । ६।१।१०४।  
 भागायित्तिताण्पिन्द्याऽऽकशापे-  
 यापिन्द्यायामिदण्या । ६।१।१०५।

स० पा० सू० । ६ । १ । १०६ । ]

सौयामागनियामुन्द्रायनिवाण्या-  
यणेरीयश्च वा । ६ । १ । १०६ ।

तिकादेरायनिञ् । ६ । १ । १०७ ।

दशुकोशलकर्मारञ्जागवृषायादिः  
। ६ । १ । १०८ ।

द्विस्वरादणः । ६ । १ । १०९ ।

अष्टह्वाद्दोर्नवा । ६ । १ । ११० ।

पुश्चान्तात् । ६ । १ । १११ ।

चर्मिचर्मिगारेटकार्कव्यकाफलङ्गावा-  
किमत्र कश्चान्तोऽन्यस्वरात्  
। ६ । १ । ११२ ।

अदोरायनिः प्रायः । ६ । १ । ११३ ।

राष्ट्रक्षत्रियात् सरूपाद्राजाऽपत्ये  
त्रिण् । ६ । १ । ११४ ।

गान्धारिसाल्वेषाम्पाम् । ६ । १ । ११५ ।

सुक्रमगधकलिङ्गतुरमसद्विस्वरादण्  
। ६ । १ । ११६ ।साल्वांशप्रत्यग्रधकलकूटाऽहमकादिञ्  
। ६ । १ । ११७ ।धुनादिकुर्वीत्कोशलाऽजावान्ज्यः  
। ६ । १ । ११८ ।

पाण्डोर्ध्वण् । ६ । १ । ११९ ।

शकादिभ्यो ब्रैर्लुप् । ६ । १ । १२० ।

कुन्त्ययन्तेः स्त्रियाम् । ६ । १ । १२१ ।

कुरोर्वा । ६ । १ । १२२ ।

प्रेरञ्जणोऽप्राच्यमर्गादिः । ६ । १ । १२३ ।

बहुष्वस्त्रियाम् । ६ । १ । १२४ ।

यस्कादेर्गोत्रे । ६ । १ । १२५ ।

यञ्जोऽद्यापर्णान्तगोपवनादेः  
। ६ । १ । १२६ ।कौण्डिन्याऽगस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती  
च । ६ । १ । १२७ ।

[ म० पा० सू० । ६ । २ । १० । ]

भृग्वद्विरस्कृतसवशिष्टगोतमाऽग्रेः  
। ६ । १ । १२८ ।

भागभरते बहुस्वरादिजः । ६ । १ । १२९ ।

वोपकादेः । ६ । १ । १३० ।

तिक्कितवादी द्वन्द्वे । ६ । १ । १३१ ।

द्व्यादेस्तथा । ६ । १ । १३२ ।

वाऽन्येन । ६ । १ । १३३ ।

द्वयेकेषु पष्ठ्यास्तत्पुरुषे यद्यादेर्वा  
। ६ । १ । १३४ ।

ने प्राग्जितीये स्वरे । ६ । १ । १३५ ।

गर्गभार्गयिका । ६ । १ । १३६ ।

यृनि लुप् । ६ । १ । १३७ ।

वायमणायमिजोः । ६ । १ । १३८ ।

श्रीजो वा । ६ । १ । १३९ ।

जिदार्पादमिजोः । ६ । १ । १४० ।

अत्राप्पणात् । ६ । १ । १४१ ।

पैलाऽऽवे । ६ । १ । १४२ ।

प्राच्येजोऽतोल्बल्यादेः । ६ । १ । १४३ ।

द्वितीयः पादः ।

रागादो रक्ते । ६ । २ । १ ।

लाक्षारोचनादिकण् । ६ । २ । २ ।

शकलकर्दमाद्वा । ६ । २ । ३ ।

नीलपीतादकम् । ६ । २ । ४ ।

उदितगुरोर्भाशुक्तेऽऽवे । ६ । २ । ५ ।

चन्द्रयुक्तात् काले लुप् त्वमयुक्ते  
। ६ । २ । ६ ।

द्वन्द्वादीयः । ६ । २ । ७ ।

अवणाऽव्ययान्मन्यः । ६ । २ । ८ ।

पष्ठ्याः समूहे । ६ । २ । ९ ।

मिक्षाऽऽवे । ६ । २ । १० ।

[ अ० पा० सू० । ६ । २ । ११ । ]

क्षुद्रकमालवात् सेनानाम्नि । ६।२।११।  
गोत्रोक्षवत्सोऽद्वृद्धाऽजोरभ्रमनुष्य-

राजराजन्यराजपुत्रादकञ् । ६।२।१२।

केदारारण्यश्च । ६।२।१३।

कवचिहस्त्यचित्ताबेकण् । ६।२।१४।

धेनोरनजः । ६।२।१५।

आश्रयमाणववाडवाचः । ६।२।१६।

गणिकाया ण्यः । ६।२।१७।

केशाद्वा । ६।२।१८।

वाऽश्वादीयः । ६।२।१९।

पश्वर्वा क्वण् । ६।२।२०।

ईनोऽहः क्रतौ । ६।२।२१।

घृष्टायाः । ६।२।२२।

चरणाद्धर्मवत् । ६।२।२३।

गोरथवातात् अत्कव्यलूलम् । ६।२।२४।

पाशाऽऽदेव स्यः । ६।२।२५।

श्वादिभ्योऽञ् । ६।२।२६।

खलाविभ्यो लिङ् । ६।२।२७।

ग्रामजनयन्धुगजसहायास्तल् । ६।२।२८।

पुरुषात् कृत्तहितवधविकारे चैयव् । ६।२।२९।

विकारे । ६।२।३०।

श्राण्यौपधिबृक्षेभ्योऽवयवे च । ६।२।३१।

तालाद्धनुषि । ६।२।३२।

अपुजतोः पोन्तश्च । ६।२।३३।

शम्भ्या लः । ६।२।३४।

पयोद्रोर्यः । ६।२।३५।

उष्ट्रादकञ् । ६।२।३६।

उमोर्णाद्वा । ६।२।३७।

एण्या एयञ् । ६।२।३८।

[ अ० पा० सू० । ६ । २ । ६६ । ]

कौशेयम् । ६।२।३९।

परशन्याद्यलुक् च । ६।२।४०।

कंसीयाऽभ्यः । ६।२।४१।

हेमार्थान्माने । ६।२।४२।

द्रोवर्यः । ६।२।४३।

मानात् क्रीतवत् । ६।२।४४।

हेमाऽऽदिभ्योऽञ् । ६।२।४५।

अभक्ष्याऽऽल्लादने वा मयङ् । ६।२।४६।

शरदर्भकूदीतृणसोमवल्बजात् । ६।२।४७।

६।२।४७।

एकस्वरात् । ६।२।४८।

दोरप्राणिनः । ६।२।४९।

गोः पुरीवे । ६।२।५०।

त्रीहेः पुरोडाशे । ६।२।५१।

तिलयवाचनाम्नि । ६।२।५२।

विष्टात् । ६।२।५३।

नाम्नि कः । ६।२।५४।

सोगोदोहावीनञ् हियङ्गुभ्यास्य । ६।२।५५।

६।२।५५।

अपो यञ्वा । ६।२।५६।

लुन्यहुलं पुष्पमूले । ६।२।५७।

फले । ६।२।५८।

प्लक्षाऽऽदेरण् । ६।२।५९।

जम्बा वा । ६।२।६०।

न द्विरनुवयगोमयफलात् । ६।२।६१।

पितृमातुर्न्यङ्कुलं घ्रातरि । ६।२।६२।

पिन्नोर्दामहङ् । ६।२।६३।

अवेर्बुग्घे सोढदूसमरीसम् । ६।२।६४।

राष्ट्रेऽनङ्गाऽऽदिभ्यः । ६।२।६५।

राजन्याऽऽदिभ्योऽकञ् । ६।२।६६।

अ० पा० सू० १६।२।६७। ]

वसातेर्वा ॥६।२।६७॥

भौरिक्यैषु कार्यादेर्विधमक्तम् ॥६।२।६८॥

निवासाऽदूरभवे इति देशे नाम्नि ॥६।२।६९॥

तदत्राऽस्ति ॥६।२।७०॥

तेन निर्घृत्ते च ॥६।२।७१॥

मर्या मनुः ॥६।२।७२॥

मध्वादेः ॥६।२।७३॥

मङ्कुमुद्वेतसमहिपाङ्गित् ॥६।२।७४॥

नङ्गादाद्वलः ॥६।२।७५॥

शिखायाः ॥६।२।७६॥

शिरीषादिककणौ ॥६।२।७७॥

शर्कराया इकणीयाऽणू च ॥६।२।७८॥

रोऽहमादेः ॥६।२।७९॥

मेक्षादेरिन् ॥६।२।८०॥

लृणादेः सल ॥६।२।८१॥

काशादेरिलः ॥६।२।८२॥

अरीहणादेरकणू ॥६।२।८३॥

सुपन्ध्यादेर्ज्यः ॥६।२।८४॥

सुतङ्गमादेरिन् ॥६।२।८५॥

यलादेर्यः ॥६।२।८६॥

अह्रादिभ्योऽहू ॥६।२।८७॥

सख्यादेरेयणू ॥६।२।८८॥

पन्ध्यादेरायनणू ॥६।२।८९॥

कर्णादेरायनिन् ॥६।२।९०॥

उत्करादेरीयः ॥६।२।९१॥

नडादेः कीयः ॥६।२।९२॥

कृशाश्वादेरीयणू ॥६।२।९३॥

श्रद्धादेः कः ॥६।२।९४॥

वराहादेः कणू ॥६।२।९५॥

कुमुदादेरिकः ॥६।२।९६॥

अश्वत्थादेरिकणू ॥६।२।९७॥

सास्य पौर्णमासी ॥६।२।९८॥

आग्रहायण्यश्वत्थादिकणू ॥६।२।९९॥

वैश्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा ॥६।२।१००॥

देवता ॥६।२।१०१॥

वैशाखशीमुग्रादेरीयः ॥६।२।१०२॥

शुक्रादियः ॥६।२।१०३॥

शतक्रास्तौ ॥६।२।१०४॥

अपोनपादपान्नपातस्तृचातः ॥६।२।१०५॥

महेन्द्राद्वा ॥६।२।१०६॥

कसोमाद्वयणू ॥६।२।१०७॥

यायापृथिवीशुनासीराऽग्नी-

पोममकृत्यद्वास्तोष्पति-

गृहमेधादीपयौ ॥६।२।१०८॥

वाय्वृत्तुपितृष्टुपसो यः ॥६।२।१०९॥

महाराजमोष्ठपदादिकणू ॥६।२।११०॥

कालाद्भवयत् ॥६।२।१११॥

आवेष्टन्दसः प्रगाथे ॥६।२।११२॥

योद्धृप्रयोजनाद्युद्धे ॥६।२।११३॥

भावघञोऽस्यां णः ॥६।२।११४॥

ह्यैनम्पातातैलम्पाता ॥६।२।११५॥

ग्रहरणात् क्रीडायां णः ॥६।२।११६॥

तद्वेत्त्यपीते ॥६।२।११७॥

न्यायादेरिकणू ॥६।२।११८॥

पदकल्पलक्षणान्तकत्वाख्याना-

ख्यायिकात् ॥६।२।११९॥



अ० पा० सू० १६।२।१२०।]

[ अ० पा० सू० १६।३।२७।

अकल्पात् सूत्रात् ।६।२।१२०।

तृतीयः पादः ।

अधर्मक्षत्रत्रिसंस्पर्गाद्वाह्वियायाः

शेषे ।६।३।१।

।६।२।१२१।

नद्यादेरेयण् ।६।३।२।

याज्ञिकौक्तिथकलौकायितिकम्

राष्ट्रादियः ।६।३।३।

।६।२।१२२।

दूरादेत्यः ।६।३।४।

अनुब्राह्मणाविन् ।६।२।१२३।

उत्तरावाहल् ।६।३।५।

शतपथेः पथ इकङ् ।६।२।१२४।

पाराचारादीनः ।६।३।६।

पवोत्तरपदेभ्य इकः ।६।२।१२५।

ज्यस्तज्यत्यस्तात् ।६।३।७।

पदक्रमशिक्षामीमांसांस्तान्नोष्कः

सुप्रागपागुदकप्रतीचो यः ।६।३।८।

।६।२।१२६।

ग्रामादीनिञ्च ।६।३।९।

ससर्वपूर्वाल्लुप् ।६।२।१२७।

कन्यादेशैश्चकञ् ।६।३।१०।

संख्याकात् सूत्रे ।६।२।१२८।

कुण्ड्यादिभ्यो यल्लुक्च ।६।३।११।

प्रोक्तात् ।६।२।१२९।

कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्त्यलङ्कारे ।६।३।१२।

वेदेन्ब्राह्मणमग्नैश्च ।६।२।१३०।

दक्षिणापञ्चात् पुरस्त्यण् ।६।३।१३।

तेनच्छेदे रथे ।६।२।१३१।

बल्लुर्दिपदिकापिष्टपाष्टापनण् ।

पाण्डुकम्पलादिन् ।६।२।१३२।

।६।३।१४।

हृष्टे साम्नि नाम्नि ।६।२।१३३।

रङ्गो प्राणिनि वा ।६।३।१५।

गोब्राह्मणवत् ।६।२।१३४।

मवेहामात्रतसस्त्यण् ।६।३।१६।

ग्रामदेवायः ।६।२।१३५।

नेर्धुवे ।६।३।१७।

डिह्वाऽण् ।६।२।१३६।

निसो गते ।६।३।१८।

वा जाते द्विः ।६।२।१३७।

तेपमोक्षभ्वसो वा ।६।३।१९।

तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः ।६।२।१३८।

कन्धाया इकण् ।६।३।२०।

स्थण्डिलाच्छेते तृती ।६।२।१३९।

वर्णावकञ् ।६।३।२१।

संस्कृते भक्ष्ये ।६।२।१४०।

रूपोत्तरपदारण्याणः ।६।३।२२।

शूलोष्णायाः ।६।२।१४१।

दिक्पूर्वादनान्नः ।६।३।२३।

क्षीरादेयण् ।६।२।१४२।

मद्रापञ्च ।६।३।२४।

दम इफण् ।६।२।१४३।

उदगुग्रामाणकुलोन्नः ।६।३।२५।

योदन्वितः ।६।२।१४४।

भोष्ठीतैफीनैकेतीगोमतीग्रस्मेनवाह्

पपचित् ।६।२।१४५।

करोमकपटगरात् ।६।३।२६।

शकलादेर्यत्रः ।६।३।२७।

[ म० पा० सू० । ६।३।२८ । ]

[ म० पा० सू० । ६।३।८२ । ]

घृद्धेऽजः । ६।३।२८।

न द्विस्वरात् प्राग्भरतात् । ६।३।२९।

भवतोऽरिक्णीयसौ । ६।३।३०।

परजनराज्ञोऽकीयः । ६।३।३१।

दोरीयः । ६।३।३२।

वृष्णादिभ्यः कालात् । ६।३।३३।

व्यादिभ्यो णिकेकणौ । ६।३।३४।

काह्यादेः । ६।३।३५।

वाहीकेषु ग्रामात् । ६।३।३६।

योशीनरेषु । ६।३।३७।

घृजिमद्रादेशात् कः । ६।३।३८।

उवर्णादिकण् । ६।३।३९।

वोरेय प्राचाः । ६।३।४०।

इतोऽकञ् । ६।३।४१।

रोपान्त्यात् । ६।३।४२।

प्रत्यपुरवहान्तयोपान्त्यधन्यार्थात् ।

। ६।३।४३।

राष्ट्रेभ्यः । ६।३।४४।

बहुविषयेभ्यः । ६।३।४५।

धूमादेः । ६।३।४६।

सौवीरेषु कालात् । ६।३।४७।

समुद्रान्तनाथोः । ६।३।४८।

नगरात् कृतसादाह्ये । ६।३।४९।

करुणामिवल्लवर्त्तोत्तरपदात् । ६।३।५०।

अरण्यात् पथि न्यायाध्यायेऽनरवि-

हारे । ६।३।५१।

गोमये वा । ६।३।५२।

कुंरुगन्धराद्वा । ६।३।५३।

साल्वाद्गोयवाग्वपत्तौ । ६।३।५४।

फल्गादेर्दन्तस्थे । ६।३।५५।

कोपान्त्याद्याण् । ६।३।५६।

गर्त्तोत्तरपदादीयः । ६।३।५७।

कटपूर्वात् प्राचः । ६।३।५८।

कम्बोपान्त्यकन्थापलदनगरग्राम-

हर्दोत्तरपदाद्वोः । ६।३।५९।

पर्वतात् । ६।३।६०।

अनरे वा । ६।३।६१।

पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् । ६।३।६२।

गहादिभ्यः । ६।३।६३।

पृथिवीमध्यान्मध्यमश्वास्य । ६।३।६४।

निवासाचरणेऽण् । ६।३।६५।

वेणुकादिभ्य ईण् । ६।३।६६।

वा युष्मदस्मदोऽग्नीनवौ युष्मा-

कास्माकं चास्यैकत्वे तु तव-

कममकम् । ६।३।६७।

द्वीपावनुसमुद्रं ण्यः । ६।३।६८।

अर्द्धाणः । ६।३।६९।

सपूर्वादिकण् । ६।३।७०।

दिक्पूर्वात्तौ । ६।३।७१।

ग्रामराष्ट्राशादणिकणौ । ६।३।७२।

पराश्वराश्वमोत्तमोदेर्यः । ६।३।७३।

अमोन्ताश्वोऽधसः । ६।३।७४।

पश्वादायन्ताग्रादिभ्यः । ६।३।७५।

मध्यान्मः । ६।३।७६।

मध्ये उत्कर्षापकर्षयोरः । ६।३।७७।

अध्यात्मादिभ्य ह्कण् । ६।३।७८।

समानपूर्वलोकोत्तरपदात् । ६।३।७९।

वर्षाकालेभ्यः । ६।३।८०।

शरदा आदे कर्मणि । ६।३।८१।

नवा रोगात्तये । ६।३।८२।

अ० पा० सू० १६।३।८३।११  
 निशामदोषात् । ६।३।८३।  
 श्वसस्तादिः । ६।३।८४।  
 चिरपक्तपरास्तनः । ६।३।८५।  
 पुरो नः । ६।३।८६।  
 पूर्वाह्वापराह्वात्तनद् । ६।३।८७।  
 सायश्चिरंमाहेमगेऽव्ययात् । ६।३।८८।  
 भर्तुसन्ध्यादेरण् । ६।३।८९।  
 संवत्सरात् फलपर्वणोः । ६।३।९०।  
 हेमन्ताद्वा तल्लुक्च । ६।३।९१।  
 प्रावृष एष्यः । ६।३।९२।  
 स्थामाजिनान्ताल्लुक् । ६।३।९३।  
 तत्र कृतलब्धक्रीतसम्भूते । ६।३।९४।  
 कुशले । ६।३।९५।  
 पथोऽका । ६।३।९६।  
 कोऽश्मादेः । ६।३।९७।  
 जाते । ६।३।९८।  
 प्रावृष इफः । ६।३।९९।  
 नास्मि शरवोऽकस्म । ६।३।१००।  
 सिन्ध्वपकरात् काऽणौ । ६।३।१०१।  
 पूर्वाह्वाऽपराह्णाद्राभृलप्रदोषाव-  
 स्करादका । ६।३।१०२।  
 पथः पन्थ च । ६।३।१०३।  
 अथ धामायास्यायाः । ६।३।१०४।  
 अविष्ठापाठादीपण् च । ६।३।१०५।  
 फलगुन्याष्ट । ६।३।१०६।  
 पटुलाऽनुरायापुष्यार्धपुनर्षसुहस्त-  
 विषाग्रात्यातेर्लुप् । ६।३।१०७।  
 निग्रारेयमीरोहिण्याः निग्रा-  
 म् । ६।३।१०८।  
 पटुलमन्थेभ्यः । ६।३।१०९।

[ अ० पा० सू० १६।३।१३६।  
 स्थानान्तगोशालखरशा-  
 लात् । ६।३।११०।  
 चत्सशालाद्वा । ६।३।१११।  
 सोदर्यसमानोदर्यौ । ६।३।११२।  
 कालादेये ऋणे । ६।३।११३।  
 कलाप्यश्वत्थयवबुसोमा-  
 न्यासैपमसोऽकः । ६।३।११४।  
 ग्रीष्माचरसमादकञ् । ६।३।११५।  
 संवत्सराग्रहायण्या इकण् च । ६।३।११६।  
 साधुपुष्पतपच्यमाने । ६।३।११७।  
 उप्ते । ६।३।११८।  
 आश्वयुज्या अकञ् । ६।३।११९।  
 ग्रीष्मवसन्ताद्वा । ६।३।१२०।  
 व्याहरति मृगे । ६।३।१२१।  
 जपिनि च । ६।३।१२२।  
 भवे । ६।३।१२३।  
 दिगादिदेहांशाप्यः । ६।३।१२४।  
 नाम्न्युदकात् । ६।३।१२५।  
 मध्यादिनण्णोयामोऽन्ताश्च । ६।३।१२६।  
 जिह्मामूलाहुलेधेयः । ६।३।१२७।  
 यर्गान्तात् । ६।३।१२८।  
 ईनयौ वाऽशान्दे । ६।३।१२९।  
 हतिकुक्षिकलशिबस्तपहेरे-  
 यण । ६।३।१३०।  
 आस्तेपम् । ६।३।१३१।  
 ग्रीयातोऽण् च । ६।३।१३२।  
 यतुर्मांमाग्रास्मि । ६।३।१३३।  
 यज्ञे व्यः । ६।३।१३४।  
 गम्भीरपञ्चजनबहिर्दपात् । ६।३।१३५।  
 परिधुगादेरव्ययीभापात् । ६।३।१३६।

मं पा० सू० । ६।३।१३७।

अन्तःपूर्वादिकण् । ६।३।१३७।

पर्यनोग्रामात् । ६।३।१३८।

उपाज्जानुनीचिकर्णात् प्रायेण । ६।३।१३९।

रुद्धावन्तःपुरादिकः । ६।३।१४०।

कर्णललाटात् कल् । ६।३।१४१।

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् । ६।३।१४२।

प्रायो बहुस्वरदिकण् । ६।३।१४३।

प्राग्वृत्तिस्वरयानेभ्यः । ६।३।१४४।

कंपेरध्याये । ६।३।१४५।

पुरोडाशपौरोडाशादिकेतौ । ६।३।१४६।

छन्दसो यः । ६।३।१४७।

शिक्षादेष्वाण् । ६।३।१४८।

तत आगते । ६।३।१४९।

विद्यापोनिसम्बन्धादकल् । ६।३।१५०।

पितुर्यो या । ६।३।१५१।

प्रात इकण् । ६।३।१५२।

लापस्थानात् । ६।३।१५३।

शुण्डिकादेरण् । ६।३।१५४।

गोत्रादङ्गवत् । ६।३।१५५।

वृहेतुभ्यो रूप्यमयटौ या । ६।३।१५६।

प्रभवति । ६।३।१५७।

वैदुर्यः । ६।३।१५८।

स्यदादेर्मण्ड् । ६।३।१५९।

तस्येदम् । ६।३।१६०।

हृत्सीरादिकण् । ६।३।१६१।

समिध आधाने टेन्यण् । ६।३।१६२।

विवाहे द्वन्द्वादकल् । ६।३।१६३।

अदेवासुरादिभ्यो वैरे । ६।३।१६४।

नटान्दत्ते ज्यः । ६।३।१६५।

[ मं पा० सू० । ६।३।१९२।

छन्दोगौपित्थकयाजिकयहृचाच

धर्माभ्याससंज्ञे । ६।३।१६६।

आथर्वणिकादणिकलुक्च । ६।३।१६७।

परणादकल् । ६।३।१६८।

गोत्राददण्डमाणयशिष्ये । ६।३।१६९।

रैयतिकदेरीयः । ६।३।१७०।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । ६।३।१७१।

सहचोपाङ्गलक्षणेऽन्यत्रिजः । ६।३।१७२।

शाकलादकल् । ६।३।१७३।

श्वेष्मीघोरण्धश्च । ६।३।१७४।

रधात् सादेक्ष योदूङ्गे । ६।३।१७५।

यः । ६।३।१७६।

पञ्चपूर्वादल् । ६।३।१७७।

वाहनात् । ६।३।१७८।

वाह्यपथ्युपकरणे । ६।३।१७९।

बहेस्तुरिधादिः । ६।३।१८०।

तेन श्रेते । ६।३।१८१।

भौवादिभ्यः । ६।३।१८२।

कठादिभ्यो वेदे लुप् । ६।३।१८३।

तिसिरिवस्तन्तुल्लण्डिकोष्वादी-

चण् । ६।३।१८४।

छगलिनो जेयिन् । ६।३।१८५।

शौनकादिभ्यो णिन् । ६।३।१८६।

पुराणे कल्पे । ६।३।१८७।

काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च । ६।३।१८८।

शिलालिपारक्षर्याम्रदभि-

क्षुसूत्रे । ६।३।१८९।

कृशाश्वकर्मन्दादिन् । ६।३।१९०।

उपज्ञाते । ६।३।१९१।

कृते । ६।३।१९२।

नाम्नि मक्षिकादिभ्यः । ६।३।१९३।

कुलालादेरकच् । ६।३।१९४।

सर्वचर्मण ईनेनौ । ६।३।१९५।

उरसो घाणौ । ६।३।१९६।

छन्दस्यः । ६।३।१९७।

अमोऽधिकृत्यग्रन्थे । ६।३।१९८।

ज्योतिषम् । ६।३।१९९।

शिशुकन्दादिभ्य ईयः । ६।३।२००।

द्वन्द्वात् प्रायः । ६।३।२०१।

अभि निष्क्रामति द्वारे । ६।३।२०२।

गच्छति पथिवृते । ६।३।२०३।

भजति । ६।३।२०४।

महाराजादिकञ् । ६।३।२०५।

अभिस्तावदेशकालात् । ६।३।२०६।

वासुदेवाज्जुनादकः । ६।३।२०७।

गोघ्नक्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः । ६।३।२०८।

सरूपावृद्धेः सर्वं राष्ट्रवत् । ६।३।२०९।

दस्तुत्यदिशि । ६।३।२१०।

तसिः । ६।३।२११।

यश्चोरसः । ६।३।२१२।

सेमिवासादस्य । ६।३।२१३।

आभिजनात् । ६।३।२१४।

शण्डिकादेर्ण्यः । ६।३।२१५।

सिन्ध्यादेरञ् । ६।३।२१६।

सलातुरादीपञ् । ६।३।२१७।

सूक्ष्मर्मत्या एपञ् । ६।३।२१८।

गिरेरीयोऽस्त्राजीवे । ६।३।२१९।

तेन जितजयदीव्यत्वनत्सु । ६।४।२।

संस्कृते । ६।४।३।

कुलत्थकोपान्त्पादण् । ६।४।४।

संमृष्टे । ६।४।५।

लघणादः । ६।४।६।

चूर्णमुद्गाभ्यामिन्नौ । ६।४।७।

व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते । ६।४।८।

त्तरति । ६।४।९।

नौद्विस्वरादिकः । ६।४।१०।

चरति । ६।४।११।

पर्पादेरिकद् । ६।४।१२।

पदिकः । ६।४।१३।

श्वगणाद्वा । ६।४।१४।

वेतनादेर्जीवति । ६।४।१५।

व्यस्ताश्च क्रयविक्रयादिकः । ६।४।१६।

वस्नात् । ६।४।१७।

आयुषादीपञ्च । ६।४।१८।

मातादीनञ् । ६।४।१९।

निर्वृत्तेऽक्षयूतादेः । ६।४।२०।

भावादियः । ६।४।२१।

पाचितापमित्यात् फण् । ६।४।२२।

हरत्युत्सङ्गादेः । ६।४।२३।

भस्त्रादेरिकद् । ६।४।२४।

विषधवीवघाद्वा । ६।४।२५।

कुटिलिकाया अण् । ६।४।२६।

ओजःसहोम्भसो वर्त्तते । ६।४।२७।

तं प्रत्यनोलोमेपकुलात् । ६।४।२८।

परेर्मुग्धपार्श्वात् । ६।४।२९।

रक्षदुष्कृतोः । ६।४।३०।

पक्षिमत्स्यमृगार्थाद् घ्नति । ६।४।३१।

अ० पा० सू० १६।४।३२। ]

परिपन्थात्तिष्ठति च । ६।४।३२।

परिपथात् । ६।४।३३।

अवृद्धेर्गृह्णति गच्छे । ६।४।३४।

कुसीदादिकद् । ६।४।३५।

दशैकादशादिकश्च । ६।४।३६।

अर्थपदपदोत्तरसलामप्र-

तिकण्ठात् । ६।४।३७।

परवारादिभ्यो गच्छति । ६।४।३८।

मतिपधादिकश्च । ६।४।३९।

माथोत्तरपदपदव्याकन्दा-

द्धावति । ६।४।४०।

पश्चात्त्यनुपदात् । ६।४।४१।

सुस्मातादिभ्यः वृच्छति । ६।४।४२।

प्रभूतादिभ्यो वृवति । ६।४।४३।

माशब्द इत्यादिभ्यः । ६।४।४४।

शाब्दिकदार्ढरिकलालाटिक-

कौक्कुटिकम् । ६।४।४५।

समूहापात् समवेते । ६।४।४६।

पर्वदो पयः । ६।४।४७।

सेनाया वा । ६।४।४८।

धर्माधर्माश्नरति । ६।४।४९।

पष्ठया धर्म्ये । ६।४।५०।

कलरावेरन् । ६।४।५१।

विमाजयितृविशसितुर्णाह्लुक्

च । ६।४।५२।

अचक्रये । ६।४।५३।

तदस्य पण्यम् । ६।४।५४।

किशरादेरिकद् । ६।४।५५।

शालालुनो वा । ६।४।५६।

शिल्पम् । ६।४।५७।

[ अ० पा० सू० १६।४।८५।

मङ्गुक्षक्षरार्द्धाङ्गु । ६।४।५८।

शीलम् । ६।४।५९।

अङ्गुस्थाच्छत्रादेरन् । ६।४।६०।

तूष्णीकः । ६।४।६१।

ग्रहरणम् । ६।४।६२।

परश्वषाद्वाङ्गु । ६।४।६३।

शक्तिपष्टेष्टीकण् । ६।४।६४।

वेष्टयादिभ्यः । ६।४।६५।

नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् । ६।४।६६।

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे । ६।४।६७।

यहुस्वरपूर्वादिकः । ६।४।६८।

मध्यं हितमस्मै । ६।४।६९।

मियुक्तं वीपते । ६।४।७०।

आणामांसौवनादिको वा । ६।४।७१।

भक्तौवनाद्वा णिकद् । ६।४।७२।

मध्यज्ञादयोऽस्मिन् वर्त्तन्ते । ६।४।७३।

तत्र नियुक्ते । ६।४।७४।

अगारान्तादिकः । ६।४।७५।

अदेशकालावध्यायिनि । ६।४।७६।

निकटादिषु वसति । ६।४।७७।

सतीर्ष्यः । ६।४।७८।

प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो

व्यवहरति । ६।४।७९।

सङ्ख्यादेश्वार्हदलुचः । ६।४।८०।

गोदानादीनां त्रप्यचर्चये । ६।४।८१।

चन्द्रायणं च चरति । ६।४।८२।

देवव्रतादीन् हिन् । ६।४।८३।

डकश्चाष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम्

। ६।४।८४।

चातुर्मास्यन्तौ यल्लुक् च । ६।४।८५।

अ० पा० सू० । ६।४।८६। ]

कोशयोजनपूर्वाच्छतायोजनाद्या-  
ऽभिगमाहं । ६।४।८६।

तद्यात्येभ्यः । ६।४।८७।

पथ इकट् । ६।४।८८।

नित्यं णः पन्थश्च । ६।४।८९।

शङ्कूत्तरकान्ताराजवारिस्थलजङ्ग-  
लादेस्तेनाहृते च । ६।४।९०।

स्थलादेर्मधुकमरिचेण् । ६।४।९१।

तुरायणपारायणं यजमानाऽधीयाने  
। ६।४।९२।

संशयं प्राप्ते ज्ञेये । ६।४।९३।

तस्मै योगादेः शक्ते । ६।४।९४।

योगकर्मभ्यां योक्तौ । ६।४।९५।

यज्ञानां दक्षिणायाम् । ६।४।९६।

तेषु देये । ६।४।९७।

काले कार्ये च भववत् । ६।४।९८।

व्युष्टाविष्णु । ६।४।९९।

यथाकथाचापणः । ६।४।१००।

तेन हस्तायः । ६।४।१०१।

शोभमाने । ६।४।१०२।

कर्मवेपायः । ६।४।१०३।

कालात् परिजय्यलभ्यकार्यसुफरे  
। ६।४।१०४।

निर्वृत्ते । ६।४।१०५।

तं भायिभूते । ६।४।१०६।

तस्मै भृताऽधीष्टे च । ६।४।१०७।

पण्मासादयसि ण्येकौ । ६।४।१०८।

समाया ईनः । ६।४।१०९।

राज्यहःसंयत्सराच द्विगोर्वा  
। ६।४।११०।

[ अ० पा० सू० । ६।४।१११।

वर्षादश्च वा । ६।४।१११।

प्राणिनि भूते । ३।४।११२।

मासाद्वयसि या । ६।४।११३।

ईनश्च । ६।४।११४।

षण्मासादयणिकण् । ६।४।११५।

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्रूतो । ६।४।११६।

प्रयोजनम् । ६।४।११७।

एकामाराधौरे । ६।४।११८।

चूडादिभ्योऽण् । ६।४।११९।

विशाखाषाढान्मन्थदण्डे । ६।४।१२०।

उत्थापनादेरीयः । ६।४।१२१।

विशिरुहपविपूरिसमापेरनात्

सपूर्वपदात् । ६।४।१२२।

स्वर्गस्थस्तिवाचमादिभ्यो यल्लपौ  
। ६।४।१२३।

समयात् प्राप्ताः । ६।४।१२४।

ऋत्वादिभ्योऽण् । ६।४।१२५।

कालायः । ६।४।१२६।

दीर्घः । ६।४।१२७।

आकालिकमिकश्चायन्ते । ६।४।१२८।

त्रिंशद्भिंशतेर्दकोऽस्तंज्ञायामार्हदधे  
। ६।४।१२९।

सङ्ख्याडतेश्चाऽशसिष्टः कः । ६।४।१३०।

शतात् केच लादतस्मिन्येकौ । ६।४।१३१।

चातोरिका । ६।४।१३२।

कार्पापणादिकट् प्रतिश्रास्य वा  
। ६।४।१३३।

अर्द्धात् पलकंसकर्पात् । ६।४।१३४।

कंसार्द्धात् । ६।४।१३५।

सहस्रशतमानावण् । ६।४।१३६।

अ० पा० सू० । ६।४।१३७ । ]

सूष्पाद्वाञ्च् । ६।४।१३७।  
 वसनात् । ६।४।१३८।  
 विंशतिकात् । ६।४।१३९।  
 द्विगोरीनः । ६।४।१४०।  
 अनाम्यञ्चिः प्लुप् । ६।४।१४१।  
 नवाणः । ६।४।१४२।  
 सुवर्णकार्पापणात् । ६।४।१४३।  
 द्वित्रिपहोर्निष्कयिस्तात् । ६।४।१४४।  
 शताद्यः । ६।४।१४५।  
 शाणात् । ६।४।१४६।  
 द्विभ्यादेर्याञ्च् वा । ६।४।१४७।  
 पणपावमापाद्यः । ६।४।१४८।  
 खारीकाकणीम्यः कश्च । ६।४।१४९।  
 मूल्यैः क्रीते । ६।४।१५०।  
 तस्य बापे । ६।४।१५१।  
 वातपित्तश्लेष्मसन्निपातान्छमनकोपने  
 । ६।४।१५२।  
 हेतौ संयोगोत्पाते । ६।४।१५३।  
 पुत्राद्येयौ । ६।४।१५४।  
 द्विस्वरत्रयवर्षसायोऽसङ्ख्यापरिमा-  
 नाश्वादेः । ६।४।१५५।  
 पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ्  
 । ६।४।१५६।  
 लोकसर्वलोकात् ज्ञाते । ६।४।१५७।  
 तदत्रास्मे वा धृष्ट्यायलाभोपदा-  
 शुल्कं देयम् । ६।४।१५८।  
 पूराणार्द्धादिकः । ६।४।१५९।  
 भागाद्येकौ । ६।४।१६०।  
 तं पचतिद्रोणाद्वाञ्च् । ६।४।१६१।

[ अ० पा० सू० । ७।१।१ । ]

सम्भवदवहरतोश्च । ६।४।१६२।  
 पात्राचिताढकादीनो वा । ६।४।१६३।  
 द्विगोरीनेकटौ वा । ६।४।१६४।  
 कुलिजाद्वा लुप् च । ६।४।१६५।  
 वंशादेर्भाराद्वस्त्रहदावहत्सु । ६।४।१६६।  
 ब्रज्यवस्त्रात् केकम् । ६।४।१६७।  
 सोऽस्य भृतियस्नांशम् । ६।४।१६८।  
 मानम् । ६।४।१६९।  
 जीवितस्य सन् । ६।४।१७०।  
 सङ्ख्यायाः संघसूत्रपाठे । ६।४।१७१।  
 नाम्नि । ६।४।१७२।  
 विंशत्यादयः । ६।४।१७३।  
 त्रैशचात्वारिंशम् । ६।४।१७४।  
 पञ्चदशद्वर्गे वा । ६।४।१७५।  
 स्तोमे षट् । ६।४।१७६।  
 तमर्हति । ६।४।१७७।  
 दण्डादेर्यः । ६।४।१७८।  
 यज्ञादियः । ६।४।१७९।  
 पात्रास्तौ । ६।४।१८०।  
 दक्षिणाकडङ्गरस्यालीपिलादीययौ  
 । ६।४।१८१।  
 छेदादेर्नित्यम् । ६।४।१८२।  
 विरागाद्विरक्तश्च । ६।४।१८३।  
 शीर्षच्छेदाद्यो वा । ६।४।१८४।  
 शालीनकौपीनात्विजीनम् । ६।४।१८५।

सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

यः । ७।१।१।



[ अ० पा० सू० १७।१।२१ ]

वहति रथयुगप्रासङ्गात् । ७।१।२१।

धुरो यैयण् । ७।१।२१।

वामाद्यादेरीनः । ७।१।२१।

अश्रैकादेः । ७।१।२१।

हलसीरादिकण् । ७।१।२१।

शकटादण् । ७।१।२१।

विध्यल्यञ्जन्येन । ७।१।२१।

घनगणाल्लङ्घरि । ७।१।२१।

गोञ्जात् । ७।१।२१।

हृथपथतुल्यसुल्यवध्यपथ्यवयस्य-

धेनुप्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यम्

। ७।१।२१।

नौविपेण तार्यवधे । ७।१।२१।

न्यायार्धादनपेते । ७।१।२१।

मतमदस्य करणे । ७।१।२१।

तत्र साधौ । ७।१।२१।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरेयण् । ७।१।२१।

भक्ताणः । ७।१।२१।

पर्यदो ण्यणौ । ७।१।२१।

सर्वजनाण्येनञौ । ७।१।२१।

प्रतिजनादेरीनञ् । ७।१।२१।

कथादेरिकण् । ७।१।२१।

देवतान्तात्तदर्थे । ७।१।२१।

पायाव्ये । ७।१।२१।

प्योऽतिथेः । ७।१।२१।

सादेधातदः । ७।१।२१।

हलस्य कर्त्तुं । ७।१।२१।

सीतया संगते । ७।१।२१।

ईपः । ७।१।२१।

हपिरसभेदाप्रादेव्यो वा । ७।१।२१।

[ अ० पा० सू० १७।१।२१ ]

उवर्णयुगादेर्यः । ७।१।२१।

नामेर्नञ् चाऽदेर्नाशात् । ७।१।२१।

न चोघसः । ७।१।२१।

ह्रुनो वक्षोदूत् । ७।१।२१।

कम्बलाशाम्नि । ७।१।२१।

तस्मै हिते । ७।१।२१।

न राजाचार्यब्राह्मणवृज्जः । ७।१।२१।

प्राण्यद्वरथखलतिलयववृष-

प्रक्रममायायः । ७।१।२१।

अन्यजात् ध्यप् । ७।१।२१।

चरकमाणवादीनञ् । ७।१।२१।

भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः । ७।१।२१।

पञ्चसर्वविश्वाज्जनात् कर्मधारये । ७।१।२१।

महत्सर्वादिकण् । ७।१।२१।

सर्वाणो वा । ७।१।२१।

परिणामिनि तदर्थे । ७।१।२१।

धर्मण्यम् । ७।१।२१।

अपभोषानद्वाङ्मयः । ७।१।२१।

छदिर्षलेरेयण् । ७।१।२१।

परित्वाऽस्य स्पात् । ७।१।२१।

अथ च । ७।१।२१।

तद् । ७।१।२१।

तस्याहं क्रियायां यत् । ७।१।२१।

स्यादेरिये । ७।१।२१।

तत्र । ७।१।२१।

तस्य । ७।१।२१।

भावे त्यतञ् । ७।१।२१।

प्राक्त्वाद्गङ्गलादेः । ७।१।२१।

नञ्त्तत्पुरुषादपुधादेः । ७।१।२१।

शृङ्गादेरिमन्या । ७।१।२१।

अ० पा० सू० । ७ । १ । ५९ । ]

[ अ० पा० सू० । ७ । १ । १०८ ।

वर्णहृदादिभ्यष्टवण् च वा । ७।१।५९।

पतिराजान्तगुणाद्वराजा-

दिभ्यः कर्मणि च । ७।१।६०।

अर्हतस्तोन्त च । ७।१।६१।

सहायाद्वा । ७।१।६२।

सखिषणिगूढतायः । ७।१।६३।

स्तेनाल्लुपच । ७।१।६४।

कपिज्ञातेरेषण् । ७।१।६५।

प्राणिजातिययोर्धादङ् । ७।१।६६।

युवादेरेण् । ७।१।६७।

हापनान्तात् । ७।१।६८।

पृथ्वर्णाल्लुप्यादेः । ७।१।६९।

पुरुषद्वयादसमासे । ७।१।७०।

ओत्रिषाथल्लुपच । ७।१।७१।

योपान्त्याद् गुरुपोसमादसुम-

रुपादकम् । ७।१।७२।

चोरादेः । ७।१।७३।

द्वन्द्वल्लित् । ७।१।७४।

गौत्रचरणात् श्लाघात्याकार-

प्राप्त्यवगमे । ७।१।७५।

होत्राभ्य ईयः । ७।१।७६।

ब्रह्मणस्त्यः । ७।१।७७।

शाकटशाकिनौ क्षेत्रे । ७।१।७८।

घान्तेभ्य ईनङ् । ७।१।७९।

ग्रीहिशाठेरेषण् । ७।१।८०।

यथयवकपष्टिकायः । ७।१।८१।

बाणुमापात् । ७।१।८२।

योनाभङ्गतितात् । ७।१।८३।

अलाग्न्याख कटो रजसि । ७।१।८४।

अहामभ्येऽम्बादीनङ् । ७।१।८५।

कुलाञ्जल्ये । ७।१।८६।

पील्व्यादेः कृणः पाके । ७।१।८७।

कर्णादिर्मूले जाह । ७।१।८८।

पक्षात्तिः । ७।१।८९।

हिमावेलुः सहे । ७।१।९०।

यलवाताकूलः । ७।१।९१।

शीतोष्णतृपादालुरसहे । ७।१।९२।

ययामुष्यसंमुत्वादीनस्तद्वृष्टपते-

ऽस्मिन् । ७।१।९३।

सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्ररायं व्यर-

प्नोति । ७।१।९४।

आप्रपदम् । ७।१।९५।

अनुपदं यद्वा । ७।१।९६।

अयानपं नेयः । ७।१।९७।

सर्वाङ्गमति । ७।१।९८।

परोवरीणपरंपरीणपुत्रपौत्रीणम्

। ७।१।९९।

यथाकामानुकामात्पन्नं गामिनि

। ७।१।१००।

पारापारं व्यस्तव्यत्यस्तं च । ७।१।१०१।

अनुवत्तम् । ७।१।१०२।

अध्वानं येनौ । ७।१।१०३।

अभ्यमित्रमीपश्च । ७।१।१०४।

समांसमीनायश्मीनायप्रातीनाऽऽगवी-

नसात्तपदीनम् । ७।१।१०५।

अपठक्षाशितं ग्वलङ्कर्मलंपुरुषादीनः

। ७।१।१०६।

अदिक् स्त्रियां चाश्रः । ७।१।१०७।

तस्य तुल्ये कः संशामतिकृत्योः

। ७।१।१०८।

अ० पा० सू० १७।१।१०९।]

न नृपूजार्थध्वजचित्रे । ७।१।१०९।

अपण्ये जीवने । ७।१।११०।

देवपथादिभ्यः । ७।१।१११।

यस्तेरेयञ् । ७।१।११२।

शिलाया पयस्य । ७।१।११३।

शाखादेर्यः । ७।१।११४।

द्रोर्मध्ये । ७।१।११५।

कुशाघादीयः । ७।१।११६।

काकतालीयादयः । ७।१।११७।

शर्करादेरण् । ७।१।११८।

अः सपत्न्याः । ७।१।११९।

एकशालाया इकाः । ७।१।१२०।

गोण्यादेश्वेकण् । ७।१।१२१।

कर्कलोहिताष्टीकण् च । ७।१।१२२।

वैर्विस्तृते शालशङ्कुदौ । ७।१।१२३।

कटाः । ७।१।१२४।

संमोक्षेः संकीर्णप्रकाशाधिकसमीपे । ७।१।१२५।

अवात् कुटारश्चावनते । ७।१।१२६।

नासानतितद्वनोष्ठीदनाटव्रटम् । ७।१।१२७।

नेरिनपिटकाधिक्चिन्निकक्षास्य । ७।१।१२८।

चिठविरीसौ नीरन्ध्रे च । ७।१।१२९।

क्लिन्नाल्लक्ष्मिपि चिल्लपिल्लु च । ७।१।१३०।

उपल्लकाधिल्लके । ७।१।१३१।

अधेस्संपातविस्तारे कटपटम् । ७।१।१३२।

पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः । ७।१।१३३।

[ अ० पा० सू० ७।१।१५९।

द्वित्वे गोयुगाः । ७।१।१३४।

पद्वत्वे षड्गवः । ७।१।१३५।

तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः । ७।१।१३६।

तत्र घटते कर्मणष्टः । ७।१।१३७।

तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य

हृतः । ७।१।१३८।

गर्भादप्राणिनि । ७।१।१३९।

प्रमाणान्मात्रद् । ७।१।१४०।

हस्तियुक्त्याद्वयम् । ७।१।१४१।

घोर्द्धं दध्मद्द्वयसद् । ७।१।१४२।

मानादसंशये लुप् । ७।१।१४३।

द्विगोः संशये च । ७।१।१४४।

मात्रद् । ७।१।१४५।

शन्शार्द्धिशतेः । ७।१।१४६।

दिन् । ७।१।१४७।

इवं किमोऽनुरियकिप् चास्य । ७।१।१४८।

यत्तदेतदोर्द्धावादिः । ७।१।१४९।

यत्तत्किमः संख्याया इतिर्षा । ७।१।१५०।

अवयवात्तयद् । ७।१।१५१।

द्वित्रिभ्यामपद् या । ७।१।१५२।

द्यादेशुणान्मृत्युक्रमेभ्यः भयद् । ७।१।१५३।

अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन्

शतसङ्ख्ये शतिशब्द-

शान्ताया ङः । ७।१।१५४।

सङ्ख्यापूरणे ङद् । ७।१।१५५।

विंशत्यादेश्वा समद् । ७।१।१५६।

शतादिमासार्द्धमाससंपत्त-

रात् । ७।१।१५७।

षष्ठ्यादेशसङ्ख्यादेशः । ७।१।१५८।

नो भद् । ७।१।१५९।

म० पा० सू० । ७ । २ । ७७ । ]

जीर्णगोमूत्रावदातसुरायवकृष्णा-  
च्छास्याच्छादनसुराहित्रीहि-

तिले । ७।२।७७।

मृतपूर्वे प्यरद् । ७।२।७८।

गोष्ठादीनञ् । ७।२।७९।

षष्ठया रूप्यप्यरद् । ७।२।८०।

व्याभये तसुः । ७।२।८१।

रोगात्मतीकारे । ७।२।८२।

पर्यमेः सर्वोभये । ७।२।८३।

आद्यादिभ्यः । ७।२।८४।

क्षेपातिग्रहाद्यप्येवकर्तुस्तृती-

यायाः । ७।२।८५।

पापहीयमानेन । ७।२।८६।

प्रतिमा पञ्चम्याः । ७।२।८७।

अहीपकहोष्पादाने । ७।२।८८।

किमङ्गादिसर्वाद्यजैषुल्य-

यहोः पितृ तच्च । ७।२।८९।

हतोऽन्तः कृतः । ७।२।९०।

भक्त्यायुष्मदीर्यायुर्देवानां-

प्रियैकार्थात् । ७।२।९१।

अण्व । ७।२।९२।

कवकुत्रात्रेह । ७।२।९३।

सप्तम्याः । ७।२।९४।

किंपत्तस्तस्यैकान्यात् काले दा । ७।२।९५।

सदाऽपुनेदानीतिवाभीमेतर्हि । ७।२।९६।

सद्योऽपरेद्यन्यहि । ७।२।९७।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतराधे-

द्युस् । ७।२।९८।

उभयादुद्युश्च । ७।२।९९।

प्रेषमःपक्षपरारि षष्ठी । ७।२।१००।

[ म० पा० सू० । ७ । २ । १२६ ।

अनयतनेर्हिः । ७।२।१०१।

प्रकारे धा । ७।२।१०२।

कपमिह्यम् । ७।२।१०३।

सद्व्याया घा । ७।२।१०४।

विचाले च । ७।२।१०५।

बैकादुध्यमन् । ७।२।१०६।

द्वित्रैर्द्वमत्रेधौ वा । ७।२।१०७।

तद्वति धण् । ७।२।१०८।

यारे कृत्वस् । ७।२।१०९।

द्वित्रिचतुरः सुष् । ७।२।११०।

एकात् सकृदास्य । ७।२।१११।

पहोर्दास्ये । ७।२।११२।

दिक्शब्दादिगुपेशकालेषु प्रथमापञ्च-

मीसप्तम्याः । ७।२।११३।

ऊर्वाद्भिरिष्टाताबुपञ्चास्य । ७।२।११४।

पूर्वाधराधरेभ्योऽसञ्ज्ञातौ पुरवधश्चै-

याम् । ७।२।११५।

पराधरात् स्तात् । ७।२।११६।

दक्षिणोत्तरावातस् । ७।२।११७।

अधरापरावात् । ७।२।११८।

वा दक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः

७।२।११९।

आही दूरे । ७।२।१२०।

वोत्तरात् । ७।२।१२१।

अदूरे एनः । ७।२।१२२।

लुपञ्चैः । ७।२।१२३।

पञ्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति

७।२।१२४।

वोत्तरपवेज्ज् । ७।२।१२५।

कृन्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे

च्चिः । ७।२।१२६।

घ० पा० सू० । ७ । २ । १९ । ]

[ घ० पा० सू० । ७ । २ । ७६ ।

बलवातदन्तललाटादूलः । ७।२।१९।

प्राण्यद्वादातोः । ७।२।२०।

सिध्माविद्वजन्तुरुभ्यः । ७।२।२१।

प्रज्ञापणोदकफेनाल्लेखौ । ७।२।२२।

फालाजदाघाटात् क्षेपे । ७।२।२३।

वाच आलाटौ । ७।२।२४।

गिमन् । ७।२।२५।

मध्वादिभ्यो रः । ७।२।२६।

कृष्यादिभ्यो बलञ् । ७।२।२७।

लोमपिच्छादेः शोलम् । ७।२।२८।

नोज्झादेः । ७।२।२९।

शाक्तीपलालीवद्वा ह्रस्वञ् । ७।२।३०।

विष्वचो विषुञ् । ७।२।३१।

लक्ष्म्या अनः । ७।२।३२।

प्रज्ञाभ्रद्वार्षाष्टौसेर्णः । ७।२।३३।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ७।२।३४।

सिकताषार्करात् । ७।२।३५।

इलञ्च देशे । ७।२।३६।

द्युद्रोर्मः । ७।२।३७।

काण्डाण्डभाण्डादीरः । ७।२।३८।

कच्छया क्षुरः । ७।२।३९।

दन्ताबुधताद् । ७।२।४०।

मेघारघातवेरः । ७।२।४१।

कृपाहृदयादालुः । ७।२।४२।

केशाद् । ७।२।४३।

मण्यादिभ्यः । ७।२।४४।

हीनात् स्वाद्वाद । ७।२।४५।

अग्रादिभ्यः । ७।२।४६।

अस्तपोभायामेघात्त्रजो विन् । ७।२।४७।

आमयादीर्घञ् । ७।२।४८।

स्यान्मित्रीशे । ७।२।४९।

गोः । ७।२।५०।

ऊर्जो विन्वलावश्चान्तः । ७।२।५१।

तमिन्नार्णवज्योत्स्नाः । ७।२।५२।

शुणादिभ्यो यः । ७।२।५३।

रूपात् प्रशस्ताहतात् । ७।२।५४।

पूर्णमासोऽण् । ७।२।५५।

गोपूर्वादन्त इकण् । ७।२।५६।

निष्कादेः शतसद्वलात् । ७।२।५७।

एकादेः कर्मधारयात् । ७।२।५८।

सर्वादेरिन् । ७।२।५९।

प्राणिस्थादस्वाङ्गाद् द्वन्द्वरू-

निन्यात् । ७।२।६०।

वातातीसारपिशाचात् क-

श्चान्तः । ७।२।६१।

पूरणाद्वयसि । ७।२।६२।

सुत्वादेः । ७।२।६३।

मालायाः क्षेपे । ७।२।६४।

धर्मशीलवर्णान्तात् । ७।२।६५।

षाहूर्वादिर्वलात् । ७।२।६६।

मन्माञ्जादेर्नाम्नि । ७।२।६७।

हस्तदन्तकराज्जातौ । ७।२।६८।

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ७।२।६९।

गुष्करादेर्देशे । ७।२।७०।

सूक्तसाम्नोरीयाः । ७।२।७१।

लुच्चाऽध्यायानुवाके । ७।२।७२।

विमुक्तादेरण् । ७।२।७३।

घोषदादेरका । ७।२।७४।

प्रकारे जातीयर । ७।२।७५।

कोऽण्वादेः । ७।२।७६।

[ अ० पा० सू० । ७।२।७७। ]

जीर्णगोमूत्रावदातसुरायवकृष्णा-  
च्छाल्याच्छादनसुराहित्रीहि-

तिले । ७।२।७७।

भूतपूर्वे प्वरद् । ७।२।७८।

गोष्ठादीनश्च । ७।२।७९।

पष्टया रूप्यप्वरद् । ७।२।८०।

व्याम्रपे तसुः । ७।२।८१।

रोगात्प्रतीकारे । ७।२।८२।

पर्यमेः सर्वोभये । ७।२।८३।

आधाविम्यः । ७।२।८४।

क्षेपातिग्रहावप्येष्वकर्तुं स्तृती-

चायाः । ७।२।८५।

पापहीयमानेन । ७।२।८६।

मतिना पञ्चम्याः । ७।२।८७।

अहीयकहोष्पादाने । ७।२।८८।

किमद्वयादिसर्वाण्येष्वुत्थ-

बहोः पितृ तस् । ७।२।८९।

हतोऽन्तः कुतः । ७।२।९०।

भवत्वापुष्मदीर्घायुर्दवानां-

प्रियैकार्थात् । ७।२।९१।

अण्व । ७।२।९२।

वक्त्रात्रेह । ७।२।९३।

सप्तम्याः । ७।२।९४।

किंयत्तत्सर्वैकान्यात् काले वा । ७।२।९५।

सदाऽधुनेदानीतदाभीमेतर्हि । ७।२।९६।

सद्योऽथपरेद्यव्यह्नि । ७।२।९७।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादे-

द्युस् । ७।२।९८।

उभयाद्व्युद्यु । ७।२।९९।

ऐयमपक्वपरारि वर्षे । ७।२।१००।

[ अ० पा० सू० । ७।२।१२६। ]

अनयतनेर्हिः । ७।२।१०१।

प्रकारे था । ७।२।१०२।

कथमित्यम् । ७।२।१०३।

सहक्याया घा । ७।२।१०४।

विचाले च । ७।२।१०५।

वैकादध्यमम् । ७।२।१०६।

द्वित्रैर्द्वमनेधौ वा । ७।२।१०७।

तद्वृत्ति घण् । ७।२।१०८।

यारे कृत्वस् । ७।२।१०९।

द्वित्रिचतुरः सुह् । ७।२।११०।

एकात् सकृदास्य । ७।२।१११।

बहोर्द्वांसले । ७।२।११२।

दिक्शब्दादिगदेशकालेषु प्रथमापञ्च-

मीसप्तम्याः । ७।२।११३।

कर्त्वाद्रिरिष्टातानुपञ्चास्य । ७।२।११४।

पूर्वावरावरेभ्योऽस्तस्तातो पुरबधक्षे-

याम् । ७।२।११५।

परावरात् स्तात् । ७।२।११६।

दक्षिणोत्तरावातस् । ७।२।११७।

अधरापरावात् । ७।२।११८।

वा दक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः

। ७।२।११९।

आही दूरे । ७।२।१२०।

वोत्तरात् । ७।२।१२१।

अदूरे एनः । ७।२।१२२।

लुपञ्चोः । ७।२।१२३।

पञ्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति

। ७।२।१२४।

वोत्तरपदेऽर्द्धे । ७।२।१२५।

कृन्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तस्ये

च्चिः । ७।२।१२६।

अ० पा० सू० । ७ । २ । १९ ।]

बलवातदन्तललाटादूला । ७।२।१९।  
 प्राण्यङ्गादातोला । ७।२।२०।  
 सिध्मादिक्षुद्रजन्तुसम्भ्यः । ७।२।२१।  
 प्रज्ञापणोदककेनाल्लेखौ । ७।२।२२।  
 कालाजटाघाटात् क्षेपे । ७।२।२३।  
 बाध आलाटौ । ७।२।२४।  
 रिमन् । ७।२।२५।  
 मध्वादिभ्यो रः । ७।२।२६।  
 कृत्वादिभ्यो वलच् । ७।२।२७।  
 लोमपिच्छादेः श्लेष्म । ७।२।२८।  
 नोऽङ्गादेः । ७।२।२९।  
 शाकीपलासीदन्तूषां ह्रस्वश्च । ७।२।३०।  
 विष्वचो विबुधश्च । ७।२।३१।  
 लक्ष्म्या अना । ७।२।३२।  
 प्रज्ञाभद्रार्थावृत्तेर्णः । ७।२।३३।  
 ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ७।२।३४।  
 सिकताशर्करात् । ७।२।३५।  
 इलक्षं देशे । ७।२।३६।  
 युद्रोर्मिः । ७।२।३७।  
 काण्डाण्डभाण्डादीरः । ७।२।३८।  
 कच्छबा क्षुरः । ७।२।३९।  
 दन्तालुलताद् । ७।२।४०।  
 मेघारयाग्नवेरः । ७।२।४१।  
 कृपाहृदयावालुः । ७।२।४२।  
 केशाद् । ७।२।४३।  
 मण्यादिभ्यः । ७।२।४४।  
 हीनात् स्वाङ्गाद । ७।२।४५।  
 अन्नादिभ्यः । ७।२।४६।  
 अस्तपोमायामेधास्रजो विन् । ७।२।४७।  
 आमपादीर्यश्च । ७।२।४८।

[ अ० पा० सू० । ७ । २ । ७६ ।]

स्वान्मित्रीशे । ७।२।४९।  
 गोः । ७।२।५०।  
 ऊर्जो विन्बलावस्थान्तः । ७।२।५१।  
 तमिस्रार्णवज्योत्स्नाः । ७।२।५२।  
 गुणादिभ्यो यः । ७।२।५३।  
 रूपात् प्रशस्ताहतात् । ७।२।५४।  
 पूर्णमासोऽण् । ७।२।५५।  
 गोपूर्वादत इकण् । ७।२।५६।  
 निष्कादेः शतसदृशात् । ७।२।५७।  
 एकादेः कर्मधारयात् । ७।२।५८।  
 सर्वादेरिन् । ७।२।५९।  
 प्राणिस्थादस्याङ्गाद् ह्रस्वश्च-  
 निन्यात् । ७।२।६०।  
 वातातीसारपिशाचात् क-  
 श्मान्नाः । ७।२।६१।  
 पूरणाद्वयसि । ७।२।६२।  
 सुखादेः । ७।२।६३।  
 मालायाः क्षेपे । ७।२।६४।  
 धर्मशीलवर्णान्तात् । ७।२।६५।  
 यापूर्वादेष्वलात् । ७।२।६६।  
 मन्मान्जादेर्नाम्नि । ७।२।६७।  
 हस्तदन्तकराज्याती । ७।२।६८।  
 वर्णाद्वृत्तप्रचारिणि । ७।२।६९।  
 पुष्करादेर्देशे । ७।२।७०।  
 सूक्तसाम्नोरीयः । ७।२।७१।  
 लुब्धाऽध्यापानुवाके । ७।२।७२।  
 विमुक्तादेरण् । ७।२।७३।  
 घोषदादेरका । ७।२।७४।  
 प्रकारे जातीयर । ७।२।७५।  
 कोऽण्वादेः । ७।२।७६।

अ० पा० सू० । ७ । २ । ७७ । ]

जीर्णगोमूत्रावदातसुरायवकृष्णा-  
च्छात्त्याच्छादनसुराहित्रीहि-

तिले । ७ । २ । ७७ ।

भूतपूर्वे प्वरद् । ७ । २ । ७८ ।

गोष्ठादीनश्च । ७ । २ । ७९ ।

पष्ठया रूप्यप्वरद् । ७ । २ । ८० ।

व्याम्रये तसु । ७ । २ । ८१ ।

रोगात्प्रतीकारे । ७ । २ । ८२ ।

पर्यन्तेः सर्वोभये । ७ । २ । ८३ ।

आषादिभ्यः । ७ । २ । ८४ ।

क्षेपातिग्रहाव्ययेष्वकर्तुस्तृती-

यायाः । ७ । २ । ८५ ।

पापहीयमानेन । ७ । २ । ८६ ।

प्रतिना पञ्चम्याः । ७ । २ । ८७ ।

अहीपक्षहोऽपादाने । ७ । २ । ८८ ।

किमद्वयादिसर्षायश्चैपुल्य-

महोः पितृ तश्च । ७ । २ । ८९ ।

हतोऽन्तः कुतः । ७ । २ । ९० ।

भवत्वायुष्मदीर्घायुर्देवानां-

प्रियैकार्थात् । ७ । २ । ९१ ।

अप्य । ७ । २ । ९२ ।

वक्त्राग्रेह । ७ । २ । ९३ ।

सप्तम्याः । ७ । २ । ९४ ।

किंयत्तत्सर्वैकान्यात् काले वा । ७ । २ । ९५ ।

सदाऽधुनेदानीतदानीमेतर्हि । ७ । २ । ९६ ।

सद्योऽपरेयन्यहि । ७ । २ । ९७ ।

पूर्वापराधरोत्तरान्मान्यतरेतरादे-

द्युश्च । ७ । २ । ९८ ।

उभयादुद्युश्च । ७ । २ । ९९ ।

प्रेषमापक्षपरारि वर्षे । ७ । २ । १०० ।

[ अ० पा० सू० । ७ । २ । १२६ ।

अनद्यतनेर्हिः । ७ । २ । १०१ ।

प्रकारे वा । ७ । २ । १०२ ।

कथमित्यम् । ७ । २ । १०३ ।

सद्व्याया वा । ७ । २ । १०४ ।

विचाले च । ७ । २ । १०५ ।

वैकादृध्यमन् । ७ । २ । १०६ ।

द्वित्रैद्वमेधौ वा । ७ । २ । १०७ ।

तद्वृत्तिं वण् । ७ । २ । १०८ ।

धारे कृत्वश्च । ७ । २ । १०९ ।

द्वित्रिचतुरः सुश्च । ७ । २ । ११० ।

एकात् सकृदास्य । ७ । २ । १११ ।

बहोर्दासने । ७ । २ । ११२ ।

दिक्शब्दादिगदेशकालेषु प्रथमापञ्च-

मीसप्तम्याः । ७ । २ । ११३ ।

ऊर्ध्वाग्निरिष्टात्तादुपस्थास्य । ७ । २ । ११४ ।

पूर्वावराधरेभ्योऽस्यस्तातौ पुरषधक्षे-

पाम् । ७ । २ । ११५ ।

परावरात् स्तात् । ७ । २ । ११६ ।

दक्षिणोत्तरावातश्च । ७ । २ । ११७ ।

अधरापरावात् । ७ । २ । ११८ ।

वा दक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः

। ७ । २ । ११९ ।

आही दूरे । ७ । २ । १२० ।

बोत्तरात् । ७ । २ । १२१ ।

अदूरे एनः । ७ । २ । १२२ ।

लुषञ्चोः । ७ । २ । १२३ ।

पथोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति

। ७ । २ । १२४ ।

बोत्तरपदेऽर्द्धे । ७ । २ । १२५ ।

कृन्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे

चिः । ७ । २ । १२६ ।



म० पा० सू० । ७।२।१२७ । ]

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक्चवौ  
। ७।२।१२७।

इसुसोर्वहुलम् । ७।२।१२८।

व्यञ्जनस्यान्त ईः । ७।२।१२९।

व्याप्तौ रसात् । ७।२।१३०।

जातेः सम्पदा च । ७।२।१३१।

तन्नाधीने । ७।२।१३२।

देये घ्रा च । ७।२।१३३।

सप्तमीद्वितीयाद्देवादिभ्यः । ७।२।१३४।

तीयशम्भपीजात् कृणा कृषौ डाच्  
। ७।२।१३५।

सङ्ख्यावेर्गुणात् । ७।२।१३६।

समयाद्यापनायाम् । ७।२।१३७।

सपन्ननिष्पन्नादतिव्यथने । ७।२।१३८।

निष्कुलान्निष्कोपणे । ७।२।१३९।

प्रियसुखादानुकूल्ये । ७।२।१४०।

धुत्वात् प्रातिकूल्ये । ७।२।१४१।

घृत्वात् पाके । ७।२।१४२।

सत्यादशापथे । ७।२।१४३।

मद्रभद्राद्वपने । ७।२।१४४।

अव्यक्ताऽनुकरणादनेकस्वरात् कृन्व-  
स्तिना अनितौ द्विद्वच । ७।२।१४५।

इतावतो लुक् । ७।२।१४६।

न द्वित्वे । ७।२।१४७।

तो वा । ७।२।१४८।

डाच्यादौ । ७।२।१४९।

यहलपार्थात् कारकादिष्टानिष्टे प्रशम्  
। ७।२।१५०।

संलपेकार्थाद्वीप्सायां शम् । ७।२।१५१।

[ म० पा० सू० । ७।३।५।

सङ्ख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे

चाकल्लुक् च । ७।२।१५२।

तीयादीकण् न विद्या चेत् । ७।२।१५३।

निष्फले तिलात् पिञ्जपेजौ । ७।२।१५४।

प्रायोऽतोर्द्वयसट्मात्रद् । ७।२।१५५।

वर्णाऽव्ययात् स्वरूपे कारः । ७।२।१५६।

रादेफः । ७।२।१५७।

नामरूपभागाद्देयः । ७।२।१५८।

मर्त्तादिभ्यो यः । ७।२।१५९।

नवादीनतनत्नं च नू चास्य । ७।२।१६०।

प्रात्पुराणे नञ्च । ७।२।१६१।

वेवात्तल् । ७।२।१६२।

होत्राया ईयः । ७।२।१६३।

भेपजाविभ्यष्टण् । ७।२।१६४।

प्रज्ञाविभ्योऽण् । ७।२।१६५।

ओघौपधिकृष्णाच्छरीरभेपज-  
मृगे । ७।२।१६६।

कर्मणः सन्दिष्टे । ७।२।१६७।

वाच हकण् । ७।२।१६८।

विनयादिभ्यः । ७।२।१६९।

उपायाद् ह्रस्वञ्च । ७।२।१७०।

मृदस्तिकाः । ७।२।१७१।

सस्रौ प्रशस्ते । ७।२।१७२।

तृतीयः पादः ।

प्रकृते मयद् । ७।३।१।

अस्मिन् । ७।३।२।

तयोः समूहवय यहुषु । ७।३।३।

निन्ये पाशप् । ७।३।४।

प्रकृष्टे तमप् । ७।३।५।

अ० पा० सू० । ७ । ३ । ३ । ]

द्वयोर्विभज्ये च तरप् । ७।३।६।  
 कचित्स्वार्थे । ७।३।७।  
 किन्त्याद्येऽन्ययादसन्त्वे तयोरन्त-  
 र्याम् । ७।३।८।

शुणाद्वाङ्मेष्टेयसू । ७।३।९।  
 त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् । ७।३।१०।  
 अतमवादेरीयवसमाप्ते कल्पप्-  
 देदपप्देष्टीयर् । ७।३।११।  
 नाम्नः प्राग् बहुर्वा । ७।३।१२।  
 न तमयादिः कपोऽच्छिन्ना-  
 दिभ्यः । ७।३।१३।

अनत्पन्ते । ७।३।१४।  
 यावादिभ्यः कः । ७।३।१५।  
 कुमारीक्रीडनेयसोः । ७।३।१६।  
 लोहितान्मणौ । ७।३।१७।  
 इक्ताऽमित्यवर्णयोः । ७।३।१८।  
 कालात् । ७।३।१९।  
 शीतोष्णादृतौ । ७।३।२०।  
 लूनविद्यातात् पशौ । ७।३।२१।  
 स्नाताद्वेदसमाप्तौ । ७।३।२२।  
 तनुपुत्राणुवृहतीष्णूयात् सूत्र-  
 कृत्रिमनिपुणाच्छादन-  
 रिक्ते । ७।३।२३।

भागोऽष्टमाज्जः । ७।३।२४।  
 पष्ठात् । ७।३।२५।  
 माने कश्च । ७।३।२६।  
 एकादाकिन् चासहाये । ७।३।२७।  
 प्राग्नित्यात् कप् । ७।३।२८।

[ अ० पा० सू० । ७ । ३ । ५२ ।

त्यादिसर्वादेः स्वरैष्वन्यात् पूर्वोऽक् ।  
 । ७।३।२९।  
 युष्मदस्मदोऽसोभादिस्थादेः ।  
 । ७।३।३०।

अव्ययस्य को द्व च । ७।३।३१।  
 तूष्णीकाम् । ७।३।३२।  
 कृत्सिताल्पाजाते । ७।३।३३।  
 अनुकम्पातयुक्तनीत्योः । ७।३।३४।  
 अजातेर्ननाम्नो बहुवररादिपेकेर्ल घा ।  
 । ७।३।३५।

योपादेरढाकौ च । ७।३।३६।  
 ऋवर्णोवर्णास्स्वरादेरादेर्लृक् प्रकृत्वा  
 च । ७।३।३७।

लुक्पुत्तरपदस्य कम । ७।३।३८।  
 लुक्चाऽजिनान्तात् । ७।३।३९।  
 पङ्चजैरुत्तरपूर्वपदस्य स्वरे । ७।३।४०।  
 द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् । ७।३।४१।  
 सन्ध्यक्षरात्तेन । ७।३।४२।  
 शेषलायादेस्तृतीयात् । ७।३।४३।  
 कचित्पुर्णात् । ७।३।४४।  
 पूर्वपदस्य वा । ७।३।४५।  
 ह्रस्वे । ७।३।४६।

कुटीशुण्डादः । ७।३।४७।  
 शम्भ्या करौ । ७।३।४८।  
 कुत्वा ह्रपः । ७।३।४९।  
 कासूगोष्णीभ्यां तरट् । ७।३।५०।  
 वत्सोक्षाश्वर्षभाद्वासे पित् । ७।३।५१।  
 विक्राद्वयोर्निर्द्वापे डतरः । ७।३।५२।

अ० पा० सू० । ७ । ३ । ५३ । ]

यत्तत्किमन्यात् । ७।३।५३।  
 यद्गनां प्रश्ने दतमश्च वा । ७।३।५४।  
 वेकात् । ७।३।५५।  
 स्तात्तमयादेश्चानत्यन्ते । ७।३।५६।  
 न सामिवचने । ७।३।५७।  
 नित्यं जत्रिनोऽण् । ७।३।५८।  
 विसारिणो मत्स्ये । ७।३।५९।  
 पूगादमुख्यकञ्ज्यो द्विः । ७।३।६०।  
 व्रातादस्त्रियाम् । ७।३।६१।  
 शस्त्रजीविस्त्रिंशज्ज्यङ् वा । ७।३।६२।  
 बाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः । ७।३।६३।  
 वृकाद्वेण्यण् । ७।३।६४।  
 यौघेयादेरङ् । ७।३।६५।  
 पश्वदेरण् । ७।३।६६।  
 वामन्यादेरीयः । ७।३।६७।  
 शुभच्छमीवच्छिन्नावच्छालावकुर्णा-  
 वद्विवश्वदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ।  
 । ७।३।६८।

समासान्तः । ७।३।६९।  
 न किमः क्षेपे । ७।३।७०।  
 नञ्त्तत्पुरुषात् । ७।३।७१।  
 पूजास्वतेः प्राकटात् । ७।३।७२।  
 महोर्धः । ७।३।७३।  
 इच् युद्धे । ७।३।७४।  
 द्विदण्ड्यादिः । ७।३।७५।  
 फकपूः पथ्यपोऽत् । ७।३।७६।  
 धुरोऽनक्षस्य । ७।३।७७।  
 सरूपापाण्डूदककृष्णाद्रूमेः । ७।३।७८।  
 उपसर्गादध्वनः । ७।३।७९।  
 समधान्यात्तमसः । ७।३।८०।

[ अ० पा० सू० । ७ । ३ । १०५ ।

तप्तान्ववाद्रहसः । ७।३।८१।  
 प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः । ७।३।८२।  
 ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः । ७।३।८३।  
 प्रतेकरसः सप्तम्याः । ७।३।८४।  
 अदणोऽप्राण्यङ्गे । ७।३।८५।  
 सङ्कटाम्याम् । ७।३।८६।  
 प्रतिपरोनोरव्ययीभावात् । ७।३।८७।  
 अनः । ७।३।८८।  
 नपुंसकाद्वा । ७।३।८९।  
 गिरिनदीषोर्णमास्यामहायण्य-  
 पञ्चमवर्ग्याद्वा । ७।३।९०।  
 संख्याया नदीगोदावरीभ्याम् । ७।३।९१।  
 शरदादेः । ७।३।९२।  
 जराया जरस् च । ७।३।९३।  
 सरजसोपशुनानुगधम् । ७।३।९४।  
 जातमद्वृद्धादुद्वणः कर्मचार-  
 पात् । ७।३।९५।  
 स्त्रियाः पुंसोद्वन्द्वाच्च । ७।३।९६।  
 ऋक्सामगर्ग्यपथेन्वनडुह्याङ्मन-  
 साऽहोरात्ररात्रिदिवनक्त-  
 दिवाऽहर्दिवोर्वष्टीयपद-  
 णीवाक्षिभुवदारगवम् । ७।३।९७।  
 चवर्गदपहः समाहारे । ७।३।९८।  
 द्विगोरन्नहोऽह् । ७।३।९९।  
 द्वित्रेरायुषः । ७।३।१००।  
 वाज्रलेखलुकः । ७।३।१०१।  
 सार्या वा । ७।३।१०२।  
 चाद्वाचि । ७।३।१०३।  
 नावः । ७।३।१०४।  
 गोस्तत्पुरुषात् । ७।३।१०५।

अ० पा० सू० । ७।३।१०६।]

राजनस्त्वे । ७।३।१०६।  
 राप्दाख्याद्वक्ष्यणः । ७।३।१०७।  
 कुम्हदुभ्यां वा । ७।३।१०८।  
 ग्रामकौटाक्षः । ७।३।१०९।  
 गोघातेः शुनः । ७।३।११०।  
 प्राणिम उपमानात् । ७।३।१११।  
 अघाणिनि । ७।३।११२।  
 पूर्वोत्तरमृगाश्च सक्थनः । ७।३।११३।  
 उरसोऽग्रे । ७।३।११४।  
 सरोऽनोऽश्माऽयसो जातिना-  
 म्नोः । ७।३।११५।  
 अहः । ७।३।११६।  
 सङ्ख्यातादहश्च वा । ७।३।११७।  
 सर्वांशसङ्ख्याऽव्ययात् । ७।३।११८।  
 सङ्ख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घानि  
 रात्रेरत् । ७।३।११९।  
 पुरुषायुषद्विस्तायत्रिस्ता-  
 वम् । ७।३।१२०।  
 श्वसो वसीयसः । ७।३।१२१।  
 निसश्च श्रेयसः । ७।३।१२२।  
 नञ्ज्यपात् सङ्ख्याया ङः । ७।३।१२३।  
 सङ्ख्याऽव्ययादद्गुल्लेः । ७।३।१२४।  
 यद्वृद्धिः काष्ठे टः । ७।३।१२५।  
 सङ्ख्याऽक्षः स्वाङ्गे । ७।३।१२६।  
 द्वित्रैर्मूर्ध्नो वा । ७।३।१२७।  
 प्रमाणीसङ्ख्यादुः । ७।३।१२८।  
 सुमातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रै-  
 णीपदाऽजपदप्रोष्ठपदभद्रपदम्  
 । ७।३।१२९।  
 पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येष् । ७।३।१३०।

[ अ० पा० सू० । ७।३।१५८।

नञ्सुख्युपत्रेश्वतुरः । ७।३।१३१।  
 अन्तर्यहिभ्यां लोभः । ७।३।१३२।  
 भाक्षेतुः । ७।३।१३३।  
 नामेर्नाम्नि । ७।३।१३४।  
 नञ्यहोर्जघ्नो माणवचरणे । ७।३।१३५।  
 नञ्सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा ।  
 । ७।३।१३६।  
 प्रजाया अस् । ७।३।१३७।  
 मन्दात्पाद्य मेघायाः । ७।३।१३८।  
 जातेरीयः सामान्यवति । ७।३।१३९।  
 श्रुतिप्रत्यययान्मासादिकः । ७।३।१४०।  
 द्विषदाद्रर्मादन् । ७।३।१४१।  
 सुहरितवृणसोमाज्जम्भात् । ७।३।१४२।  
 दक्षिणेर्मा व्याधयोगे । ७।३।१४३।  
 सुप्रत्युत्सुरमेर्गन्धादिवृणो । ७।३।१४४।  
 वागन्तौ । ७।३।१४५।  
 बाल्ये । ७।३।१४६।  
 बोपमानात् । ७।३।१४७।  
 पात्पादस्याऽहस्त्यादेः । ७।३।१४८।  
 कुम्भपयादिः । ७।३।१४९।  
 सुसङ्ख्यात् । ७।३।१५०।  
 वयसि दन्तस्य दतुः । ७।३।१५१।  
 स्त्रियां नाम्नि । ७।३।१५२।  
 श्यावऽरोकाद्वा । ७।३।१५३।  
 घाग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूयिक-  
 शिखरात् । ७।३।१५४।  
 संप्राज्जनोर्जुशौ । ७।३।१५५।  
 वोदूर्ध्वात् । ७।३।१५६।  
 सुहृष्टुर्हन् मित्रामित्रे । ७।३।१५७।  
 धनुषो धन्वन् । ७।३।१५८।

म० पा० सू० १७।३।१५९।]

वा नास्मि ॥७३।१५९॥

खरखुरान्नासिकाया नस् ॥७३।१६०॥

अस्थूलं च नसः ॥७३।१६१॥

उपसर्गात् ॥७३।१६२॥

घेः खुल्यग्रम् ॥७३।१६३॥

जायाया जानिः ॥७३।१६४॥

व्युदः काकुदस्य लुक् ॥७३।१६५॥

पूर्णाद्वा ॥७३।१६६॥

ककुदस्यावस्थापाम् ॥७३।१६७॥

त्रिककुब् गिरौ ॥७३।१६८॥

स्त्रियामूधसो न् ॥७३।१६९॥

इनः कश् ॥७३।१७०॥

श्रुतित्यवितः ॥७३।१७१॥

वधूरः सर्पिर्मधूपानच्छाळे ।

॥७३।१७२॥

पुमननुसौपयोलक्ष्म्या एकत्वे ।

॥७३।१७३॥

नवोऽर्थात् ॥७३।१७४॥

शेषाद्वा ॥७३।१७५॥

न नास्मि ॥७३।१७६॥

ईयसोः ॥७३।१७७॥

सहस्रस्ययोगे ॥७३।१७८॥

भ्रातुः स्तुतौ ॥७३।१७९॥

नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ॥७३।१८०॥

निष्प्रवाणिः ॥७३।१८१॥

सुसूवादिभ्यः ॥७३।१८२॥

चतुर्थः पादः ।

वृद्धिः स्वरेष्वावेङ्गिति तद्धिते ॥७४।१॥

[म० पा० सू० १७।४।२४०।

केकयमित्रयुगलस्य यादेरित् च ।

॥७४।२॥

देविकार्शिशापादीर्घसन्नश्रेयसस्तत्-

प्राप्तावाः ॥७४।३॥

वहीनरस्यैत् ॥७४।४॥

खः पदान्तात्प्रागैदौत् ॥७४।५॥

द्वारादेः ॥७४।६॥

न्यग्रोधस्य केवलस्य ॥७४।७॥

न्यङ्कोर्वा ॥७४।८॥

नञस्वाङ्गादेः ॥७४।९॥

श्वादेरिति ॥७४।१०॥

हजः ॥७४।११॥

पदस्थानिति वा ॥७४।१२॥

प्रोष्ठभद्राङ्गाते ॥७४।१३॥

अंशादतोः ॥७४।१४॥

सुसर्वाद्वाद्राष्टस्य ॥७४।१५॥

अमद्रस्य विशः ॥७४।१६॥

प्राग्प्रामाणाम् ॥७४।१७॥

सङ्ख्याधिकाभ्यां वर्षस्याऽभाविनि ।

॥७४।१८॥

मानसंयत्सरस्पर्शाणकुलितस्या-

नास्मि ॥७४।१९॥

अर्द्धात्परिमाणस्यानतो वात्वादेः ।

॥७४।२०॥

प्राद्धाहणस्यैये ॥७४।२१॥

एयस्य ॥७४।२२॥

ननः क्षेत्रक्षेत्रकृशलचपलनिपुण-

शुचेः ॥७४।२३॥

जङ्गलधेनुवलजस्योत्तरपदस्य तु वा ।

॥७४।२४॥

४० पा० सू० । ७ । ४ । २५ । ]

[ ४० पा० सू० । ७ । ४ । ७३ । ]

हृद्भगसिन्धोः । ७।४।२५।  
 प्राचां नगरस्य । ७।४।२६।  
 अनुशतिकादीनाम् । ७।४।२७।  
 देवताभामात्वादौ । ७।४।२८।  
 आतो नेन्द्रवरुणस्य । ७।४।२९।  
 सारवैश्वकामैत्रेयश्रौणहत्यधैवत्य-  
 हिरण्यमयम् । ७।४।३०।  
 धान्तमानितमान्तितोऽन्तियान्तिपत्  
 । ७।४।३१।  
 चिन्मतोणींष्टेयसौ लुप् । ७।४।३२।  
 अल्पयूनोः कन्वा । ७।४।३३।  
 प्रशस्पस्य भः । ७।४।३४।  
 वृद्धस्य च ज्यः । ७।४।३५।  
 ज्यायान् । ७।४।३६।  
 यादान्तिकयोः साघनेदौ । ७।४।३७।  
 प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घ-  
 वृद्धवृन्दारकस्येमनि च प्रास्यास्का-  
 धरगरवंह्रपद्राघवर्षवृन्वम् ।  
 । ७।४।३८।  
 प्रयुम्बुधृशकृशहृपरिवृदस्य ऋतो रः ।  
 । ७।४।३९।  
 यलोणींष्टि नृप् । ७।४।४०।  
 भूर्लुक्चैवर्णस्य । ७।४।४१।  
 स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्यान्तस्था-  
 देर्गुणाश्चनामिनः । ७।४।४२।  
 द्यन्त्यस्वरादेः । ७।४।४३।  
 नैकस्वरस्य । ७।४।४४।  
 दण्डितृस्तिनोरायने । ७।४।४५।  
 वाशिन आयनौ । ७।४।४६।  
 एये जिह्वाशिनः । ७।४।४७।  
 ईनेऽघ्यात्मनोः । ७।४।४८।

हृकण्यधर्षणः । ७।४।४९।  
 यूनोऽके । ७।४।५०।  
 अनोऽख्ये ये । ७।४।५१।  
 खणि । ७।४।५२।  
 संयोगादिना । ७।४।५३।  
 गायिविदधिकेशिपणिगणिनः । ७।४।५४।  
 अनपत्ये । ७।४।५५।  
 उक्ष्णोर्लुक् । ७।४।५६।  
 ब्रह्मणः । ७।४।५७।  
 जातौ । ७।४।५८।  
 अचर्मणो मनोऽपत्ये । ७।४।५९।  
 हितनाम्नोवा । ७।४।६०।  
 नोऽपदस्य तद्धिते । ७।४।६१।  
 कलापिकुयुमितैतलिजाजलि-  
 लाङ्गलिशिखण्डिशिला-  
 लिसब्रह्मचारिपीठ-  
 सर्पिसुकरसम्पुष्यपर्वणः । ७।४।६२।  
 वाश्मनो विकारे । ७।४।६३।  
 चर्मशूनः कोशसङ्कोचे । ७।४।६४।  
 प्रायोऽज्ययस्य । ७।४।६५।  
 अनीनावत्त्वहोस्तः । ७।४।६६।  
 विंशतेस्तेदिति । ७।४।६७।  
 अवर्णैर्वर्णस्य । ७।४।६८।  
 अकद्रपाण्ड्वोरुवर्णस्यैये । ७।४।६९।  
 अस्वयस्म्वोऽन् । ७।४।७०।  
 ऋवर्णोर्वर्णदोसिसुसशश्वदक-  
 स्मात्त इकस्येतोर्लुक् । ७।४।७१।  
 असकृतसंग्रमे । ७।४।७२।  
 मृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्त-  
 मयादेः । ७।४।७३।

अ० पा० सू० । ७ । ४ । ७४ । ]

नानावधारणे । ७४ । ७४ ।

आधिक्यानुपूर्व्ये । ७४ । ७५ ।

अतरङ्गतमौ समानां स्त्रीभाव-

प्रश्ने । ७४ । ७६ ।

पूर्वप्रथमावन्पतोऽतिशये । ७४ । ७७ ।

प्रोपोत्सम्पादपूरणे । ७४ । ७८ ।

सामीप्येऽधोऽध्युपरि । ७४ । ७९ ।

वीप्सायाम् । ७४ । ८० ।

प्लुप्त्वादावेकस्यस्यादेः । ७४ । ८१ ।

द्वन्तं वा । ७४ । ८२ ।

रहस्पमर्यादोक्तिव्युत्क्रान्ति-

यज्ञपात्रप्रयोगे । ७४ । ८३ ।

लोकज्ञानेऽत्यन्तसाहचर्ये । ७४ । ८४ ।

आषाढे । ७४ । ८५ ।

नवा शुणः सदृशे रित् । ७४ । ८६ ।

प्रियसुखं चाकृच्छ्रे । ७४ । ८७ ।

वाक्यस्य परिष्कर्त्तने । ७४ । ८८ ।

सम्मत्यसूयाकोपकृतसने-

पद्यायामन्यमावौ स्वरे-

ध्वन्यस्य प्लुतः । ७४ । ८९ ।

भर्त्सने पर्यायेण । ७४ । ९० ।

त्यादेः साकारक्षस्याङ्गेन । ७४ । ९१ ।

क्षियाङ्गीः प्रैपे । ७४ । ९२ ।

चित्तीवार्थे । ७४ । ९३ ।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे । ७४ । ९४ ।

विचारे पूर्वस्य । ७४ । ९५ ।

ओमः प्रारम्भे । ७४ । ९६ ।

हेः प्रश्नाख्याने । ७४ । ९७ ।

प्रश्ने च प्रतिपदम् । ७४ । ९८ ।

[ अ० पा० सू० । ७ । ४ । १२२ । ]

दूरादामन्यस्य गुरुवैकोऽनन्त्योऽपि-

लभत् । ७४ । ९९ ।

हेहैष्वेषामेव । ७४ । १०० ।

अस्त्रीचूद्रे प्रत्यभिवादे भोगोन्ननाम्नो

वा । ७४ । १०१ ।

प्रभार्चाविचारे च सन्धेयसन्ध्यक्षरस्या-

दिदुत्परा । ७४ । १०२ ।

तयोर्व्यौ स्वरे संहितायाम् । ७४ । १०३ ।

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य । ७४ । १०४ ।

सप्तम्या पूर्वस्य । ७४ । १०५ ।

षष्ठ्याऽन्त्यस्य । ७४ । १०६ ।

अनेकवर्णाः सर्वस्य । ७४ । १०७ ।

प्रत्ययस्य । ७४ । १०८ ।

स्थानीवावर्णविधौ । ७४ । १०९ ।

स्वरस्य परे प्राग्विधौ । ७४ । ११० ।

न सन्धिबीयकिद्विर्दीर्घासद्विधावत्क्-

ल्लुकि । ७४ । १११ ।

लुप्पण्युल्लेनत् । ७४ । ११२ ।

विशेषणमन्तः । ७४ । ११३ ।

सप्तम्या आदिः । ७४ । ११४ ।

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः । ७४ । ११५ ।

गौणो ङ्यादिः । ७४ । ११६ ।

कृतसगतिकारकस्यापि । ७४ । ११७ ।

परा । ७४ । ११८ ।

स्पर्द्धे । ७४ । ११९ ।

आसन्नः । ७४ । १२० ।

सम्पन्निनां सम्पन्धे । ७४ । १२१ ।

समर्था पदविधिः । ७४ । १२२ ।

॥ समाप्तोऽयं सप्तमोऽध्यायः ॥

इति कलिकालसर्वज्ञ-श्रीदेवचन्द्राचार्यविरचित-श्रीसिद्धदेवचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।

## २ परिशिष्टम् ।

॥ अथ—श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्थ—उणादिसूत्राणि ॥



कृयापाजिस्वदिसाध्यशौट्स्नासनि-  
जामिरहीष्म्य उण् ।१।

अः ।२।

म्लेच्छीडेह्रस्यश्च या ।३।

नजः क्रमिगमिशमिन्मन्याक्रमिभ्यो-  
दित् ।४।

तुदादिविपगुहिभ्यः कित् ।५।

विन्देर्नलुक् च ।६।

कृगो द्वे च ।७।

क्रमिगदिमनेः सरूपे ।८।

कतष्टित् ।९।

किष् ।१०।

पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य ।११।

क्रमिमधिभ्यां चन्मनौ च ।१२।

गमेर्जम् च या ।१३।

अदुपान्त्यक्तद्वभ्यामञ्चान्तः ।१४।

मपिमसेर्वा ।१५।

ह्रस्वफलिकपेरा च ।१६।

इदुदुपान्त्याभ्यां किदिदुतौ च ।१७।

जजलतितलकाकोलीसरीसृपादयः ।१८।

बहुलं गुणवृद्धी चादेः ।१९।

णेल्लप् ।२०।

भीण्शलिबलिकल्पतिमर्च्यर्चिमृ-

जिक्कुतुस्तुदाधारात्राकापानिहान-

ञ्शुभ्यः कः ।२१।

विचिपुपिमुपिशुप्पविमृष्टशु-

भूष्मूनीयीभ्यः कित् ।२२।

कृगो या ।२३।

घुयुहिपितुशोर्दीर्घश्च ।२४।

ह्रिषो रश्च लो या ।२५।

निष्कतुरुक्कोदर्कालर्कशुल्कम्बफल्क-

किञ्जल्कोल्कावृषष्टेककैकाय-

स्कादयः ।२६।

दृक्नृसृष्टृष्टृष्टृस्तुकुश्रुलद्विपरि-

चटिकटिकण्टिचणिचपिफलियमित-

भ्यविदेविषन्धिकनिजनिमशिक्षा-

रिक्कुरिष्टतिवह्निमह्निसह्यलभ्योऽ-

कः ।२७।

को रुक्णिरण्टिभ्यः ।२८।

घृष्टृन्दिर्चितिलिपुलिकुलिक्षिपिष्ठ-

पिष्ठुभिलिन्विभ्यः कित् ।२९।

छिविभिदिपिदेर्वा ।३०।

कृपेर्गुणवृद्धी च या ।३१।

नजः पुंसेः ।३२।

कीचकपेचकमेनकार्मकघमकचघक-

लघकजहकैरकैटकादमकलमकक्षु-

ल्लकचटकषकादकादयः ।३३।

शलिबलिपतिवृत्तिनमिपटितदिन-

दिगडिभन्दिषन्दिमन्दिनमिक्कुदु-

पूमनिज्जिभ्य आका ।३४।



४०. सू० । ३५ । ]

[ ४० सू० । ८१ । ]

शुभ्रिगृहिचिदिपुलिगुभ्यः कित् । ३५।

पिपंः पिन्पिण्यौ च । ३६।

मवाकश्यामाकवार्ताकघृन्ताकज्यो-

न्ताकगृवाकभद्राकादयः । ३७।

श्रीकल्पलिदलिरफटिदृपिभ्य ईकः । ३८।

आङः पणिपनिपदिपतिभ्यः । ३९।

नसिबसिकसिभ्यो णित् । ४०।

पापुलिकूपिकुशिप्रश्चिभ्यः कित् । ४१।

प्राङः पणिपनिकपिभ्यः । ४२।

सुषेर्दीर्घश्च । ४३।

स्पमेः सीम् च । ४४।

कुशिकहृदिकमक्षिकैतिकपिपीलि-  
कादयः । ४५।स्यमिकपितृभ्यनिमनिमलिधल्यलि-  
पालिकणिभ्य ईकः । ४६।

जृपृवृवृमृभ्यो व्नेरश्वाद्यौ । ४७।

अचृषिहृषीषिहृशिभृडिशिलिनी-  
भ्यः कित् । ४८।

सृदेर्वोऽन्तश्च वा । ४९।

सृणीकास्तीकप्रतीकपूतीकसमीकवा-  
हीकवाहीकवल्मीककल्मलीकतिन्ति-  
लीककङ्कणीककिङ्किणीकपुण्डरीक-  
चञ्चरीकफर्फरीकल्लरीकघर्घरीका-  
दयः । ५०।

मिवमिकटिभल्लिकुहेरुकः । ५१।

संविभ्यां कसेः । ५२।

क्रमेः कृन् च वा । ५३।

कमितिमेर्दोऽन्तश्च । ५४।

मण्डेर्मण्ड् च । ५५।

कण्यणेर्णित् । ५६।

कञ्चुकांशुकनंशुकपाकुकाहिवुकचि-

वुकजम्बुकचुलुकचुकोल्मुकभा-

वुकष्टुकमधुकादयः । ५७।

मृमन्यञ्जिजलिवलितलिमलिमलि-

भालिमण्डयन्धिभ्यः ऊकः । ५८।

शल्यणेर्णित् । ५९।

कणिभल्लेर्दीर्घश्च वा । ६०।

शम्बुकसाम्बुकवृधूकमधूकोलूकोरुधू-  
कवरुकादयः । ६१।

किरोऽङ्गो रो लश्च वा । ६२।

रालापाकाभ्यः कित् । ६३।

कुलिचिरिभ्यामिङ्गक् । ६४।

कलेरविङ्गः । ६५।

क्रमेरलकः । ६६।

जीबेरातृको जैव् च । ६७।

हृभूलाभ्य आणकः । ६८।

प्रियः कित् । ६९।

घाल्शिङ्गिभ्यः । ७०।

शीभीराजेश्वानकः । ७१।

अणेर्बित् । ७२।

कनेरीनकः । ७३।

गुळ ईधुकैधुकौ । ७४।

घृतेस्तिकः । ७५।

कृतिपुतिलतिभिदिभ्यः कित् । ७६।

हृप्यशिमसिभ्यस्तक्क् । ७७।

भियो द्वे च । ७८।

हृरुहिपिण्डिभ्य ईतकः । ७९।

क्रुयोः कित् । ८०।

यलिपिलिशलिदमिभ्य आहकः । ८१।

४० सू० १८२ ।]

[ ४० सू० १२४ ।

चण्डिभल्लिभ्यामातकः । ८२।  
 श्लेष्मातकाज्जातकामिलातकपिष्टा-  
 तकादयः । ८३।  
 शमिमनिभ्यां स्वः । ८४।  
 इयतेरिच वा । ८५।  
 पुसुहोः पुनसुरौ च । ८६।  
 अशोर्दित् । ८७।  
 उपेः किल्लुक् च । ८८।  
 महेरुचास्य वा । ८९।  
 न्युङ्क्तादयः । ९०।  
 मयेधिभ्यामूखेखौ । ९१।  
 गम्यमिरम्यजिगद्यदिछागदित्स्वडिगू-  
 भृष्टृभ्यो गः । ९२।  
 पुसुविभ्यां कित् । ९३।  
 भृष्टृभ्यां नोऽन्तश्च । ९४।  
 प्रमो णिवा । ९५।  
 चृङ्गशाङ्गादयः । ९६।  
 तडेरगः । ९७।  
 पतितमितृपृक्कृशृत्वादेरङ्गः । ९८।  
 सृष्टृभ्यो णित् । ९९।  
 मनेर्मन्मातौ च । १००।  
 विडिबिलिकुरिमृदिपिशिभ्यः  
 कित् । १०१।  
 स्फुलिकलिपल्यादभ्य इङ्क् । १०२।  
 भलेरिदुतौ चातः । १०३।  
 अशोर्दित् । १०४।  
 उचिलिङ्गादयः । १०५।  
 माङ्गस्तुलेरङ्गक् च । १०६।  
 कमितमिशमिभ्यो दित् । १०७।

सतैः सुर्थ । १०८।  
 स्यार्तिजनिभ्यो घः । १०९।  
 मधाघङ्घाघदीर्घादयः । ११०।  
 सतैरघः । १११।  
 कूपसमिणभ्यश्चट् दीर्घश्च । ११२।  
 कूर्चचूर्चादयः । ११३।  
 कल्यविमदिमणिकुकणिकुटिक्-  
 भ्योऽचः । ११४।  
 फकचादयः । ११५।  
 पिशोराचक् । ११६।  
 मृत्रपिभ्यामिचः । ११७।  
 त्रियतेरीचण् । ११८।  
 लपेरुचः कश्च । ११९।  
 गुढेरुचह् । १२०।  
 सिवेर्दित् । १२१।  
 विमेर्होषडधो । १२२।  
 कुटिकुलिकल्पुदिभ्य इङ्क् । १२३।  
 तुदिमदिपत्यदि गुगमिकचिभ्य-  
 च्छक् । १२४।  
 पीपूडो ह्रस्वश्च । १२५।  
 गुलुञ्छपिलि पिन्डैधिच्छादयः । १२६।  
 वियो जक् । १२७।  
 पुषः पुन् च । १२८।  
 कुवः कुक्कुनौ च । १२९।  
 कुटेरजः । १३०।  
 मियेर्भिषभिष्णौ च वा । १३१।  
 सुर्थेसुर च । १३२।  
 बलेर्वोन्तश्च । १३३।  
 उडजादयः । १३४।

[ अ० पा० सू० । १३५ । ]

कुलेरिजक् । १३५।

कृगोऽञ्जः । १३६।

क्षमेर्झः । १३७।

लुपेष्टः । १३८।

नमितनिजनिवनिसनो लुक् च । १३९।

जनिपणिकिजुभ्यो दीर्घश्च । १४०।

घटघाटाघण्टादयः । १४१।

दिव्यविभ्रुकुर्विशकिकङ्किक्पिच-

पिचमिकम्येधिकर्मिकर्मिककिल-

तृकृत्तृभृभ्योऽः । १४२।

कुलिषिलिभ्यां कित् । १४३।

कपटकीकटादयः । १४४।

अनिच्चापृषललिभ्य आटः । १४५।

सृष्टपेः कित् । १४६।

किरो लक्ष वा । १४७।

कपाटविराट्छुङ्गाटप्रपुङ्गाटादयः । १४८।

चिरेरिटो भू च । १४९।

टिण्डश्चर् च वा । १५०।

तृकृपिकम्पिकृपिभ्यः कीटः । १५१।

खञ्जेररीटः । १५२।

गृज्जद्वभभ्य उट उटश्च । १५३।

मङ्गेर्मकमुकौ च । १५४।

नर्कुटकुक्कुटोत्कुटुत्सुटुत्पुरुटादयः । १५५।

दुरो द्रः कृदश्च दुर् च । १५६।

यन्वेः । १५७।

नपेरेटः । १५८।

ग्रो णित् । १५९।

गृशक्शाखेरोटः । १६०।

[ अ० पा० सू० । १८५ । ]

कपोटवकोठाक्षोटकैटादयः । १६१।

चनिकणिकाश्रुपिभ्यः । १६२।

पीविशिकुणिपृषिभ्यः कित् । १६३।

कुपेर्वा । १६४।

शमेर्लुक् च वा । १६५।

पष्ठैधिठादयः । १६६।

सृजृगृकम्पमिरमिरपिभ्योऽः । १६७।

पञ्चमात् ङः । १६८।

कण्यणिस्त्रनिभ्यो णिह्रा । १६९।

कुगृहनीकुणितुणिपुणिमुणिशुन्या-

दिभ्यः कित् । १७०।

कसृत्तृन्यालिष्यविचनिवमिपमिबु-

रिकुहेरडः । १७१।

विहडकहोडकुरडकेरडक्रोडादयः । १७२।

जृकृत्तृशृभृभ्योऽण्डः । १७३।

पृगो गादिः । १७४।

वनेस्त च । १७५।

पिचण्डैरण्डस्वरण्डादयः । १७६।

लगेरुडः । १७७।

कुशेरुण्डक् । १७८।

शमिपणिभ्यां ङः । १७९।

कुणेः कित् । १८०।

नमः सहेः पा च । १८१।

इणुर्विशावेणिपृक्वृत्तृजृत्तृपिपणि-

भ्यो णः । १८२।

घृवीहाश्रुप्युपिपृक्प्यतिभ्यः कित् । १८३।

द्रोर्वा । १८४।

स्थाधुतोरुप । १८५।

ग० सू० । १८६ ।]

[ अ० पा० सू० । २२८ ।

प्रागुणकाकर्णतीक्ष्णश्लक्ष्णाभी-  
दयः । १८६।

पृष्ठपृष्ठश्रुकरुहिलक्षिविचक्षिपु-  
कुक्षितहृयक्षिमक्षिकक्षिचरिसमी-  
रेरणः । १८७।

कृपिपृपिभ्यः कित् । १८८।

बहेरिबोपान्त्यस्य । १८९।

णकुक्षणकृकणकुक्षणचवणोस्व-  
रणलवणवक्षणादयः । १९०।

विपिपृपिपृपिपृपिपृपिपृपिपृपिपृपि-  
राणक् । १९१।

। गित् । १९२।

पाणपर्याणादयः । १९३।

बृहिवक्षिभ्य इणः । १९४।

हिः कित् । १९५।

पृष्ठपृष्ठारिभ्य उणः । १९६।

कित् । १९७।

क्षुणी । १९८।

दाम्प्यामेष्णक् । १९९।

न्यमितमिमावापृष्ठगृहसिषस्पसि-  
वेतसिमसीणभ्यस्तः । २००।

प्रीसूदसूमुपाधाग्नित्यर्त्यज्जिप-  
सिमुसितुसिमिसिरमिषुर्विषुर्विभ्यः ।  
कित् । २०१।

त्रो वा । २०२।

स्तितनितुसेर्दीर्घश्च वा । २०३।

तपित्तनिमित्तोत्तशुक्तसिक्तलिप्त-  
रत्तमुह्यतादयः । २०४।

तृगो यङ् । २०५।

वर्णादिलुपि । २०६।

हृष्टमृष्टदीयजिखलियलिपर्विपञ्चमि-  
नमितमिहशिहृषिकक्षिभ्योऽतः । २०७।

पृषिरज्जिसिकित्कालावृभ्यः कित् । २०८।

कृष्टकल्पलिचिलिविलीलिलानाथिभ्य  
आतक् । २०९।

हृष्ट्याकृष्टिशोणिपलिभ्य इतः । २१०।

नञ् आपोः । २११।

कुक्षिपिषिपृपिपृपिपृपिपृपिपृपि-  
कित् । २१२।

हृण ईतण् । २१३।

अदो भुयो हृतः । २१४।

कुलिमविभ्यामृतक् । २१५।

षीवेर्मञ्च । २१६।

कपेरोतः पू च । २१७।

आस्फायेर्दित् । २१८।

जृविशिभ्यामन्तः । २१९।

कहिनन्दिजीविप्राणिभ्यष्टिदाशिपि ।

। २२०।

तजिभूयदिवहिवसिभास्पदिसायि-

मदिगडिगण्डिमण्डनन्दिरे-

विभ्यः । २२१।

सीमन्तहेमन्तमदन्तबुप्यन्तादयः ।

। २२२।

शकेरन्तः । २२३।

कपेर्दित् । २२४।

कमिषुगार्तिभ्यस्थः । २२५।

अवादू गोञ्च वा । २२६।

नीनूरमिततुदिवचिरिचिसिचिभि-

हनिपागोपायोद्गाभ्यः कित् । २२७।

न्यूद्भ्यां शीङ् । २२८।

अ० पा० सू० । २२९ । ]

अवभृतिर्नसमिण्भ्यः । २२९।

सर्तेर्णिच् । २३०।

पथयूधगूधकुधतिथनिथसूरयादयः ।  
। २३१।

भृशीशपिशमिगमिरमिवन्दिचञ्चि-  
जीविप्राणिभ्योऽथः । २३२।

उपसर्गाद् वसः । २३३।

विदिभिदिदुहिभ्यः कित् । २३४।  
रोर्वा । २३५।

ण्वभ्यामूथः । २३६।

शाशपिमनिकनिभ्यो वः । २३७।  
आपोऽप् च । २३८।

गौः कित् । २३९।

घृतुकुसुभ्यो नोऽन्तश्च । २४०।

कुसेरिवेदौ । २४१।

हृद्गर्धिभ्यामुदः । २४२।

ककैर्णिङ्गा । २४३।

कुमुदबुबुदादयः । २४४।

ककिमकिभ्यामन्दः । २४५।

कल्पलिपुलिकुरिकुणिमणिभ्य  
इन्दक् । २४६।

कुपेर्व च घा । २४७।

घृपलिभ्यां णित् । २४८।

पमेरुन्दः । २४९।

मुचेर्दुकुन्दकुन्दौ । २५०।

स्कन्धमिभ्यां घः । २५१।

नेः स्पतेरघक् । २५२।

मङ्गेर्नल्लक् च । २५३।

आरगेर्वघः । २५४।

पराचक्षो दित् । २५५।

[ अ० पा० सू० । २३८ ।

इषेरुघक् । २५६।

कोरन्धः । २५७।

प्याघापन्यनिस्वदिस्वपिवस्य-  
ज्यतिसिबिभ्यो ना । २५८।

घसेर्णिच् । २५९।

रसेर्वा । २६०।

जीण्शीदीबुध्यविमीभ्यः कित् । २६१।

सेर्वा । २६२।

सोरु च । २६३।

रमेस्त च । २६४।

कुशेर्द्विद्विश्च । २६५।

शुसुनिभ्यो माडो दित् । २६६।

शीङ्घः सन्वत् । २६७।

दिमनग्नफेनचिह्नप्रघेनस्तेनच्यौ-  
घनादयः । २६८।

व्यसिरसिरुचिजिमस्त्रिदेविस्पन्दि-  
चन्दिमन्दिमण्डिमदिदहिवह्यादे-  
रनः । २६९।

अशो रघ्वाद्यौ । २७०।

उन्देर्न ल्लक् च । २७१।

हनेर्वतजघौ च । २७२।

तुदादिद्युजिरन्जिनिधाभ्यः कित्  
। २७३।

सूधूमस्त्रिभ्यो घा । २७४।

चिदनगगनगहनादयः । २७५।

संस्तुस्त्रिभ्यो घा । २७६।

युयुजियुधियुधिसुशिहशीशिभ्यः कित्  
। २७७।

मुमुचानयुयुधानशिभिदानजुहुराण-  
जिह्रियाणाः । २७८।

[ अ० पा० सू० । २७९ । ]

ऋज्जिरञ्जिमन्दिसहर्दिभ्योऽस्तानः ।  
[ २७९ ]

रुहियजेः कित् । २८० ।

घृधेर्वा । २८१ ।

इयाकठिग्वलिनल्भ्यविकृण्डिभ्य इनः ।  
[ २८२ ]

घृजितुहिपुलिपुटिभ्यः कित् । २८३ ।

विपिनाजिनादयः । २८४ ।

मर्हेर्णिद्वा । २८५ ।

खलिर्हिसिभ्यामीनः । २८६ ।

पठेर्णित् । २८७ ।

यभ्यजिशाक्यर्जिदीपजितृभ्य उनः ।  
[ २८८ ]

लपेः दा न । २८९ ।

पिशिमिपिक्षुधिभ्यः कित् । २९० ।

फलेर्गोऽन्तश्च । २९१ ।

वीपतिपटिभ्यस्तनः । २९२ ।

घृषूभ्यां कित् । २९३ ।

कृत्यशौभ्यां स्नक् । २९४ ।

अर्तेः शस्तानः । २९५ ।

भापाचणिचमिषिपिसृपृत्शीतल्पलि-  
शमिरमिबणिभ्यः पः । २९६ ।

युसुकुरुतुच्युस्त्वादेरूय । २९७ ।

कृष्टृसृभ्य ऊर् चान्तस्य । २९८ ।

शदिपाघिलनिहनेः य च । २९९ ।

पम्पाशिल्पादयः । ३०० ।

क्षुचुपिभ्यः कित् । ३०१ ।

नियो वा । ३०२ ।

उभ्यवेर्लृक् च । ३०३ ।

[ अ० पा० सू० । ३२८ । ]

दलिवलितलिम्बजिध्वजिकचिम्पोऽपः  
[ ३०४ ]

मुजिकुतिकुटिविटिकुणिकुप्पुपिभ्यः  
कित् । ३०५ ।

शंशेः श इघातः । ३०६ ।

विष्टपोलपघातपादयः । ३०७ ।

फलेरापः । ३०८ ।

विशेरिपक् । ३०९ ।

दलेरीपो दिस् च । ३१० ।

उद्धेरूपक् । ३११ ।

अश ऊपः पश्च । ३१२ ।

सर्तेः पपः । ३१३ ।

रीशीभ्यां फः । ३१४ ।

कलिगलेरस्पोच । ३१५ ।

शाफकफशिफाशोफादयः । ३१६ ।

वलिमितनिभ्यां यः । ३१७ ।

शम्भमेर्णिद्वा । ३१८ ।

शल्पलेख्यातः । ३१९ ।

तुभ्यस्तम्पादयः । ३२० ।

कृकटिकटियदेरभ्यः । ३२१ ।

कदेर्णिद्वा । ३२२ ।

शिलथिलादेः कित् । ३२३ ।

हिण्डिविलेः किम्पो न लृक् च । ३२४ ।

डीनीयन्धिशृधिचलिभ्यो डिभ्यः ।

[ ३२५ ]

कुट्युन्दिचुरितुरिपुरिमुरिकुरिभ्यः कुभ्यः  
[ ३२६ ]

गृदूरमिहनिजन्यतिदलिभ्यो भः ।

[ ३२७ ]

इणा कित् । ३२८ ।



अ० पा० सू० । ३७१ । ]

कौतेरियः । ३७५।

कृगः कित् । ३७६।

मृजेर्णालीयः । ३७७।

वेतेस्तादिः । ३७८।

ध्राघ्राजिघृरमिषाज्यतैरन्यः । ३७९।

हिरण्यपजर्ज्यादयः । ३८०।

यदिसहिभ्यामान्यः । ३८१।

यृक् ण्यः । ३८२।

मदेः स्यः । ३८३।

रुचिसुजिम्पां कित्यः । ३८४।

यन्पर्यिभ्यामुण्यः । ३८५।

यचोऽध्य उत् च । ३८६।

भीयुधिरुधियत्पगिरमिषमिषपिज-  
पिषाकिस्कापियन्दीन्दिपदिमदिम-  
न्दिचन्दिदसियसिनसिहस्पसिषा-  
सिषहिसहिभ्यो रः । ३८७।

भ्राज्यजितश्चिश्चिरिपितृपितृपिदपि-  
पुपिक्षिपिष्पुपिष्पुदिमुदिरुदिलिदि-  
भिदिखिद्युन्दिदभिभुभ्युभिभदंशि-  
चिसिवहिविसियसिशुचिसिधिगृ-  
थिवीन्थिभ्यतिपृतिनीशीसुसृभ्यः  
कित् । ३८८।

इण्धागृभ्यां वा । ३८९।

शुम्बिकुम्पितुम्पेर्नलृक् च । ३९०।

भन्देर्वा । ३९१।

चिजिशुसिमितम्प्यर्देर्दीर्घश्च । ३९२।

चकिरमिविकसेरुचास्य । ३९३।

शदेरुश्च । ३९४।

कृतेः कृकृञौ च । ३९५।

[ अ० पा० सू० । ४१० । ]

खुरक्षुरदूरगौरविप्रकुप्रश्चभ्राभ्रघृवा-  
न्भ्ररन्ध्रशिलिन्ध्रौद्रपुण्द्रीवनीव-  
शीवोम्रतुम्रभ्रनिगद्वातन्द्रासान्द्रगु-  
न्द्रारिज्जादयः । ३९६।

कच्छिचटिवटिकुटिकठिवठिमठ-य-  
हिंशीकृशीभृकदिपदिकन्दिमन्दि-  
सुन्दिमन्धिमञ्जिपञ्जिपिञ्जिकमि-  
समिचमिवमिभ्रम्यमिदेविषासिका-  
स्पतिजीविपर्यिकुशुदोररः । ३९७।

अवेर्ध् य वा । ३९८।

मृद्युन्दिपिठिकुरिकुहिभ्यः कित् ।  
३९९।

शाखेरिदेतौ चातः । ४००।

शपेः कृ च । ४०१।

दमेणिद्वा दश्च डः । ४०२।

अठरककरमकरशंकरकर्पकूर्परतोमर-  
पामरग्रामरग्राम्रमगरनगरतगरो-  
र्दरादरशदरददरकृकरकुकुन्दरगोर्ष-  
राम्बरमुम्बरम्बरबृहृकुञ्जराजगरा-  
दयः । ४०३।

मुदिगृरिभ्यां टिदृगजौ चान्तौ । ४०४।

अग्यद्विमदिमन्दिक्कडिकसिकासिमृ-  
जिरुल्लिकलिललिकचिभ्य आरः ।  
४०५।

अः कादिः । ४०६।

कृगो मादिश्च । ४०७।

तुपिकुठिभ्यां कित् । ४०८।

कमेरत उच । ४०९।

कनेः कोचिदकर्बुदकाञ्चनाश्च । ४१०।





[ ३० सू० । ४५१ । ]

हुयामाश्रुवसिभसिसुवीपचिवचिष्टय-  
म्यमिमनितनिसदिळादिक्षिक्षदिल्ल-  
पिपतिधूम्यः । ४५१ ।

भित्तेर्वश्च मो वा । ४५२ ।

गमेरा च । ४५३ ।

चिमिदिशांसिम्यः कित् । ४५४ ।

पुत्रादयः । ४५५ ।

पुत्रानक्षिपचिवकयमिषमिषपिपधिप-

जिपतिफडिभ्योऽञ्जः । ४५६ ।

सोर्विदः कित् । ४५७ ।

कृतेः कृन्त् च । ४५८ ।

यन्धिबहिकव्यह्यादिभ्य इत्रा । ४५९ ।

भूगृषदिचरिभ्यो णित् । ४६० ।

तनितृलापात्रादिभ्य उत्रः । ४६१ ।

शामाहयाशफयम्भ्यमिभ्यो लः । ४६२ ।

शुकशीमुभ्यः कित् । ४६३ ।

मिल्लाच्छभल्लसौविदल्लादयः । ४६४ ।

मृदिकन्दिक्कुण्डिमण्डिमद्रिपटि-

पाटिशकिकेष्टेष्टुकमियमि-

शालिकलिपलिगुध्वश्चिचश्चि-

चपिपहिदिहिकुहितृष्टपि-

शितुसिकुस्यनिद्रमेरलः । ४६५ ।

नहि लङ्गेदीर्घश्च । ४६६ ।

भ्रजनेर्गोऽन्तश्च । ४६७ ।

तृपिवपिक्कुपिक्कुशिकुटिपृपितुसिम्यः

कित् । ४६८ ।

कोर्वा । ४६९ ।

शमेर्य च वा । ४७० ।

छो डग्गादिर्वा । ४७१ ।

[ ३० सू० । ४८७ । ]

मृजिखन्याहनिभ्यो ङित् । ४७२ ।

स्योवा । ४७३ ।

मुरलोरलविरलकेरलकपिञ्जल-

कञ्जलेञ्जलकोमलभूमलसिंहल-

काहलशूकलपाकलपुगलभगल-

विदलकुन्तलोत्पलादयः । ४७४ ।

भ्रकृमृष्टनितमिचपिचपिकपिफी-

लिपलिवलिपश्चिमद्रिगण्डिमण्डि-

चण्डितण्डिपिण्डमन्दिनदिश-

किभ्य आलः । ४७५ ।

कूलिपिलिविशिमिडिमृडिकुणि-

पीमीभ्यः कित् । ४७६ ।

भजेः कर्गौ च । ४७७ ।

सर्तर्गोऽन्तश्च । ४७८ ।

पतिकूलभ्यो णित् । ४७९ ।

चात्पालककालहिन्तालवैताल-

जम्पालशब्दालममाप्तालादयः । ४८० ।

कस्यनिमहिद्रमिजटिमडिकुटिच-

ण्डिशण्डितुण्डिपिण्डभूकुकि-

भ्य इलः । ४८१ ।

भण्डेर्नल्लक् च वा । ४८२ ।

गुपिमिथिधुम्यः कित् । ४८३ ।

स्थण्डिलकपिलविचकिलादयः । ४८४ ।

हृपिष्टिचटिपटिशकिशङ्कित-

ण्डिमह्मयुत्कण्ठिम्य उलः । ४८५ ।

स्यावह्निपेहिधिन्दिभ्यः कित्-

ल्लक् च । ४८६ ।

कुमुलतुमुलनितुलबन्तुलमन्तु-

लष्टुलविशंस्युलाहुलमुकुलश-

ङ्कुलादयः । ४८७ ।



[ उ० सू० । ५३५ । ]

कुलिकनिकणिलिवटिभ्यः किशः ।

। ५३५।

घर्षेणिद्वा । ५३६।

तिनिशेतिशादयः । ५३७।

मस्त्वङ्गिभ्यामुशः । ५३८।

अर्ताण्म्यां पिशतशौ । ५३९।

वृकृतृमीहमाभ्यः षः । ५४०।

पोरुच वा । ५४१।

स्तूपस्रम्यर्कलभ्यः कित् । ५४२।

क्षिपेः शौ च । ५४३।

कोरपः । ५४४।

युजलेरापः । ५४५।

अर्पेरिपः । ५४६।

मद्यविभ्यां दित् । ५४७।

कहेर्षुद्धिश्च । ५४८।

अमिमृभ्यां गित् । ५४९।

तवेर्षा । ५५०।

कळेः कित्च । ५५१।

नजो व्यघेः । ५५२।

कृतृभ्यामीपः । ५५३।

श्रुतिवृषभ्यः कित् । ५५४।

अमेर्वरादिः । ५५५।

उपेर्षोऽन्तश्च । ५५६।

सप्तृनहिह्निकलिचलिचपिवपिकृपि-

हयिभ्य उपा । ५५७।

विविषभ्यां कित् । ५५८।

अपुपधनुपादयः । ५५९।

खलिफल्युपफजलभ्यमजिपीधिह-

न्यङ्गिमङ्गिगण्यतिभ्य ऊपा । ५६०।

[ उ० सू० । ५८६।

कोरदूपाटरूपकारूपशैलूपपिञ्जृपा-

दयः । ५६१।

कळेर्मपः । ५६२।

कुलेश्च मापक् । ५६३।

मात्वावद्यमिकमिहनिमानिकग्यशिप-

चिमुचियजिवृभ्यः सः । ५६४।

व्यवाम्यां तनेरीच वेः । ५६५।

प्लुपेः प्लप् च । ५६६।

कजिरिपिकृपिकृतिङ्ग<sup>२</sup>व्युन्विद्यभ्यः

कित् । ५६७।

शुविगृधेस्त च । ५६८।

तत्पणिलन्यस्यविरधिनभिनस्यमि-

चमितमिचक्षतिपतेरसः । ५६९।

सृवयिभ्यां गित् । ५७०।

वहियुभ्यां वा । ५७१।

दिवादिरभिलभ्ययुरिभ्यः कित् । ५७२।

फनसतामरसादयः । ५७३।

युपलिभ्यामासः । ५७४।

किछेः कित् । ५७५।

तलिकसिभ्यामीसण् । ५७६।

सेदित् । ५७७।

अदेकसः । ५७८।

पटिषीभ्यां दिसदिसौ । ५७९।

तसः । ५८०।

हणः । ५८१।

पीको नसक् । ५८२।

कृकुरिभ्यां पासः । ५८३।

कलिकुलिभ्यां मासक् । ५८४।

अलेरम्बुसः । ५८५।

एगो हः । ५८६।

४० सू० । ५८७ । ]

कितो मे च । ५८७ ।

हिंसेः सिम् च । ५८८ ।

कृप् कटिपटिमटिलटिललिपलिकस्थ-  
निरगिलगेरहः । ५८९ ।

पुलेः कित् । ५९० ।

वृकटिशमिभ्य आह । ५९१ ।

विछेः कित् । ५९२ ।

निर हण ऊहृष्ट । ५९३ ।

दस्त्यूहः । ५९४ ।

अनेरोकहः । ५९५ ।

वछेरक्षः । ५९६ ।

लाक्षाद्राक्षामिक्षादयः । ५९७ ।

समिण्णिकपिभ्यामाः । ५९८ ।

दिविपुरिष्टपिष्टपिभ्यः कित् । ५९९ ।

वेः साहाभ्याम् । ६०० ।

वृमिथिविशिभ्यस्थयव्याभ्यान्ताः ।  
६०१ ।

मुचिस्वर्धे च । ६०२ ।

सोर्भृग आह । ६०३ ।

सनिक्षमिबुपेः । ६०४ ।

द्वित् । ६०५ ।

स्वरेभ्य हः । ६०६ ।

पदिपठिपचिस्थलिहलिकलिषलिषलि-  
षल्लिपल्लिकटिचटिचटिषधिगाध्य-  
षिषन्दिनन्यपिषशिषाशिक्षा-  
शिष्टदितमिमन्त्रिग्रण्टिमण्टिष-  
ण्टिपत्यजिमस्यसियनिष्यनिसनि-  
गमितमिमन्त्रिभ्रन्त्रिजनिमण्यादि-  
भ्यः । ६०७ ।

[ ३० सू० । ६२६ ।

किलिपिलिपिशिचिटिष्टुटिष्टुण्टि  
तुण्टिकुण्टिमण्टिहुण्टिहिण्टि-  
पिण्टिबुल्लिबुधिमिथिरुहिदिवि-  
कीर्त्यादिभ्यः । ६०८ ।

नाभ्युपान्त्यकृगृक्षृपृक्षृभ्यः कित् ।  
६०९ ।

विदिष्टेर्वा । ६१० ।

तृभ्रभ्यद्यापिदम्भिभ्यस्तित्तिरभृमा-  
धापदेभाश्च । ६११ ।

मनेरुदेतौ चास्य वा । ६१२ ।

क्रमितमिस्तम्भेरिच नमेस्तु वा । ६१३ ।

अम्भिक्कुण्टिकम्पंहिभ्यो न लुक् च ।  
६१४ ।

ठमेर्द्धञौ च । ६१५ ।

मीवीप्रहृभ्यो टित् । ६१६ ।

वौ रिचेः स्वरासोऽन्तश्च । ६१७ ।

कमिषमिजमिषसिषलिफलितलि  
तटिषजिब्रजिष्वजिराजिपणिषणि-  
वदिसदिद्विह्निसहिषहितपिपपि  
भटिकश्चिसंपतिभ्यो णित् । ६१८ ।

कृक्षृकुटिमहिष्वन्यणिकप्पल्लिपलि-  
षरिषसिगण्टिभ्यो वा । ६१९ ।

पादाचात्यजिभ्याम् । ६२० ।

नहेर्भू च । ६२१ ।

अप्पो रभादिः । ६२२ ।

कायः किरिष वा । ६२३ ।

यर्देरकिः । ६२४ ।

सनेर्देगिः । ६२५ ।

कोर्दिनिः । ६२६ ।

उ० सू० । ६२७ ।]

मृश्विकपयणिदध्यविभ्य ईधिः । ६२७।

वेगो डित् । ६२८।

वर्णेर्णित् । ६२९।

कृपिशाकिभ्यामटिः । ६३०।

अटिः । ६३१।

चमेरुचातः । ६३२।

मुपेकृण् चान्तः । ६३३।

काबाबाकीभिश्चुञ्चरित्तरिपूरिभ्यो

णिः । ६३४।

भ्रवृचसृकुवृविभ्यः कित् । ६३५।

पृपिहृपिभ्यां वृद्धिश्च । ६३६।

हृणिर्हृणिभूणिपूर्यादयः । ६३७।

कृहृसृमृधृमृकृत्प्रहेरणिः । ६३८।

ककैरिवास्य वा । ६३९।

ककैर्णित् । ६४०।

कृपेक्ष्वादेः । ६४१।

क्षिपेः कित् । ६४२।

आहः कृहृशुपेः सनः । ६४३।

धारिसर्वादेरिणिक् । ६४४।

अदेस्त्रीणिः । ६४५।

प्लुशायजिपपिपदिवस्तिथितसिभ्य-

स्तिः । ६४६।

प्रयेर्लृक् च वा । ६४७।

कोर्यपादिः । ६४८।

मो गृप् च । ६४९।

सोरस्तेः शित् । ६५०।

हमुपिकृपिरिपिनिपिषोऽशुच्यसिपूयी-

णप्रभृतिभ्यः कित् । ६५१।

कुच्योर्नोऽन्तश्च । ६५२।

स्वत्यभिरमिवह्रियस्पतैरतिः । ६५३।

हन्तेरंह च । ६५४।

वृगो व्रत् च । ६५५।

अञ्चेः क च वा । ६५६।

वातेर्णिङ्वा । ६५७।

योः कित् । ६५८।

पातेर्वा । ६५९।

अगिचिलिपुलिक्षिपेरस्तिक् । ६६०।

शृचेर्गभ् च । ६६१।

वस्यर्तिभ्यामातिः । ६६२।

अभैर्यामाभ्याम् । ६६३।

यजो य च । ६६४।

वयविच्छदिभूम्योऽन्तिः । ६६५।

शकेरन्तिः । ६६६।

नजो वागो डितिः । ६६७।

देहः । ६६८।

वीसञ्ज्यसिभ्यस्थिक् । ६६९।

सारेरधिः । ६७०।

निपञ्जेर्घित् । ६७१।

उयर्तेर्णिङ्वा । ६७२।

अतेरिधिः । ६७३।

तनेर्हित् । ६७४।

उपेरधिः । ६७५।

विदो रधिक् । ६७६।

धीयुसुवह्मणिभ्यो निः । ६७७।

धूशाशीहो ह्रस्वश्च । ६७८।

लृप्प्रच्छिभ्यः कित् । ६७९।

सविभृत्पमिघभ्यश्चटिकटयवेरनिः ।



[ ३० सू० । ७३१ । ]

स्पशिभ्रस्जेः स्तुक् च । ७३१।  
 दुःस्वपवनिभ्यः स्थः । ७३२।  
 हनियाकृष्टृपृत्त्रो द्वे च । ७३३।  
 कृप्र भ्रत उरू च । ७३४।  
 पचेरिवातः । ७३५।  
 अर्तेरूर्च । ७३६।  
 महत्युर्च । ७३७।  
 उङ् च भे । ७३८।  
 श्लिषेः क च । ७३९।  
 रक्षिलक्षिलिङ्गेर्नलुक् च । ७४०।  
 पीमृगमिप्रदेवकुमारलोकघर्मविश्व-  
 सुन्नाइमाधेरयो युः । ७४१।  
 पराङ्भ्यां शृजनिभ्यां ङित् । ७४२।  
 शृमेः स च वा । ७४३।  
 शुद्रुभ्याम् । ७४४।  
 हरिपीतमितशतयिकुकदूभ्यो ऋयः ।  
 ७४५।  
 कैद्युसुरण्यध्वर्यादयः । ७४६।  
 शः सन्वद्य । ७४७।  
 तनेर्द्वेडः । ७४८।  
 कैशीशमिरमिभ्यः कुः । ७४९।  
 द्विषः किद्रो लक्ष वा । ७५०।  
 किरः प च । ७५१।  
 चटिकटिपदिभ्य आकृः । ७५२।  
 सिबिकुटिकुटिकुकुपिकुपिभ्यः कित् ।  
 ७५३।  
 उपसर्गाचेर्ङित् । ७५४।  
 शलेरङ्कुः । ७५५।  
 सृष्ट्र्यां दाकृक् । ७५६।

[ ३० सू० । ७८४ । ]

ह्वेः स्वाकृक् च । ७५७।  
 फलिवत्पमेर्धुः । ७५८।  
 दमेर्लुक् च । ७५९।  
 हेर्हिन् च । ७६०।  
 ग्रीकैपनीलेरङ्गुक् । ७६१।  
 अब्यर्तिगृभ्योऽटुः । ७६२।  
 शलेराटुः । ७६३।  
 अज्यवेरिङ्कुः । ७६४।  
 तमिमनिकणिरयो ङुः । ७६५।  
 पनेर्दाघञ्च । ७६६।  
 पलिष्टभ्यामापङ्ककण्डुकौ । ७६७।  
 अजिस्थावृरीभ्यो णुः । ७६८।  
 यिवेः कित् । ७६९।  
 क्षिपेरणुक् । ७७०।  
 अक्षेरिङ्णुः । ७७१।  
 कृहभूजीविगभ्याविभ्य एणुः । ७७२।  
 कृसिकभ्यमिगमितनिमनिजन्यसि-  
 भसिसञ्चयिभावागारलाम्लाह-  
 निहापादिफुशिपूरयस्तुन् । ७७३।  
 वसेर्णिद्रा । ७७४।  
 पाः पीप्यौ च वा । ७७५।  
 आपोऽप् च । ७७६।  
 अञ्ज्यर्तेः कित् । ७७७।  
 चापः के च । ७७८।  
 बहिमहिगुह्येधिभ्योऽनुः । ७७९।  
 कृलाम्यां कित् । ७८०।  
 तनेर्यतुः । ७८१।  
 जीवेरातुः । ७८२।  
 घमेर्दुक् । ७८३।  
 शीघ्रो घुक् । ७८४।



उ० सू० । ७८५ । ]

[ उ० सू० । ८३९ । ]

धूगो धुन् च । ७८५ ।

दाभाभ्यां नुः । ७८६ ।

वेः शित् । ७८७ ।

सूक्तः कित् । ७८८ ।

हो जह् च । ७८९ ।

वधेः क्रगौ च । ७९० ।

कृहनेस्तुक्कुक् । ७९१ ।

गमेः सन्बच्च । ७९२ ।

दाभूक्षण्युन्दिनदिवदिपत्यादेरनुक् ।

। ७९३ ।

कृशोरानुक् । ७९४ ।

जीबेरदानुक् । ७९५ ।

वधेरदनुः । ७९६ ।

हृपिपुषिघृपिगदिमदिनन्दिगडि-

मण्डिजनिस्तनिभ्यो णेरित्तुः । ७९७ ।

कस्यर्तिस्थामिपुक् । ७९८ ।

कम्पमिभ्यां डुः । ७९९ ।

अन्नैरनुः । ८०० ।

यजिष्ठुन्धिदहिदसिनिममिभ्यो युः ।

। ८०१ ।

मुजेः कित् । ८०२ ।

सर्तेरद्वन्यू । ८०३ ।

भूक्षिपिचरेरन्युक् । ८०४ ।

मुत्स्युक् । ८०५ ।

चिनीपीम्यशिभ्यो कः । ८०६ ।

कृम्यां कित् । ८०७ ।

ग्ननो लुक् च । ८०८ ।

जनिह्निशद्यर्तेस्त च । ८०९ ।

दमनः शीदो ङित् । ८१० ।

शियुगेदनमेर्बादयः । ८११ ।

कटिकुट्यर्तेरनुः । ८१२ ।

कर्करानुः । ८१३ ।

उर्वेरासुदेतौ च । ८१४ ।

कृपि क्षुषिपीकृणिभ्यः कित् । ८१५ ।

इयः शीत च । ८१६ ।

तुम्बेरानुः । ८१७ ।

कन्देः कुन् च । ८१८ ।

चमेरानुः । ८१९ ।

शीनो लुः । ८२० ।

पीठः कित् । ८२१ ।

लस्तीर्ण्यशसेरानुः । ८२२ ।

आपोऽप् च । ८२३ ।

ग्रहल्लुगुगुल्लुकमण्डलवः । ८२४ ।

मः श्रुः । ८२५ ।

मस्तीर्ण्यशिभ्यः सुक् । ८२६ ।

तपलिमछेरानुः । ८२७ ।

उँछेः कित् । ८२८ ।

कृपिचमितनिधन्पन्दि सर्जित्वर्जिभ-

जित्लस्तीर्ण्यभ्य ऊः । ८२९ ।

फलेः फेल् च । ८३० ।

कपेर्द्वन्द्वौ च यः । ८३१ ।

यहेर्ध्वं च । ८३२ ।

मुजेर्गुणश्च । ८३३ ।

अजेर्जोऽन्तश्च । ८३४ ।

कसिपद्यर्त्तादिभ्यो णित् । ८३५ ।

अणेर्दोऽन्तश्च । ८३६ ।

अदो ए च वा । ८३७ ।

नयो लम्बेर्नलुक् च । ८३८ ।

कफाकीरेर्छं च । ८३९ ।

८० सू० । ८४० । ]

[ ३० सू० । ८९५ । ]

ऋतो रत् च । ८४० ।  
 हभिचयेः स्वराज्ञोऽन्तश्च । ८४१ ।  
 धूपेर्दिधिपदिधीषौ च । ८४२ ।  
 अमिगमितनिभ्यो ङित् । ८४३ ।  
 नृतिशृधिरुपिकृहिभ्यः कित् । ८४४ ।  
 नृत्विभ्यः क् । ८४५ ।  
 नृत्विभ्यः क् । ८४६ ।  
 कमिजनिभ्यां क् । ८४७ ।  
 शकैरन्ध्रः । ८४८ ।  
 कृगः कादिः । ८४९ ।  
 योरागूः । ८५० ।  
 काक्रीजो जेह् । ८५१ ।  
 दिव ऋः । ८५२ ।  
 सोरसेः । ८५३ ।  
 नियो ङित् । ८५४ ।  
 सव्यात् स्थाः । ८५५ ।  
 यतिननन्दिभ्यां दीर्घश्च । ८५६ ।  
 शासिषांसिनीरुधुहृष्टमन्यादिभ्य-  
 स्तुः । ८५७ ।  
 पातेरिच । ८५८ ।  
 मानिभ्राजेर्लृक् च । ८५९ ।  
 जाया मिगः । ८६० ।  
 आपोऽण् च । ८६१ ।  
 नमेः ण च । ८६२ ।  
 हुपूग्गोलीप्रस्तुप्रतिद्वप्रतिस्थाम्य  
 ऋत्विजि । ८६३ ।  
 नियः पादिः । ८६४ ।  
 स्पष्टक्षत्तुहिजादयः । ८६५ ।  
 रातेर्ङः । ८६६ ।

शुगमिभ्यां ङोः । ८६७ ।  
 ग्लानुदिभ्यां ङोः । ८६८ ।  
 तोः किक् । ८६९ ।  
 द्राणादयः । ८७० ।  
 स्त्रोश्चिक् । ८७१ ।  
 तनेह्वच् । ८७२ ।  
 पारेरज् । ८७३ ।  
 कधिष्टिभिपिभ्यः कित् । ८७४ ।  
 मृपणिभ्यामिज् मुरघणौ च । ८७५ ।  
 वशोः कित् । ८७६ ।  
 लदघेरट् नल्लक् च । ८७७ ।  
 सतैरज् । ८७८ ।  
 ईडेरविट् ह्रस्वश्च । ८७९ ।  
 क्विपि म्लेच्छश्च वा । ८८० ।  
 तृपेः कत् । ८८१ ।  
 संक्षद्वेह्रसाक्षादादयः । ८८२ ।  
 पदच्छपदादयोऽनुकरणाः । ८८३ ।  
 हुहिष्टहिमहिष्टिभ्यः कत् । ८८४ ।  
 गमेर्ङिद्दे च । ८८५ ।  
 भातेर्ङवतुः । ८८६ ।  
 ह्रस्वकहिपुपितडिभ्य इत् । ८८७ ।  
 उदकाच्छचेङित् । ८८८ ।  
 अ उत् । ८८९ ।  
 ओ मादिर्वा । ८९० ।  
 शक्नेर्कत् । ८९१ ।  
 यजेः क च । ८९२ ।  
 पातेः कृष् । ८९३ ।  
 अट् भसेरट् । ८९४ ।  
 तनिलजियजिम्यो ङट् । ८९५ ।

[ ४० सू० १८९६१ ]

[ ४० सू० १९४७ ]

इणस्तद् १८९६।

प्रः सद् १८९७।

द्रो ह्रस्वश्च १८९८।

युप्यसिभ्यां क्मद् १८९९।

उक्षितक्ष्यक्षीशिराजिधन्विपञ्चिधू-  
षिह्निदिस्निहिनुमस्जेरन् १९००।लूपयुष्टपिदंशिद्युदिविप्रतिविधिभ्यः  
कित् १९०१।श्वन्मातरिश्वन्मूर्धन्प्लीहक्षर्यमन्वि-  
श्वप्सन्परिज्वन्महन्नहन्मघवन्न-  
धर्यन्निति १९०२।

पप्यशौभ्यां तन् १९०३।

स्नामदिपयतिपृशकिभ्यो घन् १९०४।

ग्रहेरा च १९०५।

ऋशीकुशिरहिजिह्वसृष्टृभ्यः  
कनिप् १९०६।

सृजेः अजृसृकौ च १९०७।

ध्याण्घोर्धो यी च १९०८।

अतेर्ध च १९०९।

प्रात्सदिरीरिणस्तोऽन्तश्च १९१०।

मन् १९११।

कुप्पुपिस्तृपिभ्यः कित् १९१२।

घृहेर्नोऽच्च १९१३।

व्येग एदोर्ता च वा १९१४।

स्पतेरी च वा १९१५।

सात्मनघात्मन्येमशोमन्ल्लोमन्लला-  
मन्नामन्पाप्मन्पध्मन्पध्मन्निति ।  
१९१६।

हजनिभ्यामिमन् १९१७।

सृहृष्टृसृभ्य ईमन् १९१८।

गमेरिन् १९१९।

आडश्च णित् १९२०।

सुवः १९२१।

सुवो वा १९२२।

प्रप्रतेर्यानुविभ्याम् १९२३।

प्रात् स्यः १९२४।

परमात् कित् १९२५।

पथिमन्विभ्याम् १९२६।

होर्मिन् १९२७।

अर्तेर्मुक्षिनक् १९२८।

अदेस्तिन् १९२९।

पतेरन्निन् १९३०।

आपः क्विप् ह्रस्वश्च १९३१।

ककुप्त्रिष्टुपनुष्टुभः १९३२।

अचेर्मः १९३३।

सोरेतेरम् १९३४।

नशिन्नुभ्यां नक्तन्नौ च १९३५।

स्पतेर्णित् १९३६।

गमिजमिक्षमिकमिशमिसमिभ्यो  
दित् १९३७।

हणो दमक् १९३८।

कोडिम् १९३९।

तूपेरीम् णोऽन्तश्च १९४०।

ईश्कमिशमिसमिभ्यो दित् १९४१।

श्रमिगमिक्षमेस्तुमाघातः १९४२।

गृपृदृर्विधुर्विभ्यः क्विप् १९४३।

याद्वारी १९४४।

प्रादतेरर् १९४५।

सोर्तेर्लुक् च १९४६।

पूसन्पमिभ्यः पुनसनुनान्ताश्च १९४७।

३० सू० । १४८ । ]

चतेरु १४८।

दिवेडिष् १४९।

विशिविपाशिभ्यां विषप् १५०।

सहेः पप् च १५१।

अस् १५२।

पाहाभ्यां पयस्यौ च १५३।

छदिवहिभ्यां छन्दोघौ च १५४।

श्वेः शय् च या १५५।

विश्वादिदिभुजिभ्याम् १५६।

चापेनो ह्रस्यश्च या १५७।

अशौर्यश्चादिः १५८।

उपेर्ज च १५९।

हकेन्देर्ध् च १६०।

अवेर्या १६१।

अमेर्भहो चान्तौ १६२।

अदेरन्ध्र च या १६३।

आपोऽपाप्ताप्सराभ्याम् १६४।

उच्यन्ध्वेः क च १६५।

अञ्जयजियुजिभुर्जेर्ग च १६६।

अर्तेरुशार्त्ता च १६७।

येन्धिभ्यां योदघौ च १६८।

चक्षः शिद्धा १६९।

घस्त्यगिभ्यां णित् १७०।

मिथिरञ्जयुपितृपृष्वृन्वष्टिभ्यः कित् ।  
१७१।

विघेर्वा १७२।

नुचो घयादिः १७३।

ययःपयःपुरोरंतोभ्य चागः १७४।

नञ् इहेरेहेघौ च १७५।

विहायस्तुमनस्पुरुदंशस्सुकरवोऽङ्कि-  
रसः १७६।

पातेर्जस्थसौ १७७।

सुरीभ्यां तस् १७८।

[ ३० सू० । १००६ ।

अर्तीणभ्यां नस् १७९।

रिचेः क च १८०।

रीष्टभ्यां पस् १८१।

शीढः फस् च १८२।

पचिवधिभ्यां सस् १८३।

इणस्तशस् १८४।

चष्टेः कनस् १८५।

चन्दो रमस् १८६।

वमेकनस्तनसौ १८७।

इण आस् ॥ १८८ ॥

रूपचिद्गुणिहुस्यपिष्ठादिदृदिभ्य  
हस् ॥ १८९ ॥

बंहिर्बुहेर्नकुक् च ॥ १९० ॥

शुतेरादेश्च जः ॥ १९१ ॥

सहेर्धे च ॥ १९२ ॥

पस्थोऽन्तश्च ॥ १९३ ॥

नियो दित् ॥ १९४ ॥

अयेर्णित् ॥ १९५ ॥

तुभृस्तुभ्यः कित् ॥ १९६ ॥

रूपतिजनिननिधनिमनिग्रन्धिपूत-

पिग्रपिषपियजिप्रादिषेपिभ्य

उस् ॥ १९७ ॥

इणो णित् ॥ १९८ ॥

हुपेर्हित् ॥ १९९ ॥

मुहिमिभ्यादेः कित् ॥ १००० ॥

चक्षेः शिद्धाः ॥ १००१ ॥

पातेर्दुम्सुः ॥ १००२ ॥

न्युद्भ्यामश्चः कक्कैकसष्टायच ॥ १००३ ॥

शमो निपो डैस् गल्लुक् च ॥ १००४ ॥

यमिदमिभ्यां टोस् ॥ १००५ ॥

अनसो बहेः क्तिप् सख् हः ॥ १००६ ॥

इति उणादिसूत्राणि ॥

४० सू० । ८९६ । ]

[ ४० सू० । ९४७ । ]

इणस्तद् । ८९६ ।

प्रः सदृ । ८९७ ।

द्रो ह्रस्वश्च । ८९८ ।

युष्यसिभ्यां क्मद् । ८९९ ।

उक्षितक्ष्यक्षीशिराजिघन्विपञ्चिषू-  
षिक्लिदिस्निहिनुमस्जेरन् । ९०० ।लृप् युष्टुपिवंशिष्टुविचिप्रतिदिविभ्यः  
कित् । ९०१ ।भ्वन्मातरिभ्वन्सूर्ध्वन्प्लीहन्नर्यमन्वि-  
भ्वत्सन्परिज्वन्महन्नहन्मघवन्न-  
धर्वन्निति । ९०२ ।

यष्यशौभ्यां तन् । ९०३ ।

स्नामदिपत्यतिष्ठशकिभ्यो वन् । ९०४ ।

प्रहेरा च । ९०५ ।

क्राशीकुशिकहिजिक्लिहृष्टघृष्टभ्यः  
कनिप् । ९०६ ।

सृजेः स्रजूसृको च । ९०७ ।

घ्याघोर्धी पी च । ९०८ ।

अतेर्ध च । ९०९ ।

प्रात्सविरीरिणस्तोऽन्तश्च । ९१० ।

मन् । ९११ ।

कुप्युपिष्टुपिभ्यः कित् । ९१२ ।

बृहेर्नोऽञ्च । ९१३ ।

व्येग एदोती ङ वा । ९१४ ।

स्पतेरी च वा । ९१५ ।

सात्तमनन्तारमन्वेमन्त्रोमन्त्रोमन्त्रलला-  
मन्नामन्पाप्मन्पक्षमन्यक्षमन्निति ।  
९१६ ।

हृजनिभ्यामिमन् । ९१७ ।

एहभृष्टस्सूभ्य ईमन् । ९१८ ।

गमेतिन् । ९१९ ।

आढश्च णित् । ९२० ।

सुवः । ९२१ ।

सुवो वा । ९२२ ।

प्रप्रतेर्याबुधिभ्याम् । ९२३ ।

प्रात् स्थः । ९२४ ।

परमात् कित् । ९२५ ।

एयिमन्धिभ्याम् । ९२६ ।

होर्मिन् । ९२७ ।

अर्तेर्मुक्षिनक् । ९२८ ।

अवेत्तिन् । ९२९ ।

पतेरत्रिन् । ९३० ।

आपः क्विप् ह्रस्वश्च । ९३१ ।

ककुप्त्रिप्ठुप्नुप्ठुभः । ९३२ ।

अचेर्मः । ९३३ ।

सोरेतेरम् । ९३४ ।

नशिनूभ्यां नक्तनूनौ च । ९३५ ।

स्पतेर्णित् । ९३६ ।

गमिजमिक्षमिक्लिमिशमिसमिभ्यो  
डित् । ९३७ ।

इणो दमक् । ९३८ ।

कोडिम् । ९३९ ।

तुपेरीम् णोऽन्तश्च । ९४० ।

ईदृक्लिमिशमिसमिभ्यो डित् । ९४१ ।

क्रमिगमिक्षमेस्तुमाचातः । ९४२ ।

गृष्टुर्विधुर्विभ्यः म्विप् । ९४३ ।

वाद्वासी । ९४४ ।

प्रायतेरर् । ९४५ ।

सोरतेर्लृप् च । ९४६ ।

पूत्सन्धमिभ्यः पुनस्तनुतान्ताश्च । ९४७ ।

उ० सू० । १४८ । ]

चतेरुत् १४८।

दिवेडिब् १४९।

विशिचिपाशिभ्यां क्विप् १५०।

सहेः पप् च १५१।

अस् १५२।

पाहाफ्भ्यां पयस्यौ च १५३।

छदिवहिभ्यां छन्दोघौ च १५४।

श्वे। शब्। वा १५५।

विश्वादिदिभुजिभ्याम् १५६।

चापेनो ह्रस्वश्च वा १५७।

अघोर्यश्चादिः १५८।

उवेर्ज च १५९।

स्केन्देर्ध्व च १६०।

अवेर्धा १६१।

अमेर्महौ चान्तौ १६२।

अदेरन्ध च वा १६३।

आपोऽपाप्ताप्सराब्जाश्च १६४।

उरूपर्येः क च १६५।

अञ्जयजियुजिभृजेर्ग च १६६।

अर्तेकराशां च १६७।

येन्धिभ्यां यादेघौ च १६८।

चक्षः शिद्धा १६९।

यस्त्यभिभ्यां णित् १७०।

मिथिरञ्ज्युयित्पृष्टृभूवष्टिभ्यः कित् ।

१७१।

द्विघेर्वा १७२।

नुयो धयादिः १७३।

ययःपयःपुरोरेतोभ्य धागः १७४।

नञ् ईहेरेदेघौ च १७५।

विहायस्सुमनस्पुरुदंशस्सुफुरवोऽङ्गि-

रसः १७६।

पातेर्जस्थसौ १७७।

सुरीभ्यां तस् १७८।

[ उ० सू० । १००६ । ]

अतीणभ्यां नस् १७९।

रिचेः क च १८०।

रीधृभ्यां पस् १८१।

शीहः फस् च १८२।

पचिवचिभ्यां सस् १८३।

इणस्तशस् १८४।

वष्टेः कनस् १८५।

चन्दो रमस् १८६।

वमेहनस्तूनसौ १८७।

इण आस् ॥ १८८ ॥

रुच्यर्षिष्ठाविहुसृषिष्ठादिहृदिभ्य

हस् ॥ १८९ ॥

यंहिर्बृहेर्नकुक् च ॥ १९० ॥

गुतेरादेश्च जा ॥ १९१ ॥

सहेर्ध्व च ॥ १९२ ॥

पस्थोऽन्तश्च ॥ १९३ ॥

नियो डित् ॥ १९४ ॥

अवेर्णित् ॥ १९५ ॥

तुभूस्तुभ्यः कित् ॥ १९६ ॥

रुच्यर्तिजनिननिधनिमनिग्रन्धिपूत-

पित्रपिबपियजिप्रादिषेपिभ्य

उस् ॥ १९७ ॥

इणो णित् ॥ १९८ ॥

दुपेडित् ॥ १९९ ॥

मुहिमिभ्यादेः कित् ॥ १००० ॥

यक्षेः शिद्धाः ॥ १००१ ॥

पातेर्दुम्सुः ॥ १००२ ॥

न्युद्भ्यामश्चेः ककाकैसष्टाचच ॥ १००३ ॥

धमो नियो डैस् गल्लुक् च ॥ १००४ ॥

यमिदमिभ्यां डोस् ॥ १००५ ॥

अनसो वहेः क्विप् सश्च डः ॥ १००६ ॥

इति उणादिसूत्राणि ॥

## ॥ ३ परिशिष्टम् ॥

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यसूरीश्वरनिर्मित-

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-तत्त्वप्रकाशिकारहस्याद्यनेकतत्त्वविभू-  
पितेऽवचूर्णिकारविरचितावचूर्णिग्रन्थरत्नरत्नाकरे संज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-  
षत्व-णत्वादिप्रकरणवचनदस्थितसूत्रसमन्वितेऽनुपस्थितसूत्राण्यत्र प्रदर्श्यन्ते।

सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः
शिर्षेद्	१	१	२८	२०	दः पुंसि ना	१	४	२४	५८
विभक्तिधमन्त-					नुर्वा	"	"	४८	६२
तसाद्याभाः	१	१	३३	२४	जरसो वा	"	"	६०	६४
अवर्णस्येवर्णा-					स्वराच्छौ	"	"	६५	६५
दिनैषोदरश्च	१	२	६	२८	लौवा	"	"	६७	"
लृत्याल् वा	१	२	११	२९	जषः	"	"	६९	"
ओमाङि	१	२	१८	३१	अपः	"	"	८८	६९
ओदौतोऽवाङ्	"	"	२४	३३	नि वा	"	"	८९	"
घाज्यसन्धिः	"	"	३१	३४	तुभ्यं मत्तं डवा	२	१	१४	७४
घोपवति	१	३	२१	४४	अमा त्वा मा	२	१	२४	७५
न रात्सघरे	"	"	३७	४८	दौत्यनः	"	"	३७	७९
सहिषहेरोचा-					दो मः स्यादौ	"	"	३९	८०
वर्णस्य	"	"	४३	५०	प्रागिनात्	"	"	४८	८१
व्यत्यये लृग्या	"	"	५६	५२	कुरुचक्षुरः	"	"	६६	८७
पि तचर्गस्य	"	"	६४	५३	युजश्चकुञ्चो नो ङः	२	१	७१	८८
एद्वहुस्भोसि	१	४	४	५४	सो ङः	"	"	७२	"
केः स्मिन्	"	"	८	५६	ह्रीये घा	"	"	९३	९४
जस हः	"	"	९	"	उहन्वानवधौ ण	"	"	९७	"
तीयं झित्कार्ये	"	"	१४	५७	अनोऽस्य	"	"	१०८	९७
नवभ्यः पूर्वभ्य-					इपशयः	"	"	११६	९८
इस्मात्स्मिन्या	"	"	१६	"	उपसर्गादिष्व	२	२	१७	१०५
जस्येदोत्	"	"	२२	५८					

सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः
अधोः शीदस्थास					दासः	२	४	१०	१५४
आधारः	२	२	२०	१०५	अनो वा	"	"	११	"
स्पृहेर्वाप्यं वा	"	"	२६	१०७	नास्ति	"	"	१२	"
नोपसर्गात्पुद्-					क्का पलितासितात्	"	"	३७	१५९
द्वुहा	"	"	२८	"	पाणिगृहीतीति	"	"	५२	१६१
कृताद्यैः	"	"	४७	११७	असत्काण्डप्रान्त-				
चतुर्थी	"	"	५३	११८	शतैकाञ्चः पुष्पात्	"	"	५६	"
पञ्चम्यपादाने	"	"	६९	१२२	अननो मूलात्	"	"	५८	"
कृताद्धेतोः	"	"	७६	१२३	मातुलाचार्योपा-				
कर्माणि कृता	"	"	८३	१२५	ध्यापाद्वा	"	"	६३	१६२
वा क्लीबे	"	"	९२	१२७	आर्यक्षत्रियाद्वा	"	"	६६	"
अकमेकस्य	"	"	९३	"	बाह्यन्तकदुकम-				
पृथग्माना पञ्च-					ण्डलोर्नास्ति	"	"	७४	१६३
मी च	"	"	११३	१३२	कौट्यादीनाम्	"	"	८०	१६५
तिरसो वा	२	३	१	१३६	बन्धौ बहुव्रीहौ	"	"	८४	"
नैकाध्वेयैः क्रिये	"	"	१२	१३८	मातमातृमातृके				
स्नानस्य नास्ति	"	"	२२	१४०	वा	"	"	८५	"
अङ्गप्रतिस्तब्धनि-					सूर्यागस्त्यपोरीये				
स्तब्धे स्तम्भः	"	"	४१	१४३	च	"	"	८९	१६६
व्यवात्स्वनोऽशने	"	"	४३	"	तिप्पपुष्पयोर्भाणि	"	"	९०	"
वेः स्कन्दोऽक्तयो	"	"	५१	१४४	न राजन्यमनु-				
नसस्य	"	"	६५	१४६	व्ययोरके	"	"	९४	१६७
चतुस्त्रेह्यनस्य					त्वे	"	"	१००	१६८
वपसि	"	"	७४	१४८	नवापः	"	"	१०६	१६९
हनो घि	"	"	९४	१५१	वौ वर्तिका	"	"	११०	१७०
नृतेर्यङि	"	"	९५	"	नरिका मामिका	"	"	११२	"
उपसर्गस्यायौ	"	"	१००	१५२	भूपादरक्षेपेऽङ्गं				
परेर्धाङ्गयोगे	"	"	१०३	"	सदसत्	३	१	४	१७२
या पादः	२	४	६	१५४	तिराजन्तर्धौ	"	"	९	"



सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः
कृगो नवा	३	१	१०	१७२	क्तेनाऽसत्त्वे	"	"	७४	"
नित्यं हस्तेपाणा-					परः शतादि	"	"	७५	"
बुद्धादे	"	"	१५	१७३	पत्तिरयौ गणकेन	"	"	७९	१८५
जीविकोपनिषदौ-					तृतीयायाम्	"	"	८४	"
पद्मे	"	"	१७	"	सिद्धान्तैः पूजायाम्	"	"	८९	१८७
अव्ययम्	"	"	२१	१७५	किं क्षेपे	"	"	११०	१९२
समीपे	"	"	३५	१७८	अश्वचङ्चवपूर्वा-				
दुर्निन्दाकृच्छ्रे	"	"	४३	१८०	पराधरोत्तराः	"	"	१३१	२००
अतिरतिक्रमे च	"	"	४५	"	प्रथमोक्तं प्राक्	"	"	१४८	२०४
आकल्पे	"	"	४६	"	काः	"	"	१५१	२०५
चतुर्ध्वार्जम्	३	१	६६	१८४	जातिकालसुखादे-				
न विंशत्पादिनै-					र्नवा	३	१	१५२	"
कोष्चान्तः	"	"	६९	"	गङ्गादिभ्यः	"	"	१५६	२०६
पञ्चमीभयाद्यैः	"	"	७३	"					

नाम	प्रकरणम्/कुलसूत्रोनी अथ. पा. नयी
प्र. प्रथमपादे संज्ञा-प्रकरणे-	
" द्वितीयपादे स्वरसन्धि-	सू० ४२ २
" तृतीयपादे व्यञ्जन-	सू० ४१ ५
" चतुर्थपादे स्वरान्तनाम-	सू० ६५ ५
द्वि. प्रथमपादे व्यञ्जनान्तनाम-	सू० ९३ १४
" द्वितीयपादे कारक-	सू० ११८ १२
" तृतीयपादे पत्यणत्व-	सू० १२४ १२
" चतुर्थपादे स्त्रीप्रत्यय-	सू० १०५ १२
तृ. प्रथमपादे समास-	सू० ११३ २१
३-१ कुल पाद ९	सू० १६३ २४
	८६४ १०७

# । शुद्धिपत्रकम् ।



पृ. पङ्क्तिः।	शुद्धम् ।	पृ. पङ्क्तिः।	शुद्धम् ।
१-१४ विंज	विंज	१७-१९ शब्दः	शब्दाः।
४-८ वाश	वाशः	१७-१९ मान्त्र	भाग्या
४-२३ निशे	निशे	१७-२० मरणा	मना
५-२ इति	एतच्	१७-२१ नयम	म भ
५-२५ वैशोऽनु	वैशोऽनु	१९-१ रुच	रुचः
५-२७ सिद्	सिद्ध्य	१९-११ त्पाऽति	त्पाऽपि
७-१० घोर्क	घोर्क	२०-१२ त्व वन	त्व वन्
७-१२ दौ	दौ	२०-२५ पद्माग	पूरै
८-१४ हृष	हृषा	२१-१ उवा	मा
८-१५ ताय	तव	२१-२४ शशा	मना
८-२९ वंक्त	वंक्त	२१-२५ विं	विंति
९-३ पाऽचि	इति पाऽचि	२१-२५ उद्या	इद्या
९-१७ योक्त	योक्त	२२-१ शब्दा	शब्दाः।
१०-१७ पन्त्रे	पन्त्रे	२२-३ चिका	चिका
१०-१९ रवफ	रवफ	२२-५ अन्तर्ह	अन्तर्ह्यै
११-१५ छप्	छलुप्	२२-१६ इत्य	इत्य
१२-१५ एका	अका	२२-१७ गिक्त	गिक्ता
१२-१५ ओका	अका	२२-१९ कुम्भ	कुम्भं
१३-९ घुट	घुट	२४-९ रवोम्	रवोम्
१४-३ सर्व	सर्व	२५-४ स्वारः	स्वारः
१४-४ रेफ	रेफा	२५-१५ दिव्यं	दिवं
१४-१० पयोन्व	पयोन्व	२५-२१ रज्जम्	रज्जम्
१४-१६ कोष्ठो	कोष्ठो	२५-२८ इतीक	इक
१४-१७ तालुः	तालु	२६-४ अन्	शब्दः
१६-५ वन्ध	वन्धः	२६-८ सन्धि	सन्धि
१७-१९ इति	एते	२६-६ पात्रो	धानोः

पृ. पंक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पंक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६-१२	खरे	खरे	२४-१६	एव	एवं
२६-१२	पछां	पछय	२४-१९	ई३	ई३
२७-१३	लूका	लूका	२५-१३	ये	य
२७-१५	इति ति	इति	२५-१६	धौ	धौ
२७-१५	नेति	ने इति	२५-१८	कृवा	कृवा
२८-७	इत्ये	इत्ये	२७-६	मन्त	मन्ता
२८-१०	लूका	लूका	२७-६	प्यति	प्यते
२८-१०	लूका	लूका	२७-७	इत्ये	इत्ये
२८-१२	झाव	झावव	२७-१९	राग	राग
२८-१५	हृस्व	हृस्व	२८-१७	शोत्त	शोत्त
२९-९	स्वरो	स्वारो	२८-१८	यम	यम
३०-१	जन्ता	जन्ता	२८-२१	वाग्धी	वाग्धी
३०-७	इण्क	इण्क	२८-२३	शय	शय
३०-८	इण्क	इण्क	२९-२	कुं	कुं कुं गवौ
३०-१०	लुङ्कः	लुङ्कः	२९-३	शक्तः	शक्तः
३०-१५	स्वेर य	स्वेष्टो य	२९-३	धियाड	धियाड
३१-८	ओवौ	ओवौ	२९-४	विति	विविरो
३१-१९	मौष्ठ	मोष्ठ	२९-१५	करो	कर्करो
३१-२२	नीयं	नीयं	२९-१९	से वा	सं वा
३१-२३	इणेत्	इणेष्	४०-२६	नायद	नायद
३१-२३	निणेत्	निणेष्	४०-२६	श्वर	श्वर
३१-२५	पूर्व	पूर्व	४०-२६	त्यापो	त्यापो
३१-२७	पोरः	पोरः	४१-६	टय	टा
३२-११	मयं	मित्यं	४१-१०	पुंको	पुंको
३२-२३	गान्धे	गान्धे	४१-१२	पान्त	पान्त
३२-२५	याव	याप्	४१-१८	पङ्क	पङ्क
३२-२५	येन	नेन	४२-२७	मक	मका
३३-१४	वापि	वापि	४२-७	मफ	मका
३३-१६	उह् उह्	ऊह् उह्	४३-१८	तदि	तदि
३३-२७	२३	२७	४४-१	एन	इनः

सूत्र	अ. पा. स. पृष्ठाङ्कः	संज्ञ	अ. पा. स. पृष्ठाङ्कः
४४-१६	न सिञ्च	ना सिञ्चू	५६-५ रस्य रय
४५-२३	सत्त्वऽ	सत्त्वा	५७-१६ कसि कसि
४६-५	णनो	णनो	५७-२२ र, रयात्, रस्य
४६-७	हन्व	हन्व	५८-६ पेम् पेम्भवेनाऽन्तरङ्ग
४६-१२	नाछ	नाछ	५८-६ याघा दयाघा
४७-१०	क	कि	५८-७ रिक्का रिकारोक्का
४९-१४	चोक्कः	चोक्कः	५८-२३ रितिमि रितिमि
४९-१४	ननु	ननु	५८-२३ तो तो. इति
४९-२२	न्यनि	नयनि	५८-२६ यां या
५०-१३	इय	इय	५८-२६ ल्यु ल्यु
५०-१५	शब्द	शब्दा	५९-३ व्या व्याइ
५०-२१	यन	यन्	५९-६ क्यं कयां
५०-२१	मिति	मिति	५९-२६ ला त्याघा।
५०-२२	तत्स	तत्स	५९-२६ वात् वाद
५०-२३	वत्	वत्	६०-६ यया त्रि ययन्नि
५१-२	ह्रस्वा	ह्रस्वा	६०-११ इवि सा सा
५१-४	केः	के	६०-११ ष्यैः ष्यैरिति
५१-१९	घष्	घष्	६०-१५ छग छग्
५१-२६	पुरो	पुरो	६०-१७ डर डर्
५१-१	यव	यंव	६०-१७ लू लू
५२-२	सै	सै	६०-१८ लू लू
५२-१४	छा	छा	६०-१८ लू लू
५२-१६	दि	दि	६०-१८ कं पुब्ब
५३-५	वा	गृहंवा	६०-२३ न्या ना
५३-२३	पठ	पठ्	६१-१४ चान्त्या चैत्या
५३-२९	वत्स	वत्स	६१-१८ अक् अक्
५४-९	अप	अप	६१-२२ वयु वयु
५५-१४	यांय	यांयः	६२-६ हि सत्यां सत्यां
५५-२९	त्वे	त्वे	६२-८ द्वेवं वेव
			६२-१२ नस्ये नस्ये

पृ. पंक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पंक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६२-१६	से	समासे	७४- ६	म	मः
६२-१९	रह्नो	रह्नो	७७-११	इयो,	इययो,
६३- १	सोः	सोः	७७-११	इय	इय
६३-१८	मन्त	मन्त	७७-११	सः	सः
६३-२०	न्तो	तो	७७-१४	नित्यं नित्ये	नित्ये
६३-२१	समाप्तान्तः	इति क्त	७९- ९	कमा	क्रम
६४- ॥	शब्दौ	शब्दो	७९-२०	कय	सकय
६४- ५	नति	निति	८१- १	दस	दस्
६४-१०	पैति	पै इति	८१-१४	अवा	वा
६४-२३	हृह	हृह	८१-२७	री	रीः
६५-११	न्तो न	न्तो	८२- ८	सिः	सि
६५-१४	थै	थैः	८२-२५	नाम	नाम्
६५-२२	म	क	८२-२६	तयै	तीयै
६६-१२	उका	नका	८३-२६	भूर्तु	भूर्त
६६-१९	लु	लु	८३-२६	नपण	पुमान्
६६-२७	चाय	चाय्	८५- ४	यां	या
६७-११	रात्	रात्	८५- ८	इवे	इवे
६७-१६	टीति	टीति खरे इत्यस्य	८५-२२	वद्य	वर्त
६८-१४	सोठ	सोठः	८६- ९	धं	धं ।
६८-१७	पि ने	पि	८६- ९	ष्वा	ष्वा
६९-१२	मोऽन्ते	मेऽन्ते	८७-१२	हो	होः
६९-२४	॥	मैवं,	८८- ७	हु प्रयोजन	हु। प्रयोजन
७०- ४	वारि	त्वारि	८८-१४	रत्वा	वत्वा
७०-२२	ये	ये	८९-२८	तपो	धो
७०-२५	शम्भ	शम्भान्त	९०- ४	तपो	तपो
७०-२७	धों	धों	९०- ७	ह	ह
७१- २	देव	देवं	९०-१२	दि	री
७१- ३	तिष्ठ	तिष्ठ	९०-२६	तिष्ठ	तिष्ठ
७१-१७	तर्हि	तर्हि	९१- १	त	त्वं
७३-१४	देव	देव न	९१-१२	दिप	दिना च

पृ. पंक्ति।	अनुसूचम्।	शुद्धम्।	पृ. पंक्ति।	अनुसूचम्।	शुद्धम्।
९३-४	दिं	दिं	१११-४	कटक	कट
९३-१४	नादे	नादे	१११-५	प्रिस	प्रस
९३-१८	दश्य	दश्य	१११-११	गुल	दृश्य
९३-१८	रुदां	रुदां	१११-२७	नि	नि
९३-२६	दस्या	दस्या	११२-१५	पदना	दना
९४-७	न्दा	न्दा	११२-१७	मि	मिः
९४-९	बद्	बद्	११२-२५	नां	नानां
९४-१५	स्या	स्या	११३-१९	देया	देयां
९४-२४	मिति	मित	११३-२०	वेकौ	वेगौ
९६-१०	कय	यू	११३-२५	ना प्र	माडप्र
९६-१७	मम	मम	११४-२	सा	स
९७-२	इद्	इसाद्	११४-९	धि	धे
९७-१२	ट्	टः	११४-११	गात	गाण
९८-९	रु	रु	११४-११	मये	मवेद्
९८-१८	के	क	११४-१२	म्य व	म्यं व
९९-२७	वि	वि	११४-२०	छये	छे
१००-१	पी	वि	११५-१२	मद्	छद्
१००-१९	द्या	म्या	११६-११	सती	सन्निरि
१०२-५	हिं	हिं	११६-१६	नय	नम्र
१०२-५	नो	यो	११६-२०	म्या	सुना
१०२-१२	गी	गी	११६-२१	यो	वे
१०२-२६	नोऽसै	ते सै	११६-२५	कव	विक
१०४-१४	जसि	जस	११६-२८	स्नेडि	दनेति
१०४-२६	तु प्रति	प्रति तु	" "	"	"
१०६-८	नू	नू	११७-१४	पु	पु
१०७-२	पे	पे	११७-१४	मुमु	मु
१०८-५	सू	सु	११७-१७	पु	पु
१०८-१५	प्राणा	प्रा	११७-१९	पु	पु
१०९-१७	स्या	वाया	११७-२२	पुष्य	पुष्य
१११-२	तिं	र्षं	११७-२७	दोगी	दो दोगी

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
'६२-१६	से	समासे	७४- ६	म	मः
'६२-१९	रह्नो	रह्नो	७७-११	इयो,	इयौ,
'६३- १	सौः	सोः	'७७-११	दश्य	दश्य
६३-१८	मन्त	मत्	७७-११	सः	स
६३-२०	न्तो	तो	७७-१४	नित्यं निषे	निषे
६३-२१	समासान्तः	इति उत्	७९- ९	क्रमा	क्रम
६४- ४	शब्दौ	शब्दो	'७९-२०	रूप	तत्त्व
६४- ५	नति	निति	८१- १	दस	वत्
६४-१०	येति	यै इति	८१-१४	अज्ञा	ज्ञा
६४-२३	इह	इह	८१-२७	री	रीः
६५-११	न्तो न	न्तो	'८२- ८	सिः	सि
'६५-१४	यै	यैः	८२-२५	नाम	नाम्
६५-२२	का	क	८२-२६	तयै	वीरै
६६-१२	ऽफा	नफा	८३-२६	भूदं	भूर्
६६-१९	लु	लु	८३-२६	नपण	पुमान्
६६-२७	याम	याम्	८५- ४	यां	या
६७-११	रात्	रात्	८५- ८	हवे	हवे
६७-१६	टीति	टीति खरे इत्यस्य	८५-२२	च्छ	च्छ
६८-१४	सोढ	सोढः	८६- ९	यैः	यैः ।
६८-१७	पि ने	पि	८६- ९	इवा	इवा
६९-१२	मोऽन्ते	मेऽन्ते	८७-१२	टो	टोः
७९-२४	न	नैयं,	८८- ७	लु प्रयोजन	लुः प्रयोजनं
७०- ४	वादि	त्वादि	८८-१४	रत्वा	रत्वा
७०-२२	ये	ये	८९-२८	तयो	तयो
७०-२५	शब्द	शब्दान्त	९०- ४	तयो	तयो
७०-२७	घों	घों	९०- ७	र	र
७१- २	येष	येवं	९०-१२	दि	दौ
७१- ३	तिवरा	तिरा	९०-२६	टिह	टिह
७१-१७	सहिं	सहिं	९१- १	त्वं	त्वं
७१-१४	लेव	लेव न	९१-१२	दिष	दिना न

पृ. पङ्क्तिः।	अनुसूतम्।	शुद्धम्।	पृ. पङ्क्तिः।	अनुसूतम्।	शुद्धम्।
९३-४	हिं	हिं	१११-४	कटक	कट
९३-१४	नादे	नादे	१११-५	त्रिस्त	प्रस
९३-१८	दश्य	दश्य	१११-११	शूल	शूर्य
९३-१८	रुद्धां	रुद्धां	१११-२७	नि	नि
९३-२६	हस्या	हस्या	११२-१५	पद्मा	दमा
९४-७	न्त्या	न्त्या	११२-१७	भि	भि
९४-९	वद्	वद्	११२-२५	नां	मानां
९४-१५	ध्या	त्वा	११३-१९	देया	देयां
९४-२४	मिति	मित	११३-२०	वेकौ	वेतौ
९६-१०	कष	ष्	११३-२५	नां प्र	नाडम
९६-१७	स्मम	स्म	११४-२	सा	स
९७-२	इद्	इत्यद्	११४-९	धि	धे
९७-१२	ट्	टः	११४-११	गास्त	गाध
९८-९	ह	ह	११४-११	भवे	भवेद्
९८-१८	के	क	११४-१२	व्यं व	व्यं व
९९-२७	वि	वि	११४-२०	छये	छे
१००-१	यी	वि	११५-१२	मद्	छद्
१००-१९	ध्या	ध्या	११६-११	साही	सझिदि
१०२-५	हिं	हिं	११६-१६	नप	नध
१०२-५	न्तो	तो	११६-२०	शब्दा	सूदा
१०२-१२	गीं	गीं	११६-२१	यो	वे
१०२-२६	न्तोडसे	से से	११६-२५	कुव	विक
१०४-१४	जसि	जस	११६-२८	क्षेडक्षि	क्षेक्षि
१०४-२६	हु प्रति	प्रति तु	" "	"	"
१०६-८	वू	वू	११७-१४	पु	पु
१०७-२	वे	डे	११७-१४	पुपु	पु
१०८-५	वू	हु	११७-१७	पु	पु
१०८-१५	प्राणा	प्रा	११७-१९	प्यु	प्यु
१०९-१७	स्या	वस्या	११७-२२	पुप्य	पुप्य
१११-२	धिं	धं	११७-२७	द्वोगौ	द्वौ द्वोगौ



पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१६४-२१	चिरां	विग्मां	१८३-६	सामि	सामी
१६५-१६	काण्ठये	काण्ठे	१८३-१९	मी	मी
१६७-८	लुग	लुग्न	१८३-२०	वि	वि
१६७-२१	गौ	गो	१८३-२१	ख	ख
१६७-२४	ण्ड्ये	ण्डे	१८४-१	त्य	ठ
१६८-२६	लै	ल्यै	१८४-४	इ	ई
१६९-४	न्यै	न्ये	१८६-१९	न्ते	ते
१६९-१४	धाड्यु	धाड्यु	१८६-२२	इयै	ई
१६९-२०	तु अस्वि	तु अस्वा	१९१-१३	यदे	पदे
१७०-२	हिं	हिं	१९१-१४	सेट्	सेट्
१७०-२२	तं	रंमा	१९१-१४	क्ष	क्षण
१७१-२४	ततो	ततो	१९१-१७	कर्व	कर्व
१७१-२५	तस्य	तस्य	१९२-२	ती	ति
१७२-१२	दा	दाका	१९२-१०	अण्डा	अण्डा
१७४-२३	भी	भी	१९२-११	ये य	डे य
१७५-२३	त्वात्वा	त्वा	१९२-१९	डे	हे
१७६-४	न भवति तथा	भवति तथा न	१९२-२२	य	य
१७६-२८	मि	मि	१९२-२७	व्य	व्य
१७७-२६	त्वं	स्वं	१९३-१३	खः	ते
१७८-१४	मे	दे	१९३-२६	त्य	त्यय
१७८-२२	हि	हि	१९४-२२	नाना।	गाः
१७८-२३	पू	ख	१९४-२४	व०	प०
१७९-४	न्यै	न्यै	१९५-२३	इय	इय
१८०-१४	व्ये	व्ये	१९५-३०	यो	यो
१८१-१०	दि	हिं	१९६-२५	स्येय	स्येय
१८२-१६	वि	वि	१९७-५	य रोपः	क रोपः
१८२-१८	ऊ	ऊ	१९७-१४	पा	रपा
१८२-१९	दय	दयः	१९९-११	रवा	ल
१८२-२१	वदु	वदु	१९९-२८	यम	यम
१८२-२२	ख	खो	२००-७	व्य	व्य

पृ. पंक्ति।	अनुवृत्तम्।	श्रुतम्।	पृ. पंक्ति।	अनुवृत्तम्।	श्रुतम्।
२००-२८	समाहारः	एकार्धः	२०४-४	दि	यांदि
२०१-३	स्वी	स्व	२०४-५	वधि	वर्ति
२०१-५	सु	सू	२०४-१२	दै	द
२०१-२५	झ	झा	२०४-१९	दै	द
२०२-६	कै	कै	२०४-१३	रय	रय
२०२-११	त्यादि	त्या	२०५-२	घ	घट्
२०२-१९	जामयं	जामयं	२०५-१८	खि	खि
२०२-१९	सम	कम	२०५-२६	जौ	जौ
२०२-२६	वेर एवे	वेरस्ते	२०६-८	जैम	जैमि
२०३-१	छन्वे	छन्वे	२०६-११	क	क
२०३-२५	विं	विं	२०६-२५	सरवी	सरवी



## ❧ साहित्य-रसिको माटे ❧

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्रसरीश्वरजीनी सर्वज्ञतानो साक्षात्कार करा-  
वतो, जने पन्थास-प्रवर-श्रीचन्द्रसागरजीमणीकृत-श्री आनन्द योधिनीयी  
ओपवो सज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-पर्यन्ततो प्रथम भाग बहार पढ्यो छे, ते  
“श्री सिद्धहेमचन्द्र शब्दानुशासनम्” किंमत रु. ३०) श्रीज्ञाथी मंगामी लेवो.

### प्राप्तिस्थान—

१. झवेरी जमनादास मोनजी, ठे० झुलीचन एक्सचेंज; मुंबई नं. २.
२. झवेरी पानाचंद रुपचंद, ठे० २५-२७ धनजी स्ट्रीट, मुंबई न. ३.
३. श्रीपददेवजी लगनीरामजीनी पेडी, ठे० खाराकुवा, देहरा-लिबकी;  
वज्जैन-( माळवा ).
४. झा. नेमचंद ताराचंद, ठे० ४०७ कोटन एक्सचेंज वील्डींग, कालवादेवी-  
रोड, मुंबई न. २.
५. श्रीमेशराज-जैन-पुस्तक मंडार, ठे० पायपुनी, गोडीजीनी चाल,  
मुंबई न. ३.
६. श्री सरस्वती पुस्तक मंडार, ठे० पं. भूराळळ के. शाह, हाथीखाना,  
रतनपोळ, अमदावाड.
६. झा. गुणवंतलाल जेचंद ठार, ठे० चाहागली-गोपीपुरा, सुराव.

### श्री आनन्द-चन्द्र किरणानळीना प्रकाशनो.

किरण १ छ.	श्रीअक्षयनिधि तपो महात्म्य	भेट X
" २ जुं.	श्रीविनचन्द्र-मुधास्यन्दिनी	" X
" ३ "	श्रीवृहद्-योग-विधि	"
" ४ झु.	श्रीवर्द्धमान तपो महात्म्य	"
" ५ मु.	श्री विनचन्द्रकान्त-मुधास्यन्दिनी	"

X या निघातीकाल ग्रंथ हाक चीठक्या नथी